

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

॥ श्रीः ॥

श्रीमहाभारतसारः

तृतीयः खण्डः

शान्ति-अनुशासन-आश्वमेधिक-आश्रमवासिक
-मौसल-महाप्रस्थानिक-स्वर्गारोहणपर्वात्मकः

सम्पादक-मण्डलम्

- १ पण्डित-वासुदेव गंगाधर जोशी, मातापुरम् (माहूर)
- २ पण्डित-रेणुकादास राजेश्वर अयाचित, औदुम्बरक्षेत्रम् (उम्बरसेट)
- ३ डॉक्टर-य. नु. देशपांडे, एम्.ए., एल्.एल्. बी., डी.लिट्.,
यवतमालम् (यवतमाल)
- ४ प्रा.-श्री. भा. वर्णेकर, एम्.ए., बी.टी, नागपुरम्
- ५ पण्डित-वा. स. पेण्डरकर, बी.ए., अमरावती

मिति मार्गशीर्ष शु॥ ११
(गीताजयन्ती)

शके १८७८ शुक्रवासरः
दि. १४-१२-१९५६

प्रथमं संस्करणम्

१९००

मूल्यम्

८ रूप्यकाः

— मुद्रक —

स. रा. सरदेसाई, बा. ए., एल. एल. बी.,
व्यवस्थापक, 'समर्थ भारत' मुद्रणालये
(४१ बुधवार) पुण्यपत्तने मुद्रित

(पुनमुद्रणादिसवाधिकारा प्रकाशकाधाना)

— प्रकाशक —

शंकर सखाराम सरनाईक
पुष्पावता, (पुराद)
यवतमालम् (विदभा)

प्रस्तावना

यथा समुद्रो भगवान् यथा मेरुर्महागिरिः ।

उभौ एवार्ता रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥

महाभारतपार, खंड १, आदिपर्व, पृष्ठ २३, श्लो. २६४-२६५.

‘श्रीमहाभारतसार’च्या मागील खंडांच्या प्रस्तावनेत महाभारतविषयक अनेक विषयांचा उहापोह घेऊन गेला आहे. त्यांची पुनरुक्ति करण्याची जरूरी नाही. पण इतर काही प्रभाविषयी माहिती आलेली नाही. त्यांची चर्चा येथे करण्याचा विचार आहे.

रामायण व महाभारत ही आपला दोन आपे महाकाव्ये होत. त्यांपैकी रामायणाचा उल्लेख बहुधा ‘आदिकाव्य’ असा करण्यात येतो, व त्याचे प्राचीनत्व व त्यांतील काव्यगुण लक्षांत घेता ते अभिधान योग्य आहे यांत संशय नाही. याच्या उलट महाभारत हा मुख्यतः इतिहासग्रंथ आहे. त्यांत काव्यदृष्ट्या उत्कृष्ट भाग आहेत यांत संशय नाही. पण त्याचे महत्त्व मुख्यतः इतिहासग्रंथ म्हणून आहे. खुद्द महाभारतांतहि त्याला ‘इतिहासोत्तम’ असे म्हळें आहे.

इतिहासोत्तमादस्मान्जायन्ते कविबुद्धयः ।

पञ्चम्य इव भूतेभ्यो लोकरूपविधयश्च यः ॥

श्रीमहाभारतपार, प्रथम खण्ड, आदिपर्व, श्लोक २३.

‘पञ्चमहाभूतापासून स्वर्ग, मृ-यु व पाताल या तीन लोकांची उत्पत्ति झाली, त्याप्रमाणे या महाभारत नामक उत्कृष्ट इतिहासग्रंथापासून अनेक कवींना रकृते मिळून आहे’ असे आदिपर्वांत (म. भा. मा. खं. १, श्लोक २३, आदिपर्व पृ. ३) म्हळें आहे त्यांत चर्कितितहि अतिशयोक्ति नाही.

महाभारतांत कौरव-पांडवांमध्ये झालेल्या अत्यंत भीषण युद्धाचा इतिहास आहे. हे युद्ध सरोवरच झाले किंवा नाही, झाले असल्यास ते केव्हां झाले, त्यांचे ज्यांचीं माग येतला त्या व्यक्ति ऐतिहासिक होण्या किंवा

केवळ कार्यात्मिक होत्या, या युद्धाचें वर्णन प्रथमतः केव्हा लिहिलें गेलें, नंतर त्यात कसकशी भर पडली, सांप्रतच्या महाभारताचा काल कोणता इत्यादि प्रश्नाचा खोल विचार जिज्ञासाबुद्धीनें अनेक परदर्शीय व भारतीय विद्वानांनीं केला आहे. त्याविषयी थोडीशी माहिती येथें देऊ.

महाभारत हा मरुतवशातील कौरव व पांडव आचार्यमध्यें झालेल्या महा-युद्धाच्या वर्णनाचा ग्रंथ आहे. सांप्रदायिक मताप्रमाणे हें युद्ध द्वापर युगाच्या अखेरीस झालें, व तें सप्तत्याचरोवर कलियुगाचा किंवा युधिष्ठिर सवताचा आरंभ झाला. हा संवत् ख्रिस्तपूर्व ३१०१ या वर्षी सुरू झाला असे प्रचलित मत आहे. तथापि या सवताचा उल्लेख ख्रिस्तोत्तर सातव्या शतकापर्यंत फोरीव लेखात आढळत नाही. वराहमिहिराच्या मताप्रमाणें शककाळात २५२६ मिळविल्यावर जें वर्ष येतें त्या वर्षी म्हणजे ख्रिस्तपूर्व २६०४ या वर्षी युधिष्ठिर गादीवर बसला. लो. टिळकांना भारतीय युद्ध ख्रिस्तपूर्व १४०० व्या वर्षी झालें, हें मत मान्य होतें असें दिसतें. या-प्रमाणें भारतीय युद्धाच्या कालाविषया विविध मते आहेत. काहींच्या मते तर असें एखादें युद्ध प्राचीन काळा झालेंच नसावें, कारण त्याचा किंवा त्यात भाग घेणाऱ्या प्रमुख व्यक्ति दुर्योधन वृं शासन, कर्ण, भीम, अर्जुन इत्यादिकांचा प्राचीन वैदिक वाङ्मयात उल्लेख येत नाही. पण हें प्रमाण अभावामक आहे. असा उल्लेख एखाद्या वैदिक ग्रंथात आला पाहिजे होता, असें दाखविल्याखेरीज त्याला महत्त्व नाही महाभारतातील व्यक्तींची नावें प्राचीन वाङ्मयात अगदीच येत नाहीत असें नाहा. उदाहरणार्थ अथर्ववेदाच्या कुन्तापसूक्तात (१२७, ७-१०) परिक्षिताच्या राजवटीचें वर्णन आलें आहे. त्यातील दोन मंत्र येणेंप्रमाणे—

कतरत्त आ हराणि दधि मन्था परि श्रुतम् ।

जाया पतिं वि पृच्छति राष्ट्रे राजं परिक्षित ॥

अमीवस्व प्र जिहति यव पक्व पयो बिलम् ।

जन स मद्रमेवति राष्ट्रे राजं परिक्षित. ॥

परिक्षित् राजाच्या राष्ट्रात पत्नी पतीला विचारते—मी आपणास काय वाढ ? दही, घुसवलेलें ताक (?) किंवा दूध ?

शिजलेले यद प्रकाशाप्रमाणे भांड्यांतून बाहेर सांडत आहेत. परिक्षित् राजाच्या राष्ट्रांमध्ये लोक कल्याणकारक समृद्धि प्राप्त करून घेतात.

ब्राह्मण ग्रंथांत परिक्षिताचा पुत्र जनमेजय आणि दुष्यंत व शकुंतला यांचा पुत्र भरत यांचा नांव येतात. काळक संहितेत विचित्रवीर्याचा पुत्र धृतराष्ट्र याचा उल्लेख आहे. तेव्हां भारतीय युद्धांतील कांही व्यक्ति व त्यांचे वंशज यांचा नाव वैदिक वाङ्मयांत आढळतात यांत संशय नाही. शांखायन-श्रौतसूत्रांत कुरुक्षेत्रांतील युद्धांत कौरवांचा पूर्ण पराजय झाल्याचें वर्णन आहे. पाणिनीच्या अष्टाध्यायात युधिष्ठिर, भीम व विदुर या नांवांच्या व्युत्पत्तींचे नियम दिले आहेत. तेव्हां भारतीय युद्धाच्या काळांतील या व्यक्ति पूर्णपणे ऐतिहासिक आहेत व महाभारतांत वर्णिल्याप्रमाणे अगदी तंतोत नसले तरी कौरव पांडवांच्या युद्धासारखे युद्ध प्राचीन काळा, बहुधा वेदकाळाच्या अखेरीस, होऊन गेले असावे असे मानण्यास हरकत नाही.

कौरव-पांडवांच्या या भीषण युद्धाचे वर्णन त्याच काळांत कृष्णद्वैपायन व्यासाने करून ते आपल्या पांच शिष्यांस पढविले, असे महाभारतावरून समजते. या ग्रंथाचे नांव 'जय' असे होते, (जयनामेतिहासोऽयं श्रौतग्यो विजिगीषुणा । आदिपर्व, अ. ६२, श्लो. २०) आणि ते नांव सार्थ होते. कारण त्यात पांडवाना कौरवांवर युद्धात जी जय मिळविली त्याचे वर्णन होते. अशा प्रकारचा युद्धाची वर्णने करण्याचा प्रघात वेदकाळा होता, हे ऋग्वेदाच्या सातव्या मंडळातील अठराव्या सूक्तावरून स्पष्ट दिसते. त्या सूक्तात दिवोदासाचा पुत्र सुदास याने दहा राजांवर मिळविलेल्या विजयाचे सुंदर वर्णन आहे. हे 'दाशराज' युद्ध ऋग्वेदकाळीं फार गाजले होतें, हे त्या मंडळ तील त्याच्या अनेक उल्लेखांवरून दिसते. अशा तऱ्हेच्या ऐतिहासिक घटना, राजवंश वर्गांचे वर्णन ज्या वाङ्मयात केले असे, त्याला 'इतिहास' अशी संज्ञा होती. शनपथ ब्राह्मणांत इतिहास व पुराण यांना वेद म्हणले आहे. छांदोग्य उपनिषदातहि इतिहासपुराणाला पांचवा वेद म्हणले आहे. त्यावरून त्याला किती महत्त्व दिले जात असे, हे स्पष्ट होईल. किंहुना, वेदांचा अर्थ लावण्याच्या जसा याज्ञिक, नैरुक्त इत्यादिकांच्या पद्धति होण्या तशी ऐतिहासिकांचीहि एक स्वतंत्र पद्धत होती. ऋग्वेदात

इंद्रवृत्रयुद्ध इत्यादिकांचें ज वर्णन आहे तें रूपकामक नसून त्या तऱ्हेच्या घटना खरोखरीच घडल्या असें ऐतिहासिकांचें मत होतें या ऐतिहासिकाच्या मताचा उल्लेख यास्काचार्यांच्या निरुक्तात काहीं ठिकाणीं आला आहे याशिवाय 'नाराशसी गाथा' नामक प्रशस्तात्मक काव्याचा उल्लेख शतपथ ब्राह्मणात आला आहे या सव उल्लेखावरून ऐतिहासिक स्वरूपाचें यथेच्छ वाङ्मय वेदकाला निर्माण झालें हात याविषया संशय नाही तेव्हा कौरव पाटलांच्या युद्धाचें वर्णन असलेला जय नामक प्रथ प्राचीन काळा रचला अमर्णें अथतः संभवनीय आहे हा प्रथ आपल्या महाभारताचें मूल रूप होय

'जय' नामक प्रथाचा आकार कवडा होता हें समजण्यास आन साधन नाही आदिपर्वांत एके ठिकाणी आठ हजार आठशें अशी श्लोक सख्या आली आहे ती 'जय' प्रथाची असावी असें काहीच मत आहे, पण ती मर्या कृश्लोकाचा आहे हें खालील श्लोकावरून दिसून येईल व्यास म्हणतात—

अष्टौ श्लाकसहस्राणि अष्टौ श्लाकशतानि च ।

अह वधि शुको वसि सञ्जया वनि या न ना ॥

आदिपर्व अध्याय १ श्लो ८१

'या प्रथाताल आठ हजार आठशें श्लाकांचा अर्थ महा माहात आहे माझा पुत्र शुक्र चाला माहीत आहे पण सन्याला माहीत असेल किंवा नसलहि

ह्या प्रथाला हजार वर्षांचा कालावधि झाल्यामुळे याचें मूल स्वरूप आता अगदा बदलून गेल अमर्णें पाहिजे म्हणून तो सध्याच्या महा भारतातला अमुकच भाग असें मागणें अशक्य आहे वैदिक भ्रापेत आणि सध्यांच्या महाभारताच्या भापेत महदतर आहे यामुळे व्यासरचित नयग्रथ आता मूळच्या स्वरूपात राहिला नाहा हें उघड आहे

युद्धवर्णनपर काव्यें प्राचीन काळा सुत क्रिया माट रानदरवारात क्रिया रणभूमीवर यादयाना प्री साहज दण्याकरिता गात असत ही पद्धति

जगदी अलीकडील कालापर्यंत प्रचलित होती. मध्यप्रदेशाच्या जबलपुर जिल्ह्यातील 'कारीतलाई' येथे ख्रिस्तोत्तर दहाव्या शतकात होऊन गेलेल्या सोमेश्वरमठ नामक मठ्याग जिलालेर सापडला आहे, त्यात त्याच्या स्तुतिपर खालील श्लोक आहे—

शस्त यत्तन्मूर्त्तौ रजशिरसि सदा शसित होतृसूते
गौत पङ्नादिभेदैरतिप्रधुरगिरीद्राष्टमिर्गायत्रं च ।
अध्ययुं कर्मवर्धं प्रचरति च करी दानसन्निहस्त
स्तस्य श्रीमदसोमेश्वरगुणगणने के वर्धं तुच्छयाच ॥

यामध्ये सोमेश्वराच्या यन्मूर्त्तात होता जशी सूने म्हणत असे तशीं सूतहि रणागणावर त्याचा स्तुतिस्तोत्रें गात अस, असे म्हटलें आहे रजपुताच्या दरबारी भादानीं आणि छत्रपति शिवाजी महाराजांच्या राजसभेंत दाहीरानी आपला कवनें गाऊन योद्ध्याची गीतरी जाणूत केल्याचा उदाहरणें इतिहासनास परिचित आहेत ज्याचा 'जय' ग्रंथहि असाच प्राचीन काळाच्या सूताचा मुखोक्त करून राजसभेत म्हटला असला तर त्यात आश्चर्य नाहा हा ग्रंथ लेखनिविष्ट न होता सूताच्या तोंडी दीर्घ काळ राहिल्यामुळे त्यामध्ये अनेक पाठभेद व भेगळ झाली असावी महाभारताच्या अनेक पोथ्या हिंदुस्थानच्या भिन्न भिन्न प्रदेशांतून जमवून त्याचा अभ्यास केल्यावर त्यातील परस्परभेदांचे व विविध पाठांचे एक सुगम कारण महाभारत हा ग्रंथ दीर्घकाळ लेखनिविष्ट न होता सूतादि-काच्या तोंडा राहिला हे असावे, असें महाभारताच्या चिन्तितक आधुनीचे मपादक श्री सुमदणकर यांना म्हटलें आहे.

यानंतर 'जय' ग्रंथाचा विस्तार घराचे वाढून त्याला 'भारत' अशी संज्ञा प्राप्त झाली त्याच्या विस्तारासबधा महाभारतातच पुढील श्लोक आला आहे—

पनुविंशतिसाहस्री चने भारतसहिताम् ।
उपात्थानैर्विना तावत् भारत प्रोच्यते बुधै ॥

या श्लोकात 'भारत' प्रथाची श्लोकसंख्या चौवीस हजार झोनी असें सांगितलें आहे. सध्याच्या महाभारतातील उपाख्यानें यगळ्यास ही श्लोकसंख्या येते असेंहि यात म्हटलें आहे. पूर्वी या प्रथाचें नांव 'जय' होतें तें आता 'भारत' झाले. यावरून आता त्यामध्ये दादाराजयुद्ध-वर्णनपर सूक्तातल्याप्रमाणें केवळ कौरव पांडवाच्या युद्धाचेंच वर्णन नसून भरतकुलोत्पत्ति कौरव व पांडव यांच्या जन्मापासूनचा-कदाचिह् त्याच्या पूर्वीच्या काहीं पिढ्यांचाहि-इतिहास, तसेंच युद्धानंतरचा पांडवाचा इतिहास आला असावा. या 'भारत' प्रथाचा आरंभ कोणत्या प्रकरणापासून झाला असावा याविषयी महाभारतात स्पष्ट विधान नसलें तरी अनुमान करण्यास जागा आहे.

मन्वादि भारत केचिदास्तिकादि तथापरे ।

तयोपरिचरादन्धे विप्रा सम्यगधीयते ॥

या श्लोकात 'महाभारत' प्रथाचे तीन आरंभ सांगितले आहेत. 'नारायण नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥' हा 'मनु' किंवा श्लोक सध्या महाभारताच्या आरंभी आहे. यामध्ये 'जय' नामक प्रथाचा उल्लेख असल्याने हा पूर्वी त्या प्रथाच्या आरंभी असावा पुढे त्या प्रथाचा महाभारताचें विशाल रूप घालून घाल्यावर तो श्लोक तेथून काढून महाभारताच्या आरंभी घालण्यांत आला असे दिसतें व तो अद्यापि तेथेंच मंगलश्लोकरूपानें आहे. दुसरा म्हणजे 'भारत' प्रथाचा आरंभ उपरिचर वसूच्या आख्यानेनें झालेला दिसतो. हे आख्यान सध्याच्या महाभारताच्या आदिपर्वाच्या ६३ व्या अध्याया पासून सुरू होतें. आदिपर्वाच्या आरंभी जसे महाभारतस्तुतिपर श्लोक आहेत तसे या आख्यानाच्या पूर्वीच्या ६२ व्या अध्यायात आढळतात. त्यावरूनहि तेथें एके काळा प्रथाचा आरंभ होत होता हें उघड आहे. हें भारत व्यासशिष्य वंशपायनाने परिक्षिताचा पुत्र राजा जनमेजय यास सर्पसत्राच्या प्रसंगी मागितलें, असें महाभारतात म्हटलें आहे.

वंशपायनाच्या 'भारता'त उपाख्यानें नव्हता असें मागे उद्धृत केलेल्या श्लोकात म्हटलें आहे. सध्याच्या महाभारतात प्रविष्ट झालेली

नल दमयेन्ती, सत्यवान् सावित्री वगैरेचा उपाख्याने त्या बळी कदाचित् भारतात घातला गेली नसतील, पण भारतीय कथेशी संबंध अशी दुष्यन्त शकुन्तला, ययाति वगैरेचा आख्याने त्यात अन्तर्भूत केलीं असावा अशी अनेक आख्याने वैदिककाळा निमाणे झाली होती हा आख्याने यज्ञप्रमगा म्हणण्याचा प्रघात होता त्यापैका पुरुरवस् उवशी, यम यमी इत्यादि आख्यानांसंबंधीं सूक्तें रचलेलीं ऋग्वेदात आढळतात इतर काही सुपर्णा खानासारखीं आख्यान अद्यापि उपलब्ध आहेत त्यावरून त्याचें तत्कालीन स्वरूप अन्मावता येत वात्तिकार वात्स्यायनाच्या काळी अशा अनेक आख्याने व आख्यायिका प्रचलित होत्या त्याचें अध्ययन करून विवरण करणाऱ्याना त्या त्या आख्यानादिकावरून विशिष्ट नावें पडत असें 'आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च' वा पाणिनिसूत्र, ४, १, ६० यावरील वात्तिवावरून दिसतें या वात्तिकेवरून आप्यात पतञ्जलीन 'यवक्रीत', 'प्रियङ्गु' व 'ययाति' या आख्यानाचा उल्लेख केला आहे यवक्रीत व ययाति याची आख्याने महाभारताच्या अनुक्रमें वनपर्वान्त, (अ १३५-१३८) व आदिपर्वांत (अ ७६८५) आला आहेत पतञ्जलीच्या काळा महाभारतास संपूर्ण स्वरूप प्राप्त झालें होतें यात संशय नाही तथापि त्या काळीहि हा आख्याने स्तत्राजने म्हणलीं जात व त्याचा अभ्यास करणाऱ्याना 'यावक्रीतिक', 'यायातिक' अशा विशिष्ट नावें असत, ही गोष्ट उल्लेखनीय आहे

महाभारताची तिसरी आवृत्ति सांति उग्रश्रवा यानें तयार केली जनमे ययाच्या सर्पस्तत्राच्या प्रसंगी सोमहर्षणाचा पुत्र उग्रश्रवा उपस्थित होता त्या ठिकाणा वंशपावनानें सांगितलेल्या भारतकथा ऐकल्यावर अनेक तीर्थांच्या ठिकाणी जाऊन उग्रश्रवा नैमिषारण्यात ज्ञानिकाच्या घारा वष चांगलेच्या मंत्रात आला आणि तेथें त्यानें ऋषीना महाभारत सांगितल अशी कथा आदिपर्वाच्या पहिल्या अध्यायात आली आहे मागे उद्धृत केलेल्या श्लोकात भारताचा एक आरंभ आत्मिकआख्यानानें होतो अस म्हटलें आहे तें या महाभारतास अनुलभून असानें कारण आदिपर्वाच्या आरंभा

(अ. १३-५८) आस्तीत्पर्व आले आहे. त्यातील कथा बहुतांशी वैदिक सुपर्णाख्यानासारखी आहे.

या तृतीय संस्करणांत प्रस्तुत ग्रंथाचा रूपच विस्तार वाढून त्याला सध्याचे शतसाहस्री संहितेचे किंवा एकलक्षश्लोकात्मक ग्रंथाचे स्वरूप प्राप्त झाले, असे दिसते. या संस्करणाच्या वेळा अनेक आख्याने, उपाख्याने, तीर्थांची वर्णने, राज्यशास्त्र, नीतिशास्त्र वगैरेची चर्चा, शिव, विष्णु इत्यादि पौराणिक देवतांच्या स्तुति व कथा, त्या काळी जनसंमत होऊ लागलेल्या निवृत्तिमार्गाच्या किंवा संन्यासधर्माच्या कथा, इत्यादिकाना या ग्रंथांत स्थान मिळून त्याला सर्वसंग्राहक स्वरूप प्राप्त झाले. तसेच कृष्णचरित्रपर हरिवंश नामक परिशिष्टहि त्याला जोडण्यात आले.

परंपरागत कथेनुसार महाभारताला प्रस्तुत स्वरूप व्यासानंतर एक दीन विख्यातच प्राप्त झाले असे गृहणार्थे लागेल. पण त्या ग्रंथाच्या विस्तारावरून, तसेच त्याची भाषा, त्यातील कथा, वर्णन व चर्चा यावरून ती ग्रंथ शेंकडो वर्षांच्या कालावधीनंतर सध्याच्या रूपास प्राप्त झाला असे दिसते. महाभारत ग्रंथाच्या सध्याच्या स्वरूपाची उत्तर मर्यादा अद्यापि अनिश्चित आहे. तथापि आश्वलायन गृह्यसूत्रातील 'मुमन्तुजैमिनिवैशंपायनपैलसूत्र-भाष्यभारतमहाभारतधर्माध्यायां तृप्यन्तु' इत्यादि तर्पणसूत्रावरून ती मर्यादा गृह्यसूत्राच्या काळाच्या (मुमरें क्षितपूर्व पाचव्या-सहाव्या शतकाच्या) अलीकडे येत नाही हे निश्चित. या काळानंतरहि महाभारतात काही भाग प्रक्षिप्त झाला असावा. कारण त्यात काही ठिकाणी शक्र, यधन, पद्मव या परकी लोकांचा उल्लेख आहे. या लोकांच्या हिंदुस्थानावरील स्वान्या विनपूर्व चौथ्या शतकापासून सिल्लोत्तर पहिल्या-दुसऱ्या शतका-पर्यंत चालू होत्या. तेव्हा त्याचा ज्यामध्ये उल्लेख आहे असे श्लोक फार प्राचीन असू शकत नाहीत. पण एकदरात असा भाग शोडा आहे.

'जय' ग्रंथाच्या कालापर्यंत जातपर्यंत लोटलेल्या हजारो वर्षांच्या अवधीत व्यासाच्या मूळ ग्रंथाच्या स्वरूपात जो फरक झाला त्याची यथार्थ कल्पनाहि करणे दुर्घट आहे. दत्तकंच काय, पण सौतीच्या तृतीय संस्करणाच्या वेळीहि 'महाभारत' ग्रंथाला जे स्वरूप प्राप्त झाले त्याचे आता पूर्णपणे

आकलन करणे कठीण आहे. संडप्राय भारत देशांत दार्घ्यजाळ मृतांच्या तोडी राहिल्यामुळे, अनेक कवींनी वेळोवेळी त्यांत भर घातल्यामुळे आणि हजारां लेखकांनी त्याच्या प्रती करतांना केलेल्या प्रमादांमुळे भिन्न भिन्न प्रदेशांत सध्यां उपलब्ध होणाऱ्या महाभारताच्या पोथ्यांत इतके फरक आढळतात कीं त्यांबरोबर या हातगाहणी संहितेची मूळ प्रत निश्चितपणे व समाधानकारक रीतीनें तयार करणे हे सध्यांच्या टीकाज्ञाच्या आवांख्याबाहेरच आहे, असे उद्गार मांडावरकर प्राच्य मंदिरानें हाती घेतलेल्या महाभारताच्या धिकिसक आयुषीचे संपादक डॉ. मुरारणकर यांनी काढले आहेत. आदि-पर्वांतील पर्वसंग्रहपर्वांत भिन्न भिन्न पर्वांतील श्लोकसंख्या दिली आहे ती प्रमाण मानावी तर त्या श्लोकसंख्येचेहि भिन्न भिन्न पाठ उत्तर व दक्षिण भारतांत प्रचलित आहेत. तेव्हां पोथ्यांच्या उपलब्ध पुराव्यावरून महाभारताचे केवळ जास्नात जास्त जुने स्वरूप निश्चित करण्याचा प्रयत्न मांडावरकर-प्राच्य-मंदिराच्या आयुषीत करण्यांत येत आहे. अशा परिस्थितीत सामान्य पाचकांच्या मोड्यांच्या छत्रीनें महाभारताचे सार काढून प्रसिद्ध करण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत पुस्तकाच्या प्रकाशकांनीं केला तर त्यांत आक्षेपाहें अनें काहां नाही.

या प्रस्तावनेत आरंभी उद्धृत केलेल्या ' इतिहान्मोत्तमादस्माज्जायन्ते कवियुद्धयः ' इत्यादि श्लोकांत महाभारतापासून करीना स्फूर्ति मिळने असें म्हटलें आहे. भारतीय वाङ्मयाचे विहंगमावलोठून केल्यास यांत सुळांच अतिशयोक्ति आढळणार नाही. ख्रिस्तपूर्व दोन तीन शतकांपासून आजतागायत अनेक संस्कृत, प्राकृत व देशी भाषांनील कवि, नाटककार व गद्यलेखक यांनीं महाभारतातील कथानके घेऊन आपले ग्रंथ रचले आहेत. त्या सर्वांचा परामर्ष येथें घेणें शक्य नाही पण कांही प्रमुख मरकृत ग्रंथकार व त्याचे ग्रंथ यांचा निर्देश करतां येईल.

पतञ्जलीच्या महाभाष्यांत (ख्रिस्तपूर्व द्वितीय शतक) ' कंसवध ' व ' वलिवंध ' या दोन नाटकांच्या रंगभूमीवरच्या प्रयोगांचा उल्लेख आहे. ही सर्वांत प्राचीन ज्ञात संस्कृत नाटके होत. त्यांचे विषय अनुक्रमे ' हरिवंश ' व ' महाभारत ' यांतून घेतले आहेत. यानंतर ख्रिस्तोत्तर द्रुम्या तिमन्या

शतकत होऊन गेलेल्या भासाने तर सबंध महाभारतालाच नाट्यरूप दिले होते असे दिसते. महाभारतातील भिन्न भिन्न प्रसंगावर रचलेली त्याची 'मन्यमन्यायोग', 'पंचरात्र', 'दूतघटोत्कच', 'कर्णभार' व 'ऊरुभंग' अशा पाच नाटक मध्या उपलब्ध झाला आहेत याशिवाय त्याचे 'बालचरित' नाटक हरिवंशावर आधारलेले असून त्यात कृष्णजन्मापासून कसबधापर्यंत कथा आली आहे यानंतरचा सुप्रसिद्ध नाटककार कालिदास. याच्या 'विक्रमोर्वशीव' व 'शाकुंतल' या नाटकांची कथानके हरिवंशातील व महाभारतातील उपाख्यानावरून घेतली आहेत यापुढील क्रिस्तोत्तर आठव्या शतकातल्या भट्टनारायणाच्या 'वेगीसहार' नाटकाचा तर सबंध भारतीय युद्ध विषय झाला आहे याशिवाय 'प्रतिमानिरुद्ध' 'पांडवानन्द' इत्यादि काही महाभारत हरिवंश विषयक नाटकांचा उल्लेख अभिनवगुप्ताच्या 'धन्यालोकलोचना'त आला आहे राजशेखराने आपल्या 'बालभारत' नाटकात द्रौपदीस्वयंवरापासून आरंभ करून सबंध भारतकपेला नाट्यरूप देण्याचा उपक्रम केला होता, पण ते नाटक अपूर्णच राहिलेले दिसते यानंतर क्षेत्राचे 'चित्रभारत', हेमचंद्राचे 'निर्भयभीम', कुलशेखराचे 'सुभद्रावनजय', रविवर्म्यांचे 'प्रसुङ्गाभ्युदय', प्रह्लाददेवाचे 'पार्थपराक्रम', विनयपालाचे 'द्रौपदीस्वयंवर', विश्वनाथाचे 'सौगन्धिकाहरण', रामचंद्राचे 'यादवान्भुदय' रामवर्म्यांचे 'रुक्मिणीपरिणय', शेषचिन्तामणीचे 'रुक्मिणीहरण', शेषकृष्णाचे 'कपवध' इत्यादि अनेक नाटक पांडवांच्या आणि कृष्णाच्या चरित्रातील विविध प्रसंगावर रचली होती

काव्याच्या क्षेत्रात महाभारताचा असाच प्रभाव पडला आहे बाकायक नृपति सर्वसेन (क्रिस्तोत्तर ४ वे शतक) याच्या 'हरिविजय' नामक प्राकृत काव्याचा विषय श्रीकृष्णाचे पारिजातहरण हा होता यानंतरच्या भारतींचे 'किराताजुनीय' व माघाचे 'शिशुपालवध' याची गणना संस्कृतच्या पंचमहाकाव्यात होते क्रिस्तोत्तर बाराव्या शतकातल्या आहर्षाने महाभारतातील नलदमयंतीच्या रम्य कथेवर बावीस सर्गांचे श्लेषादि विविध अलंकारानी नलेले 'नैपधचरित' महाकाव्य रचलं होतं त संस्कृत

काव्यवाङ्मयांत अग्रतिम गणले गेलें आहे. याशिवाय वामनभट्टाचें ' नला-
भ्युदय ', अमरचंद्रसूरीचें ' पालभारत ', वास्तुपालाचें ' नारायणानन्द ',
लोलिवराजाचें ' हरिविलास ', वेंकटनाथाचें ' यादवाम्बुदय ', राजचूडामणि
दीक्षिताचें ' रविमणीस्वयण ', वासुदेवाचें ' नलोदय ', जयदेवाचें ' गीत-
गोविंद ' इत्यादि काव्यें महाभारतांतील व हरिश्चातांतील कथांवर रचली
आहेत.

लिस्तोत्तर सातव्या शतकापासून बहुलायीं काव्यें लिहिण्यास सुरवात
झाली. यांतील बहुतेकांत महाभारत व रामायण यांच्या कथा श्लेषाच्या
साहाय्याचें त्याच श्लोकांत वर्णिल्या असतात. या प्रकारचा पहिला प्रघन
दण्डीचा होता असें दिसतें. त्याच्या द्विसंघान काव्याचा उल्लेख भीजाच्या
' गृंगारप्रकाशांत ' केला आहे. यानंतर कविराजाचें ' राघवपाण्डवीय ',
हरदत्तसूरीचें ' राघवनेपथीय ' इत्यादि या प्रकारचीं काव्यें रचण्यांत आली.
काही काव्यांत तर चार-चार पाच-पाच विषय एकदम वर्णिले असतात.
अशा तऱ्हेचें ' नल्यादवपादवरायवीयम् ' नामक चार चरित्रें एकदम वर्णन
करण्याचें काव्य कांही वर्षांपूर्वी मद्रासकडे सापडलें होतें.

गद्यपद्यमय काव्याला संस्कृतमध्यें चम्पू अशी सजा आहे. अशा अनेक
चम्पूकाव्यें महाभारतातील कथांवर रचलीं आहेत. त्यापैकी सर्वांत प्राचीन
' नलचम्पू ' नामक काव्य बेंदुर्भ कवि त्रिविक्रमभट्ट यानें लिस्तोत्तर दहाव्या
शतकांत लिहिलें होतें. त्यात नलाची कथा श्लेषप्रचुर झालीत वर्णिली आहे.
त्यानंतर अर्धतमट्टाचें ' भारतचम्पू,' शेषकृष्णाचें ' पारिजातहरणचम्पू '
इत्यादि अनेक या तऱ्हेची काव्यें रचण्यांत आली, त्यांतील बहुतेकांचे विषय
महाभारत हरिवंशातून घेतले आहेत.

येथपर्यंत दिसेल्य़ा त्रोटक माहितीवरून संस्कृत वाङ्मयावर महा-
भारताचा किती प्रभाव पडला आहे हें दिसून येईल.

महाभारतसाराचा प्रस्तुत खंड हा तिसरा व शेवटचा होय. यामध्यें
शान्तिपर्व, अनुशासनपर्व, आश्रमेधिकपर्व, आश्रमवासिकपर्व, भीमलपर्व,
महाप्रस्थानिकपर्व आणि स्वर्गारोहणपर्व अशी महाभारताची शेवटची सात
पर्वे आली आहेत. त्यामध्ये भारतीय युद्धानंतरचें षोडशांचें चरित्र
वर्णिलें आहे.

भारतीय युद्धांत झालेल्या स्वजनहानीमुळे विशेषतः आपला वडील भाऊ कर्ण याच्या वधामुळे युधिष्ठिराला अत्यंत दुःख होते. अर्जुनादि त्याचे बंधु, द्रौपदी, व्यास व स्वतः भगवान् श्रीकृष्ण हे त्याचे नानाप्रकारे मान्यवन करतात, तरी त्याच्या मनाला शांति मिळत नाही. तेव्हां श्रीकृष्णाच्या सूचनेवरून ते सर्व शरपंजरां पडलेल्या भीष्माकडे जातात. तेथे युधिष्ठिर भीष्मांना अनेक प्रकारचे प्रश्न विचारतो व भीष्म त्यांची उत्तरे देतात, अशी कथा शान्तिपर्व्यांत आली आहे. यानंतरच्या अनुशासनपर्व्यांतहि अशाच प्रकारे भीष्म-युधिष्ठिर संवादात अनेक अन्य प्रश्नांचे विवेचन आले आहे. या पर्व्याच्या शेवटी माघाच्या शुक्लपक्ष त उत्तरायण लागल्यावर इच्छामरणी भीष्माचे निर्याण घणिले आहे. यापुढच्या आश्वमेधिकपर्व्यांत युधिष्ठिर महर्षि व्यासाच्या आज्ञेवरून अश्वमेधयज्ञाला आरंभ करतो, यज्ञीय अध्याच्या रक्षार्थ असलेल्या अर्जुनाचे अनेक देशाच्या राजांशी युद्ध होते, मणिपुरांत त्याच्या स्वतःच्या बभ्रुवाहननामक पुत्राकडून त्यास मृत्यु येतो, तथापि त्याची पत्नी नागकन्या उलूपी त्याला आपल्याजवळच्या दिव्य मण्याच्या योगाने पुनर्जिवित करते; शेवटी यज्ञीय अध्व परत आल्यावर अश्वमेधाची समाप्ति होते, असा कथाभाग आला आहे. यापुढच्या आश्रमशासिकपर्व्यांत धृतराष्ट्र गान्धारी व कुन्तीचे वनगमन, विदुराचे निर्याण, युधिष्ठिरादि पांडवांचे धृतराष्ट्राश्रमांत आगमन, तेथे महर्षि व्यासांच्या कृपेने सर्वांना युद्धांत निघत पावलेल्या आत्मांचे दर्शन, पुढे पांडव हस्तिनापुरास परतल्यावर धृतराष्ट्र, गान्धारी व कुन्तीचे दावानलात दहन व त्यानंतर सभ्याचे हिमालयांत गमन इत्यादि कथा आली आहे. मौसलपर्व्यांत द्वारकेमध्ये यादवांचा परस्परयुद्धांत झालेला नाश, तदनंतर श्रीकृष्ण व बलराम यांचे निर्याण, पुढे वसुदेवाचे निघत व नंतर यादवस्त्रिया घेऊन हस्तिनापुरास येतांना झालेला अर्जुनाचा पराभव इत्यादिकांचे वर्णन आहे. नंतरच्या महाप्रस्थानिकपर्व्यांत पांडवांचे महाप्रस्थान, मार्गांत द्रौपदी, सहदेव, नकुल, अर्जुन व भीम यांचे पतन, शेवटी युधिष्ठिराचे एका कुन्यासहित स्वर्गद्वारी आगमन, तेथे त्याचे इन्द्राकडून स्वागत, इत्यादिकांचे वर्णन आहे. शेवटच्या स्वर्गारोहणपर्व्यांत युधिष्ठिराला कौरव स्वर्गांत रममाण झालेले व पांडव

नरकांत पिचत घमलेने दिमतात, तेव्हा तो स्वतः स्वर्ग सोडून नरकांत जाण्यास तयार होतो; पण साक्षात् धर्म तेथे प्रगट होऊन ही सर्व माया आहे, तुझे सर्व बाध स्वर्गवासीच आहेत असे त्याला मांगतो, तेव्हा युधिष्ठिर देवनादी गंगेमध्ये देहत्याग करून स्वर्गांत जातो व तेथे त्याला सर्व कारवपांडवांची भेट होते असे वर्णिले आहे.

प्रस्तुत खंडातील यात पत्रांची श्लोकसंख्या ५०१७ आहे. ही संख्या यापूर्वी कै. चिंतामणराव पंचांनी प्रकाशित केलेल्या 'संक्षिप्तमहाभारता'च्या श्लोकसंख्येच्या माहितीन पट आहे हें खालील तुलनेवरून दिसून येईल—

संक्षिप्तमहाभारत-श्लोकसंख्या	महाभारतसार-श्लोकसंख्या
शान्तिपर्व	५९५
अनुशासनपर्व	२५५
आश्वमेधिकपर्व	२००
आश्रमवासिकपर्व	१७०
मौन्यपर्व	१२३
महाप्रस्थानिकपर्व	३८
स्वर्गारोहणपर्व	५२
१४३३	५०१७

वरील पत्रांपैकी शान्तिपर्व व अनुशासनपर्व ही अत्यंत महत्त्वाची आहेत. त्यांमध्ये भीष्मयुधिष्ठिरसंवादांत धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र, नीतिशास्त्र, तत्त्वज्ञान, व्यवहार इत्यादिकांतील विविध विद्याय प्रश्नांचे विवेचन आले अमल्यामुळे महाभारताचा हा भाग प्राचीन भारतीय संस्कृतीचा ज्ञानकोशच झाला आहे. ज्या भीष्मपितामहाच्या सुगमने व्यासांनी या प्रश्नांचा उद्‌घापोह करविला आहे त्यांच्याविषयी साक्षात् भगवान् श्रीकृष्ण म्हणतात—

य हि भूतं भविष्यच भवच्च भवतर्पणम् ।

वेत्ति धर्मविदां श्रेष्ठं तमस्मि मनसा गतः ॥

(शान्ति० श्लो. ११०)

मधे वर्तमान, भूत व भविष्य कालाचे ज्ञान भीष्मांना असल्यामुळे त्यांच्या विवेचनांत अनेक प्राचीन कथांचा उल्लेख झाला आहे. या कथांचा

आरंभ बहुधा 'अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम्' या शब्दांनी होता व त्या सवादात्मक असतात म्हणून त्यांना काहानी 'इतिहास-सर्वद' असें नाव दिलें आहे या पर्वांतील प्रथम अर्धत महत्त्वाचे असल्यामुळे याच्या विषया महाभारतकाराचें काय म्हणणें आहे ह येथें सशेषानें दण्याचा प्रयत्न केला आहे

महाभारत त घणाश्रमधर्माचा पुरस्कार केला आहे हें सांगण्याची आवश्यकता नाही ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य व शूद्र यांच्या जातिविहित कर्मांचे वर्णन अनेक ठिकाणां आले आहे (उदाहरणार्थ शान्ति० श्लो ८८५ ९०० पाहा) ही सर्व कर्मे करण शक्य नसल्यास ब्राह्मणानें निदान वेदाभ्यास क्षत्रियानें प्रजापालन वैश्यानें पशुपालन व शूद्रानें सब घणांची सेवा करावा असें सांगितलें आहे (शान्तिपर्व श्लो ८८९ ८९४ इत्यादि) त्यानंतर ब्रह्मचर्य गृहस्थ्य वानप्रस्थ व सन्यास किंवा भिक्षवचर्य या चार आश्रमांचें सविस्तर वर्णन आले आहे सातान महाभारताचे शेवटचे संस्करण केलें या काळ बौद्ध व जैन धर्मांचा प्रचार चालू चाला होता व इमश्रु न फुटलेले लहान मुलगे आड्याप बहाणभाऊ इत्यादिकांचा त्याग करून सन्यास घेऊ लागले हात हा प्रवृत्ति समाजधारणेस घातक होता म्हणून महाभारतात तिचा निषेध करून आहे शक्रतापससवादात (शान्ति पर्व श्लो १३५ १३९) म्हटलें आहे—

केचिद् गृहान् परियज्य वनमभ्यागमन् द्विषा ।

अजातश्मश्रवा मन्दा कुले जाता प्रवव्रजु ॥

धर्मोऽयमिति मन्वाना समृद्धा ब्रह्मचारिण ।

यक्त्वा भ्रातॄन् पितॄश्चैव तानिद्रोन्वकृपायत ॥

तानावभाषे मगवान् पक्षा भूत्वा हिरण्मय ।

मुदुष्कर मनुष्यैश्च य कृत विघसाशिभि ॥

पुण्य भवति कमद प्रशस्त चैव पावतम् ।

सिद्धायास्ते गतिं मुत्स्या प्राप्ता धमपरायणा ॥

यामध्ये 'विघसाशी' गृहस्थांची प्रशंसा आहे ह 'विघसाशी' म्हणजे सकाळ संध्याकाळ आपल्या कुटुंबात अन्न तयार करून ते दव, पितर,

अतिथि व स्वतःचे ज्ञातिजन थांना दिल्यावर अवशिष्ट राहिल त्यावर राहणारे लोक होत, (शान्तिपर्व, श्लो. १४६). केवळ संन्यासाने मोक्ष मिळत अमता नर—

‘पर्वताश्च द्रुमाश्चैव शिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः ।’

अने म्हटले आहे. न्यायाने घन मिळवाने, न्यायाने त्याची वृद्धि करावी, आणि प्रयत्नाने त्याचे रक्षण करून धर्माकरिता त्याचा व्यवहार करावा; वेदाभ्यासाने ऋषींचे, यजानुष्ठानाने देवांचे, धाढ्याने पितरांचे व अतिथिभरकाराने मनुष्यांचे ऋण फेडावे, श्रुत्यांशीहि दाक्षिण्याने वागावे, मज्जनाचा महावास करावा, स्वतःच्या धर्माने व न्यायाने मिळवलेली कवडी दिली तर अन्य प्रकारे मिळविलेल्या हजारों नाण्यांच्या दानापेक्षा त्या दानाचे महाव विशेष आहे; जे घावपाचे ते श्रद्धेने व स्वयंप्रेरणेने दिले तर ते दान श्रेष्ठ होय; असे महाभारताचे सांगणे आहे. सर्व वर्णांना सारनेच लागू असे ‘साधारणधर्म’ सांगतांना पराशर मुनि जनकाला म्हणतात—

आनृशंस्यमहिंसा चाप्रमादः संविभागीता ।

आद्वकर्मोक्तिधेयं च सत्यमक्रोध एव च ॥

स्वेषु दारिण्यु सन्तोषः शौचं निरयानसूयता ।

आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्माः साधारणा नृप ॥

. (शान्ति० श्लो. २४०२-३)

(प्राणिमात्राविषयी अनुकंपा, विवेक, घनादिकांचे दान, आद्वकर्म, अतिथिभरकार, सायभाषण, क्रोधाचे नियमन, स्वपत्नीविषयी प्रेम, शुचित्व, दुष्मन्याचा हंवा न करणे, आत्मज्ञान व मोक्षिकपणा हे सर्व वर्णांना सारनेच लागू पडणारे धर्मनियम होत.)

महाभारतकारांनी चारी वर्णांना त्यांची कर्मे घालून दिली असली तरी त्यायोगे उपजीविका होत नयेत तर त्यांना इतर वर्णांचे कर्मे काही विशिष्ट मर्यादेंपर्यंत केली तरी ते पतित होत नाहीत असेहि म्हटले आहे.

क्षत्रधर्मा धैर्यधर्मा नारुतिः पतते द्विजः ।

शूद्रधर्मा यदा ॥ स्यात्तदा पतति वै द्विजः ॥

(शान्ति० श्लो. २३६२)

या श्लोकांत ब्राह्मणांनी विहित वृत्तीच्या अभावी क्षत्रिय व वैश्य यांचीं कर्मे करण्यास हरकत नाही. त्यांनी शुद्धाप्रमाणे दास्य मात्र पतकरू नये असें सांगितलें आहे.

महाभारताच्या तृतीय संस्करणाच्या वेळीं भारतावर शक, यवन, परहव इत्यादि परकी टोळ्यांच्या सैन्याच्या झाल्या व कांही काळ त्यांनी या देशांत आपले राज्य स्थापिलें. या लोकांना आपल्या समाजात स्थान द्यावें किंवा नाही, द्यावयाचें असल्यास त्याचा धर्म किंवा कर्तव्यकर्म कोणती, हा प्रश्न तत्कालीन समाजशास्त्रज्ञांपुढें उभा राहिला होता. यासंबंधी विस्तृत विवेचन शांतिपर्वाच्या ६५ व्या अध्यायांत केलें आहे. संपादकांना संक्षेप करतांना या विवेचनाचा प्रास्ताविक भाग (अध्याय ६५, श्लो. १३-१६) साळला आहे म्हणून या प्रभाचें स्वरूप वाचकांच्या ध्यानांत स्पष्टपणें कदाचित् येणार नाही या परकी लोकांना महाभारतांत 'दस्यु' असें म्हटलें आहे. या लोकांचा धर्म शान्तिपर्व श्लो. १२३ १२५ या श्लोकांत सांगितला आहे. त्यामध्ये म्हटलें आहे की त्यांनी मातापित्याची, तसेंच गुरु, आचार्य, तपस्वी याची सेवा करावी, अहिंसा, सत्य, शांति यांचे आचरण करावें, एवढेच नव्हे (अष्टकादि) पाऊयज्ञहि करावे. यावरून तत्कालीन हिंदु समाजानें अशा परकी लोकांना दूर न लोटता त्यांचा स्वतःमध्ये समावेश करून घेतला होता हें दिसून येईल. याची अनेक उदाहरणे भारताच्या प्राचीन इतिहासात दिसून येतात. अनेक ग्रीक, शक, कुशाण, हूण, गुर्जर लोक हिंदुधर्म स्वीकारून शिव, स्कन्द, वामुदेव इत्यादि देवांचे भक्त बनले होते, हें प्राचीन कोरीव लेख व नाणी यांवरून सिद्ध झालें आहे.

शान्तिपर्वाच्या एका बऱ्याच मोठ्या, बहात्तर अध्यायाच्या भागाला राजधर्मानुशासनपर्व असें म्हटलें आहे व त्यांत अनेक राजकीय प्रभांचा ऊहापोह केला आहे. प्राचीन काळी राजनीतिविषयक ग्रंथाना अर्थशास्त्र असें म्हणत. उदाहरणार्थ, कौटिल्याचें 'अर्थशास्त्र' पाहा. महाभारतात अशा प्रभाची चर्चा आल्यामुळे त्याला प्रास्ताविक श्लोकात 'अर्थशास्त्र' असें म्हटलें आहे. या प्रभाविषयीं येथें थोडी माहिती देणें अप्रस्तुत होणार नाही.

कृतयुगांत राजसत्ता अस्तित्वांत आली नव्हती. प्रजा स्वतःच परस्परचें रक्षण करीत. पण पुढें त्यांमध्यें त्यांना फार श्रम पडू लागले. शिवाय, लोकांमध्यें मोह, लोभ, राग, काम इत्यादिकांचा उद्भव होऊन धर्माचा नाश झाला. समाजांत 'मात्स्वन्याय' प्रचलित झाला. मोठा मासा लहान मासाला गिळतो त्याप्रमाणें बळवान् लोक दुर्बलांचा नाश करू लागले. (श्लो. ८२५-८३२; ९४९). तेव्हां लोकांच्या प्रार्थनेवरून ब्रह्मदेवानें मनुला राजा होण्यास सांगितलें. मनु तसें करण्यास नाखूप होता, तरी म्हणाला—

विमेमि कर्मणः पापाद्वाज्यं हि मृशदुस्तरम् ।

विशेषतो मनुष्येषु मिथ्याचृत्तेषु नित्यदा ॥

(शान्ति० श्लो. ९५२)

प्राण्यांवर, विशेषतः मिथ्याचरणी मनुष्यांवर राज्य करणें अत्यंत कठीण आहे. त्यामुळें राजाणांच्या पापाची मला भीति वाटते. त्यावर लोक म्हणाले, "मनु, भिऊं नको. 'कर्तुमेनो गमिष्यति।' जो पापाचरण करील तो त्याचाल जयायदार धरला जाईल." शिवाय, त्यांनी त्याला पशु व सुवर्ण (संपत्ति) याचा पत्रामाचा भाग, घान्याचा दहावा भाग इत्यादि करभार देण्याचेहि कडूठ केलें. याखेरीज तू आमचें चांगलें रक्षण केलेंस तर आम्ही जें धर्माचरण करूं त्याच्या पुण्याचा चवथांश भाग तुला मिळेल असेहि त्यांनी मनुला सांगितलें. तेव्हां मनु राजा होण्यास कसूल झाला. या कथेंत राजसत्ता ही प्रथम फाररूपानें अस्तित्वांत आली ही Social Contract ची (सामाजिक कराराची) कल्पना मूलभूत आहे. राज्याभिषेकाच्या वेळीं राजाकडून रालील प्रतिज्ञेचा उच्चार करविण्यात येत असे—

प्रतिज्ञां चायिरोहस्य कर्मणा मनसा गिरा ।

पालयिष्यम्यह भौम ब्रह्म इत्येष चासकृत् ॥

यथात्र धर्मो नित्योक्तो दण्डनीतिव्यपाथयः ।

तमशङ्कः करिष्यामि स्वश्री न कदाचन ॥

(शान्ति० श्लो. ८७०-७१)

'मी प्रजेचें आणि तिच्या संरक्षीचें व धर्माचें रक्षण करीन, राजनीति-शास्त्रांप्रमाणें वागेन, कधीहि केसळ स्वेच्छेनें नतवें करणार नाही' असा या प्रतिज्ञेचा अर्थ आहे.

रानाचें मुख्य कर्तव्य म्हणजे प्रजेच पालन करणें हे होय. हें रानाच्या सनावर ठसविण्यावरिता धर्मशास्त्रकारानी असा नियम घालून दिला होता का जर चारीचा पत्ता लावून अपहरण केलेलें घन मालकाला परत करता आलें नाहा, तर रानानें तें आपल्या खजीन्यातून दिलें पाहिजे—

अत्राहंमशक्य स्याद्धन चौरैर्हृत यदि ।

॥ स्वकाशात्प्रदत्त स्यादशक्तेनोपजीवत ॥

(शान्ति० श्लो ११०८)

पण राज्य हें केवळ पालीस स्टेट किंवा 'सरक्षक राज्य' नसून तें बेलफेअर स्टेट (कल्याणकारी राज्य) झालें पाहिजे हें भीष्माना प्रतिपादिलें आहे ते म्हणतात—

वृषणानाथवृद्धाना विधवाना च योपिताम् ।

योगक्षम च वृत्ति च नियमव प्ररक्षयेत् ॥

आश्रमेषु यथाकाल वैलभाननभोजनम् ।

सदैवोपहरेद्गाना सहृदयाम्यध्य मान्य च ॥

(शान्ति० श्लो १२७६-७७)

इंग्लंडासारख्या पाश्चात्य राष्ट्रांत मार्क्सवृत्तीची (ओल्ड एज पेन्शनची) योजना बलाकडे असलात आली आहे पण तिची कल्पना आमच्या राननीतिज्ञाना हजारो वर्षांपूर्वी आली होती. गुरुकुलामध्ये तसेंच तपस्याच्या आश्रमामध्ये विविध विद्याचें अध्ययन-अध्यापन, तत्त्वज्ञानादि विषयाची चर्चा होत असे तेव्हा त्यांना जरूर ती वरें, पात्र व भोजनसामग्री पुरविण्याची जबाबदारी राजाचा असे या आश्रमावर आक्रमणाची भीति नस, म्हणून सजटकाळी राजादिकाना यामध्ये आश्रय मिळे (श्लोक १२७९) रक्षण पोषण व शिक्षण याच्यायोग प्रजेचें रक्षण करणारा तो राना (रक्षिताश्च प्रजा सर्वास्तेन राजेति शक्यते । श्लोक ८७८) हा रानशब्दाचा शास्त्रिपवांत दिलेली व्युत्पत्ति उत्तरकालीन कालिदासादि कवींनी स्वीकारली आहे.

राजानें अष्ट मंत्र्यांची परिषद् नमून त्याचा सल्ला घ्यावा त्यानें आपलें अमात्य किंवा अधिकारी सर्व वर्षांतून घ्याव असाहि नियम भीष्मांनीं घालून दिला आहे.

चतुरो बालाणान् वैद्यान् प्रगल्भान् ग्रातकान् शुचीन् ।

क्षत्रियांश्च तथा चार्थी चलिनः शम्भपाणिनः ॥

वैश्यान्वित्तेन सम्पन्नानेकविंशतिमन्यथा ।

श्रींश्च शूदान्विनीतांश्च शुचीन् कर्मणि पूर्वके ॥

(शान्ति० श्लो. १२४८-४९)

अमात्य किंवा सचिव नेमतांना राजानें त्यांच्या कुलीनगाला विशेष महत्त्व द्यावें. कारण कुलीन मनुष्याची लांच घेणें यामारट्या पापकर्माकडे म्हात्मा प्रवृत्ति होत नाही. याच्या उलट भकुलीन मनुष्याला एकदम ऐश्वर्य प्राप्त झाल्यास तो आपल्या मनाविरुद्ध कोणी बोलल्यास शत्रु घनतो असें भीमांनीं म्हटलें आहे तेंहि व्यवहारांत अनेकदां प्रत्यक्ष येतें.

महाभारतकालीं भारतांत बहुधा सर्वत्र राजसत्ता प्रचलित होती. कांहीं ठिकाणीं मात्र गणराज्यें टिकून राहिलीं होती. या गणराज्यांच्या अभिवृद्धी-करितां व संरक्षणाकरितां कोणत्या गोष्टींची काळजी घेवची पाहिजे हें भीमांनीं शान्ति० श्लो. १२७०-१२८३ या श्लोकांत सांगितलें आहे तें सध्यांच्या भारतीय गणराज्यशासकांनीं लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. भीष्म म्हणतात, 'गणांना लोभ, क्रोध व भेद यांपासून भीति असते. गणांच्या सर्व सभामंडळांच्या सभेंत मन्त्रवर्ची करू नये. गगानें कोणा प्रमुख सभामंडोर्चे मंडळ नेमाणें व त्यानें चर्चा करून गणांच्या हिताची कायें करावी कारण—

जात्या च सदशाः सत्र कुलेन सदशास्तथा ।

न चोग्रोगेन बुद्ध्या वा रूपदग्धेन वा पुनः ॥

(शान्ति० श्लो. १२८१)

‘गणांचे सभामंड जाति व कुल या बाबतीत मारखे असले तरी उद्योग, बुद्धिमत्ता, संपत्ति इत्यादीकडें समान नसतात.’

याशिवाय कर, राज्याकरितां काढावयाची कर्जे (स्टेट लोन) इत्यादीकां-विषयीं उपयुक्त सूचना भीमांच्या भाषणांत आहेत. राजानें लोभानें प्रजेवर तिच्या असह्य होईल असा कर लावूं नये. कारण,

ऊघश्छिन्नात्तु यो धेन्वा. क्षीरार्थो न लभेत्ययम् ।

(शान्ति० श्लो १०७८)

गाईची कांस जर छाटून टाकली तर दूध कोटून मिळणार ? लोभी व्यापारी किमती भरमसाट वाढवून लोकाना पिळून काढतात म्हणून धान्यादिकाच्या किमती ठरवून घ्याच्या श्रोत्रिय म्हणजे वदाम्यासरत ब्राह्मणानाच फक्त कर भाफ करावा इतर अश्रोत्रिय व अग्न्याधान न करणाऱ्या ब्राह्मणावर कर बसवावा व त्याच्याकडून वेठीचा कामहि करवून घ्यावी असें भीष्मानी स्पष्ट म्हटलें आहे (शान्ति० श्लो ११३१)

राजा दुयुक्त निघून प्रजेला छळ लागल्यास ब्राह्मणांना शत्रू त्या उपायानी, प्रमगी शस्त्रधारणहि करून, त्याच नियमन करावें असें भीष्मानी म्हटलें आहे—

तपसा ब्रह्मचर्येण शस्त्रेण च बलेन च ।

अमायया मायया च नियन्तव्यं तदा भवेत् ॥

(शान्ति० श्लो ११४२)

तसेंच दस्यूंनी म्हणजे परकी लोकाना राज्यावर स्वारी केली व क्षत्रिय त्यांचें निवारण करण्यास असमर्थ ठरले तर ब्राह्मणाना शस्त्र धारण करण्यास प्रयत्नाय नाहा असेंहि म्हटलें आहे

यानंतर आपण मोक्षधर्माचा विचार करू

सुलभा जनरु-सवादात (शान्ति० श्लो २५२०) कर्मनिष्ठा, ज्ञाननिष्ठा व त्याहून भिन्न अशी तिसरी निष्ठा, अशा तीन निष्ठा किंवा मोक्षाचे उपाय सांगितले आहेत कर्मनिष्ठा किंवा प्रवृत्तिमार्ग हा फार प्राचीन काळापासून भारतात प्रचलित आहे वदाचें अध्ययन कराव, विद्वान् व्हावें, धनार्जन करावें, यथाशक्ति यज्ञ कराव हा शाश्वत भूतिपथ किंवा अभ्युदयाचा मार्ग आहे असें एके ठिकाणा म्हटलें आहे (शान्ति० श्लो १०७) पण कालांतरानें, विशेषत बौद्ध व जैन धर्मांनी उपदेशिलेल्या बहिःसाधर्मांमुळे यज्ञयाग करण्याकडे लोकांची प्रवृत्ति कमी होऊ लागली असें दिसतें आश्वमेधिकपर्वतातील शक्र ऋषिर्विक्सवादात यज्ञमर्ध्ये पशुहन्तन करण्यास उद्युक्त झालेल्या शकास अपि म्हणतात—

धर्मोपधातकस्तरेप समारम्भस्तव प्रभो ।

नार्यं धर्मकुतो यज्ञो न हिंसा धर्म उच्यते ॥

(आश्व० श्लो. ६२६)

‘ ज्यात्पामध्ये हिंसा होत आहे असा हा यज्ञ धर्मवृत्त्य नसून धर्मविधातक आहे. ’ नंतर ते शक्र व ऋत्विज या गोष्टीचा निणय करून घेण्याकरिता वसु राजाकडे गेले. त्याने त्या दोघांचे म्हणजे ऐकून घेऊन खालील निणय दिला—

उच्छ मूलं फलं ज्ञाकमुदपात्र तपोधनाः ।

दानं विमयतो दत्ता नराः स्यार्याग्नि धार्मिकाः ॥

एष धर्मो महायोगो दान भूतदया तथा ।

ब्रह्मचर्यं तथा स यमनुक्रोशो धृतिः क्षमा ॥

मनातनस्य धर्मस्य मूलमेतस्सनातनम् ॥

(आश्व० श्लो. ६३६-६३८)

(वेंचलेले धान्य, कदमूल, उदकपात्र इत्यादि यथाशक्ति दान केल्याने स्वर्गप्राप्ति होते. दान, भूतदया, ब्रह्मचर्य, सत्यवचन, अनुकंपा, संतोष व क्षमा हीच सनातन धर्मांची मूलभूत तत्वे होत.)

याच विचारसरणीस अनुसरून आश्वमेधिकपर्वात एका मुंगुसाची गोष्ट सांगितली आहे. एका उच्छवृत्ति गरीय ब्राह्मणाने व त्याच्या कुटुंबाने आपण आर्यंत धुधित असतांहि आपले सर्व सत्पुरुषी अन्न अतिथीला दान केलें. त्या ठिकाणां लोळलेल्या मुंगुसाच्या शरीराचा अर्धा भाग सुवर्णमय झाला, पण राहिलेला अर्धा भाग युधिष्ठिराच्या सुसम्पन्न यज्ञात तो मुंगुस लोळला असताहि पूर्ववत् राहिला अशी गोष्ट त्या पर्वात सांगून त्यायोगे पशुयज्ञाचे वैयर्थ्य दर्शविलें आहे.

प्रवृत्ति मार्गाच्या विरुद्ध निवृत्तिमार्ग खालील श्लोकांत प्रतिपादिला आहे—

निवृत्तिलक्षणरूपेण्यो धर्मो मोक्षाय तिष्ठति ।

सर्वभूतदया धर्मो न कैकग्रामवासिता ॥

आज्ञापाशविमोक्षश्च शस्यते मोक्षकाक्षिणाम् ।

न कुड्या नोदके सङ्गो न वाससि न चामन ।
 न त्रिदण्डे न शयने नाग्री न शरणागये ॥
 अभ्यासमयसिचितो यस्तन्मनास्तत्परायण ।
 आत्म-वेदात्मनो भाव समासज्वेत वै द्विज ॥
 एष मोक्षविदा धर्मो वदोक्त संप्रथ सताम् ॥

(अनुशासन० श्लो ७९७ ७९९)

हा निवृत्तिलक्षण किंवा सन्यासमार्ग होय पण केवळ संसार-बाग
 केल्यानं घ त्रिदंडी सन्यास चेतल्यानं मोक्ष साध्य होत नाही सुलभा
 जनकसंवादात राजर्षि जनक म्हणतो—

कापायधारण मौण्ड्य त्रिविष्टम्ब कमण्डलुम् ।
 लिङ्गान्धु पथमृतानि न मोक्षायैति म मति ॥
 आकिञ्चन्ये न मोक्षोऽस्ति किञ्चन्ये नास्ति धन्धनम् ।
 किञ्चन्ये चेत्तरे चैव जन्तुर्ज्ञानेन मुच्यते ॥

(शान्ति० श्लो २५२८ २५३१)

केवळ कापायवस्त्रे धारण केली, डोक्याच मुडन केलं, दण्डमण्डल घेतले
 म्हणजे मोक्ष प्राप्त होत नाही दारिद्र्य हे माक्षार्थ साधन बाह्य आणि मनुष्य
 अगदी दुरित्री नाही म्हणून तो बद्ध होतो भलंही नाही ज्ञानानेच मोक्ष
 मिळतो व तें ज्ञान गृहस्थाश्रमातहि प्राप्त होतें, हें सुलभाजनकसंवादात तसेंच
 तुलाधार जाजलि संवादात सांगितले आहे तुलाधार जाजलाला म्हणतो—

वदाह जाजले धर्म सरहस्य सनातनम् ।
 सर्वभूतहित मंत्र पुराण य जना विदुः ॥

(शान्ति० श्लो २१६७)

सर्वथा य सुहृत्सिन्धु सर्वथा च हित रत ।

(शान्ति० श्लो २१६९)

या वृत्ति म परो धर्मस्तेन जीवामि भूतले ॥

(शान्ति० श्लो २१६८)

असा हा सर्वभूतहितरत तुलाघार आपल्या नेहेमीच्या व्यवसायांत तराजूने गिन्हाडकांना माल देत अमलेला जाजलीला दिमला. त्याची सर्व चागणूक स्थितप्रज्ञाला शोभेल अशी होती. तो जाजलीला म्हणतो—

तुला मे सर्वभूतेषु ममा तिष्ठति जाजले ।

नाहं परेषां कृत्यानि प्रशंसामि न गहंये ॥

(शान्ति० श्लो. २१७१)

यो हन्याद्यश्च मां मूर्तिं तत्रापि दृणु जाजले ।

समीं तावपि मे स्यातां न हि मेऽस्ति प्रियाप्रियम् ॥

(शान्ति० श्लो. २१८०)

ही ती तिसरी निष्ठा जिचा अवलंब जनराने केला होता. संसारांत राहून व प्राप्त झालेलीं कर्मे यथाग्रत् करून त्यांपामून निर्लेप राहणें, कौणाधर प्रेम किंवा द्वेष न करतां सदैव सर्वभूतरत असणें हें या मार्गाचें वैशिष्ट्य आहे. यालाच श्रीमद्भगवद्गीतेंत ' निष्कामकर्मयोग ' हें नांव दिलें आहे.

सांख्यमतसंस्थापक कपिः मुनीनां, तसेच त्यांचा प्रशिष्य पंचशिष्य याचाहि उल्लेख प्रस्तुत श्रंदांत आला आहे. महाभारतांतील सांख्य व नंतरचे सांख्यदर्शन यांचा परस्पर संबंध काय आहे हा प्रस वादग्रस्त आहे. त्याचें विवेचन करण्यास उपयुक्त ते सर्व श्रंंक प्रस्तुत 'महाभारतसारां'त आले नसल्यामुळे तो प्रयत्न येथे करणें शक्य नाहा. तसेंच श्रीमद्भगवद्गीता ज्या भागवत धर्माची म्हणून मानण्यांत येते त्या धर्माचें मूळ स्वरूप वास्तविगोंरे (शांतिपर्व, अ. ३३५-३४७ यांतील) नारायणीयोपाख्यानाहि या 'सारां'त आले नाहा. ही गुरु उणीव भासते. तथापि संक्षेपकांना संक्षेप करतांना काय घेऊं आणि काय टाकू अमे आलें असलें पाहिजे. तेव्हां त्यांनीं महाभारतदुग्धाचें हें नवनीत आपणांस काढून दिलें आहे त्याचाच रसास्वाद कृतशक्तेनें घेतला पाहिजे. असो.

शांतिपर्व व अनुशासनपर्व हा महाभारत ग्रंथाचा गामा आहे असें वरील विवेचनावरून दिसून आलें असेल. वरील प्रमुख विषयांखेरीज अनेक अवांतर विषयांचें विवेचनहि त्यामध्ये प्रसंगोपात्त आले आहे. उदाहरणार्थ,

दैव की प्रयत्न श्रेष्ठ, (अनुशासन० ११० १२३) लक्ष्मीचें वास्तव्य कोठें
 असतें (उपर्युक्त, १२४ १३८), मनुष्यानें व्यवहारात कसें वागावें
 (उपर्युक्त, १३९ १४९), गोप्रशसा (उपर्युक्त, ३७२ ३७७), तलाव,
 उद्यानें इत्यादि पूत कर्मांची तसेंच दानाची प्रशसा (उपर्युक्त, ४४९ ५३०),
 आचरणाचे नियम (उपर्युक्त, ६५२ ७३६) इत्यादि अनेक विषयांच अथवा
 रोचक व हितकारक विवेचन या खंडात आलें आहे तें सर्वच मूळातून
 वाचलें पाहिजे ह्या विविध विषयाचें विवेचन असल्या ह्या ग्रंथ पाहिला
 म्हणजे त्याच्या खालील वर्णनात यकिञ्चित्हि अतिशयोक्ति नाहा अशी
 वाचकाची खात्री होईल—

अर्थशास्त्रमिद प्राक्त धर्मशास्त्रमिद महत् ।

कामशास्त्रमिद प्रोक्त व्यासेनामितबुद्धिना ॥

महाभारतसार प्रथमखण्ड आदिपर्व, श्लोक २१

अशा प्रकारचा बहुमूल्य ग्रंथ सामान्य सस्कृतज्ञ वाचकाच्या आढोख्यात
 आणून दिला याबद्दल या 'महाभारतसारा'च्या संपादकाचें व
 विशेषतः प्रकाशक श्री शंकररावजी सरनार्ईक याचें मन पूर्वक
 अभिनंदन करून ही लावलेली प्रस्तावना पुरी करतो

श्रावण कृष्ण एकादशी,
 शालिवाहन संवत् १८७८ }

वा यि मिराशी

महामहाराष्ट्राय

॥ श्री ॥

श्रीमहाभारतसारस्य तृतीयखण्डस्य प्रस्तावनायाः

संस्कृतभाषानुवादः ।

यथा समुद्रो भगवान् यथा मेरुर्गङ्गागिरि ।

उभौ त्पातौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥

(महाभारतसारे प्रथम खण्डे आदिपर्वणि श्लोक २६५)

श्रीमहाभारतसारस्य प्रथमद्वितीयखण्डयोः प्रस्तावत्रिके, महाभारती-
यनैकविधविषयाणां विचारः सञ्जातोऽस्ति । नात्र तत्पुनरुक्तिरावश्यकी । परं
तत्र येषां विचारः असञ्जातप्रायः तेषामेव कतिपयविषयाणां विचारोऽत्र
कर्तव्य इति मे मनीषा वर्तते ।

रामायणं महाभारतं च द्वयमपि भार्यमहाकाव्यत्वेन यद्यपि प्रसिद्धं, तथापि
रामायणमेव मुख्यतया आदिकाव्यत्वेनोल्लिख्यते । तस्य प्राचीनस्य तत्काव्य-
गुणाश्च समीक्ष्य तस्य तदभिधानं यथार्थमेव प्रतिभाति । महाभारतं तु मुख्य-
त्वेन इतिहासो विद्यते । तत्र काव्यरूपा उद्बुद्धभागा यद्यपि सन्ति, तथापि
इतिहासत्वेनैव तस्य ग्रन्थस्य महत्त्वं वर्तते । स्वयं महाभारतकारेणापि तस्य
निर्देश इतिहासत्वेनैव कृतो दृश्यते—

इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते वदिवुदय ।

पञ्चम्य इव भूतेभ्यो लोकसविधयस्त्रयः ॥ इति ।

(महाभारतसारे प्रथमखण्डे आदिपर्वणि श्लोक २३)

महाभारतग्रन्थे कौरवपाण्डवसह्यामस्य इतिहासः विद्यते ।

अयं सह्यामो वास्तविको न वा ? वास्तविकश्चेत्कदा सञ्जातः ? तत्कर्तारो
योधा ऐतिहासिका वास्तविका वा ? तद्वर्णनं प्रथमं कदा लिखितम् ? पश्चात्त-
स्मिन्कथं प्रक्षेपा प्रविष्टा ? आधुनिकमहाभारतस्य कः कालः ? इत्यादिप्रश्ना
अनेके परदेशीयैर्भारतीयैश्च विद्वद्भिः जिज्ञासावृत्त्या गभीरतया चर्चिता
सन्ति । तत्परिचयः सहक्षेपेणात्र क्रियते ।

(२७)

अथ महाभारतग्रन्थ भरतकुलोपज्ञाना कौरवपाण्डवाना युद्धवर्णनपरो विद्यते । सांप्रदायिकमतेन इदं युद्धं द्वापरयुगस्य अन्तिमभागे सवृत्तम् । युद्धावसानकाल एव कलियुगस्य युधिष्ठिरकालस्य च प्रारम्भः समभूत् । अथ कालः ख्रिस्तपूर्वं ३१०१ तमे वर्षे प्रारब्ध इति पारम्परिकं मतं दृश्यते । तथापि ख्रिस्तोत्तरसप्तमशताब्दीपर्यन्तमुत्कीर्णलेखेषु अस्य कालस्योल्लेखः न समुपलभ्यते । घराहमिहिरमतेन शककालारम्भात्पूर्वं २५२६ तमे वर्षे (ख्रिस्तपूर्वं २६०४ तमे वर्षे) युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेकः सञ्जातः । लोरमान्यतिलकमतेन तु इदं युद्धं ख्रिस्तपूर्वं १४०० तमे वर्षे सवृत्तम् । भारतीय-युद्धस्य कालविषये एव विविधानि विविधानि मतानि दरीदृश्यन्ते ।

केचिद्वदन्ति, 'पुतादश युद्धं नामूदव' । तस्य युद्धस्य तदुद्धकर्तृणां दुर्योधनं दुःशासनं कर्णं भीमार्जुनादिप्रमुखपुरुषाणां च प्राचीनवैदिकवाङ्मये उल्लेखाभावः च स्वमतस्य प्रमाणत्वेन ते उपन्यस्यन्ति । परम् अस्य प्रमाणस्य अभावात्प्रकारात्, वैदिकवाङ्मये तदुल्लेखावश्यकतासिद्धिं विना न तद् विचारसहम् । अन्यच्च महाभारतीयव्यक्तीनां नामानि वैदिकवाङ्मये नैव दृश्यन्ते इत्यपि वक्तुं न शक्यम् । तथाहि अथर्ववेदस्य कुन्तापसूक्ते (१२७, ७१०) परिक्षिद्राज्यवर्णनप्रसङ्गे निम्नलिखितं मन्त्रद्वयं दृश्यते ।

“ कतरत्त आहराणि दधि मन्था परि धृतम् ।

जाया पति वि पृच्छति राष्ट्रे राज्ञः परिक्षितः ॥ १ ॥

अभीवस्व प्र जिहीते यव पक्व पथो विलम् ।

जनः स मद्रमेधति राष्ट्रे राज्ञः परिक्षितः ॥ २ ॥ इति ।

(१) परिक्षिद्राज्ञः राष्ट्रं पत्नी पातः पृच्छति ' अहं किं परिवपयामि दधि, तक्रम्, दुग्धं वा ' इति ।

(२) पक्वयवाः प्रकाशवत् भाजनादहिर्निगच्छन्ति । परिक्षिद्राजस्य राष्ट्रे लोकाः क्याणवारिणीं समृद्धिं लभन्ते ।

ब्राह्मणग्रन्थे परिक्षितपुत्रस्य जनमजयस्य दुष्यन्तपुत्रस्य भरतस्य च, काठकम्हितायां विधिप्रवीर्यपुत्रस्य धृतराष्ट्रस्य च नामोल्लेखो विद्यते । तस्मात् महाभारतीयानां कासाञ्जिद् व्यक्तीनां तद्वंशजानां च नामानि वैदिकवाङ्मये समुपलभ्यन्ते इत्यत्र नास्ति शङ्कावसरः । शाङ्खायनश्रौतसूत्रे कौरवाणां

पराजय कुरक्षेत्रीययुद्धे संपूर्णतया सञ्जात इति वर्णितमस्ति । पाणिनिविरचिते अष्टाध्यायीनामके सूत्रग्रन्थे युधिष्ठिर भीम विदुरनाम्ना व्युत्पत्तिनियमाद्ध्यन्ते । तस्मात् महाभारतनिर्दिष्टा पुरषा नि सशयम् ऐतिहासिका सन्ति । अपि च महाभारते वर्णित युद्ध यद्यपि याथातथ्येन न गभूत स्यात् तथापि कौरव पाण्डययुद्धसदृश किमपि युद्ध प्राचीनकाले—वडवालस्य नन्तिसभागे—सभूतमेव स्यात् इति निष्पत्त्युह तर्कयितुं शक्यम् ।

महाभारतग्रन्थात् एतदपि ज्ञायते यत् कौरवपाण्डवीययुद्धवर्णनात्मकग्रन्थ तस्मिन्नेव काले कृष्णार्जुनायनेन व्यासेन रचित स्वीयपञ्चशिष्येभ्यः पाठितश्च । तस्य ग्रन्थस्य 'जय' इति नाम आसीत् (जयनामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ॥ आदिपर्व, अध्याय ६३, श्लोक २०) । अन्वयं च तन्नाम यत् तस्मिन् पाण्डवकृतस्य कौरवजयस्य वर्णनमासीत् । गृतादृश युद्धवर्णनपद्धति वेदकाले आसीत् इति ऋग्वेदान्तगतमसममण्डलीयात् अष्टादशसूक्तात् स्पष्टीभवति । तस्मिन्सूक्ते द्विबोदासपुरेण मुदासेन कृतस्य दशाना राज्ञा विजयस्य मनोहर वर्णनं विद्यते । तस्मिन्नेव मण्डले तस्य युद्धस्य अन्त्येष्टसदृशनात् तत् 'दाशराज्ञं' युद्धं प्रविद्धतरमासीत् ऋग्वेदकाले इत्यपि ज्ञायते । ईदृशानामितिहासिकग्रन्थानां राजवंशादेशं वर्णनं यस्मिन्वाङ्मये आसीत् तत् वाङ्मयम् 'इतिहास' इति सज्ञा लभते स्म । शतपथब्राह्मणे, छान्दोग्योपनिषदि च इतिहासपुराणानां वेदत्वन पञ्चमवदत्वेन च क्रमेण निर्देशात् तेषां कीदृश माहात्म्यमासीत् तत्स्पष्टीभवति । त्रिगुणा, वेदार्थकरणे यथा याज्ञिकपद्धति नैरुत्पत्तिश्च तथा ऐतिहासिकपद्धतिरपि स्वतन्त्रैव आसीत् । ऋग्वेदे उर्णितम् इन्द्रवृत्रादि युद्धं न रूपकात्मकं किन्तु वास्तविकमेव तद्वृत्तमिति ऐतिहासिकमतं यास्काचार्ये रोपज निरुक्तनामके ग्रन्थे निर्दिष्टं विद्यते । अपि च 'नाराशंसी माथा' नामकस्य प्रशसात्मककाव्यस्य उल्लेख शतपथब्राह्मणे विद्यते । तस्मात् इतिहासात्मकं बहुविधं वाङ्मयं वेदकाले एव निर्मितमासीत् इति निःसंशयं प्रतीयते । अतः कौरवपाण्डवीययुद्धवर्णनात्मकस्य जयग्रन्थस्यापि रचना प्राचीनकाले समं यतितराम् । अयमेव जयग्रन्थ इदानीन्तनस्य महाभारतग्रन्थस्य मूलं स्वरूपभूतः ।

जयग्रन्थस्य श्लोकसङ्ख्या अथ साधनाभावात् निष्पन्न शक्यते । महाभारते एकस्मिन् श्लोके अष्टशतात्तरा अष्टसहस्रमिता या श्लोकसङ्ख्या दृश्यते सैव जयग्रन्थस्य श्लोकसङ्ख्या इति केचिन्मन्यन्ते । परं सा सङ्ख्या कूञ्जश्लोकानां विद्यते इति अधस्तनश्लोकात्प्रतीयते । न्याम उवाच ।

अष्टौ श्लोकसहस्राणि अष्टौ श्लोकशतानि च ।

अहं धेनि शुको वसि सञ्जयो वसि वा न वा ॥

आदि० अ०१ श्लो ८१

अनेकवपसहस्रेभ्यः प्राक् रचितस्य अस्य जयग्रन्थस्य मूलस्वरूपं सुतरां परिवर्तितं स्यात् । अतः इदानीतनमहाभारतं अयमेव भागः स इति वक्तुं न शक्यम् । वैदिकभाषाया इदानीन्तनमहाभारतभाषाया अतीव भिन्नत्वात् व्यासरचितो जयग्रन्थो मूलस्वरूपेण नोपलभ्यते इति तु स्पष्टमेव ।

युद्धवर्णनानामकानि काव्यानि सूता मागधा वा प्राचीनकाले राजसभायां, योधानामुत्तेजनार्थं रणभूमौ वा गायन्ति स्म । इयं रतिरर्वाचीनकालपर्यन्तं प्रचलिता आसीत् । मध्यप्रदेशीयनवलपुरमण्डलान्तर्गत 'कारीतलाई' स्थानं समुपलब्धे क्रिस्तोत्तरदशमशताब्द्याः सम्भूतस्य सोमेश्वरभट्टनामकस्य मन्त्रिणशिलालेखे तन्मन्त्रिस्तुतिपरोऽधस्तनः श्लोको विद्यते ।

शस्त्रं यद्यश्नुर्भूमौ रणशिरसि सदा शसितं होतृसूते

गन्तं पटञ्जादिभेदैरतिमधुरागरोहान्भुविगायकैश्च ।

अध्वर्युः कमवयं प्रचरति च करी दानमसिक्तहस्तः

स्तस्य श्रीमद्वसामेश्वरगुणगणनं कथं वक्तुं शक्यम् ॥ इति ।

राजपुत्राणां (राजपूत) सभासु भाटसङ्घैः सूते श्रीउग्रपतिशिवाजी महाराजसभायां शाहीरसङ्घैः कविभिश्च स्वीयकाव्यगायनेन कृतं योधानां युद्धप्रोत्साहनम् इतिहासज्ञानां सुपरिचितमेव प्रियते । एवमेव प्राचीनसूतकण्ठस्थीकृतस्य व्यासरचितस्य जयग्रन्थस्य राजसभासु गायनं नाश्चर्यकरं भवेत् । सूतमुखेषु दीर्घकालं स्थिते अलिखितेऽस्मिन्ग्रन्थे नानाविधपाठाः प्रक्षेपाश्च समुपपन्नाः स्युः । भरतखण्डस्य भिन्नभिन्नस्थानेभ्यः समाहृतानाम् अनेकहस्तलिखितपुस्तकानां दीर्घपरिशीलनानन्तरं नानाविधपाठानां प्रक्षेपाणां च इदमेव कारणं महाभारतस्य संशोधितावृत्तितपादकैः डॉ० सुन्दरगुणकर महाशयैर्निर्दिष्टमस्ति ।

अनया रीत्या विस्तृतस्य जयग्रन्थस्यैव भारतमिति संज्ञा प्रसिद्धा । अस्य भारतस्य श्लोकसङ्ख्यायोधकं वचनं महाभारते दृश्यते । तद्यथा—

चतुर्विंशतिसाहस्री चक्रे भारतसंहिताम् ।

उपात्त्यानिर्विना तावत् भारतं प्रोच्यते बुधैः ॥ इति ।

अस्मात् श्लोकात् ज्ञायते यत् महाभारतीयैः उपात्त्यानिः रक्षितस्य ग्रन्थस्य भारतमिति संज्ञा वर्तते, तस्य च श्लोकसङ्ख्या चतुर्विंशतिसहस्रमिता भवति इति । दशराजसूक्तवत् जयग्रन्थे केवलं युद्धवर्णनमासीत् । भारतग्रन्थे तु न केवलं युद्धवर्णनं किन्तु भरतकुलोपज्ञानां कौरवपाण्डवानां तत्पूर्वजानां च केषाञ्चित् जन्मप्रभृति इतिहासः, युद्धोत्तरकालिकः पाण्डवानामितिहासश्च वर्णितो भवेत् । अस्य भारतग्रन्थस्य आरम्भः कस्मात्प्रकरणात् सञ्जातः इत्यत्र यद्यपि स्पष्टं वचनं नोपलभ्यते तथापि तदनुमानेन ज्ञातुं शक्यते ।

मन्वादि भारतं कंचिदास्तिकादि तथापरे ।

तथोपरिचराद्वन्द्वे विप्राः सम्मगधीयते ॥

अस्मिन् श्लोके महाभारतस्य त्रीणि आरम्भस्थानानि निर्दिष्टानि सन्ति । समुदाशब्दः श्लोकवाचकः अग्निः । 'नारायणं नमस्कृत्य' इत्यादि श्लोकः महाभारतारम्भे दृश्यते । तस्मिन् श्लोके जयग्रन्थस्य उल्लिखितत्वात् अयं श्लोकः पूर्वं जयग्रन्थारम्भे स्यात् । परं तस्य महत्तरूपंत्वात् स श्लोकरतस्मात्स्थानादुद्धृत्य महाभारतारम्भे स्थापित इति अनुमातुं शक्यते । भारतारम्भस्तु उपरिचरात्पानात् संभवति । इदमात्मानं महाभारते आदिपर्वणि ६३तमाध्यायात्प्रारम्भते । आदिपर्वारम्भे यथा महाभारतस्य स्तुतिपराः श्लोका विद्यन्ते तथैव अस्मादात्पानात् पूर्वं ६२तमे अध्यायेऽपि सन्ति । अतः कस्मिंश्चित् काले तत्र ग्रन्थारम्भः स्यात् इति स्पष्टं भवति । इदं भारतं व्यासशिष्येण वैशम्पायनेन परिश्रित्युग्रस्य जनमेजयस्य सर्पसत्रे कथितमिति महाभारतात् ज्ञायते ।

वैशम्पायनोक्तभारते उपात्त्यानानि न सन्ति इति पूर्वोदाहृते 'चतुर्विंशतिमाहस्रीम्' इत्यादि श्लोके कथितमस्ति । महाभारते प्रविष्टानि 'नल-दमयन्तो,' 'सत्यवत्याभित्री'प्रभृतीनि उपात्त्यानानि यद्यपि भारते न भवेयुः, तथापि भारतीयकथापर्वदानि 'दुष्यन्तशकुन्तला' 'ययाति-

प्रभृतीनामाख्यानानि भारतान्तर्गतान्येव भवेयुः । ईदृशानि बहूनि आख्या-
नानि वैदिककाले एव निर्मितान्यासन् । तेषां पठनं यज्ञकाले भवति स्म ।
उर्वशीपुरुवरसो यमयम्योश्च आर्यानामोषकसूक्ते ऋग्वेदे दृश्येते । अन्यानि
सुपर्णाद्यानादीनि उपलभ्यन्ते च । तद्वर्णनेन तात्कालिकाख्यानास्वरूपं तर्क-
यितुं शक्यते । वार्तिककारकाख्यायनसमये एतादृशानि आख्यानानि प्रच-
लिताभ्यासन् । तदध्येतृणां तदध्यापकानां च तदाख्यानामूलकानि नामानि
भवन्ति स्म । ‘आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च’ इति वार्तिक-
(पाणिनिमूत्रम् ४ २, ६०) विद्यते । भगवता पतञ्जलिना एतद्वार्तिक-
भाष्ये यवक्रीतं प्रियङ्गु ययातिनामकानामाख्यानानामुल्लेखं कृतोऽस्ति ।
यवक्रीताख्यानं ययात्याख्यानं च महाभारते क्रमणं वनपर्वणि (अ. १३५
१३८ , आदिपर्वणि अ. ७६-८५) च दृश्येते । पतञ्जलिममये महाभारत-
सांप्रतिकस्वरूपेणैव आसीत् इत्यत्र न शङ्क्यं , किन्तु तस्मिन्काले एतेषामा-
ख्यानानामध्ययनं स्वतन्त्रतयापि भवति स्म, तदध्येतृणां ‘यावक्रीतिकं’
‘यायातिकं’ इत्यादीनि विविष्टनामानि च भवन्ति स्म इत्यपि अवश्य-
मुल्लेखनीयमस्ति ।

महाभारतस्य तृतीयसंस्करणमुग्रश्रवा सूतपुत्रश्चकार । जनमेजयस्य सर्प-
सत्रे लामहर्षणपुत्र उग्रश्रवा उपस्थित आसीत् । तत्र वैशम्पायनेन कथिता
भारतकथा श्रुत्वा अनकतीर्थदर्शनं च कृत्वा स नैमिषारण्ये शौनकस्य द्वाद-
शवार्षिके मन्त्रे आगत्य महाभारतकथां कथयामास, इति आदिपर्वणि प्रथमा-
ध्याये वर्णितमस्ति । पूर्वोद्गाहने ‘मन्वादि भारतं केचित्’ इत्यादिश्लोके
केपाञ्चिन्मतेन आस्तिकाख्यानात् भारतारम्भं कथितोऽस्ति । स भारम्भः
अस्य महाभारतस्यैव स्यात् । महाभारतारम्भे (आदिपर्वणि अ. १३-५८)
आस्तिकाख्यानस्य विद्यमानत्वात् । इदमाख्यानं वैदिकमुपपाख्यानास्य बहुलं
सादृश्यं धत्ते ।

अनेन तृतीयसंस्करणेन महाभारतस्य विस्तारः अतीव सज्जातः । अत एव
साम्प्रतः तस्य शतमाहस्त्रीसहितास्वरूपं (एकलक्षश्लोका मरु) दृश्यते ।
एतत्संस्करणसमये अनेकानि आख्यानानि, उपाख्यानानि, तीर्थवर्णनानि,
राजधर्मादिप्रकरणानि, शिवविष्णुप्रभृतिगौराणिकदेवतास्तुतिकथा, तदावे

लोकसंमतिं प्राप्तवतः निवृत्तिमार्गस्य संन्यासधर्मस्य वा कथाः, पञ्चनादीनां तस्मिन् प्रविष्ट्यात् स ग्रन्थः सर्वमङ्गप्राहुरः सञ्जातः । तर्धैव श्रीकृष्ण-चरित्रात्मकं हरिवंशनामकं परिसिद्धं च तत्र संयोजितम् ।

महामारतस्य प्रस्तुतं स्वरूपं व्यामानन्तरं पञ्चाशद्वर्षान्तरे एव सिद्धम् इति साम्प्रदायिकं मतं वर्तते । परं तस्य ग्रन्थस्य महान्तं विस्तरं दृष्ट्वा, तस्य भाषा कथावर्गेनादि च समीक्ष्य स ग्रन्थः शतशः संवत्सरेभ्यः ऊर्ध्वं प्रस्तुतस्वरूपं प्राप्तः इति माति । महामारतस्य प्रस्तुतरूपस्य उत्तरकाला-दपिः अद्यापि अनिश्चितः अस्ति, तथापि आधुनयनगृह्यसूत्रे 'सुमन्तुर्नमि-निवैशम्पायनपैरुमूत्रमाप्यभारतमऽभारतधर्माचार्याः ... कृष्यन्तु' इति तर्गमूत्रस्य मर्यात् सः अत्रपिः गृह्यमूत्रकालात् (विस्तरपूर्वं पञ्चमपट्टा-सान्ध्याः) न अवार्चनः इति तु निश्चितमेव । एतच्छालानन्तरमपि महामारते कश्चिद्भागः प्रक्षिप्तः स्यादिति अनुमीयते । कर्तुंयन्त्यल्लेषु शक्ययनपट्टपादि-परकीयानां जनानां ममुल्लेखस्य तत्र विद्यमानत्वात् । एतैः परकीयैः जनैः कृतानि भारताक्रमणानि किम्नपूर्वचतुर्थशताब्द्या आरभ्य सिस्तोत्तरं प्रथम-द्वितीयशताब्द्यापर्यन्तं प्रचलितान्यागन् । अतः तदुल्लेखन्यस्तः श्लोकाः नातीन प्राचीना भवितुमर्हन्ति । तथापि एतादृशभागः अत्यन्तरं पुरास्ति ।

जयग्रन्थममयात् अद्यथात् गनेषु महत्त्वशः संवत्सरेषु व्यामकृतमूलग्रन्थे च परिचर्यनं सञ्जातं तद्यथार्थतया ज्ञातुं नैव क्षम्येत । किन्तु सांतिहृतनीय-भंडकरणकैः महामारतस्य यन्त्ररूपमासीत् तदपि यथार्थतया ज्ञातुं न शक्य-ते । अतीतं विस्तृते अस्मिन्भारतग्रन्थे सूतपुराणेषु दीर्घकालं स्थितत्वात्, अनेक-कथिभिः वार्धारं स्वीयरचनानां प्रक्षेपात्, अनेक लेखकानां लेखनप्रसादेषु भिन्न-भिन्नदेशेषु उपलब्धेषु महामारतपुस्तकेषु एतादृशमन्तरं दृश्यते यत् शतसाह-स्रीमहितायाः मूलपुस्तकम् इदमेव इति निश्चिततया वस्तुम् आधुनिकर्मसो-यनशास्त्रं न प्रभवति इति सांसारकर-प्राच्यविद्या-संशोधन-भंडलद्वारा प्रका-श्यमानस्य महामारत-संस्करणस्य प्रथममग्नादकैः डॉ. सुगटनकरमहाशयैः प्रतिपादितमस्ति । आदिष्वान्तगतपर्व-महप्रहपर्वणि वा प्रतिपर्वश्लोकस्यैव कथिता सा प्रमाणीक्रियेत चेत् तर्हि तस्यां श्लोकमङ्गल्यायामपि गौडदाक्षिणा-त्यपाठभेदेन भिन्नमेव दृश्यते एव । अतः उपलब्ध-हस्तलिखित-पुस्तकानि

सम्यङ्निरीक्ष्य महाभारतस्य यावच्छक्य प्राचीनं स्वरूपं निर्णेतव्यम् इत्येव भाण्डारकर-प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरस्य प्रयत्नस्योद्देशः । अस्यामवस्थायां प्रस्तुतपुस्तकप्रकाशकैः सामान्यवाचकहितार्थं कृतः महाभारतसारप्रकाशनोद्योगः न आक्षेपाहो भवेत् ।

महाभारताख्येनां स्फूर्तिलाभो भवतीति पूर्वोदाहृतात् ' इतिहासोत्तमादस्माज्जायन्ते कविवुद्धय ' इत्यादि श्लोकात् ज्ञायते । भारतीयावाङ्मयस्य विद्वद्भिरावलोकने कृते नात्र अतिशयोक्तिलेशोऽपि गम्यते । ख्रिस्तपूर्वद्वितीयतृतीयशताब्द्याः प्रभृति अद्यपर्यन्तं संस्कृतप्राकृतदेशभाषासु नानाकविभिः, नाटककारैः, गद्यलेखकैश्च महाभारतीयकथानकाश्रयणेन स्वीयग्रन्था विरचिताः सन्ति । तेषां सर्वेषां निर्देशः नात्र कर्तुं शक्यः । किन्तु केषाञ्चित् प्रमुखग्रन्थकाराणां तद्वन्थानां च नामोल्लेखः क्रियते ।

व्याकरणमहाभाष्ये (ख्रिस्तपूर्वद्वितीयशताब्द्यां) कंसवध बलिबन्ध-नाटकयोः रंगभूमिप्रयोगोल्लेखो विद्यते । ज्ञातसंस्कृतनाटकेषु इदं नाटकद्वयम् अतिप्राचीनं विद्यते । तत्कथानकं हरिवंशात्, महाभारताच्च गृहीतम् । तदनन्तरं ख्रिस्तोत्तरद्वितीयतृतीयशताब्दीसंभूतेन भासकविना तु समग्रं महाभारत नाट्यरूपेण अवतारितमिव दृश्यते । तस्य संप्रति उपलब्धानि मध्यमव्यायोग-पञ्चरात्र-दूतघटोत्कच-कर्णभारोरुभङ्ग-नामकानि पञ्च नाटकानि महाभारतकथानकाधारेणैव विरचितानि सन्ति । अपि च तस्यैव ' बालचरित ' नाटकं हरिवंशाधारेण रचितमस्ति । तस्मिन् श्रीकृष्णजन्मप्रभृति कंसवधपर्यन्तं कथाभागः विद्यते । तस्मादुत्तरः सुप्रसिद्धनाटककारः कालिदासः । तेन ' विक्रमोर्वशीयम् ' हरिवंशाधारेण, ' शाकुन्तलं ' च महाभारताधारेण रचितम् । अतः परं ख्रिस्तोत्तरमष्टमशताब्द्यां भट्टनारायण-रचितस्य ' वृणीसंहार ' नाटकस्य तु संपूर्णं भारतीययुद्धमेव विषयोऽस्ति । अपि च अभिनवगुप्तकृती ' ध्वन्यालोकलोचने ' महाभारतहरिवंशाधारेण लिखितानां प्रतिमानिरुद्ध-पाण्डवानन्द-प्रभृति कतिपयनाटकानामुल्लेखो विद्यते । राजशेखरेण स्वीयं बालभारत नाटके द्रौपदीस्वयवरप्रभृति संपूर्णमहाभारतकथा नाट्यरूपेण उपक्रान्ता आसीत् । परं तच्चाटकमपूर्णमेव दृश्यते । तदनन्तरं क्षेमेन्द्रेण रचितं ' चित्रभारतम् ', हेमचन्द्रस्य ' निर्भयभीमम् ',

कुलशेखरस्य 'मुनद्राघनञ्जयम्', रविवर्मणः 'प्रद्युम्नाभ्युदयम्', प्रह्लाद-
देवस्य 'पार्थपराक्रमम्', विजयपालस्य 'द्रौपदीस्वयंवरम्', विश्वनाथ-
स्य 'नाना नवकाहरणम्', रामचन्द्रस्य 'यादवाम्भुदयम्', रामवर्मणः
'रुक्मिणीरिजयः', शेषचिन्तामणेः 'रुक्मिणीहरणम्', शेषकृष्णस्य
'कंठवज्रः', हृष्येयमादीनि अनेकनाटकानि पाण्डवचरिताधारेण कृष्णचरिता-
धारेण च रचितानि सन्ति ।

काव्यक्षेत्रेपि महाभारतस्य ईदृश एव प्रभावो दृश्यते । चाकाटकनृपति-
मर्त्येनरचितस्य 'हरेविजय' नामकयाकुननाटकस्य धोकृष्णकृतं पारिजात-
हरणं विषय आसीत् । तदुत्तरं भारवेः 'किराताहर्नीय'स्य माघकृतं शिशु-
पालवध'स्य च संस्कृतग्रन्थमहाकाव्येषु गणना अस्ति । किस्तोत्तरं द्वादश-
शताब्द्यां श्रीहर्षरचिते द्वाविंशतिसर्गात्मके श्लेषादिविविधालङ्कारालङ्कृते
'नैषधचरिते' महाकाव्ये महाभारतीयं नलदमयन्तीकथानकं वर्णितमस्ति ।
एतद्काव्यं संस्कृतकाव्यशास्त्रे अप्रतिमं गण्यते । अपि च कामनभट्टस्य
'नलाम्भुदयः', अमरचन्द्रसूरेः 'यातभारतम्', वास्तुपालस्य 'नारायणा-
नन्दः', लोलिम्बरराजस्य 'हरिविलासः', वेङ्कटनाथस्य 'यादवाम्भुदयः',
राजचूडामणिदीक्षितस्य 'रुक्मिणीकन्यामयम्', बासुदेवस्य 'नलोदयः',
जयदेवस्य 'गीतगोविन्दम्', हृष्येयमादीनि काव्यानि महाभारतीयहरि-
वर्षावकथाधारेण विरचितानि सन्ति ।

किस्तोत्तरं गतमशताब्दीभारतस्य बहुलार्थकाव्यरचना प्रारब्धा । तस्मिन्काव्ये
श्लेषमाहाद्येन महाभारतकथा रामायणकथा च एकस्मिन्नेव श्लोके वर्णिता
भवति । एतादृशः प्रथमप्रयत्नः दण्डिनः आसीत् । भोजकृते 'भट्टारप्रकाशे'
दण्डिकृतस्य 'द्विसन्धान'काव्यस्य उल्लेखः अस्ति । अनन्तरं कबिराजस्य
'राघवपाण्डवीयम्', हरदत्तसूरेः 'राघवनैषधीयम्' एवमादीनि काव्यानि
रचितानि । केषुचित्काव्येषु चतुर्गणविषयाः युगपदेव वर्णिताः सन्ति ।
एतादृशं चरितचतुष्टयवर्णनात्मकं 'नलययादवपाण्डवराघवीयम्' नाम
काव्यं मद्रासप्रदेशे कतिचिद्वर्षेभ्यः प्राक् समुपलब्धम् ।

'गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते' । बहूनि चम्पूकाव्यान्यपि
महाभारतीयकथाधारेण विरचितानि सन्ति । तेषु प्राचीनतमं 'नलचम्पूः'

नाम काव्य वैदर्भीयत्रिविधममट्टकविना त्रिस्तोत्तरदशमशताब्द्या लिखितम् । तस्मिन् श्लेषप्रचुररीत्या नलकथा वर्णितास्ति । अनन्तरम् अनन्त-भट्टस्य ' भारतचम्पू ', श्लेषकृष्णस्य ' पारिजातहरणचम्पू ' इत्यादीनि बहूनि चम्पूकाव्यानि रचितानि सन्ति, येषां त्रिषया महाभारतीया हरिवंशीया वा विद्यन्ते । एतेन साक्षिर्वाचिवाणेन ससृष्टवाद्भयस्य महाभारतोपजोध्यस्व स्पष्टीभवित्यति ।

महाभारतसारग्रन्थस्य तृतीयोऽय खण्ड अन्तिमोऽस्मि । अस्मिन् शान्तिपर्व, अनुशासनपर्व, आश्वमेधिकपर्व, आश्रमवासिकपर्व, मौसल्यपर्व, महाप्रस्थानिकपर्व, स्वर्गाग्रेहणपर्व चेति अन्तिमसप्तपर्वाणि विद्यन्ते । तेषु भारतीय-युद्धोत्तरकालिक पाण्ड्यचरित वर्णितमस्ति ।

भारतीययुद्धे जातेन स्वजनक्षयण, विदोषत स्वज्येष्ठभ्रातु कर्णस्य वधेन च युधिष्ठिर दौकाकुलो भवति । अर्जुनादिभिस्तद्वन्धुभिः, द्रौपद्या, व्यास-महर्षिणा, स्वयं भगवता श्रीकृष्णेन च बहुविध सान्निध्यतोऽपि स मनः शान्तिं न लभते । तदा श्रीकृष्णवचनान्ते सर्वे शरतरूपे शयानस्य भीष्मस्य निकटे गच्छन्ति । तत्र युधिष्ठिर नानाविधान्प्रश्नान् भीष्मपितामहं पृच्छति । भीष्मश्च तदुत्तराणि ददाति । इयं कथा शान्तिपर्वणि विद्यते । अनन्तरम् अनुशासनपर्वणि अपि एवमेव भीष्मयुधिष्ठिरसंवादरूपेण नानाविधप्रश्नानां विवरण वर्तते । अन्ते च माघशुक्लपक्षे उत्तरायणारम्भानन्तरम् इच्छामरणस्य भीष्मस्य निर्वाणं वर्णितमस्ति । तदनन्तरम् आश्वमेधिकपर्वणि युधिष्ठिरो व्यासश्रिया आश्वमेधमारभते । यज्ञियाश्वरक्षणार्थं गतस्य अर्जुनस्य नानादशैषु नृपे सह युद्धं भवति । मणिपुरे तु स्वपुत्रेण बभ्रुवाहनन युद्धं कुर्वन्नर्जुनं मृत्युमान्नवति । परं नागकन्या अर्जुनमायां उलूपीं दिव्यमणिप्रभात्रेण तं पुनरजीवयति । अन्ते च यज्ञियाश्वप्रत्यागमनानन्तरम् आश्वमेधसमाप्तिपर्यन्तं कथाभागः अस्ति । आश्रमवासिकपर्वणि एतराष्ट्रगान्धारीकुन्तीनां वनगमनम्, विदुरनिर्षाणम्, युधिष्ठिरादीनां एतराष्ट्राश्रमे गमनम्, तत्र व्यासमहर्षिकृपया युद्धहतानां स्वजनानां पुनर्दर्शनम् । पाण्डवानां हस्तिनापुरागमनानन्तरं एतराष्ट्रस्य, गान्धार्यां, कुन्त्याश्च दावानलेन दाहः, सञ्जयस्य हिमालयगमनं च वर्णितमस्ति । मौसल्यपर्वणि द्वारावत्यां यादवानां परस्पर-

युद्धे नाशः, श्रीकृष्णचलरामनिर्यागं, पशुदेयनिवर्तनं, यादवकर्त्तव्यः सह हस्तिना-
पुरं प्रत्यागच्छतः अर्जुनस्य पराजयश्च गुवमादि वर्णितमस्ति । महाप्रस्थानि-
कार्थेण पाण्डवानां महाप्रस्थानम्, मार्गे द्रौपदी-सहदेव-नकुलार्जुन-भीमानां
पतनम्, युधिष्ठिरस्य शुना सह स्वर्गद्वारे गमनम्, इन्द्रकूटं तत्प्रयागतं च
वर्णितमस्ति । अन्तिमे स्वर्गारोहणपर्वणि कौरवान् स्वर्गं धर्मयुक्ताम्, पाण्डवांश्च
नरके दुःखमामो दृष्ट्वा युधिष्ठिरः स्वर्गं त्यक्त्वा नरकयामं स्वीकरोति, तदा
माक्षाम् धर्मः आविर्भवति ' इदं सर्वं माध्यामयम् तत्र चान्वयाः स्वर्गे पुन
मस्ति ' इति तं कथयति च । तन् शुना युधिष्ठिरी देवतयां देहायाम् कृत्वा
स्वर्गं गच्छति कौरवपाण्डवैः संगच्छते च इति वर्णितम् ।

प्रस्तुतखण्डे पर्वमसकस्य श्लोकमंख्या ५०१७ मित्वा विद्यते । पूर्वं श्रीमद्भिः
चिन्तामणिर्विद्यमहाशयैः प्रकाशितस्य ' संक्षिप्तभारतस्य ' श्लोकमंख्या-
पेक्षया इत्थं सङ्ख्या सार्धत्रिगुणाधिका वर्तते । इदम् अधोलिखितया तुलनया
स्पष्टीभविष्यति ।

संक्षिप्तभारतम्

महाभारतसारः

पर्वनाम	श्लोकमंख्या	पर्वनाम	श्लोकमंख्या
शान्तिपर्व	५९५	शान्तिपर्व	९६७९
अनुशासनपर्व	२५५	अनुशासनपर्व	९०७
आश्वमेधिकपर्व	२००	आश्वमेधिकपर्व	६७५
आश्वमेधान्निकपर्व	१७०	आश्वमेधान्निकपर्व	४५२
मौसलपर्व	१२३	मौसलपर्व	१५१
महाप्रस्थानिकपर्व	३८	महाप्रस्थानिकपर्व	७४
स्वर्गारोहणपर्व	५०	स्वर्गारोहणपर्व	८६
	१४३३		५०१७

पूर्वोक्तमपर्वेषु शान्तिपर्वे, अनुशासनपर्वे चेति पर्वद्वयं स्ववैशिष्ट्येन
विराजतेतराम् । तस्मिन् भोज्ययुधिष्ठिरमंवाद्दूरेण धर्मशास्त्रम्, नीतिशास्त्रम्,
अर्थशास्त्रम्, तत्त्वज्ञानम्, व्यवहारश्चेति विविधविषयेषु विद्याध्ययनानां
विशरणस्य सत्त्वात् अयं महाभारतीयविभागः प्राचीनभारतीयमंहतेज्ञानकोश

एव सञ्जातोस्ति । व्यासमहर्षिणा एतेषा प्रश्नानामुहापोह यस्य भीष्मस्य
मुखेन कारितं तमुद्दिश्य स्वयं भगवान् श्रीकृष्ण युधिष्ठिरमुवाच—

स हि भूतं मविष्यच्च भवच्च भरतंपम ।

वत्ति धर्मविदा श्रेष्ठं तमस्मि मनसा गत ॥ इति ।

(शान्ति० श्लो. ११०)

भीष्मस्य त्रिकालज्ञवात्तद्वृत्ते विचरणे अनेकप्रार्थनकथानामुहेत्सो दृश्यते ।
प्रताप्ता कथानामारम्भ 'अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्' इति
शब्दघटित एव बहुधा वर्तते तासां सवादात्मकत्वाच्च 'इतिहाससवाद'
इत्येष तन्नाम केचित्तुदाहरन्ति । एतदर्थीयप्रश्नानां गुस्तररवात्तद्विषये महा-
भारतकारणं यद्वर्जितं तत्सहस्रेपतोत्रं निर्दिशामि ।

महाभारते वर्णार्थमधर्मपुरस्कारोऽस्तीति कथनस्य न आवश्यकता विद्यते ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां स्वस्वजातिविहितकर्मवर्णनं बहुषु स्थलेषु वर्तते ।
(शान्तिपर्व, श्लो. ८८५ त ९००) सर्वकर्मकरणाशक्ता ब्राह्मणेन वेदाध्ययन
क्षत्रियेण प्रजापालनं, वैश्येन पशुपालनं, शूद्रेण च सर्ववर्णसेवा अवश्य
करणीया । (शान्तिपर्व, श्लो. ८८९, ८९४ इत्यादि) ब्रह्मचर्य-गार्हस्थ्य-वान-
प्रस्थसम्यासाश्रमधर्मवर्णनं सविस्तरं विद्यते । सोतिहृतमहामारतसंस्करणसमये
जैनबौद्धधर्मयोः प्रचलितत्वात् इमंभूराहिता अपि किशोरा मातृपितृस्वसृभा-
न्नादित्यागं कृत्वा सम्यासग्रहणे प्रवृत्ता आसन् । इयं प्रवृत्तिः समाज-
धारणविनाशिका इति हेतोः महाभारते निविद्धाऽस्ति । शक्यतापससवादे
उक्तम् (शान्तिपर्व, श्लो. १३५ १३९)

अत्र 'विघसाक्षि' गृहस्थप्रशंसा विद्यते । ये गृहस्थाः प्रातः सायं देव-
पित्रतिथिस्वजातिजनेभ्यः सिद्धमन्नं दत्त्वा अत्रशिष्टमुपभुञ्जते ते 'विघसाक्षि'
शब्देन व्यवहियन्ते । ते एव मोक्षमाजो भवन्ति । केवलेन संन्यासेन
मोक्षलामध्रेत् तर्हि 'पर्वताश्च दुर्माश्चैव क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः' इत्यपि
कथितम् । न्यायेन धनं संपादनीयं, न्यायेन वर्धनीयं, प्रयत्नेन रक्षणीयं,
धर्माय च तन्मयः करणीयः । वेदाध्ययनेन ऋषीणां, यज्ञानुष्ठानेन देवानां,
श्राद्धकर्मणां पित्राणाम्, अतिथिसत्कारेण मनुष्याणां च ऋणमपाकरणायम् ।
भृत्यैः सह वाक्षिप्येन धर्तितव्यं, सज्जनसङ्गतिः कार्या, परिश्रमं कृत्वा न्याय-
सन्धकाकिणीदानमपि अन्यायसन्धसहस्रसुवर्णदानादपि गरीयो भवति ।
अद्वया स्वयमेरेणया च यत् दीयते तदेव दानं श्रेष्ठतरं भवति, इत्यादि
महाभारते वर्णितमस्ति । सर्ववर्णसाधारणधर्म 'कथनप्रसङ्गे पराशरऋषि-
जैनकमुवाच—

आवृत्तं स्वमहिंसा चाप्रमादः संविभागिता ।

श्राद्धकर्मातिथेयं च सत्यमक्रोध एव च ॥

स्वेषु दारेषु सन्तोषः शीघ्रं निश्चयान्तृत्यता ।

अतमज्ञानं तितिक्षा च धर्माः साधारणा नृप ॥

(शान्ति० श्लो. २४०२-३)

महाभारतकारैः यद्यपि चातुर्वर्ण्यस्य पृथक्कर्माणि कथितानि तथापि स्वस्व-
कर्माचरणेन जीवनासंभवे कयाचित् मर्यादया अन्यकर्माचरणेऽपि न पतितार्थं
भवतीति तैर्लिखितमस्ति ।

अत्रधर्मा वैश्यधर्मा नावृत्तिः पतते द्विजः ।

शूद्रधर्मा यदा ॥ स्वात्तदा पतति वै द्विज ॥

(शान्ति० श्लो. २३६२)

अत्र धातृणामा विहितवृत्त्यभावे क्षत्रियवैश्यकर्म अनुज्ञायने । शूद्रकर्म
दास्यं ॥ तन्नं स्वीकर्तव्यमिति कथितमस्ति ।

महाभारतस्य तृतीयसंस्करणसमये शक्यवनपह्नुवादिपरकीयानां भारता-
व्रमणानि सज्जातानि आसन् । तैश्च कञ्चित्कालं राज्यमपि अत्र कृतम् । एतेभ्यः

परदेशायेभ्यः स्वीयसमाजे स्थानं दातव्यं न वा ? दातव्यं चेत्तेषां को धर्मः कानि च कर्तव्यानि इत्थयं प्रश्नस्तात्कालिकसमाजशास्त्रज्ञानात् पुरतः उपस्थित आसीत् । अस्य विषयस्य विवरणं शान्तिपर्वणि ६५ तमेऽध्याये विस्तरेण कृतमस्ति । परं संपादकमण्डलेन सारग्रहणसमये अस्य विवरणस्य प्राम्नाविको भागः न गृहीतः (अध्याय ६५, श्लो. १३-१६) । अतः अस्य प्रश्नस्य स्वरूप स्पष्टतया अवबोधुं बाधकमहोदया. कदाचिन्न शक्नुयुः । महाभारते एतेषां परकीयाणां निर्देशः 'दस्यु'शब्देन कृतोऽस्ति । एतेषां धर्मः शान्तिपर्वणि ९२३-९२५ श्लोकेषु निरूपित. अस्ति । 'सैर्दस्युभिः मातापित्रोर्गुणान्धार्ययो' तपस्विना च सेवा कर्तव्या । अहिंसासत्यास्तेयादि धर्माः पालयितव्याः । अष्टकादिपाकपञ्चा. कर्तव्याश्चेति । एतेन तात्कालिकहिन्दुसमाजेन एते परकीयाः न दूरीकृताः किन्तु स्वसमाजे समावेशिता आसन्निति ज्ञायते । भारतस्य प्राचीनेतिहासे एतादृशानि निदर्शनानि बहुलानि दृश्यन्ते । शक्यवनकुशाण-हूणगुर्जरमक्षका परकीयजनाः हिन्दुधर्माश्रयेण शिवस्कन्दवासुदेवादिवैद्यतानां भक्ता आसन्निति प्राचीनशिलालेखनाणकेभ्यः सुस्पष्टं भवति ।

द्विसप्तत्यध्यायात्मकस्य महत् शान्तिपर्वभागस्य राजधर्मानुशासनपर्व इति संज्ञा वर्तते । तस्मिन् राजनीतिप्रतिपादकामूहापोहः कृतोऽस्ति । प्राचीन-समये राजनीतिप्रतिपादकाग्रन्था. अर्धशास्त्रनाम्ना अभिधीयन्ते स्म । कौटिली-यमर्धशास्त्रमस्य निदर्शनं विद्यते । महाभारते एतत्प्रश्नानां चर्चितत्वात् प्राम्नाविकछोके तस्य अर्धशास्त्रशब्देन निर्देशः अस्ति । एतत्प्रश्नानां संक्षिप्त-विवरणमत्र न अप्रस्तुतं स्यात् ।

कृतयुगे राज्ञ अस्ति'व नामीदेष । प्रजाः स्वयमेव परस्पररक्षणं कुर्वन्ति स्म । परं पश्चात् परस्पररक्षणायामः अगम्यः अभवत् । अपि च जनाः मोह-लौभ-राग-क्रामादिप्रमत्ता भूत्वा अधार्मिका अजायन्त । समाजे सारस्यन्यायः प्रवृत्तः । यथा महान्मस्यः अत्र मस्य निगिरति तथा यत्नवान् दुर्बलान् घानयितुं प्रवृत्तः । (श्लोका ८२५-८३२; ९४९) । तदा जनप्रार्थनया महादेव. मनु 'राजा भव' इति आदिशत् । मनुना तत्र स्वीकृतम् । म उवाच ।

विभेमि कर्मण पापाद्राज्यं हि मृशदुस्तरम् ।

विशेषतो मनुष्येषु मिथ्यायुक्तेषु नित्यदा ॥ इति ।

(शान्ति० श्लो ९५०)

तदा जनैः कथितम् 'त्वमा भै', कर्तृनेनो गमिष्यति' इति । अपि च नैः तस्मै पशूनां सुवर्णादिसम्पत्तेश्च पञ्चाशत्तमो भागः, धान्यस्य दशमभागश्च करदानं स्वीकृतम् । यदि न स्यम्यन् रक्षसि तर्हि अस्मद्भ्रमंशरणाद्यपुण्यं भवत्तच्चतुर्थांशं नराः प्रति गच्छेत् इत्यपि ते मनुभवदन् । तदा मनु राजपदं स्वीचकार । अनया क्रयया राजसत्ता प्रथमः समयरूपेण प्रवृत्ता इति धो यते । इयं कथा सामाजिकमयस्य (Social Contract) मूलभूतास्ति । राज्याभिप्रेकनमये अत्रोल्लिखिता प्रतिज्ञा राज्याः कर्तव्या इति नियम आसीत् ।

प्रतिज्ञाः चाधिरोहस्य कर्मणा मनसा गिरा ।

पालयिष्याम्यहं भीमं ब्रह्म इत्येव चासकृत् ॥

यश्चात्र धर्मो नित्योक्तो दण्डनीतिव्यपाधयः ।

तमसाहं करिष्यामि स्वयंशो न कदाचन ॥ इति ।

(शान्ति० श्लो ८७०-७९)

प्रजापालनं राजा प्रथमः कर्तव्यमिति तन्मनसि दृढीकृतुं धर्मशास्त्रकारैरेवं नियमः कृतः यत् चर्यान्वेषणं कृत्वा अपहृतं धनं धनस्वामिने प्रत्याहर्तुम् अशक्तेन राजा स्वकीयात्तदातप्यमिति ।

प्रत्याहर्तुमशक्यं स्यान्न चर्याहेतुः यदि ।

तत्स्वकीयात्तदाप्रदेयं स्यादशक्तेनोपनीरतः ॥

(शान्ति० श्लो. ११०८)

अपि च राज्येन न केवलं सुरक्षक्रेग (पोलिस स्टेट्) किन्तु वणिज्यकारिणापि (वेलफेअर स्टेट्) भवितव्यम् इत्यपि भीष्मः कथयामास ।

कृपणानायवृद्धानां विधवानां च योषिणाम् ।

योगक्षेमं च वृत्तिं च नित्यमेव प्रकल्पयेत् ॥

आश्रमेषु यथाकालं चैवभाजनभोजनम् ।

सदैवोपहरेद्वाजा सःकृत्याम्यर्च्यं मान्यं च ॥ इति ।

(शान्ति० श्लो. १२७६-७७)

इंग्लंडप्रभृतिपाश्चात्यदेशेषु सार्धव्यवृत्तियोजना (ओल्ड् एण्ड् पेन्डान्) सांप्रतमेव प्रवृत्ता । परं सहस्रशः सर्वतःसरेभ्यः प्रागेव अस्मद्वाजनीतिज्ञैः सा कृता आसीत् । गुरुकुलेषु तपस्विनामाश्रमेषु च विविधविद्याध्ययनाध्यापनं तत्त्वज्ञानादिविषयचर्चा च भवति स्म । अतः वस्त्रपात्रभोजनादिदानेन तेषामवश्यकतापूर्णं राज्ञ एव कर्तव्यमासीत् । पृथामाश्रमाणां पराक्रमणभयं नासीत् । अतः संवत्काले नृपादयस्तत्र आश्रयं लभन्ते स्म ।

(शान्ति० श्लोकः १२७९)

रक्षणपोषणशिक्षणैः प्रजारजनं यः करोति स एव राजा इति राजशब्द-
न्युत्पत्तिः (रक्षिताश्च प्रजाः सर्वास्तेन राजेति शब्दयते । श्लोकः ८७८)
शान्तिपर्वणि उक्ता सैव तदुत्तरकालिकैः कालिदासादिकविभिः स्वी-
कृतास्ति । राजा अष्टभिर्मन्त्रिभिः सह मन्त्रयितव्यम् । अपि च तेन स्वीया
अमात्या अधिकारिणो वा सर्ववर्णीयाः कार्याः इत्यपि नियमः भीष्मेण
कथितोऽस्ति ।

चतुरो ग्राहणान् वैद्यान् प्रगल्भान् स्वातकान् शुचीन् ।

क्षत्रियांश्च तथा चाष्टौ बलिनः क्षत्रपाणिनः ॥

वैद्यान्विद्येन सम्पन्नानेकविशतिमङ्गल्यया ।

ग्रींश्च शूद्रान्विनीतांश्च शुचीन् कर्मणि पूर्वके ॥ इति ।

(शान्ति० श्लो. १२४८-४९)

कुलीनार्थं समीक्ष्य अमात्याः सचिवाश्च राजा कर्तव्याः । यतः कुलीनो
नरः उर्ध्वोच्चादिग्रहणे सहसा न प्रवर्तते । अकुलीनस्तु पेश्वर्यलाभे सति स्वमत-
प्रतिकूलभाषिणः अपि शत्रुर्भवति इति यत् भीष्मेण कथितं तत् लोकज्यव-
हारे असकृत् प्राययमावहति ।

महाभारतसमये भरतखण्डे प्रायः सर्वत्र राजशासनमेव आसीत् । कुत्रचित्
गणशासनमपि दृश्यते स्म । अस्य गणस्य अभिवृद्धयर्थं संरक्षणार्थं च के के
उपाया अवश्यं कर्तव्यास्तेषां निरूपणं भीष्मेण कृतम् (शान्ति० श्लोकाः
१३७७-१३८३) तत् आधुनिकभारतीयराज्यशासकैरवश्यं चिन्तनीयम् ।
भीष्मः कथयामास । लोभात्, क्रोधात्, भेदाच्च गणस्य भयं विद्यते । गण-

घटकानां सर्वेषां ममाया मन्त्रचर्चा न कर्तव्या । गव्येन प्रमुग्नसदस्यानां मण्डलं निधोवतध्यम् । तेन मण्डलेन विचारं कृत्वा गणहितकार्याणि कर्तव्यानि । यतः ,

जात्या न मरणा सर्वे कुलेन सदृशास्तथा ।

न चोद्योगेन बुद्ध्या वा रूपद्रव्येण वा पुनः ॥ इति ।

(शान्ति० श्लो. १३८१)

अपि च ऋषियवे राज्यार्णवियवे (स्टेड् लोन) च उपयुक्तसूचनां नीप्पोपदेशो विद्यन्ते । राज्ञा लोभेन प्रजापीडकं करादानं न कर्तव्यम् । यतः —

उपश्लिष्टान्तु यो धेन्वा क्षीरार्थं न हमेवय ।

(शान्ति० श्लो. १००८)

वणिजो लोभातिशयात् मूल्यवर्धनं प्रजा पीडयन्ति । अतः धान्यादि-मूल्यस्य नियन्त्रणं कर्तव्यम् । श्रोत्रियेभ्यो नाम वेदाभ्यासरतेभ्यो ब्राह्मणेभ्य एव करग्रहणं न कर्तव्यम् । अश्रोत्रियेभ्य अनाहिताग्निभ्यश्च ब्राह्मणेभ्य करादानं कर्तव्यम्, तैश्च विष्टिकर्माणि कारयितव्यमिति भीष्मेण स्पष्टमुक्तम् ।

(शान्ति० श्लो. ११३१)

राजा दुर्वृत्तः प्रजापीडकश्च भवेच्छेत् तर्हि ब्राह्मणैर्वावृष्टक्योपपद्यै शस्त्र-गृहीषापि तस्य निषमनं कर्तव्यम् ।

तपसा ब्रह्मचर्येण शस्त्रेण च बलेन च ।

अमायया मायया च नियन्तव्यं तदा भवेत् ॥

(शान्ति० श्लो. ११४०)

अपि च दस्युभिर्नाम परकीर्षैराक्रमणे कृते सति यदि तद्विचारणे क्षत्रिया असमर्था भवेयुर्नाहि ब्राह्मणानां शस्त्रधारणे न प्रत्यवाय इत्यपि कथितमस्ति । अतः परं मोक्षधर्मविचारः प्रस्तुत्यते—

सुहृन्माननवसवादे (शान्ति० श्लो. २५२०) कर्मनिष्ठा, ज्ञाननिष्ठा, तदिक्षा कृतीया निष्ठा चेति निष्ठात्रयं मोक्षोपायत्वेन अभिहितम् । कर्मनिष्ठा नाम प्रवृत्तिमार्गः अतिप्राचीनकालात् भारते प्रचलितोऽस्ति । जनेन पदाध्ययनं कर्तव्यम्, विदुषा भाष्यम्, धनार्णं कर्तव्यम्, यथाशक्ति यष्टव्यम्, अपि शश्वतभूतिपथं नाम अभ्युदयमार्गो विद्यते इति कथितमस्ति । (शान्ति०

श्लो १०३) । पर कालांतरेण विशेषत जैनबौद्धधर्मोपदिष्टया अहिंसया
लोकानां यागप्रवृत्तिर्दासमुपयाता इति दृश्यते । आश्वमेधिकपर्वणि शक्रकृपि
संवाद यज्ञायपशुहृन्नन प्रवृत्तिमिन्द्रम् ऋषय ऊचु —

धर्मोपघातकस्त्वप्य समारम्भस्तत्र प्रभो ।

नाय धर्मकृता यज्ञो न हिंसा धर्म उच्यते ॥ इति ।

(आश्व० श्लो ६२६)

तदनन्तर ते तदर्थनिर्णयाय वसु राजानमुपात्तुम् । तेन एव निर्णय कृत —

उ०उ मूल फल शाकमुदपात्र तपोधना ।

दान विभवतो दत्त्वा नरा स्वयान्ति धार्मिका ॥ (आश्व० श्लो ६२६)

एष धर्मो महायोगा दान भूतदया तथा ।

ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुकोशो धृति क्षमा । (आश्व० श्लो ६२७)

सनातनस्य धर्मस्य मूलमेत सनातनम् ॥ इति । (आश्व० श्लो ६२८)

इम विचारमनुसृत्य आश्वमेधिकपर्वणि कस्यचित्कलस्य कथा कथितास्ति ।
केनचिदकिञ्चन उच्छृत्तिना ब्रह्मणेन तत्कटुम्बेन च स्वयं क्षुधितेनापि
सत्पुरुषं सर्वमपि अन्नम् अतिथये समर्पितम् । तत्र लुठितस्य कस्यचित्
कुलस्य अर्धशरीरं सुवर्णमयं सञ्जातम् । परं सुसम्पन्नं युधिष्ठिरस्य यज्ञे
लुठितस्यापि तस्य नकुलस्य अवशिष्टं शरीरं पृथक् पृथक् स्थितं न सुवर्णमयं
सञ्जातम् । तस्मिन्पर्वणि कथितया अनया कथया पशुयज्ञस्य वयस्यै
प्रतिपादितमस्ति ।

प्रवृत्तिमागविराधी निवृत्तिमाग निम्नलिखितश्लोक्यु निरूपिताऽस्ति ।

निवृत्तिलभ्यते वन्धो धर्मो मोक्षाय तिष्ठति ।

सर्वभूतदया धर्मा न चक्रप्राप्तवासिता ॥

आशापाशविमोक्षश्च शस्यते मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।

■ कट्या नोदके सङ्गो न वाससि न चासन ।

न त्रिदण्डे न शयने नाम्नौ न शरणागते ॥

अप्यामगतिचित्तो यन्मन्मनास्तत्परायण ।

आत्मप्रेमात्मनो भाव समासज्जेत वै दिज ।

एष माभविदा धर्मो यदाकृत सत्पथं मताम् ॥ इति ।

(अनुशामन० श्लो ७९७-७९९)

एष निवृत्तिलक्षणधर्म एव संन्यासमार्गो विद्यते । परं न केवलेन संसार-
स्यागेन त्रिःषडधारेण वा मोक्षः सिद्ध्यति । सुलभाजनकसंवादे जनक उवाच—

कापायधारणं मीण्डय त्रिविष्टन्वं कमण्डलुम् ।

लिङ्गान्युत्पद्यभूतानि न मोक्षयेति मे मतिः ॥

आकिञ्चन्ये न मोक्षोऽस्ति किञ्चन्ये नास्ति बन्धनम् ।

किञ्चन्ये चेत्तरे चैव जन्तुर्ज्ञानेन मुच्यते ॥ इति ।

(शान्ति० श्लो. २५२८, २५३१)

ज्ञानेनैव मोक्षः सिद्ध्यति । सर्वं ज्ञानं तु गृहस्थाश्रमे अपि प्राप्यते इत्यय-
मर्थः यथा सुलभाजनकसंवादे तथा तुलाधारजाजलिसंवादेऽपि निरूपितोऽस्ति ।
तुलाधारो जाजलिमुवाच—

वेदाहं जाजले धर्मं सरस्वत्य सनातनम् ।

सर्वभूतहितं मेऽत्र पुराणं यं जना विदुः ॥ (शान्ति० श्लो. २१६७)

सर्वेषां यः सुहृद्भित्तयं सर्वेषां च हिते रतः ॥ (शान्ति० श्लो. २१६९)

या वृत्तिः स परो धर्मस्तेन जीवामि जाजले ॥ (शान्ति० श्लो. २१६८)

एवंभूतः सर्वभूतहितरतोऽयं तुलाधारः स्वस्य निरपेक्षवत्प्राये तुलया ग्राह-
काय वस्तूनि विक्रीणानः जाजलिना इष्टः । सर्वमपि सद्गतेन स्थितप्रज्ञवर्तनमिव
भासीत् । स जाजलिमुवाच—

तुला मे सर्वभूतेषु समा तिष्ठति जाजले ।

नाहं परंपां कृत्यानि प्रशंसामि न गर्हये ॥

(शान्ति० श्लो. २१७१)

यो हन्यात्तश्च मां स्तीति तत्रापि शृणु जाजले ।

समो तावपि मे स्यातां न हि मेऽस्ति प्रियामियम् ॥ इति ।

(शान्ति० श्लो. २१८०)

इयमेव सा तृतीया निष्ठा यामाश्रित्य जनकः स्थित भासीत् । संसारे
स्थितस्यापि, प्राप्तकर्माणि यथावत् कुर्वाणस्यापि असङ्गतया तलेपरहितत्वम्,
रागद्वेषशून्यतया सर्वभूतहितरक्तत्वं च अस्य मार्गस्य वैशिष्ट्यं विद्यते ।
अस्यैव मार्गस्य श्रीमद्भगवद्गीतायां ‘ निष्कामकर्मयोगः ’ इति नाम वर्तते ।

साख्यमतप्रवक्तव्य कपिलस्य तत्प्रशिष्यस्य पञ्चशिरस्य च प्रस्तुतखण्डे उल्लेख अस्ति । पर महाभारतोक्त साख्य तदुत्तरकारिक साख्यदर्शनं च परस्परसम्बद्धं न वा इति विवाद्यप्रश्नस्य विवरणं कर्तुमुपयुक्तश्लोकानां प्रस्तुतखण्डे विद्यमानत्वाभावात् स प्रयत्नं कर्तुं न शक्यम् । तर्थाय श्रीमद्भगवद्गीता यद्धमानुसारिणा मन्यन्ते तस्य भागवतधर्मस्य मूलस्वरूपदर्शकं नारायणीयोपाख्यानमपि (शान्तिपर्व, अध्याया ३३५ ३४७) अस्मिन्सारे न संगृहीतम्, तदपि न्यूनत्वमेव भवति । तथापि सक्षेपसमये किं प्राह्यं विद्याज्यमिति प्रश्नं सक्षेपकाणां पुरतः उपस्थितं स्यात् । अतः तै महाभारतं दुग्धात् निष्कासितस्य अस्य नवनीतस्य रसास्याद् सर्वं कृतज्ञया ग्राह्यम् ।

पृतायता विवरणेन ज्ञायेत यत् शान्तिपर्व अनुशासनपर्व च महाभारतग्रन्थस्य सारभागोऽस्तीति । पूर्वोदाहृतविषयेभ्यः अन्यपामवा-तरविषयाणां निरूपणमपि प्रसङ्गतं कृतं तत्र उपलभ्यते । यथा—दैव श्रेष्ठ पौरुष वा श्रेष्ठम् । (अनुशासन० श्लोका — ११० १२३), लक्ष्मीं कथं वसति (श्लो १२४ १३८) मनुष्येण कथं व्यवहर्ते-यम् (श्लो १३९ १४९), गोप्रशसा (श्लो ३७२ ३७७) तडागोद्यानादि पूतकर्माणि दानप्रशसा च (श्लो ४४९ ५२०) आचरणनियमा (श्लो ६५२ ७३६) इत्याद्यनेकविषयाणामतीव रोचकं हितकारकं च विवरणम् अस्मिन् खण्डे विद्यते । तत्सर्वं मूले एव द्रष्टव्यम् । पृतादशविविधविषयनिरूपकस्य अस्य ग्रन्थस्य निम्नलिखितवर्णनं न काव्यतिशयोक्तिरिति वाचका निश्चिनुयुरेव ।

अथशास्त्रमिदं प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं महत् ।

कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ॥ इति ।

श्रीमहाभारतसारे प्रथमखण्डे आदिपर्वणि श्लोक २१

पृतादश बहुमूल्यग्रन्थं सामान्यसरकृतज्ञवाचकानां सुलभीकृतं इति पृतस्य महाभारतसारस्य संपादकानां विशेषतः तत्प्रकाशकश्रीशंकररायसरनार्ककमहाशयानां च हार्दिकमभिनन्दनं कृत्वा विस्तृतेयं प्रस्तावना समाप्यते ।

मिराक्ष्युपाहो विष्णुसूनुर्वासुदेवशर्मा ।
महामहोपाध्याय ।

॥ श्री ॥

॥ श्रीमहाभारतसारस्य पुरस्कारः ॥

श्रीगुरुः अरणम् ।

कृष्णद्वेपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।

को ह्यस्य. पुण्डरीकाक्षः महाभारतरुद्रवेत् ॥

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।

यदिहास्ति तदन्यत्र यत्रेहास्ति न तत्कचित् ॥

उपरिनिर्दिष्टश्लोकवर्णितमाहात्म्यं श्रीमहाभारतं भारतवर्षस्य प्रामाणिक-
प्रार्थनान्तिहासरूपमिति सर्वैरास्मिन्नेरङ्गीक्रियते । अत्रत्यानां चरित्रभागानां
सङ्ग्रहणेन श्रीमद्भगवद्गीतायाः मध्यमणिम्यायेन निवेशनेन च
चरित्रद्वार इव कण्ठे धारणीयः सङ्ग्रहः श्रीमद्भिर्बुद्धतमे. श्रीशंकरराय
सरनार्हकमहोदयैर्महता परिश्रमेण प्रकाश्यता नीयत इति प्रमोद-
स्थानमेतत् । श्रीदासम्महप्रकाशितचरणव्यूहव्याख्यानमार्गदर्शकैः
भस्मस्तुष्टिर्निर्माणनीयतमे. पं. पातुदेवशास्त्रिजोशीमहोदयैरेतत्सम्पा-
दनं कृतम् इत्यतोऽपि हेतोः इदं प्रकाशनम् उपादेयतमतां
गमिष्यतीति मदीय मतम् ।

शक्तिर्निपुणता लौकशास्त्रज्ञान्याद्यवेक्षणात् ।

काव्यज्ञशिक्षयाम्नास इति हेतुसमुद्भवे ॥

इति सूत्रव्याख्यानं काव्यप्रकाशकृता शास्त्रपदस्य 'पुराणेतिहासादि'
इति व्याख्यानं यद्वृत्तं तत्र इतिहासं पुराणेतिप्रसिद्धं पदमनुपन्यस्य पुराणे
तिहासेति विपरीतक्रमस्यानुमरणे किं वीजमिति प्रभे पुराणात्मकेतिहासस्यैवात्र
ग्रहणं तेन धूर्तकल्पितेतिहासव्यावृत्तिरित्युत्तरं प्रामाणिकं तद्व्याख्यातृभिर्दीयते
इति पश्यता न अस्मेतिहासग्रन्थस्य आहात्म्यं स्वत एव स्फुटी भवति ।
तत्रापि—

यत्र योगेश्वर कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धर ॥

तत्र श्री विजयो मूर्तिर्भुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

इति गीताया अन्तिमे उपसंहारश्लोके, तथा 'जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम्' इति मध्ये च परामर्शदर्शनात् धर्मं चार्थं च कामे चेति उपरिनिर्दिष्टो भागः श्रीमहाभारते तात्पर्येण प्रतिपादितः इति स्पष्ट वक्तुं शक्यते । राजधर्मानुशामनपर्वप्राधान्येन राजनीतिविषयाणामनुक्रमणिकाप्रदर्शनपूर्वकं यत्प्रयुक्तं तदप्यत एवोपपद्यते । किं बहुना 'क्षात्रो धर्मो ह्यादिदेवात्प्रवृत्तः पश्चादन्ये शेषभूताश्च धर्माः' इति तत्रार्थं वचन समग्रस्य धर्मस्य क्षात्रधर्माद्वत्त्वं विदधाति इति पूर्वोक्तः सकलार्थः स्पष्टमेव कण्ठोक्तो दृग्गोचरीभवति विदुषाम् ।

महाभारतकाले अभ्याससहस्रद्वयात्मकम् औशनस् धर्मशास्त्रं प्रचलितमासीदिति महाभारतीयोल्लेखादेवावगम्यते । ततः एरातनानां ब्रह्मादिपरमाचार्यप्रणीतानां ततोऽपि बृहत्कायानां वर्णनं तत्र कृतमस्ति । स्वयं भीष्मद्रोणोद्धवनारदप्रभृतिभिस्तत्कालीनैराचार्यैः कौणपदन्तभारद्वाजवातव्याधिपिशुनाद्युपपदधारिभिः प्रणीतानि नूतनान्यर्थशास्त्राण्यपि प्रामाणिकैराद्वियमाणान्यासन् इति कौटिलीयार्थशास्त्रटीकादर्शनादवगम्यते । तेषामत्रानुल्लेखः नूतनवादेव सम्भवति । तथा अर्थशास्त्रविषयस्य महाभारते प्राधान्येन वर्णनं महाभारतग्रन्थस्य 'जयो नामेतिहासोऽय' इति जयसंज्ञाकरणं च किं हेतुकं स्यादिति मंशये 'जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि नीतिरस्मि जिगीषता' इति गीतावाक्यमेव समीचीनमुत्तरं प्रतिभाति । अस्य गीतावाक्यस्य व्याख्याया मुत्कर्षहेतुर्नयः, फलाध्यभिचारी उद्यमो व्यवसायः, जयोपायस्य प्रकाशक नीतिशास्त्रमिति जयव्यवसायनीतिपदानां गीतावाक्यस्थानां व्याख्यां विधाय पृथेषां सर्वेषां भगवद्विभूतिरूपत्वेन उपास्यत्वं विधीयते सर्वगीताव्याख्याकृद्भिः इत्यतोऽपि ग्रन्थस्यास्य गौरवं सम्यक् प्रकाश्यते ।

व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु विद्वद्भिर्वाङ्मनैः सह ।

इति याज्ञवल्क्यस्मृतिन्याय्याने 'ब्राह्मणैरनियुक्तैः' इति मिताक्षराकृता यद्वाक्यानां कृतं तदवलम्ब्य अनियुक्तानां ब्राह्मणानां न्यायसभायां प्रवेशः कथं सम्भावित इत्याक्षेपे वर्णाश्रमिणां सर्वेषामेव राजधर्माः दया-अहिंसादिरूपेणावश्यानुष्ठातव्याः अतः तेषामपि तत्र गमनमावश्यकमिति

सिध्यति । वीरमित्रोदयन्यवहारप्रकाशे चायमर्थः स्फुटं निरूपितः । तथा हि—‘ न चैवं प्रजापालनविधेरप्यभिपिक्तक्षत्रियाधिकारिकत्वादन्येषां तत्र फलाभावेनाप्रवृत्तिः । दृष्टव्यादिलाभार्थं कथञ्चित्प्रवृत्तावपि तस्माद्दर्माभावप्रसङ्गः, अन्यथा दर्शनादर्शनन्यायप्रवृत्त्यादिना प्रत्यक्षायाभावापत्तिश्चेति चकत्यम् । यतो दयार्हिंसादिसाधारणधर्मान्तर्भावेन प्रजापालनस्य तेषामपि धर्मजनकत्वात् । नृपपदेन तत्सङ्ग्रहस्तन्मवाच्य ।’ अनेन हि सन्दर्भेण ‘क्षत्रो धर्मः’ इति महाभारतोक्तमन्येषां वर्णाश्रमधर्माणां सर्वेषां दया-अहिंसादिशिष्टपरिपालनार्थकं क्षात्रधर्मं धर्मशास्त्रनिबन्धकृद्भिः प्रामाणिकैरप्यङ्गीकृतमित्यवगम्यते ।

तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यजेन दानेन तपसा अनाशके-
नेतिशतपयश्रुतिमवलम्ब्य समन्तस्य वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानस्य वेदनोद्देशेन
विविदिशोद्देशेन वा विधानं संयोगपुष्पवन्न्यायेन सर्वैरङ्गीक्रियते मीमांसकैः ।
यथा वा ‘ तावत्कर्माणि कुर्यात् न निर्विद्येत यावता । मत्कथाश्रयणादी
वा श्रद्धा यावन्न जायते ।’ इति श्रीमद्भागवतवचनबलान्नगवन्नक्ती तेनैव
न्यायेन अङ्गत्वात् विधानं वर्णाश्रमधर्मस्य स्वीकृतं श्रीमधुसूदनस्वामिभिः
भक्तिरमायनार्थं । तथैव ‘ क्षात्रो धर्मो ह्यादिदेवात्प्रवृत्तः पश्चादन्ये
शेषभूताश्च धर्माः ’ इति महाभारतीयवचनबलाद्देवतुल्येनानेन मन्येन तेनैव
न्यायेन क्षात्रधर्माङ्गत्वं समस्तस्य वर्णाश्रमधर्मस्याङ्गीक्रियते वीरमित्रोदया-
द्यष्टमारसर्वैः प्रामाणिकैरिति वक्तुं शक्यते । किंचिदुना आपस्तम्बानां तर्पणे
‘ ऋग्वेदं तर्पयामि, यजुर्वेदं तर्पयामि, सामवेदं तर्पयामि, अथर्ववेदं
तर्पयामि, इतिहासपुराणं तर्पयामि इत्यादिना, ऋग्वेदीये च तर्पणे ‘ सुमन्तु-
जैमिनित्रैशम्पायनपैलमूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्योस्तुष्यन्तु ’ इत्यादिना
च प्रत्यहं महाभारतस्य श्रवणं क्रियमाणं भगवद्भिभूतिवत्पूर्वोक्तादेवेति
स्पष्टमागम्यते । अनेन हि तर्पणविधानेन महाभारतस्य रक्षणं वर्णाश्रमधर्म-
रक्षणरूपमेवेति स्पष्टं प्रतीयते । ‘ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या
प्रयच्छति ’ इति गीतावाक्येन इदं तर्पणं तोयदानात्मकं समुपस्थाप्यते । तच्च
अन्तर्तो गत्वा सुलभं जलमपि दत्त्वा महाभारतस्य स्मरणं कर्तव्यमित्यर्थं
पर्यवस्यति पूर्वोक्तैर्हेतुभिः ।

ब्रह्मण्यता, देवपितृभक्तता, मृदुता अनसूयता अपरोपतापिता अपारण्य,
मैत्रता, प्रियवादिता, कृतज्ञता, शरण्यता, कारण्यता, प्रशान्तिश्चेति त्रयोदश
विध शीलमिति हारीतेन परिगणितं शीलं प्राधान्येन महाभारते प्रतिपाद्यते
शीलनिरूपणाध्याये । ब्राह्मण्यादीनां शीर्षभेदानामुक्तानामनुक्तानां च सर्वेषां
प्रशान्तौ अन्तर्भावो सुस्पष्ट एव । सा च प्रशान्तिरिति ' शान्तिं निर्वाणपरमां
मत्सस्थामधिगच्छतीति ' गीतायां स्पष्टमेव कण्ठत उच्यता भगवता ।
अत एव शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनं मोक्षधर्मानुशासनं च कृतम् ।

एवविधायां शान्ते ब्रह्मण्यतादयःपितृभक्ततादिरूपेण विस्तृति विश्वस्य
अनुष्ठानमेकमेव भारतवर्षस्यास्मद्देशस्य प्रधानभूतमुत्कृष्टहेतुर्वर्ण्यते । अतएव
गायन्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे । स्वर्गाप-
वर्गस्य च हेतुभूते भवन्ति भूयः पुराणं सुरत्वात् ' इति विष्णुपुराणाद्यै
भारतवर्षस्य महत्त्वमाख्यायते । एवविधं ब्रह्मण्यतादिकारणीभूतं प्रशान्त्य-
शीलं भारतवर्षस्य एकराष्ट्रासम्पादकं तद्वारा समस्तस्य विश्वस्य आदर्श-
व्यवस्थापकं च भवति । अतएव हि मनुना ' एतद्देशप्रसूतस्य सकाशाद्
प्रजन्मन् । स्वः स्वचरित्रं शिक्षेरन्पृथिव्या सर्वमानवा ' इति विधीयते ।

राजनीतिशास्त्रे यथोक्तविधस्य शीलस्य किं माहात्म्यमस्तीत्येतदर्थं प्रसङ्गा-
त्तत्रैव नीतितत्त्वं किञ्चिदप्रदर्शयाम । ' प्रत्यक्षपरोक्षानुमानलक्षणप्रमाण-
त्रयनिर्णीतेष्टसाधनातककर्मनुष्ठानं नीति ' इति लक्षणं प्रत्यक्षानुमान-
संयोजने चावांकादीनामपि समाहृतं भवति । अत एव ' नीतिशास्त्रकाम-
शास्त्रानुसारेण वर्तनं धर्म ' इति चावांकेरप्युद्धोष्यते । तत्र शासनमभ्यास-
सदस्यत्वेन निर्वाचनीया पुरुषा तेषां राजकीयगुणयुक्तत्वे एव निघाचिताश्चै-
त्कार्यक्षमा भवितुमर्हन्तीति बुद्ध्या—

स्ववग्रहो जानपदं तुलशीलबलान्वित ।

वाग्मी प्रगल्भश्चक्षुष्मानुत्साही प्रतिपत्तिमान् ॥

स्तम्भचापलहीनश्च मैत्रं क्लेशसहं शुचि ।

धृतिस्त्वदयास्यैर्यप्रभावारोग्यसयुत ॥

कृतशिष्यश्च दक्षश्च प्रज्ञावान्धारणान्वित ।

दृढमन्त्रिरकतां च वैराणां सचिवो भवेत् ॥

इत्यादिना मन्त्रिगुणाजिर्दिश्य तेषां गुणानां परीक्षा कथं कर्तव्येति प्रश्ने प्रायश्चपरोक्षानुमानलक्षणैः प्रमाणैरेव कर्तव्या इत्युत्तराय, कस्य प्रमाणस्य कुत्रोपयोगः कर्तव्य इति विमज्ज्य कथनावसरे परोक्षप्रमाणं त्रिविधं त्रिविध-गुणपरीक्षासु विमज्ज्य व्यवस्थापितं नीतिशास्त्रकृद्भिः । तथाहि-अमायानां विद्वान् विदुषां बहुमतग्रहणेन परीक्ष्यमिति व्यवस्थाप्य तद्विषये शब्द-प्रमाणारम्भं विद्वद्बहुमतमुपन्यस्यति । तथा 'संवासिभ्यो बल स्वज्जमारोग्यं शीलमेवच' इत्यनेन संवासिनां बहुमतेन शीलादिकं परीक्षणीयमित्युच्यते । अग्रेयमुपपत्तिर्द्रष्टव्या, 'नगरे पत्तने सर्वे ग्रामे वा महति सज्जनाश्रये स्थान'मिति कामयूरे सज्जनाश्रयेऽपि नगरादीनां रक्षणं भवतीति प्रतिपाद्यते । अतः संवासिनां बहुमतं निषेधेन शीलादीनां गुणानां परिचायकं भवति । इत्यस्मादेव हेतोः निर्वाचनक्षेत्रस्थितानां बहुमतग्रहणेन शासनसभामन्त्रिणां निर्माणं क्रियते आयुर्निष्पाद्यानीतावपि । पूर्वोक्तं विद्वद्बहुमतं तु केषांचिदेव परिमितानां शासनसभासदस्थानां कृते पाश्चात्य-नीतिं क्रियते इति स्थितौ स्रष्टेव भारतीयराजनीतेः पाश्चात्यराजनीत्यपेक्षयो-ल्लुपता । इदं तु अतीव विदुषामाश्रयायहं भवेद्यन्महाभारते प्राधान्येन वर्ण्यमानस्य शीलस्य परीक्षणाय आवश्यकं निर्वाचनक्षेत्रस्थितानां बहुमत-ग्रहणं पाश्चात्यनीतावपि गृह्यतां तथा अज्ञीकृतमस्ति यथा शीलनिरूपण-परस्य महाभारतस्य राजनीतिशास्त्रस्य राजनीतिग्रन्थमुकुटमणिर्ब सिध्यति ।

एतद्व्यानुसरणे सत्यां शान्तिसमृद्धौ महत्त्वयुक्ता तदनुबन्धिनी देवपितृ-भक्तता च स्वयमेव भवति । अत एव राजधर्मानुशासने—यद्यपि तु यथामात्यान्यादृशांश्च करिष्यसि । चतुरो ब्राह्मणान् वैश्यान्प्रगल्भा-न्नातकान् शुचीन्' इत्यादिना धर्मोपधर्मप्रधाना राजनीतिर्व्यवस्था-प्यते । जातिप्रधानायाः शासनसभाया एवविधं निर्माणमर्थशास्त्रेषु महाभारत-ग्रन्थादेकरमादेवावगम्यते अपुना । तच्च 'स्वजनेभ्यो विजानीयाकुलं स्थानं नवग्रह' मित्यादिना उत्तरदायि-वपूर्वशासनस्य व्यवस्थापकं भवति । इति स्पष्टमस्मदीयेविवेचितमस्ति 'गीर्वाणवाग्वर्धिनीपञ्चाशद्वी (सुवर्ण-जयन्ती) उत्सवनिबन्धे' इति विस्तरादुपरम्यते । शासनसभायाः आधार-भूतमिदं विद्वद्बहुमतं, संवासिबहुमतं, स्वजनबहुमतग्रहणायकं गुणप्रयामकं

शब्दप्रमाण वर्णाश्रमव्यवस्थापकत्वात् अवश्योपादेयमिति हि गीताया
'सङ्करस्य च कर्तास्यामुपहन्यामिमा प्रजा.' इति स्वयमेव भावता,
'सङ्करो नरकायैव कुलघ्नाना कुलस्य च' इत्यनन अर्जुनन च
असकृदावदितमस्ति ।

अतो भारतवर्षस्य गौरवावह महामारतमितिहासामर्कं सक्षेपतोऽपि
प्रकाश्य ययोवृद्धै श्री शङ्करराव सरनार्क महोदये. अस्मत्सुहृद्भि
प यासुदेवशास्त्रिजोशी महोदयेश्च दशस्य धर्मस्य चोपक्रियते । तदर्थं
पहुनिधानतेभ्यो धन्यवादान्प्रयच्छाम । यत्र पुण्यमित्यादिभ्यायेन तर्कैरे
वास्तिकैरिदं प्रकाशनमभ्यहणीयमिति सामग्रभावेदयामश्च । इति शम् ।

श्रीगजेश्वरशास्त्री द्राविड.

भाद्र शु० १० स० २०१३

श्रीगीवाणवाग्बर्धिनी सभाया स्वर्णजयन्तुसवावसरे

FOREWORD

I am very happy that Sri S. S. Sarnaik is now, by this volume, completing his summary of the original Mahabharat. This volume in particular deals with the *Shanti* and *Anushasana Parvas*, which are the repositories of the eternal wisdom of India. There is no sphere of life on which light is not thrown by these two Parvas.

The efforts of Sri S. S. Sarnaik to popularise Mahabharat deserve every commendation.

I hope these volumes will be useful, particularly in the Universities, where a general knowledge of the Mahabharat is essential for the younger generation to appreciate the spirit and content of Indian culture.

K. M. MUNSHI.

॥ सम्पादकमण्डलस्य हृद्गतम् ॥

ज्ञानाञ्जनेन लोकस्य दृष्टिदोषनिवारणम् ।

वन्द्यवन्द्यतम शान्त व्यासं वन्दामहे वयम् ॥

(१) अस्य श्रीमहाभारतसारस्य प्रथमखण्डप्रसिद्धयनन्तरं बहूनां विपश्चिदपश्चिमानामनुकूलाभिप्रायप्रदर्शनेन सफलता गता अस्मच्छूमा इति मन्यामहे ।

(२) प्रथमखण्डस्य प्रस्तावनालेखकानां श्री ज स करदीकर महाराजाणां मितरेषां च कतिपयसंज्ञानां सूचनानुसारेण द्वितीय-तृतीय खण्डयोरेकया यथास्थानं महगृहीता सन्ति । प्रथमखण्डवत् मत्तपर्यान्ते न सक्तिविष्टा ।

(३) केषुचन संज्ञानां प्रथमिसमुद्गावयगति, यन्त्रारसाचार्य वैद्यमहाशयसम्पादितस्य सहस्रसंस्मृतस्य विद्यमानः सति किमप्रयोजनोऽयं सारग्रन्थसम्पादनसमारम्भ इति । येषामन्तःकरणे समुद्रवेद्यं प्रभस्तेरस्य प्रभस्तेरुत्तरलामार्गमधोलिखितानि सारग्रन्थस्य वैशिष्ट्यान्वयव्यमवलोकनीयानि ।

(अ) सहस्रसंस्मृतस्य श्लोकसङ्ख्या सार्धसप्तसहस्रपरिमिता (७५००) आसीत् । अस्मिन् सारग्रन्थस्य तु तद्विगुणाधिका षोडशसहस्रसंमिता (१६०००) वसन्ति । तेन हेतुना भूषणपरिचयो भवितुं शक्यते महाभारतस्य ।

(आ) सहस्रसंस्मृतस्य श्रीमद्भगवद्गीता केवलं पादटिप्पण्या नामोल्लेखेन चकास्ति । महती त्रुटिरेव सा सहस्रसंस्मृतस्य । श्रीमद्भगवद्गीता नाम भारतीयानामस्माकं धार्मिकग्रन्थ इव राष्ट्रियग्रन्थोऽपि धर्मेति । तत्त्वज्ञानविषये तु न कोऽपि ग्रन्थस्तत्तुल्यमधिरोद्धमर्हति । भारतीयानां श्रद्धाभाजनं च सा । अतः सारग्रन्थे सा मातृन्ता सहगृहीताऽस्माभिः ।

(इ) सारग्रन्थे तत्तत्स्थानं प्रतिप्रकरणं नामनिर्देशसंवाक्यतमस्य विषयस्य वर्णनं भविष्यतीति श्रुतिरिति चित्सारं भवति वाचकानाम् ।

(ई) सारग्रन्थे सहगृहीतश्लोका महामातृस्य यस्मादव्याख्यादगृहीतास्तदव्यायनिर्देशका अङ्का अपि वामभागे मुद्रिता सन्ति । तेन मूलपुस्तके तत्तत्सन्दर्भदर्शनं सुलभं सम्भविष्यति ।

(३) सारग्रन्थे वर्णानुक्रमेण प्रकरणसूची विद्यते । ततः स्वामीष्टप्रकरणा-
न्वेषणं सुकरं भवति ।

(४) सारग्रन्थे प्रतिस्वर्ण्डं महतायासेन शब्दार्थसङ्ग्रहस्यापि समावेशः
कृतोऽस्मि । अस्य द्विसहस्राधिकशब्दार्थस्य पञ्चाशत्तन्मात्राणां महानुपयोगो भवेत् ।

(५) सारग्रन्थे महाराष्ट्रभाषया राष्ट्रभाषया च लिखितेन सारांशेन
संहृतभाषानभिज्ञानामपि तत्तत्पर्यपरिचयः सङ्क्षेपतो भवेदेव ।

(६) अपि च साग्रतः श्री. वैद्यमहाशयानां सङ्क्षिप्तभारतं दुर्लभं
मुद्रणवाद्यं च सञ्जातम् । अतः सारग्रन्थमम्पादनोद्योगः समारब्धोऽस्माभिः ।

(७) सारग्रन्थस्य प्रथमखण्डे विद्यमानां श्लोकाङ्कनिर्देशपद्धतिं दृष्ट्वा
कश्चिन्महाभातीयां सूचना कृता, तदनुसारेण द्वितीयतृतीयखण्डयोः श्लोकाङ्क-
पद्धतिराश्रिता दृश्येत । कुत्रचिदेकस्यां पङ्क्तौ वाक्यसमाप्तिसंवात्तत्रैव
श्लोकाङ्कनो दृश्येत प्रचिपङ्क्तिद्वये कुत्रचित्पङ्क्तिप्रयेऽपि । इयं परिपाटी
पावञ्चक्यमनुसृतास्ति ।

(८) पाणिनीयव्याकरणदृष्ट्या परसवर्णस्य यत्रावश्यकता विद्यते तादृशस्थ-
लेऽपि मुद्रणमौक्यायै बहुत्र परसवर्णा न कृतः । तदेतत्सर्वं सुधीभिरवधेयम् ।

(९) सङ्क्षेपतरणाय पुष्पपत्तनस्थचित्रशालामुद्रणालये मुद्रित श्रीमल-
कण्ठीटीकासमेत श्रीमहाभारतपुष्पकं स्वीकृतम् । अतन्तन्मुद्रणालयाध्यक्षाणा-
मुपकारं सादरं स्मरामः ।

(१०) अन्ते च येषां भूरिभागधेयानां प्रेरणाया प्रच्यवन्धीमहाभारत-
परिशीलनसञ्जातानन्दसन्दोहवशाद्वर्षत्रयमिदं मुहूर्तव्यतिक्रान्तं तेभ्यः
पुष्पपुरी (पुनद) निवासिभ्यः श्री. शङ्करराव सरनाईकमहोदयेभ्यः शतशो
धन्यवादात्ममन्त्रैः, यस्यानुकम्पया श्रीमहाभारतसारसङ्ग्रहे वर्षं
निमित्तीभूतास्तं सर्वान्तर्धामिणं भगवन्तं वासुदेवं सप्रथय साञ्जलिचन्धम-
भिवाद्य च विरमाम ।

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात् ॥

ॐ तत्सत् ।

॥ श्री ॥

॥ प्रकाशकनिवेदनम् ॥

॥ संस्कृतं सत्सृतेर्मूलम् ॥

(१) अस्य श्रीमहाभारतसारग्रन्थस्य प्रथम खण्ड श्रीशालिवाहन शकस्य १८७६ तमे वष गुरुपौर्णिमाया (भाषाद शु॥ १५) प्रकाश नीत । वषद्वयानन्तरम् अद्य तस्य ग्रन्थस्य द्वितीय तृतीयभागयो प्रसिद्धिप्रसङ्ग ईश्वरानुग्रहेण प्राप्त इति अतीव प्रमुदित मे चेत् । महाभारतस्य समग्राष्टा दशपर्वणा सङ्क्षेपस्य विचार वषपूर्वामागेव मन्मनसि कृतपद भासीत् । न विचार सम्पादकमण्डलानुग्रहेण सूतता प्राप्त इति हेतोस्तदभिवादन प्रथममेव करामि ।

(२) चतुरशीतिसहस्रश्लोकामकस्य महाभारतस्य खण्डत्रयात्मकोऽयं सारसङ्ग्रह किञ्चिन्यूनपोऽशसहस्रमितश्लोकैर्विहितोऽस्ति । द्वादशसहस्र श्लोकरय सङ्ग्रह परिपूर्ण स्यादिति प्रथमं तर्कितमासीत् । पर तद्दशार्थ वीक्ष्य पृतावान् विस्तर क्रमप्राप्तोऽभूत् । वस्तुतस्तु महाभारतस्य सारसर्वस्व ततृतीयांश गृहीत्वा न्यूनातिन्यूनत्रिंशसहस्रश्लोकमभवेत् । किन्तु पृतद्भाग त्रयमुद्गणार्थमेव महान् द्रव्यव्यय सञ्जातोऽस्ति । अतस्त्रिंशसहस्रश्लोकामक सङ्क्षेपस्य विचार केवलं मनोरथरूपेणैव निर्दिष्टोऽस्ति ।

(३) सहस्रतभाषाया अध्ययनाध्यापनवृद्ध्यर्थं व्याख्यान लेखनपरिप षमम्मेलनादयो बहव प्रय ना सम्प्रति श्रवणगोचरा भवन्ति । अतीव सन्तोषा स्पदमेव तत् । पर ते सर्व प्रय ना मूलग्राहिदृष्ट्या प्रसिद्धिपराङ्मुखवृत्त्या, आस्थाविक्रमेन च विहिताश्चेत् तदर्थं यो द्रव्यव्ययो भवति, स उचितस्थले योग्यकारणेन च भूत्वा दुग्धशर्करायोगवत् सस्कृतभाषाया अध्ययनाध्यापन वृद्ध्यै कल्पेत इति भाति ।

(४) आङ्ग्लशासनकाले संस्कृतभाषाध्ययनारम्भोऽष्टमकक्षायामेव भवति स्म । संय परिपाटी स्वतन्त्रभारते सर्वत्रावलम्बनीया । विद्यालय-महा विद्यालयेषु सर्वत्र संस्कृतभाषाध्ययनेनावश्यकता भाष्यम् । तेन संस्कृतभाषा-प्रचारे प्रचुरतरं (महत्) साहाय्यं भवेत् ।

(५) पुरतर्देशीयशिक्षणविभागस्य इदं सधिनयं निवेदयामि यत्, महाभारतस्य महत्तायास्तदध्ययनावश्यकतायाश्च समस्तविद्वद्भिरसंमतत्वादर्थं महाभारतसारो विद्यालय-महाविद्यालयेषु पाठ्यत्वेन तर्निवेशनीयः । अनु-मथानुसारेण ग्रन्थोऽयं दानैः-दानैरावश्यकपरिष्कारपुरःसरं शिक्षकाणां विद्यार्थिगणानां चाम्यामयोम्यो भवितुं दास्येत् । भारतीयराष्ट्राणामेतद्-ग्रन्थाध्ययनमतीयावश्यकमिति मे मतम् ।

(६) संस्कृतभाषाप्रचारे नाम कस्यचिद्विशिष्टवर्गस्याधिकारवृद्धिरेवेति केषाञ्चिद्वारणा दृश्यते । परं भारतेतरदेशीया अपि महाभारतस्य महत्तां विज्ञाय सत्प्रयत्नाकण्ठं सेयितुं महतानन्देनाहमहमिकया पुरःसरा भवन्तीति ज्ञात्वा तादृश्यात्मनाशकरी विपरीतधारणा न केनापि कर्तव्या इति प्रामंये ।

(७) महाभारतसारस्य देशभाषास्वरनुवादा अवश्यं भवितुं योग्या अपि द्रव्याभावात् तत्कार्यमघातव्यमेव । ईशकृपया परिस्थितेरानुकूल्ये ह्ये सोऽपि प्रयत्नो मया विधीयत इत्येतदेव साम्प्रतं निवेदयितुं शक्यम् ।

(८) महाभारतसारमहाग्रन्थस्य प्रकाशनं प्रचुरकष्टप्रदं विद्वत्तामूलकं, प्रभूतद्रव्यव्ययसाध्यं च वर्तते । ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनं तु लोकाभ्येर्णव प्रवृत्तमस्ति । खण्डत्रयात्मकस्यास्य महाभारतसारग्रन्थस्य प्रकाशनार्थं सार्धंषोडशमहत्तरूप्यकव्ययस्य नितरामावश्यकता विद्यते । परं प्रथमखण्ड-व्ययपर्याप्तमेव द्रव्यं प्राप्तम् । द्वितीय-तृतीयखण्डयोः प्रकाशनव्ययपरिपूर्णतार्थं सहव्ययद्वयया जनतया खण्डत्रयक्रयजेनारदयं द्रव्यसाहाय्यं करणीयमिति सप्रश्रयं विज्ञापयामि ।

(९) संस्कृतग्रन्थस्य मुद्रण क्लिष्टतरं बहुलायाससाध्यं चेति विदितमेव सर्वेषाम् । बहुवारं शुद्धीकृतमपि दृष्टिविभ्रमादशुद्धं स्वस्यावस्थितमेव भवति । अपि च, शुद्धीकृतस्यापि मुद्रणमप्ये उकारौकारककारोफादिचिह्नानि

स्थानभ्रष्टानि भवन्ति । अत एतादृशे अशुद्धिविषये क्षन्तव्यं वाचकमहोदयै । अशुद्धानां न्यूनातिन्यूनतासम्पादनार्थं थावच्छक्यं प्रयतितमेव । अन्ते च शुद्धिपत्रमपि सयोजितमस्ति ।

“ महाभारतसार ” ग्रन्थस्य प्रकाशनम् अनेकानां सहानुभूत्या आश्रयेण च विना सुतरामशक्यम् इति सुनिर्णयते एव । तेषां सर्वेषां नामनिर्देशं तेषु कस्मैचित् रोचेत कस्मैचित् रोचेत वा । अपि च सद्यः नामनिर्देशं कथं शक्यं भवेदित्यपि चिन्त्यम् ।

(१०) सम्पादकमण्डलेन तु शृङ्गमुपकृतोऽस्मि । एतद्ग्रन्थप्रकाशनस्य सम्पादकमण्डलधर्मा एव निर्दानम् । अत एतद्ग्रन्थपूर्तिस्तस्यैव धर्मफलमिति विदाकरोमि ।

मध्यप्रदेशराज्यपाल डा. पद्माभि सीताराम अय्या महोदयै, भूतपूर्व राज्यपाल डॉ. श्री बापूजी अणे महाशयै, बिहारराज्यपाल माननीय श्री रंगराव दिवाकर महाभागैश्च यदमूल्यं साहाय्यं, मार्गदर्शनं च कृतम्, तेन एतद्ग्रन्थप्रकाशनं सुकरं सुशक्यं च सञ्जातम् ।

पुण्यपत्तनस्थ श्री ज. स. करदीकर महाशयाणां नागपूरस्थ साहित्याचार्य बालशास्त्रि हरदास महाशयाणां, नागपूरस्थ महामहोपाध्याय श्री वा. वि. मिराशी महाशयाणां च प्रस्तावनालेखनेनाथ ग्रन्थं शोभाधिक्यं विद्वन्मान्यता च प्राप्तोऽस्तीति मन्ये ।

॥ पंडित राजेश्वरशास्त्री द्रवीड, काशी, आग्लभाषामधिकृत्य पुरस्कारं लिखन् माननीय श्रीमान् के. एम्. मुनशी, उत्तरप्रदेशराज्यपाल द्वितीय मृतीयखण्डयोः प्रशस्तिपत्रस्य लेखक ए. ए. सरसघालक मां म. गोलवलकर गुरुजी इत्येतान् महाभागैश्च धन्यवादप्रदानम् ममाद्यं कर्तव्यम् शायते मया । एतन्निर्महामार्गं स्वकीयलेखनं महदाधिष्ठाने स्थापितोऽयम् ग्रन्थः । ग्रन्थस्य प्रसारोऽपि तेनैव सुकरं सुलभश्च भवति । अतः तैरहं शृङ्गमुपकृतः ।

‘ उदय ’ ‘ तरणभारत ’ ‘ कसरि ’ ‘ महाराष्ट्र ’ ‘ सारथि ’ ‘ संस्कृतभविष्य ’ ‘ प्रसाद ’ ‘ पुरपार्थ ’ ‘ महाराष्ट्रविस्तार ’ प्रभृतिभिर्वृत्तपत्रैर्मासिकपत्रैश्च महत्यास्यया स्वस्याभिप्रायप्रकाशनेन बहुजनसमाजपर्यन्तमस्य ग्रन्थस्योपयोगिता असंशयं प्रसिद्धिं प्रापिता ।

‘समर्थ भारत’ मुद्रणालयव्यवस्थापकैः श्री. सरदेसाई महाशयैरस्य ग्रन्थस्य खण्डत्रयमपि चिनैव कालातिक्रमं समीचीनतया मनोहारितया च मुद्रितम् ।

पुष्पपुरी (पुसद) निवासिभिर्वहुभिर्भक्तिरन्वैश्च कतिपयसज्जनैरस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनायं द्रव्यसाहाय्यं कृतमस्ति ।

यथासंकल्पितम् एतत् प्रकाशनमघावसितम् । तस्मादहं मृग संतुष्टः । यस्य कृपया एतत् प्रकाशनं सुसंपन्नं स परमात्मानमहं मनोभावेन वन्दे ।

अमीति पञ्चसु वषेषु मया एतस्य ग्रन्थस्य विदुषां सम्पादकानां समागमः प्राप्तः । अपि प्राकृतोऽहं श्रेष्ठतमं लाभं प्राप्नुवम् तेषामसंस्कृत-जीयनात् । किन्तु परं दुःखितोऽहं तेषां वियोगेन अधुना । अन्ततः तान् प्रेमपुरःसरं वन्दे ।

प्रकाशनं समाप्तिं गतम् । खण्डत्रयमपि प्रसिद्धमिति सत्यम् । तथापि अस्मात्प्रकाशनात् प्रकाशकः अष्टसहस्रैः रूपकैः कणबद्धः । केन्द्रशासनम् दिल्ली, तथैव प्रान्तीयशासनानि प्रार्थितानि सहायार्थम् । आश्विनपत्राणि प्रार्थनापत्राणि च प्रेषितानि तेभ्यः । किन्तु न कोऽपि आश्रयाधारो भूतः ।

यस्य जनताजनादनादनास्याश्रयेण एतत् प्रकाशनकार्यम् अभवत् स एव माम् एतस्मात् ऋणात् मुक्तं कुर्यात् इति मे दृढः विश्वासः । स सद्यः सफली-भवतु इति मे प्रार्थना ।

उपरिनिर्दिष्टानां सर्वेषामुपकर्तृणामधमर्णोऽहं तेभ्यः सर्वेभ्यो हार्दिकधन्य-वादान् समर्प्य विरमामि ।

क्षमस्य—

द्वितीयखण्डनियेदने, अद्य तृतीयखण्डोऽपि प्रसिद्धयते इति यद्विखितं तदनवधानतः एव । वस्तुतः तद्विने तच्च प्रसिद्धम् । तस्मात् क्षम्यतामयं जनः ।

इति शम्

॥ श्रीः ॥

परमपूजनीय सरसंघचालक श्री. मा. स गोलवलकर महोदयैः
महायष्टभाषायां लिखितायाः, श्रीमहामारतसारप्रथमखण्डप्रशस्तेः
संस्कृतसारांशः—

भारतीयसंस्कृतेर्द्वारो मानवजीवनस्य साफल्यं चतुर्विधपुरुषार्थसम्पादनेन
मन्यन्ते । धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्विधपुरुषार्थानां सर्वाङ्गपरिपूर्णं सर्वङ्गं च
दर्शनं महाभारतादन्यत्र न सम्भवति । अम्युदय-निःश्रेयस-कर्माकर्म-
विकर्म-नीत्यनीति-जातिधर्म-कुलधर्माणां निरपवादं ज्ञान सम्पूर्णतया एक-
स्मादेव ग्रन्थात् प्राप्तव्यं चेत् तर्हि महाभारतमेव शरणीकरणीयम्, तदर्थं
नाम्यः पन्था विद्यते ।

पुरुषार्थचतुष्टयमिव धार्माश्रमचतुष्टयमिव च वीरमतचतुष्टयमपि शास्त्र-
कारा वर्णयाम्बभूवुः । युद्धवीर-दानवीर-दयावीर-धर्मवीरनामकानामेषां चतु-
र्विधवीराणाम् उरकटा भव्याश्च आदर्शाः भीमसेन-कर्ण-शिबि-युधिष्ठिरादि-
रूपेण यथा महाभारते एकत्र समुपलभ्यन्ते तथा न कस्मिंश्चिदपि ग्रन्थेऽ-
स्मिन् जगतीतले समुपलब्धुं शक्येरन् । अस्य चतुर्विधवीरजीवनस्य बाल्य
एव द्दत्तरत्नसंस्कारवशात् पुण्यलोक श्री शिवछत्रपतिसदृशः ‘पुरुषोत्तमः’
भारतेन लब्धः । अस्य वीरमतस्योपदेशः सामान्यजनमुलमया उद्बोधक-
परिपाटया महाभारते यत्र तत्र विहितोऽस्ति ।

सर्वान् भारतीयदेशभाषासु शतकानुशतक महाभारतीयकथाश्रवणेन
सहस्रशः काव्यनाटकादिग्रन्था विद्वद्भिरैर्मिता समुत्तसन्नि । तद्द्वारैव
महाभारतीयदिन्यरसास्वाद सामान्यजना अनुभवन्ति । संस्कृतभाषाध्ययनस्य
अल्पप्रसरत्वात् महाभारतग्रन्थामगाहन स्थगितप्राप्यमातीत् । अतः सुशिक्षित-
समाजं महाभारताध्ययने प्रवर्तयितुं महाभारतस्वरूपस्य सम्यक् परिचयार्थं
च यादृशग्रन्थस्य आवश्यकता भासीत् तादृशोऽयं महाभारतसारग्रन्थः

प्रकाशकवृत्तया समुपलब्धोऽस्ति । महाभारतस्य निकटपरिचयः सस्कृत-
भाषाध्ययनं च द्वयमपि एतद्ग्रन्थवाचनेन सम्पादयितुं शक्येत । यथा मातुः
प्रदक्षिणया पृथ्वीप्रदक्षिणाफलं हस्तगतं भवति, यथा समुद्रस्त्रानेन सर्वतीर्थ-
स्नानफलं लभ्यते, यथा वा मुधास्त्रादनेन सर्वरसास्वादानन्दोऽनुभवितुं
शक्यते, एवमेव अस्य 'महाभारतसार' ग्रन्थस्य वाचनेन महाभारत-
वाचनानन्दो भविष्यतीत्यत्र नास्ति संशयलेखोऽपि ।

अतः अस्य 'महाभारतसार' ग्रन्थस्य अवशिष्टखण्डद्वयप्रकाशनार्थं जन-
ताजनादनः द्रव्यरूपेण प्रशस्तकसाहाय्यं करोतु इति प्रार्थये ।

गोलघलकरोपाह्व सदाशिवतनुजन्मा माधवशर्मा
सरसंघचालकः ।

महाभारतसारस्य विषयसूचिः

पृष्ठाङ्क

पृष्ठाङ्क

- १६२ अध्यात्मकथनम्
 २१५ अनुशासनपर्वारम्भ
 ७५ अराजकनिषेध
 ३१७ अर्जुनवभ्रवाहनयुद्धम्
 ३१७ अर्जुनमृत्यु
 ३८८ अर्जुनवसुरैवसवाद
 ३११ अर्जुनस्य अश्वानुसरणम्
 ३८७ अर्जुनस्य द्वारकागमनम्
 ३२४ अर्जुनस्य प्रत्यागमनम्
 ३१८ अर्जुनस्य प्रत्युत्पीडनम्
 ३९२ अर्जुनस्य हस्तिनापुरागमनम्
 ८ अर्जुनादिकृत युधिष्ठिरोपदेश
 ३१९ अश्वमेधसमाप्ति
 ३२४ अश्वमेधारम्भ
 ३०१ अश्वमेधार्थं द्रव्यानयनम्
 १२३ आपद्धर्मकथनम्
 २६७ आशुष्याख्यानम्
 २५१ आरामादिदानप्रशसा
 ३४३ आश्रमवासिकपर्वारम्भ
 २८८ आश्वमेधिकपर्वारम्भ
 ३९१ इन्द्रस्ये वज्राय राज्यदानम्
 २३० इन्द्रमतङ्गसवाद
 ३९९ इन्द्रयुधिष्ठिरसवाद
 ११३ उष्ट्र प्रोबोपाख्यानम्
 १३५ कणिकोपदेश
 १४३ कपोताख्यानम् (गृहस्थधर्म)
 ६ कर्णकृत अरासन्यपराभव
 ४ कर्णाय परशुरामशाप

- ४ कर्णाय ब्रह्मास्त्रप्राप्ति
 १ कर्णाय ब्राह्मणशाप
 १ कर्णार्थं युधिष्ठिरस्य शोक
 २१५ कमण प्राबल्यम्
 ३५८ कुन्त्या वनप्रस्थानम्
 २२९ गङ्गामाहात्म्यम्
 ११० गणपूतकथनम्
 ३९५ गाण्डावस्य भले प्रमेप
 ३८ चार्वाकराक्षसवध
 १७५ चिरकारिकोपाख्यानम्
 २८९ च्यवनकुशिकसेवाद
 २४३ च्यवनोपाख्यानम्
 ३७३ चनमेजयस्य स्वपितृदर्शनम्
 ११४ टिट्ठिकम्
 १९९ तुलाधारजाजलितवाद
 ६६ तृतीयदिने भाष्मसमापे गमनम्
 ३१३ त्रिगर्तपराभव
 ३९१ दस्युकृत मादवलीहरणम्
 २१५ दानधर्मा
 ३७९ दावाभिना धृतराष्ट्रादीनां दाह
 ४०८ देवलोकादिषु महाभारतस्य
 कथावाचका
 ४०८ देवलोकादिषु महाभारतस्य
 श्लोकसङ्ख्या
 २२२ दैवपुरुषकारविचार
 ३९७ द्रौपद्यादीनां देहपात
 ३८१ द्वारकायामुत्पातदर्शनम्
 २०९ धर्मप्रमाणकथनम्

पृष्ठाङ्कः

२७१ धर्मप्रशंसा

१६९ धर्मलक्षणम्

३५१ धृतराष्ट्रकृतं पौरजानपद-

सान्त्वनम्

३५४ धृतराष्ट्रस्य दानयज्ञः

३५८ धृतराष्ट्रस्य पुराजानमनम्

३४९ धृतराष्ट्रस्य युधिष्ठिराद्योपदेशः

३४९ धृतराष्ट्रस्य सुहृज्जनपार्यना

३७८ धृतराष्ट्रादीनाम् आर्ष्वदैहिकम्

२८८ धृतराष्ट्रादीनां युधिष्ठिरा-

द्योपदेशः

३७० धृतराष्ट्राश्रमे व्यासागमनम्

३४१ नकुलशापकथा

३३१ नकुलालापनम्

३१ नारदपर्वतोपाख्यानम्

२५७ नृगोपाख्यानम्

१८४ पराशरगीता

३०४ परीक्षितजन्म

३०७ परीक्षितजीवनम्

१४९ पवनशास्त्रमलिसंवादः

३६४ पाण्डवानां धृतराष्ट्राश्रमागमनम्

३६९ पाण्डवानां हस्तिनापुरागमनम्

१८१ पितापुत्रसंवादः

५४ पुनर्भीष्मसमीपे गमनम्

३८४ बलरामकृष्णनिर्याणम्

१६६ बलिवासवसंवादः

२६२ बिष्टस्तैन्व्योपाख्यानम्

१५५ बोधप्रगीता

पृष्ठाङ्कः

१३५ ब्रह्मदत्तपूजनीसंवादः

१५५ ब्राह्मणसेनजित्संवादः

४०९ मारुतसावित्री

३४५ भीमभाषणेन धृतराष्ट्रस्य निर्वेदः

२८३ भीष्मस्य स्वर्गारोहणम्

१५७ मङ्गकिगीता

३९५ महाप्रस्थानिरुपवार्त्तम्

२६७ मांसवर्जनम्

३२१ मागधपराजयः

१७८ माण्डव्यजनकसंवादः

१२५ मार्जारगुपिकसंवादः

३७४ मासवासानन्तरं पाण्डवानां

प्रत्यागमनम्

३८० सुसलजन्म

१५५ मोक्षधर्माः

१७८ मोक्षोपाय

३८० मौसल्य शरिरम्

३११ यज्ञिवाश्वस्य उत्सर्गः

३८० यादवपुत्रेभ्यः ऋषिशापः

३८१ यादवानां परस्परवधः

३८१ यादवानां प्रभासगमनम्

४०६ युधिष्ठिरस्य सनुत्थागः

३४३ युधिष्ठिरस्य धृतराष्ट्रे वर्तनम्

४०२ युधिष्ठिरस्य नरकदर्शनम्

२८३ युधिष्ठिरस्य भीष्मसमीपे गमनम्

४३ युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेकः

४०६ युधिष्ठिरस्य स्वर्गवापः

३९९ युधिष्ठिरस्य स्वर्गारोहणम्

पृष्ठाङ्क

- २८२ युधिष्ठिरस्य हस्तिनापुरगमनम्
 २९२ युधिष्ठिरस्य हस्तिनापुरगमनम्
 ३९५ युधिष्ठिरादानां महाप्रस्थानम्
 ३८ युधिष्ठिरादाना हस्तिनापुरा
 गमनम्
 ८० राज कर्तव्यम्
 ४८ रामोपाख्यानम्
 ३९९ रुक्मिण्युपादानां अभिप्रवेश
 २९६ रैवतकपर्वते उत्सव
 २२५ लौक्यात्राकथनम्
 ३९३ वज्रदत्तपराजय
 ७९ वर्णाश्रमधर्मकथनम्
 ३८८ वसुदेवनिधनम्
 २९८ वसुदेवाय अभिम युवधकथनम्
 ९५ वासुदेवनाश्रयसंवाद
 ३६८ विदुरनिर्याणम्
 २४० विवाहधर्मा
 १३९ विश्वामित्रश्वपचसंवाद
 २९८ विश्वामित्रस्य ब्रह्मर्षित्वम्
 ६६ विस्तरेण राजधर्मकथनम्
 २३४ वीतहव्यस्य विप्रत्वम्
 ३७२ व्यासकृपया युद्धहतानां दर्शनम्
 ३९२ व्यासाजुनसंवाद
 ३२१ शत्रुनिपुत्रपराजय
 १८ शङ्खलिखितकथा
 २३४ शरणागतरक्षणम्
 १२३ शाकुन्तलोपाख्यानम्

पृष्ठाङ्क

- १ शान्तिपर्वारम्भ
 ११९ शालवर्णनम्
 २२२ शुक्रवासवसंवाद
 १६० (इन्द्र) शृगालकाश्यपसंवाद
 २९४ श्रीकृष्णस्य द्वारकागमनम्
 २९४ श्रीकृष्णस्य पुनर्गातोपदेशे
 असमर्थता
 ५४ श्रीकृष्णस्य भाष्माय वरदानम्
 ३०४ श्रीकृष्णस्य हस्तिनापुर पुनरा
 गमनम्
 ४८ श्रीकृष्णादानां भाष्मसमाप्ते
 गमनम्
 २२५ श्रीरुक्मिण्युपादानं
 ११४ श्वर्षिसंवाद
 २६ शोडशराजकीयम्
 ५९ सहस्रेषता राजधर्मानुशासनम्
 ३७६ सप्तयस्य हिमालयप्रवेश
 ३९९ सत्यभामादाना वनप्रवेश
 ९७ सभ्यादिलक्षणकथनम्
 १९७ साहस्रयोगकथनम्
 १९९ सुलभाजनकसंवाद
 ३१३ सैन्धवपरम्परा
 ३७३ स्त्रीणां स्वस्वपतिलोकगमनम्
 ५ स्वर्गवरे कर्णप्रताप
 ४०२ स्वर्गारोहणपर्वारम्भ
 १९४ हंसगाता
 ३३७ हिसामिश्रधर्मनिन्दा

महामारुतसारांतील 'शान्तिपर्वा'चा मराठी सारांश

वैशम्पायन जनमेजय राजाळा सांगू लागले—युद्धांत मृत्यु पावलेल्या सर्व लोकांच्या नांवांने पाणी दिल्यावर शेंगेच्या बाहेर आल्यावर धर्मराजा तेथेंच एक महिना राहिला. एकदां त्याच्या समाचाराला पुष्कळ ऋषी आले असतां धर्मराजानें मनांतलें दुःख त्यांना सांगितलें. धर्मराजा म्हणाला, "माझ्या हातून जातिवधाचें मोडें पातक तर घडलेंच. पण आमचा सत्यवादील भाऊ कर्ण याचा वध आमच्या हातून बडला, याचें मला पारच दुःख होत आहे. कौरव-सभेंत कर्ण आम्हांला वितीही बढीर बोलला, तरी त्याच्या पायांकडे पाहिलें म्हणजे मामा राग शांत होत असे. त्याचे पाय कुन्तीच्या पायांसारखे होते. पण असें कां असावें याचें कारण कांही माझ्या लक्षांत येत नसे. त्याचा मृत्यु झाल्यावर ती गोष्ट मला समजली. तर त्याला शाप कोणाचा होता? शेवटीं त्याच्या रथाचें चार भूमीनें कां गिळलें तें मला सांगा."

नारद ऋषी म्हणाले, "क्षत्रिय युद्धांत मरून स्वर्गलोकांम जावेत यामाठीच देवांनीं तो कर्णचा पुत्र टशेप्र केला होता. त्याच्यामुळेच आपसांत वैर पाडलें. त्या कर्णानें द्रोणाचार्याजवळ धनुर्विद्येचें शिक्षण घेतलें. पुढें अर्जुन आपल्यापेक्षां प्रयत्न आहे असें समजून एकदां एकान्तांत कर्णानें द्रोणाचार्यांना ब्रह्मास्त्र शिकविण्याची विनंति केली. द्रोणाचार्यांनीं सांगितलें कीं, ब्राह्मण किंवा क्षत्रिय यांशाच ब्रह्मास्त्र शिकण्याचा अधिकार आहे. दुसऱ्याला नाही. तेव्हां कर्ण महेन्द्रपर्वतावर परशुरामांकडे गेला. मी ब्राह्मण (त्यांत भार्गव गोत्राचा) आहे असें सांगून ब्रह्मास्त्र शिकला. एकदां एका ब्राह्मणाची दुसरी गाय कर्णानें अजाणता मारली. तेव्हां त्या ब्राह्मणानें कर्णाला शाप दिला—“ज्याच्याशीं तूं वैर करीत आहेस, ज्याला मारण्यासाठीं एवढा सटाटोप करीत आहेस, त्याच्याशीं तूं युद्ध करीत असतांना तुझ्या रथाचें चार भूमी गिळील आणि तो युद्धांत तुला असाच मारील."

“ एकदां परशुराम कर्णाच्या मांडीवर मस्तक ठेवून निजले असतां एका किड्यानें कर्णाची मांडी खालून कोरली, पण कर्णानें मांडी हालविली नाही. मांडीचें रक्त परशुरामांच्या अंगाला लागल्यावर ते जागे झाले. त्यांना एक किडा दिसला. पूर्वी कृतयुगांत तो दंश नांवाचा राक्षस होता. त्यानें मृगु-अपीच्या स्त्रीला—पत्नीला पळवून नेलें म्हणून त्या अपीच्या शापानें तो किडा झाला होता. परशुरामांची दृष्टि त्याच्यावर पडतांच तो उद्धरून गेला. तो गेल्यावर परशुराम कर्णाला म्हणाले, “ एवढें मोठें दुःख ब्राह्मण सहन करूं शकत नाही. तूं ब्राह्मण नाहीस, तेव्हां खरें सांग काय तें.” तेव्हां परशुराम शाप देतील (व आपली निघाही नाहीशी होईल) ह्या भीतीनें कर्णानें सांगितलें, “ मी ब्राह्मणही नाही, क्षत्रियही नाही, तर सूत आहे. केवळ ब्रह्मास्त्र शिकण्यासाठीच ‘ मी भार्गव आहे ’ असें तुम्हाला सांगितले.” तें ऐकून परशुराम रागानें लाल होऊन म्हणाले, “ मला फसवून तूं ब्रह्मास्त्र शिकलास, पण शेवटीं हें तुला आठवणार नाही. चळ नीघ, तुझ्यासारख्या खेड्या माणसाला येथें एक क्षणही राहतां देणार नाही.” त्यानंतर कर्ण तेथें राहिला नाही. ब्रह्मास्त्र व भयंकर दोन ‘शाप’ घेऊन कर्ण परत आला.

एकदां कलिंग-देशाचा राजा चित्रांगद याच्या कन्येचा स्वयंवर होता. स्वयंवरासाठीं पुष्कळ राजे जमले होते. पण दुर्योधनानें त्या कन्येला पळविलें. तेव्हां जें युद्ध झालें, त्यांत कर्णाने दुर्योधनाकरितां पराक्रम करून सर्व राजांना जिंकलें. त्याचा पराक्रम ऐकून जरासंधानें त्याला युद्धाला बोलाविलें. कर्णानें त्याचा पराभव केल्यावर जरासन्ध त्याचा मित्र झाला. पुढें इन्द्रानें तुमच्या कल्याणासाठीं त्याची कन्येच-कुण्डलें (सहज असलेली) मागून नेली. अशा रीतीनें कर्ण मोठा पराक्रमी असून सुद्धां परिस्थितीनें (शाप वगैरे) नागविल्यामुळें अर्जुनानें त्याचा वध केला; पण युद्धांत मृत्यु झाल्यामुळें त्याला मद्धति मिळाली; म्हणून, हे धर्मराजा, त्याचा शोक करणे योग्य होणार नाही.” :

नारद ऋषींचें तें आपण ऐकून सुद्धां धर्मराजाचा शोक श्रांत झाला नाही. तो पुन्हां अरण्यांत जाऊन तपत्रयां करण्याच्या गोष्टी बोलूं लागला. तेव्हां

पुष्कळजणांनी, म्हणजे अहंन, भीमसेन, द्रौपदी, व्यास महर्षी आणि श्रीकृष्ण यांनी त्याला पुष्कळ समजाविण्याचा प्रयत्न केला. व्यास महर्षी म्हणाले, “अरण्यांत जाऊन तप करित वसणं हे वाद्वेष्टांनां मुख्य काम आहे. क्षत्रियाचें मुख्य कर्तव्य राज्य करणें हेच आहे. कारण राजा अयमं करणान्याला शिक्षा करतो म्हणून लोक घर्मानें वागतात, आणि त्यामुळे त्या राजाला चांगली गति मिळते.”

सुद्युम्न राजाच्या राज्यांत शंग्य व लिखित या नांवांचे दोन ऋषी आपापद्या आश्रमांत राहत होते. एकदां लिखितानें शंग्याच्या आश्रमांतलां फळें त्याला न विचारतां घाली. तेव्हां शंग्यानें त्याला सांगितलें, “तू चोरी केली आहेस. त्या पातकाची शिक्षा भोगून घे.” लिखित सुद्युम्न राजाकडे गेला. सुद्युम्न राजानें त्याचे दोन्ही हात तोडले. लिखित आपल्या वडील भावाकडे म्हणजे शंखाकडे आला आणि क्षमा मागूं लागला. तेव्हां शंस म्हणाला, “मी तुझ्यावर रागावलों नाही. केलेल्या पातकाचें प्रायश्चित्त भोगलें पाहिजे, म्हणून मीं तुला राजाकडे जाण्यास सांगितलें. आतां तूं या नदांत स्नान कर.” त्याप्रमाणें स्नान करतां शंग्याचें लिखिताचे हात पूर्वीसारखे चांगले झाले. त्या दिवसापासून त्या नदीला बाहुदा (बाहु = हात, दा = देणारी) म्हणूं लागले. तें पाहून लिखितानें विचारलें, “तुम्हांच मला शिक्षा कां केली नाहीं?” शंस म्हणाला, “अपराधी मनुष्याला शिक्षा करणें हें राजाचें काम आहे. म्हणून सुद्युम्न राजाकडे तुला पाठविलें.”

व्यास ऋषी म्हणतात, “तो सुद्युम्न राजा क्षत्रियाच्या धर्माप्रमाणें वागल्यामुळें स्वर्गाला गेला. तूं सुद्धां आपल्या धर्माप्रमाणें वागून राह्य कर.”

नंतर व्यास महर्षी पुन्हां म्हणाले, “देव-दैत्य भाऊ-भाऊ असून दैत्य अधर्म करणारे म्हणून देवांनी त्यांचा तर नाश केलाच, पण त्या दैत्यांचा पक्ष ज्यांनी घेतला, त्या शालावृक्ष नांवाच्या अटायशें सदस्र (८८,०००) वाद्वेष्टांचाही नाश केला. कौरव अधार्मिक होते. त्यांचा नाश करण्यानें तुला पातक लागलें नाहीं. असं असून सुद्धां तुला तसें वाटतच असेल तर अधर्मेध-यज्ञ कर. त्यानें सर्व पातकांचा नाश होईल.” तें ऐकून धर्मराजा

म्हणाला, "मला सर्व राज धर्म ऐकण्याची इच्छा आहे." व्यास ऋषींनी सांगितलें, "तू भीष्मपितामहाना जाऊन विचार." धर्मराजा म्हणाला, "मीच त्यांना मारल आणि आता त्यांच्याकडे विचारावयाला कोणत्या तोंडांनं जाऊ ?" असे म्हणून तो फारच शोक करू लागला. तेव्हा श्रीकृष्ण म्हणाले, "धर्मराजा, धर्माची वाढ व्हावी, अधर्माचा नाश व्हावा आणि अशा रीतीने सर्वांचे कल्याण व्हावे म्हणून तू आपलें वडिलार्जित राज्य कर. आता अधिक आग्रह धरू नको." तें ऐकून सर्वासहवर्तमान धर्मराजा हस्तिनापुराला आला.

तेथे आल्यावर ब्राह्मण त्याला आशीर्वाद देत असता चावांक नावाचा राक्षस धर्मराजाला सांगू लागला, "हे सर्व ब्राह्मण म्हणतात की, तुझ्या सारखा आपल्या जातीचा नाश करणारा राजा आम्हाला नको. तुझा धिक्कार असो. अरे ! गुरहत्या करून जिवंत राहण्यापेक्षा तू मेल्यास तर फार बरें होईल " तें ऐकून धर्मराजा सर्व ब्राह्मणांची प्रार्थना करून म्हणाला, "मी अगोदरच दुःखी आहे. माझा धिक्कार कशाला करता ?" ब्राह्मण म्हणाले, "हें आमचें म्हणणें नव्हे. हा दुष्ट राक्षस दुर्योधनाचा मित्र आहे. ह्याच्या बोलण्याकडे तू लक्ष देऊ नकोस. तुझें कल्याण असो." इतकं बोलून त्या ब्राह्मणांनी त्या चावांक राक्षसाला आपल्या तेजान मारून टाकलें.

त्यानंतर राज्याभिषेकाची सर्व सिद्धता झाल्यावर धौम्य ऋषींनी होम हवन केलें आणि श्रीकृष्णानी रत्नजडित सिंहासनावर प्रांपदीसह बसलेल्या धर्मराजाला अभिषेक केला. मंगल वाद्यें वाजू लागली सर्व प्रजाजनानी धर्मराजाला अहेर केला, भेटी दिल्या. श्रीकृष्ण इत्यादींनी त्याचें अभिनन्दन केलें. उलट धर्मराजानें श्रीकृष्णाची स्तुती केली आणि सर्वांचे आभार मानले. अशा रीतीने मोठा समारंभ होऊन राज्याभिषेकाचा कार्यक्रम यथासांग पूर्ण झाला. सर्वांना धन्यता वाटली. धर्मराजाच्या राज्यात सर्वजण आनंदानें राहूं लागले.

एके दिवशी धर्मराजा श्रीकृष्णाकडे गेला असता, त्या वेळी श्रीकृष्ण ध्यानस्थ बसलेले पाहून त्याला फार आश्चर्य वाटलें. नंतर त्यानें श्रीकृष्णाना

त्याप्रमाणें दुसऱ्या दिवशी सकाळीं आन्धिक आठोपून सर्वजण भीष्माकडे आले. आल्याबरोबर श्रीकृष्णांनीं भीष्माना विचारलें, "आतां कांही पीडा होत नाहीना?" भीष्मांनीं सांगितलें, "भगवंता, तुमच्या वृत्तेने सर्व उत्तम आहे. जणू काय मी पुन्हां तरुण झालो असं मला वाटत आहे, आणि उपदेश करण्यास समर्थ झालो आहे. पण मला एक विचारा-घयाचे आहे. तुम्ही स्वतः धर्मराजाला उपदेश कां केला नाही?" तेव्हां श्रीकृष्णांनी उत्तर दिलें की, "चमत्कृतिजनक सर्व गुणांचा आधार मी आहे. जर मी उपदेश करीन तर लोकाना त्याचें कांहीं मोठेंसें श्राव्य घाटणार नाही. पण तुम्ही उपदेश केला, तर सर्व लोक तुमचे नांव मोठ्या आदरानें घेतील. लोकांत तुमची कीर्ति वाढावी म्हणूनच मी तुम्हांला बर दिला. तुम्ही धर्मराजाला उपदेश करा. सर्व लोक तुम्ही केलेल्या उपदेशाला वेदवाक्याप्रमाणें प्रमाण मानतील."

तेव्हा भीष्मपितामहांनी सांगितलें, "तुमच्या कृपाप्रसादानें मी उपदेश करतो. धर्मराजानें प्रश्न करावा म्हणजे मग मी उत्तर देईन," श्रीकृष्ण म्हणाले, "धर्मराजाला तुमच्यासमोर येण्यास लाज वाटत आहे, आणि तुम्ही शाप घाल की काय अशी त्याला भीति वाटत आहे. कारण ज्यांना मान-सन्मान द्यायचा, त्याची पूजा करावयाची, त्याचाच बाणांनी त्यानें बध केला असल्यामुळे तो तुमच्यापुढें येत नाही." ते ऐकून भीष्मपितामह धर्मराजाला म्हणाले, "यात भिण्याचें किंवा लाज घाटण्याचें कारणच नाही. हा क्षत्रियाचा धर्मच आहे. युद्धात कोणीही पुढें उभा राहिला, तो जरी गुर असला तरी क्षत्रियानें त्याचा बध करावा. त्याचीं क्षत्रियाला पातक लागत नाही." भीष्माच्या ह्या भाषणानें धर्मराजाला धीर आला. तो त्यांच्यापुढें जाऊन, त्यांना नमस्कार करून उभा राहिला.

भीष्म धर्मराजाला म्हणाले, "असा घाबरू नकोस. राली घम. काय विचारावयाचें ते मोठ्ठ्या मनाने विचार." धर्मराजानें सद्यांना नमस्कार करून प्रथम राज धर्म विचारला. भीष्मपितामहांनी राजधर्माचें संक्षेपानें बघून केल्यावर आणखी कांही शंका असल्यास विचार असें सांगितलें. पण सन्याकाळ झाल्यामुळे धर्मराजा म्हणाला, "उद्यां येऊन मी आणगी

प्रभ करीन ” नंतर ती सर्वे गण्डकी भीष्माना प्रदक्षिणा व नमस्कार करून निघाली, आणि वाटेत दृपद्वती नदीवर स्नान सध्या, जप ताप्य उरकून हस्तिनापुराला आली.

दुसऱ्या दिवशी गेल्यावर धर्मराजाने निरनिराळे प्रश्न केले, आणि भीष्म पितामहानीं त्यांचीं उत्तरे दिलीं. अज्ञात रीतीनें काही दिवसपर्यंत हा कार्यक्रम चालला असला पाहिजे. धर्मराजाचे प्रश्न आणि भीष्मपितामहानीं दिलेली उत्तरे पुष्कळच आहेत. शान्तिपर्व आणि अनुशासनपर्व ही दोन्ही पर्वे प्रश्नोत्तरांनीं भरलेली आहेत. त्यांपैकी शान्तिपर्वात रान धर्म, आपद्धर्म आणि मोक्ष धर्म ही तीन प्रकरणे आहेत त्या सर्वांचा सारांश देतां देणें सर्वेशी शक्य नसल्यामुळे येथेंच थायतो

— शान्तिपर्वाचा मराठी सारांश समाप्त —

महाभारतसारातील 'अनुशासनपर्व'चा मराठी सारांश

अनुशासनपर्वान्त धर्मराजाचे प्रश्न आणि भीष्मानो दिलेला उत्तर 'दान धर्म' या नावाने प्रसिद्ध आहेत. त्या पुष्कळच असल्यामुळे त्याचा सारांश देता येत नाही.

धर्मराजाचे सर्व सशस्त्र दूर आल्यावर धर्मराजाला हस्तिनापुरास पाण्याची आज्ञा देण्याचा वेळ येव्हा आली, तेव्हा भीष्मपितामहानी त्याला असे सांगितले की, 'आता शोक करू नको हस्तिनापुरास जाऊन धर्माने राज्य कर, सर्वांना सुख दे, यज्ञ कर आणि उत्तरायण लागेल तो दिवस लक्षात ठेवून या दिवशी माझ्याकडे अवश्य ये' वर आह अस म्हणून भीष्मपितामहाना नमस्कार केल्यावर सर्व मंडळासह धर्मराजा हस्तिनापुरास आला. हस्तिनापुरास पन्नास दिवस राहिल्यावर सूर्य उत्तर दिशेकडे फिरला. उत्तरायण लागले असे समजून सर्व लोकांना बरोबर घेऊन तो भीष्मपितामहाकडे आला. भीष्माना सर्वांनी बदन केले.

भीष्मपितामह म्हणाले, 'सर्वजण आलात फार उत्तम झाले. आजपावतो अष्टावन्न दिवस मी येथे पडून आहे. माघ महिन्याची शुद्ध पक्षांतील अष्टमी आज असेल. आता उत्तरायण लागलेल असल्यामुळे आता शरीर सोडण्यास काहीच अडचण नाही.' अस बोलून नंतर भीष्मानी धृतराष्ट्राला आणि धर्मराजाला शेवटचा उपदेश केला. आकृष्णांना नमस्कार करून शरीर सोडण्यास त्याची आज्ञा घेऊन आणि सर्वांना 'जातो' असे सांगून त्यांनी समाधि लावण्यास आरंभ केला.

समाधि लावून प्राण प्रहरन्धात नत असता शरीराचा जो जो भाग प्राणाने सोडला, त्या त्या भागातले वाण हळूहळू गळून पडले. शेवटी ग्रह रन्धाचा भेद करून जीवात्मा बाहेर पडला. त्या वेळी एक प्रकारचे तेज 'आकाश-मार्गा' ने वर निघून गेल्याचे सर्वांना दिसले. लगेच आकाशातून पुष्पवृक्षी झाली. मन्द सुगन्ध वायु वाहू लागला.

भीष्मांचें शरीर वस्त्र-प्रावरणांनीं, फुलांच्या माळांनीं व सुगन्धिद्रव्यांनीं सजवून, चन्दन, कापूर इत्यादींनीं सज्ज केलेल्या चित्तेवर ठेवलें. त्याला अग्नि लावला. सगळ्यांनीं तीन उलट्या प्रदक्षिणा केल्या, आणि गंगेवर येऊन भीष्मांच्या नांवाचें पाणी दिलें.

—: अनुशासनपवांचा मराठी सारांश समाप्त :—

महाभारतसारातील 'आश्वमेधिरुपवा' चा मराठी सारांश

वैशम्पायन जनमनय राजाला पुढे सांगतात—भीष्माच्या नावाने पाणी दित्यावर गंगेच्या बाहेर येऊन धर्मराजा पुन्हा शोक करू लागला. तऱ्हा धृतराष्ट्र, व्यास, श्रीकृष्ण यांना त्याला उपदेश कला आणि त्याला अश्वमेध यज्ञ करावयास सांगितले. यज्ञ करावयाला द्रव्य नाही असे धर्मराजाचे भाषण ऐकून व्यासाना सांगितले की, “पूर्वी मरुत्तराजाने हिमालयपर्वतावर यज्ञ करून ३ द्रव्य टाकून दिले आहे, ते महादेवाला प्रसन्न करून तुम्ही आणा, आणि तुमच्या यज्ञाला ते द्रव्य पुरसे आहे.” ते ऐकून धर्मराजा सन्तुष्ट झाला.

भीष्माचे क्रिया कमान्तर करून तो सर्वांबरोबर हस्तिनापुराला येऊन राहू लागला.

धर्मराजाला राज्य मिळून सर्वेष्ट समृद्ध झालेला पाहून श्रीकृष्ण व अर्जुन यांना आनन्द झाला. ते एकदा निरनिराळी तीर्थ क्षेत्रे पाहात इन्द्र प्रस्थाला आले तेथे मयसभेत आनन्दाने राहत असता व्याख्या सुख दुःखाच्या, सुखाच्या अशा पुष्कळ गोष्टी झाल्या. नंतर श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणाले, “मला आता द्वारकेकडील वाठवण होत आहे. माझे येथील काम संपले आहे. आता माझ्या जाण्याची गोष्ट धर्मराजाकडून तू काढ.” अर्जुन म्हणाला, “बर, पण तुम्हा पूर्वी जे ज्ञान गीतच्या रूपाने सांगितले त मी विसरून गेलो. तुम्ही द्वारकेला जाणार, तर मला ते ज्ञान पुन्हा सांगा.”

॥ ऐकून श्रीकृष्णाना राग आला. ते म्हणाले, “ते ज्ञान मी विसरलास हे योग्य दल नाहीस. आता त्या ज्ञानाचा उपदेश पुन्हा मी करू शकत नाही कारण त्या वळी योगयुक्त होऊन मी तुला ते ज्ञान सांगितले होते.”

नंतर ते दावे हस्तिनापुरास आले, आणि श्रीकृष्ण धर्मराजाचा निरोप घेऊन आणि अश्वमेधयज्ञाला येण्याचे आमन्त्रण स्वीकारून सुभद्रेशह द्वारकेला गेले.

इकडे पांडव व्यास महर्षीच्या मागण्याप्रमाणे द्रव्य आणण्याकरिता हिमालय पर्वतावर जाण्यास निघाले. तेथे गेल्यावर बुबेराची व रद्राची

पूजा करून त्यांनीं निरनिराळ्या प्रकारचें द्रव्य घेतलें. लक्षावधि उंट, हत्ती, घोडे, गाढव आणि गाडे तें द्रव्य वाहून आणीत होते. अशा रीतीनें हळू-हळू पाण्डव हास्तिनापुराकडे येऊं लागले. पाण्डव द्रव्य आणण्यास गेले असतां त्याच वेळीं श्रीकृष्ण द्वारकेहून हास्तिनापुराला आले. त्यांच्याबरोबर बलराम, द्रुपद, सात्यकी, कृतवर्मा इत्यादि पुष्कळ यादव आणि सुभद्रा, ही मंडळी होती. श्रीकृष्ण हास्तिनापुरांत राहत असतां परीक्षित राजाचा जन्म झाला. त्याला अश्वत्थाम्याचें ब्रह्माक्ष लागलेलें असल्यामुळे तो मृत होऊनच जन्मला होता. पण श्रीकृष्णांनीं त्याला 'दिव्य' सामर्थ्यानें जिवंत केले. त्या वेळीं श्रीकृष्ण म्हणाले, "जर मी घटेंत सुद्धां खोटें बोललो नसेन, जर मी युद्धांत पाठ दाखविली नसेल, धर्म व ब्राह्मण जर मला प्रिय असतील, अर्जुनाविषयी माझ्या मनांत जर दुजा भाव नसेल, कंस इत्यादींचा नाश मी जर धर्मानें केला असेल, म्हणजे इतक्या गोष्टी जर खऱ्या असतील तर त्या सगळ्याच्या प्रभावांनीं हा पुत्र जिवंत होईल." असें म्हटल्याबरोबर तो जिवंत झाला, चळवळ करूं लागला. तें पाहून दुन्ती, सुभद्रा, उत्तरा (ती तर त्या मुलाची माताच होती), द्रौपदी इत्यादिकांना जो आनंद झाला, त्याची कल्पनाच केलेली घरी. नंतर त्या पुत्राचें नांव परीक्षित असें ठेविलें. त्याला जन्मून एक महिना झाल्यावर पाण्डव ते द्रव्य घेऊन हास्तिनापुराला आले.

नंतर योग्य मुहूर्त पाहून व्यास महर्षींनीं सांगितल्याप्रमाणें सर्व साहित्य जमविल्यावर धर्मराजानें यज्ञाची दीक्षा घेऊन घोडा सोडला. त्याचें रक्षण करण्यासाठीं अर्जुन त्याच्या मागून चालला होता. त्रिगर्त देशाच्या राजांना अर्जुनानें त्रिकल्यावर तो घोडा प्राग्ज्योतिष नमराला आला. तेथें भगदत्ताचा पुत्र बज्रवत्त याला अर्जुनानें जिंकलें. तेथें तीन दिवस युद्ध झालें. धर्मराजानें निघण्याच्या वेळीं अर्जुनाला सांगितलें होतें की, होतां होईतों मारण्याचा प्रसंग येऊं देऊं नको. म्हणून अर्जुन प्रथम त्यांना समजावून सांगत असे. न ऐकलें तर युद्धही करीत असे; पण वेतावातानें, आणि त्रिकल्यावर यज्ञाला येण्याचें आमन्त्रण देत असे. नंतर सिन्धु देशात घोडा आल्यावर जयद्रथाचा पुत्र मुरथ हा अर्जुन आल्याचें समजतांच त्याच्या घाकानें

मरून गेला. त्याच्या सैन्याचाही पराभव झाला. तेव्हां जयद्रथाची स्त्री (पत्नी), घृतराष्ट्राची कन्या, दुर्योऽनाची भगिनी-दुःशला आपल्या लहान नातवास घेऊन अर्जुनाकडे आली. त्याला अर्जुनाच्या पायांवर घातले. अर्जुनानेही गोड बोलून तिची पाठवणी केली.

नंतर घोडा भणिपूरनगराला आला. तेथे बभ्रुवाहन राजा राज्य करित होता. अर्जुनाने तीर्थ-यात्रा केली, त्या वेळी चित्रांगदा आणि नागकन्या उलूपी पाना बरले होते. अर्जुनापासून चित्रांगदेला जो पुत्र झाला तोच बभ्रुवाहन होय. त्याला अर्जुन आलेला कळताच अर्जुनाच्या स्वागताची सिद्धता करून तो अर्जुनाला सामोरा गेला; पण आपल्या त्या पुत्राचा तो नम्रपणा अर्जुनाला आवडला नाही. अर्जुनाने त्याची निन्दा केली, आणि युद्ध करणाले तरच तू माझा खरा पुत्र आहेस, असे सांगितले. तरी सुद्धा तो युद्ध करणार नव्हता, पण उलूपीने त्याला युद्ध करण्यास भाग पाडले. त्या युद्धांत अर्जुन मृत्यु पावल्यावर उलूपीने नागलोकांत जाऊन मञ्जीवन मणि भाणून अर्जुनाला जिवंत केले. जिवंत आल्यावर अर्जुनाने तिला पाच कारणे काय, असे विचारले. तेव्हा उलूपीने सांगितले की, भारतीय युद्धांत तुम्हा भीष्मांना अधर्माने मारले; कारण तुम्हीं शिखण्डीला पुढे केव्हामुळे भीष्मपितामह रथांत पाठ फिरवून बसले होते आणि तुम्हां शिखण्डीच्या मार्गे उभे राहून भीष्मपितामहाना घाण मारले. त्यामुळे अष्टवर्षांना राग घेऊन त्यांनी तुम्हाला शाप दिला. त्याची माझ्या पित्याने प्रार्थना केव्हावर त्यांनी सांगितले की, जर अर्जुन बभ्रुवाहनाच्या हातून मृत्यु पावेल तर त्याला हा शाप लागणार नाही. त्यासाठी मला हे सर्व करावे लागले. ते ऐकल्यावर अर्जुन त्या सर्वांना यज्ञाला येण्याचे आमन्त्रण देऊन पुढे निघाला.

नंतर घोडा मगधदेशाची राजधानी 'राजगृह' या नगरांत आला. तेथे जरामंधाचा नातू, सहदेवाचा पुत्र मेघसंधि याने घोडा धरला. त्याचा पराभव करून अर्जुन दक्षिण दिशेकडे वळून आन्ध्र, द्रविड, माहिष, कोलमिरी, मोरुंग येथील राजाना जिंकून पश्चिम समुद्राच्या तीराचे सांगणू देश, प्रभासतीर्थ (प्रभासपट्टण) करून द्वारकेला आला. तेथे यादव-पुत्र घोडा

परण्याच्या वेतांत होते, पण उग्रसेन आणि वसुदेव यांना तसे करूं दिलें नाहीं. घोडा पुढें निघाला, तो पञ्चनद (पंजाब) देशांतून गान्धार (कंदाहार) देशांत आला. तेथें शत्रुनीचा पुत्र राज्य करीत होता. त्याला जिकल्यावर अर्जुन घोड्याच्या मागोमाग हस्तिनापुराला येण्याला निघाला.

ती बाती दूतांनी धर्मराजाला सांगितली. धर्मराजानें भीमसेनाला आज्ञा केली की, यज्ञाकरितां जी मंडळी येतील, त्यांची उत्तम व्यवस्था ठेव, त्याच्या आज्ञेप्रमाणें यज्ञ भण्डप उत्तम शृंगारून ठेवला. सर्वांच्या उतरण्याची उत्तम सोय भीमानें केली. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र आणि इतरही लाखो लोक जमले. एक लक्ष ब्राह्मण-भोजन शास्त्रावर नगरा बाजबावयाचा असें ठरलें होतें. तो नगरा दिवसभरात कित्येक वेळां बाजबावा लागे. अर्जुन घोडा घेऊन आल्यावर मुख्य यज्ञाला प्रारंभ झाला. विद्वान् ब्राह्मण मन्त्र म्हणून हवन करीत होते. भोजनाच्या पंक्ती उठत होत्या. अशा मोठ्या थाटात तो यज्ञ समाप्त झाला.

त्या यज्ञांत शेवटी एक मुंगूस आला. त्याचें अर्थे अग सोन्याचें होतें. तो मुंगूस मनुष्यासारखा मोठ्याने वाळूं लागला, कीं कुरुक्षेत्रांत राहणाऱ्या ब्राह्मणाच्या एक शेर सातूची थरोथरी या यज्ञानें होणार नाहीं. तें ऐकून ब्राह्मणांनी त्याला विचारलें. तेव्हां तो सांगूं लागला, “कुरुक्षेत्रांत उच्छृष्टि ब्राह्मण होता. पारधा जसा एकेक दाणा घेंवून घेतो त्याप्रमाणें घेंवून जें धान्य मिळेल, त्यावर तो ब्राह्मण आपल्या कुटुंबाचा निर्वाह करीत असे. त्याला एक स्त्री, एक मुलगा आणि एक सून होती. त्या चौघांना पुरेल इतकें धान्य क्वचितच मिळत असे. अमेंच एकदां पुष्कळ दिवस उपासां राहिल्या-पर उन्हाळ्यात त्याला एक शेर सातू मिळाले. ते शिजवून पेश्वदेव करून अतिथीची वाट पाहत असतां खरोखरच एक ब्राह्मण अतिथी आला. ब्राह्मणानें त्या नातूचे चार भाग चौघांसाठीं केले होते. त्यांतला स्वतःचा भाग अतिथीला दिला. पण त्याचें पोट भरलें नाहीं असें पाहून त्यानें दुसरेही तीन भाग अतिथीला दिले. तेव्हां तो अतिथी वृत्त झाला, आणि त्यानें आपलें घरें स्वरूप प्रगट केलें. तो, प्रत्यक्ष धर्म होता. त्यानें त्या ब्राह्मणाला सांगितलें कीं, तूं जें हें मोठ्या आनन्दानें दान घेतलंस, त्यामुळे

तुम्ही कीर्ति स्वर्गलोकात गेली आहे ता इतकें बोलत आहे, तोच स्वर्गातून ब्राह्मणाच्या मस्तकावर पुष्प वृष्टि झाली स्वर्गातून एक विमान त्याचा नेण्यास आलें त्या विमानात बसून तो ब्राह्मण त्याची स्त्री (धमपनी) पुत्र आणि सून हे चौघेही स्वर्गाला गेले

इतकें सांगून तो मुगूम म्हणाला, “ब्राह्मण स्वर्गाला गेल्यावर मी विळ्यातून बाहेर आलो तेथे नें उठें पडल होतें त्यात लोळलो त्याबरोबर त्या ब्राह्मणाच्या पुण्याईनें माझ मस्तक आणि अध अग पाहा सोन्याचे झालेलें आहे राहिलेलें अध अग सोन्याचें होइल ह्या आशेनें मी या यज्ञात आलों, पण माझी निराशा झाली माझें उरललें अर्धे अग सोन्याचें झालें नाहीं म्हणून मी म्हणतो का, त्या ब्राह्मणाच्या एक शेर सातूची योग्यता या यज्ञाला येत नाहा इतकें बोलून मुगूम निघून गेला आणि ब्राह्मणही आपापल्या घरा गेले

— आश्वमेधिकपक्षाचा मराठा सारांश समाप्त —

महाभारतसारांतील 'आश्रमत्रासिकपर्वा'चा मराठी सारांश

वैशम्पायन जनमेजय राजाला सांगतात—

धर्मराजा राज्य करूं लागून पंधरा वर्षे झाल्यावर धृतराष्ट्र अरण्यांत राहण्यास गेला. पंधरा वर्षेपर्यंत धर्मराजानें त्याचा योग्य मान ठेवला. त्याला सांगितल्यावांचून कोणतीच गोष्ट तो करित नसे. दुर्योधनाच्या वेळीं धृतराष्ट्राची जशी व्यवस्था होती त्यापेक्षांही धर्मराजानें त्याची व्यवस्था उत्तम ठेवली. मात्र भीमसेन धर्मराजाला न कळत धृतराष्ट्राला कार टोचून बोलत असे. त्यामुळे पंधरा वर्षांनंतर भीष्म, दुर्योधन इत्यादिकांचीं धादें करून, पुष्कळ प्रकारचीं दानें देऊन, सर्व प्रजाजनांचा निरोप घेऊन धृतराष्ट्र अरण्यांत जाण्यास निघाला. त्याच्याबरोबर गान्धारी, कुन्ती, विदुर आणि सज्जय हेही गेले. कुन्तीनें अरण्यांत जाऊं नये म्हणून पाण्डवांनीं तिची पुष्कळ प्रार्थना केली. पण तिनें ऐकलें नाहीं. ती गेलीच. धृतराष्ट्र राजा त्या सर्वांसह कुरुक्षेत्राला आला. तेथें केकय देशचा राजा शतयूप याचा आश्रम होता. त्या राजाला बरोबर घेऊन धृतराष्ट्र व्यास महर्षींच्या आश्रमांत गेला. व्यास महर्षींकडून दीक्षा घेतल्यावर पुन्हां शतयूपच्या आश्रमांत घेऊन तपश्चर्या करूं लागला.

एक वर्षे झाल्यावर पाण्डव सर्वे स्त्रियांना घेऊन धृतराष्ट्राच्या भेटीला गेले. त्यांच्याबरोबर इक्ष्तिनापुरांतली पुष्कळ मंडळीही होती. पाण्डव तेथें आल्यावर त्यांना विदुर दिसला नाहीं. त्याची ते श्वकक्षी करीत आहेत, तोंच, एखाद्या पिशाच्यासारखा विदुर दुरून येतांना दिसला. धर्मराजा त्याला भेटण्यासाठीं जाऊं लागला, तेव्हां तो विदुर दूर पळत अरण्यांत गेला, आणि एका झाडाला टेकून उभा राहिला. धर्मराजा तेथें गेल्यावर विदुरानें समाधी लावली. त्याच्या शरीरांतून निघालेलें तेज धर्मराजाच्या शरीरांत शिरलें. यामुळे धर्मराजाला आपलें वळ नाडलें असें वाटलें. नंतर धर्मराजा पुन्हां आश्रमांत आला.

एके दिवशी व्यास महर्षी धृतराष्ट्राकडे आले असतां गान्धारीनें प्रार्थना केल्यामुळे, जे युद्धांत मरण पावले होते, त्या 'सर्वांची' भेट गंगेत खान

केल्यावर व्यास ऋषींच्या कृपेने सर्वांना झाली एक रात्र राहिल्यावर ती सर्व मडळी गगेच्या पाण्यात गुप्त झाली. नंतर व्यास ऋषींनी खियाणा विचारले, "तुमच्यापैकी कोणाला आपल्या पतीबरोबर परलोकात (पतिलोकात) जावयाचें आहे काय ? असेल तर या गगेच्या पाण्यात शिरा " ते ऐकून सर्व विधवा खिया गगेत जाऊन आपापल्या पतीबरोबर स्वर्गांत आनन्दानें राहू लागल्या एक महिना तेथें राहून पाण्डव हस्तिनापुराला आले

नंतर दोन वर्षांनी म्हणजे धृतराष्ट्र राजा अरण्यात गेल्याला तीन वर्षे झाल्यावर नारद ऋषी धर्मराजाकडे येऊन सांगू लागले, "तुम्ही धृतराष्ट्राला भेटून हस्तिनापुराला परत आल्यावर धृतराष्ट्र कुरुक्षेत्राहून निघून हरिद्वाराला आला एके दिवशी ज्ञान करून आश्रमात परत येत असता चोहें कडून वणवा पेटला होता. तेव्हा धृतराष्ट्रानें सज्ज्याला सांगितलें, "व वणव्यातून निसटून जा. आम्ही फार कृश झालों आहोंत पळून जाऊ शकत नाही आम्ही तिघेही या वणव्यात शरीराची आहुती देऊन सद्गती मिळवू " असें बोलून धृतराष्ट्र, गान्धारी व कुन्ती पूर्वेकडे तोंड करून ध्यानस्थ बसला तेव्हा सज्ज्या त्यांना प्रदक्षिणा करून तेथून निघाला आश्रमात येऊन सर्व ऋषींना त्यांनी ती गोष्ट सांगितली आणि तो हिमालय पर्वतात निघून गला "

धृतराष्ट्र इत्याद्यांच्या मृत्यूची कथा ऐकून सर्वांना फार दुःख झालें. काहीं वेळ शोक केल्यावर सर्वजण गगेवर गेले. त्यांनी धृतराष्ट्र, गान्धारी आणि कुन्ती यांच्या नावान पाणी दिलें, आणि त्याची उत्तरक्रिया केल्यावर पुन्हा ते हस्तिनापुराला परत आले.

— आश्रमवासिकपर्वाचा मराठी सारांश समाप्त —

महाभारतसारांतील 'मौसलपर्वा'चा मराठी सारांश

वैशम्पायन जनमेजयाला सांगू लागले, "धर्मराजाने पसतीस वर्षे राज्य केल्यावर उत्तिसाव्या वर्षी कांही ऋषी द्वारकेला गेले होते. यादवांच्या पुत्रांनी त्यांची थट्टा केली. श्रीकृष्णाचा पुत्र सांव यास छीचा वेप देऊन, ऋषींच्या जवळ जाऊन विचारलें कीं, ही अक्रूराची स्त्री-पत्नी गरोदर आहे. हिला मुलगी होईल कीं मुलगा होईल तें सांगा. ऋषींना तें सगळें कपड कळलें, त्यांना राग आला. त्यांनी सांगितलें, "याला एक लोखंडाचें मुसळ होईल आणि त्या मुसळानेंच सर्व यादवांचा (श्रीकृष्ण व बलराम सोडून) नाश होईल." ऋषींच्या सांगण्याप्रमाणें खरोखरच दुसऱ्या दिवशी त्या सांबाला मुसळ झालें, तें पाहून सर्व धावले. उग्रसेन राजानें त्या मुसळ्याचें चूर्ण करून समुद्रांत फेकण्यास सांगून त्याप्रमाणें व्यवस्था करविली."

त्यानंतर श्रीकृष्णांच्या सांगण्यावरून सर्व यादव प्रभासतीथोंवर तीर्थ-यात्रेसाठीं गेले असतां यादवांचें आपसांत भांडण होऊन ते हातघाईघर आले. मुमळाचें चूर्ण समुद्राच्या लाटांनी कांडावर आलें. त्यापासून उत्पन्न झालेले लव्हाळे घेऊन यादव एकमेकांना मारूं लागले. ते लव्हाळेच वज्रासारखे लागल्यामुळे त्या भांडणांत सर्व यादवांचा नाश झाला. वसुदेव, बलराम, श्रीकृष्ण आणि खिया, बालकें इत्यादि कारच थोडे जिवंत राहिले. श्रीकृष्णांनीं दारुकाला हस्तिनापुरास जाऊन 'सर्व यादव आपसांत लढून मेलें' असें सांगण्यास पाठविलें. बलरामाच्या मुरांतून मोठा पांढरा नाग निघून समुद्रांत गेला. श्रीकृष्ण ध्यानस्थ बसले असतां जरा नांवाच्या व्याधानें त्यांच्या तळपायावर याण मारला आणि हरिण असेऊ म्हणून आला. तोच षण्भुज मूर्ति पाहून तो व्याध श्रीकृष्णाच्या पायां पडला. त्याचें सांवरण करून श्रीकृष्ण निजघामाला गेले."

दारुकानें सर्व वर्तमान पाण्डवांना सांगितलें, ते घेऊन मोठ्या दुःखानें अर्जुन द्वारकेला आला. तेथें वसुदेवाला भेटला. दुसऱ्या दिवशी वसुदेवानें ही माण सोडला. त्याला अग्नि दिव्यावर, श्रीकृष्ण, बलराम इत्यादि यादवांचीं शरीरें जेथें पडलीं होती, त्या प्रभासतीथोंवर अर्जुन आला. त्यानें

सर्व शरीराना अग्नि दिला पुन्हा द्वास्केंत येऊन सर्व सित्र्या, बालक, वृद्धांना घेऊन तो निघाला श्रीकृष्णाचा अवतार संपल्यावर सात दिवसांनी समुद्रानें द्वारका नगरी आपल्या पोटात घेतली

अर्जुन द्वारकेंतील लोकाना घेऊन जात असता पचनद दशात (पंचाब) आला तेथें आभीर नांवाच्या लुटारू लोकांनी यादवाच्या पुष्कळ सित्र्या पळवून नव्या अर्जुन पाहातच राहिला त्याचे बाण सपले अस्त्रें आठवत नाहीशा झाला तेव्हा मोठ्या दुःखान उरलेल्या मळकाना बरोबर घेऊन अर्जुन कुरुक्षेत्रावर आला त्यानें सायकीच्या पुत्राला सरस्वती नदीच्या काठी आणि वसु नान्नाच्या यादवपुत्राला इन्द्रप्रस्थ नगरात राज्यावर बसविले आणि स्वतः व्यास महर्षीच्या दशनाला गेला झालेला सर्व प्रकार त्यानें व्यास महर्षींना सांगितला आणि ससें होण्याचें कारण विचारलें व्यास ऋषींनी सांगितलें की, हें अमेंच आहे बुद्धि, तेज, ज्ञान इत्यादि सर्व काल अनुकूल असला तरच वाढत जातात पण प्रतिकूल काल येताच नष्ट होतात आता तुम्हाला काल प्रतिकूल आहे म्हणून झुला अस्त्रें आठवलीं नाहींत अनुकूल काल आल्यावर पुन्हां आठवतील

आता तुम्ही सद्धती मिळवावी यास्तच कल्याण आहे व्यास ऋषीचें बोलणें ऐकून अर्जुन हस्तिनापुराला आला आणि त्यानें यादवाच्या नाशाची सर्व घातां धर्मराजाला सांगितली

— भीमलपर्वाचा मराठी सारांश समाप्त —

महाभारतमारांतील 'महाप्रस्थानिकपर्वा'चा मराठी सारांश

वैशम्पायनांनी पुढे सांगण्यास सुरुवात केली—यादवांच्या नाशाची वार्ता ऐकून पाण्डवांनी स्वर्गलोकाला जाण्यासाठी महाप्रस्थान करण्याचें ठरविलें. परीक्षिताला राज्यावर बसवून सुभद्रेला त्याच्या रक्षणाची काळजी घेण्यास सांगून, कृपाचार्यांना गुरु नेमून, सर्व प्रजाजनांची प्रार्थना करून, वरकले नेमल्यावर द्रौपदीला वरोधर घेऊन पांचवी पाण्डव हस्तिनापुराच्या बाहेर पडले. त्यांच्यावरोधर एक कुत्रा होता. जातां जातां त्यांना अग्नि भेटला. त्याच्या सांगण्यावरून अर्जुनानें गाण्डीव धनुष्य पाण्यांत टाकून दिलें. नंतर पृथ्वी-प्रदक्षिणा करून पाण्डव उत्तरदिशेकडे चालले.

हिमालय पर्वत, वाळूचें मोठें वाळवंट याच्या पलीकडे गेल्यावर मेरू-पर्वत दिसला. तेथें जात असतां अगोदर द्रौपदी पडली. त्याचें कारण ती अर्जुनावर बिरोप प्रेम करीत असे. नंतर सहदेव पडला. त्याचें कारण तो आपट्याला फार बुद्धिमान् समजत असे. नंतर नकुल पडला. त्याचें कारण, त्याला आपल्या सौन्दर्याचा फार गर्व होता. पुढें अर्जुन पडला. त्याचें कारण, त्यानें अग्नि प्रतिज्ञा केली होती की, 'मी एका दिवसांत संपूर्ण वीराना मारीन' पण त्याच्या हातून तसें घडलें नाहीं, आणि त्याला आपल्या पराक्रमाचा गर्व होता. नंतर भीमसेन पडला. त्याच्या पडण्याचें कारण, तो फार खादाड होता आणि त्याला आपल्या शक्तीचा अभिमान होता. सर्व पडट्यावर कुत्रा व धर्मराजा हे दोघेच पुढें चालले असतां इन्द्र रथ घेऊन आला आणि एकट्या धर्मराजाला रथांत बसण्यास सांगू लागला. पण धर्मराजा त्या स्वामिभक्त कुत्र्याला सोडण्याचें मान्य करीत नाहीं, असें पाहून कुत्र्याच्या रूपानें असलेला प्रत्यक्ष धर्म प्रकट झाला. ही आम्ही बुद्धी परीक्षा केली असें धर्मराजाला त्यानें सांगितलें, आणि धर्मराजाला विमानांत बसवून सर्व देव स्वर्गाला गेले.

—: महाप्रस्थानिकपर्वाचा मराठी सारांश समाप्त :—

महाभारतसारांतील 'स्वर्गारोहणपर्वा'चा मराठी सारांश

वैशम्पायन पुढे म्हणाले—स्वर्गलोकांत गेल्यावर धर्मराजाला दुर्योधन इत्यादि कौरव मोठ्या पेट्यांत बसलेले दिसले. पण तेथे पाण्डव नाहीत म्हणून तो तेथे राहणे मान्य करीना. जेथे माझे कर्ण, भीम इत्यादि बंधु आणि द्रौपदी ही सर्व मंडळी असतील तेथे मला घेऊन चला असे धर्मराजाने सांगितल्यावर एका देवदूताने त्याला नरकाचे दर्शन करण्यास नेले. त्या नरकात पुष्कळ प्राणी नाना प्रकारच्या यातना भोगीत होते. तेथे फारच दुर्गन्ध येत होता. तेथून परत जावे असा विचार धर्मराजाच्या मनात आला, तोच ते नरकातले प्राणी म्हणू लागले, “धर्मराजा, असाच उभा रहा. तुझ्या अंगावरून येणाऱ्या वाऱ्याने आत्म्या यातना गेल्या. आम्हाला फार सुख वाटत आहे ” त्याचे बोलणे ऐकून धर्मराजाने विचारले, “तुम्ही कोण ?” तेव्हा “मी जवळ, मी द्रौपदी, मी कर्ण, मी अर्जुन, मी धृष्टद्युम्न ” असे ते ओरडू लागले. ते ऐकून धर्मराजा मनांत विचार करू लागला. यांनी काही पातक केले नाही. यांना नरकाच्या यातना का ? आणि त्या पातकी दुर्योधनाला स्वर्गातले वैभवं का ? असा विचार करता करता त्याला राग आला. त्याने देवा धर्माची निन्दा केली. देवदूताला जाण्यास सांगितले, आणि आपल्यामुळे यांना आनन्द होत आहे म्हणून तो तेथेच उभा राहिला.

देवदूताने सर्व समाचार देवांना सांगितल्यावर इन्द्रादि देव धर्मराजा-जवळ आले, तोच नरक नाहीसा झाला. सुगंधी वायु वाहू लागला. नंतर इन्द्राने धर्मराजाला सांगितले की, “तुला स्वर्गलोकच मिळणार आहे; पण सर्वच राजांना नरकात जावे लागते. ज्याचे पुण्य अधिक असेल त्याला अगोदर नरक मग स्वर्ग आणि ज्याचे पाप अधिक, त्याला आधी स्वर्ग मग नरक असा भेद आहे. तू अश्वत्थामा मेला असे अर्धवट खोटे बोललास म्हणून तुला हा खोटा नरक दाखविला. हे सर्व नाटक आहे. सरे कर्ण, अर्जुन इत्यादि स्वर्गांत आहेत. ह्या आकाश-गंगेत स्नान कर आणि त्यांना भेटण्यास चल.”

इतक्यांत तेथे प्रयत्न घडत आला. तो घडत नाही. म्हणजे, “मी तुम्ही तीनदां परीक्षा केली. प्रथम द्वैतवनांत यक्ष-प्रश्नाच्या वेळी, दुसऱ्यांदा कुन्याच्या वेळी आणि ही तिसऱ्यांदा. तू तीन्ही वेळीं आपल्या तऱ्याला जागवलास. तू धन्य आहेस. तुझे बंधु नरकांत कसे पडतील ? ही सर्व इन्द्रांनी तुला माया दाखविली.” मंतर घडताना आकाश गंगेत ज्ञान वेळ, मनुष्य-दारीत सोडून दिव्य दारीत धारण वेळ आणि तो आपल्या बंधूजवळ स्वर्गांत जाऊन आनंदाने राहू लागला.

वैशम्पायन म्हणतात—हे जनमेजय राजा, याप्रमाणे काय-पाण्डवांचे सम्पूर्ण चरित्र तुला सांगितले.

सांगता म्हणजे—अपोही, हे महाभारत ऐकून जनमेजय राजाला फार आश्चर्य वाटले, त्याने सर्प सत्र संपविले. सर्प सुटल्यामुळे आस्तीक ऋषी ॥ अमरुत घाला. राजाने सर्व घाहण्यांना दक्षिण देऊन त्यांची पांढऱ्या केली, आणि ती तक्षशिला नगरीतून हस्तिनापुराला आला.

याप्रमाणे त्या जनमेजय राजाच्या सर्प-सत्रांत त्यास महर्षींच्या आज्ञेने जे महाभारत वैशम्पायनांनी सांगितले, तेच मी तुम्हांला सांगितले आहे. या इतिहासाला ‘जय’ असे नांव आहे. त्रिदाची जशी संहिता असते, तशीच महाभारताची ही लक्षावधी श्लोकांची संहिता त्यास महर्षींनी सर्वांच्या हितासाठी (करिता) केली. तीस लक्ष श्लोकांची संहिता स्वर्ग-लोकांत, पंधरा लक्ष श्लोकांची संहिता पितृ-लोकांत, चवदा लक्ष श्लोकांची संहिता यक्ष-लोकांत आणि एक लक्ष श्लोकांची संहिता मनुष्य-लोकांत अशी एकंदर साठ लक्ष (६०,००,०००) श्लोकांची रचना त्यास महर्षींनी केली. देव-लोकांत म्हणजे स्वर्गांत नारदांनी वेवांना, पितृलोकांत देवळ ऋषींना पितृगना, यक्षलोकांत त्रुवाचार्यांना यक्षांना आणि मनुष्यलोकांत वैशम्पायनांनी मनुष्यांना प्रथम सांगितली.

— स्वर्गरोहणपक्षांचा मराठी सारांश समाप्त :—

महाभारतमारके 'शान्तिपर्व'का सारांश—(हिंदी)

वैशम्पायन जनमेजय राजाको सुनाने लगे—युद्धमें मृत लोगोके नाम पानी देनेके बाद गंगाके बाहर आकर धर्मराजा वही एक महीना रहे। एक बार उनका क्षेमकुशल पूछन जब अनेक ऋषि वहां पधारे तब धर्मराजाने दिलका दुःख उनपर प्रकट किया। धर्मराजाने कहा, “मेरे हाथो जाति वधका भारी पातक तो हुआही है, लेकिन हमारे सगे बड़े भाई कर्णका वध हमारे हाथ हुआ, इसीका मुझे बहुतही दुःख है। कौरव सभामें कर्णने हमें कैसीभी कड़ी बातें क्यो न सुनाई, तब भी उसके चरणोकी तरफ देखतेही मरा क्रोध शांत हो जाता था। उसके पाँव कुन्तीके पाँवों जैसे लगते थे। लेकिन वह ऐसा क्यो, उसका कारण कुछ समझमें नहीं आता था। उसकी मृत्यु हो जानेपर वह बात मेरी समझमें आ गई। अब उसको किनका शाप था और आगिरमें उसके रथका पहिया धरतीने क्यो निगल लिया वह कृपा कर बताएँ।”

नारद ऋषि बोले, “क्षत्रिय, युद्धमें प्राणार्पण करके स्वर्ग लोक पहुंच जाय, इसीलिए देवोन वह, धन्यास पुत्र उत्पन्न किया था। वसीमे आपसका वैरभाव बढ़ा। उस कर्णने द्रोणाचार्यके पास धनुर्विद्याकी शिक्षा ग्रहण की। भागे, अर्जुन उससे प्रबल है जानकर एकबार अकेलेमें कर्णने द्रोणाचार्यसे द्रष्टास्त्र सिखानकी प्रार्थना की। द्रोणाचार्यने बताया कि द्राह्मण या क्षत्रियकोही द्रष्टास्त्र सीखनेका अधिकार है, दूसरेको नहीं। उसपर कर्ण महेंद्रपर्वतपर परशुरामके पास चला गया। अपनेकी द्राह्मण (भार्गव गोत्रका) बतलाकर उसने द्रष्टास्त्रका प्रयोग सीख लिया। एक बार कर्णने किसी द्राह्मणकी तुधार गाय अनजान मारी। तब उस द्राह्मणने कर्णको शाप द दिया, “जिसस तू होठ कर रहा है, तिसे मारनेके लिए बड़ा भारी व्यूह रच रहा है, उससे युद्ध करते समय तेरे रथका चक्र धरती निगल लेगी और वह भी तुझे ऐसीही मार डालेगा।”

एक बार परशुराम कर्णकी जाघपर माथा टेककर जब सो रहे थे तब एक कीटने कर्णकी जाघको नीचेसे कुतरा, लेकिन कर्णने जाँघ नहीं हिलाई।

जोंघका गरम रून परशुरामके शरीरमें जव रखा तब वे जाग पड़े। उन्हें एक कौड़ा दिखाई दिया। पहले कृतयुगमें वह दैत्य नामका राक्षस था। उसने भृगुऋषिकी स्त्री पत्नीको उठा भगा लिया इस लिए उस ऋषिके शापसे वह कौड़ा बन गया था। परशुरामकी दृष्टि उसपर पड़तेही उसका दब्दार हो गया। उसके चले जानेपर परशुराम कर्णसे बोले, “इतना भारी तू राधाक्षय सह नहीं सकता। तू ब्राह्मण नहीं है। अब सच सच बता यथार्थमें क्या है? तब, इस डरसे कि परशुराम शाप दे देंगे, (और अपनी विद्या भी लौप हो जायगी) कर्णने बताया, “मैं ब्राह्मण नहीं हूँ, क्षत्रिय भी नहीं हूँ, बरिष्ठ सूत हूँ। केवल ब्रह्मास्त्रका प्रयोग सीखने के लिए ही ‘मैं भार्गव हूँ’ तुमपर प्रकट किया। वह सुनकर परशुराम क्रोधके मारे भाग-बचूला होकर थोड़े, “मुझे धोखा देकर तूने ब्रह्मास्त्रका प्रयोग सीखा, लेकिन आग्निरमें ऐन मीने प्रयोग तुझे याद नहीं रहेगा। हट, जा यहाँसे। तुझ जैसे झूठे आदमीको यहाँ एक क्षण भी नहीं रहना चाहिए। उसके बाद कर्ण वहाँसे चले दिया। ब्रह्मास्त्र और अमानक दो शस्त्रोंको प्राप्त कर कर्ण लौट आया।

एक बार कर्लिंग देशके राजा चित्रांगदकी कन्याका स्वयंवर था। उसमें देश देशके राजा इकट्ठा हुए थे। लेकिन दुर्योधनने उस कन्याका हरण किया। उन समय जो युद्ध छिडा, उसमें कर्णने दुर्योधनके लिए पराक्रम दिखाकर सभी राजाओंकी जीत लिया। उसका पराक्रम सुनकर जरासंधने उसको युद्धके लिए ललकारा। कर्णने उसको पराभूत करनेपर जरासंध डमका मित्र बन गया। आगे चलकर इन्द्रने भुम्हारे हितके लिए उसके करब जुड़ल (जो सहजमें मिले थे) माग, छीन लिए। इस तरहसे कर्ण यश बहादुर होनेपर भी परिस्थितिये (शापादिये) पीड़ित था, और इसी लिए अर्जुनके हाथों डमका वध हुआ। लेकिन युद्धमें मीत जा जानके कारण उसे सद्गतिही प्राप्त हुई है। इसलिए हे धर्मराजा, उसके लिए शोक करना व्यर्थ है।

नारद ऋषिका वह भाषण सुन लेने पर भी धर्मराजाका शोक शांत नहीं हुआ। वे फिरसे धन चले जानकी और तपश्चर्या करनेकी बात करन लगे। उस समय बहुतेरोंन याने अर्जुन, भीमसेन, द्रौपदी, व्यासमहर्षि और

श्रीकृष्णने उन्हे तरह-तरहसे समझा-बुझानेकी लाख कोशिश की। व्यासमहर्षि बोले, “वनमें रहकर तप करना ब्राह्मणका काम है। क्षत्रियोंका मुख्य कर्तव्य राज्य करनाही है। राजा अधर्म करनेवालेकी दंड देता है और परिणाम, लोग धर्मपर चलते हैं; उसीसे उस राजाको सद्गति प्राप्त होती है।

सुद्युम्न राजाके राज्यमें शंख और लिखित नामके दो ऋषि अपने-अपने आश्रममें रहा करते थे। एक बार लिखितने शंखके आश्रमके फल, बिना उसकी अनुमति लिए खा लिए। तब शंखने उससे कहा, “तूने चोरी की है, उस पातकका दंड भुगत कर फिर यहा चला आ।” लिखित सुद्युम्न राजाके पास चला गया। सुद्युम्न राजाने उसके दोनों हाथ कटवा डाले। लिखित अपने बड़े भाईके यहाँ जाने शंखके यहा लौट आया और क्षमा माँगने लगा। तब शंखने कहा, मैं तुझपर गुस्सा नही हो गया हूँ। किये पातकोंका प्रायश्चित्त भोगना आवश्यक, इसलिए मैंने तुझे राजाके पास जानेके लिए कहा। अब तू इस नदीमें स्नान कर। तदनुसार स्नान करतेही लिखितके हाथ पहले जैसे चने हो गए। उस दिनसे वह नदी बाहुवा (बाहु = हाथ, दा = देनेवाली) कहलाने लगी। उसपर लिखितने पूछा, तो फिर तुम्होंने मुझे दंड क्यों नहीं दिया? शंखने बताया अपराधीको दंड देना राजाका काम है, इसलिए मैंने तुझे सुद्युम्न राजाके पास पहुँचवाया।

व्यास ऋषि कहते हैं, वह सुद्युम्न राजा क्षत्रियोचित धर्माचरणसे परमधाम पहुच गया। तू भी उसका पदानुकरण करके धर्मानुवृत्त राज्य चला।

अनन्तर व्यासमहर्षि पुनः बोले, “देव-दैत्य भाई-भाई होनेपर दैत्य अधर्म करनेवाले, इसलिए देवोंने उनका नाश तो किया ही, पर मिन शालावृक नामके अठ्ठासी हजार (८८,०००) ब्राह्मणोंने उनका पक्ष लिया था उनका भी नाश किया। कौरव अधार्मिक थे। उनका नाश करनेसे तुम पाप नहीं लगा है। इतना होनेपर भी अगर तुझे पापकी शंका हो तो उसके निरसनमें अश्वमेध यज्ञ कर। उससे सभी पापोंका नाश हो जाण्गा।” उसपर धर्मराजाने कहा, “मुझे पूरा राजधर्म सुननेकी इच्छा है।” व्यास ऋषिने बताया उसके लिए तू भीष्मपितामहके पास जाकर उनसे प्रार्थना कर।

धर्मराजाने कहा, “मैंनेही उनको मारा है, और अब मेरे उनके पास कौन मुँह दिखाने जाऊँ ?” कहकर ये बहुतही शोक करने लगे। तब श्रीकृष्णने कहा, “धर्मराजा, धर्मकी वृद्धि हो, अधर्मका नाश हो, और उमसे सबका कल्याण हो एतदर्थ तू अपना वंशपरंपरागत राज्य चला। अब अधिक आग्रह मत रख।” वह सुनकर सबके साथ धर्मराजा हस्तिनापुर छोड़ आया। हस्तिनापुर पहुँचनेपर ब्राह्मण जब आशीर्वाद दे रहे थे तब चार्वाक नामका एक राक्षस धर्मराजासे कहने लगा, “ये सभी ब्राह्मण कहते हैं कि तुम्हारा जैसा अपनी जातिका नाश करनेवाला राजा हम नहीं चाहते हैं। धिक्कार है तेरा ! अरे, गुरु-हत्या करके जीवित रहनेकी अपेक्षा तू मर जाता तो अच्छा होता।” वह सुनकर धर्मराजा सभी ब्राह्मणोंसे प्रार्थना करके बोले, “एक तो मैं पहलेसेही दुःखी हूँ। मेरा धिक्कार क्यों कर रहे हो आप ?” ब्राह्मण बोले, “हमने तो ऐसा कभी नहीं कहा ? यह कुछ राक्षस दुर्योधनका मित्र है। इसके कहनेपर तुम ध्यान मत दो। तुम्हारा कल्याण हो।” इतना कहकर उन ब्राह्मणोंने अपने तप-तेजसे उस चार्वाक राक्षसको नष्ट कर दिया।

उसके बाद राज्याभिषेककी संधि सिद्धता हो जानेपर भीष्म ऋषिने होम-हवन किया। और श्रीकृष्णने रत्न-जटित मिह्रासनपर उपासीके साथ बैठे धर्मराजाको अभिसिंघित किया। मंगलवाद्य बजने लगे। सभी प्रजाजनोंने अपने-अपने उपहार धर्मराजाको अर्पित किए, मजराने दे दिये। श्रीकृष्ण आदिने उनका अभिनेदन किया। प्रत्युत्तरमें धर्मराजाने श्रीकृष्णकी स्तुति की और सबके आभार माने। इस तरहसे ठाट-घाटके साथ समारोह संपन्न होकर राज्याभिषेकका कार्यक्रम बधासांग पूर्ण हो गया। सभी धन्य-धन्य कहने लगे। धर्मराजाके शासनमें सभी सानन्द दिन बिताने लगे।

एक दिन धर्मराजा जब श्रीकृष्णके यहाँ गये थे तब उनको, श्रीकृष्णको ध्यानस्थ बैठे देखकर बड़ा अचरज हुआ। उन्होंने श्रीकृष्णसे प्रश्न किया कि भगवन्, सभी लोग तुम्हारा ध्यान करते हैं, पर तुम किनका ध्यान कर रहे थे। उसपर श्रीकृष्णने कहा, “मेरे एकनिष्ठ भक्त भीष्म दशरथ्या-पर लेटे-लेटे मेरा ध्यान कर रहे हैं, इसलिए मेरा पूरा ध्यान उन्हीकी तरफ

लगा हुआ था। सचमुच भीष्मपितामह जसा परमज्ञाना फिर कभी नहा दिखाई दगा। इसलिये अब तू उनके पास चला जा और अपन दिलकी शका कुशकाओका निरसन करा ले, और अपन प्रश्नोंके उत्तर ठीक-ठीक ध्यानमें ले। उसीसे तरे मनको सतोष प्राप्त होगा।

तदनुसार सभी पांडव, श्रीकृष्ण आदि लोग भीष्मके पास चले गए। भीष्मपितामहको प्रणाम करनपर सभीक बैठ जानेपर श्रीकृष्णन भीष्मसे कहा, “तुम्हारा शरीर समर्थ है न? बुद्धि गडबडा तो नहीं गई है न? तुम ऐसा सर्वज्ञ काई भी नहा है। तुम धर्मराजाके दिलक सदहोंको निरस्त कर दा। तुम नसे ज्ञानी लोगही अज्ञानी लोगोंका समाधान कर सकत है।” उसपर भीष्मपितामह बोले, “भगवन्, तुम्हारी कृपासे ही म पहा जीवित हू। अन्यथा मरा शरीर वदनाओंसे पीडा पा रहा है। दिल ठिकानपर नहीं है। बुद्धिमें स्थिरता नहा है। म बोल नहीं सकता हूँ। जीभ लडखडा रही है। इस हालतमें मैं क्या उपदेश द सकता हू। इसलिये मुझे क्षमा हो। सभी ज्ञानी लोगोक गुरु तुम्हा हो। तुम्हा धर्मराजाको उपदेश नो दना चाहो द दो।” वह भाषण सुनकर श्रीकृष्ण सतुष्ट हो गए और उन्होंने भीष्मपितामहका वर प्रदान किया, “तुम्हें वदनाएँ अब नहीं होंगी, थकान मालूम नहा दगी, भूख प्यास नहीं सताएंगी, मन शांत रहेगा, बुद्धिमें स्थिरता आ जाएगी। और सब ज्ञान स्फुरित होगा।” श्रीकृष्णके घर वनपर श्याम आदि ऋषिओंन भगवान् श्रीकृष्णका पूजा का। उसी वृषण आस मानसे पुष्पोंकी वर्षा हुई। स्वर्गमें मंगलवाद्य बजने लगे। अप्सराएँ गान करन लगा। सुवासिक समीर चलन लगा। इतनमें सूर्यास्तका समय हो आया देखकर ऋषिओंन सबसे विदा मागी और व अपने अपन आश्रम चल गए। और पांडव, श्रीकृष्ण आदि सभी भीष्मजीक परिक्रमा लगाक वदना करके रथपर सवार हो हस्तिनापुर लौट आये। लौटते समय सभीन, कल फिरन आ रहे ह, वता दिया।

उमक अनुसार दूसरे दिन सत्रक निग्य नैमित्तिक पूरा करक सभी भीष्मक पास पहुचे। पहुँचनपर श्रीकृष्णन भीष्मसे पूछा, “अब पीडाएँ तो नहा हा रहा है न?” भीष्मन वताया, “भगवन्, तुम्हारी कृपासे सब

आनंद है। ऐसा लग रहा है कि मैं फिरसे तरण बन गया हूँ, और उपदेश देनेकी सामर्थ्य भी आ गयी है। लेकिन एक बात पृथ्वी है। तुम खुद धर्मराजाको उपदेश क्यों नहीं दे रहे हो?" तब श्रीकृष्णने अथावम कहा कि धर्माकार-पूर्ण अनेकानेक गुणोंका मैं अवलम्ब हूँ। अगर मैं उपदेश दूँ तो लोगोंपर कुछ विशेष प्रभाव नहीं पड़ेगा। लेकिन तुम उपदेश दोगे तो सब लोग तुम्हारा नाम आदर-पूर्वक लेते रहेंगे। तुम्हें वर-प्रदान इसीलिए किया कि लोक-लोकांतरमें तुम्हारा नाम फैले। तुम धर्मराजाको उपदेश दे दो। सब लोग तुम्हारे दिये उपदेशको वेद-वाक्यके समान पवित्र मानेंगे।

तब भीष्मपितामहने कहा, "तुम्हारा वृषा-प्रसाद पाकर मैं अब उपदेश करूँ। धर्मराजा प्रथम करता रहे और मैं उसका उत्तर देता जाऊँ।" श्रीकृष्णने कहा, "धर्मराजाको तुम्हारे सम्मुख आनेमें लज्जा तथा श्लानि हो रही है और उसे डर लगा रहा है कि वही तुम शाय तो नहीं दो। तिनका मान सम्मान होना चाहिए, तिनकी संपूजा होनी चाहिए उनका वध शार्ङ्गसे उसने किया, इसलिये वह आपके सामने उपस्थित होनेमें सज्जुता रहा है। उसपर भीष्मपितामहने धर्मराजासे कहा, "इसमें डरते या लज्जित होनेका कोई कारण नहीं है। वह तो क्षत्रियोंका धर्मही है। युद्धमें थोड़ा भी सामने हो, साक्षात् गुर भी क्यों न हों, क्षत्रियको उसका वध करही देना चाहिए। उससे उसे पातक क्या लगेगा।" भीष्मके इस भाषणसे धर्मराजाका धीराज बंध गया। वह उनके सामने जाकर, उनकी वंदना करके खड़ा हो गया।

भीष्मने धर्मराजासे कहा, "घयदानेकी कोई बात नहीं है, स्वस्थ चित्तसे नीचे बैठ। पृथ्वी हो सी सुले दिलसे पूछ ले।" धर्मराजाने सबको प्रणाम करके पहले राज-धर्मके बारेमें पूछा। भीष्मपितामहने राज-धर्मका कथन संवत्सरमें किया और अन्य शंकाओंके बारेमें पूछा। लेकिन संध्या होनेकी आधी थी इसलिये धर्मराजाने कहा, "अब मैं बल आकर दोष प्रश्नोंको सामने रखूँगा।" बादमें सब लोग भीष्मजीकी परिक्रमा, वंदना करके चलने प्रस्तुत हुए। रास्तेमें इषद्वती नदीके तटपर ज्ञान-संख्या, जप-जाप्य निबटाकर हस्तिनापुर लौट आए।

दूसरे दिन पहुचनेपर धर्मराजाने विविध प्रश्न पूछे, और भीष्मपितामहने उनके उत्तर दिये। इस तरहसे कुछ दिनों तक यह कार्यक्रम जारी रहा। धर्मराजाके प्रश्न और भीष्मपितामहके दिये उत्तर अनेक हैं। शान्तिपर्व और अनुशासनपर्व, दोनों पर्व इन्हा प्रश्नोत्तरोंसे परिपूर्ण हैं। उनमेंसे शांतिपर्वमें राजधर्म, आपद्धर्म और मोक्षधर्म तीन प्रकरण है। उन सबका सारांश देना यहा सब तरहसे असंभव होनेके कारण यही रकना उचित है,

(शान्तिपर्वका हिंदी सारांश समाप्त)

‘महाभारतसारके’ ‘अनुशासनपर्व’ का सारांश—(हिंदी)

अनुशासनपर्वमें धर्मराजा और भीष्म दोनोंके बीच जो प्रभोत्तर हुए वे ‘दान-धर्म’ नामसे विख्यात हैं। वे प्रभोत्तर बहुसंख्य होनेके कारण उनका सारांश भी यहाँ देना असंभव है। धर्मराजाके सभी संशय जब निरस्त हो गये और धर्मराजाको हस्तिनापुर जानेकी आज्ञा देनेका समय आ गया, तब भीष्मपितामहने उससे कहा, कि अब शोक करना छोड़ दे। हस्तिनापुर पहुँचकर न्याय-नीतिसे राज्य कारोबार संभाल ले। सबकी सुख-समाधान दे। यज्ञ-याग कर ले, और उत्तरायणके लगतेही उस दिनकी, पाद रखकर, मेरे पास आ जा। “ठीक है, जो आज्ञा,” कहकर भीष्मपितामहको प्रणाम करके सब लोग धर्मराजाके साथ हस्तिनापुर लौट आये। पचास दिनके बाद सूरज उत्तरकी तरफ झुका। उत्तरायण देखकर सब लोगोंके साथ धर्मराज भीष्मपितामहके पास आ गये। सभीने भीष्मजीकी बदनामी की।

भीष्मपितामहने कहा, “आप सब लोग आ गये। बहुतही अच्छा हुआ। पूरे अष्टावर्ष दिन में यहाँ पड़ा रहा हूँ। माघ महर्तिनी की शुक्ल पक्षकी अष्टमी तिथि आज शायद हो। अब उत्तरायण शुरू हो जानेसे शरीर स्वागतेमें कोई बाधा नहीं है।” इतना कहकर भीष्मपितामहने धतराष्ट्र और धर्मराजाकी आग्रिकों उपदेश किया। श्रीकृष्णकी बदनामी करके और शरीर स्वागतेकी अनुमति लेकर सबसे ‘प्रस्थान’ कहकर उन्होंने समाधि लगाना प्रारंभ किया। समाधि लगाकर प्राणोंको ब्रह्म-रंभमें ले जाते समय शरीरका जो जो भाग छूटता गया उस-उस भागके बाण धीरे धीरे निकल पड़ने लगे। आग्रिकमें ब्रह्म-रंभका भेदन करके जीवात्मा बाहर निकल पड़ा, उस समय एक विशेष प्रकारका तेज ‘आकाशमार्ग’ से ऊपर उठता सबको दिखाई दिया। उस समय दिव्य लोकोंमें पुष्प-वृष्टि हुई। मंद, सुगंधित वायु चलने लगी।

भीष्मके शरीरको वस्त्र-प्रावरणों, पुष्प-मालाओं व सुगंधित द्रव्योंसे सजाकर चंदन, कपूर आदिसे बनाई चितापर रख दिया। उसमें अग्नि दी। सभीने तीन उलटी परिक्रमाएँ लगाई और गंगाके तटपर आकर भीष्मपितामहके नाम जल-तर्पण किया।

(अनुशासनपर्वका हिंदी सारांश समाप्त)

महाभारतमारके 'आश्वमेधिकपर्व' का सारांश—(हिंदी)

वंशपायन जनमेजय राजाको आगे बताते हैं—

भीष्मके नाम पाना देनेके बाद गंगा नदीके बाहर भाकर धर्मराज फिरसे शोक करने लगे। तब धृतराष्ट्र, व्यास, श्रीकृष्णने उन्हें उपदेश दिया और अश्वमेधयज्ञ करने कहा। धर्मराजके कहनपर कि यज्ञ करनेसे लिए पर्याप्त धन नही है, व्यासजीने बताया कि, पहले 'भरत राजा' हिमालय पहाड़पर यज्ञ करके जो धनराशि वहीं छोड़ दी है, भगवान् शकको प्रसन्न करके तुम उस धनको माग ले आओ, और तुम्हारे पनक लिए वह उतना धन पर्याप्त है। सुनकर धर्मराज सन्तुष्ट हुए।

भीष्मजीका क्रिया कर्म कर लेनपर वे सबक साथ हस्तिनापुर लौट कर राज्य चलाने लगे।

इधर पांडव व्यासमहर्षिकी सूचनाके अनुसार धन लानेके लिए हिमालय पहाड़की तरफ जाने प्रस्तुत हुए। वहाँ पहुँचनेपर कुंभर तथा रद्रकी पूजा-अर्चा करके उनसे विविध प्रकारका धन प्राप्त किया। हाथों ऊँटों, हाथियों, घोड़ों, गदमों और गाड़ियोंपर सम्पत्ति लाद-लादकर लाते रहे। इस तरहसे धीरे-धीरे पांडवों हस्तिनापुरकी तरफ लौटने लगे। पांडव जिस समय सम्पत्ति लाने चले गए उस समय श्रीकृष्ण द्वारकासे हस्तिनापुर आ गये। उनके साथमें बलराम, प्रद्युम्न, सात्यकि, कृतवर्मा आदि बहुतसे पादक और सुभद्रा थीं। श्रीकृष्णके हस्तिनापुरमें रहते परीक्षित राजाका जनम हुआ। अश्वत्थामाके ब्रह्मास्त्रका असर होनेके कारण वह प्रेतरूपही जनमा था। लेकिन श्रीकृष्णने अपनी दिव्य सामर्थ्यसे उसे फिरसे जीवित किया। उस समय श्रीकृष्ण बोले, “अगर मैं धिनोदमें भी झड़ न बोला होऊँ, अगर मैंने युद्धमें पीठ न दिखाई हो, धर्म और ब्राह्मण अगर मुझे प्रिय रहे हों, अर्जुनके बारेमें मेरे हृदयमें परायेपनकी भावना न रही हो, कस आदिका बंध मैंने न्यायपूर्वक किया हो, याने वे सारी बातें साथपर आधारित हों तो उसी समयके प्रभावसे यह पुत्र जीवित हो उठे।” इतना कहतेही वह अर्भक जीवित हो उठा और चलन-चलन करने लगा। वह देखकर कुन्ती, सुभद्रा, उत्तरा (जो कि उस घालककी माँ ही थी), द्रौपदी आदिकोंको जो खुशी हुई उसका वर्णन होही नहीं सकता। पुत्रका नाम परीक्षित रखा गया। उसके जनमके एक महीनेके बाद पाण्डव, यज्ञके लिए वह अपार धनराशि लेकर, हस्तिनापुर छोड़ आये।

बादमें शुभमुहूर्त देखकर व्यास महर्षिके बताये अनुसार सब सामग्री जुट जानेपर धर्मराजाने यज्ञार्थ दीक्षा ले ली और अश्वको विजयार्थ छोड़ दिया। उसकी रक्षा करनेके लिए अर्जुन पीछे-पीछे जा रहा था। यज्ञका अश्व प्राग्-ज्योतिष नगरको प्राप्त हुआ। वहाँ भगदत्तके पुत्र वज्रदत्तको अर्जुनने जीत लिया। वहाँ तीन दिन युद्ध हुआ। धर्मराजाने प्रस्थान करते समय अर्जुनसे कह रखा था कि जहात्तक हो सके प्राणहानि न होने पाए। तदनुसार अर्जुन सबसे समझौतेसे काम लेता था। जहाँ कहीं किसीने विरोध दर्साया उसीसे वह युद्ध करता था, लेकिन सोच-समझकर, और

जीत लेनेपर यज्ञमें उपस्थित रहनेका आमत्रण देता जाता था। बादमें सिंधु दशको घोड़ा पहुँचा। वहाँ जयद्रथका पुत्र सुरथ अर्जुनके आनका समाचार पातेही आतकसे चल बसा। उसकी सेनाका भी पराभव हो गया। तब जयद्रथकी स्त्री पत्नी, धृतराष्ट्रकी कन्या, दुर्योधनकी भगिनी, दुःशा अपने छाटे पोतेका लेकर अर्जुनके पास चली आई और उसने उसे अर्जुनक चरणोंमें रखा। अर्जुनने भी मीठी मीठी बातें करके उसको बिदाई दी।

बादमें घोड़ा मणिपुरनगरमें पहुँचा। वहाँ बभ्रुवाहन राजा राज्य करता था। अर्जुन जब तीर्थ यात्रापर था। उस समय उसने चित्रागदा और नागकन्या उल्लूपीको ब्याह लिया था। अर्जुनसे चित्रागदाको जो पुत्र हुआ वही यह बभ्रुवाहन था। अर्जुनके आगमनका समाचार सुनतेही अर्जुनके आगत स्वागतकी सिद्धता करके वह अगवानकी लिए चला गया। लेकिन अपने पुत्रकी वह नन्नता अर्जुनको पसंद नहीं आई। अर्जुनने उसकी निंदा की और 'युद्धमें अपना जीहर घटाओगे तभी तुम्हें सच्चा पुत्र मानूँगा' उससे कह दिया। तब भी वह युद्ध करना नहीं चाहता था, लेकिन उल्लूपीने उसे युद्ध करने विषय किया। उस युद्धमें अर्जुनकी माँत होनपर उल्लूपीने नागलोक ज कर सजीवन मणि लाकर अर्जुनको जीवित किया। जीवित हो जानपर अर्जुनने उससे उसका वारण पूछा। तब उल्लूपीने बताया कि भारतीय युद्धमें तुमने भीष्मपितामहको अधर्मसे मारा। तुमने शिखंडीको जय आगे किया भीष्मपितामह अपन रथमें पीठ फेरके बैठे रह और तुमने शिखंडीकी आँखोंमें खटे होकर भीष्मजीपर तीर चलाए। उससे अष्ट वसु क्षुब्ध होकर उन्होंने तुम्हें शापित दिया। मेरे पितान जब उनकी प्रार्थना की और उन्हें मनाया तब उन्होंने बताया कि अर्जुन अगर बभ्रुवाहनके हाथों मृत्यु पाएगा तो यह शाप असर नहीं करेगा। उसके लिए मुझे यह सब करना पड़ा। वह सुन लेनक बाद अर्जुन उन सबको यज्ञका आमत्रण देकर आगे बढ़ा।

उसके पश्चात् घोड़ा मगध दशकी राजधानी 'राजगृह' नामके नगरको पहुँचा। वहाँ जरासंधका पोता, सहदेवका पुत्र मेघसन्धिन घोड़ेको रोका। उसको पराभूत करके अर्जुन दक्षिण दिशाकी तरफ मुड़कर आश्र, द्रविड,

माहिपक, कोलुगिरि, गोरुगके राजाओंको जीतकर पश्चिम समुद्रके तटसे होकर मौराष्ट्र देश, प्रभासतीर्थ (प्रभासपट्टण) होकर द्वारका पहुँचा। वहाँ यादवोंके पुत्र घोड़ेको पकड़नेकोही थे, पर उग्रसेन और वसुदेवने उनको उस यातसे रोका। घोड़ा आगे चला, और पंचनद (पंजाब) देशसे होकर गांधार (कंदाहार) देशको पहुँच गया। वहाँ शकुनिका पुत्र राज्य कर रहा था। उससे जीत लेनेके बाद अर्जुन घोड़ेके पीछे-पीछे हस्तिनापुरकी तरफ चल पड़ा।

उस संवादको दूतोंने धर्मराजापर प्रकट किया। धर्मराजाने भीमसेनको आदेश दिया कि यज्ञमें जो भी अतिथि-अभ्यागत आ जाएंगे, उन मयरा अष्टा प्रयन्ध कर दिया जाय। उनके आदेशानुसार यज्ञ मंडप मय अष्टी तरहसे सजाया गया। सयरी इहरानेका रंगसा प्रयन्ध भीमसेनने किया। ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र और अन्य भी लाखों लोग इकट्ठा हुए। एक लाख ब्राह्मण-भोजन हीनेपर नगाड़ा बजानेका तय हुआ था। नगाड़ा दिनभरमें कई बार बजाना पड़ता था। अर्जुनके अश्वके साथ कई शत्रुही प्रधानरूप यज्ञमें प्रारंभ हुआ। विद्वान् ब्राह्मण समस्त हवन करने लगे। सौजनकी पंक्तिया उठही रही थी। इस तरह बड़े छट-छाटके यह यज्ञ समाप्त हुआ।

किया था। उनमेंसे अपन हिस्सेका एक भाग अतिथिको दिया, पर उससे उसका पेट नहीं भरा देखकर उसने अन्य भी तीन भाग अतिथिको द दिए। सब कहा वह अतिथि तृप्त हो गया, और उसने अपना सच्चा रूप भी प्रकट किया। वह साक्षात् यमधर्म था। उसने उस ब्राह्मणसे कहा कि तू जो यह दान-कर्म बड़े आनन्दसे किया, उससे तेरा नाम स्वर्ग लोकतक पहुँच गया है। उसके इतना कहतेही स्वर्गसे ब्राह्मणपर पुण्यवृष्टि हुई। स्वर्गसे उसको ले जान एक विमान आ पहुँचा। उस विमानपर सवार होकर वह ब्राह्मण, उसकी स्त्री (धर्मपत्नी), पुत्र और पुत्रवधू चारों स्वर्ग पहुँचे।

इतना कह लेनेपर वह नवला कुछ और बोला, “ब्राह्मणके स्वर्ग पहुँचनेपर मैं अपने बिलमेंसे बाहर आ गया। वहाँ जो जूठा पड़ा मिला उसमें मैं लोटा। उसी क्षण उस ब्राह्मणके पुण्यसे, देखो तो, मेरा माथा और आधा शरीर स्वर्ण वणका हो गया है। शेष आधा शरीरभी स्वर्ण वणका हो इस आशासे मैं इस यज्ञम पहुँचा, लेकिन मरी निराशाही हुई। मेरा आधा शरीर सोनका नहा हो पाया है। इसलिये मेरा आशय यही है कि उस ब्राह्मणके एक सेर सत्तुकी बराबरी इस यज्ञको नहा है। इतना कहकर नवला वहाँसे चल दिया और ब्राह्मण भी अपन-अपन घर चले गए।

(आश्वमेधिकपर्वका द्वितीय सारांश समाप्त)

महाभारतसारके 'आश्रमवासिकर्ष' का सारांश—(हिंदी)

धर्मराजाके राज्य करते पंद्रह साल बीत चुकनेपर धृतराष्ट्र जंगलमें रहने चला गया। पंद्रह बरसोंमें धर्मराजाने उसका उचित सम्मान रखा। उसपर प्रफट किये बिना वह कोई भी बात नहीं करता था। दुर्योधन के समय धृतराष्ट्री जो व्यवस्था थी उससे भी सुंदर व्यवस्था धर्मराजाने रखी। लेकिन भीमसेन धर्मराजाके अनजाने धृतराष्ट्रको तीरे ताने फसता था। इसलिए पंद्रह सालोंके बाद भीष्म, दुर्योधन आदिकोंके श्राद्ध करके, विविध प्रकारके दान देकर, सभी प्रजानोंसे बिदा लेकर धृतराष्ट्र जंगल जाने प्रस्तुत हुआ। उसके साथमें गांधारी, कुन्ती, विदुर और संजय भी चले। पांडवोंने कुन्तीको बहुतही मनान्या कि वह जंगल न चली जाए। लेकिन उसने नहीं माना। वह जाकर ही रही। धृतराष्ट्र राजा उन सबके साथ कुरुक्षेत्रको पहुँचा। वहाँ केकय देशके राजा शतयूपका आश्रम था। उस राजाको साथमें लेकर धृतराष्ट्र व्यास महर्षिके आश्रमको चला गया। व्यास महर्षिसे दीक्षा पानेके उपरान्त फिर शतयूपके आश्रमको पहुँचकर तप करने लगा।

एक सालके बाद पांडव सभी स्त्रियोंको साथमें लेकर धृतराष्ट्रने मिलने गये। उनके साथमें हस्तिनापुरके बहुतसे लोग थे। पांडवोंके वहाँ पहुँचनेपर उन्हें विदुर दिसाई नहीं दिये। उनके संबंधमें पूछताछ वे करही रहे थे कि किसी पिशाचके समान विदुर दूरसे आते दिखाई दिये। धर्मराजा उनसे मिलने जब जाने लगे तब विदुर दौड़ते हुए दूर जंगल चले गए और एक पेड़से सटककर खड़े हो गए। धर्मराजाके वहाँ जानेके बाद विदुरने समाधि लगाई। उसके शरीरमेंसे निकला तेज धर्मराजाके शरीरमें प्रविष्ट हुआ। उससे धर्मराजाको ज्ञात हुआ कि अपना बल बढ़ा है। अनन्तर धर्मराजा पुनः आश्रम लौट आये।

एक दिन व्यास महर्षि धृतराष्ट्रके वहाँ पधारे। गांधारीकी प्रार्थनापर युद्धमें जो मृत हुए थे, वंगामें खान करनेके बाद, व्यास महर्षिकी कृपासे, उन सबसे सबकी भेट हो गई। एक रात रहनेपर बादमें वे सब लोग

गंगाके जलमें गुप्त हो गये। अनन्तर व्यास महर्षिने स्त्रियोसे पूछा, “तुममेंसे किसीको अपने पतिके साथ परलोक (पतिलोक) जाना हो तो हम गंगाके जलमें प्रवेश करो।” सुनकर सभी विधवा स्त्रियाँ गंगामें प्रवेशकर अपने-अपने पतिके साथ स्वर्गमें सानंद रहने लगीं। एक महीना वहा रहकर पांडव हस्तिनापुर लौट आए।

दो साल-बाद याने धृतराष्ट्रके जंगल गए तीन साल होनेके उपरान्त नारद ऋषि धर्मराजाके पास आकर कहने लगे। तुम्हारे धृतराष्ट्रसे मिलकर, हस्तिनापुर लौट आनेपर धृतराष्ट्र कुरुक्षेत्रसे चलकर हरिद्वार आ पहुंचा। एक दिन खान करके आश्रमको लौटते समय चारों तरफ दावाग्नि भड़क उठी थी। तब धृतराष्ट्रने संजयसे कहा, “तू दावाग्निसे निकल जा। हम बहुतही दृष्ट हो गये हैं, भाग नहीं जा सकते हैं। हम तीनों भी इस दावाग्निमें शरीरोंकी आहुतियाँ देकर सद्गतिको प्राप्त करेंगे। इतना कहकर धृतराष्ट्र, गांधारी और कुंती पूरवकी तरफ मुंह किये ध्यानस्थ बैठे। तब संजय उनकी परिक्रमा कर वहाँसे चल दिया। आश्रम पहुंच सभी ऋषियों-पर उसने वह बात प्रकट की और वह हिमालय पहाड़में चला गया।

धृतराष्ट्र आदिकोंकी मृत्युकी कथा सुनकर सबको बड़ा दुःख हुआ। कुछ काल तक शोक करनेपर सब लोग गंगापर चले गए। उन्होंने धृतराष्ट्र, गांधारी और कुंतीके नाम पानी दिया और उनकी उत्तरक्रिया कर लेनेपर फिरसे वे हस्तिनापुर लौट आए।

(आश्रमवासिरूपवर्षका हिंदी सारांश समाप्त)

महाभारतसारके 'मौसलपर्व' का सारांश—(हिंदी)

वैशंपायन जनमेजयसे कहने लगे—धर्मराजके पैंतीस साल राज्य करनेपर छत्तीसवें वर्ष कुछ ऋषि द्वारकाको गए थे। यादवोंके पुत्रोंने उनका मजाक उड़ाया। श्रीकृष्णके पुत्र सांबको स्त्रीका वेष देकर ऋषियोंके पास जाकर उनसे पूछा कि यह अश्रुकी स्त्री-पत्नी पेटसे है। बताइए कि इसके पुत्र होगा या पुत्री। ऋषि उस छल-रूपको समझ गये। उन्हें बड़ा शोध आया। उन्होंने कहा—इसे एक छोटेका मूसल होगा, और उस मूसलसे सभी यादवोंका (श्रीकृष्ण और बलरामको छोड़कर) नाश होगा। ऋषियोंके कहनेके अनुसार दूसरे दिन उस सांबके मूसल पैदा हुआ। उसे देखकर सभी घबड़ा गये। उग्रसेन राजाने उस मूसलको खूर्च करके समुद्रमें फेंकवा देनेकी व्यवस्था की।

उसके बाद श्रीकृष्णके कहनेपर सभी यादव तीर्थ-यात्राके लिए प्रभास तीर्थ पहुँचे। वहाँ आपसमें झगड़ा होकर बात हाथा-बोहीतक पहुँच गई। मुसलका चूर्ण समुद्रकी लहरोंसे किनारेपर आ गया था। उससे उत्पन्न नागर-मोथा (एक घास) को लेकर यादव एक दूसरेपर प्रहार करने लगे। वह नागर-मोथा वज्रके समान होनेसे उस लड़ाई-झगड़ेमें उससे सभी यादवोंका नाश हो गया। वसुदेव, बलराम, श्रीकृष्ण और स्त्रिया, बाल-बच्चे आदि बहुतही थोड़े जीवित बच सके। श्रीकृष्णने दारुके हाथों हस्तिनापुरकी संदेशा भिजवाया कि 'सभी यादव आपसमें लड़-झगड़कर चले बसे।' बलरामके मुँहसे बड़ा सफेद नाग निकलकर समुद्रमें चला गया। श्रीकृष्ण जब ध्यान लगाकर बैठे थे तब जरा नासके किसी प्याधने धीरेमें उनके पावके तलुवेको छूँच करके तीर चलाया, और हिरन समझकर पास पहुँचा। वहाँ, जगुर्भुज मूर्तिको देखकर वह व्याध श्रीकृष्णके चरणोंमें गिर पड़ा। उसकी सांत्वना देकर श्रीकृष्ण निजघाम चले गए।

दारुने जब सारा हाल पांडवोंपर प्रकट किया तब उसे सुनकर बड़ेही दुःखके साथ अर्जुन द्वारका चला आया। वहाँ वह वसुदेवसे मिला। दूसरे दिन वसुदेवने भी अपने प्राण त्यागे। उसका अग्नि-संस्कार कर देनेपर

श्रीकृष्ण, बलराम आदि यादवोंके शरीर जहाँ पड़े थे उस प्रभास तीर्थपर अर्जुन आ पहुँचा। उसने सभीके शरीरोंका अग्नि-संस्कार किया। पुनः द्वारकामें आकर सभी स्त्रियो, बालकों, वृद्धोंको साथमें लेकर वह चल पड़ा। श्रीकृष्णकी अवतार-समाप्तिके सात दिनोंके बाद समुद्रने द्वारकापुरीको आत्मसात् किया।

अर्जुन द्वारकाके लोगोंके साथमें जाते-जाते पचनद (पञ्जाब) देशको पहुँचा। वहाँ आभीर नामके डकैतोंने यादवोंकी बहुतसी स्त्रियोंको ले भगाया। अर्जुन देखताही रह गया। तूणीरमें उसके पास एक भी तीर नहीं बचा। अश्वोंके प्रयोगोंको भूलसा गया। तब बड़ेही दुःखके साथ बचे-बचुचे लोगोंको साथमें लेकर अर्जुन ज्यों-ज्यों कुरुक्षेत्र पहुँचा। उसने सात्यकिके पुत्रको सरस्वती नदीके तटपर और वज्र नामके यादव-पुत्रको इन्द्रप्रस्थके राज्यपर स्थापित किया, और सुद व्यास महर्षिके दर्शनके लिए चला गया। घटित सारी बातें उसने व्यास महर्षिपर प्रकट कीं और उनसे उनका कारण पूछा। व्यास ऋषिने कहा, “विधिलिखित है। बुद्धि, तेज, ज्ञान आदि सब कालके अनुकूल रहते बढ़ने रहते हैं, कालके प्रतिकूल जातेही वे विनाशको पाते हैं। इस समय तुम्हारे लिए काल प्रतिकूल है, इसी लिए तुम्हें अब प्रयोगोंका स्मरण नहीं रहा। अनुकूल कालके आनेपर फिरसे स्मृति आ जायगी। अब तुम्हारा कल्याण इसीमें है कि तुम सद्गतिको प्राप्त करो।” व्यास ऋषिका कथन सुनकर अर्जुन हस्तिनापुर पहुँचा और उसने यादवोंके विनाशकी पूरी वार्ता धर्मराजाको सुनाई।

(मामलपर्वका हिंदी सारांश समाप्त)

महाभारतसारके 'स्वर्गरोहणपर्व' का सारांश—(हिंदी)

वैशम्पायनने आगे कहा—स्वर्गलोक पहुँचकर धर्मराजाने दुर्योधन आदि कौरवोंको बड़ेही ठाट बाटसे बैठ पाया। लेकिन पांडवोंको वहाँ न पाकर धर्मराजाने वहाँ रुकना स्वीकार नही किया। धर्मराजाके वतानपर कि नही मरे कर्ण, भीम आदि बधु और द्रौपदी, सगे सबधी हों वहाँ मुझे भी रुखलो एक दूत उन्हें नरकके दर्शन कराने लिखा ले गया। उस नरकमें बहुतसे प्राणी भाति भातिकी यातनाओंको भुगत रह थे। वहाँ सन्त दुर्गंधि उठ रही थी। वहाँसे लौटनेका विचार धर्मराजाके दिमागमें आता। नरकमें थिलथिलानेवाले व्याकुल प्राणी कहने लगे, "धर्मराजा कुछ समयतक ऐसेही खड़े रहो। तुम्हारे शरीरपरसे आनवाले समीरसे हमारी यातनाएँ दूर हो गईं। हम बहुतही सुख मिल रहा है।" उनके बोल सुनकर धर्मराजाने पूछा, 'तुम कौन हो?' तब 'मैं नकुल, मैं द्रौपदी मैं कर्ण मैं अर्जुन मैं द्रुपद' इस तरह आवाजें उठने लगी। उनको सुनकर धर्मराजा मनही मन सोचने लगे, इन्होंने कुछ भी पातक नही किया तब इन्हें नरक यातना क्यों? और उस पापी दुर्योधनको स्वर्गका सम्मान और सुख कैसे? सोचत सोचत वे क्रुपित भी हो गए। उन्होंने दूध धमकी निदा का। दूधदूतको बिदा किया और खुदके वहाँ रुकनसे रुनेही सबधियाँ को सुख पहुँच रहा ह, इस लिए वे वही खड़े रह। दूधदूतके सारा समाचार देवादेव प्रकट करनेपर इन्द्रादिक देव धर्मराजाके पास आ गये उसी वक्त नरक लुप्त हो गया। सुगंधि वायु चलन लगी। अनंतर इन्द्रने धर्मराजासे कहा, 'तुम्हें स्वर्ग लोकी प्राप्त होनाचला है लेकिन सभी राजाओंको नरक जाही जाना पड़ता है। जिनका पुण्य अधिक रहता है उन्हें पहले नरक और बादमें स्वर्ग मिलता है और जिनका पाप अधिक, उन्हें पहले स्वर्ग और बादमें नरक मिल जाता है। तुमने अश्वत्थामाके मरनेका समाचार आशिक झूठ सच बताया इसलिए तुम्हें यह झूठा नरक देखना पड़ा। यह सब आभासमात्र है। यथार्थमें कर्ण अर्जुन आदि स्वर्गमें स्थित हैं। इस आकाशगामें अब जान करके उन अपने सगे सबधियोंसे मिलने प्रस्तुत हो जाओ।'

इतनेमें यहाँ साक्षात् यमधर्म पहुँच गये। वे धर्मराजासे बोले, “मैंने तेरी तीन बार परीक्षा ली। पहली बार द्वैत वनमें यक्ष-प्रभके समय, दूसरी बार सायके कुत्तेके समय, और यह तीसरी बार है। तू तीनों बार अपने साथके प्रति जागरूकही रहा। तू धन्य है। तेरे भाई नरकमें कैसे जा सकते हैं? यह सब इन्द्रने तुझे अपना जालझी दिखाया है। अनन्तर धर्मराजाने आकाश-गंगामें स्नान किया, नर-देहका बोला त्यागकर दिव्य देह धारण की और वे अपने वंधुओंके पास स्वर्ग पहुँच कर आनन्द-पूर्वक दिन बिताने लगे।

वैशम्पायन कहते हैं, “हे जनमेजय राजा, इस प्रकार कौरव-पांडवोंका समग्र चरित्र तुमको मैंने सुनाया।”

सौमि बोले, “ऋषियो, महाभारतकी कथा सुनकर जनमेजय राजाकी भारी आश्चर्य हुआ। उसने सर्प-सत्र पूरा किया। सर्पोंके मुक्त हो जानेपर आर्स्तीक ऋषिको बड़ा आनंद हुआ। राजाने सभी माह्मणोंको वक्षिणा-प्रदक्षिणाके साथ विदा किया और वह तक्षशिला नगरीसे हस्तिनापुर लौट आया।

इस तरह उस जनमेजय राजाके सर्प-सत्रमें व्यास महर्षिके भावेशानुरूप जो महाभारत, वैशम्पायनजीने सुनाया, उसीको मैंने तुमको सुनाया है। इस इतिहासका दूसरा नाम ‘जय’ भी है। वेदोंकी जिस तरह संहिता रहती है, उसी तरह महाभारतकी यह लाखों श्लोकोंकी संहिता व्यास महर्षिने सर्वजनहिताय निर्माण की। तीस लाख श्लोकोंकी संहिता स्वर्गलोकमें, पंद्रह लाख श्लोकोंकी संहिता पितृलोकमें, चौदह लाख श्लोकोंकी संहिता यक्ष-लोकमें और एक लाख श्लोकोंकी संहिता मनुष्यलोकमें; इस तरह कुल मिलाकर साठ लाख (६०,००,०००) श्लोकोंकी रचना व्यास महर्षिने की। देवलोक याने स्वर्गमें नारदने देवोंको, पितृलोकमें देवल ऋषिने पितरोंको, यक्षलोकमें ब्रह्माचार्यने यक्षोंको और मनुष्य-लोकमें वैशम्पायनजीने मनुष्योंको पहले-पहल यह रचना सुनाई।

(स्वर्गारोहणपर्वका हिंदी सारांश समाप्त)

महाभारतसारः

१२. शान्तिपर्व

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

कर्णार्थं युधिष्ठिरस्य शोकः, कर्णाय ब्राह्मणशापः

- (अ. १) कृतोदकास्ते सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दनाः ।
वैश०— यिदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतद्वियः ॥ १ ॥
तत्र ते सुमहार्मानो न्यघसन्पाण्डुनन्दनाः ।
शौचं निवर्तयिष्यन्तो मासमात्रं बहिः पुरात् ॥ २ ॥
कृतोदकं तु राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
अभिजग्मुर्महात्मान सिद्धा ब्रह्मर्विसत्तमाः ॥ ३ ॥
तेऽभिगम्य महात्मानः पूजिताश्च यथाविधि ।
पर्युपासन्यथान्यायं परित्यज्य युधिष्ठिरम् ॥ ४ ॥
पुण्ये भागीरथीतीरे शोकव्याकुलचेतसम् ।
आश्वत्थस्यन्तो राजानं विप्रा शतसहस्रशः ॥ ५ ॥
नारदस्त्यग्रयोत्काले धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
संभाष्य मुनिभिः सार्धं कृष्णद्वैपायनादिभिः ॥ ६ ॥
भयता दाहूपीर्येण प्रसादान्माधवस्य च ।
जितेयमवनि कृत्स्ना धर्मेण च युधिष्ठिर ॥ ७ ॥
दिष्ट्वा मुकस्तु सङ्ग्रामादस्माह्लोरुभयङ्करात् ।
क्षत्रधर्मस्तथापि कश्चिन्मोदसि पाण्डव ॥ ८ ॥
कश्चिच्च निहतामित्रः प्रीणासि सुहृदो नृप ।
कच्चिच्छिद्रूपमिमां प्राप्य न त्वां शोकः प्रयाधते ॥ ९ ॥

युधि०- विजितेयं मही कृत्स्ना कृष्णबाहुवलाश्रयात् ।
 ब्राह्मणानां प्रसादेन मीमांशुर्नबलेन च ॥ १० ॥
 इदं मम महद्दुःखं वर्तते हृदि नित्यदा ।
 कृत्वा क्षातिक्षयमिमं महान्तं लोभकारितम् ॥ ११ ॥
 सौभद्रं द्रौपदेयांश्च घातयित्वा सुतान् प्रियान् ।
 जयोऽयमजयाकारो भगवन्प्रतिभाति मे ॥ १२ ॥
 इदमन्यत्तु भगवन् यत्त्वां वक्ष्यामि नारद ।
 मन्त्रसंवरणेनास्मि कुन्त्या दुःखेन योजितः ॥ १३ ॥
 यं सूतपुत्रं लोकोऽयं राघेयं चाभ्यमन्यत ।
 सोऽर्जुनेन हतो धीरो भ्रात्रा भ्राता सहोदरः ॥ १४ ॥
 अहं त्वन्नासिषं पश्चात् स्वसोदर्यं द्विजोत्तम ।
 पूर्वजं भ्रातरं कर्णं पृथाया वचनात् प्रभो ॥ १५ ॥
 तेन मे दूयते तीर्थं हृदयं भ्रातृघातिनः ।
 कर्णांशुर्नसहायोऽहं जयेयमपि वासवम् ॥ १६ ॥
 सभायां क्रिश्यमानस्य धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभिः ।
 सद्वसोत्पतितः क्रोधः कर्णं दृष्ट्वा प्रशाम्यति ॥ १७ ॥
 यदा ह्यस्य गिरो रुक्षाः शृणोमि कटुकोदयाः ।
 सभायां गदतो घूते दुर्योधनहितैषिणः ॥ १८ ॥
 तदा नश्यति मे रोपः पादौ तस्य निरीक्ष्य ह ।
 कुन्त्या हि सदृशौ पादौ कर्णस्येति मतिर्मम ॥ १९ ॥
 सादृश्यहेतुमन्विच्छन् पृथायास्तस्य चैव ह ।
 कारणं नाधिगच्छामि कथंचिदपि चिन्तयन् ॥ २० ॥
 कथं नु तस्य संग्रामे पृथिवी चक्रमग्रसत् ।
 कथं नु शशो भ्राता मे तत्त्वं वक्तुमिहार्हसि ॥ २१ ॥

(अ. २) शुद्धमेतत्तु देवानां कथयिष्यामि तेऽनघ ।

नारद०- तद्विवोध महाबाहो यथा वृत्तमिदं पुरा ॥ २२ ॥

क्षत्रं स्वर्गं कथं गच्छेच्छस्त्रपूतमिति प्रभो ।
 संघर्षजननस्तस्मात्कन्यागर्भो विनिर्मितः ॥ २३ ॥
 स बालस्तेजसा युक्तः सूतपुत्रत्वमागत ।
 चकारांगिरसां श्रेष्ठाद्धनुर्वेदं गुरोस्तदा ॥ २४ ॥
 दीर्घाधिकमथालक्ष्य धनुर्वेदे धनञ्जयम् ।
 द्रोणं रहस्युपागम्य कर्णो यध्ननमब्रवीत् ।
 ब्रह्मास्त्रं वेत्तुमिच्छामि सरहस्यनिवर्तनम् ॥ २५ ॥
 द्रोणस्तथोक्तः कर्णेन सापेक्षः फल्गुनं प्रति ।
 दीर्घात्म्यं धैर्यं कर्णस्य विदित्वा तमुवाच ह ॥ २६ ॥
 ब्रह्मास्त्रं ब्राह्मणो विद्याद्यथायश्चरितनतः ।
 क्षत्रियो वा तपस्वी यो नान्यो विद्यात्कर्तृचन ॥ २७ ॥
 इत्युक्तोऽङ्गिरसां श्रेष्ठमामन्त्र्य प्रतिपूज्य च ।
 जगाम सहसा रामं महेन्द्रं पर्वतं प्रति ॥ २८ ॥
 स तु राममुपागम्य शिरसाऽभिप्रणम्य च ।
 ब्राह्मणो भागशोऽस्मीति गौरवेणाभ्यगच्छत् ॥ २९ ॥
 रामस्तं प्रतिजग्राह पृष्ट्वा गोत्रादि सर्वशः ।
 स तत्रेप्यस्त्रमकरोद्भृगुश्रेष्ठाद्यथाविधि ॥ ३० ॥
 स कदाचित्समुद्रान्ते कस्यचिद्ब्रह्मवादिनः ।
 जघानाशानतः पार्थ होमघेनुं यदृच्छया ॥ ३१ ॥
 तं स विप्रोऽब्रवीत्कुद्धो वाचा निर्मर्त्सयश्चिव ॥ ३२ ॥
 येन विस्पर्धसे नित्यं यदर्थं घटसेऽनिशम् ।
 युध्यतस्तेन ते पापं भूमिश्चक्रं प्रसिष्यति ॥ ३३ ॥
 ततश्चक्रे महीप्रस्ते मूर्धानं ते विचेतसः ।
 पातयिष्यति चक्रम्य शत्रुर्गच्छ नराधम ॥ ३४ ॥
 इत्युक्तो ब्राह्मणेनाथ कर्णो दैन्यादधोमुखः ।
 राममभ्यगमद्भीतस्तदेव मनसा स्मरन् ॥ ३५ ॥

कर्णाय ब्रह्मास्त्रप्राप्तिः परशुरामशापश्च

- (अ. ३) कर्णस्य धातुवीर्येण प्रणयेन दमेन च ।
 तुतोप भृगुशार्दूलो गुरुशुश्रूपया तथा ॥ ३६ ॥
 तस्मै स विधिवत्कृत्स्नं ब्रह्मास्त्र सनिवर्तनम् ।
 प्रोवाचाखिलमव्यग्रं तपस्वी तत्तपस्विने ॥ ३७ ॥
 ततः कदाचिद्रामस्तु चरन्नाश्रममन्तिकात् ।
 कर्णेन सहितो धीमानुपवासेन कशित ॥ ३८ ॥
 सुप्याप जामदग्न्यस्तु विप्रभोत्पन्नसौहृदः ।
 कणस्योत्सङ्ग आधाय शिरः क्लान्तमनः गुरु ॥ ३९ ॥
 अथ वृमि श्लेष्ममेदोमासशोणितभोजनः ।
 दारुणो दारुणस्पर्शः कर्णस्याभ्याशमागतः ॥ ४० ॥
 स तस्योरुमथासाद्य विभेदं रुधिराशनः ॥ ४१ ॥
 कर्णस्तु वैदना धैर्यादसह्य विनिगृह्य ताम् ।
 अकम्पयन्नव्यथयन् धारयामास भार्गवम् ॥ ४२ ॥
 यदाऽस्य रुधरेणाङ्गं परिस्पृष्ट भृगुद्वयः ।
 तदाऽधुष्यत तेजस्वी सन्नस्तश्चेदमवधीत् ॥ ४३ ॥
 अहोऽस्म्यशुचिता प्राप्त किमिदं त्रियते त्वया ।
 कथयस्व भयं त्यक्त्वा याथातथ्यमिदं मम ॥ ४४ ॥
 तस्य कर्णस्तदाऽऽचष्ट वृमिणा परिभक्षणम् ।
 ददर्श रामस्तं चापि वृमिं सूकरसनिभम् ॥ ४५ ॥
 अष्टपादं तीक्ष्णदंष्ट्रं सूचीभिरिव सन्वृतम् ।
 रोममि सन्निरुद्धाङ्गमलकं नाम नामतः ॥ ४६ ॥
 स दृष्टमात्रो रामेण वृमिं प्राणानवासृजत् ।
 ततोऽन्तरिक्षे दृढशो विश्वरूपं कपालवान् ।
 राक्षसो लोहितग्रीवः कृष्णाङ्गो मेघवाहनः ॥ ४७ ॥

सोऽध्वीदहमासं प्राक् दंशो नाम महासुरः ।
 पुरा देवयुगे तात भृगोस्तुल्यव्या इव ॥ ४८ ॥
 सोऽहं भृगोः सुदयितां भार्यामपहरं वलात् ।
 महर्षेरभिशापेन कृमिभूतोऽपतं भुवि ॥ ४९ ॥
 शापस्यान्तो भवेद्ब्रह्मन्नित्येवं तमथाब्रुवम् ।
 भविता भार्गवाद्रामादिति मामब्रवीद्भृगुः ॥ ५० ॥
 एवमुक्त्वा नमस्कृत्य ययौ रामं महासुरः ।
 रामः कर्णं च सरोधमिदं घञ्जनमब्रवीत् ॥ ५१ ॥
 भतिदुःखमिदं मूढ न जातु ब्राह्मणः सहेतु ।
 क्षत्रियस्येव ते धैर्यं कामया सत्यमुच्यताम् ॥ ५२ ॥
 तमुवाच ततः कर्णः शापाद्धीतः प्रसादयन् ।
 ब्रह्मक्षत्रान्तरे जातं सत् मां विद्धि भार्गव ॥ ५३ ॥
 राधेयः कर्ण इति मां प्रवदन्ति जना भुवि ।
 प्रसादं कुरु मे ब्रह्मक्षत्रलुब्धस्य भार्गव ॥ ५४ ॥
 पिता शुर्न संदेहो वेदविद्याप्रदः प्रभुः ।
 अतो भार्गव इत्युक्तं मया गोत्रं त्वान्तिके ॥ ५५ ॥
 तमुवाच भृगुश्रेष्ठः सरोपः प्रवृहन्निध ॥ ५६ ॥
 यस्माग्निमध्योपचरितो ह्यस्त्रलोभादिह त्वया ।
 तस्मादेतन्न ते मूढ ब्रह्मार्घ्यं प्रतिभास्यति ।
 अन्यत्र वयमालात्ते सदृशे न समीयुषः ॥ ५७ ॥
 गच्छेदानीं न ते स्थानमनृतस्येह विद्यते ॥ ५८ ॥
 पयमुक्तः स रामेण न्यायेनोपजगाम ह ।
 दुर्योधनमुपागम्य कृतास्त्रोऽस्मीति चाब्रवीत् ॥ ५९ ॥

(अ. ४) ततः कदाचिद्राजानः समाजग्मुः स्वयंवरे ।
 कलिङ्गविषये राजन् राक्षश्चित्राङ्गदस्य च ॥ ६० ॥

तत समुपविष्टेषु तेषु राजसु भारत ।
 विवेश रङ्गं सा कन्या धात्रीवर्षवराञ्चिता ॥ ६१ ॥
 तत सथाव्यमाणेषु राज्ञा नामसु भारत ।
 अत्यकामद्वार्तपाट् सा कन्या वरघर्णिनी ॥ ६२ ॥
 दुर्योधनस्तु कौरव्यो नामर्पयत लङ्घनम् ।
 रथमारोप्य ता कन्यामाजहार नराधिप ॥ ६३ ॥
 तमन्वगाद्रथी खड्गो यद्गोघाद्गुलित्रयान् ।
 कर्णं शस्त्रभृता श्रेष्ठ पृष्ठत पुरुषर्षभ ॥ ६४ ॥
 ततो विमर्दं सुमहान् राज्ञामासीद्युयुत्सताम् ॥ ६५ ॥
 कर्णस्तेषामापततामेकैरेन शरेण ह ।
 घनूंषि च शरघातान्पातयामास भूतले ।
 हतसूताश्च भूयिष्ठानवज्जिन्ये नराधिपान् ॥ ६६ ॥
 दुर्योधनस्तु कर्णेन पाल्यमानोऽभ्ययात्तदा ।
 दृष्ट्वा कन्यामुपादाय नगरं नागसाह्वयम् ॥ ६७ ॥

कर्णकृतः जरासन्धपराभवः

- (अ ५) आविष्कृतबल कर्णं श्रुत्वा राजा स मागध ।
 आह्वयद्वैरथेनाजौ जरासन्धो महीपति ॥ ६८ ॥
 तयो समभवद्युद्धं दिव्यास्त्रविदुर्बोर्द्वयो ।
 युधि नानाप्रहरणरन्योन्यमभिघर्षतो ॥ ६९ ॥
 क्षीणबाणौ विधनुषौ भग्नखड्गौ महीं गतो ।
 बाहुभिः समसज्जेतामुभावपि बलान्वितौ ॥ ७० ॥
 बाहुकण्ठकयुद्धेन तस्य कर्णोऽथ युध्यत ।
 विमेद सन्धिं देहस्य जरया श्लेषितस्य हि ॥ ७१ ॥
 स विकारं शरीरस्य दृष्ट्वा नृपतिरात्मनः ।
 प्रीतोऽस्मीत्यब्रवीत्कर्णं वेरमुत्सृज्य दूरत ॥ ७२ ॥

प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।
अङ्गेषु नरशार्दूल स राजाऽसीत् स्वपत्नजित् ॥ ७३ ॥

पालयामास चम्पां च कर्णः परबलादनः ।
दुर्योधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा ॥ ७४ ॥

एवं शस्त्रप्रतापेन प्रथितः सोऽभवत्क्षितौ ।
त्वद्विस्तार्य सुरेन्द्रेण मिश्रितो धर्मकुण्डले ॥ ७५ ॥

ब्राह्मणस्याभिज्ञापेन रामस्य च महात्मनः ।
हृतो धैरुर्तनः कर्णो दिवाकरसमद्युतिः ॥ ७६ ॥

न शोच्यः पुरुषव्याघ्र युजेन निधनं गतः ।
(अ. १) एतावदुक्त्वा देवर्षिर्विरराम स नारदः ॥ ७७ ॥

(अ. ७) युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा निःश्वसंश्च पुनः पुनः ।
दृष्ट्वाऽर्जुनमुवाचेइं ध्वजनं शोककर्षितः ॥ ७८ ॥

यद्वैद्व्यमाचरिष्याम बृण्यन्धरूपुरे धयम् ।
श्रातींश्चिपुरुषान्मृत्या नेमां प्राप्स्याम दुर्गतिम् ॥ ७९ ॥

धिगस्तु क्षात्रमाचारं धिगस्तु बलपीरपम् ।
धिगस्त्वमर्ष येनेमामापदं गमिता धयम् ॥ ८० ॥

साधु क्षमा दमः शौचं धैर्यं चाप्यमत्सरः ।
अहिंसा सत्यध्वजन नित्यानि धनचारिणाम् ॥ ८१ ॥

धयं तु लोभान्मोहाच्च दर्भं मानं च संधिताः ।
इमामवस्थां सम्प्राप्ता राज्यलामयुभुत्सया ॥ ८२ ॥

न पृथिव्या सकलया न सुवर्णस्य राशिमिः ।
न गवाभ्येन सर्वेण ते त्याज्या य इमे हताः ॥ ८३ ॥

दुर्योधनरुते ह्येतत्कुलं नो विनिपातितम् ।
अध्व्यानां धवं कृत्वा लोके प्राप्ताः स्म वाच्यताम् ॥ ८४ ॥

धनञ्जय कृतं धायं कल्याणेनोपहन्यते ।
ख्यापनेनानुतापेन दानेन तपसाऽपि वा ॥ ८५ ॥

निवृत्त्या तीर्थगमनाच्छ्रुतिस्मृतिजपेन वा ।
 त्यागवाञ्छ पुनः पार्थ नालं कर्तुमिति श्रुतिः ॥ ८९ ॥
 त्यागवाञ्छन्ममरणे नाप्नोतीति श्रुतिर्यदा ।
 प्रातवर्त्मा कृतमतिर्ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ९० ॥
 स धनञ्जय निर्द्वन्द्वो मुनिर्ज्ञानसमन्वितः ।
 वनमाप्रव्रज्य यः सर्वान् गमिष्यामि परंतप ॥ ९१ ॥
 प्रशाधि त्वमिमामुवाँ क्षेमां निहतकण्टकाम् ।
 न ममार्थोऽस्ति राज्येन भोगेर्वा कुरुनंदन ॥ ९२ ॥
 एतच्चबुक्त्वा घञ्जनं कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 उपारमत्ततः पार्थः कनीयानभ्यभाषत ॥ ९३ ॥

अर्जुनादिकृतः युधिष्ठिरोपदेशः

(अ. ८) अहो दुःखमहो कृच्छ्रमहो वैकृत्यमुत्तमम् ।
 अर्जुन-पट्टत्याऽमानुषं कर्म त्यजेथाः श्रियमुत्तमाम् ॥ ९४ ॥
 शत्रून् हत्वा महीं लब्ध्वा स्वधर्मेणोपपादिताम् ।
 एवंविधं कथं सर्वं त्यजेथा युद्धिलाघवात् ॥ ९५ ॥
 क्लीबस्य हि कुतो राज्यं दीर्घसूरस्य वा पुनः ।
 किमर्थं च महीपालानवधीः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ९६ ॥
 कापालीं नृप पापिष्ठां वृत्तिमासाद्य जीवतः ।
 सन्त्यज्य राज्यमृद्धं ते लोकोऽयं किं वदिष्यति ॥ ९७ ॥
 अस्मिन् राजकुले जातो जित्वा कृत्स्नां वसुन्धराम् ।
 धर्मार्थावखिलौ हित्वा वनं मौढ्यात्प्रतिष्ठसे ॥ ९८ ॥
 अश्वस्तनमृषीणां हि विद्यते वेद तद्गन्धान् ।
 यं त्विमं धर्ममित्याहुर्धनादेव प्रवर्तते ॥ ९९ ॥
 धर्मं संहरते तस्य धनं हरति यस्य सः ।
 ह्रियमाणे धने राजन् वयं कस्य क्षमेमहि ॥ १०० ॥

अभिशास्तं प्रपश्यन्ति दरिद्रं पार्श्वतः स्थितम् ।
दरिद्रं पातकं लोके न तच्छंसितुमर्हति ॥ ९८ ॥

पतितः शोच्यते राजधिर्यनद्यापि शोच्यते ।
विशेषं तापिगच्छामि पतितस्याधनस्य च ॥ ९९ ॥

अर्थेभ्यो हि विवृक्षेभ्यः संभृतेभ्यस्तनतस्ततः ।
क्रियाः सर्वाः प्रयत्नेनैव पर्यतेभ्य इवापगाः ॥ १०० ॥

अथाद्धर्मश्च कामश्च स्वर्गश्चैव नराधिप ।
प्राणयानापि लोकेन विना ह्यर्थं न सिद्ध्यति ॥ १०१ ॥

अर्थेन हि विहीनस्य पुण्यस्याल्पमेघतः ।
विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वाः शीघ्रे कुसरितो यथा ॥ १०२ ॥

मन कर्णसुखा नित्यं शृण्वन्नुच्चावचा गिर ।
 मुदितानामरण्येषु वसतां मृगपक्षिणाम् ॥ ११० ॥
 आजिघ्रन्पेशलान् गन्धान् फुल्लानां वृक्षवीरुधाम् ।
 नानारूपान् वने पश्यन् रमणीयान्वनौकसः ॥ १११ ॥
 एषमारण्यशास्त्राणामुग्रमुग्रतरं विधिम् ।
 सेवमान प्रतीक्षिष्ये देहस्यास्य समापनम् ॥ ११२ ॥
 अथर्वैकोऽहमेकाहमेकैकस्मिन् वनस्पतौ ।
 चरन् भैक्ष्य मुनिमुण्ड क्षपयिष्ये कलेवरम् ॥ ११३ ॥
 विमुक्त सर्वसङ्गेभ्यो व्यतीत सर्वबाधुरा ।
 न वशे कस्यचित्तिष्ठन्सधर्मा मातरिभ्वन ।
 वीतरागश्चरन्नेवं तुष्टिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् ॥ ११४ ॥
 तृणया हि महत्पापमज्ञानादस्मि कारितः ॥ ११५ ॥
 जन्ममृत्युजराव्याधिषेदनाभिरभिद्रुतम् ।
 अपारमिव चास्वस्थ ससारं त्यजत सुखम् ॥ ११६ ॥
 दिव पतत्सु देवेषु स्थानेभ्यश्च महर्षिषु ।
 को हि नाम भवेनार्था भवेत्कारणतत्त्वचित् ॥ ११७ ॥
 तस्मात्प्रज्ञामृतमिदं चिरान्मा प्रत्युपस्थितम् ।
 तत्प्राप्य प्राप्ये स्थानमव्ययं शाश्वतं ध्रुवम् ॥ ११८ ॥
 (अ १०) श्रोत्रियस्येव ते राजन् मन्दकस्याचिपश्चित ।
 भीम०- अनुवाकद्वता बुद्धिर्नैपा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥ ११९ ॥
 आलस्ये शृतचित्तस्य राजधर्मानसूयत ।
 विनाशो धार्तराष्ट्राणां किं फलं भरतर्यभ ॥ १२० ॥
 यदीमा भवतो बुद्धिं विद्याम वयमीदृशीम् ।
 शस्त्रं नैव ग्रहीष्यामो न वधिष्याम कञ्चन ।
 भैक्ष्यमेवाचरिष्याम शरीरस्याविमोक्षणात् ॥ १२१ ॥

यया हि पुरुषः खात्वा कूपमप्राप्य नोदकम् ।
 पङ्कदिग्धो निवर्तत कर्मदं नस्तथोपमम् ॥ १२२ ॥
 यथाऽऽरुह्य महावृक्षमपहत्य ततो मधु ।
 अप्राप्य निघनं गच्छेत्कर्मदं नस्तथोपमम् ॥ १२३ ॥
 ययाध्रं क्षुधितो लब्ध्वा न भुञ्जीयाद्यदृच्छया ।
 कामीच कामिनीं लब्ध्वा कर्मदं नस्तथोपमम् ॥ १२४ ॥
 वपमेवात्र भार्या हि यद्वयं मन्दचेतसम् ।
 त्यां राजभ्रतुगच्छामो ज्येष्ठोऽयमिति भारत ॥ १२५ ॥
 ययं हि यादुयस्मिन्ः कृतविद्या मनस्विनः ।
 क्लीयस्य चाक्ये तिष्ठामो यथैवाशक्त्यस्म्यथा ॥ १२६ ॥
 आपत्काले हि संन्यासः कर्तव्य इति शिष्यते ।
 जरयाऽमिपरीतेन शत्रुभिर्व्यसितेन वा ॥ १२७ ॥
 तस्मादिह कृतप्रजास्यागं न परिचक्षते ।
 धर्मव्यतिक्रमं चैव मन्यन्ते सूक्ष्मदर्शिनः ॥ १२८ ॥
 श्रिया विहीनैरघनेर्नास्तिकैः संप्रयतितम् ।
 वेदवादस्य चिन्तानं सत्याभासमिवानृतम् ॥ १२९ ॥
 शक्यं पुनररण्येषु सुखमेकैः जीवितुम् ।
 अविभ्रता पुत्रपौत्रान्देवर्षानतिथीन्पितॄन् ॥ १३० ॥
 नेमे मृगाः स्वर्गजितो न वराहा न पक्षिणः ।
 अयान्येन प्रकारेण पुण्यमाहुर्न तं जनाः ॥ १३१ ॥
 यदि संन्यासतः सिद्धिं राजा कश्चिद्व्याप्नुयान् ।
 पर्वताश्च दुर्माश्चैव क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः ॥ १३२ ॥
 एते हि नित्यसंन्यासा दृश्यन्ते निरुगद्रयाः ।
 अपरिग्रहवन्तश्च सततं ब्रह्मचारिणः ॥ १३३ ॥
 अवेक्षस्य यया स्यैः स्यैः कर्ममिथ्यापूतं जगत् ।
 तस्मात्कर्मैव कर्तव्यं नाम्नि मिद्विगकर्मणः ॥ १३४ ॥

(अ ११) अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

अर्जुन०- तापसैः सह संवादं शक्रस्य भरतर्षभ ॥ १३५ ॥
 केचिद्गृहान्परित्यज्य वनमभ्यागमन् द्विजाः ।
 भजातश्मश्रुवो मन्दाः कुले जाताः प्रव्रजुः ॥ १३६ ॥
 धर्मोऽयमिति मन्यानाः समृद्धा ब्रह्मचारिणः ।
 त्यक्त्वा भ्रातॄन् पितृंश्चैव तानिन्द्रोऽन्ववृणोत् ॥ १३७ ॥
 तानावभाषे भगवान् पक्षी भूत्वा हिरण्ययः ।
 सुदुष्करं मनुष्यैश्च यत्कृतं विधसाशिमि ॥ १३८ ॥
 पुण्यं भवति कर्मदं प्रशस्तं चैव जीवितम् ।
 सिद्धार्थोऽस्ने गतिं मुख्यां प्राप्ता धर्मपरायणाः ॥ १३९ ॥

ऋषय०- भद्रो यतायं शकुनिर्विधसाशान्प्रशंसति ।
 अस्माभून्नमयं शास्ति वयं च विधसाशिनः ॥ १४० ॥
 शकु०- नाहं युष्मान्प्रशंसामि पङ्क्तिर्गन्धान् रजस्वलान् ।
 उच्छिष्टभोजिनो मन्दानन्ये वै विधसाशिनः ॥ १४१ ॥
 देववंशान्पितृवंशान् ब्रह्मवंशांश्च शाश्वतान् ।
 सन्त्यज्य मूढा वर्तन्ते ततो यान्त्यश्रुतीपथम् ॥ १४२ ॥
 देववंशान् ब्रह्मवंशान् पितृवंशांश्च शाश्वतान् ।
 संविभज्य गुरोश्चर्यां तद्वै दुष्करमुच्यते ॥ १४३ ॥
 वैवा वै दुष्करं कृत्वा विभूतिं परमां गताः ।
 तस्माद्गार्हस्यमुद्रोदुं दुष्करं प्रव्रवीमि वः ॥ १४४ ॥
 दुराधर्षं पदं चैव गच्छन्ति विधसाशिनः ॥ १४५ ॥
 सायंप्रातर्विभज्यान्नं स्वकुटुम्बे यथाविधि ।
 दत्त्वाऽतिथिभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः स्वजनाय च ।
 अवशिष्टानि येऽश्नन्ति तानाहुर्विधसाशिनः ॥ १४६ ॥
 त्रिदिवं प्राप्य शक्रस्य स्वर्गलोके विमत्सराः ।
 वसन्ति शाश्वतान्वर्षाञ्जना दुष्करकारिणः ॥ १४७ ॥

ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम् ।

उत्सृज्य नास्तीति गता गार्हस्थ्यं समुपाश्रिताः ॥ १४८ ॥

तस्मात्त्वमपि सर्वज्ञ धैर्यमालम्ब्य शाश्वतम् ।

प्रशाधि पृथिवीं कृत्स्नां हतामित्रां नरोत्तम ॥ १४९ ॥

(अ. १२) विशाखयूपे देवानां सर्वेषामग्नयश्चिताः ।

नकुल- तस्माद्विद्धि महाराज देवाः कर्मफले स्थिताः ॥ १५० ॥

अनास्तिकानां भूतानां प्राणदाः पितरश्च ये ।

तेऽपि कर्मैव कुर्वन्ति विधिं सम्प्रेक्ष्य पार्थिव ॥ १५१ ॥

वित्तानि धर्मलब्धानि क्रतुमुख्येष्वयावज्जन् ।

कृतात्मा स महाराज स वै त्यागी स्मृतो नरः ॥ १५२ ॥

अनवेक्ष्य सुखादानं तथैवोर्ध्वं प्रतिष्ठितः ।

आत्मत्यागी महाराज स त्यागी तामसो मतः ॥ १५३ ॥

आधमांस्तुलया सर्वान् घृतानाहुर्मनीषिणः ।

एकतश्च त्रयो राजन् गृहस्थाधम एकतः ॥ १५४ ॥

समीक्ष्य तुलया पार्थ कामं स्वर्गं च भारत ।

अयं एन्या महर्षीणामियं लोकविदां गतिः ॥ १५५ ॥

इति यः कुरते भावं स त्यागी भरतर्षभ ।

न यः परित्यज्य गृहान् वनमेति विमूढवत् ॥ १५६ ॥

अभिमानकृतं कर्म नैतत्फलवदुच्यते ।

त्यागयुक्तं महाराज सर्वमेव महाफलम् ॥ १५७ ॥

असृजद्धि प्रजा राजन्प्रजापतिरकल्मषः ।

मां यक्ष्यन्तीति धर्मात्मा यश्चैर्विचिधदक्षिणैः ॥ १५८ ॥

गृहस्थाधमिणस्तत्र यज्ञकर्म विरोधकम् ।

तस्माद्गार्हस्थ्यमेवेह दुष्करं दुर्लभं तथा ॥ १५९ ॥

तत्संग्राप्य गृहस्था ये पशुधान्यधनान्विताः ।

न यजन्ते महाराज शाश्वतं तेषु किलियम् ॥ १६० ॥

स रत्नानि विचित्राणि संहृतानि ततस्ततः ।
 मखेष्वनभिसंत्यज्य नास्तिक्यमभिजल्पसि ॥ १६१ ॥
 अनिष्ट्वा च महायज्ञैरकृत्वा च पितृस्वधाम् ।
 तीर्थेष्वनभिसंप्लुत्य प्रजिघ्र्यसि चेत्प्रभो ॥ १६२ ॥
 छिन्नाभ्रमिव गन्तासि विलयं मारुतेरितम् ।
 लोकयोस्त्वयोर्भ्रष्टो ह्यन्तर्गले व्यवस्थितः ॥ १६३ ॥
 अन्तर्बहिश्च यत्किञ्चिन्मनोव्यासङ्गकारकम् ।
 परित्यज्य भवेत्यागी न हित्वा प्रतितिष्ठति ॥ १६४ ॥

क्षात्रेण धर्मेण पराक्रमेण
 जित्वा महीं मन्त्रविद्भ्यः प्रदाय ।
 नाकस्य पृष्ठेऽसि नरेन्द्र गन्ता
 न शोचितव्यं भवताऽद्य पार्ये ॥ १६५ ॥

(अ. ११) न बाह्यं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत ।
 सह०- शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ॥ १६६ ॥
 बाह्यद्रव्यविमुक्तस्य शारीरेष्वनुगृह्यतः ।
 यो धर्मो यत्सुखं वा स्याद्विपत्तां तत्तथाऽस्तु नः ॥ १६७ ॥
 शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य पृथिवीमनुशासतः ।
 यो धर्मो यत्सुखं वा स्यात्सुहृदां तत्तथाऽस्तु नः ॥ १६८ ॥
 द्वयक्षरस्तु भवेन्मृत्युस्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।
 ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥ १६९ ॥
 अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य नियतो यदि भारत ।
 हत्वा शरीरं भूतानां न हिंसा प्रतिपत्स्यते ॥ १७० ॥
 अथापि च सहोत्पत्तिः सत्त्वस्य प्रलयस्तथा ।
 नष्टे शरीरे नष्टः स्याद्ब्रूया च स्यात् क्रियापथः ॥ १७१ ॥
 तस्मादेकान्तमुत्सृज्य पूर्वं पूर्वतरैश्च यः ।
 पन्था निपेवितः सद्भिः स निवेद्यो विजानता ॥ १७२ ॥

लब्ध्वाऽपि पृथिवीं कृत्स्नां सहस्रावरजंगमाम् ।
 न भुङ्क्ते यो नृप. सम्यङ्निष्कलं तस्य जीवितम् ॥ १७३ ॥
 अथवा वसतो राजन् घने वन्येन जीवत. ।
 द्रव्येषु यस्य ममता मृत्योरस्ये स वर्तते ॥ १७४ ॥
 याह्यान्तरं च भूतानां स्वभावं पश्य भारत ।
 ये तु पश्यन्ति तद्भूतं मुच्यन्ते ते महाभयात् ॥ १७५ ॥
 भवान्पिता भवान् माना भवान् आता भवान् गुरु. ।
 दुःखप्रलापानार्तस्य तस्मै त्व क्षन्तुमर्हसि ॥ १७६ ॥
 तथ्यं वा यदि वाऽतथ्यं यन्मयैतत्प्रभाषितम् ।
 तद्विद्धि पृथिवीपाल भक्त्या भरतसत्तम ॥ १७७ ॥

(अ. १४) इमे ते आतर. पार्थ श्रुष्यन्ते स्तोकका इव ।
 द्रौपदी०—वाचाश्रयमानास्तिष्ठन्ति न चैनानभिनन्दसे ॥ १७८ ॥
 नन्दयैतान्महाराज मत्तानिय महाद्विषान् ।
 उपपन्नेन वान्येन सततं दुःखभागिन. ॥ १७९ ॥
 कथं द्वैतवने राजन् पूर्वमुक्त्वा तथा चच. ।
 आतृनेतान् स्म सहितान् शीतयतातपार्दितान् ।
 धर्यं दुर्योधनं हत्या मृधे मोक्षयाम मेदिनीम् ॥ १८० ॥
 यजतां विविधैर्यज्ञैः सृष्टैरातदक्षिणैः ।
 धनयासकृतं दुःखं भविष्यति सुखाय व. ॥ १८१ ॥
 इत्येतानेवमुक्त्वा त्व स्वयं धर्मभृतां वर ।
 कथमद्य पुनर्यौर विनिर्हंसि मनांसि न ॥ १८२ ॥
 न क्लीगो वसुधा भुङ्क्ते न क्लीगो धनमञ्जुते ।
 न क्लीस्य गृहे पुत्रा मन्स्या. पद्म इवासते ॥ १८३ ॥
 नादण्ड. क्षत्रियो माति नादण्डो भूमिमञ्जुते ।
 नादण्डस्य प्रजा राज्ञ. सुखे विन्दन्ति भारत ॥ १८४ ॥

असतां प्रतिपेधश्च सतां च परिपालनम् ।
 एष राज्ञां परो धर्मः समरे चापलायनम् ॥ १८५ ॥
 यत्तद्वलममित्राणां तथा वीर्यसमुद्यतम् ।
 तत्त्वया निहतं वीर तस्मादभुङ्क्ष्व वसुन्धराम् ॥ १८६ ॥
 अनृतं नाग्रयीच्छ्वश्रूः सर्वज्ञा सर्वदर्शिनी ।
 युधिष्ठिरस्त्वां पाञ्चालि सुखे धास्यत्यनुत्तमे ॥ १८७ ॥
 हत्वा राजसहस्राणि बहून्याशुपराक्रमः ।
 तद्व्यर्थं संप्रपद्यामि मोहात्तव जनाधिप ॥ १८८ ॥
 येपामुन्मत्तको ज्येष्ठः सर्वे तेऽप्यनुसारिणः ।
 तवोन्मादान्महाराज सोन्मादाः सर्वपाण्डवाः ॥ १८९ ॥
 यदि हि स्युरनुन्मत्ता भ्रातरस्ते नराधिप ।
 बद्ध्वा त्वां नास्तिकैः सार्धं प्रशासेयुर्वसुन्धराम् ॥ १९० ॥
 प्रशाधि पृथिवीं देवीं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
 सपर्वतवनद्वीपां मा राजन् विमना भव ॥ १९१ ॥

(अ. १५) दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
 अर्जुन०- दण्डः सुतेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्वुधाः ॥ १९२ ॥
 दण्डः संरक्षते धर्मं तथैवार्थं नराधिप ।
 याम् संरक्षते दण्डस्त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ॥ १९३ ॥
 राजदण्डमयादेके पापाः पापं न कुर्वते ।
 यमदण्डमयादेके परलोकमयादपि ॥ १९४ ॥
 परस्परमयादेके पापाः पापं न कुर्वते ।
 एवं सांसिद्धिके लोके सर्वे दण्डे प्रतिष्ठितम् ॥ १९५ ॥
 यस्माददान्तान् दमयत्यदिष्टान् दण्डयत्यपि ।
 दमनादण्डनाच्चेव तस्मादण्डं विदुर्वुधाः ॥ १९६ ॥
 असंमोहाय मर्त्यानामर्थसंरक्षणाय च ।
 मर्यादा स्थापिता लोके दण्डसंज्ञा विशां पते ॥ १९७ ॥

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च मिश्रुकः ।
 दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः ॥ १९८ ॥
 नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाहत्या कर्म दुष्करम् ।
 नाहत्या मन्यघातोव प्राप्नोति महतीं श्रियम् ॥ १९९ ॥
 न हि पश्यामि जीवन्तं लोके कञ्चिद्द्विंसया ।
 सत्यैः सत्या हि जीवन्ति दुर्यलैर्यलवत्तराः ॥ २०० ॥
 नकुलो मृयिकानत्ति विडालो नकुलं तथा ।
 विडालमत्ति श्या राजन् श्वानं व्यालमृगस्तथा ।
 तानत्ति पुरुषः सर्वान् पश्य कालो यथागतः ॥ २०१ ॥
 प्राणस्याक्षमिदं सर्वं जङ्गमं स्यावरं च यत् ।
 विधानं दैवविहितं तत्र विद्वान् न मुह्यति ॥ २०२ ॥
 यथा सृष्टोऽसि राजेन्द्र तथा भवितुमर्हसि ॥ २०३ ॥
 विनीतकोधहर्षा हि मन्दा वनमुपाश्रिताः ।
 विना धर्मं न कुर्वन्ति तापसाः प्राणयापनम् ॥ २०४ ॥
 उदके पङ्कजः प्राणाः पृथिव्यां च फलेषु च ।
 न च कश्चिन्न तान् हन्ति किमन्यत्प्राणयापनात् ॥ २०५ ॥
 सूक्ष्मपोतीति भूतानि तर्कगम्यानि कानिचित् ।
 पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां स्यात्स्कन्धपर्ययः ॥ २०६ ॥
 दण्डनीत्यां प्रणीतायां सर्वे सिद्धयन्त्युपक्रमाः ।
 कौन्तेय सर्वभूतानां तत्र मे नास्ति संशयः ॥ २०७ ॥
 दण्डश्चेन्न भवेद्लोके विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।
 जले मत्स्यानिवाऽभक्ष्यन् दुर्यलान्वलवत्तराः ॥ २०८ ॥
 सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्जनः ।
 दण्डस्य हि भयाद्धीतो भोगार्थैव प्रवर्तते ॥ २०९ ॥
 चातुर्यर्ण्यप्रमोदाय सुनीतिनयनाय च ।
 दण्डो विधात्रा विहितो धर्मार्यां भुवि रक्षितुम् ॥ २१० ॥

मा च ते निघ्नत शत्रून् मन्युर्भवतु पार्थिव ।
न तत्र किल्बिषं किञ्चित्कर्तुर्भवति भारत ॥ २११ ॥

आततायी हि यो हन्यादात्तायिनमागतम् ।
न तेन भ्रूणह्वा स स्यान्मन्युस्तं मन्युमाच्छेति ॥ २१२ ॥

- (अ. २०) अजातशत्रो धर्मेण कृत्वा ते वसुधा जिता ।
तां जित्वा च वृथा राज्ञ परित्यक्तमर्हसि ॥ २१३ ॥
चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येष प्रतिष्ठिता ।
तां क्रमेण महाबाहो यथावज्जय पार्थिव ॥ २१४ ॥

- (अ. २१) क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ प्राप्य राज्यं सुदुर्लभम् ।
जित्वा चारीभ्रष्ट्रेष्ठ तप्यते किं भृशं भवान् ॥ २१५ ॥

शङ्खलिखितकथा

- (अ. २२) पृथमुक्तस्तु कौन्तेयो गुडाकेशेन पाण्डवः ।
नोवाच किञ्चित्कौरव्यस्ततो द्वैपायनोऽग्रवीत् ॥ २१६ ॥

- ध्यास०- बीभत्सोर्यवनं सौम्य सत्यमेतद्युधिष्ठिर ।
शास्त्रदृष्टः परो धर्मं स्थितो गार्हस्थ्यमाश्रितः ॥ २१७ ॥
स्वधर्मं चर धर्मज्ञ यथाशास्त्रं यथाविधि ।
न हि गार्हस्थ्यमुत्सृज्य तवारण्य विधीयते ॥ २१८ ॥
गृहस्थे हि सदा देवाः पितरोऽतिथयस्तथा ।
भृत्याश्चैवोपजीवन्ति तान् भरस्व महीपते ॥ २१९ ॥
घर्षांसि पशवश्चैव भूतानि च जनाधिप ।
गृहस्थेरेव धार्यन्ते तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाधमी ॥ २२० ॥
तपो यज्ञस्तथा विद्या भैक्ष्यमिन्द्रियसंप्रमः ।
ध्यानमेकान्तशीलत्वं तुष्टिर्ज्ञानं च शक्तिः ।
ग्राह्यणानां महायज्ञ चेष्टा संसिद्धिकारिका ॥ २२१ ॥
क्षत्रियाणां तु घक्ष्यामि तवापि विदितं पुनः ॥ २२२ ॥

यज्ञो विद्या समुत्थानमसंतोषः श्रियं प्रति ।
 दण्डधारणमुग्रत्वं प्रजानां परिपालनम् ॥ २२३ ॥
 वेदज्ञानं तथा कृत्स्नं तपः सुचरितं तथा ।
 द्रविणोपार्जनं भूरि पात्रे च प्रतिपादनम् ॥ २२४ ॥
 एतानि राक्षं कर्माणि सुरुतानि विशाम्पते ।
 इमं लोकममुं चैव साधयन्तीति नः श्रुतम् ॥ २२५ ॥
 एषां ज्यायस्तु कौन्तेय दण्डधारणमुच्यते ।
 बलं हि क्षत्रिये नित्यं बले दण्डः समाहितः ॥ २२६ ॥
 भूमिरेतौ निगिरति सर्पो विलश्यानिव ।
 राजानं चाविरोद्धारं ग्राह्यणं चाप्रवासिनम् ॥ २२७ ॥
 सुद्युम्नश्चापि राजर्षिः ध्रूयते दण्डधारणात् ।
 प्राप्तवान्परमां सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा ॥ २२८ ॥

[धि०- भगवन्कर्मणा केन सुशुन्नो यत्तुग्राधिपः ।
 संसिद्धिं परमां प्राप्तः श्रोतुमिच्छामि तं वृषम् ॥ २२९ ॥

व्यास०-अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरा ननम् ।
 शङ्खश्च लिखितश्चास्तां भ्रातरौ संशितवतौ ॥ २३० ॥
 तयोरावतथावास्तां रमणीयौ पृथक् पृथक् ।
 नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैरुपेतौ बाहुदामनु ॥ २३१ ॥
 ततः कदाचिद्विलितः शङ्खस्याश्रममागतः ।
 यहच्छयाऽथ शङ्खोऽपि निष्क्रान्तोऽभवदाश्रमात् ॥ २३२ ॥
 सोऽभिगम्याश्रमं भ्रातुः शङ्खस्य लिखितस्तदा ।
 फलानि पातयामास सम्यक्परिणतान्युत ॥ २३३ ॥
 तान्युपादाय चिक्षब्धो भक्षयामास स द्विजः ।
 तस्मिंश्च भक्षयत्येव शङ्खोऽप्याश्रममागतः ॥ २३४ ॥
 भक्षयन्तं तु तं दृष्ट्वा शङ्खो भ्रातरमप्रवीत् ।
 कुत फलान्यवासानि हेतुना केन खादसि ॥ २३५ ॥

सोऽब्रवीद्भातरं ज्येष्ठमुपसृत्याभिवाद्य च ।
 इत एव गृहीतानि मयेति प्रहसन्निव ॥ २३६ ॥
 तमब्रवीत्तथा शङ्खस्तीव्रोपसमन्वितः ।
 स्तेय त्वया कृतमिदं फलान्याददता स्वयम् ॥ २३७ ॥
 गच्छ राजानमासाद्य स्वकर्म कथयस्व मे ।
 अदत्तादानमेवं हि कृतं पार्थिवसत्तम ॥ २३८ ॥
 स्तेनं मा त्वं विदित्वा च स्वधर्ममनुपालय ।
 शीघ्रं धारय चौरस्थं मम दण्डं नराधिप ॥ २३९ ॥
 इत्युक्तस्तस्य वचनात्सुद्युम्न स नराधिपम् ।
 अभ्यगच्छन्महाबाहो लिखितं संशितव्रत ॥ २४० ॥
 सुद्युम्नस्त्यन्तपालेभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतम् ।
 अभ्यगच्छत्सहामात्यः पद्भ्यामेव जनेश्वरः ॥ २४१ ॥
 तमब्रवीत्समागत्य स राजा धर्मवित्तमम् ।
 किमागमनमाचक्ष्व भगवन् कृतमेव तत् ॥ २४२ ॥
 एयमुक्तः स विप्रपि सुद्युम्नमिदमब्रवीत् ।
 प्रतिश्रुत्य करिष्येति श्रुत्वा तत्कर्तुमर्हसि ॥ २४३ ॥
 अनिष्टप्रानि गुरणा फलानि मनुजैर्भ ।
 भक्षितानि महाराज तत्र मा क्षाधि मा चिरम् ॥ २४४ ॥

सुद्युम्न०-प्रमाणं चेन्मतो राजा भवतो दण्डधारणे ।
 अनुप्रायामपि तथा हेतुः स्याद्वाह्यणर्वभ ॥ २४५ ॥
 स भवानभ्यनुवात शुचिकर्मा महाव्रतः ।
 ब्रूहि कामानतोऽन्यास्त्व करिष्यामि हि ते वच ॥ २४६ ॥
 प्यास०-स च्छाद्यमानो ब्रह्मर्षिः पार्थिवेन महात्मना ।
 नान्यं स धरयामास तस्मादण्डादृते वरम् ॥ २४७ ॥
 ततः स पृथिवीपालो लिखितस्य महात्मनः ।
 परौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो जगाम सः ॥ २४८ ॥

स गत्वा भ्रातरं गङ्गामार्तरूपोऽब्रवीदिदम् ।

धृतदण्डस्य दुर्गुद्धेर्मवांस्तत् क्षन्तुमर्हति ॥ २४२ ॥

शंख०- न कुप्ये तव धर्मज्ञ न त्व वृषयसे मम ।

धर्मस्तु ते व्यतिक्रान्तस्ततस्ते निष्कृतिः कृता ॥ २५० ॥

त्वं गत्वा याशुदां शीघ्रं तर्पयस्व यथात्रिधि ।

देवान्प्रीन्पितृश्वैर्यं मा चाऽधर्मे मनः कृथाः ॥ २५१ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शङ्खस्य लिखितस्तदा ।

अवगाह्यापगां पुण्यामुदकार्यं प्रचक्रमे ॥ २५२ ॥

प्रादुरास्तां ततस्तस्य करौ जलजसन्निभौ ।

ततः स विस्मितो भ्रातुर्दर्शयामास तौ करौ ॥ २५३ ॥

ततस्तमग्रीच्छंस्त्रस्तपसेदं कृतं मया ।

मा च तेऽत्र विशंकाऽभूद्देयमत्र विधीयते ॥ २५४ ॥

लेखि०- किं तु नाहं त्वया पूतः पूर्वमेव महाद्युते ।

यस्य ते तपसो वीर्यमीदृशं द्विजसत्तम ॥ २५५ ॥

शंख०- पथमेतन्मया कार्यं नाहं दण्डधरस्तथ ।

स च पूतो नरपतिस्त्व चापि पितृभिः सह ॥ २५६ ॥

यास०- स राजा पाण्डवश्रेष्ठ श्रेयान् वै तेन कर्मणा ।

प्राप्तवान्परमां सिद्धिं वक्षः प्राचेतसो यथा ॥ २५७ ॥

एव धर्मः क्षत्रियाणां प्रजानां परिपालनम् ।

उत्पयोऽन्यो महाराज मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ २५८ ॥

भ्रातुरस्य हितं वान्यं शृणु धर्मज्ञसत्तम ।

दण्ड एव हि राजेन्द्र क्षत्रधर्मो न मुण्डनम् ॥ २५९ ॥

(अ. २४) अरण्ये वसतां तात भ्रातृणां ते मनस्विनाम् ।

मनोरथा महाराज ये तत्रासन् युधिष्ठिर ॥ २६० ॥

तानिमे भरतश्रेष्ठ प्राप्नुवन्तु महारथा ।

प्रशाधि पृथिवीं पार्यं ययातिरिव नाहुयः ॥ २६१ ॥

भरण्ये दु खवस्ततिरनुभूता तपस्विभिः ।
 दु खस्यान्ते नरव्याघ्र सुखान्यनुभवन्तु वै ॥ २६२ ॥
 धर्ममथं च कामं च भ्रातृभिः सह भारत ।
 अनुभूय ततः पश्चात्प्रस्थाताऽसि विशां पते ॥ २६३ ॥
 सर्वमेधाश्वमेधाभ्यां यजस्व कुरुनंदन ।
 ततः पश्चान्महाराज गमिष्यसि परां गतिम् ॥ २६४ ॥
 भ्रातृश्च सर्वान् ऋतुभिः संयोज्य बहुदक्षिणैः ।
 संप्राप्तः कीर्तिमतुलां पाण्डवेय भविष्यसि ॥ २६५ ॥

(अ १५) न पार्थिवमिदं राज्यं न भोगाश्च पृथग्विधाः ।
 युधि०- प्रीणयन्ति मनो मेऽद्य शोको मां रुन्धयत्ययम् ॥ २६६ ॥
 धृत्वा वीरविहीनानामपुत्राणां च योषिताम् ।
 परिदेवयमानानां शान्तिं नोपलभे मुने ॥ २६७ ॥
 इत्युक्तः प्रत्युवाचेद् व्यासो योगविदां वरः ।
 युधिष्ठिरं महाप्राज्ञो धर्मज्ञो वेदपारगः ॥ २६८ ॥
 न कर्मणा लभ्यते चेज्यया वा
 नाप्यस्ति दाता पुत्रपस्य कश्चित् ।
 पर्याययोगाद्विहितं विधात्रा
 कालेन सर्वं लभते मनुष्यः ॥ २६९ ॥
 न बुद्धिशास्त्राध्ययनेन शक्य
 प्राप्तुं विशेषं मनुजैरकाले ।
 मूर्खोऽपि चाप्नोति वदाचिदर्थान्
 कालो हि कार्यं प्रति निर्विशेषः ॥ २७० ॥
 नाभूतिकालेषु फलं ददन्ति
 शिल्पानि मन्त्राश्च तथौषधानि ।
 तान्येव कालेन समाहितानि
 सिद्ध्यन्ति वर्धन्ति च भूतिकाले ॥ २७१ ॥

नाकालतो भानुरपैति योगं

नाकालतोऽस्तंगिरिमभ्युपैति ।

नाकालतो वर्धते हीयते च

चन्द्रः समुद्रोऽपि महोर्मिमाळी ॥ २७२ ॥

सर्वानेवैष पर्यायो मर्त्यान्स्पृशति दुःसहः ।

कालेन परिपका हि प्रियन्ते सर्वपार्थिवाः ॥ २७३ ॥

ध्वन्ति चान्याभरान् राजंस्तानप्यन्ये तथा नराः ।

संक्षेपा लौकिकी राजश्च दिनस्ति न हन्यते ॥ २७४ ॥

हन्तीति मन्यते कश्चिन्न हन्तीत्यपि चापरः ।

स्वभावतस्तु नियतौ भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ २७५ ॥

आत्मापि धार्य न मम सर्वापि पृथिवी मम ।

यथा मम तथाऽन्येयामिति पश्यन्न मुह्यति ॥ २७६ ॥

शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च ।

दिद्यसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ २७७ ॥

एवमेतानि कालेन प्रियद्वेष्याणि भागशः ।

जीवेषु परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ २७८ ॥

तृष्णार्तिप्रभवं दुःखं दुःखार्तिप्रभवं सुखम् ।

सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ॥ २७९ ॥

न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम् ।

सुखमेव हि दुःखान्तं कदाचिद्दुःखतः सुखम् ।

तस्मादेतद्वयं जह्याद्य इच्छेच्छाश्वतं सुखम् ॥ २८० ॥

सुखं वा यदि वा दुःखं प्रियं वा यदि वाऽप्रियम् ।

प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजितः ॥ २८१ ॥

ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धेः परं गताः ।

त एव सुखमेधन्ते मध्यमः क्लिश्यते जनः ॥ २८२ ॥

सुखं च दुःखं च भवाभवौ च
 लाभालाभौ मरणं जीवितं च ।
 पर्यायतः सर्वमवाप्नुवन्ति
 तस्माद्धीरो नैव हृष्येन्न शोचेत् ॥ २८३ ॥

(अ. १७) सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
 संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ २८४ ॥
 सुखं दुःखान्तमालस्यं दाक्ष्यं दुःखं सुखोदयम् ।
 भूतिः धीर्होर्धृतिः कीर्तिर्दक्षे वसति नालसे ॥ २८५ ॥
 नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय शत्रवः ।
 न च प्रजाऽलमर्थेभ्यो न सुखेभ्योऽप्यलं धनम् ॥ २८६ ॥
 यथा सृष्टोऽसि कौन्तेय घात्रा कर्मसु तत्कुरु ।
 अत एव हि सिद्धिस्ते नेशस्त्व कर्मणा नृप ॥ २८७ ॥

(अ. १८) उत्पन्नमिममात्मानं नरस्यानन्तरं ततः ।
 तानि तान्यनुवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ २८८ ॥
 ये च विंशतिवर्षा वा त्रिंशद्वर्षाश्च मानवाः ।
 परेण ते धर्माशताश्च भविष्यन्ति पार्थिव ॥ २८९ ॥
 जरामृत्यू हि भूतानां खादितारौ वृकाविधौ ।
 धलिनां दुर्बलानां च ह्रस्वानां महतामपि ॥ २९० ॥
 न कश्चिज्जात्वतिगमेज्जरासुत्यू हि मानवः ।
 अपि सागरपर्यन्तां विजित्येमां वसुन्धराम् ॥ २९१ ॥
 सुखं वा यदि वा दुःखं भूतानां पर्युपस्थितम् ।
 प्राप्तव्यमवशः सर्वं परिहारो न विद्यते ॥ २९२ ॥
 आसनं शयनं यानमुत्थानं पानभोजनम् ।
 नित्यं सर्वभूतानां कालेनैव भवत्युत ॥ २९३ ॥

चैद्याश्चाप्यातुराः सन्ति बलवन्तश्च दुर्बलाः ।
 श्रोमन्तश्चापरे पण्डा विचित्रः कालपर्ययः ॥ २९४ ॥
 सन्ति पुत्राः सुबहवो दरिद्राणामनिच्छताम् ।
 नास्ति पुत्रः समृद्धानां विचित्रं विधिचेष्टितम् ॥ २९५ ॥
 अकिञ्चनाश्च दृश्यन्ते पुरपाश्चिरजीविन ।
 समृद्धे च कुले जाता विनश्यन्ति पतङ्गवत् ॥ २९६ ॥
 इति कालेन सर्पार्थानीप्सितानीप्सितानिह ।
 स्पृशन्ति सर्वभूतानि निमित्तं नोपलभ्यते ॥ २९७ ॥
 शीतमुष्णं तथा वर्षं कालेन परिधर्तते ।
 एवमेव मनुष्याणां सुखदुःखे नरर्षभ ॥ २९८ ॥
 शौपद्यानि न मन्त्राश्च न होमा न पुनर्जपाः ।
 त्रायन्ते मृत्युनोपेतं जरया चापि मानवम् ॥ २९९ ॥
 ये चैव पुरुषाः स्त्रीभिर्गीतगद्धारुपस्थिताः ।
 ये घानायाः पराभ्रादा कालस्तेषु समक्रियः ॥ ३०० ॥
 मातापितृसहस्राणि पुनर्दारशतानि च ।
 संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयम् ॥ ३०१ ॥
 नैयास्य कश्चिद्भविता नायं भवति कस्यचित् ।
 पथि सङ्गतमेवेदं दारान्धुसुहृज्जनैः ॥ ३०२ ॥
 काले क्व च गमिष्यामि को न्वहं किमिहास्थितः ।
 कस्मात्किमनुशोचेयमित्येव स्थापयेन्मनः ॥ ३०३ ॥
 नायमत्यन्तसंघासो लभ्यते जातु केनचित् ।
 अपि स्येन शरीरेण त्रिमुतान्येन केनचित् ॥ ३०४ ॥
 क्व नु तेऽद्य पितरः सख्यः क्व नु तेऽद्य पितृसहस्रः ।
 न त्वं पश्यसि तानद्य न त्वां पश्यन्ति तेऽनद्य ॥ ३०५ ॥

षोडशराजकीयम्

(अ. २१) अव्याहरति राजेन्द्रे धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे ।

वैश०- गुडाकेशो हृषीकेशमभ्यभाषत पाण्डव ॥ ३०६ ॥

ज्ञातिशोकाधिसंतप्तो धर्मपुत्रः परंतपः ।

एष शोकार्णवे मग्नस्तमाश्वासय माधव ॥ ३०७ ॥

घातु०- मा कृथा पुरुषव्याघ्र शोकं त्वं गात्रशोषणम् ।

न हि ते सुलभा भूयो ये हताऽस्मिन् रणाजिरे ॥ ३०८ ॥

क्षत्रधर्मरताः शूरा वेदवेदाङ्गपारगाः ।

प्राप्ता वीर्यमतिं पुण्यां तांश्च शोच्यतुमर्हसि ॥ ३०९ ॥

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

सृज्यं पुत्रशोकार्ते यथाऽयं नारदोऽब्रवीत् ॥ ३१० ॥

महाभाग्यं पुरा राणां कीर्त्यमानं मया शृणु ।

गच्छावधानं नृपते ततो दुःखं प्रहास्यसि ॥ ३११ ॥

मृतान्महानुभावान्स्त्वं धुर्वैव पृथिवीपतीन् ।

शममानय संतापं शृणु विस्तरशश्च मे ॥ ३१२ ॥

(१) आविक्षितं मरुतं च मृतं सृज्य शुश्रुम् ।

यः स्पर्धयाऽजयच्छक्रं देवराजं पुरन्दरम् ॥ ३१३ ॥

आविक्षितस्य वै सत्रे विभ्वेदेवाः सभासदः ।

मरुतः परिवेषारः साध्याश्चासन्महात्मनः ॥ ३१४ ॥

स चेन्ममारं सृज्य घनुर्मद्वतरस्त्वया ।

पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ३१५ ॥

(२) सुहोत्रं क्षीयातिथिनं मृतं सृज्य शुश्रुम् ।

यस्मिन् हिरण्यं घनृपे मघवा परिचत्सरम् ॥ ३१६ ॥

सत्यनामा घनुमती यं प्राप्यासीजनाधिपम् ।

हिरण्यमवहन्नघस्तस्मिञ्जनपदेऽवरे ॥ ३१७ ॥

(३) अङ्गं बृहद्रथं चैव मृतं सृज्य शुश्रुम् ॥ ३१८ ॥

यः सहस्रं सहस्राणां गजानामतिपद्मिनाम् ।
 ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ३१९ ॥
 अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणामिर्द्विजातयः ।
 यस्य यज्ञेषु राजेन्द्र शतसदस्येषु वै पुरा ॥ ३२० ॥

- (४) न जातो जनिता नान्यः पुमान् यः संप्रदास्यति ।
 यदङ्गः प्रददौ वित्तं सोमसस्थासु सप्तसु ॥ ३२१ ॥
 शिथिमौशीनरं चैव मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
 य इमां पृथिवीं सर्वां चर्मघातमयेष्यत् ॥ ३२२ ॥
 महता रथघोषेण पृथिवीमनुनादयन् ।
 एकच्छत्रां महीं चक्रे जैत्रेणैकरथेन यः ॥ ३२३ ॥

- (५) भरतं चैव दीप्यन्ति मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
 शाकुन्तलं महात्मानं भूरिद्रविणसञ्जयम् ॥ ३२४ ॥
 अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
 इष्टयान्स महातेजा दीप्यन्तिर्भरतः पुरा ॥ ३२५ ॥
 (६) रामं दारारयिं चैव मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
 योऽन्यकम्पत वै नित्यं प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ॥ ३२६ ॥
 कालघर्षी च पर्जन्यः सस्यानि समपादयत् ।
 नित्यं सुभिक्षमेवासीद्रामे राज्यं प्रशासति ॥ ३२७ ॥
 स चतुर्दशवर्षाणि बने प्रोष्य महातपाः ।
 दशाश्वमेधान् जारुथ्यानाजहार निर्गलान् ॥ ३२८ ॥

- दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
 अयोध्याधिपतिर्भूत्वा रामो राज्यमकारयत् ॥ ३२९ ॥
 (७) भगीरथ च यजानं मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
 यस्येन्द्रो वितते यज्ञे सोमं पीत्वा भदोत्कटः ॥ ३३० ॥
 भूरिदक्षिणमिष्ट्वाकुं यजमान भगीरथम् ।
 त्रिलोकपथगा गङ्गा दुहितृत्वमुपेयुषी ॥ ३३१ ॥

- (८) दिलीपं च महात्मानं मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
 यस्य कर्माणि भूरीणि कथयन्ति द्विजातयः ॥ ३३२ ॥
 यस्येह यजमानस्य यज्ञे यज्ञे पुरोहितः ।
 सहस्रं वारणान्हेमान्दक्षिणामत्यकालयत् ॥ ३३३ ॥
 त्रयः शब्दा न जीर्यन्ते दिलीपस्य निवेशने ।
 स्वाध्यायघोषो ज्याघोषो वीयतामिति वै त्रयः ॥ ३३४ ॥
- (९) मान्धातारं यौवनाश्वं मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
 यं देवा मरुतो गर्भं पितुः पार्श्वदपाहरन् ॥ ३३५ ॥
 यं दृष्ट्वा पितुस्तत्सङ्गो शयानं देवरूपिणम् ।
 अन्योन्यमटुवन्देवाः कमयं धास्यतीति वै ॥ ३३६ ॥
 मामेव धास्यतीत्येवमिन्द्रोऽधाभ्युपपद्यत ।
 मान्धातेति ततस्तस्य नाम चक्रे शतक्रतुः ॥ ३३७ ॥
 ततस्तु पयसो धारां पुष्टिहेतोर्महात्मनः ।
 तस्यास्ये यौवनाश्वस्य पाणिरिन्द्रस्य चाक्षवत् ॥ ३३८ ॥
 यत्र सूर्य उदेति स्म यत्र च प्रतितिष्ठति ।
 सर्वे तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेप्रमुच्यते ॥ ३३९ ॥
- (१०) ययातिं नाहुषं चैव मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
 य इमां पृथिवीं कृत्स्नां विजित्य सहसागराम् ॥ ३४० ॥
 शम्भापातेनाभ्यतीयाद्वेदीभिश्चित्रयन्महीम् ।
 ईजानः प्रनुमिमुत्थैः पर्यगच्छदसुन्धराम् ॥ ३४१ ॥
 इष्ट्वा प्रनुसहस्रेण याजपेयशतेन च ।
 तर्पयामास विप्रेन्द्रास्त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः ॥ ३४२ ॥
- (११) जम्बवीर्यं च नाभागं मृतं सृञ्जय शुश्रुम ।
 यं प्रजा घग्निरे पुण्यं गोप्तारं नृपसत्तमम् ॥ ३४३ ॥
 यः सहस्रं सहस्राणां राशामयुत याजिनाम् ।
 ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः सुसंहितः ॥ ३४४ ॥

नैतत्पूर्वं जनाश्चमूर्त्नं करिष्यन्ति चापरे ।

इत्यम्यरीपं नामागिमन्वमोटन्त दक्षिणाः ॥ ३४५ ॥

(१२) शशयिन्दुं चैत्ररथं मृतं शुश्रुम सृजय ।

यस्य भार्यासहस्राणां शतमासीन्महात्मनः ॥ ३४६ ॥

सहस्रं तु सहस्राणां यस्यासन् शशविन्द्वाः ।

द्विरण्यकयचाः सर्वे सर्वे चोत्तमधन्विनः ॥ ३४७ ॥

शतं कन्या राजपुत्रमेकैकं पृथगन्वयुः ।

कन्यां कन्यां शतं नागा नागं नागं शतं रथाः ॥ ३४८ ॥

रथे रथे शतं चाध्वा देशजा हेममालिनः ।

अश्वे अश्वे शतं गावो गवां तद्वज्राविक्रम् ॥ ३४९ ॥

एतद्धनमपर्यन्तमश्वमेघे महामखे ।

शशयिन्दुमहाराज ग्राह्यनेभ्यः समर्पयत् ॥ ३५० ॥

(१३) गणं चामूर्त्तरयसं मृतं शुश्रुम सृजय ।

यः स धर्यशतं राजा हुतशिष्टाशनोऽभयन् ॥ ३५१ ॥

शतं गवां सहस्राणि शतमश्वतराणि च ।

उत्थायोत्थाय वै प्रादात्सहस्रं परिवत्सरान् ॥ ३५२ ॥

सौवर्णां पृथिवीं कृत्वा दशव्यामां द्विययताम्रं ।

दक्षिणामददद्राजा वाजिमेघे महाकतौ ॥ ३५३ ॥

(१४) रन्तिदेवं च सांस्कृत्यं मृतं सृजय शुश्रुम ।

सम्यगापध्य यः शक्राद्वरं लेभे महातपाः ॥ ३५४ ॥

अर्धं च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।

धन्वा च नो मा व्यगमन्मा च याचिष्म कञ्चन ॥ ३५५ ॥

उपातिष्ठन्त पशवः स्वयं तं संशितव्रतम् ।

ग्राम्यारण्या महात्मानं रन्तिदेवं यशस्विनम् ॥ ३५६ ॥

महानदी चर्मयशस्कलेदात् ससृजे यतः ।

ततश्चर्मण्वतीत्येवं विख्याता सा महानदी ॥ ३५७ ॥

घटाः पात्र्यः कटाहानि स्थाव्यश्च पिठराणि च ।
नासीत्किञ्चिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य धीमतः ॥ ३५८ ॥

(१५) सगरं च महात्मानं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
पट्टिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तमनुजग्मिरे ॥ ३५९ ॥
खानयामास यः कोपात्पृथिवीं सागराङ्किताम् ।
यस्य नात्मा समुद्रश्च सागरत्वमुपागतः ॥ ३६० ॥

(१६) राजानं च पृथुं वैन्यं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ।
यमभ्यपिञ्चन्त्संभूय महारण्ये महर्षयः ॥ ३६१ ॥
प्रथयिष्यति वै लोकान्पृथुरित्येव शब्दितः ।
क्षताघो वै प्रायतीति स तस्मात्क्षत्रियः स्मृतः ॥ ३६२ ॥
पृथुं वैन्यं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः स्मेति यदबुधन् ।
ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥ ३६३ ॥
अरुष्टपच्या पृथिवी पुटके पुटके मधु ।
सर्वा द्रोणदुया गाघो वैन्यस्यासन्प्रशासतः ॥ ३६४ ॥
आपस्तस्तंभिरे चास्य समुद्रमभियास्यत ।
स्तिश्चानुदीर्यन्त ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ॥ ३६५ ॥
हिरण्यांस्त्रिनलोत्सेधान्पर्वतानेकविंशतिम् ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ राजा योऽश्वमेधे महामये ॥ ३६६ ॥
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुत्पयथाः ॥ ३६७ ॥

सृञ्जय०- अमोघदर्शिनमम चेत्यसादं
सन्तापदग्धस्य विमो प्रकुर्यां ।
सुतस्य सङ्गीयनमद्य मे स्या-
त्तव प्रसादात्सुतसङ्गमश्च ॥ ३६८ ॥

नारद०- यस्ते पुत्रो गमितोऽयं विजातः
स्वर्णंष्टीगो यमदात्पतस्ते ।
पुनस्तु ते पुत्रमहं ददामि
हिरण्यनाभं धर्मसद्वलिणं च ॥ ३६९ ॥

नारदपर्वतोपारयानम्

(अ. ३०) पर्यतेन किमर्थं वा दत्तस्तेन ममार च ।

युधि०— कथं वा काञ्चनष्टीवोत्येतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३७० ॥

श्रीकृ०— अत्र ते वर्णयिष्यामि यथावृत्तं जनेश्वर ॥ ३७१ ॥

नारद० पर्यतश्चैव द्वावृत्ती लोकसत्तमौ ।

मातुलो भागिनेयश्च देवलोकादिहागतौ ॥ ३७२ ॥

विहर्तुं कामौ समीत्या मानुषेषु पुरा विमौ ।

श्रीतिमन्तौ मुदा युक्ती समयं चैव चक्रतुः ॥ ३७३ ॥

यो भवेद्दृदि संकल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः ।

अन्योन्यस्य स आख्येयोऽमृषा शापोऽन्यथा भवेत् ॥ ३७४ ॥

तौ तथेति प्रतिज्ञाय महर्षौ लोकपूजितौ ।

सुख्य श्वेत्यमभ्येत्य राजानमिदमूचतुः ॥ ३७५ ॥

आवां भवति वत्स्याघः कश्चित्कालं हिताय ते ।

तथेति कृत्वा राजा तौ सत्कृत्योपचचार ह ॥ ३७६ ॥

ततः कदाचित्तौ राजा महात्मानो तपोधनौ ।

अग्रवीत्परमप्रीतः सुतेयं यस्वर्णिनी ॥ ३७७ ॥

एकैव मम कन्येया युवा परिचरिष्यति ।

सुकुमारी कुमारी च पद्मकिञ्जल्कतुप्रभा ॥ ३७८ ॥

परमं सौम्यमित्युक्तं ताभ्यां राजा शशांस ताम् ।

कन्ये विप्रायुपचर देवयत्पितृवश्च ह ॥ ३७९ ॥

सा तु कन्या तथेत्युक्त्वा पितरं धर्मचारिणी ।

ययानिदेशं राजस्तौ सत्कृत्योपचचार ह ॥ ३८० ॥

तस्यास्तेनोपचारेण रूपेणाप्रतिमेन च ।

नारदं हृच्छयस्वर्णं सहस्रीवाभ्यपद्यत ॥ ३८१ ॥

चतुष्टे हि ततस्तस्य हृदि कामो महात्मनः ।

न च तं भागिनेयाय परंताय महात्मने ।

शशांस हृच्छय तीन व्रीटमानः स धर्मवित् ॥ ३८२ ॥

तपसा चेद्भित्तैश्चैव पर्वतोऽथ वुबोधं तम् ।
 कामार्तं नारदं क्रुद्धः शशापैनं ततो भृशम् ॥ ३८३ ॥
 ब्रह्मचारी गुरुर्यस्मात्तपस्वी ब्राह्मणश्च सन् ।
 अकार्षीः समयभ्रंशमावाभ्यां यः कृतो मिथः ॥ ३८४ ॥
 शप्स्ये तस्मात्सुसंकुद्धो भवन्तं तं निबोध मे ।
 सुकुमारी च ते भार्या भविष्यति न संशयः ॥ ३८५ ॥
 घनरं चैव ते रूपं विवाहात्प्रभृति प्रभो ।
 संद्रक्ष्यन्ति नराश्चान्ये स्वरूपेण विनाशनम् ॥ ३८६ ॥
 स तद्वाक्यं तु विज्ञाय नारदः पर्वतं तथा ।
 अशपत्तमपि क्रोधाद्भागिनेयं स मातुलः ॥ ३८७ ॥
 तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ।
 युक्तोऽपि नित्यधर्मश्च न धै स्वर्गमवाप्स्यति ॥ ३८८ ॥
 तौ तु शप्त्वा भृशं क्रुद्धौ परस्परममर्षणौ ।
 प्रतिजग्मतुरन्योन्यं क्रुद्धाविव गजोत्तमौ ॥ ३८९ ॥
 पर्वतः पृथिवीं कृत्स्नां विचचार महामतिः ।
 पूज्यमानो यथान्यायं तेजसा स्वेन भारत ॥ ३९० ॥
 अथ तामलभत्कन्यां नारदः सृञ्जयात्मजाम् ।
 धर्मेण विप्रप्रवरः सुकुमारीमनिन्दिताम् ॥ ३९१ ॥
 सा तु कन्या यथाशार्पं नारदं तं ददर्श ह ॥ ३९२ ॥
 पाणिग्रहणमन्त्राणां नियोगादेव नारदम् ।
 सुकुमारी च देवर्षिं घनरप्रतिमाननम् ।
 नैवायमन्यत तदा प्रीतिमत्येव चाभवत् ॥ ३९३ ॥
 उपतस्थे च भर्तारं न चान्यं मनसाऽप्यगात् ॥ ३९४ ॥
 ततः कदाचिद्भगवान्पर्वतोऽनुचचार ह ।
 वनं विरहितं किञ्चित्तत्रापश्यत्स नारदम् ।
 नियतयेतां तौ शापावन्योन्येन तदा मुनी ॥ ३९५ ॥

श्रीसमृद्धं तदा दृष्ट्वा नारदं देवरूपिणम् ।
 सुकुमारी प्रदुद्राव परपत्यमिशङ्कया ॥ ३९६ ॥
 तां पर्वतस्ततो दृष्ट्वा प्रद्रवन्तीमनिन्दिताम् ।
 अग्रवीत्तत्र भर्तॄन् नात्र कार्या विचारणा ॥ ३९७ ॥
 सानुनीता बहुविधं पर्वतेन महात्मना ।
 शापदोषं च तं भर्तुः श्रुत्वा प्रहृतिमागता ॥ ३९८ ॥
 पर्वतोऽथ ययौ स्वर्गं नारदोऽभ्यगमद्गृहान् ॥ ३९९ ॥
 प्रत्यक्षकर्ता सर्वस्य नारदो भगवानृषिः ।
 एष वक्ष्यति ते पृष्ठो यथावृत्तं नरोत्तम ॥ ४०० ॥

- (अ. ११) ततो राजा पाण्डुसुतो नारदं प्रत्यभाषत ।
 भगवच्छ्रोतुमिच्छामि सुवर्णं ग्रीयिसंभवम् ॥ ४०१ ॥
- नारद०— एषमेतन्महाबाहो यथाऽयं केशवोऽग्रवीत् ।
 कार्यस्यास्य तु यच्छ्रेयं तत्ते वक्ष्यामि वृच्छतः ॥ ४०२ ॥
 अहं च पर्वतश्चैव स्वस्त्रीयो मे महामुनिः ।
 घस्तुकामावभिगतौ सृञ्जयं जयतां घरम् ॥ ४०३ ॥
 तत्रावां पूजितौ तेन विधिदष्टेन कर्मणा ।
 सर्वकामैः सुविहितौ निवसावोऽस्य वेदमनि ॥ ४०४ ॥
 तत्त आहूय राजानं सृञ्जयं जयतां घरम् ।
 पर्वतोऽनुमतो वाक्यमुवाच कुरुपुङ्गव ॥ ४०५ ॥
 प्रीतौ स्वो नृप सत्कारैर्मवदार्जवसंभृतैः ।
 आयाभ्यामभ्यनुज्ञातो वरं नृवर चिन्तय ॥ ४०६ ॥
- सृञ्जय०— अभीप्सामि श्रुतं वीरं वीर्यवन्तं दृढव्रतम् ।
 आयुष्मान्तं महामागं देवराजसमद्युतिम् ॥ ४०७ ॥
- पर्वत०— भविष्यत्येष ते कामो न त्वायुष्मान्मविष्यति ।
 देवराजाभिमृत्यर्थं सङ्कल्पो ह्येष ते हृदि ॥ ४०८ ॥
- म.घा.(खंड ३) ३

ख्यातः सुवर्णाष्टीवीति पुत्रस्तत्र भविष्यति ।
 रक्ष्यश्च देवराजात्स देवराजसमद्युतिः ॥ ४०९ ॥
 तच्छ्रुत्वा सृञ्जयो वाक्यं पर्वतस्य महात्मनः ।
 प्रसादयामास तदा नैतदेवं भवेदिति ॥ ४१० ॥
 आयुष्मान्मे भवेत्पुत्रो भवतस्तपसा मुने ।
 न च तं पर्वतः किञ्चिदुवाचेन्द्रव्यपेक्षया ॥ ४११ ॥
 तमहं नृपतिं दीनमनुवं पुनरेव च ।
 स्मर्तव्योऽस्मि महाराज दर्शयिष्यामि ते सुतम् ॥ ४१२ ॥
 अहं ते दयितं पुत्रं प्रेतराजवशं गतम् ।
 पुनर्दास्यामि तद्रूपं मा शुचः पृथिवीपते ॥ ४१३ ॥
 एवमुक्त्वा तु नृपतिं प्रयातौ स्वो यथेक्षितम् ।
 सृञ्जयश्च यथाकामं प्रविवेश स्वमन्दिरम् ॥ ४१४ ॥
 सृञ्जयस्याथ राजपैः कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
 जज्ञे पुत्रो महावीर्यस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ४१५ ॥
 घनृधे स यथाकालं सरसीय महोत्पलम् ।
 यभूव काञ्चनघ्नीवी यथार्थं नाम तस्य तत् ॥ ४१६ ॥
 तदद्भुततमं लोके पश्ये कुरसत्तम ।
 बुबुधे तच्च देवेन्द्रो धरदानं महर्षितः ॥ ४१७ ॥
 चोदयामास तद्वज्रं दिव्यास्त्रं मूर्तिमतिस्थितम् ।
 ध्याग्रो भूत्वा जहीमं त्वं राजपुत्रमिति प्रभो ॥ ४१८ ॥
 एवमुक्तस्तु शक्रेण वज्रः परपुरंजयः ।
 कुमारमन्तर्येक्षी नित्यमेवान्यपद्यत ॥ ४१९ ॥
 सृञ्जयोऽपि सुतं प्राप्य देवराजसमद्युतिम् ।
 हृष्टः सान्तःपुरो राजा घननित्यो यभूव ह ॥ ४२० ॥
 ततो भागीरथीतीरे कदाचिन्निर्जने घने ।
 धात्रीद्वितीयो धालः स श्रीदार्थं पर्यधावत ॥ ४२१ ॥

पञ्चवर्षकदेशीयो बालो नागेन्द्रविजयः ।
 सहस्रोत्पतितं व्याघ्रमाससाद् महाबलम् ॥ ४२२ ॥
 स बालस्तेन निष्पिष्टो वेपमानो नृपात्मजः ।
 व्यसुः पपात मेदिन्यां ततो घात्री विचुकुरो ॥ ४२३ ॥
 हत्वा तु राजपुत्रं स तत्रैवान्तरधीयत ।
 शार्दूलो देवराजस्य माययाऽन्तर्हितस्तदा ॥ ४२४ ॥
 धाव्यास्तु निनदं श्रुत्वा रुदत्याः परमार्तवत् ।
 अभ्यधावन्त तं देशं स्वयमेव महीपतिः ॥ ४२५ ॥
 स तमुत्सङ्गमारोप्य परिपीडितमानसः ।
 पुनं रुधिरसंसिक्तं पर्यदेवयदातुरः ॥ ४२६ ॥
 ततस्ता मातरस्तस्य रुदत्यः शोककर्षिताः ।
 अन्यधावन्त तं देशं यत्र राजा स सुहृदयः ॥ ४२७ ॥
 ततः स राजा सस्मार मामेव गतमानसः ।
 तदाहं चिन्तनं ज्ञात्वा गतयांस्तस्य दर्शनम् ॥ ४२८ ॥
 मयैतानि च वाक्यानि श्रावितः शोकलालसः ।
 यानि ते यदुदीरेण कथितानि महीपते ॥ ४२९ ॥
 सङ्गीयितश्चापि पुनर्यासवानुमते तदा ।
 भयितथ्यं तथा तच्च न तच्छन्यमतोऽन्यथा ॥ ४३० ॥
 तत ऊर्ध्वं कुमारस्तु स्वर्णप्रीवी महायशाः ।
 चित्तं प्रसादयामास पितुर्मातुश्च धीर्यवान् ॥ ४३१ ॥
 कारयामास राज्यं च पितरि स्वर्गते नृप ।
 वर्गणां शतमेकं च सहस्रं भीमविजयः ॥ ४३२ ॥
 तत ईजे महायक्षैर्वहुभिर्भूदिक्षिणैः ।
 तर्पयामास देवांश्च पितृंश्चैव महाद्युतिः ॥ ४३३ ॥
 उत्पाद्य च बह्वृषान्कुलसन्तानकारिणः ।
 कालेन महता राजन् कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ४३४ ॥

स त्वं राजेन्द्र सज्जातं शोकमेनं निर्वर्तय ।
 यथा त्वां केशवः प्राह व्यासश्च सुमहातपाः ॥ ४३५ ॥
 पितृपैतामहं राज्यमास्थाय धुस्मुद्वह ।
 इष्ट्वा पुण्यैर्महायज्ञैस्त्रिं लोकमवाप्स्यसि ॥ ४३६ ॥

(अ. ३२) तूष्णीभूतं तु राजानं शोचमानं युधिष्ठिरम् ।
 वैश०— तपस्वी धर्मतत्त्वज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रीत् ॥ ४३७ ॥
 व्यास०— प्रजानां पालनं धर्मो राज्ञां राजीवलोचन ।
 धर्मः प्रमाणं लोकस्य नित्यं धर्मानुवर्तिनः ॥ ४३८ ॥
 अनुतिष्ठस्व तद्राजन्पितृपैतामहं षट्म् ।
 ब्राह्मणेषु तपो धर्मः स नित्यो वेदनिश्चितः ॥ ४३९ ॥
 तत्प्रमाणं ब्राह्मणानां शाश्वतं भरतर्षभ ।
 तस्य धर्मस्य कृत्स्नस्य क्षत्रियः परिरक्षिता ॥ ४४० ॥
 धर्मे विनश्यमानं हि यो न रक्षेत्स धर्महा ।
 ते त्वया धर्महन्तारो निहताः सपदानुगाः ॥ ४४१ ॥
 स्वधर्मे वर्तमानस्त्वं किं नु शोचसि पाण्डव ।
 राजा हि हन्यादद्याद्य प्रजा रक्षेच्च धर्मतः ॥ ४४२ ॥

(अ. ३२) इदं तु श्रूयते पार्थ युद्धे देवासुरे पुरा ।
 असुरा भ्रातरो ज्येष्ठा देवाश्चापि यवीपसः ॥ ४४३ ॥
 तेषामपि धीनिमित्तं महानासीत्समुच्छ्रयः ।
 युद्धं कर्त्तुमहस्त्राणि द्वात्रिंशदभवत्किल ॥ ४४४ ॥
 एकार्णवां महीं कृत्वा रुधिरं परिप्लुताम् ।
 जघ्नुर्देव्यांस्तथा देवास्त्रिदिवं चाभिलेभिरे ॥ ४४५ ॥
 तथैव पृथिवीं लब्ध्वा ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 संधिता दानवानां वै साह्यार्थं दर्पमोहिताः ॥ ४४६ ॥
 शालावृक्षा इति ख्यातास्त्रिषु लोकेषु भारत ।
 अष्टाशीतिसहस्राणि ते चापि विबुधैर्हताः ॥ ४४७ ॥

धर्मव्युच्छित्तिमिच्छन्तो येऽधर्मस्य प्रवर्तकाः ।
 हन्तव्यास्ते दुरात्मानो देवैर्देव्या इवोव्यव्याः ॥ ४४८ ॥
 एकं हत्वा यदि कुले शिष्टानां स्यादनामयम् ।
 कुलं हत्वा च राष्ट्रे च न तद्वृत्तोपघातकम् ॥ ४४९ ॥
 अधर्मरूपो धर्मो हि कश्चिदस्ति नपधिप ।
 धर्मश्चाधर्मरूपोऽस्ति तच्च ज्ञेयं विपश्चिता ॥ ४५० ॥
 तस्मात्संस्तंभयात्मानं श्रुतवानसि पाण्डव ।
 देवेः पूर्वगतं मार्गमनुयातोऽसि भारत ॥ ४५१ ॥
 न ह्रीदृशा गमिष्यन्ति नरकं पाण्डवर्षभ ।
 भ्रातृनाशवासयैतांस्त्वं सुहृदश्च परन्तप ॥ ४५२ ॥
 यो हि पापसमारम्भे कार्ये तद्भावभावितः ।
 कुर्वन्नपि तथैव स्यात्कृत्वा च निरपन्नपः ॥ ४५३ ॥
 तस्मिंस्तत्कलुषं सर्वं समाप्तमिति शब्दितम् ।
 प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति ह्रासो वा पापकर्मणः ॥ ४५४ ॥
 त्वं तु शुक्लामिजातीयः परदोषेण कारितः ।
 अनिच्छमानः कर्मदं कृत्वा च परितप्यसे ॥ ४५५ ॥
 अश्वमेधो महायज्ञः प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।
 समाहर महाराज विषाप्मेधं भविष्यसि ॥ ४५६ ॥
 मरुद्भिः सह जित्वाऽरीन् भगवान्पाकशासनः ।
 एकैकं क्रतुमाहृत्य शतकृत्वः शतक्रतुः ॥ ४५७ ॥
 धृतपाप्मा जितस्वर्गो लोकान्प्राप्य सुखोदयान् ।
 मरुद्गणैर्वृतः शक्रः शुश्रुमे भासयन्दिशः ॥ ४५८ ॥
 स्वर्गो लोके महीयन्तमप्सरोभिः शचीपतिम् ।
 ऋषयः पर्युपासन्ते देवाश्च विबुधेश्वरम् ॥ ४५९ ॥
 सेयं त्यामनुसम्प्राप्ता विक्रमेण वसुन्धरा ।
 निर्जिताश्च महीपाला विक्रमेण त्ययाऽनघ ॥ ४६० ॥

तेषां पुराणि राष्ट्राणि गत्वा राजन्सुहृद्भृतः ।
 भ्रातृपुत्रांश्च पौत्रांश्च स्वे स्वे राज्येऽभिषेचय ॥ ४६१ ॥
 घालानपि च गर्भस्थान्सान्त्वेन समुदाचक्षन् ।
 रक्षयन्मरुतीः सर्वाः परिपाहि वसुन्धराम् ॥ ४६२ ॥
 कुमारो नास्ति येषां च कन्यास्तत्राभिषेचय ।
 कामाशयो हि स्त्रीवर्गः शोकमेघं प्रहास्यति ॥ ४६३ ॥
 पथमाश्यासनं कृत्वा सर्वराष्ट्रेषु भारत ।
 यजस्व वाजिमेघेन यथेन्द्रो विजयी पुरा ॥ ४६४ ॥

युधिष्ठिरादीनां हस्तिनापुरागमनम्, चार्वाकराक्षसवधः

(अ. १७) श्रोतुमिच्छामि भगवन् विस्तरेण महामुने ।

युधि०- राजधर्मान् द्विजश्रेष्ठ चातुर्वर्ण्यस्य चाखिलान् ॥ ४६५ ॥

आपस्तु च यथा नीतिः प्रणेतव्या द्विजोत्तम ।
 धर्म्यमालक्ष्य पन्थानं विजयेयं कथं महीम् ॥ ४६६ ॥
 धर्मचर्या च राज्यं च नित्यमेव विरध्यते ।
 एवं मुह्यति मे चेतश्चिन्तयानस्य नित्यशः ॥ ४६७ ॥
 तमुवाच महाराज व्यासो वेदविदां घरः ।
 नारदं समभिप्रेक्ष्य सर्वज्ञानां पुरातनम् ॥ ४६८ ॥
 श्रोतुमिच्छसि चेद्धर्मं निखिलेन नराधिप ।
 प्रैहि भीष्मं महाबाहो वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ ४६९ ॥
 स ते धर्मरहस्येषु संशयान्मनसि स्थितान् ।
 छेत्ता भागीरथीपुनः सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ॥ ४७० ॥

युधि०- यातयित्वा तमेवाजौ छलेनाऽजिह्वयोधिनम् ।

उपसंप्रष्टुमर्हामि तमहं केन हेतुना ॥ ४७१ ॥

ततस्तं नृपतिश्रेष्ठं चातुर्वर्ण्यहितेप्सया ।

पुनराह महाबाहुर्यदुश्रेष्ठो महामतिः ॥ ४७२ ॥

वासु०- नैदानीमतिनिर्वन्धं शोके त्वं कर्तुमर्हसि ।
 यदाह भगवान् व्यासस्तत्कुरुष्व नृपोत्तम ॥ ४७३ ॥
 ब्राह्मणास्त्वां महाबाहो आतरश्च महौजसः ।
 पर्जन्यमिव घर्मान्ते नाथमाना उपासते ॥ ४७४ ॥
 सुहृदामस्मदादीनां द्रौपद्याश्च परंतप ।
 कुरु प्रियममित्रघ्न लोकस्य च हितं कुरु ॥ ४७५ ॥
 एवमुक्तः स कृष्णेन राजा राजीवलोचनः ।
 हितार्थं सर्वलोकस्य समुत्तस्यौ महामनाः ॥ ४७६ ॥
 सोऽनुनीतो नख्याद्य विष्टरथवसा स्वयम् ।
 ध्वजहान्मानसं दुःखं सन्तप्य च महायशः ॥ ४७७ ॥
 स तैः परिवृतो राजा नक्षत्रैरिव चंद्रमाः ।
 धृतपादं पुरस्कृत्य स्वपुरं प्रविवेश ह ॥ ४७८ ॥
 प्रविष्टिषुः स धर्मज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अर्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥ ४७९ ॥
 ततो नयं रथं शुभ्रं कम्यलाजिनसंबृतम् ।
 युक्तं षोडशभिर्गोभिः पाण्डुरैः शुभ्रलक्षणैः ॥ ४८० ॥
 मन्त्रैरभ्यर्चितं पुण्यैः स्तूयमानश्च बन्दिभिः ।
 आचरोह यथा देवः सोमोऽमृतमयं रथम् ॥ ४८१ ॥
 जग्राह रश्मीन्कौन्तेयो भीमो भीमपराक्रमः ।
 अर्जुनः पाण्डुरं छत्रं धारयामास मानुमतु ॥ ४८२ ॥
 प्रियमाणं च तच्छत्रं पाण्डुरं रथमूर्धनि ।
 शुशुमे तारकाकीर्णं सितमधमिवाम्बरे ॥ ४८३ ॥
 चामरव्यजने त्वस्य घोटी जगृह्णतुस्तदा ।
 चन्द्ररश्मिप्रमे शुभ्रे माद्रीपुत्रावलङ्कृते ॥ ४८४ ॥
 आस्थाय तु रथं शुभ्रं युक्तमभ्यैर्मनोजवीः ।
 अन्यथात्पृष्ठतो राजन् युयुत्सुः पाण्डवाग्रजम् ॥ ४८५ ॥

रथं हेममयं शुभ्र शैव्यसुग्रीवयोजितम् ।
 सह सात्यकिना कृष्ण समास्थायाऽन्वयात्कुरुन् ॥ ४८६ ॥
 नरयानेन तु ज्येष्ठ पिता पार्यस्य भारत ।
 अग्रतो धर्मराजस्य गान्धारीसहितो ययौ ॥ ४८७ ॥
 कुरुस्त्रियश्च ता सर्वाः कुन्ती कृष्णा तथैव च ।
 यानैरुद्यावच्चैर्जग्मुर्विदुरेण पुरस्कृता ॥ ४८८ ॥
 ततो रथाश्च बहुला नागाभ्यसमलङ्कृताः ।
 पादाताश्च हयाश्चैव पृष्ठतः समनुवजन् ॥ ४८९ ॥
 ततो वैतालिकैः सूतेर्मागर्धश्च सुभाषितैः ।
 स्तूयमानो ययौ राजा नगरं नागसाद्वयम् ॥ ४९० ॥
 अभियाने तु पार्यस्य नरैर्नगरवासिभिः ।
 नगरं राजमार्गाश्च यथावत्समलङ्कृता ॥ ४९१ ॥
 पाण्डुरेण च मात्येन पताकाभिश्च मेदिनी ।
 सस्कृतो राजमार्गोऽभूद्धूपनैश्च प्रधूपित ॥ ४९२ ॥
 अथ चूर्णैश्च गन्धानां नानापुष्पप्रियङ्गुभिः ।
 माल्यदामभिरासकैः राजघेष्मामिसवृत्तम् ॥ ४९३ ॥
 कुम्भाश्च नगरद्वारि वारिपूर्णा नवा ददाः ।
 सिताः सुमनसो गौराः स्थापितास्तत्र तत्र ह ॥ ४९४ ॥
 यथा स्वलङ्कृतं द्वारं नगरं पाण्डुनन्दन ।
 स्तूयमान शुभैर्वाक्यैः प्रविवेश सुहृद्वृत ॥ ४९५ ॥
 (अ. ३८) प्रवेशने तु पार्याना जनाना पुग्धासिनाम् ।
 १. दिदक्षूणा सहस्राणि समाजग्मुः सहस्रश ॥ ४९६ ॥
 स राजमार्गः शुशुमे समलङ्कृतचत्वर ।
 यथा चन्द्रोदये राजन्वर्धमानो महोदधिः ॥ ४९७ ॥
 गृहाणि राजमार्गेषु रत्नवन्ति महान्ति च ।
 प्राकम्पन्तीव मारेण स्त्रीणा पूर्णानि भारत ॥ ४९८ ॥

ताः शनैरिव सनीडं प्रशशंसुर्युधिष्ठिरम् ।
 भीमसेनार्जुनौ चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ४२९ ॥
 प्रशंसावचनैस्तासां मिथः शनैश्च भारत ।
 प्रीतिजैश्च तदा शनैः पुरमासीत्समाकुलम् ॥ ५०० ॥
 तमतीत्य यथायुक्तं राजमार्गं युधिष्ठिरः ।
 अलङ्कृतं शोभमानमुपायाद्राजवेदम् ह ॥ ५०१ ॥
 आशीर्वादान्द्विजैरुक्तान् प्रतिगृह्य समन्ततः ।
 प्रविष्ट्याभ्यन्तरं धीमान् देवतान्यभिगम्य च ॥ ५०२ ॥
 पूजयामास रत्नैश्च गन्धमाल्यैश्च सर्वशः ।
 निश्चक्राम ततः धीमान् पुनरेव महायशाः ॥ ५०३ ॥
 ततः पुण्याहधोपोऽभूद्दिषं स्तन्व्येव भारत ।
 सुहृदां प्रीतिजननः पुण्यः क्षुतिसुखायहः ॥ ५०४ ॥
 ततो दुन्दुभिनिर्घोषः दहानां च मनोरमः ।
 जयं प्रयदतां तत्र स्यनः प्रादुरभूध्रुष ॥ ५०५ ॥
 निःशन्ये च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः ।
 राजानं ब्राह्मणरुच्छ्रा चार्वाको राक्षसोऽग्रचीत् ॥ ५०६ ॥
 इमे प्राहुर्दिजाः सर्वे समारोप्य यवो मयि ।
 धिग् भयन्तं कुनृपतिं धातिघातिनमस्तु वै ॥ ५०७ ॥
 किं तेन स्याद्दि कौन्तेय कृत्येयं धातिसङ्क्षयम् ।
 धातयित्वा गुणैश्चैव मृतं श्रेयो न जीवितम् ॥ ५०८ ॥
 युधि०- प्रसीदन्तु भवन्तो मे प्रणतस्याभियाचतः ।
 प्रत्यासन्नप्यसनिनं न मां चिरं नुमर्ह्य ॥ ५०९ ॥
 ब्राह्म०- एव दुर्योधनसखा चार्वाको नाम राक्षसः ।
 परिप्राजकरूपेण हितं तस्य चिकीर्षति ॥ ५१० ॥
 न ययं भूम धर्मात्मन् व्येतु ते भयमीदृशम् ।
 उपतिष्ठतु कल्याणं भवन्तं भ्रातृभिः सह ॥ ५११ ॥

ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे हुङ्कारैः क्रोधमूर्च्छिताः ।
निर्भर्त्सयन्तः शुचयो निजघ्नुः पापराक्षसम् ॥ ५१२ ॥

पूजिताश्च ययुर्विप्रा राजानमभिनन्द्य तम् ।
राजा च हर्षमापेदे पाण्डवः ससुहृज्जनः ॥ ५१३ ॥

(अ. ३१) पुरा कृतयुगे राजंश्चार्वाको नाम राक्षसः ।
चासु०- तपस्तेपे महाबाहो वदर्यो बहुवार्षिकम् ॥ ५१४ ॥

वरेण च्छन्द्यमानश्च ब्रह्मणा च पुनः पुनः ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो वरयामास भारत ॥ ५१५ ॥

द्विजावमानादन्यत्र प्रादाद्वरमनुत्तमम् ॥ ५१६ ॥
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददौ तस्मै जगत्पतिः ॥ ५१७ ॥

स तु लब्धवरः पापो देवानमितविक्रमः ।
राक्षसस्तापयामास तीव्रकर्मा महाबल ॥ ५१८ ॥

ततो देवाः समेताश्च ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ।
वधाय रक्षसस्तस्य बलविप्रकृतास्तदा ॥ ५१९ ॥

तानुवाच ततो देवो विहितस्तत्र वै मया ।
यथाऽस्य भविता मृत्युरचिरेणेति भारत ॥ ५२० ॥

राजा दुर्योधनो नाम सखाऽस्य भविता नृपु ।
तस्य छेदावबद्धोऽसौ ब्राह्मणानघमंस्यते ॥ ५२१ ॥

तत्रैनं रुपिता विप्रा विप्रकारप्रघर्षिता ।
धक्ष्यन्ति बाण्वला पापं ततो नाशं गमिष्यति ॥ ५२२ ॥

स एष निहतः शेते ब्रह्मदण्डेन राक्षसः ।
चार्वाको नृपतिश्रेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ ॥ ५२३ ॥

हतास्ते क्षत्रधर्मेण ज्ञातयस्तव पार्थिव ।
स्वर्गताश्च महात्मानो वीराः क्षत्रियपुङ्गवाः ॥ ५२४ ॥

स त्वमातिष्ठ कार्याणि मा तेऽभूद्ग्लानिरच्युत ।
शत्रून् जहि प्रजा रक्ष द्विजांश्च परिपूजय ॥ ५२५ ॥

युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेकः

(अ. ४०) ततः कुन्तीसुतो राजा गतमन्युर्गतज्वरः ।

काञ्चने प्राङ्मुखो हृष्टो न्यपीदत्परमासने ॥ ५२६ ॥

तमेवामिमुखौ पीठे प्रदीप्ते काञ्चने शुभे ।

सात्यकिर्वासुदेवश्च निपीदतुपरिन्दमौ ॥ ५२७ ॥

मध्ये कृत्या तु राजानं भीमसेनार्जुनासुभौ ।

निपीदतुर्महात्मानौ श्लक्ष्णयोर्मणिपीठयोः ॥ ५२८ ॥

दान्ते सिंहासने शुभ्रे जाग्रून्दक्षिभूपिते ।

पृथाऽपि सहदेवेन सहास्ते नकुलेन च ॥ ५२९ ॥

सुधर्मा विदुरो धौम्यो घृतराष्ट्रश्च कौरवः ।

निषेदुर्ज्वलनाकारेण्यासनेषु पृथक् पृथक् ॥ ५३० ॥

युयुत्सुः सञ्जयश्चैव गान्धारी च यशस्विनी ।

घृतराष्ट्रो यतो राजा ततः सर्वे समाविशन् ॥ ५३१ ॥

तत्रोपविष्टो धर्मात्मा श्वेताः सुमनसोऽसृशत् ।

स्थस्तिकानक्षतान्भूमिं सुवर्णं रजतं मणिम् ॥ ५३२ ॥

ततः प्रकृतयः सर्पाः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ।

ददुर्धर्मराजानमादाय बहुयद्गलम् ॥ ५३३ ॥

पृथिवीं च सुवर्णं च रत्नानि विविधानि च ।

आभिषेचनिकं भाण्डं सर्वसंभारसंभृतम् ॥ ५३४ ॥

काञ्चनौदुम्बरास्तत्र राजताः पृथिवीमयाः ।

पूर्णकुम्भाः सुमनसो लाजा बहीषि गोस्तय ॥ ५३५ ॥

शमीपिप्पलपालाशसमिधो मधुसर्पिणी ।

सुध औदुम्बरः शङ्खस्तथा हेमविभूषितः ॥ ५३६ ॥

दाशाह्णाम्यनुष्णातस्तत्र धौम्यः पुरोहितः ।

भागुदक्प्रवणे वेदीं लक्षणेनोपलित्य च ॥ ५३७ ॥

व्याघ्रचर्मोत्तरे शुक्ले सर्वतोभद्र आसने ।
 दृढपादप्रतिष्ठाने हुताशनसमत्विषि ॥ ५३८ ॥
 उपवेदय महात्मानं कृष्णा च द्रूपदात्मजाम् ।
 जुहाव पावक धीमान्विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ५३९ ॥
 तत उत्थाय दाशार्हं शङ्खमादाय पूजितम् ।
 अभ्ययिञ्चन्पतिं पृथ्व्याः कुन्तीपुत्र युधिष्ठिरम् ॥ ५४० ॥
 घृतराष्ट्रश्च राजर्षिं सर्वां प्रहृतयस्तया ॥ ५४१ ॥
 अनुज्ञातोऽथ कृष्णेन भ्रातृमि सह पाण्डव ।
 पाञ्चजन्याभिषिक्तश्च राजाऽमृतमुखोऽभवत् ॥ ५४२ ॥
 ततोऽनुवादयामासु पणवानकदुन्दुमीन् ॥ ५४३ ॥
 धर्मराजोऽपि तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्मतः ।
 पूजयामास ताश्चापि विधिवद्भूतिदक्षिण ॥ ५४४ ॥
 ततो निष्कसहस्रेण ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयन् ।
 वेदाध्ययनसपश्रान्धृतिशीलसमन्वितान् ॥ ५४५ ॥
 ते प्रीता ब्राह्मणा राजन् स्वस्त्युचुर्जयमेव च ।
 हस्ता इव च नर्दन्त प्रशशंसुर्युधिष्ठिरम् ॥ ५४६ ॥
 युधिष्ठिर महाबाहो दिष्टया जयसि पाण्डव ।
 दिष्टया स्वधर्मं प्राप्तोऽसि विक्रमेण महायुते ॥ ५४७ ॥
 दिष्टया गाण्डीवधन्वा च भीमसेनश्च पाण्डव ।
 त्वं चापि कुशली राजन् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ५४८ ॥
 मुक्ता वीरक्षयात्तस्मात्सङ्ग्रामाद्विजितद्विष ।
 क्षिप्रमुत्तरकार्याणि कुरु सर्वाणि भारत ॥ ५४९ ॥
 तत प्रत्यर्चित सद्भिर्धर्मराजो युधिष्ठिर ।
 प्रतिपेदे महद्राज्यं सुहृद्भिः सह भारत ॥ ५५० ॥
 (अ. ४१) प्रकृतीनां च तद्वाक्यं देशकालोपहृतम् ।
 श्रुत्वा युधिष्ठिरो राजा सोऽन्तरं प्रत्यभाषत ॥ ५५१ ॥

धन्याः पाण्डुसुता नूनं येयां ब्राह्मणपुङ्गवाः ।

तथ्यान्वाऽप्यथवाऽतथ्यान् गुणानाहुः समागताः ॥ ५५२ ॥

अनुग्राह्या चयं नूनं भवतामिति मे मतिः ।

यदेवं गुणसंपन्नानस्मान्द्रूय विमत्सराः ॥ ५५३ ॥

धृतपाप्मो महाराजः पिता मे दैवतं परम् ।

ज्ञासनेऽस्य प्रिये चैव स्येयं मत्प्रियकाङ्क्षिभिः ॥ ५५४ ॥

एतदर्थं हि जीवामि कृत्या ज्ञातियथं महत् ।

अस्य शुश्रूषणं कार्यं मया नित्यमतन्द्रिणा ॥ ५५५ ॥

यदि चाहमनुग्राह्यो भवतां सुहृदां तथा ।

धृतपाप्मे यथापूर्वं वृत्तिं वर्तितुमर्हथ ॥ ५५६ ॥

एष नाथो हि जगतो भवतां च मया सह ।

अस्यैष पृथिवी कृत्स्ना पाण्डवाः सर्व एव च ॥ ५५७ ॥

एतन्मनसि कर्तव्यं भयद्विष्यच्चनं मम ॥ ५५८ ॥

अनुशाप्याथ तान् राजा यथेष्टं गम्यतामिति ।

पौरजानपदान्सर्वान्विसृज्य कुरुनन्दनः ।

यौवराज्येन कौन्तेयं भीमसेनमयोजयत् ॥ ५५९ ॥

मन्त्रे च निश्चये चैव पाद्गुण्यस्य च चिन्तने ।

विदुरं बुद्धिसंपन्नं प्रीतिमान्स समादिशत् ॥ ५६० ॥

कृताकृतपरिज्ञाने तथाऽऽयव्ययचिन्तने ।

सञ्चयं योजयामास वृद्धं सर्वगुणैर्युतम् ॥ ५६१ ॥

थलस्य परिमाणे च भक्तवेतनयोस्तथा ।

नकुलं व्यादिशद्राजा कर्मणां चान्ववेक्षणे ॥ ५६२ ॥

परचक्रोपरोधे च दुष्टानां चावमर्दने ।

युधिष्ठिरो महाराज फाल्गुनं व्यादिदेश ह ॥ ५६३ ॥

द्विजानां देवकार्येषु कार्येष्वन्येषु चैव ह ।

धौम्यं पुरोवृत्तां श्रेष्ठं नित्यमेव समादिशत् ॥ ५६४ ॥

सहदेवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत् ।
 तेन गोप्यो हि नृपतिः सर्वावस्थो विशाम्यते ॥ ५६५ ॥
 यान्यानमन्यद्योग्यांश्च येषु येष्विह कर्मसु ।
 तांस्तांस्तेष्वेव युयुजे प्रीयमाणो महीपतिः ॥ ५६६ ॥
 विदुरं सञ्जय चैव युयुत्सुं च महामतिम् ।
 अन्नघोत्परवीरघ्नो धर्मात्मा धर्मवत्सलः ॥ ५६७ ॥
 उत्थायोत्थाय यत्कार्यमस्य राज्ञः पितुर्मम ।
 सर्वं भवद्भिः कर्तव्यमप्रमत्तैर्यथायथम् ॥ ५६८ ॥
 पौरजानपदानां च यानि कार्याणि सर्वशः ।
 राजान समनुज्ञाप्य तानि कार्याणि भागशः ॥ ५६९ ॥

(अ. ४२) ततो युधिष्ठिरो राजा ज्ञातीनां ये हता युधि ।
 धाद्धानि कारयामास तेषां पृथगुदारधीः ॥ ५७० ॥
 धृतराष्ट्रो ददौ राजा पुत्राणामौर्ध्वदेहिकम् ।
 सर्वकामगुणोपेतमश्रं गाश्च धनानि च ।
 रत्नानि च विचित्राणि महार्हाणि महायशः ॥ ५७१ ॥
 युधिष्ठिरस्तु द्रोणस्य कर्णस्य च महात्मनः ।
 धृष्टद्युम्नाभिमन्युभ्यां द्वेद्विम्बस्य च रक्षसः ॥ ५७२ ॥
 विषटप्रभृतीनां च सुहृदामुपकारिणाम् ।
 द्रुपदद्रौपदेयानां द्रौपद्या सहितो ददौ ॥ ५७३ ॥
 ब्राह्मणानां सहस्राणि पृथगेकैकमुद्दिशन् ।
 धनै रत्नैश्च गोभिश्च वस्त्रैश्च समतर्पयत् ॥ ५७४ ॥
 ये चान्ये पृथिवीपाला येषां नास्ति सुहृज्जनः ।
 उद्दिश्योद्दिश्य तेषां च चक्रे राजौर्ध्वदेहिकम् ॥ ५७५ ॥
 सभा-प्रपाश्च विविधास्तटाकानि च पाण्डवः ।
 सुहृदां कारयामास सर्वेषामौर्ध्वदेहिकम् ॥ ५७६ ॥

स तेषामनृणो भूत्वा गत्वा लोकेष्ववाच्यताम् ।
 कृतकृत्योऽभवद्राजा प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ५७७ ॥
 घृतराष्ट्रं यथापूर्वं गान्धारीं विदुरं तथा ।
 सर्वोश्च कौरवान्मान्यान्भृत्यांश्च समपूजयत् ॥ ५७८ ॥
 याश्च तत्र स्त्रियः काश्चिद्धतवीरा इतात्मजाः ।
 सर्वास्ताः कौरवो राजा संपूज्यापालयद्घृणी ॥ ५७९ ॥
 दीनान्धकृपणानां च गृहाच्छादनभोजनैः ।
 आनृशंस्यपरो राजा चकारानुग्रहं प्रभुः ॥ ५८० ॥
 स विजित्य महीं कृत्स्नामानृण्यं प्राप्य वैरिषु ।
 निःसपत्नः सुखी राजा विजहार युधिष्ठिरः ॥ ५८१ ॥

(अ. ४४) ततो युधिष्ठिरो राजा भीमं भीमपराक्रमम् ।
 सान्त्वयन्नश्वघोष्हीमानर्जुनं यमजौ तथा ॥ ५८२ ॥
 शत्रुमिविविधैः शस्त्रैः क्षतदेहा महारणे ।
 भ्रान्ता भयन्तः सुभृशं तापिताः शोकमम्युभिः ॥ ५८३ ॥
 अरण्ये दुःश्लघसतीर्मरुते भरतर्षभाः ।
 भवद्भिरनुभूता हि यथा कुपुरुषैस्तथा ॥ ५८४ ॥
 यथासुखं यथाजोषं जयोऽयमनुभूयताम् ।
 विभ्रान्ताल्लब्धविशानान् श्वः समेताऽस्मि वः पुनः ॥ ५८५ ॥
 ततो दुर्योधनगृहं प्रासादैरुपशोभितम् ।
 बहुरत्नसमाकीर्णं दासीदाससमाकुलम् ॥ ५८६ ॥
 घृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातं भ्रात्रा दत्तं वृकोदरः ।
 प्रतिपेदे महाबाहुर्मन्दिरं मघवानिव ॥ ५८७ ॥
 यथा दुर्योधनगृहं तथा दुःशासनस्य तु ।
 प्रतिपेदे महाबाहुर्जुनो राजशतसनात् ॥ ५८८ ॥
 दुर्मर्षणस्य भवनं दुःशासनगृहाद्वरम् ।
 नकुलाय परार्हाय कर्शिताय महावने ।
 ददौ प्रीतो महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ५८९ ॥

दुर्मुखस्य च वैदमाग्र्यं धीमत्कनकभूषणम् ।
 प्रददौ सहदेवाय संततं प्रियकारिणे ॥ ५९० ॥
 युयुत्सुर्विंदुरश्रैव सञ्जयश्च विशा पते ।
 सुधर्मा चैव धौम्यश्च यथास्वान् जग्मुः खलान् ॥ ५९१ ॥
 सह सात्यकिना शौरिरर्जुनस्य निवेशनम् ।
 निवेश पुरुषध्याघ्रो व्याघ्रो गिरिगुहामिव ॥ ५९२ ॥
 तत्र भक्ष्यान्नपानैस्ते मुदिताः सुसुखोपिताः ।
 सुखप्रबुद्धा राजानमुपतस्थुर्युधिष्ठिरम् ॥ ५९३ ॥

श्रीकृष्णादीनां भीष्मसर्मापे गमनम्, रामोपाख्यानम्

(भ. ४५) प्राप्य राज्यं महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 चानुवर्ण्य यथायोग्यं स्वे स्वे स्थाने न्यवेशयत् ॥ ५९४ ॥
 कृपाय च महाराज गुरुवृत्तिमवर्तत ।
 विदुराय च राजाऽसौ पूजा चक्रे यतव्रतः ॥ ५९५ ॥
 भक्ष्यान्नपानैर्विविधैर्वासोभिः शयनासनैः ।
 सर्वान्संतोषयामास संश्रितान्ददातां वर ॥ ५९६ ॥
 धृतराष्ट्राय तद्राज्यं गान्धार्यं विदुराय च ।
 निषेधं सुस्यवद्राजा सुखमास्ते युधिष्ठिरः ॥ ५९७ ॥
 तथा सर्वं स नगरं प्रसाद्य भरतर्षभ ।
 वासुदेवं महात्मानमभ्यगच्छत् कृताञ्जलि ॥ ५९८ ॥
 सोऽभिगम्य महात्मानं विष्णुं पुरुषविग्रहम् ।
 उवाच मधुरं राजा स्मितपूर्वमिदं तदा ॥ ५९९ ॥
 सुखेन ते निशा कच्चिद्व्युष्टा बुद्धिमतां वर ।
 कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि तवाच्युत ॥ ६०० ॥
 वयं राज्यमनुप्राप्ताः पृथिवी च वशे स्थिता ।
 तव प्रसादाद्भगवस्त्रिलोकगतिविक्रम ।
 जयं प्राप्ता यशश्चाग्र्यं न च धर्मच्युता वयम् ॥ ६०१ ॥

तं तथा भाषमाणं तु धर्मराजमस्मिन्दमम् ।
नोवाच भगवान्किञ्चिद्धानमेवान्वपद्यत ॥ ६०२ ॥

(अ. ४६) किमिदं परमाश्चर्यं ध्यायस्यमितचिन्म ।
युधि०- कच्चिद्भोकत्रयस्यास्य स्वस्ति लोकपरायण ॥ ६०३ ॥
चतुर्यं ध्यानमार्गं त्वमालम्ब्य पुरुषार्थम् ।
अपक्रान्तो यतो देवस्तेन मे विस्मितं मनः ॥ ६०४ ॥
यथा दीपो निघातस्थो निरिद्धो ज्वलते पुनः ।
तथाऽसि भगवन्देव पापाण एष निश्चलः ॥ ६०५ ॥
यदि श्रोतुमिहाहामि न रहस्यं च ते यदि ।
छिन्धि मे संशयं देव प्रपन्नायामियाचते ॥ ६०६ ॥
त्वं हि कर्ता विकर्ता च क्षरं चेवाक्षरं च हि ।
अनादिनिधनश्चाद्यस्त्यमेव पुरुषोत्तम ॥ ६०७ ॥

त्वत्प्रपन्नाय मत्काय शिरसा प्रणताय च ।
ध्यानस्यास्य यथातत्त्वं ब्रूहि धर्मभृतां चर ॥ ६०८ ॥

वासु०- शरतल्पगतो भीष्मः शाय्यश्चिव हुताशनः ।
मां ध्याति पुरुषव्याघ्रस्ततो मे तद्भूतं मनः ॥ ६०९ ॥
स हि भूतं भविष्यच्च भवश्च भरतर्यम् ।
वेत्ति धर्मविदां श्रेष्ठं तस्मिन् मनसा गतः ॥ ६१० ॥
तस्मिन्निह पुरुषव्याघ्रे कर्मभिः स्वैर्दिष्टं गते ।
भविष्यति मही पार्यं नष्टचन्द्रेव शर्वरी ॥ ६११ ॥
तद्युधिष्ठिर गाढ्वेयं भीष्मं भीमपराक्रमम् ।
अभिगम्योपसङ्गृह्य पृच्छ यत्ते मनोगतम् ॥ ६१२ ॥
तस्मिन्मत्तमिते भीष्मे कौरवाणां धुरन्धरे ।
ज्ञानान्यस्तं गमिष्यन्ति तस्मात्त्वां चोदयाम्यहम् ॥ ६१३ ॥
तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तथ्यं वचनमुत्तमम् ।
साशुकण्ठः स धर्मज्ञो जनार्दनमुवाच ह ॥ ६१४ ॥

यदि त्वनुग्रहवती बुद्धिस्ते मयि माधव ।
 त्वामग्रतः पुरस्कृत्य भीष्मं यास्यामहे वयम् ॥ ६१५ ॥
 श्रुत्वैवं धर्मराजस्य वचनं मधुसूदन ।
 पार्थस्य सात्यकिं प्राह रथो मे युज्यतामिति ॥ ६१६ ॥

(अ. ४७) विदित्वा भक्तियोगं तु भीष्मस्य पुरोत्तमः ।
 सहस्रोत्थाय संहृष्टो यानमेवान्वपद्यत ॥ ६१७ ॥
 केशवः सात्यकिश्चापि रथेनैकेन जग्मतुः ।
 अपरेण महात्मानौ युधिष्ठिरधनञ्जयौ ॥ ६१८ ॥
 भीमसेनो यमौ चोमौ रथमेकं समाश्रिताः ।
 कृपो युयुत्सु सूतश्च सञ्जयश्च परन्तपः ॥ ६१९ ॥

(अ. ४८) ते रथैर्नगराकारैः पताकाध्वजशोभितैः ।
 ययुराशु कुरुक्षेत्रं वाजिभिः शीघ्रगामिभिः ॥ ६२० ॥
 गच्छन्नेव महायातुः स वै यादवनन्दनः ।
 युधिष्ठिराय प्रोवाच जामदग्न्यस्य विक्रमम् ॥ ६२१ ॥
 अमी रामहृदा पञ्च दृश्यन्ते पार्थ दूरतः ।
 तेषु संतर्पयामास पितृन् क्षत्रियशोणितैः ॥ ६२२ ॥
 त्रिःसप्तकृत्यो वसुधां कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ।
 इहेदानीं ततो रामः कर्मणो विरराम ह ॥ ६२३ ॥

युधि०- त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा ।
 रामेणेति तथाऽऽत्य त्वमत्र मे संशयो महान् ॥ ६२४ ॥
 क्षत्रबीजं यथा दग्धं रामेण यदुपुङ्गव ।
 कथं भूयः समुत्पत्तिः क्षत्रस्यामितविक्रम ॥ ६२५ ॥

(अ. ४९) ऋचीको जनयामास जमदग्निं तपोनिधिम् ।

वांसु०- सोऽपि पुत्रं ह्यजनयज्जमदग्निः सुदारुणम् ।
 रामं क्षत्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ६२६ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु कृतवीर्यात्मजो बली ।
 अर्जुनो नाम तेजस्वी क्षत्रियो हैहयाधिपः ॥ ६२७ ॥
 दत्तात्रेयप्रसादेन राजा बाहुसहस्रवान् ।
 तस्य पुरास्तु बलिनो नृशंसाश्चैव सवेदा ॥ ६२८ ॥
 गत्वाऽऽथममसंजुद्धा जमदग्नेर्यहात्मनः ।
 अपातयन्त भृष्टाग्रैः शिरः कायाभराधिप ।
 समित्कुशार्थं रामस्य निर्यातस्य यशस्विनः ॥ ६२९ ॥
 ततः पितृव्यामर्षाद्रामः परममन्युमान् ।
 निःक्षत्रियां प्रतिश्रुत्य महीं शस्त्रमगृह्यत ॥ ६३० ॥
 ततः स भृगुशार्ङ्गैः कार्तवीर्यस्य धीर्यवान् ।
 विनाम्य निजघानाशु पुरान्पौरांश्च सर्वशः ॥ ६३१ ॥
 स हैहयसहस्राणि हत्वा परममन्युमान् ।
 चकार भार्गवो राजन् महीं शोणितकर्दमाम् ॥ ६३२ ॥
 ततो ये क्षत्रिया राजन् शतशस्तेन वर्जिता ।
 ते विबुद्धा महावीर्या पृथिवीपतयोऽभवन् ॥ ६३३ ॥
 स पुनस्ताजयानाशु बालानपि नराधिप ।
 गर्भस्थेस्तु मही व्याप्ता पुनरेवाभवत्तदा ॥ ६३४ ॥
 जातं जातं स गर्भं तु पुनरेव जघान ह ।
 अरशंश्च सुतान् काञ्चित्तदा क्षत्रिययोपित ॥ ६३५ ॥
 त्रिःसप्तहृत्य पृथिवीं कृत्वा नि क्षत्रियां प्रभुः ।
 दक्षिणामश्वमेधान्ते कश्यपापाददात्ततः ॥ ६३६ ॥
 स क्षत्रियाणां शेषार्थं करेणोद्दिश्य कश्यपः ।
 सुवप्रग्रहयता राजंस्ततो वास्यमयाव्रवीत् ॥ ६३७ ॥
 गच्छ तोरं समुद्रस्य दक्षिणस्य महामुने ।
 न ते महिषये राम वस्तन्यमिह कर्हिचित् ॥ ६३८ ॥

तत शूर्पारिकं देशं सागरस्तस्य निर्ममे ।
 सहसा जामदग्न्यस्य सोऽपयान्तमहीतलम् ॥ ६३९ ॥
 कश्यपस्तां महाराज प्रतिगृह्य घसुन्धराम् ।
 कृत्वा ब्राह्मणसंस्थां वै प्रविष्टः सुमहद्वनम् ॥ ६४० ॥
 तत शूद्राश्च वैश्याश्च यथास्वैरप्रचारिणः ।
 अवर्तन्त द्विजाभ्याणां दारेषु भरतर्षभ ॥ ६४१ ॥
 भराजके जीवलोके दुर्बला बलवत्तरैः ।
 पीडयन्ते न हि विप्रेषु प्रभुत्वं कस्यचित्तदा ॥ ६४२ ॥
 तत कालेन पृथिवी पीड्यमाना दुरात्मभिः ।
 प्रसाद्य कश्यप देवी घरयामास भूमिपम् ॥ ६४३ ॥

पृथिवी०-सन्ति ब्रह्मन्मया गुप्ताः स्त्रीषु क्षत्रियपुङ्गवाः ।
 द्वैहयानां कुले जातास्ते संरक्षन्तु मा मुने ॥ ६४४ ॥
 अस्ति पौरघद्रायादो विदूरथसुत प्रभो ।
 ऋक्षैः संवर्धितो विप्र ऋक्षवत्यथ पर्वते ॥ ६४५ ॥
 तथाऽनुकम्पमानेन यज्वनाऽथामितौजसा ।
 पराशरेण दायादः सौदासस्याभिरक्षितः ॥ ६४६ ॥
 सर्वकर्माणि कुरुते शूद्रवत्तस्य स द्विजः ।
 सर्वकर्मैत्यभिख्यातः स मां रक्षतु पार्थिव ॥ ६४७ ॥
 शिविपुत्रो महातेजा गोपतिर्नाम नामतः ।
 घने संवर्धितो गोभिः सोऽभिरक्षतु मां मुने ॥ ६४८ ॥
 प्रतर्दनस्य पुत्रस्तु घत्सो नाम महाबलः ।
 वत्सैः संवर्धितो गोष्ठे स मा रक्षतु पार्थिवः ॥ ६४९ ॥
 दधिवाहनपौत्रस्तु पुत्रो दिविरथस्य च ।
 गुप्तः स गौतमेनासीद्ब्रह्माकुलेऽभिरक्षितः ॥ ६५० ॥
 बृहद्रथो महातेजा भूरिभृतिपरिष्कृतः ।
 गोलाङ्गूलैर्महाभागो गृध्रकूटेऽभिरक्षितः ॥ ६५१ ॥

मरुत्तस्यान्धवाये च रक्षिताः क्षत्रियात्मजाः ।
 मरुत्पतिसमा धीर्ये समुद्रेणाभिरक्षिताः ॥ ६५२ ॥
 एते क्षत्रियदायादास्तत्र तत्र परिश्रुताः ।
 द्योकारहेमकारादिजार्ति नित्यं समाश्रिताः ।
 यदि मामभिरक्षन्ति ततः स्थास्यामि निश्चला ॥ ६५३ ॥
 ततः पृथिव्या निर्दिष्टास्तान्समानीय कश्यपः ।
 अभ्यपिञ्चन्महीपालान् क्षत्रियान्चीर्यसंमतान् ॥ ६५४ ॥
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः ।
 एवमेतत्पुरावृत्तं यन्मां पृच्छसि पाण्डव ॥ ६५५ ॥
 एवं ह्युपेक्षं च यदुग्रवीरो
 युधिष्ठिरं धर्मभृतां चरिष्यम् ।
 रथेन तेनाशु ययौ महात्मा
 दिशः प्रकाशान्भगवानिवाकः ॥ ६५६ ॥

(अ. ५०) तथावृत्तौ कथां तात तायच्युतयुधिष्ठिरौ ।
 जग्मतुर्गत्र गाङ्गेयः शरत्तल्पगतः प्रभुः ॥ ६५७ ॥
 ततस्ते ददृशुर्भीष्मं शरप्रस्तरशायिनम् ।
 स्वरक्षिजालसंवीतं सायंसूर्यसमप्रभम् ॥ ६५८ ॥
 उपास्यमानं मुनिभिर्देवैरिव शतकृतम् ।
 देशे परमवर्मिष्ठे नदीमोघवतीमनु ॥ ६५९ ॥
 दूरादेव तमालोन्म कृष्णो राजा च धर्मजः ।
 चत्वारः पाण्डवाश्चैव ते च शाप्यतादयः ॥ ६६० ॥
 भयस्कन्धाथ बाहेम्यः संयम्य प्रचलं मनः ।
 एकीकृत्येन्द्रियग्राममुपतस्थुर्महामुनीन् ॥ ६६१ ॥
 अभिवाद्य तु गोविन्दः सात्यकिस्ते च पार्थिवाः ।
 व्यासादीनृपिमुख्यांश्च गाङ्गेयमुपनम्यरे ॥ ६६२ ॥
 ततो निशाम्य गाङ्गेयं शाप्यमानमिषान्नदम् ।
 किञ्चिद्दीनमना भीष्ममिति द्रोणाच कृतम् ॥ ६६३ ॥

कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि यथा पुरा ।
कच्चिन्न व्याकुला चैव बुद्धिस्ते वदतां वर ॥ ६६४ ॥

शराभिघातदुःखात्ते कच्चिद्वात्रं न दूयते ।
मानसादपि दुःखाद्धि शारीरं बलवत्तरम् ॥ ६६५ ॥

सुसूक्ष्मोऽपि तु देहे वे शल्यो जनयते रुजम् ।
किं पुनः शरसङ्घातैश्चित्तस्य तव पार्थिव ॥ ६६६ ॥

कामं नैतत्तवाख्येयं प्राणिना प्रभवाप्ययौ ।
उपदेष्टुं भवान् शक्तो देवानामपि भारत ॥ ६६७ ॥

यच्च भूत भविष्यं च भवच्च पुरुषर्षभ ।
सर्वं तज्ज्ञानवृद्धस्य तव भीष्म प्रतिष्ठितम् ॥ ६६८ ॥

ये च केचन लोकेऽस्मिन्नर्थाः संशयकारकाः ।
तेषां छेत्ता नास्ति लोके त्वदन्यः पुरुषर्षभ ॥ ६६९ ॥

स पाण्डवेयस्य मनः समुत्थितं
नरेन्द्र शोकव्यपकर्षं मेधया ।

भवद्विधा ह्युत्तमबुद्धिर्विस्तरा
विमुह्यमानस्य नरस्य शान्तये ॥ ६७० ॥

श्रीकृष्णस्य भीष्माय वरदानम्, पुनर्भीष्मसमीपे गमनम्
(अ. ५२) ततः कृष्णस्य तद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ।

श्रुत्वा शान्तनवो भीष्मः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ ६७१ ॥

लोकनाथ महाबाहो शिव नारायणाच्युत ।
तव वाक्यमुपश्रुत्य हर्षेणास्मि परिप्लुतः ॥ ६७२ ॥

किं चाहमभिधास्यामि वाक्यं ते तव सन्निधौ ।
यदा वाचोगतं सर्वं तव वाचि समाहितम् ॥ ६७३ ॥

यच्च किञ्चित्कचिल्लोके कर्तव्यं क्रियते च यत् ।
त्वत्तस्तन्निःसृतं देव लोके बुद्धिमतो हि ते ॥ ६७४ ॥

कथयेद्देवलोकं यो देवराजसमीपतः ।
 धर्मकामार्थमोक्षाणां सोऽर्थं ब्रूयात्तवाग्रतः ॥ ६७५ ॥
 शराभितापादव्ययितं मनो मे मधुसूदन ।
 गात्राणि चावसीदन्ति न च बुद्धिं प्रसीदति ॥ ६७६ ॥
 न च मे प्रतिभा काचिदस्ति किञ्चित्प्रभाषितुम् ।
 पीडयमानस्य गोविन्द विपानलसमैः शरैः ॥ ६७७ ॥
 घलं मे प्रजहातीय प्राणाः सन्त्वरयन्ति च ।
 मर्माणि परितप्यन्ति भ्रान्तचित्तस्तथा ह्यहम् ॥ ६७८ ॥
 दौर्बल्यात्सज्जते वाङ्मे स कथं वस्तुमुत्सहे ।
 साधु मे त्वं प्रसीदस्व दाशार्हकुलवर्धन ॥ ६७९ ॥
 तत्क्षमस्य महापादो न धूयां किञ्चिदच्युत ।
 त्वत्सन्निधौ च सीदेद्भि वाचस्पतिरपि ब्रुवन् ॥ ६८० ॥
 न दिशः संप्रजानामि नाकाशं न च मेदिनीम् ।
 केवलं तव धीर्येण तिष्ठामि मधुसूदन ॥ ६८१ ॥
 स्ययमेव भवांस्तस्माद्धर्मराजस्य यद्वितम् ।
 तद्व्रवीत्वाशु सर्वेषामागमानां त्वमागमः ॥ ६८२ ॥
 कथं त्वयि स्थिते कृष्णे शाश्वते लोककर्तरि ।
 प्रवृणान्मद्विध कश्चिद्गुरौ शिष्य इव स्थिते ॥ ६८३ ॥

बासु०— उपपन्नमिदं धान्यं कौरवाणां धुरन्धरे ।
 महाधीर्यं महासत्त्वे स्थिरे सर्वार्थदर्शिनि ॥ ६८४ ॥
 यच्च मामात्य गाक्षेय वाणघातकृजं प्रति ।
 गृहाणात्र वरं भीष्म मत्प्रसादकृतं प्रभो ॥ ६८५ ॥
 न ते ग्लानिर्न ते मूच्छ्रं न दाहो न च ते रुजा ।
 प्रमविष्यन्ति गाक्षेय क्षुत्पिपासे न चाप्युत ॥ ६८६ ॥
 क्षानानि च समग्राणि प्रतिभास्यन्ति तेऽनघ ।
 न च ते कचिदासत्तिर्बुद्धेः प्रादुर्भविष्यति ॥ ६८७ ॥

सत्त्वस्थं च मनो नित्यं तव भीष्म भविष्यति ।
 रजस्तमोभ्यां रहितं धनैर्मुक्त इवोदुराट् ॥ ६८८ ॥
 ततस्ते व्याससहिताः सर्वे एव महर्षयः ।
 ऋग्यजुःसामसहितैर्वचोभिः कृष्णमार्चयन् ॥ ६८९ ॥
 ततः सर्वार्तिवं दिव्यं पुष्पवर्षं नमस्तलात् ।
 पपात यत्र चार्ण्यैः सगाङ्गेयः सपाण्डवः ॥ ६९० ॥
 चादित्राणि च सर्वाणि जगुश्चाप्सरसां गणाः ।
 न चाहितमनिष्टं च किञ्चित्तत्र प्रदृश्यते ॥ ६९१ ॥
 चयौ शिवः सुखो वायुः सर्वगन्धवहः शुचिः ।
 शान्तायां दिशि शान्ताश्च प्रावदन्मृगपक्षिणः ॥ ६९२ ॥
 ततो मुहूर्ताद्भगवान् सहस्रांशुर्दिशाकरः ।
 ददन् धनमिवैकान्ते प्रतीच्यां प्रत्यदृश्यत ॥ ६९३ ॥
 ततो महर्षयः सर्वे समुत्थाय जनार्दनम् ।
 भीष्ममामन्त्रयाञ्चकू रजानं च युधिष्ठिरम् ॥ ६९४ ॥
 ततः प्रणाममकरोत्केशवः सहपाण्डवः ।
 सात्यकिः सञ्जयश्चैव स च शास्त्रतः कृपः ॥ ६९५ ॥
 ततस्ते धर्मनिरताः सम्यक् तैरभिपूजिताः ।
 श्वः समेप्याम इत्युक्त्वा यथेष्टं त्वरिता ययुः ॥ ६९६ ॥
 तथैवामन्य गाङ्गेयं केशवः पाण्डवास्तथा ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य रथानारुह्युः शुभान् ॥ ६९७ ॥
 ततः पुं सुरपुरसंमितहृति
 प्रविश्य ते यदुवृषपाण्डवास्तदा ।
 यथोचितान्भवनवरान्समाविशन्
 श्रमान्विता मृगपतयो गुहा इव ॥ ६९८ ॥
 (अ. ५३) ततः शयनमाविश्य प्रसुप्तो मधुसूदनः ।
 याममात्रार्धशेषायां यामिन्यां प्रत्यबुध्यत ॥ ६९९ ॥

ततः स्तुतिपुराणञ्चा रक्तकण्ठाः सुशिक्षिताः ।
 अस्तुवन् विश्वकर्माणं वासुदेवं प्रजापतिम् ॥ ७०० ॥
 ततो युधिष्ठिरस्यापि राज्ञो मङ्गलसंहिताः ।
 उच्चैरुर्मधुरा वाचो गीतवादित्रनिःस्वनाः ॥ ७०१ ॥
 तत उत्थाय दाशार्मः स्नातः प्राञ्जलिरच्युतः ।
 जप्त्वा गुह्यं महाबाहुरग्नीनाश्रित्य तस्थिवान् ॥ ७०२ ॥
 ततः सहस्रं विप्राणां चतुर्वेदविदां तथा ।
 गवां सहस्रेणैकैकं याचयामास माधवः ॥ ७०३ ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा यमौ भीमार्जुनावपि ।
 भूतानीव समस्तानि ययुः कृष्णनिवेशनम् ॥ ७०४ ॥
 आगच्छत्स्वय कृष्णोऽपि पाण्डवेषु महात्मसु ।
 दौनेयसहितो धीमान् रथमेवान्वपद्यत ॥ ७०५ ॥
 रथस्याः संविदं कृत्वा सुखां पृष्ट्वा च शर्वरीम् ।
 मेघघोरै रथवरैः प्रययुस्ते नरर्षभाः ॥ ७०६ ॥
 ततो ययुर्मेघ भीष्मः शरतल्पगतः प्रभुः ।
 आस्ते महर्षिभिः सार्धं ब्रह्मा देवगणैर्यथा ॥ ७०७ ॥
 (अ. ५४) ततोऽयतीर्य गोविन्दो भगवान् केशवस्तदा ।
 जमिगम्य दुराधरं प्रव्याहारयदच्युतः ॥ ७०८ ॥
 कश्चित्सुखेन रजनी व्युष्टा ते यजसत्तम ।
 विस्पष्टलक्षणा बुद्धिः कश्चिद्योपस्थिता तव ॥ ७०९ ॥
 कश्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रतिभान्ति च तेऽनघ ।
 न ग्लापते च हृदयं न च ते व्याकुलं मनः ॥ ७१० ॥

भीष्म०—दाहो मोहः श्रमश्चैव क्रमो ग्लानिस्तथा रुजा ।
 तव प्रसादाद्वाग्भ्य सद्यः प्रतिगतानि मे ॥ ७११ ॥
 यद्य भूतं मयिप्यद्य भवद्य परमद्युते ।
 तत्सर्वमनुषयामि पाणौ फलमिवार्पितम् ॥ ७१२ ॥

वेदोक्ताश्चैव ये धर्मा वेदान्ताधिगताश्च ये ।
 तान्सर्वान् संप्रपश्यामि चरदानात्तवाच्युत ॥ ७१३ ॥
 युवेवाऽस्मि समावृत्तस्त्वदनुष्यानवृंहितः ।
 वक्तुं श्रेयः समर्थोऽस्मि त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥ ७१४ ॥
 स्वयं किमर्थं तु भवान् श्रेयो न ग्राह पाण्डवम् ।
 किं ते विवक्षितं चात्र तदाशु वद माधव ॥ ७१५ ॥

वासु०- यशसः श्रेयसश्चैव मूलं मां विद्धि कौरव ।
 मत्त सर्वेऽभिनिर्वृत्ता भावाः सदसदात्मकाः ॥ ७१६ ॥
 शीतांशुश्चन्द्र इत्युक्ते लोके को विस्मयिष्यति ।
 तथैव यशसा पूर्णे मयि को विस्मयिष्यति ॥ ७१७ ॥
 आधेयं तु मया भूयो यशस्तव महाद्युते ।
 ततो मे विपुला बुद्धिस्तयि भीष्म समर्पिता ॥ ७१८ ॥
 यावद्धि पृथिवीपाल पृथ्वीयं स्थास्यति ध्रुवा ।
 तावत्तवाक्षया कीर्तिर्लोकाननुचरिष्यति ॥ ७१९ ॥
 यच्च त्वं वक्ष्यसे भीष्म पाण्डवायानुपृच्छते ।
 धेदप्रसाद इव ते स्थास्यते वसुधातले ॥ ७२० ॥
 यावद्धि प्रथते लोके पुरुषस्य यशो भुवि ।
 तावत्तस्याक्षया कीर्तिर्भवतीति विनिश्चिता ॥ ७२१ ॥
 तस्मात्पुत्रैश्च पौत्रैश्च धर्मान् पृष्टान् सनातनान् ।
 विद्वान् जिज्ञासमानैस्त्वं प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ ७२२ ॥
 (अ. ५५) अथात्रवीन्महातेजा वान्यं कौरवनन्दनः ॥ ७२३ ॥
 हन्त धर्मान्प्रवक्ष्यामि दृढे वादमनसी मम ।
 तव प्रसादाद्भोविन्द भूतात्मा ह्यसि शाश्वतः ॥ ७२४ ॥
 युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा मा धर्माननुपृच्छतु ।
 एव प्रीतो भविष्यामि धर्मान्यक्ष्यामि चाखिलान् ॥ ७२५ ॥

॥सु०- लज्जया परयोपेतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 अभिशापमयाद्भोतो भवन्तं नोपसर्पति ॥ ७२६ ॥
 लोकास्य वदनं कृत्वा लोकनाथो विशां पते ।
 अभिशापमयाद्भोतो भवन्तं नोपसर्पति ॥ ७२७ ॥
 पूज्यान्मान्यांश्च भक्तांश्च गुरुन्सस्त्रन्धिरान्धवान् ।
 अर्घाहानिपुमिभिर्त्वा भवन्तं नोपसर्पति ॥ ७२८ ॥

मीमा०- ब्राह्मणान्ता यथा धर्मो दानमध्ययनं तपः ।
 क्षत्रियाणां तथा कृष्णं समरे देहपातनम् ॥ ७२९ ॥
 पितृन्पितामहान्भ्रातॄन् गुरुन्सम्यन्धिरान्धवान् ।
 मिथ्याप्रवृत्तान् यः सङ्ख्ये निहन्यादधर्मं पयः स ॥ ७३० ॥
 समयत्यागिनो लुब्धान् गुरुनपि च केशव ।
 निहन्ति समरे पापान् क्षत्रियो यः स धर्मवित् ॥ ७३१ ॥
 आहूतेन रणे नित्यं योद्धव्यं क्षत्रगन्धुना ।
 धर्म्यं स्वर्ग्यं च लोक्यं च युद्धं हि मनुग्रवीन् ॥ ७३२ ॥
 एवमुक्तस्तु मीमेण धर्मपुरो युधिष्ठिरः ।
 विनीतवदुपागम्य तस्यौ सन्दर्शनेऽग्रतः ॥ ७३३ ॥
 अथास्य पादौ जग्राह भीष्मश्चापि ननन्द तम् ।
 मूर्ध्नि चेन्मुपात्राय निपीदेत्यग्रवीक्षदा ॥ ७३४ ॥
 तमुयाचाय गङ्गेयो बृषभ सर्वधन्यनाम् ।
 मा पृच्छ तात विश्रब्धं मा भैस्त्व कुरसत्तम ॥ ७३५ ॥

• मदक्षेपतो राजधर्मानुशामनम्

(अ. ५९) प्रणिपत्य हृषीकेशमभिवाद्य पितामहम् ।
 वैरा०- अनुमान्य गुरुन्सर्वान्पर्यपृच्छयुधिष्ठिरः ॥ ७३६ ॥
 राजधर्मान्विशेषेण कथयस्व पितामह ।
 सर्वस्य जीवलोकस्य राजधर्मं परायणम् ॥ ७३७ ॥

यथा हि रश्मयोऽश्वस्य हिरदस्याङ्कुशो यथा ।
 नरेन्द्रधर्मो लोकस्य तथा प्रग्रहणं स्मृतम् ॥ ७३८ ॥
 तदग्रे राजधर्मान् हि मदर्थे त्वं पितामह ।
 प्रब्रूहि भरतथेष्ट त्वं हि धर्मभृतां वरः ॥ ७३९ ॥

श्रीष्म०- नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
 ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ ७४० ॥
 शृणु कात्स्न्येन मत्तत्त्वं राजधर्मान्युधिष्ठिर ।
 निरुच्यमानान्नियतो यद्यान्यदपि वाञ्छसि ॥ ७४१ ॥
 उत्थानेन सदा पुत्र प्रयतेथा युधिष्ठिर ।
 न सुत्थानमृते दैवं राज्ञामर्थं प्रसाधयेत् ॥ ७४२ ॥
 साधारणं द्वयं होतदैवमुत्थानमेव च ।
 पौरुषं हि परं मन्ये दैवं निश्चित्यमुच्यते ॥ ७४३ ॥
 विपक्षे च समारंभे सन्तापं मा स्म वै कृथाः ।
 घटस्वैव सदात्मानं राज्ञामेव परो नयः ॥ ७४४ ॥
 गुणवाग्शीलवान्दान्तो मृदुर्धर्म्यो जितेन्द्रियः ।
 सुदर्शः स्यूललक्ष्यश्च न भ्रश्येत सदा श्रियः ॥ ७४५ ॥
 मृदुर्हि राजा सततं लङ्घ्यो भवति सर्वशः ।
 तीक्ष्णाच्चोद्विजते लोकस्तस्मादुभयमाश्रय ॥ ७४६ ॥
 अदण्ड्याश्चैव ते पुत्र विप्राश्च ददतां वर ।
 भूतमेतत्परं लोके ब्राह्मणो नाम पाण्डव ॥ ७४७ ॥
 अद्भ्योऽग्निर्व्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
 तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शस्यति ॥ ७४८ ॥
 अयो हन्ति यदाऽश्मानमग्निना वारि हन्यते ।
 ब्रह्म च क्षत्रियो द्वेष्टि तदा सीदन्ति ते त्रयः ॥ ७४९ ॥
 उद्यम्य शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तगं रणे ।
 निगृह्णीयात्स्वधर्मेण धर्मापेक्षी नराधिपः ॥ ७५० ॥

विनदयमानं धर्मं हि योऽभिरक्षेत्स धर्मवित् ।
 धर्मात्मा सत्यवाक् चैव यज्ञा रञ्जयति प्रजाः ॥ ७५१ ॥
 न च क्षान्तेन ते नित्यं मार्त्यं पुत्र समन्ततः ।
 अधर्मो हि मृदु राजा क्षमावानिव कुञ्जरः ॥ ७५२ ॥
 क्षममाणं नृपं नित्यं नीचः परिभवेज्जनः ।
 हस्तिपन्ता गजस्येव शिर एवास्वक्षति ॥ ७५३ ॥
 तस्माश्चैव मृदुर्नित्यं तीक्ष्णो नैव भवेष्टृपः ।
 वासन्तार्क इव धीमान्नी शीतो न च धर्मदः ॥ ७५४ ॥
 प्रत्यक्षेणानुमानेन तथौपम्यागमैरपि ।
 परीक्ष्यास्ते महाराज स्वे परे चैव नित्यशः ॥ ७५५ ॥
 व्यसनानि च सर्वाणि त्यजेया भूरिदक्षिण ।
 लोकस्य व्यसनी नित्यं परिभूतो भवत्युत्त ॥ ७५६ ॥
 यथा हि गर्मिणी हित्वा स्थं प्रियं मनसोऽनुगम् ।
 गर्भस्य हितमाधसे तथा राजाप्यसंशयम् ॥ ७५७ ॥
 वर्तितव्यं कुरुश्रेष्ठ सदा धर्मानुवर्तिना ।
 स्थं प्रियं तु परित्यज्य यद्यल्लोकहितं भवेत् ॥ ७५८ ॥
 परिहासश्च भृत्यैस्ते नात्यर्थं घदतां वर ।
 कर्तव्यो राजशार्दूल दोषमत्र हि मे शृणु ॥ ७५९ ॥
 अवमन्यन्ति भर्तारं सङ्घर्षादुपजीविनः ।
 स्वे स्थाने न च तिष्ठन्ति लङ्घयन्ति च तद्वचः ॥ ७६० ॥
 प्रेष्यमाणा विकल्पन्ते गुह्यं चाप्यनुयुञ्जते ।
 अयाच्यं चैव याचन्ते भोज्यान्याहारयन्ति च ॥ ७६१ ॥
 उत्कोचैर्व्यञ्जनाभिश्च कार्याण्यनुविहन्ति च ।
 जर्जरं चास्य विषयं कुर्वन्ति प्रतिरूपकैः ॥ ७६२ ॥
 स्त्रीरक्षिभिश्च सज्जन्ते तुल्यवेगा भवन्ति च ।
 वान्तं निष्ठीवनं चैव कुर्वन्ते चास्य सन्निधौ ॥ ७६३ ॥

निन्दन्ते स्वानधीकारान् सन्त्यजन्ते च भारत ।
 न वृत्त्या परितुष्यन्ति राजदेय हरन्ति च ॥ ७६४ ॥
 क्रीडितु तेन चेच्छन्ति ससूत्रेणैव पक्षिणा ।
 अस्मत्प्रणेतो राजेति लोकाश्चैव चदन्त्युत ॥ ७६५ ॥
 एते चैवापरे चैव दोषा प्रादुर्भवन्त्युत ।
 नृपतौ मार्दवोपेते हर्षुले च युधिष्ठिर ॥ ७६६ ॥

(अ ५७) नित्योद्युक्तेन वे राज्ञा भवितव्य युधिष्ठिर ।
 प्रशस्यते न राजा हि नारीयोद्यमयर्जित ॥ ७६७ ॥
 द्वायिमौ ग्रसते भूमि सर्पो विलशयानिव ।
 राजान चाविरोद्धार ग्राह्यं चाप्रवासिनम् ॥ ७६८ ॥
 तदेतन्नरशार्दूल हृदि त्वं कर्तुमर्हसि ।
 सन्धेयानभिसन्धत्स्व विरोध्याश्च विरोधय ॥ ७६९ ॥
 सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य विपरीत य आचरेत् ।
 गुरुर्यां यदि वा मित्र प्रतिहन्तव्य एव स ॥ ७७० ॥
 गुरोरप्यथलितस्य कार्याकार्यमजानत ।
 उत्पथप्रतिपथस्य दण्डो भवति शाश्वत ॥ ७७१ ॥
 बाहो पुत्रेण राज्ञा च सगरेण च धीमता ।
 असमञ्जा सुतो ज्येष्ठस्त्यक्त पौरहितैरिणा ॥ ७७२ ॥
 असमञ्जा सरख्या स पौराणा बालका नृप ।
 न्यमज्जयदत पित्रा निर्भर्त्स्य स चिवासित ॥ ७७३ ॥
 लोकारञ्जनमेवात्र राज्ञा धर्म सनातनः ।
 सत्यस्य रक्षणं चैव व्यवहारस्य चार्जवम् ॥ ७७४ ॥
 न हिंस्यात्परचित्तानि देय काले च दापयेत् ।
 विक्रान्त सत्यवाक्क्षान्तो नृपो न चलते पथ ॥ ७७५ ॥
 चातुर्वर्ण्यस्य धर्माश्च रक्षितव्या महीक्षिता ।
 धर्मसङ्कररक्षा च राज्ञा धर्म सनातनः ॥ ७७६ ॥

न विश्वसेध नृपतिर्न चात्यर्थं च विश्वसेत् ।
 पाद्गुण्यगुणदोषांश्च नित्यं बुद्ध्याऽवलोकयेत् ॥ ७७७ ॥
 द्विच्छिद्रदशौ नृपतिर्नित्यमेव प्रशस्यते ।
 त्रिवर्गे विदितार्थश्च युक्तचारोपविश्च यः ॥ ७७८ ॥
 अभूतानां भवेद्भर्ता भूतानामन्वपेक्षकः ।
 नृपतिः सुमुखश्च स्यात्स्मितपूर्वाभिभाषिता ॥ ७७९ ॥
 उपासिता च वृद्धानां जिततन्द्रिरलोलुपः ।
 सतां धृते स्थितमति सन्तोष्यश्चास्दर्शनः ॥ ७८० ॥
 न चाददीत वित्तानि सतां हस्तात्कदाचन ।
 असदभ्यश्च समादधात्सदभ्यस्तु प्रतिपादयेत् ॥ ७८१ ॥
 शूरान्मकानसंहार्यान् फुले जातानरोगिणः ।
 शिष्टान्शिष्टाभिसम्बन्धान् मानिनोऽनघमानिनः ॥ ७८२ ॥
 सहायान् सततं कुर्याद्राजा भूतिपरिष्कृतः ।
 तैश्च तुल्यो भवेद्भोगैश्छत्रमानाशयाऽधिकः ॥ ७८३ ॥
 सर्वाभिशाही नृपतिर्यश्च सर्वहरो भवेत् ।
 स क्षिप्रमनृजुर्लुब्धः स्वजनेनैव घट्यते ॥ ७८४ ॥
 अक्रोधनो हाव्यसनी मृदुदण्डो जितेन्द्रियः ।
 राजा भवति भूतानां विश्वास्यो हिमवानिव ॥ ७८५ ॥
 आख्यान्येव कार्याणि सुपर्यवसितानि च ।
 यस्य यक्षः प्रदृश्यन्ति स राजा राजसत्तमः ॥ ७८६ ॥
 पुत्रा इव पितुर्गृहे प्रिये यस्य मानवाः ।
 निर्मया विचरिष्यन्ति स राजा राजसत्तमः ॥ ७८७ ॥
 यः सत्करोति ज्ञानानि धेये परहिते रतः ।
 सतां वर्मानुगस्यागी स राजा राज्यमर्हति ॥ ७८८ ॥
 यस्य चारश्च मन्त्राश्च नित्यं चैव कृतारुताः ।
 न क्षापन्ते हि रिपुभिः स राजा राज्यमर्हति ॥ ७८९ ॥

राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्या ततो धनम् ।
 राजन्यसति लोकस्य कुतो भार्या कुतो धनम् ॥ ७९० ॥
 तद्राज्ये राज्यकामानां नान्यो धर्मः सनातनः ।
 ऋते रक्षां तु विस्पष्टां रक्षा लोकस्य धारिणी ॥ ७९१ ॥

(अ. ५८) पतस्ते राजधर्माणां नवनीतं युधिष्ठिर ।
 बृहस्पतिर्हि भगवान् न्यार्य्य धर्मं प्रशंसति ॥ ७९२ ॥
 राजशास्त्रप्रणेतारो ब्रह्मण्या ब्रह्मवादिनः ।
 रक्षामेष प्रशंसन्ति धर्मं धर्मभृतां वर ॥ ७९३ ॥
 राज्ञां राजीयताम्राक्ष साधनं चात्र मे शृणु ।
 चारश्च प्रणिधिश्चैव काले दानममत्सरात् ॥ ७९४ ॥
 युक्त्यादानं न चादानमयोगेन युधिष्ठिर ।
 सतां सङ्ग्रहणं शौर्यं दाक्ष्यं सत्यं प्रजाहितम् ॥ ७९५ ॥
 अनार्जवैराजवैश्च शत्रुपक्षस्य मेदनम् ।
 केतनानां च जीर्णानामवेक्षा चैव सीदताम् ॥ ७९६ ॥
 द्विविधस्य च दण्डस्य प्रयोगः कालचोदितः ।
 साधूनामपरित्यागं कुलीनानां च धारणम् ॥ ७९७ ॥
 निचयश्च निचयानां सेवा बुद्धिमतामपि ।
 धलानां हर्षणं नित्यं प्रजानामन्ववेक्षणम् ॥ ७९८ ॥
 कार्येष्वखेदः क्रोशस्य तथैव च विवर्धनम् ।
 पुरगुप्तिरविश्वासः पौरसह्यातमेदनम् ॥ ७९९ ॥
 अरिमध्यस्थमित्राणां यथावच्चान्ववेक्षणम् ।
 उपजापश्च भृत्यानामात्मनः पुरदर्शनम् ॥ ८०० ॥
 अविश्वास स्वयं चैव परस्याश्वासनं तथा ।
 नीतिधर्मानुसरणं नित्यमुत्थानमेव च ।
 रिपूणामनवज्ञानं नित्यं चानार्यवर्जनम् ॥ ८०१ ॥
 उत्थानं हि नरेन्द्राणां बृहस्पतिरभाषत ।
 राजधर्मस्य तन्मूलं श्लोकांश्चात्र निबोध मे ॥ ८०२ ॥

उत्थानधीरः पुरूपो वाग्मीरानधितिष्ठति ।
 उत्थानधीरान्वाग्मीर रमयन्त उषासते ॥ ८०३ ॥
 उत्थानहीनो राजा हि बुद्धिमानपि नित्यशः ।
 प्रथर्षणीयः शत्रूणां भुजङ्ग इव निर्विण् ॥ ८०४ ॥
 न च शत्रुस्वनेयो दुर्बलोऽपि बलीयसा ।
 मल्पोऽपि हि बह्वृत्तिविपमल्पं हिनस्ति च ॥ ८०५ ॥
 एकाङ्गेनापि संभृतः शत्रुर्दुर्गमुपाश्रित ।
 सर्वं तापयते देशमपि राज्ञः समृद्धिन ॥ ८०६ ॥
 राज्यं हि सुमहत्तन्त्रं धार्यते नारुतात्मभिः ।
 न शक्यं मृदुना घोडुमायासस्थानमुत्तमम् ॥ ८०७ ॥
 राज्यं सयामिष नित्यमार्जवेनेह धार्यते ।
 तस्मान्मिश्रेण सततं यतितयं युधिष्ठिर ॥ ८०८ ॥
 यद्यप्यस्य विपत्तिः स्याद्रक्षमाणस्य चै प्रजाः ।
 सोऽप्यस्य विपुलो धर्म पञ्चवृत्ता हि भूमिपाः ॥ ८०९ ॥
 एष ते राजघर्माणां लेशः समनुचर्णितः ।
 भूयस्ते यत्र सन्देहस्तद्ग्रही कुरुसत्तम ॥ ८१० ॥
 ततो क्षीनमना भीष्ममुवाच कुरुसत्तमः ।
 नैत्रान्यामश्रुपूर्णाभ्यां पादौ तस्य शनैः स्पृशन् ॥ ८११ ॥
 श्व इदानीं स्यसन्देहं प्रक्ष्यामि त्वां पितामह ।
 उपैति सयिता हस्तं रसमापीय पार्थिवम् ॥ ८१२ ॥
 ततो द्विजातीनिभिवाच केशव.
 रुपश्च ते चैव युधिष्ठिरादयः ।
 प्रदक्षिणीकृत्य महानदीमुत
 ततो रथानारुरुमुद्वान्विताः ॥ ८१३ ॥
 दृपद्वर्ती चाप्ययगाह्य सुप्रताः
 कृतोदकार्याः कृतजप्यमङ्गलाः ।
 उपास्य सन्ध्यां विधिरत्यन्तापा-
 स्ततः पुरं ते विविशुर्गजाह्वयम् ॥ ८१४ ॥

तृतीयदिने भीष्मसमीपे गमनम्, विस्तरेण राजधर्मकथनम्

(अ. ५९) ततः कल्यं समुत्थाय कृतपूर्वाह्निकक्रियाः ।

ययुस्ते नगराकारै रथैः पाण्डवयादवाः ॥ ८१५ ॥

प्रतिपद्य कुरुक्षेत्रं भीष्ममासाद्य चानघ ।

सुखां च रजनीं पृष्ट्वा गाङ्गेयं रथिनां वरम् ॥ ८१६ ॥

व्यासादीनभिवाद्यर्षीन्सर्वैस्तैश्चाभिनन्दिताः ।

निपेदुरभितो भीष्मं परिवार्य समन्ततः ॥ ८१७ ॥

ततो राजा महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

अब्रवीत्प्राञ्जलिर्भीष्मं प्रतिपूज्य यथाविधि ॥ ८१८ ॥

य एष राजन् राजेति शब्दश्चरति भारत ।

कथमेव समुत्पन्नस्तन्मे ब्रूहि परन्तप ॥ ८१९ ॥

तुल्यपाणिभुजग्रीवस्तुल्यबुद्धीन्द्रियात्मकः ।

तुल्यदुःखसुखात्मा च तुल्यपृष्ठमुखोदरः ॥ ८२० ॥

तुल्यशुक्रास्थिमज्जा च तुल्यमांसासृगेव च ।

निःश्वासोच्छ्वासस्तुल्यश्च तुल्यप्राणशरीरवान् ॥ ८२१ ॥

समानजन्ममरणः समः सर्वैर्गुणैर्नृणाम् ।

विशिष्टबुद्धीन् शूरांश्च कथमेकोऽधितिष्ठति ॥ ८२२ ॥

नैतत्कारणमल्पं हि भविष्यति विशास्यते ।

यदेकस्मिन् जगत्सर्वं देववद्याति सन्नतिम् ॥ ८२३ ॥

भीष्म०-नियतस्त्वं नरव्याघ्र शूणु सर्वमशेषतः ।

यथा राज्यं समुत्पन्नमोदौ कृतयुगेऽभवत् ॥ ८२४ ॥

न वै राज्यं न राजाऽऽसीत् च दण्डो न दाण्डिकः ।

धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥ ८२५ ॥

पाल्यमानास्तथान्योऽन्यं नरा धर्मेण भारत ।

खेदं परमुपाजग्मुस्ततस्तान्मोह आविशत् ॥ ८२६ ॥

नष्टायां प्रतिपत्तौ च मोहवश्या नरास्तदा ।
 लोभस्य वशमापन्नाः सर्वे मरुतसत्तम ॥ ८२७ ॥
 अप्राप्तस्याभिमर्षं तु कुर्वन्तो मनुजास्ततः ।
 कामो नामापरस्तत्र प्रत्यपद्यत चै प्रभो ॥ ८२८ ॥
 तांस्तु कामवशं प्राप्तान् रागो नामाभिसंस्पृशत् ।
 रक्ताश्च नाभ्यजानन्त कार्याकार्ये युधिष्ठिर ॥ ८२९ ॥
 भगन्यागमनं चैव वाच्यावाच्य तथैव च ।
 भक्ष्याभक्ष्यं च राजेन्द्र दोषादोषं च नात्यजन् ॥ ८३० ॥
 यिप्सुते नरलोके वै ब्रह्म चैव ननाश ह ।
 नाशाश्च ब्रह्मणो राजन् धर्मो नाशमथागमत् ॥ ८३१ ॥
 नष्टे ब्रह्मणि धर्मे च देवांस्त्रासः समाविशत् ।
 ते प्रस्ता नरशार्दूल ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ ८३२ ॥
 प्रस्ताद्य भगवन्तं ते देवं लोकरुपितामहम् ।
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे दुःखवैगसमाहताः ॥ ८३३ ॥
 भगवद्वरलोकस्थं प्रस्तं ब्रह्म सनातनम् ।
 लोभमोहादिभिर्भावेस्ततो नो भयमाविशत् ॥ ८३४ ॥
 ब्रह्मणश्च प्रणादो न धर्मो व्यनशद्दीश्वर ।
 ततः स्म समतां याता मर्त्यंस्त्रिभुवनेश्वर ॥ ८३५ ॥
 अघो हि कर्ममस्मार्कं नरास्त्वं धर्मप्रार्थिणः ।
 क्रियाव्युपरमात्तेषां ततो गच्छाम संशयम् ॥ ८३६ ॥
 अत्र निश्चेयसं यन्नस्तदध्यायस्व पितामह ।
 त्वत्प्रभावसमुत्थोऽसौ स्वभावो नो विनश्यति ॥ ८३७ ॥
 तानुवाच सुरान्सर्वान् स्वयंभूर्भगवांस्ततः ।
 श्रेयोऽहं चिन्तयिष्यामि व्येतु वो भीः सुरर्षभाः ॥ ८३८ ॥
 ततोऽध्यायसहस्राणां शतं चक्रे स्वबुद्धिजम् ।
 यत्र धर्मस्तथैवार्थं कामश्चैषामिवार्णितः ॥ ८३९ ॥

त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयंभुवा ।
 चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थं पृथग्गुणः ॥ ८४० ॥
 मोक्षस्यास्ति त्रिवर्गोऽन्यं प्रोक्तं सत्त्वं रजस्तमः ।
 स्थानं वृद्धिं क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः ॥ ८४१ ॥
 आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपाया कृत्यमेव च ।
 सहाया कारणं चैव पद्वर्गो नीतिजः स्मृतः ॥ ८४२ ॥
 प्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्ता च भरतर्यम् ।
 दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिता ॥ ८४३ ॥
 यैर्यैरुपायेर्लोकस्तु न चलेदार्यवर्त्मनः ।
 तत्सर्वं राजशार्दूल नीतिशास्त्रेऽभिवर्णितम् ॥ ८४४ ॥
 एतत्कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान् प्रभुः ।
 देवानुवाच संहृष्टः सर्वाञ्छ्रमपुरोगमान् ॥ ८४५ ॥
 उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च ।
 नयनीतं सरस्यत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता ॥ ८४६ ॥
 दण्डेन नीयते चेद् दण्डं नयति वा पुनः ।
 दण्डनीतिरिति ख्याता त्रीन्लोकानभिवर्तते ॥ ८४७ ॥
 ततस्ता भगवाक्षीति पूर्वं जग्राह शङ्करः ।
 बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्थाणुरमापतिः ॥ ८४८ ॥
 प्रजानामायुषो हासं विशाय भगवान् शिवः ।
 सञ्चिक्षेप ततः शास्त्रं महास्त्रं ब्रह्मणा कृतम् ॥ ८४९ ॥
 येशालाक्षमिति प्रोक्तं तदिन्द्रः प्रत्यपद्यतः ।
 दशाध्यायसहस्राणि सुब्रह्मण्यो महातपाः ॥ ८५० ॥
 भगवानपि तच्छास्त्रं सञ्चिक्षेप पुरन्दरः ।
 सहस्रं पञ्चभिस्तात यदुक्तं बाहुदन्तकम् ॥ ८५१ ॥
 अध्यायानां सहस्रंस्तु त्रिभिरेव बहस्पतिः ।
 सञ्चिक्षेपेभ्यो बुद्ध्या यार्हस्पत्यं तदुच्यते ॥ ८५२ ॥

अध्यायानां सहस्रेण काव्यः सङ्क्षेपमब्रवीत् ।
 तच्छास्त्रममितप्रज्ञो योगाचार्यो महायशः ॥ ८५३ ॥
 अथ देवाः समागम्य विष्णुमूचुः प्रजापतिम् ।
 एको योऽहति मर्त्येभ्यः श्रेष्ठ्यं वै तं समादिश ॥ ८५४ ॥
 ततः सञ्चिन्त्य भगवान् देवो नारायणः प्रभुः ।
 तेजसं वै विरजसं सोऽसृजन्मानसं सुतम् ॥ ८५५ ॥
 विरजास्तु महाभागः प्रभुत्वं भुवि नैच्छत ।
 न्यासायैवाभवद्बुद्धिः प्रणीता तस्य पाण्डव ॥ ८५६ ॥
 कीर्तिमांस्तस्य पुत्रोऽभूत् सोऽपि पञ्चातिगोऽभवत् ।
 कर्मस्तस्य तु सुतः सोऽप्यतप्यन्महत्तपः ॥ ८५७ ॥
 प्रजापतेः कर्मस्य त्यक्तो नाम वै सुतः ।
 प्रजा रक्षयिता साधुर्दण्डनीतिविशारदः ॥ ८५८ ॥
 अन्नङ्गपुत्रोतिबलो नीतिमानभिगम्य वै ।
 प्रतिपेदे महाराज्यमथेन्द्रियवशोऽभवत् ॥ ८५९ ॥
 सृत्योस्तु बुद्धिता राजन् सुनीया नाम मानसी ।
 प्रत्याता त्रिषु लोकेषु याऽसौ धेनमजीजनत् ॥ ८६० ॥
 तं प्रजासु विधर्माणं रागद्वेषवशानुगम् ।
 मन्त्रभूतैः कुशैर्जघ्नुर्ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥ ८६१ ॥
 ममन्युर्दक्षिणं चोरमृषयस्तस्य मन्त्रतः ।
 ततोऽस्य विवृतो जघ्ने ह्रस्वाङ्गः पुरषो भुवि ॥ ८६२ ॥
 दग्धस्वृणाप्रतीकाशो रक्ताक्षः कृष्णमूर्धजः ।
 निपीदेत्येवमूचुस्तमृषयो ब्रह्मवादिनः ॥ ८६३ ॥
 तस्मात्त्रिपादाः संभूताः क्रूराः शैलवनाश्रयाः ।
 ये चान्ये विन्ध्यनिलया श्लेच्छाः शतसहस्रशः ॥ ८६४ ॥
 भूयोऽस्य दक्षिणं पाणिं ममन्युस्ते महर्षयः ।
 ततः पुरष उत्पद्यो रूपेणेन्द्र रवापरः ॥ ८६५ ॥

कवची वद्धनिर्व्विश सशरः सशरासनः ।
 वेदवेदाङ्गविद्येव धनुर्वेदे च पारग ॥ ८६६ ॥
 त दण्डनीति सकला श्रिता राजश्रोतमम् ।
 तमूचुस्तत्र देवास्ते ते चैव परमर्षय ॥ ८६७ ॥
 नियतो यत्र धर्मो वै तमशङ्क समाचर ।
 प्रियाप्रिये परित्यज्य समः सर्वेषु जन्तुषु ।
 काम फोधं च लोम च मानं चोत्सृज्य दूरत ॥ ८६८ ॥
 यश्च धर्मात्प्रविचलेल्लोके कश्चन मानव ।
 निग्राह्यास्ते स्वगद्गुभ्यां शश्वद्धर्ममवेक्षता ॥ ८६९ ॥
 प्रतिज्ञा चाधिरोहस्य मनसा कर्मणा गिरा ।
 पालयिष्याम्यह भीमं ब्रह्म इत्येव चासकृत् ॥ ८७० ॥
 यश्चात्र धर्मो नित्योक्तो दण्डनीतिव्यापाश्रय ।
 तमशङ्क करिष्यामि स्वयशो न कदाचन ॥ ८७१ ॥
 येन्यस्ततस्तानुवाच देवानृषिपुरोगमान् ।
 ब्राह्मणा मे महाभागा नमस्याः पुरपर्यभा ॥ ८७२ ॥
 समतां वसुधायाश्च स सम्यगुदपादयत् ।
 वैषम्यं हि परं भूमेऽसीदिति च न धृतम् ॥ ८७३ ॥
 मन्यन्तरेषु सर्वेषु विरमा जायते मही ॥ ८७४ ॥
 उज्जहार ततो वैन्य शिलाजालान् समन्तत ।
 धनुष्कोट्या महाराज तेन शैला विवर्बिताः ॥ ८७५ ॥
 स विष्णुना च देवेन शक्रेण विबुधै सह ।
 ऋषिभिश्च प्रजापालैर्ब्राह्मणैश्चाभिषेचितः ॥ ८७६ ॥
 तेनेयं पृथिवी दुग्धा सस्यानि दश मस्र च ।
 यक्षराक्षसनागैश्चापीप्सित यस्य यस्य यत् ॥ ८७७ ॥
 तेन धर्मोत्तरध्यायं वृतो लोको महात्मना ।
 रक्षिताश्च प्रजा सर्वास्तेन राजेति शन्यते ॥ ८७८ ॥

ब्राह्मणानां क्षत्रवाणात्ततः क्षत्रिय उच्यते ॥ ८७९ ॥

तपसा भगवान् विष्णुराधिवेश च भूमिपम् ।

देववन्नरदेवानां नमते यं जगन्नृपम् ॥ ८८० ॥

ततो जगति राजेन्द्र सततं शन्द्रितं वुधैः ।

देवाश्च नरदेवाश्च तुल्या इति विशाग्नये ॥ ८८१ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं महत्त्वं प्रति राजसु ।

कात्स्न्येन भरतश्रेष्ठ किमन्यद्बिह वर्तते ॥ ८८२ ॥

वर्णाश्रमधर्मकथनम्

(अ. १०) ततः पुनः स गङ्गेयमभिधाद्य पितामहम् ।

प्राञ्जलिर्निषतो भूत्वा पर्यपृच्छद्गुधिष्ठिरः ॥ ८८३ ॥

के धर्माः सर्ववर्णानां चातुर्यर्ण्यस्य के पृथक् ।

चातुर्यर्ण्याश्रमाणां च राजधर्माश्च के मताः ॥ ८८४ ॥

भीष्म०— अक्रोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा तथा ।

प्रजनः स्वेष्टे दारेष्टे शौचमद्रोह एव च ।

आर्जवं भृत्यभरणं नयेते सार्ववर्णिकाः ॥ ८८५ ॥

ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् ।

धर्ममेव महाराज धर्ममाहुः पुरातनम् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव तत्र कर्म समाप्यते ॥ ८८६ ॥

तं चेद्द्विजमुपागच्छेद्दत्तमानं स्वकर्मणि ।

अकुर्याणं विकर्माणि शान्ते प्रज्ञानतर्पितम् ॥ ८८७ ॥

कुर्यात्तापत्यसन्तानमथो दद्याद्यजेत च ।

संविभज्य च भोक्तव्यं घनं सद्भिरितीर्यते ॥ ८८८ ॥

परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः ।

कुर्यादन्यन्न चा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ८८९ ॥

क्षत्रियस्यापि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत ।

दद्याद्वाजस्रं याचेत यजेत न च याजयेत् ॥ ८९० ॥

नाध्यापयेद्दधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् ।
नित्योद्युक्तो वस्युवच रणे कुर्यात्पराक्रमम् ॥ ८९१ ॥

अविक्षतेन देहेन समराद्यो निवर्तते ।
क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः ॥ ८९२ ॥

स्वेषु धर्मेष्ववस्थाप्य प्रजाः सर्वा महीपतिः ।
धर्मेण सर्वकृत्यानि शमनिष्ठानि कारयेत् ॥ ८९३ ॥

परिनिष्ठितकार्यस्तु नृपतिः परिपालनात् ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यादेन्द्रो राजन्य उच्यते ॥ ८९४ ॥

वैश्यस्यापि हि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि शाश्वतम् ।
दानमध्ययनं यज्ञ शौचेन धनसञ्चयः ॥ ८९५ ॥

पितृवत्पालयेद्द्वैश्यो युक्तः सर्वान् पशुनिह ।
विकर्म तद्भवेदन्यत्कर्म यत्स समाचरेत् ॥ ८९६ ॥

तस्य धृतिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
पण्णामेकां पियेद्धेनुं शताच्च मिथुनं हरेत् ॥ ८९७ ॥

लब्धाच्च सप्तमं भागं तथा शृङ्गे कला खुरे ।
सस्यानां सर्ववीजानामेषा सांवत्सरी भृतिः ॥ ८९८ ॥

प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं शूद्रमकल्पयत् ।
तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्या विधीयते ॥ ८९९ ॥

तस्य धृतिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
अयदयं भरणीयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते ॥ ९०० ॥

यं च कञ्चिद्द्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुरावजेत् ।
कल्याणं तेन तु ते प्राहुर्वृत्तिं धर्मविदो जनाः ॥ ९०१ ॥

(अ. ११) आश्रमाणां महाबाहो शूणु सत्यपराक्रम ।
चतुर्णामपि नामानि कर्माणि च युधिष्ठिर ॥ ९०२ ॥

यानप्रस्थं भैक्षचर्यं गार्हस्थ्यं च महाश्रमम् ।
ब्रह्मचर्याश्रमं प्राहुश्चतुर्थं ब्राह्मणैर्वृतम् ॥ ९०३ ॥

जटाघरणसंस्कारं द्विजातित्वमवाप्य च ।
आधातादीनि कर्माणि प्राप्य वेदमधीत्य च ॥ ९०४ ॥
सदारो चाऽप्यदारो वा आत्मवान् संयतेन्द्रियः ।
चानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् कृतकृत्यो गृहाश्रमात् ॥ ९०५ ॥
तत्रारण्यकशास्त्राणि समधीत्य स धर्मवित् ।
उर्ध्वरेताः प्रयजित्वा गच्छत्यक्षरसात्मताम् ॥ ९०६ ॥
एतान्येव निमित्तानि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
कर्तव्यानीह विप्रेण राजन्नादौ विपश्चिता ॥ ९०७ ॥
चरितप्रह्वचर्यस्य ब्राह्मणस्य प्रशान्पते ।
मैक्ष्यचर्योऽवधीकारः प्रशस्त इव मोक्षिणः ॥ ९०८ ॥
निराशीः स्यात्सर्वसमो निर्भोगो निर्गिकारवान् ।
विप्रः क्षेमाश्रमं प्रातो गच्छत्यक्षरसात्मताम् ॥ ९०९ ॥
अधीत्य वेदान्कृतसर्वकृत्यः
सन्तानमुत्पाद्य सुखानि भुक्त्वा ।
समाहितः प्रचरेद्दुश्चरं यो
गार्हस्थ्यधर्मं मुनिधर्ममुष्टम् ॥ ९१० ॥
स्वदारतुष्टुत्तुतुकालगामी
नियोगसेयी न शठो न जिह्वाः ।
मिताशनो देवरतः कृतज्ञः
सत्यो मृदुश्चानृशंस क्षमावान् ॥ ९११ ॥
दान्तो विवेयो हव्यकव्येऽप्रमत्तो
ह्यग्रस्य दाता सततं द्विजेभ्यः ।
अमत्सरी सर्वलिङ्गप्रदाता
वैताननित्यश्च गृहाग्रमी स्यात् ॥ ९१२ ॥
स्मरन्नेको जपन्नेकः सचनिको युधिष्ठिर ।
एकस्मिन्नेव चाचार्ये शुश्रूषुर्मलपङ्कवान् ॥ ९१३ ॥

ब्रह्मचारी व्रती नित्यं नित्यं दीक्षापरो वशी ।
परिचार्य तथा वेदं कृत्यं कुर्वन् वसेत्सदा ॥ ९१४ ॥

शुश्रूषां सततं कुर्वन् गुरोः संप्रणमेत च ।
पदकर्मसु निवृत्तश्च न प्रवृत्तश्च सर्वदाः ॥ ९१५ ॥

न चरत्यधिकारेण सेवेत द्विपतो न च ।
एषोऽथमपदस्तात ब्रह्मचारिण इष्यते ॥ ९१६ ॥

क्षात्राणि धैर्यानि च सेव्यमानः
शौद्राणि कर्माणि च ब्राह्मणः सन् ।

अस्मिँहोके निन्दितो मन्दचेताः
परे च लोके निरयं प्रयाति ॥ ९१७ ॥

या संज्ञा विहिता लोके दासे शुनि वृके पशौ ।
विकर्मणि स्थिते विप्रे सैव संज्ञा च पाण्डव ॥ ९१८ ॥

(५. ९१) शूद्रो राजन् भवति ब्रह्मबन्धु-
र्बुध्द्वारिश्च यश्च धर्मादपेतः ।
वृषलीपतिः पिशुनो नर्तनश्च
राजप्रेष्यो यश्च भवेद्विकर्मा ॥ ९१९ ॥

जपन्वेदानजपंश्चापि राजन्
समः शूद्रैर्दासवद्वापि भोज्यः ।
एते सर्वे शूद्रसमा भवन्ति
राजप्रेतान्वर्जयेद्देवदत्तये ॥ ९२० ॥

यथा राजन्हस्तिपदे पदानि
मंलीयन्ते मर्चमत्स्योद्भूतानि ।
एवं धर्मान् राजधर्मेषु सर्वान्
मर्चावस्थं मंश्रलीनाद्विबोध ॥ ९२१ ॥

अल्पाधनान्स्पृक्षन्तान्वदन्ति
धर्मानन्यान्धर्ममिदो मनुष्याः ।

महाश्रयं बहुकल्याणरूपं

। क्षात्रं धर्मं नेतरं प्रादुरायाः ॥ ९२२ ॥

(अ. १५) मातापित्रोर्हि शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ।

। आचार्यगुरुशुश्रूषा तथैवाथमवासिनाम् ॥ ९२३ ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधो वृत्तिदायानुपालनम् ।

भरणं पुत्रदाराणां शौचमद्रोह षष्ठ्य च ॥ ९२४ ॥

दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता ।

पाकयज्ञा महार्हाश्च दातव्याः सर्वदस्युभिः ॥ ९२५ ॥

(अ. १६) यः स्थितः पुरुषो धर्मे धात्रा सृष्टे यथार्थवत् ।

आश्रमाणां हि सर्वेषां फलं प्राप्नोत्यनामयम् ॥ ९२६ ॥

देशधर्माश्च कौन्तेय कुलधर्मास्तथैव च ।

पालयन्पुरुषव्याघ्र राजा सर्वश्रीमी भवेत् ॥ ९२७ ॥

दशधर्मगतश्चापि यो धर्मं प्रप्यवेशते ।

सर्वलोकस्य कौन्तेय राजा भवति सोऽऽश्रीमी ॥ ९२८ ॥

ये धर्मकुशला लोके धर्मं कुर्वन्ति भारत ।

पालिता यस्य विषये धर्माश्चस्तस्य भूपतेः ॥ ९२९ ॥

। धर्मारामान्धर्मपराङ् ये न रक्षन्ति मानवान् ।

पार्थिवाः पुरुषव्याघ्र तेषां पापं हरन्ति ते ॥ ९३० ॥

ये चाप्यत्र सहायाः स्युः पार्थिवानां युधिष्ठिर ।

ते चैवांशहरा सर्वे धर्मं परकृतेऽनघ ॥ ९३१ ॥

। सर्वाश्रमपदेऽप्याहुर्गार्हस्थ्यं दीक्षानिर्णयम् ।

पावनं पुरुषव्याघ्र यं धर्मं पर्युपास्महे ॥ ९३२ ॥

अगजकनिषेधः

(अ. ६७) चातुराग्रम्यमुक्तं ते चातुर्वर्ण्यं तथैव च ।

युधि०- राष्ट्रस्य यत्कृत्यतमं ततो ब्रूहि पितामह ॥ ९३३ ॥

भीष्म०- राष्ट्रस्यैतत्कृत्यतमं राज प्याभिपेचनम् ।

। अनिन्द्रमवलं राष्ट्रं दस्यवोऽभिभवन्त्युत ॥ ९३४ ॥

अराजकेषु राष्ट्रेषु धर्मो न व्यवतिष्ठते ।
 परस्परं च खादन्ति सर्वथा धिगराजकम् ॥ ९३५ ॥
 इन्द्रमेव प्रवृणुते यद्राजानमिति श्रुतिः ।
 यथैवेन्द्रस्तथा राजा सम्पूज्यो भूतिमिच्छता ॥ ९३६ ॥
 नाराजकेषु राष्ट्रेषु वस्तव्यमिति रोचये ।
 नाराजकेषु राष्ट्रेषु हव्यमग्निर्वहत्युत ॥ ९३७ ॥
 अथ चेदभिवर्तेत राज्याथो यलवत्तरः ।
 अराजकाणि राष्ट्राणि हतवीर्याणि वा पुनः ।
 प्रत्युद्गम्याभिपूज्यः स्यादेतदत्र सुमन्त्रितम् ॥ ९३८ ॥
 न हि पापात्परतरमस्ति किञ्चिदराजकात् ॥ ९३९ ॥
 स चेत्समनुपश्येत् समग्रं कुशलं भवेत् ।
 यलवान्हि प्रकुपितः कुर्यान्निःशेषतामपि ॥ ९४० ॥
 भूपांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा ।
 अथ या सुदुहा राजशैव तां वितुदन्त्यपि ॥ ९४१ ॥
 यद्वतसं प्रणमते नैतत्सन्तापमर्हति ।
 यत्स्वयं नमते दारु न तत्सन्नामयन्त्यपि ॥ ९४२ ॥
 एतयोपमया धीर सशमेत वलीयसे ।
 इन्द्राय न प्रणमते नमते यो वलीयसे ॥ ९४३ ॥
 तस्माद्राजैव कर्तव्यः सततं भूतिमिच्छता ।
 न धनार्थो न दारार्थस्तेषां येषामराजकम् ॥ ९४४ ॥
 प्रीयते हि हरन्पापः परचित्तमराजके ।
 यदास्य उद्धरन्त्यन्ये तदा राजानमिच्छति ॥ ९४५ ॥
 पापा एपि तदा क्षेमं न लभन्ते कदाचन ।
 एकस्य हि द्वौ हस्तौ द्वयोश्च बहवोऽपरे ॥ ९४६ ॥
 अदासः क्रियते दासो ह्रियन्ते च बलात् स्त्रियः ।
 एतस्मात्कारणादेयाः प्रजापालान् प्रचक्षिरे ॥ ९४७ ॥

राजा चैव भवेद्भोके पृथिव्यां दण्डधारकः ।
 जले मत्स्यानिवाभक्ष्यन्दुर्वलं बलवत्तराः ॥ ९४८ ॥
 मराजकाः प्रजाः पूर्वं विनेशुरिति नः श्रुतम् ।
 परस्परं भक्षयन्तो मत्स्या इव जले कृशान् ॥ ९४९ ॥
 सहितास्तास्तदा जम्बुरसुसार्ताः पितामहम् ।
 अनीश्वरा चितक्ष्यामो भगवन्नीश्वरं विश्व ।
 यं पूजयेम संभूय यच्च नः प्रतिपालयेत् ॥ ९५० ॥
 ततो मनुं व्यादिदेश मनुर्नाभिननन्द ताः ॥ ९५१ ॥
 यिमेमि कर्मणः पापाद्राज्यं हि भृशदुस्तरम् ।
 विशेषतो मनुष्येषु मिथ्यावृत्तेषु नित्यदा ॥ ९५२ ॥
 तमद्वयन् प्रजा मा भैः कर्तृनेनो गमिष्यति ।
 पशूनामधिपश्चाशस्त्रिरप्यस्य तथैव च ।
 धान्यस्य दशमं भागं दास्यामः कोशवर्धनम् ॥ ९५३ ॥
 स त्वं जातबलो राजा दुष्पथैः प्रतापवान् ।
 सुखे धास्यसि नः सर्वान् कुबेर इव सैर्ऋतान् ॥ ९५४ ॥
 यं च धर्मं चरिष्यन्ति प्रजा राजा सुपक्षिताः ।
 चतुर्थं तस्य धर्मस्य त्वत्संस्थं वै भविष्यति ॥ ९५५ ॥
 विजयाय हि निर्याहि प्रतपन् रश्मिवानिव ।
 मानं विधम शत्रूणां जयीऽस्तु तव सर्वदा ॥ ९५६ ॥
 स निर्ययौ महातेजा बलेन महता वृतः ।
 महाभिजनसंपन्नस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ९५७ ॥
 ततो महीं परिययौ पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
 शमयन्सर्वतः पापान्स्वकर्मसु च योजयन् ॥ ९५८ ॥
 एवं ये भूतिमिच्छेयुः पृथिव्यां मानवा. क्वचित् ।
 कुर्यु राजानमेवाथ प्रजानुग्रहकारणात् ॥ ९५९ ॥

मनु०-

नमस्येरंश्च तं भक्त्या शिष्या इव गुरु सदा ।
 देवा इव च देवेन्द्रं तत्र राजानमन्तिके ॥ ९६० ॥
 सत्कृत स्वजनेनेह परोऽपि बहु मन्यते ।
 स्वजनेन त्ववज्ञातं परे परिभवन्त्युत ॥ ९६१ ॥

(अ. १८) राजमूलो महाप्राज्ञ धर्मो लोकस्य लक्ष्यते ।
 प्रजा राजभयादेव न खादन्ति परस्परम् ॥ ९६२ ॥
 यथा ह्यनुदये राजन् भूतानि शशिसूर्ययोः ।
 अन्ये तमसि मज्जेयुरपश्यन्तः परस्परम् ॥ ९६३ ॥
 यथा ह्यनुदये मत्स्या निराक्रन्दे विहङ्गमाः ।
 विहरेयुर्यथाकामं विहंसन्तः पुनः पुनः ॥ ९६४ ॥
 विमथ्यातिरुमेरंश्च विपद्यापि परस्परम् ।
 अभावमचिरेणैव गच्छेयुर्नात्र संशयः ॥ ९६५ ॥
 पद्ममेव जिना राज्ञा विनश्येयुरिमाः प्रजाः ।
 अन्ये तमसि मज्जेयुरगोपाः पद्मवो यथा ॥ ९६६ ॥
 हरेयुर्वलयन्तोऽपि दुर्वलानां परिग्रहान् ।
 हन्युर्व्यापच्छमानांश्च यदि राजा न पालयेत् ॥ ९६७ ॥
 ममेदमिति लोकेऽस्मिन् भवेत्संपरिग्रहः ।
 न दारा न च पुत्रः स्यान्न धनं न परिग्रहः ।
 विष्वग्लोपः प्रवर्तत यदि राजा न पालयेत् ॥ ९६८ ॥
 पतेद्बहुविधं शस्त्रं बहुधा धर्मचारिणु ।
 अधर्मः प्रगृहीतः स्याद्यदि राजा न पालयेत् ॥ ९६९ ॥
 मातरं पितरं वृद्धमाचार्यमतिथिं गुरुम् ।
 क्लृप्नीयुरपि हिंस्युर्वा यदि राजा न पालयेत् ॥ ९७० ॥
 यद्यग्रन्धपरिकेशो नित्यमर्थवता भवेत् ।
 ममत्वं च न विन्देयुर्यदि राजा न पालयेत् ॥ ९७१ ॥
 न योनिद्रोषो घर्तेन न वृषिर्न घणिकपथः ।
 भजेद्धर्मध्वयी न स्याद्यदि राजा न पालयेत् ॥ ९७२ ॥

हस्ताद्धस्तं परिमुपेत् मिथेरन् सर्वसेतवः ।

भयार्तं विद्वेत्सर्वं यदि राजा न पालयेत् ॥ ९७३ ॥

अनया. संप्रवर्तेरन् भवेद्वै घर्णसद्वकरः ।

दुर्मिक्षमाविशेद्राष्ट्रं यदि राजा न पालयेत् ॥ ९७४ ॥

विद्वृत्य हि यथाकामं गृहद्वाराणि शेरते ।

मनुष्या रक्षिता राजा समन्तादकृतोभयाः ॥ ९७५ ॥

स्त्रियश्चापुरुषा मार्गं सर्वालङ्कारभूषिताः ।

निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदि रक्षति भूमिपः ॥ ९७६ ॥

घातार्तामूलो ह्ययं लोकास्त्रया वै धार्यते सदा ।

तत्सर्वं वर्तते सम्यग्यदा रक्षति भूमिपः ॥ ९७७ ॥

यस्याभावेन भूतानामभाव स्यात्समन्ततः ।

भावे च भावो नित्यं स्यात्कस्तं न प्रतिपूजयेत् ॥ ९७८ ॥

न हि जात्यवमन्तस्यो मनुष्य इति भूमिपः ।

महती देवता ह्येया नररूपेण तिष्ठति ॥ ९७९ ॥

कुरुते पञ्चरूपाणि कालयुक्तानि यः सदा ।

भवत्यग्निस्तथाऽऽदित्यो मृत्युर्वैश्वदेवो यमः ॥ ९८० ॥

यदा ह्यासीदतः पापान् दहत्युग्रेण तेजसा ।

मिथ्योपचरितो राजा तदा भवति पावकः ॥ ९८१ ॥

यदा पश्यति चारेण सर्वभूतानि भूमिपः ।

क्षेमं च कृत्वा यजति तदा भवति भास्करः ॥ ९८२ ॥

अशुचींश्च यदा क्रुद्धः क्षिणोति शतशो नरान् ।

सपुत्रपौत्रान् सामात्यांस्तदा भवति सोऽन्तकः ॥ ९८३ ॥

यदा त्वधार्मिकान् सर्वोस्तीक्ष्णैर्दण्डैर्नियच्छति ।

धार्मिकांश्चानुगृह्णाति भवत्ययं यमस्तदा ॥ ९८४ ॥

यदा ॥ धनधारिभिस्तर्पयत्प्रपकारिणः ।

आच्छिनन्ति च रत्नानि विविधान्यपकारिणाम् ॥ ९८५ ॥

ध्रियं ददाति कस्मैचित्कस्माच्चिदपकर्षति ।
 तदा वैश्रवणो राजा लोके भवति भूमिपः ॥ ९८६ ॥
 राजा भोजो विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
 य एभि स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ ९८७ ॥

राज्ञः कर्तव्यम्

(अ. १९) पार्थिवेन विशेषेण किं कार्यमवशिष्यते ।

शुधि०- कथं रक्ष्यो जनपदः कथं जेयाश्च शत्रवः ॥ ९८८ ॥

भीष्म०- राजवृत्तं महाराज शणुष्यावहितोऽखिलम् ।

यत्कार्यं पार्थिवेनादौ पार्थिवप्ररुतेन वा ॥ ९८९ ॥

आत्मा जेयः सदा राज्ञा ततो जेयाश्च शत्रवः ।

अजितात्मा नरपतिर्विजयेत कथं रिपून् ॥ ९९० ॥

एतावानात्मविजयः पञ्चवर्गविनिग्रहः ।

जितेन्द्रियो नरपतिर्याधितुं शक्नुयादरीन् ॥ ९९१ ॥

न्यसेत गुल्मान्दुर्गेषु सन्धौ च कुरनन्दन ।

नगरोपवने चैव पुरोद्यानेषु चैव ह ॥ ९९२ ॥

संस्थानेषु च सर्वेषु पुरेषु नगरेषु च ।

मध्ये च नरशार्दूल तथा राजनिवेशने ॥ ९९३ ॥

प्रणिधीश्च ततः कुर्याज्जडान्धवधिरारुतीन् ।

पुंसः परीक्षितान् प्राज्ञान् क्षुत्पिपासाश्रमक्षमान् ॥ ९९४ ॥

अमात्येषु च सर्वेषु मित्रेषु विविधेषु च ।

पुत्रेषु च महाराज प्रणिदध्यात्समाहितः ॥ ९९५ ॥

पुरे जनपदे चैव तथा सामन्तराजसु ।

यथा न विशुरन्योन्यं प्रणिधेयास्तथा हि ते ॥ ९९६ ॥

धारांश्च विद्यात्प्रहितान् परेण भरतर्षभ ।

आपणेषु विहारेषु समाजेषु च मिश्रसु ॥ ९९७ ॥

भारामेषु तथोद्याने पण्डितानां समागमे ।

वेदेषु चत्वरे चैव सभास्वायसथेषु च ॥ ९९८ ॥

एवं विचिनुयाद्राजा परचारं विचक्षणः ।

चारे हि विदिते पूर्वं हितं भवति पाण्डव ॥ ९९९ ॥

यदा तु हीनं नृपतिर्विद्यादात्मानमात्मना ।

अमात्यैः सह संमन्त्र्य कुर्यात्सन्धिं वलीयसा ॥ १००० ॥

अशायमाने हीनत्ये सन्धिं कुर्यात्परेण वै ।

लिप्सुर्वा कञ्चिदेवार्थं स्वरमाणो विचक्षणः ॥ १ ॥

गुणवन्तो महोत्साहा धर्मज्ञाः साधवश्च ये ।

सन्द्धीत नृपस्तैश्च राष्ट्रं धर्मेण पालयन् ॥ २ ॥

उच्छिद्यमानमात्मानं ज्ञात्वा राजा महामतिः ।

पूर्वापकारिणो हन्याल्लोकद्विष्टांश्च सर्वशः ॥ ३ ॥

यो नोपकर्तुं शक्नोति नापकर्तुं महीपतिः ।

न शप्थरूपश्चोद्धर्तुमुपेक्ष्यस्तादृशो भवेत् ॥ ४ ॥

यात्रायां यदि विज्ञातमनारुन्दमनस्तरम् ।

व्यासक्तं च प्रमत्तं च दुर्वलं च विचक्षणः ॥ ५ ॥

यात्रामाज्ञापयेद्वीरः कल्य. पुष्टबलः सुखी ।

पूर्वं कृत्वा विधानं च यात्रायां नगरे तथा ॥ ६ ॥

न च घटयो भवेदस्य नृपो यश्चातिवीर्यवान् ।

हीनश्च वलवीर्याभ्यां कर्षयंस्तत्परो वसेत् ॥ ७ ॥

राष्ट्रं च पीडयेत्तस्य शस्त्राग्निविषमूर्च्छनैः ।

अमात्यगृह्णमानां च विवादांस्तस्य कारयेत् ॥ ८ ॥

वर्जनीयं सदा युद्धं राज्यकामेन धीमता ।

उपायैस्त्रिमिरादानमर्थस्याह बृहस्पतिः ॥ ९ ॥

सान्त्वेन तु प्रदानेन भवेन च नराधिप ।

यदर्थं शक्नुयात्प्राप्तुं तेन तुष्येत पण्डितः ॥ १०१० ॥

आददीत वलिं चापि प्रजाभ्यः कुरुनन्दन ।

स पट्टभागमपि प्राप्नोस्तासामेवामिगुप्तये ॥ ११ ॥

दशधर्मगतेभ्यो यदसु बह्वल्पमेव च ।
 तदाददीत सहसा पौराणां रक्षणाय वै ॥ १२ ॥
 यथा पुत्रास्तथा पौत्रा द्रष्टव्यास्ते न संशयः ।
 भक्तिश्चैषां न कर्तव्या व्यवहारे प्रदर्शिते ॥ १३ ॥
 श्रोतुं चैव न्यसेद्राजा प्राज्ञान् सर्वार्थदर्शिनः ।
 व्यवहारेषु सततं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १४ ॥
 आकरे लवणे शुल्के तरे नागवले तथा ।
 न्यसेदमात्यान् नृपतिः स्वाप्तान्वा पुरुषान्हितान् ॥ १५ ॥
 यदा तु पीडितो राजा भवेद्राज्ञा बलीयसा ।
 तदाभिसंश्रयेद्दुर्गं बुद्धिमान् पृथिवीपतिः ॥ १६ ॥
 ये गुप्ताश्चैव दुर्गाश्च देशास्तेषु प्रवेशयेत् ।
 घनिनो बलमुत्थांश्च सान्त्वयित्वा पुनः पुनः ॥ १७ ॥
 तस्याभिहारं कुर्याच्च स्वयमेव नराधिपः ।
 असंभवे प्रवेशयेत् दहेद्वावाग्निना भृशम् ॥ १८ ॥
 क्षेत्रस्येषु च सस्येषु शत्रोरपजपेन्नरान् ।
 विनाशयेद्वा तत्सर्वं बलेनाथ स्वकेन वा ॥ १९ ॥
 नदीमार्गेषु च तथा सङ्कमानवसादयेत् ।
 जलं विस्त्रावयेत्सर्वमविस्त्राय्यं च दूषयेत् ॥ २० ॥
 तदात्वेनापतीभिश्च निवसेद्भूम्यनन्तरम् ।
 प्रतीघातं परस्याजौ मित्रकायंऽप्युपस्थिते ॥ २१ ॥
 यतः शङ्का भवेच्चापि भृत्यतोऽथापि मन्त्रितः ।
 पौरैर्भ्यो नृपतेर्वापि स्याचीनान् कारयित तान् ॥ २२ ॥
 कृते कर्मणि राजेन्द्र पूजयेद्धनसञ्चयैः ।
 दानेन च यथार्हेण सान्त्वेन विविधेन च ॥ २३ ॥
 निर्वेदयित्वा तु परं हत्वा वा कुस्लन्दन ।
 ततोऽनृणो भवेद्राजा यथा शास्त्रे निदर्शितम् ॥ २४ ॥

राणा सत्तैर्व रक्ष्याणि तानि चैव नियोध मे ।
 आत्माऽमात्याश्च कोशाश्च दण्डो मित्राणि चैव हि ॥ २५ ॥
 तथा जनपदाश्चैव पुरं च कुरुनन्दन ।
 एतत्सतात्मकं राज्य परिपाल्यं प्रयत्नतः ॥ २६ ॥
 पाद्गुण्यं च त्रिवर्गं च त्रिवर्गपरमं तथा ।
 यो वेत्ति पुरुषव्याघ्र स भुङ्क्ते पृथिवीमिमाम् ॥ २७ ॥
 पाद्गुण्यमिति यत्प्रोक्तं तन्निरोध युधिष्ठिर ।
 सन्धानासनमित्येव यात्रासन्धानमेव च ॥ २८ ॥
 विगृह्यासनमित्येव यात्रां संपरिगृह्य च ।
 द्वैधीभायस्तथाऽन्येषां संश्रयोऽथ परस्य च ॥ २९ ॥
 त्रिवर्गश्चापि यः प्रोक्तस्तमिहैकमनाः क्षुणु ।
 क्षयः स्यात्तं च वृद्धिश्च त्रिवर्गः परमस्तथा ॥ ३० ॥
 धर्मश्चार्थश्च कामश्च सेवितः श्रोऽथ कालतः ।
 धर्मेण च महीपालश्चिरं पालयते महीम् ॥ ३१ ॥

युधि०- दण्डनीतिश्च राजा च समस्तौ तावुभावपि ।
 कस्य किं कुर्यतः सिद्धयेत्तन्मे श्रूहि पितामह ॥ ३२ ॥

भीष्म०- दण्डनीतिः स्वधर्मैर्म्यश्चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ।
 प्रयुक्ता स्वामिना सम्यग्धर्मैर्म्यो नियच्छति ॥ ३३ ॥
 चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मस्यै मर्यादानामसङ्करे ।
 दण्डनीतिरुते क्षेमे प्रजानामकुतोभये ॥ ३४ ॥
 स्वाम्ये प्रयत्नं कुर्वन्ति त्रयो वर्णा यथाविधि ।
 तस्मादेव मनुष्याणां सुखं विद्धि समाहितम् ॥ ३५ ॥
 कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
 इति ते संशयो मा मृद्राजा कालस्य कारणम् ॥ ३६ ॥
 दण्डनीत्यं यद्वा राजा सम्यक्तात्स्वर्मेन चरते ।
 तदा कृतयुगं नाम कालसृष्टं प्रवर्तते ॥ ३७ ॥

तत कृतयुगे धर्मो नाधर्मो विद्यते क्वचित् ।
 सर्वेषामेव वर्णानां नाधर्मे रमते मनः ॥ ३८ ॥
 अकृष्टपच्या पृथिवी भवन्त्योषधयस्तथा ।
 त्वक्पत्रफलमूलानि वीर्यवन्ति भवन्ति च ॥ ३९ ॥
 दण्डनीत्यां यदा राजा त्रीनंशाननुवर्तते ।
 चतुर्थमंशमुत्सृज्य तदा त्रेता प्रवर्तते ॥ १०४० ॥
 अशुभस्य चतुर्थांशस्त्रीनंशाननुवर्तते ।
 कृष्टपच्यैव पृथिवी भवन्त्योषधयस्तथा ॥ ४१ ॥
 अर्धं त्यक्त्वा यदा राजा नीत्यर्धमनुवर्तते ।
 ततस्तु द्वापरं नाम स कालः संप्रवर्तते ॥ ४२ ॥
 अशुभस्य यदा त्वर्धं द्वावंशावनुवर्तते ।
 कृष्टपच्यैव पृथिवी भवत्यर्धफला तथा ॥ ४३ ॥
 दण्डनीतिं परित्यज्य यदा कात्स्न्येन भूमिप ।
 प्रजाः क्लिभात्ययोगेन प्रवर्तेत तदा कलिः ॥ ४४ ॥
 फलावधर्मो भूयिष्ठं धर्मो भवति न क्वचित् ।
 सर्वेषामेव वर्णानां स्वधर्माच्छ्रवते मनः ॥ ४५ ॥
 शूद्रा भैक्ष्येण जीवन्ति ब्राह्मणाः परिचर्यया ।
 योगक्षेमस्य नाशश्च वर्तते वर्णसङ्करः ॥ ४६ ॥
 कृतस्य करणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते ।
 त्रेतायाः करणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते ॥ ४७ ॥
 प्रवर्तनाद्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते ।
 कलेः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ॥ ४८ ॥
 दण्डनीतिं पुरस्कृत्य विजानन् क्षत्रियः सदा ।
 अनघातं च लिप्सेत लब्धं च परिपालयेत् ॥ ४९ ॥
 लोकस्य सीमन्तकरी मर्षादा लोकभाविनी ।
 सम्यग्नीता दण्डनीतिर्यथा माता यथा पिता ॥ १०५० ॥

तस्मात् कौरव्य धर्मेण प्रजाः पालय नीतिमान् ।
एवंवृत्तः प्रजा रक्षन् स्वर्गं जेतासि दुर्जयम् ॥ ५१ ॥

- (अ. ७०) केन धृत्तेन धृत्तश्च वर्तमानो महीपतिः ।
गुचि०— सुखेनार्थान्सुखोदकांनिह च प्रेत्य चाप्नुयात् ॥ ५२ ॥
मीप्स०— अयं गुणानां पट्त्रिंशत्पट्त्रिंशद्गुणसंयुतः ।
यान् गुणांस्तु गुणोपेतः कुर्वन् गुणमवाप्नुयात् ॥ ५३ ॥
चरेद्धर्मानकटुको मुञ्चेत्स्नेहं न चास्तिकः ।
जनशंसश्चरेदर्थं चरेत्काममनुद्धतः ॥ ५४ ॥
प्रियं ब्रूयाद्रूपणः शूरः स्यादविकृत्यनः ।
दाता नापात्रवर्षो स्यात्प्रगल्भः स्यादनिष्टुरः ॥ ५५ ॥
सन्धीत न चानार्यैर्विगृहीयात्र बन्धुभिः ।
नाभक्तं चारयेच्चारं कुर्यात्कार्यमपीडया ॥ ५६ ॥
अर्थं ब्रूयात्र चासत्सु गुणान् ब्रूयात्र चात्मनः ।
आदद्यात्र च साधुभ्यो नासत्पुरुषमाश्रयेत् ॥ ५७ ॥
नापरीक्ष्य मयेदण्डं न च मन्त्रं प्रकाशयेत् ।
विस्त्रजेत्र च लुब्धेभ्यो विश्वसेनापकारिषु ॥ ५८ ॥
अनीर्षुर्गुप्तदारः स्याज्जोक्षः स्यादघृणी नृपः ।
स्त्रियः सेवेत नात्यर्थं मृष्टं भुञ्जीत नाहितम् ॥ ५९ ॥
अस्तब्धः पूजयन् मान्यान् गुरुन् सेवेदमायया ।
अर्चेद्देवानदम्मेन श्रियमिच्छेदकुत्सिताम् ॥ ६० ॥
सेवेत प्रणयं हित्वा दक्षः स्यान्न त्वकालवित् ।
सान्त्वयेन्न च मोक्षाय अनुगृह्यन्न चाश्रिपेत् ॥ ६१ ॥
प्रहरेन्न त्वविशाय हत्वा शत्रून् शोचयेत् ।
क्रोधं कुर्यान्न चाकस्मान्मृदुः स्यान्नापकारिषु ॥ ६२ ॥
एवं चरस्व राज्यस्थो यदि ध्येय इहेच्छसि ।
अतोऽन्यथा नरपतिर्भयमृच्छत्यनुत्तमम् ॥ ६३ ॥

इति सर्वान् गुणानेतान् यथोक्तान् योऽनुवर्तते ।
अनुभूयेह भद्राणि प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ ६४ ॥

(अ. ७१) कथं राजा प्रजा रक्षन्नाधिवन्द्येन युज्यते ।

युधि०- धर्मे च नापराधोति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६५ ॥

भीष्म०- धर्मनिष्ठान् श्रुतवतो देवमतसमाहितान् ।

अर्चयित्वा यजेथास्त्व गृहे गुणवतो द्विजान् ॥ ६६ ॥

प्रत्युत्थायोपसङ्गृह्य चरणावभिवाद्य च ।

अथ सर्वाणि कुर्याथा कार्याणि सपुरोहित ॥ ६७ ॥

आर्जवेन च संपन्नो धृत्या बुद्ध्या च भारत ।

यथार्थं प्रतिगृह्णीयात्कामरुधौ च वर्जयेत् ॥ ६८ ॥

कामरुधौ पुरस्सृत्य योऽर्थं राजाऽनुतिष्ठति ।

न स धर्मं न चाप्यर्थं प्रतिगृह्णाति बालिश ॥ ६९ ॥

मा स्म लुब्धाश्च मूर्खाश्च कामार्थं च प्रयूयुज ।

अलुब्धान् बुद्धिसपन्नान् सर्वकर्मसु योजयेत् ॥ १०७० ॥

मूर्खो ह्यधिकृतोऽर्थेषु कार्याणामपिशारद ।

प्रजाः क्लिश्नात्ययोगेन कामरुधसमन्वित ॥ ७१ ॥

बलिपष्ठेन शुक्लेन दण्डेनाथापराधिनाम् ।

शास्त्रानीतेन लिप्सेथा घेतनेन धनागमम् ॥ ७२ ॥

दापयित्वा कर धर्म्यं राष्ट्रं नीत्या यथाविधि ।

तथैतं कल्पयेद्राजा योगक्षेममतन्द्रित ॥ ७३ ॥

गोपायितार दातार धर्मनित्यमतन्द्रितम् ।

अकामद्वेषसंयुक्तमनुरज्यन्ति मानवा ॥ ७४ ॥

मा स्म लोभेनाधर्मेण लिप्सेथास्त्व घनागमम् ।

धर्मार्थावधुयौ तस्य यो न शास्त्रपरो भवेत् ॥ ७५ ॥

अर्थशास्त्रपरो राजा धर्मार्थावधिगच्छति ।

अस्थाने चास्य तद्विच्छ सर्वमेव विनश्यति ॥ ७६ ॥

अयंमूलोऽपि हिंसा च कुरुते स्वयमात्मनः ।
 करेरशास्त्रदृष्टेर्हि मोहात्संपीडयन्प्रजा ॥ ७७ ॥
 ऊर्ध्वदिक्षुधातु यो धेन्वा क्षीणार्थो न लभेत्पयः ।
 पय राष्ट्रमयोगेन पीडितं न विवर्धते ॥ ७८ ॥
 यो हि दोग्ध्रीमुपास्ते च स नित्यं विन्दते पयः ।
 पर राष्ट्रमुपायेन भुञ्जानो लभते फलम् ॥ ७९ ॥
 अथ राष्ट्रमुपायेन भुज्यमानं सुरक्षितम् ।
 जनयत्यतुलां नित्यं कोशवृद्धिं युधिष्ठिर ॥ १०८० ॥
 दोग्ध्री धान्यं हिरण्यं च मही राजा सुरक्षिता ।
 नित्यं स्वैभ्यः परैभ्यश्च तृप्ता माता यथा पयः ॥ ८१ ॥
 मालाकारोपमो राजन्भय माऽऽङ्गारिकोपमः ।
 तथायुक्तश्चिरं राज्यं भोक्तुं शक्यसि पालयन् ॥ ८२ ॥
 परचक्रामिधानेन यद्वि ते स्याद्वनक्षयः ।
 अथ सास्त्रैव लिप्सेथा धनमन्नाह्वनेषु यत् ॥ ८३ ॥
 धर्मेण व्यवहारेण प्रजा पालय पाण्डव ।
 युधिष्ठिर यथा युक्तो नाधिरन्धेन योक्ष्यसे ॥ ८४ ॥
 (अ. ७२) य एव तु सतो रक्षेदसत्तश्च निवर्तयेत् ।
 स एव राजा कर्तव्यो राजन् राजपुरोहितः ॥ ८५ ॥
 राजा चरति यं धर्मं ब्राह्मणेन निदर्शितम् ।
 तस्य धर्मस्य सर्वस्य मागी राजपुरोहितः ॥ ८६ ॥
 पयमेव प्रजा- सर्वा राजानमभिसंश्रिता ।
 सम्यग्भृता स्वधर्मस्या न कुतश्चिद्भयान्विता ॥ ८७ ॥
 राष्ट्रे चरन्ति यं धर्मं राजा साध्वभिरक्षिताः ।
 चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भागं तु विन्दति ॥ ८८ ॥
 छायायामप्सु वायौ च सुखमुष्णेऽधिगच्छति ।
 अग्नौ वाससि सूर्ये च सुखं शीतेऽधिगच्छति ॥ ८९ ॥

शब्दे स्पर्शे रसे रूपे गन्धे च रमते मनः ॥ १०९० ॥

तेषु भोगेषु सर्वेषु न भीतो लभते सुखम् ।

अभयस्य हि यो दाता तस्यैव सुमद्वत्फलम् ॥ ९१ ॥

(अ. ७३) राज्ञा पुरोहितः कार्यो भवेद्विद्वान् बहुश्रुतः ।

उभौ समीक्ष्य धर्मार्थावप्रमेयावनन्तरम् ॥ ९२ ॥

धर्मात्मा मन्त्रविद्येयां राज्ञां राजन् पुरोहितः ।

राजा चैवंगुणो येषां कुशलं तेषु सर्वदाः ॥ ९३ ॥

उभौ प्रजा वर्धयतो देवान्सर्वान्सुतान्पितॄन् ।

भवेयातां स्थितौ धर्मे श्रद्धेयौ सुतपस्विनौ ॥ ९४ ॥

परस्परस्य सुहृदौ विहितौ समचेतसौ ।

ब्रह्मक्षत्रस्य संमानात्प्रजा सुखमवाप्नुयात् ॥ ९५ ॥

विमानमात्तपोरेव प्रजा नश्येयुरेव हि ।

ब्रह्मक्षत्रं हि सर्वेषां वर्णानां मूलमुच्यते ॥ ९६ ॥

(अ. ७४) योगक्षेमो हि राष्ट्रस्य राजन्यापत्त उच्यते ।

योगक्षेमो हि राज्ञो हि समापत्तः पुरोहिते ॥ ९७ ॥

ब्रह्मक्षत्रमिदं सृष्टमेक्योनि स्वयंभुवा ।

पृथग्यलग्नधानं तन्न लोकं परिपालयेत् ॥ ९८ ॥

तपो मन्त्रबलं नित्यं ब्राह्मणेषु प्रतिष्ठितम् ।

अस्त्रबाहुबलं नित्यं क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितम् ।

ताभ्यां संभूय कर्तव्यं प्रजानां परिपालनम् ॥ ९९ ॥

(अ. ७५) यथा वृत्त्या महीपालो विवर्धयति मानवान् ।

युधि०- पुण्यांश्च लोकान् जयति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ११०० ॥

भीष्म०- दानशीलो भवेद्राजा यज्ञशीलश्च भारत ।

उपवासतपःशीलः प्रजानां पालने रतः ॥ १ ॥

सर्वाश्चैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयन् ।

उत्थानेन प्रदानेन पूजयेच्चापि धार्मिकान् ॥ २ ॥

राज्ञा हि पूजितो धर्मस्ततः सर्वत्र पूज्यते ।
यद्यदाचरते राजा तत्तजानां स रोचते ॥ ३ ॥
नित्यमुद्यतदण्डश्च भवेन्मृत्युरिवारिषु ।
निहन्पात्सर्वतो दस्यूश्च कामात्कस्यचित्क्षमेत् ॥ ४ ॥
यद्राष्ट्रेऽकुशलं किञ्चिद्राज्ञो रक्षयतः प्रजाः ।
चतुर्थं तस्य पापस्य राजा भारत विन्दति ॥ ५ ॥
अप्याहुः सर्वमेवेति भूयोऽर्धमिति निश्चयः ॥ ६ ॥
कर्मणः पृथिवीपाल नृशसोऽनृतवागपि ।
तादृशात्किंत्विषाद्राजा शृणु येन प्रमुच्यते ॥ ७ ॥
प्रत्याहर्तुमशक्यं स्याद्धनं चौरैर्हृतं यदि ।
तत्स्वकोशात्प्रदेयं स्यादशक्तेनोपजीयत ॥ ८ ॥
न हि कामात्मना राज्ञा सततं काममुद्धिना ।
नृशंसेनातिलुब्धेन शक्यं पालयितुं प्रजा ॥ ९ ॥

शुचि०- नाहं राज्यसुखान्वेगी राज्यमिच्छाम्यपि क्षणम् ।
धर्मार्थं रोचये राज्यं धर्मश्चात्र न विद्यते ॥ १११० ॥
तदलं मम राज्येन यत्र धर्मो न विद्यते ।
यतमेव गमिष्यामि तस्माद्धर्मचिकीर्षया ॥ ११ ॥

श्रीम०- वेदाहं तव या बुद्धिरानृशस्याऽगुणैष सा ।
न च शुद्धानृशंसेन शक्यं राज्यमुपासितुम् ॥ १२ ॥
अपि तु त्वां मृदुप्रक्षमत्यार्यमतिधार्मिकम् ।
क्लीयं धर्मघृणायुकं न लोको बहु मन्यते ॥ १३ ॥
वृत्तं तु स्वमपेक्षस्य पितृपैतामहोचितम् ।
नैव राज्ञां तथा वृत्तं यथा त्व स्यातुमिच्छसि ॥ १४ ॥
न हि वैकुण्ठ्यसंस्तुमानृशंस्थमिहास्थित ।
प्रजापालनसंभूतमाप्ता धर्मफलं ह्यसि ॥ १५ ॥
न हेतामाशिषं पाण्डुर्न च कुन्ती त्वयाचत ।
सथैतत्प्रज्ञया तात यथाऽऽचरसि मेव्या ॥ १६ ॥

शौर्यं बलं च सत्यं च पिता तव सदाऽवधीत् ।
 माहात्म्यं च महौदार्यं भवतः कुन्त्ययाऽचत ॥ १७ ॥
 नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं चोमे मानुषदैवते ।
 पुत्रेष्वशासते नित्यं पितरो दैवतानि च ॥ १८ ॥
 दानमध्ययनं यज्ञं प्रजानां परिपालनम् ।
 धर्ममेतद्धर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायथा ॥ १९ ॥
 नैकान्तविनिपातेन विचचारेह कश्चन ।
 धर्मो गृही वा राजा वा ब्रह्मचारी यथा पुनः ॥ ११२० ॥
 अल्पं हि सारभूयिष्ठं यत्कर्मोदारमेव तत् ।
 कृतमेवाकृताच्छ्रेयो न पार्षादोऽस्यकर्मण ॥ २१ ॥
 दानेनान्यं बलेनान्यमन्यं सूनृतया गिरा ।
 सचतः प्रतिगृहीयाद्वाज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥ २२ ॥
 यं हि वेद्यां कुले जाता श्रवृत्तिमयपीडिता ।
 प्राप्य तृप्ता प्रतिष्ठन्ति धर्मं कोऽभ्यधिकस्ततः ॥ २३ ॥
 यस्मिन्मयादितं सम्यक् क्षेमं विन्दत्यपि क्षणम् ।
 स स्वर्गजित्तमोऽस्माकं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २४ ॥
 त्वमेव प्रीतिर्मास्तस्मात्कुरुणा कुरुसत्तम ।
 भव राजा जय स्वर्गं सतो रक्षाऽसतो जहि ॥ २५ ॥
 अनु त्वां तात जीवन्तु सुहृदः साधुभिः सह ।
 पर्जन्यमिव भूतानि स्वादुद्रुममिव द्विजाः ॥ २६ ॥

(अ. ७६) स्वकर्मण्यपरे युक्तास्तथैवान्ये विकर्मणि ।

युधि०- तेषां विशेषमाचक्ष्व ब्राह्मणानां पितामह ॥ २७ ॥

भीष्म०- विद्यालक्षणसंपन्ना सर्वत्र समदर्शिनः ।

एते ब्रह्मसमा राजन् ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः ॥ २८ ॥

ऋषयश्च सामसंपन्ना स्वेषु कर्मस्ववस्थिताः ।

एते देवसमा राजन् ब्राह्मणानां भवन्त्युत ॥ २९ ॥

जन्मकर्मविहीना ये कर्त्र्या ब्रह्मन्धवः ।
 एते शूद्रसमा राजन् ब्राह्मणाना भवन्त्युत ॥ ११३० ॥
 अथोत्रिया सर्व एव सर्वे चानादिताग्र्यः ।
 तान् सर्वान् धार्मिको राजा वधिं त्रिं च कारयेत् ॥ ३१ ॥
 आह्वयका वैजलका नाक्षत्रा ग्रामयाजकाः ।
 एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिरुपश्रमाः ॥ ३२ ॥
 ऋत्विर् पुरोहितो मन्त्री दूतो वार्तानुकर्यकः ।
 एते क्षत्रसमा राजन् ब्राह्मणाना भवन्त्युत ॥ ३३ ॥
 अश्वारोहा गजारोहा रथिनोऽथ पदातयः ।
 एते वैश्यसमा राजन् ब्राह्मणाना भवन्त्युत ॥ ३४ ॥
 एतेभ्यो वलिमादयाडीनकोशो महीपतिः ।
 ऋणे ब्रह्मसमेभ्यश्च देवरूपेभ्य एव च ॥ ३५ ॥
 मब्राह्मणाना वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकम् ।
 ब्राह्मणाना च ये केचिद्विकर्मस्था भवन्त्युत ॥ ३६ ॥
 विकर्मस्थाश्च नोपेक्ष्या विप्रा राजा कथञ्चन ।
 निषम्या संविमन्याश्च धर्मानुग्रहकारणात् ॥ ३७ ॥
 यस्य स्म त्रियये राजन् स्तेनो भवति वे द्विजः ।
 राज एवापराधं तं मन्यन्ते तद्विदो जनाः ॥ ३८ ॥
 भृश्या यो भवेत्स्तेनो वेदवित्ज्ञातकस्तथा ।
 राजन् स राजा भर्तव्य इति वेदविदो त्रिदुः ॥ ३९ ॥
 स चेन्नो परिवर्तेत कृतघृत्तिः परन्तप ।
 ततो निर्वासनीयः स्यात्तस्माद्देशात्सगान्धर्व ॥ ११४० ॥

(अ. ७८) अथ चेत्सर्वतः क्षत्रप्रदुष्येद्ब्राह्मणं प्रति ।

युधि०— कस्तस्य ब्रह्मणोऽज्ञाता को धर्मः किं परायणम् ॥ ४१ ॥

भीष्म०— तपसा ब्रह्मचर्येण शस्त्रेण च बलेन च ।

अमायया मायया च नियन्तर्यं तदा भवेत् ॥ ४२ ॥

क्षत्रियस्यातिवृत्तस्य ब्राह्मणेपु विशेषत ।
 ब्रह्मैव सन्नियन्तु स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम् ॥ ४३ ॥
 ब्रह्मवीर्यं मृदुभूते क्षत्रवीर्यं च दुर्वले ।
 दुष्टेषु सर्ववर्णेषु ब्राह्मणान् प्रति सर्वशः ॥ ४४ ॥
 ये तत्र युद्धं कुर्वन्ति त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।
 ब्राह्मणान् परिरक्षन्तो धर्ममात्मानमेव च ।
 मनस्विनो मन्युमन्तः पुण्यश्लोका भवन्ति ते ॥ ४५ ॥
 यथाश्वमेधावभृथे स्नाताः पूता भवन्त्युत ।
 दुष्कृतस्य प्रणारीन ततः शस्त्रहता रणे ॥ ४६ ॥
 भवत्यधर्मो धर्मो हि धर्माधर्माद्युभावपि ।
 कारणाद्देशकालस्य देशकाल स तादृशः ॥ ४७ ॥
 मैत्राः क्रूराणि कुर्वन्तो जयन्ति स्वर्गमुत्तमम् ।
 धर्म्याः पापानि कुर्याणा गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ ४८ ॥
 ब्राह्मणस्त्रिषु कालेषु शस्त्रं गृह्णन् दुप्यति ।
 आत्मत्राणे वर्णदोषे दुर्दम्यनियमेषु च ॥ ४९ ॥
 युधि०- अभ्युत्थिते दस्युबले क्षत्रार्थं घर्णासङ्करे ।
 संप्रमूढेषु क्षत्रेषु यद्यन्योऽभिभवेद्वली ॥ ११५० ॥
 दस्युभ्योऽथ प्रजा रक्षेद्दण्ड धर्मेण धारयन् ।
 कार्यं कुर्यान्न वा कुर्यात्स धार्यो वा भवेन्न वा ॥ ५१ ॥
 भीष्म०- अपारे यो भवेत्पारमप्लवे य इवो भवेत् ।
 शूद्रो वा यदि वाऽप्यन्य सर्वथा मानमर्हति ॥ ५२ ॥
 किं तैर्येऽनडुहो नोह्याः किं धेन्वा वाऽप्यदुग्धया ।
 वन्ध्यया भार्यया कोऽर्थः कोऽर्थो राक्षाऽप्यरक्षता ॥ ५३ ॥
 यथा दास्यमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
 यथा ह्यनर्थः पण्डो वा पार्थ क्षेत्र यथोपरम् ॥ ५४ ॥
 एवं विप्रोऽनधीयानो राजा यश्च न रक्षिता ।
 मेधो न वर्पते यश्च सर्वथा ते निरर्थकाः ॥ ५५ ॥

नित्यं यस्तु सतो रक्षेदसतश्च निवर्तयेत् ।

स एव राजा कर्तव्यस्तेन सर्वमिदं धृतम् ॥ ५६ ॥

(अ. ८०) यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।

युधि०- पुरुषेणासहायेन किमु राज्ञा पितामह ॥ ५७ ॥

किंशीलः किंसमाचारो राज्ञोऽथ सचिवो भवेत् ।

कीदृशो विश्वसेद्राजा कीदृशो न च विश्वसेत् ॥ ५८ ॥

भीष्म०- चतुर्विधानि मित्राणि राज्ञां राजन् मयन्त्युत ।

सहायो भजमानश्च सहजः हृत्रिमस्तथा ॥ ५९ ॥

चतुर्णां मध्यमौ श्रेष्ठौ नित्यं शङ्क्यौ तथापरी ॥ ११६० ॥

सर्वे नित्यं शङ्कितव्याः प्रत्यक्षं कार्यमात्मनः ॥ ६१ ॥

न हि राज्ञा प्रमादो ये कर्तव्यो मित्ररक्षणे ।

प्रमादिनं हि राजानं लोकाः परिभवन्त्युत ॥ ६२ ॥

असाधुः साधुतामेति साधुर्भयति दारुणः ।

भरिश्च मित्रं भवति मित्रं चापि प्रदुष्यति ।

अनित्यचित्तः पुरुषस्तस्मिन् को जातु विश्वसेत् ॥ ६३ ॥

तस्मात्प्रधानं यत्कार्यं प्रत्यक्षं तत्समाचरेत् ।

एकान्तेन हि विश्वासः कृत्स्नो धर्मार्थनाशकः ॥ ६४ ॥

अविश्वासश्च सर्वत्र मृत्युना च विशिष्यते ।

अकालमृत्युर्विश्वाप्तो विश्वसन् हि विपद्यते ॥ ६५ ॥

यस्मिन् करोति विश्वासमिच्छतस्तस्य जीवति ।

तस्माद्विश्वसितव्यं च शङ्कितव्यं च केपुञ्चित् ।

एषा नीतिगतिस्तात लक्ष्या चैव सनातनी ॥ ६६ ॥

यं मन्येत प्रमाभावादिममर्थागमं स्पृशेत् ।

नित्यं तस्माच्छङ्कितव्यममित्रं तद्विदुर्बुधाः ॥ ६७ ॥

यस्य क्षेत्रादप्युदकं क्षेत्रमन्यस्य गच्छति ।

न तत्रानिच्छतस्तस्य मित्रेण् सर्वसेतवः ॥ ६८ ॥

तथैवात्युदकाद्भूतस्तस्य मेदनमिच्छति ।
 यमेवं लक्षणं विद्यात्तममित्रं विनिर्दिशेत् ॥ ६९ ॥
 यन्मन्येत ममाभावादस्याभावो भवेदिति ।
 तस्मिन् कुर्वीत विश्वासं यथा पितरि वै तथा ॥ ११७० ॥
 घ्यसन्नान्नित्यमीतो यः समृद्ध्या यो न दुष्यति ।
 यत्स्यादेवंविधं मित्रं तदात्मसममुच्यते ॥ ७१ ॥
 कुलीनः शीलसंपन्नस्तितिशुरविकथनः ।
 शूरश्चार्यश्च विद्वांश्च प्रतिपत्तिविशारदः ॥ ७२ ॥
 पते ह्यमात्याः कर्तव्याः सर्वकर्मस्ववस्थिताः ।
 पूजिताः संविभक्ताश्च सुसहायाः स्वनुष्ठिताः ॥ ७३ ॥
 कृत्स्नमेते विनिक्षिप्ताः प्रतिरूपेषु कर्मसु ।
 युक्ता महत्सु कार्येषु धेयांस्युत्थापयन्त्युत ॥ ७४ ॥
 ज्ञातिभ्यश्चैव धुजयेथा मृत्योरिह भयं सदा ।
 उपराजेव राजर्धिं ज्ञातिर्न सहते सदा ॥ ७५ ॥
 निवृत्तस्य नरैरन्यैर्ज्ञातिरेव परायणम् ।
 नान्यो निकारं सहते ज्ञातिर्ज्ञातेः कथञ्चन ॥ ७६ ॥
 आत्मानमेव जानाति ब्रह्मं बान्धवैरपि ।
 तेषु सन्ति गुणाश्चैव नैर्गुण्यं चैव लक्ष्यते ॥ ७७ ॥
 संमानयेत्पूजयेच्च याचा नित्यं च कर्मणा ।
 कुर्याच्च प्रियमेतेभ्यो नाप्रियं किञ्चिदाचरेत् ॥ ७८ ॥
 विश्वस्तवदविश्वस्तस्तेषु वर्तेत सर्वदा ।
 न हि दोषो गुणो धेति निरूप्यस्तेषु दृश्यते ॥ ७९ ॥
 अस्यैवं वर्तमानस्य पुरुषस्याप्रमादिनः ।
 अमित्राः संप्रसीदन्ति तथा मित्रीभवन्त्यपि ॥ ११८० ॥
 य एवं वर्तते नित्यं ज्ञातिसंबन्धिमण्डले ।
 मित्रेष्वमित्रे मध्यस्थे चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ८१ ॥

वासुदेवनारदसंवादः

(अ. ८१) एवमग्राह्यके तस्मिन् क्षातिसम्बन्धिमण्डले ।

शुचि०- मित्रेऽप्यमित्रेऽप्यपि च कथं भावो विभाव्यते ॥ ८२ ॥

मीमा०- अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

संवादे वासुदेवस्य सुरर्षेर्नारदस्य च ॥ ८३ ॥

वासु०- नासुहृत्परमं मन्त्रं नारदाहति वेदितुम् ।

अपण्डितो वाऽपि सुहृत्पण्डितो वाऽप्यनात्मवान् ॥ ८४ ॥

स ते सौहृदमास्थाय किञ्चिद्वक्ष्यामि नारद ।

कृत्स्नं बुद्धिघलं प्रेक्ष्य संपृच्छेन्नृदिबङ्गम ॥ ८५ ॥

दास्यमैश्वर्यधादेन क्षातिनां न करोम्यहम् ।

अर्थं भोक्तास्मि भोगानां धागदुस्तकानि च क्षमे ॥ ८६ ॥

अरणीमन्निकामो वा मथ्नाति हृदयं मम ।

वाचा दुरुक्तं देवर्षे तस्मै ददति नित्यदा ॥ ८७ ॥

घलं खड्गकर्पणे नित्यं सौकुमार्यं पुनर्गदे ।

रूपेण मत्तं प्रयुन्नः सोऽसहायोऽस्मि नारद ॥ ८८ ॥

अन्ये हि सुमहाभागा घलयन्तो दुरुत्सहाः ।

नित्योत्थानेन संपन्ना नारदान्धरुवृष्णयः ॥ ८९ ॥

यस्य न स्युर्न वै स स्थायस्य स्युः कृत्स्नमेव तत् ।

द्वाम्यां निवारितो नित्यं वृणोम्येकतरं न च ॥ ९० ॥

स्थातां यस्यादुक्ताकूपै किं नु दुःखतरं ततः ।

यस्य चापि न तौ स्थातां किं नु दुःखतरं ततः ॥ ९१ ॥

सोऽहं कितवमातेव द्वयोरपि महामते ।

एकस्य जयमाशंसे द्वितीयस्यापराजयम् ॥ ९२ ॥

अमैवं हिश्यमानस्य नारदोभयतः सदा ।

यस्तुमर्हसि यच्छ्रेयो क्षातीनामात्मनस्तथा ॥ ९३ ॥

नारद०- आपदो द्विविधा कृष्ण बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ह ।
 प्रादुर्भवन्ति घाण्ण्येय स्वकृता यदि वाऽन्यतः ॥ ९४ ॥
 सेयमाभ्यन्तरा तुभ्यमापत्कृच्छ्रा स्वकर्मजा ।
 अमूरभोजप्रभवा सर्वे ह्येते तदन्वया ॥ ९५ ॥
 अर्थहेतोर्हि कामाद्वा वाचा वीमत्सयाऽपि वा ।
 आत्मना प्राप्तमैश्वर्यमन्यत्र प्रतिपादितम् ॥ ९६ ॥
 कृतमूलमिदानीं तज्ज्ञातिशब्द सहायवत् ।
 न शक्य पुनरादातु घान्तमश्रमिव त्वया ॥ ९७ ॥
 वधूप्रसेनयो राज्य नाप्नु शक्य कथञ्चन ।
 हातिभेदभयात्कृष्ण त्वया चापि विशेषतः ॥ ९८ ॥
 तच्च सिद्धयेत्प्रयत्नेन कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
 महाक्षय ध्वयो वा स्याद्विनाशो वा पुनर्मवेत् ॥ ९९ ॥
 अनायासेन शस्त्रेण मृदुना हृदयच्छिदा ।
 जिह्वामुद्धर सर्वेषा परिमृज्यानुमृज्य च ॥ १०० ॥
 शक्यत्वाऽन्नदान सतत तितिक्षार्जवमार्दवम् ।
 यथार्हप्रतिपूजा च शस्त्रमेतदनायसम् ॥ १ ॥
 हातीनां वक्तुकामाना कटुकानि लघूनि च ।
 गिरा त्व हृदय वाच शमयस्य मनांसि च ॥ २ ॥
 नामहापुरुष कश्चिन्नानात्मा नासहायवान् ।
 महतीं धुरमाघत्ते तामुद्यम्योरसा वह ॥ ३ ॥
 सर्वं पय गुरु भारमनङ्घ्रान् वहते समे ।
 दुर्गे प्रतीक सुगवो भार वहति दुर्बहम् ॥ ४ ॥
 भेदाद्विनाश सङ्घाना सङ्घमुख्योऽसि केशव ।
 यथा त्वा प्राप्य नोत्सीदेदयं सङ्घस्तथा कुरु ॥ ५ ॥
 नान्यत्र बुद्धिक्षान्तिभ्या नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
 नान्यत्र धनसन्त्यागाद्वर्ण प्राप्तेऽवतिष्ठते ॥ ६ ॥

घन्यं यशस्यमायुष्यं स्वपक्षोद्भावनं सदा ।

ज्ञातीनामविनाशः स्याद्यथा कृष्ण तथा कुरु ॥ ७ ॥

(अ. ८२) एषा प्रथमतो वृत्तिर्द्वितीयां शृणु भारत ।

भीष्म०-यः कश्चिज्जनयेदर्थं राजा रक्ष्यः सदा नरः ॥ ८ ॥

द्वियमाणममात्येन भृत्यो वा यदि वा भृतः ।

यो राजकोशं नश्यन्तमावक्षीत युधिष्ठिर ॥ ९ ॥

श्रोतव्यमस्य च रहो रक्ष्यश्चामात्यतो भवेत् ।

अमात्या ह्यपहर्तारो भूयिष्ठं क्षन्ति भारत ॥ १२१० ॥

राजकोशस्य गोक्षारं राजकोशविलोपकाः ।

समेत्य सर्वे वाधन्ते स विनश्यत्यरक्षितः ॥ ११ ॥

सभ्यादिलक्षणकथनम्

(अ. ८३) सभासदः सहायाश्च सुहृदश्च विशां पते ।

युधि०-परिच्छदास्तथाऽमात्याः कीदृशाः स्युः पितामह ॥ १२ ॥

भीष्म०-ह्रीनिपेयास्तथा दान्ताः सत्पाजंबसमन्विताः ।

शक्ताः कथयितुं सम्यक्ते तव स्युः सभासदः ॥ १३ ॥

अमात्यांश्चातिशूरांश्च ग्राह्याणांश्च परिश्रुतान् ।

सुसन्तुष्टांश्च कौन्तेय महोत्साहांश्च कर्मसु ।

एतान् सहायोऽङ्घ्रिप्सेथाः सर्वास्वापस्तु भारत ॥ १४ ॥

कुलीनः पूजितो नित्यं न हि शक्तिं निगूहति ॥ १५ ॥

प्रसन्नमप्रसन्नं वा पीडितं हतमेव वा ।

जायतेयति भूयिष्ठं तदेव ह्यनुपालितम् ॥ १६ ॥

कुलीना देशजाः प्राज्ञा रूपवन्तो बहुश्रुताः ।

प्रगल्भाश्चानुरक्ताश्च ते तव स्युः परिच्छदाः ॥ १७ ॥

दौष्कुल्याश्च लुब्धाश्च नृशंसा निरपत्रपाः ।

ते त्वां तात निर्पेययुर्यावदाद्रूपाणयः ॥ १८ ॥

कुलीनान् शीलसंपन्नानिह्निताज्ञाननिष्ठान् ।
 देशकालविधानज्ञान् भर्तृकार्यहितैषिणः ।
 नित्यमर्थेषु सर्वेषु राजा कुर्वीत मन्त्रिणः ॥ १९ ॥
 अनार्या ये न जानन्ति समयं मन्दचेतसः ।
 तेभ्यः परिजुगुप्सेथा ये चापि समयच्युताः ॥ १२२० ॥
 नैकमिच्छेद्गणं हित्वा स्याच्चेदन्यतरग्रहः ।
 यस्त्वेको बहुभिः श्रेयान् कामं तेन गणं त्यजेत् ॥ २१ ॥
 श्रेयसो लक्षणं चैतद्विक्रमो यस्य दृश्यते ।
 कीर्तिप्रधानो यश्च स्यात्समये यश्च तिष्ठति ॥ २२ ॥
 कुलीनः कुलसंपन्नस्तिष्ठतिभुर्दक्ष आत्मवान् ।
 शूरः कृतज्ञः सत्यश्च श्रेयसः पार्थ लक्षणम् ॥ २३ ॥
 अत ऊर्ध्वममात्यानां परीक्षेत गुणागुणम् ।
 संयतात्मा कृतप्रज्ञो भूतिकामश्च भूमिप ॥ २४ ॥
 यौनाः धौतास्तथा मौलास्तथैवाप्यनद्वद्भुक्ताः ।
 कर्तव्या भूतिकामेन पुरुषेण बुभूषता ॥ २५ ॥
 पर्यां वैनयिकी बुद्धिः प्रवृत्तिश्चैव शोभना ।
 तेजो धैर्यं क्षमा शौचमनुरागः स्थितिर्धृतिः ॥ २६ ॥
 परीक्ष्य च गुणान्नित्यं प्रौढभावान्धुरन्धरान् ।
 पञ्चोपधाप्यतीतांश्च कुर्याद्राजाऽर्थकारिणः ॥ २७ ॥
 पर्याप्तवचनान्वीरान्प्रतिपत्तिविशारदान् ।
 कुलीनान् सत्त्वसंपन्नानिह्निताज्ञाननिष्ठान् ॥ २८ ॥
 देशकालविधानज्ञान्भर्तृकार्यहितैषिणः ।
 नित्यमर्थेषु सर्वेषु राजन्कुर्वीत मन्त्रिणः ॥ २९ ॥
 हीनतेजोभिसंसृष्टो नैव जातु व्यवस्यति ।
 अवश्यं जनयत्येव सर्वकर्मसु संशयम् ॥ १२३० ॥
 एवमल्पश्रुतो मन्त्री कल्याणाभिजनोऽप्युत ।
 धर्मार्थकामसंयुक्तो नालं मन्त्रं परीक्षितुम् ॥ ३१ ॥

तथैवानभिजातोऽपि काममस्तु बहुयुतः ।
 अनायक इवाचक्षुर्मुह्यन्त्यणुषु कर्मसु ॥ ३२ ॥
 अनृजुस्त्वनुरकोऽपि संपन्नश्चेतरैर्गुणैः ।
 राक्षः प्रज्ञानयुक्तोऽपि न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३३ ॥
 यो मित्रैः सह सम्यज्ज्ञो न पौरान्वहु मन्यते ।
 असुहृत्तादृशो ज्ञेयो न मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३४ ॥
 कृतप्रज्ञश्च मेधाधी बुधो जानपदः शुचिः ।
 सर्वकर्मसु यः शुद्धः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३५ ॥
 ज्ञानविज्ञानसंपन्नः प्रकृतिज्ञः परात्मनोः ।
 सुहृदात्मसमो राज्ञः स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३६ ॥
 सत्यवाक् क्षीलसंपन्नो गम्भीरः सन्नपो मृदुः ।
 पितृपैतामहो यः स्यात्स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३७ ॥
 पौरज्ञानपदा यस्मिन्विश्वासं धर्मतो गताः ।
 योद्धा नयविपश्चिद्य स मन्त्रं श्रोतुमर्हति ॥ ३८ ॥
 तस्मात्सर्वैर्गुणैरेतैरुपपन्नाः सुपूजिताः ।
 मन्त्रिणः प्रकृतिज्ञाः स्युस्त्यक्त्वा महद्दीप्तयः ॥ ३९ ॥
 स्यासु प्रकृतिषु च्छिद्रं लक्षयेरन्परस्य च ।
 मन्त्रिणां मन्त्रमूलं हि राज्ञो राष्ट्रं विवर्धते ॥ १२४० ॥
 तेषां त्रयाणां विविधं विमर्शं
 विबुध्य चित्तं विनिवेक्ष्य तत्र ।
 स्वनिश्चयं तत्प्रतिनिश्चयज्ञं
 निवेदयेदुत्तरमन्त्रकाले ॥ ४१ ॥
 धर्मार्थकामज्ञमुपेत्य पृच्छे-
 शुक्तो शुद्धं ब्राह्मणमुत्तरार्थम् ।
 निष्ठा कृता तेन यदा सहः स्या-
 त्तं मन्त्रमार्गं प्रणयेदसक्तः ॥ ४२ ॥

(अ. ८५) व्यवहारेण शुद्धेन प्रजापालनतत्परः ।

प्राप्य धर्मं च कीर्तिं च लोकावामोत्युभौ शुचिः ॥ ४३ ॥

शुचि०- कीदृशैर्व्यवहारैस्तु कैश्च व्यवहरेन्नृपः ।

एतत्पृष्ठो महाप्राज्ञ यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ ४४ ॥

ये चैव पृथं कथिता गुणास्ते पुरुषं प्रति ।

नैकस्मिन् पुरुषे ह्येते विद्यन्ते इति मे मतिः ॥ ४५ ॥

भीष्म०- एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि बुद्धिमन् ।

दुर्लभः पुरुषः कश्चिदेभिर्युक्तो गुणैः शुभैः ॥ ४६ ॥

किं तु सङ्क्षेपतः शीलं प्रयत्नेनेह दुर्लभम् ।

वक्ष्यामि तु यथामात्यान् यादृशांश्च करिष्यसि ॥ ४७ ॥

चतुरो ब्राह्मणान् वैद्यान् प्रगल्भान् स्नातकान् शुचीन् ।

क्षत्रियांश्च तथा चाष्टौ यत्निनः शस्त्रपाणिनः ॥ ४८ ॥

वैद्यान्वित्तेन संपन्नानेकविंशतिसङ्ख्यया ।

त्रींश्च शूद्रान्विनीतांश्च शुचीन् कर्मणि पूर्वकैः ॥ ४९ ॥

अष्टाभिश्च गुणैर्युक्तं सूतं पौराणिकं तथा ।

पञ्चाशद्वर्षवयसं प्रगल्भमनस्ययुक्तम् ॥ १२५० ॥

श्रुतिस्मृतिसमायुक्तं विनीतं समदर्शिनम् ।

कार्ये विवदमानानां शक्तमर्थेष्वलोलुपम् ।

वर्जितं चैव व्यसनैः सुघोरैः सप्तभिर्भृशम् ॥ ५१ ॥

अष्टानां मन्त्रिणां मध्ये मन्त्रं राजोपधारयेत् ।

ततः संप्रेषयेद्वाष्ट्रे राष्ट्रीयाय च दर्शयेत् ॥ ५२ ॥

अनेन व्यवहारेण द्रष्टव्यास्ते प्रजाः सदा ॥ ५३ ॥

न चापि गूढं द्रव्यं ते ग्राह्यं कार्योपघातकम् ।

कार्ये खलु विपन्ने त्वां सोऽधर्मस्तांश्च पीडयेत् ॥ ५४ ॥

विद्रवेच्चैव राष्ट्रं ते श्येनात्पक्षिगणा इव ।

परिस्त्रवेच्च सततं नौर्विशीर्णैव सागरे ॥ ५५ ॥

यत्काल्पितानां बलिभिः कृपणं बहु जल्पताम् ।
 नाथो वै भूमिपो नित्यमनाथानां नृणां भवेत् ॥ ५६ ॥
 ततः साक्षिबलं साधु द्वैधत्रादकृतं भवेत् ।
 असाक्षिकमनाथं वा परीक्ष्यं तद्विशेषतः ॥ ५७ ॥
 अपराधानुरूपं च दण्डं पापेषु धारयेत् ।
 वियोजयेद्वनैर्महानवनानथ बन्धनैः ॥ ५८ ॥
 विनयेद्यापि दुर्वृत्तान् प्रहारैरपि पार्थिव ।
 सान्त्वयेनोपप्रदानेन शिष्टांश्च परिपालयेत् ॥ ५९ ॥
 राशौ घटं चिकीर्षेद्यस्तस्य चित्रो घटो भवेत् ।
 आदीपकस्य स्तेनस्य वर्णसङ्करिकस्य च ॥ १२६० ॥
 सम्यक् प्रणयतो दण्डं भूमिपस्य विशाम्पते ।
 युक्तस्य वा नास्त्यधर्मो धर्म एव हि शाश्वत ॥ ६१ ॥
 न परस्य प्रयादेन परेषां दण्डमर्पयेत् ।
 आगमानुगमं कृत्वा बध्नीयान्मोक्षयित्वा वा ॥ ६२ ॥
 न तु हन्याद्भुपो जातु कृतं कस्याश्चिदपदि ॥ ६३ ॥
 कुलीनः कुलसंपन्नो याग्यी दक्षः प्रियंवद ।
 यथोक्तवादी स्मृतिमान् वृतः स्यात्सप्तभिर्गुणैः ॥ ६४ ॥
 एतैरेव गुणैर्युक्तः प्रतीहारोऽस्य रक्षिता ।
 शिरोरक्षश्च भवति गुणैरेतैः समन्वित ॥ ६५ ॥
 धर्मशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः संचिविविग्रहिको भवेत् ।
 मतिमान् धृतिमान् द्वीमान् रक्षस्यविनिगूहिता ।
 कुलीनः सरसंपन्नः शुक्रोऽमात्यः प्रशस्यते ॥ ६६ ॥
 एतैरेव गुणैर्युक्तस्तथा सेनापतिर्भवेत् ।
 व्यूहयन्त्रायुधानां च तत्त्वज्ञो विक्रमान्वितः ।
 वर्षशीतोष्णवातानां सहिष्णुः पररन्ध्रवित् ॥ ६७ ॥

(अ. ८९) कथयिषं पुरं राजा स्वयमावस्तुमर्हति ।

युधि०- रुतं वा कारयित्वा वा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६८ ॥

भीष्म०- पञ्चविधं दुर्गमास्थाय पुराण्यथ निवेशयेत् ।

सर्वसंपन्नधानं यद्वाहुर्व्यं चापि संभवेत् ॥ ६९ ॥

धन्वदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च ।

मनुष्यदुर्गं मृदुदुर्गं वनदुर्गं च तानि पद ॥ १२७० ॥

यत्पुरं दुर्गसंपन्नं धान्यायुधसमन्वितम् ।

दृढप्राकारपरिखं हस्त्यश्वरथसङ्कुलम् ॥ ७१ ॥

विद्वान् शिल्पिनो यत्र निचयाश्च सुसञ्चिता ।

धार्मिकश्च जनो यत्र दाक्ष्य उत्तममास्थित ॥ ७२ ॥

समाजोत्सवसंपन्नं सदा पूजितदैवतम् ।

वक्ष्यामात्यबलो राजा तत्पुरं स्वयमाविशेत् ॥ ७३ ॥

तत्र कोशं यत्नं मित्रं व्यवहारं च वर्धयेत् ।

पुरे जनपदे चैव सर्वदोषान्निवर्तयेत् ॥ ७४ ॥

उदासीनारिमित्राणां सर्वमेव चिकीर्षितम् ।

पुरे जनपदे चैव शतव्यं चारचक्षुषा ॥ ७५ ॥

कृपणानाथवृद्धानां विधवानां च योषिताम् ।

योगक्षेमं च वृत्तिं च नित्यमेव प्रकल्पयेत् ॥ ७६ ॥

आश्रमेषु यथाकालं चैलभाजनभोजनम् ।

सदैवोपहरेद्राजा सत्कृत्याभ्यर्च्य मान्यं च ॥ ७७ ॥

तापसेषु हि विश्वासमपि कुर्वन्ति दस्यव ।

तेषु सत्कारमानाम्या संविभागाश्च कारयेत् ॥ ७८ ॥

ते कस्याचिदवस्थायां शरणं शरणार्थिने ।

राक्षे दद्युर्यथाकामं तापसा सशितवता ॥ ७९ ॥

(अ. ८७) राष्ट्रगुप्तिं च मे राजन् राष्ट्रस्यैव तु सङ्ग्रहम् ।

युधि०- सर्वेगिजिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ १२८० ॥

भीष्म०—ग्रामस्याधिपतिः कार्यो दशग्राम्यास्तथा परः ।
 द्विगुणायाः शतस्यैवं सहस्रस्य च कारयेत् ॥ ८१ ॥
 ग्रामे यान् ग्रामदोषांश्च ग्रामिकः प्रतिमावयेत् ।
 तान् द्रूयाद्दशपायासौ स तु विंशतिपाय वै ॥ ८२ ॥
 सोऽपि विंशत्यधिपतिर्वृत्तं जानपदे जने ।
 ग्रामाणां शतपालाय सर्वमेव निवेदयेत् ॥ ८३ ॥
 यानि ग्राम्याणि भोज्यानि ग्रामिकस्तान्युपाश्रियात् ।
 दशपस्तेन भर्तव्यस्तेनापि द्विगुणाधिपः ॥ ८४ ॥
 ग्रामं ग्रामशताध्यक्षो भोक्तुमर्हति सत्कृतः ।
 महान्तं भरतयेष्ट सुस्कीर्तं जनसङ्कुलम् ॥ ८५ ॥
 तत्र ह्यनेकपायत्तं राष्ट्रो भवति भारत ॥ ८६ ॥
 शाखानगरमर्हन्तु सहस्रपतिकृत्तमः ।
 धान्यद्वैरण्यभोगेन भोक्तुं राष्ट्रीयसङ्गतः ॥ ८७ ॥
 तेषां सङ्ग्रामकृत्यं स्याद्ग्रामकृत्यं च तेषु यत् ।
 धर्मज्ञः सच्चिवः कश्चित्तत्तत्पश्येदतन्द्रितः ॥ ८८ ॥
 नगरे नगरे वा स्यादेकः सर्वार्थचिन्तकः ।
 उद्यैःस्थाने घोररूपो नक्षत्राणामिव ग्रहः ॥ ८९ ॥
 भवेत्स तान्परिक्रामेत्सर्वानिव सभासदः ।
 तेषां वृत्तिं परिणयेत्कश्चिद्राष्ट्रेषु तच्चरः ॥ ९० ॥
 जिघांसयः पापकामाः परस्वादायिनः शठाः ।
 रक्षाम्यधिकृता नाम तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥ ९१ ॥
 विक्रयं ग्रयमध्वानं भक्तं च सपरिच्छदम् ।
 योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य धनिजां कारयेत्करान् ॥ ९२ ॥
 उत्पत्तिं दानवृत्तिं च शिल्पं संप्रेक्ष्य चासकृत् ।
 शिल्पं प्रति करानेवं शिल्पिनः प्रति कारयेत् ॥ ९३ ॥

यथा राजा च कर्ता च स्यातां कर्मणि भागिनौ ।
 संवेक्ष्य तु तथा राज्ञा प्रणेयाः सततं कराः ॥ ९४ ॥
 नोच्छिन्त्यादात्मनो मूलं परेषां चापि तृष्णया ।
 आपदर्थं च निर्यातं धनं त्विह विवर्धयेत् ॥ ९५ ॥
 राष्ट्रं च कोशभूतं स्यात्कोशो वैश्वगतस्तथा ॥ ९६ ॥
 बाह्यं जनं मेदयित्वा भोक्तव्यो मध्यमः सुखम् ।
 एवं नास्य प्रकुप्यन्ति जना सुखितदुःखिताः ॥ ९७ ॥

प्रागेव तु धनादानमनुभाष्य ततः पुनः ।
 सन्निपत्य स्वविषये भयं राष्ट्रे प्रदर्शयेत् ॥ ९८ ॥
 इयमापत्समुत्पन्ना परधकभयं महत् ।
 अपि चान्ताय कल्पन्ते वैणोरिव फलागमाः ॥ ९९ ॥
 अस्यामापदि घोरायां सम्प्राप्ते दारुणे भये ।
 परित्राणाय भवतः प्रार्थयिष्ये धनानि वः ॥ १०० ॥
 प्रतिदास्ये च भवतां सर्वं चाहं भयक्षये ।
 नारयः प्रतिदास्यन्ति यद्वरेयुर्बलादितः ॥ १ ॥
 इति धाचा मधुरया ऋक्षणा सोपचारया ।
 स्वरश्मीनभ्यवसृजेद्योगमाधाय कालवित् ॥ २ ॥

(अ. ८८) यथादेशं यथाकालं यथाबुद्धिं यथाबलम् ।
 अनुशिष्यात्प्रजा राजा धर्मार्थी तद्धिते रतः ॥ ३ ॥
 यथा तासां च मन्येत श्रेय आत्मन एव च ।
 तथा कर्माणि सर्वाणि राजा राष्ट्रेषु वर्तयेत् ॥ ४ ॥
 मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमरा इव पादपम् ।
 वत्सापेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्च न विकुट्टयेत् ॥ ५ ॥
 जलौकावत्पिवेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिपः ।
 व्याघ्रीव च हरेत्पुत्रान् सन्दशेन्न च पीडयेत् ॥ ६ ॥
 यथा शल्यकवानाखुः पदं धूनयते सदा ।
 अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिबेत् ॥ ७ ॥

अल्पेनाल्पेन देयेन चर्यमानं प्रदापयेत् ।
 ततो भूयस्ततो भूयः क्रमवृद्धिं समाचरेत् ॥ ८ ॥
 दमयश्रियं दम्यानि शश्वद्भारं चिवर्धयेत् ।
 मृदुपूर्वं प्रयत्नेन पाशानभ्यवहारयेत् ॥ ९ ॥
 स्रुत्पाशावकीर्णास्ते न भविष्यन्ति दुर्दमाः ।
 उचितेनेव भोक्तव्यास्ते भविष्यन्ति यत्नतः ॥ १३१० ॥
 तस्मात्सर्वसमारंभो दुर्लभः पुरुषं प्रति ।
 यथामुल्यान्सान्त्वयित्वा भोक्तव्य इतरो जनः ॥ ११ ॥
 ततस्तान् भेदयित्वा तु परस्परविवक्षितान् ।
 भुञ्जीत सान्त्वयंश्चैव यथासुखमयत्नतः ॥ १२ ॥
 न चास्थाने न चाकाले करांस्तेभ्यो निपातयेत् ।
 आनुपूर्व्येण सान्त्वेन यथाकालं यथाविधि ॥ १३ ॥

(अ. ८९) आत्मानं सर्वतो रक्षन् राजन् रक्षस्व मेदिनीम् ।
 आत्ममूलमिदं सर्वमाहुर्षे विदुषो जनाः ॥ १४ ॥
 किं छिद्रं को नु सङ्गो मे किं वाऽस्त्ययिनिपातितम् ।
 कुतो मामाश्रयेद्दोष इति नित्यं विचिन्तयेत् ॥ १५ ॥
 अतीतदिवसे घृत्तं प्रशंसन्ति न वा पुनः ।
 गुप्तैश्चारेणुमतेः पृथिवीमनुसारयेत् ॥ १६ ॥
 ये च त्वाऽभिप्रशंसेयुर्निन्देयुरथवा पुनः ।
 सर्वान्सुपरिणीतांस्तान् कारयेया युधिष्ठिर ॥ १७ ॥
 एकान्तेन हि सर्वेषां न शक्यं तात रोचिनुम् ।
 मित्रामित्रमयो मध्यं सर्वभूतेषु भारत ॥ १८ ॥

(अ. ९०) धर्मोऽयं राजा भवति न कामकरणाय तु ।
 स चेदधर्मं चरेत् नरकायैव गच्छति ॥ १९ ॥
 यस्मिन् धर्मो विराजेत तं राजानं प्रचक्षते ।
 यस्मिन्विहीयते धर्मस्तं देवा वृषलं विदुः ॥ १३२० ॥

वृषो हि भगवान्धर्मो यस्तस्य कुरुते ह्यलम् ।
 वृषलं तं विदुर्देवास्तस्मान्धर्मं विवर्धयेत् ॥ २१ ॥
 द्रपो नाम ध्रियः पुत्रो जज्ञेऽधर्मादिति श्रुतिः ।
 तेन देवासुरा राजन् नीताः सुबहवो व्ययम् ॥ २२ ॥
 राजर्षयश्च बहवस्तथा बुध्यस्व पार्थिव ।
 राजा भवति तं जित्वा दासस्तेन पराजितः ॥ २३ ॥

(अ. ११) कालवर्षा च पर्जन्यो धर्मचारी च पार्थिवः ।
 संपद्येपा भवति सा विभर्ति सुखं प्रजाः ॥ २४ ॥
 यो न जानाति हर्तुं वा वस्त्राणां रजको मलम् ।
 रक्तानां वा शोधयितुं यथा नास्ति तथैव सः ॥ २५ ॥
 कर्म शूद्रे कृपिवैश्ये दण्डनीतिश्च राजनि ।
 ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं चापि द्विजातिषु ॥ २६ ॥
 तेषां यः क्षत्रियो वेद वस्त्राणामिव शोधनम् ।
 शीलदोषान्धिनिर्हर्तुं स पिता स प्रजापतिः ॥ २७ ॥
 दुर्बलस्य च यश्चक्षुर्मुनेराशीविषस्य च ।
 अविपहतमं मन्ये मा स्म दुर्बलमासदः ॥ २८ ॥
 मा स्म तात रणे स्थित्वा भुञ्जीथा दुर्बलं जनम् ।
 मा त्वां दुर्बलचक्षूषि दहन्त्वग्निरिवाशयम् ॥ २९ ॥
 यानि मिथ्याभिशास्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदताम् ।
 तानि पुत्रान् पशून् घ्नन्ति तेषां मिथ्याभिशासनात् ॥ ३० ॥
 यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्यौत्रेषु नष्टेषु ।
 न हि पापं कृतं कर्म सद्यः फलति गौरिव ॥ ३१ ॥
 संविभज्य यथा मुङ्क्ते नामात्यानवमन्यते ।
 निहन्ति बलिनं दृष्टं स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३२ ॥
 त्रायते हि यदा सर्वं वाचा कायेन कर्मणा ।
 पुत्रस्यापि न मृष्येद्य स राज्ञो धर्म उच्यते ॥ ३३ ॥

रूपणानायवृद्धानां यदाशु परिमार्जति ।
 हर्षं सखनयधृणां स यशो धर्म उच्यते ॥ ३४ ॥
 न जात्वदक्षो नृपतिः प्रजाः शक्नोति रक्षितुम् ।
 मारो हि सुमहांस्तात राज्यं नाम सुदुष्करम् ॥ ३५ ॥
 तद्वण्डविधूपः प्राज्ञः शूरः शक्नोति रक्षितुम् ।
 न हि शफ्यमदण्डेन क्लीरेनावुद्धिनाऽपि वा ॥ ३६ ॥

(अ. १२) धर्मसिद्धेः परं धर्म मन्यते यो महीपतिः ।
 वृद्ध्यां च कुरुते युद्धि स धर्मेण विराजते ॥ ३७ ॥
 अर्थानामननुष्ठाता कामचारी विकृत्यनः ।
 अपि सर्वा मही लब्ध्वा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ३८ ॥
 अथाददानः कल्याणमनसूपुर्जितेन्द्रियः ।
 वर्धते मतिमान् राजा श्रोतोभिरिव सागरः ॥ ३९ ॥
 न पूर्णोऽस्मीति मन्येत धर्मतः कामतोऽर्थतः ।
 बुद्धितो मित्रतश्चापि सततं वसुधाधिप ॥ १३४० ॥

(अ. १२) अग्रियं यस्य कुर्यात् भूयस्तस्य प्रियं चरेत् ।
 नचिरेण प्रियः स स्याद्योऽप्रियः प्रियमाचरेत् ॥ ४१ ॥
 अपहृत्य बलस्यस्य दूरस्योऽस्मीति नाभ्यसेत् ।
 ह्येनाभिपतनैरेते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥ ४२ ॥
 दृढमूलस्त्वदुष्टात्मा विदित्वा बलमात्मनः ।
 अबलानमियुञ्जीत न तु ये बलवत्तराः ॥ ४३ ॥

(अ. १४) अमुद्धेनैव विजयं वर्धयेद्वसुधाधिपः ।
 जघन्यमाहुर्विजयं युद्धेन च नराधिप ॥ ४४ ॥
 न चाप्यलब्धं लिप्सेत् मूले नातिदृढे सति ।
 न हि दुर्बलमूलस्य राज्ञो लाभो विधीयते ॥ ४५ ॥
 यस्य स्तीतो जनपदः संपन्नप्रियराजकः ।
 सन्तुष्टपुष्टसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः ॥ ४६ ॥

यस्य योधाः सुसन्तुष्टाः सांत्विताः सूपधास्थिताः ।
अल्पेनापि स दण्डेन महीं जयति पार्थिवः ॥ ४७ ॥

प्रतापकालमधिकं यदा मन्येत चात्मनः ।
तदा लिप्सेत मेघावी परभूमिधनान्युत ॥ ४८ ॥

यदार्यजनविद्विष्टं कर्म तत्राचरेद्बुधः ।
यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥ ४९ ॥

(अ. ९५) धर्मेण निधनं श्रेयो न जयः पापकर्मणा ॥ १३५० ॥
नाधर्मश्चरितो यजन् सद्यः फलति गौरिव ।
मूलानि च प्रशाखाश्च दहन् समधिगच्छति ॥ ५१ ॥

पापेन कर्मणा वित्तं लब्ध्वा पापं ग्रह्ण्यति ।
स वर्धमानः स्तेयेन पापः पापे प्रसज्जति ॥ ५२ ॥

न धर्मोऽस्तीति मन्यानः शुचीनवहसन्निव ।
अध्वदधानश्च भवेद्विनाशमुपगच्छति ॥ ५३ ॥

संयद्धो धारुणैः पाशैरमर्त्य इव मन्यते ।
महादृतिरियाध्मातः सुरुते नैव वर्तते ।

ततः समूलो ह्रियते नदीकूलादिव द्रुमः ॥ ५४ ॥
अधेनमभिनिन्दन्ति भिक्षं कुम्भमिवाद्मनि ।

तस्माद्धर्मेण विजयं कोशं लिप्सेत् भूमिपः ॥ ५५ ॥

(अ. १००) उमे प्रजे वेदितव्ये ऋज्वी वक्रा च भारत ।
जानन् वक्रां न सेवेत प्रतिवाचेत चागताम् ॥ ५६ ॥

अमित्रा एव राजानं भेदेनोपचरन्त्युत ।
तां राजा निरुतिं जानन्यथाऽमित्रान् प्रवाधते ॥ ५७ ॥

चैत्र्यां वा मार्गशीर्ष्यां वा सेनायोगः प्रशस्यते ।
पक्षस्या हि पृथिवी भवत्यगुमती तदा ॥ ५८ ॥

नैयातिशीतो नात्युष्णः कालो भवति भारत ।
अलयांस्तृणयान्मार्गः समो गम्यः प्रशस्यते ॥ ५९ ॥

चारिः सुप्रदिताभ्यासः कुशलैर्वनगोचरैः ।
 न हारण्येन शक्येत गन्तु मृगगणीरिव ।
 तस्मात्सेनासु तानेव योजयन्ति जयार्थिनः ॥ १३६० ॥
 अग्रतः पुरुषानीकं शकं चापि कुलोद्भवम् ।
 आयासस्तोषयान्दुर्गं पर्याकाशं प्रशस्यते ॥ ६१ ॥
 अकर्तृमामनुदकाममर्यादामलोष्टकाम् ।
 अश्वभूमिं प्रशंसन्ति ये युद्धकुशला जनाः ॥ ६२ ॥
 अपङ्का गर्तरहिता रथभूमिः प्रशस्यते ।
 नीचघ्नमा महाफक्षा सोदका हस्तियोधिनाम् ॥ ६३ ॥
 बहुदुर्गा महाफक्षा वेणुनेत्रसमाकुला ।
 पदातीना क्षमा भूमिः पर्यतोपयनानि च ॥ ६४ ॥
 पद्मतिथबहुला सेना दृढा भवति भारत ।
 रथाश्वबहुला सेना सुदिनेषु प्रशस्यते ॥ ६५ ॥
 पदातिनागबहुला प्राबुद्धकाले प्रशस्यते ।
 गुणानेतान् प्रसदस्याय देशकालौ प्रयोजयेत् ॥ ६६ ॥
 एवं साञ्चिन्त्य यो याति तिथिनक्षत्रपूजितः ।
 विजयं लभते नित्यं सेना सम्यक् प्रयोजयन् ॥ ६७ ॥

(अ. १०१) अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 बृहस्पतश्च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ६८ ॥

इन्द्र०- अहितेषु कथं ब्रह्मप्रवर्तयमतन्द्रितः ।
 असमुच्छिद्य चेवैताश्चिच्छेयमुपायतः ॥ ६९ ॥

बृह०- न जातु फलहेनेच्छेन्नियन्तुमपकारिणः ।
 बालैरासेवितं ह्येतद्यदमर्षो यदक्षमा ॥ १३७० ॥
 न शत्रुर्विवृतः कार्यो वधमस्यामिकाङ्क्षता ।
 क्रोधं भयं च हर्षं च नियम्य स्वयमात्मनि ।
 अमित्रमुपसेवेत त्रिभुवस्तवदग्निभ्यसन् ॥ ७१ ॥

प्रियमेव वदेन्नित्यं नाप्रियं किञ्चिदाचरेत् ।
 विरमेच्छुष्कवैरेभ्यः कण्ठायासांश्च वर्जयेत् ॥ ७२ ॥
 यथा वैतंसिको युको द्विजानां सदृशस्वनः ।
 तान् द्विजान् कुरुते वश्यांस्तथा युको महीपतिः ।
 वशं चोपनयेच्छत्रून्निहन्त्याच्च पुरन्दर ॥ ७३ ॥
 यदा स्यान्महती सेना हयनागरथाकुला ।
 पदातिशस्त्रबहुला अनुरक्ता पङ्क्तिनी ॥ ७४ ॥
 यदा बहुविधां वृद्धिं मन्येत प्रतिलोमतः ।
 तदा विवृत्य प्रहरेद्दस्यूनामविचारयन् ॥ ७५ ॥

गणवृत्तकथनम्

(अ. १०७) गणानां वृत्तिमिच्छामि श्रोतुं मतिमतां वर ।
 युधि०- यथा गणाः प्रवर्धन्ते न भिद्यन्ते च भारत ॥ ७६ ॥
 भीष्म०- गणानां च कुलानां च राज्ञां भरतसत्तम ।
 धैरसदीपनाविती लोभामयीं नराधिप ॥ ७७ ॥
 मेदे गणा विनश्युर्हि मित्रास्तु सुजयाः परैः ।
 तस्मात्सङ्घातयोगेन प्रयतेरन् गणाः सदा ॥ ७८ ॥
 प्राशान् शूरान् महोत्साहान् कर्मसु स्थिरपौरुषान् ।
 मानयन्तः सदा युक्ता विवर्धन्ते गणा नृप ॥ ७९ ॥
 न गणाः कृत्स्नशो मन्त्रं श्रोतुमर्हन्ति भारत ।
 गणमुप्यैस्तु संभूय कार्यं गणहितं मियः ॥ ८० ॥
 जात्या च सदृशाः सर्वे कुलेन सदृशास्तथा ।
 न चोद्योगेन बुद्ध्या वा रूपद्रव्येण वा पुनः ॥ ८१ ॥
 मेदाच्चैव प्रदानाच्च भिद्यन्ते रिपुभिर्गणाः ।
 तस्मात्सङ्घातमेवानुर्गणानां शरणं महत् ॥ ८२ ॥
 (अ. १०८) किं कार्यं सर्वधर्माणां गरीयो भवतो मतम् ।
 युधि०- यथाहं परमं धर्ममिह च प्रेत्य चाप्नुयाम् ॥ ८३ ॥

मीप्स०- मातापित्रोर्गुरुणां च पूजा बहुमता मम ।
 इह युक्तो नरो लोकान्यशश्च महद्ददनुते ॥ ८४ ॥
 सर्वे तस्यादता लोका यस्यैते त्रय आदताः ।
 अनादतास्तु यस्यैते सर्वोस्तस्याफलाः क्रियाः ॥ ८५ ॥
 दृश्ये तु सदाचार्यः श्रोत्रियानतिरिच्यते ।
 दशाचार्यानुपाध्याय उपाध्यायान्पिता दश ॥ ८६ ॥
 पितृन्दश तु मातैका सर्वा वा पृथिवीमपि ।
 गुरुत्वेनाभिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः ॥ ८७ ॥
 गुरुर्गरीपान्पितृतो मातृतश्चेति मे मतिः ।
 उभौ हि मातापितरौ जन्मन्येवोपयुज्यतः ॥ ८८ ॥
 शरीरमेव सृजतः पिता माता च भारत ।
 आचार्यशिष्टा या जातिः सा दिव्या साऽजरामरा ॥ ८९ ॥
 अवध्या हि सदा माता पिता चाप्यपकारिणौ ।
 न सन्नुप्यति तत्कृत्वा न च ते दूषयन्ति तम् ॥ ९० ॥
 येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः ।
 प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता ॥ ९१ ॥
 येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म पूजितम् ।
 मातृतः पितृतश्चैव तस्मात्पूज्यतमो गुरुः ॥ ९२ ॥
 उपाध्यायं पितरं मातरं च
 येऽमिदुहन्ते मनसा कर्मणा वा ।
 तेषां पापं भूणहत्याविशिष्टं ।
 तस्माद्भान्यः पापहृदस्ति लोके ॥ ९३ ॥
 मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य स्त्रीघ्नस्य गुरुघातिनः ।
 चतुर्णां वयमेतेषां निष्कृतिं नानुशुश्रुम ॥ ९४ ॥
 (अ. १०९) कथं धर्मे स्यातुमिच्छन्नरो बतंत भारत ।
 युधि०- विद्वन् जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतयेव ॥ ९५ ॥

भीष्म०- यस्मिन् यथा वर्तते यो मनुष्य-
स्तस्मिन्स्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया बाधितव्यः

साध्याचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥ ९६ ॥

(अ.१११) असौम्याः सौम्यरूपेण सौम्याश्चासौम्यदर्शनाः ।

शुचि०- ईदृशान् पुरुषांस्तात कथं विद्यामहे वयम् ॥ ९७ ॥

भीष्म०- नोच्छ्रितं सहते कश्चित्प्रक्रिया वैरकारिका ।

शुचेरपि हि युक्तस्य दोष एव निपात्यते ॥ ९८ ॥

मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्माणि कुर्वतः ।

उत्पद्यन्ते त्रयः पक्षा मित्रोदासीनशत्रवः ॥ ९९ ॥

लुब्धानां शुचयो द्वेष्याः कातराणां तरस्विनः ।

मूर्खाणां पण्डिता द्वेष्या द्रिद्राणां महाधनाः ।

अधार्मिकाणां धर्मिष्ठा विरूपाणां सुरुपिणः ॥ १०० ॥

यद्वचः पण्डिता मूर्खा लुब्धा मायोपजीविनः ।

कुर्युर्दोषमदोषस्य बृहस्पतिमतेरपि ॥ १ ॥

असभ्याः सभ्यसदृकाशाः सभ्याश्चासभ्यदर्शनाः ।

दृश्यन्ते विविधा भावास्तेषु युक्तं परीक्षणम् ॥ २ ॥

तलयद्दृश्यते व्योम शयोतो हव्यघाडिच ।

न चैवास्ति तलं व्योग्नि शयोते न हुताशनः ॥ ३ ॥

तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टोऽपि युक्तो ह्यर्थः परीक्षितुम् ।

परीक्ष्य ह्यापयन्नर्थान्न पश्चात्परित्यज्यते ॥ ४ ॥

कश्चिदेव हिते भर्तुर्दृश्यते न परात्मनोः ।

कार्यापेक्षा हि घटन्ते भावस्त्रिधाः सुदुर्लभाः ॥ ५ ॥

सुदुराः पुरुषज्ञानं चित्तं होषां चलाचलम् ।

समर्थो वाप्यशङ्को वा शतेष्वेकोऽधिगम्यते ॥ ६ ॥

अकस्मात्प्रक्रिया नृणामकस्मात्तापकर्षणम् ।

शुभाशुभे महत्त्वं च प्रकर्तुं बुद्धिलाघवम् ॥ ७ ॥

(अ. ११२) किं पार्थिवेन कर्तव्यं किं च कृत्वा सुखी भवेत् ।

युधि०- एतदाचक्ष्व तत्त्वेन सर्वधर्ममृतां वर ॥ ८ ॥

भीष्म- हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि शृणु कार्यं कनिश्चयम् ।
यथा राज्ञेह कर्तव्यं यच्च कृत्वा सुखी भवेत् ॥ ९ ॥

न चैवं वर्तितव्यं स्म यथेदमनुशुश्रुम ।
उष्ट्रस्य तु महद्घृत्तं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ १४१० ॥
जातिस्मरो महानुष्ट्रः प्राजापत्ये युगेऽभवत् ।
तपः सुमहदातिष्ठदरण्ये संशितव्रतः ॥ ११ ॥

तपसस्तस्य चान्तेऽथ प्रीतिमानभयद्विभुः ।
घरेण च्छन्दयामास ततश्चैनं पितामहः ॥ १२ ॥

उष्ट्र०- भगवंस्तत्प्रसादान्मे दीर्घां ग्रीवां भवेद्वियम् ।
योजनानां शतं साम्रं गच्छामि चरितुं विभो ॥ १३ ॥

एयमस्तिवति चोक्तः स वरदेन महात्मना ।
प्रतिलभ्य वरं श्रेष्ठं ययावुष्ट्रः स्वकं वनम् ॥ १४ ॥

स चचार तदाऽऽलस्यं वरदानात्सुदुर्मतिः ।
न चैच्छश्चरितुं गन्तुं दुष्टात्मा कालमोहितः ॥ १५ ॥

स कदान्निप्रसार्यैष तां ग्रीवां शतयोजनाम् ।
चचार श्रान्तहृदयो घातधागात्ततो महान् ॥ १६ ॥

स गुहायां शिरो ग्रीवां निधाय पशुरात्मनः ।
मास्ते तु वर्षमभ्यागात्सुमहत्प्लावयज्जगत् ॥ १७ ॥

अथ शीतपरीताङ्गो जंबुकः क्षुच्छमान्वितः ।
सदारस्तां गुहामाशु प्रविवेश जलार्दितः ॥ १८ ॥

स दृष्ट्वा मांसजीवी तु सुभृशं क्षुच्छमान्वितः ।
भभक्षयत्ततो ग्रीवामुष्ट्रस्य भरतर्षभ ॥ १९ ॥

यदा त्वदुष्यतात्मानं भक्ष्यमाणं स वै पशुः ।
तदा सङ्कोचने यत्नमकरोद्भृशदुःखितः ॥ १४२० ॥

यावदूर्ध्वमधश्चैव ग्रीवां सङ्क्षिपते पशुः ।
 तावत्तेन सदारेण जम्बुकेन स भक्षितः ॥ २१ ॥
 स हत्वा भक्षयित्वा च तमुष्टं जम्बुकस्तदा ।
 विगते घातवर्षे तु निश्चकाम गुहामुखात् ॥ २२ ॥
 एवं दुर्वुद्धिना प्राप्तमुष्टेण निधनं तदा ।
 आलस्यस्य क्रमात्पश्य महान्तं दोषमागतम् ॥ २३ ॥
 त्वमप्येवंविधं हित्वा योगेन नियतेन्द्रियः ।
 वर्तस्व बुद्धिमूलं तु विजयं मनुज्यवीत् ॥ २४ ॥
 बुद्धिभ्रेष्टानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत ।
 तानि जह्वाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥ २५ ॥
 राज्यं तिष्ठति दक्षस्य सङ्गृहीतेन्द्रियस्य च ।
 गुह्यं मन्त्रं धृतवतः सुसहायस्य चानघ ॥ २६ ॥

(अ. ११३) राजा राज्यमनुप्राप्य दुर्लभं भरतर्षभ ।

युधि०— अमित्रस्यातिवृद्धस्य कथं तिष्ठेदसाधनः ॥ २७ ॥

भीष्म०— वेतसो वेगमायातं दृष्ट्वा नमति नापरे
 सखिद्वेगेऽभ्यतिक्रान्ते स्थानमासाद्य तिष्ठति ॥ २८ ॥
 भारतोदकवेगेन ये नमन्त्युक्षमन्ति च ।
 ओषध्यः पादपा गुल्मा न ते यान्ति पराभवम् ॥ २९ ॥
 जानन्विचरति प्राप्नो न स याति पराभवम् ॥ १४३० ॥
 एवमेव यदा विद्वान् मन्यतेऽतिबलं रिपुम् ।
 संश्रयेद्वैतसीं वृत्तिमेतत्प्रज्ञानलक्षणम् ॥ ३१ ॥

टिड्ढिमकम्, श्वर्षिसंवादः

(अ. ११४) विद्वान् मूर्खप्रगल्भेन मृदु तीक्ष्णेन भारत ।

युधि०— आकुक्ष्यमानः सदसि कथं कुर्यादरिन्दम ॥ ३२ ॥

भीष्म०— श्रूयतां पृथिवीपाल ययैरोऽर्योऽनुगीयते ।

सदा सुचेताः सहते नरस्येद्वाल्पमेघसः ॥ ३३ ॥ -

अरुप्यन् कुक्ष्यमानस्य सुकृतं नाम चिन्दति ।
 दुष्कृतं चात्मनो मर्षी रुप्यत्येवापमार्ष्टि वै ॥ ३४ ॥
 टिट्ठिमं तमुपेक्षेत वाशमानमिवातुरम् ।
 यद्यद्भूयादल्पमतिस्तत्तदस्य सहेद्वुधः ॥ ३५ ॥
 प्रारुतो हि प्रशंसन्वा निन्दन्वा किं करिष्यति ।
 एते काक इवाबुद्धिर्चाशमानो निरर्थकम् ॥ ३६ ॥
 यत्रि घाग्भिः प्रयोगः स्यात्प्रयोगे पापकर्मणः ।
 घागेघार्थो भवेत्तस्य न होघार्थो जिघांसतः ॥ ३७ ॥
 निपेकं विपरीतं स आचष्टे वृत्तचेष्टया ।
 मयूर इय कौपीनं नृत्यं संदर्शयन्निव ॥ ३८ ॥
 यस्याघाच्यं न लोकेऽस्ति नाकार्यं चापि किञ्चन ।
 घाचं तेन न सन्दध्याञ्जुचिः सश्लिष्टकर्मणा ॥ ३९ ॥
 तस्मात्प्राज्ञो नरः सद्यस्तादृशं पापचेतसम् ।
 पर्जयेत्साधुभिर्यज्यं सारमेयामिपं यथा ॥ ४० ॥
 तं स्यकर्माणि कुर्वाणं प्रतिकर्तुं य इच्छति ।
 भस्मकूट इवाबुद्धिः सरो रजसि सज्जति ॥ ४१ ॥

मनुष्यशालावृक्रमप्रशान्तं

जनापवादे सततं निविष्टम् ।

भातङ्गमुन्मत्तमिन्द्रोधदन्तं

त्यजेत तं श्वानमिवातिरौद्रम् ॥ ४२ ॥

(७.११५) कीदृशाः सन्निकर्षस्था भृत्याः सर्वगुणान्विताः ।

बुधि०- कीदृशैः किं कुलीनैर्वा सह यात्रा विधीयते ॥ ४३ ॥

न होको भृत्यरहितो राजा भवति रक्षिता ।

राज्यं चेदं जनः सर्वस्तत्कुलीनोऽमिकाङ्क्षति ॥ ४४ ॥

मीमा०- न च प्रशास्तुं राज्यं हि शक्यमेकेन भास्व ।

असहायवता तात नैवार्याः केचिदप्युत ।

लब्धुं लब्ध्वा ह्यपि सदा रक्षितुं भरतर्षभ ॥ ४५ ॥

व्याघ्रं दृष्ट्वा शुधा भुशं दंष्ट्रिणं वनगोचरम् ।
द्वीपी जीवितरक्षार्थमृषिं शरणमेयिवान् ॥ ५९ ॥

संवासजं परं स्नेहमृषिणा कुर्वता तदा ।
स द्वीपो व्याघ्रतां नीतो रिपूणां बलवत्तरः ॥ १४६० ॥

(अ. ११७) व्याघ्रश्चोटजमूलस्यस्वस्तः सुतो हतैर्मृगैः ।
नागश्चागात्तमुदेशं मत्तो मेघ इवोद्धतः ॥ ६१ ॥

तं दृष्ट्वा कुञ्जरं मत्तमायान्तं बलगर्वितम् ।
व्याघ्रो हस्तिभयात्प्रस्तस्तमृषिं शरणं ययौ ॥ ६२ ॥

ततोऽनयत्कुञ्जरत्वं व्याघ्रं तमृषिसत्तमः ।
अथाजगाम तं देशं केसरी केसरारुणः ॥ ६३ ॥

तं दृष्ट्वा सिंहमायान्तं नागः सिंहमयार्दितः ।
मृषिं शरणमापेदे वेपमानो भयातुरः ॥ ६४ ॥
ततः स सिंहतां नीतो नागेन्द्रो मुनिना तदा ॥ ६५ ॥

कदाचित्कालयोगेन सर्वप्राणिजिहिसकः ।
अमुपादूर्ध्वनयनः शरभो वनगोचरः ।
तं सिंहं हन्तुमागच्छन्मुनेस्तस्य निवेशनम् ॥ ६६ ॥
तं मुनिः शरभं चक्रे बलोत्कटमरिन्धम् ॥ ६७ ॥

स एषं शरभस्थाने सन्यस्तो मुनिना तदा ।
इयेष तं मुनिं हन्तुमकृतज्ञः श्वयोनिजः ॥ ६८ ॥

धिषाय स महाप्राज्ञो मुनिः श्वानं तमुक्तवान् ।
यस्मादेवमपापं मां पापं हिंसितुमिच्छसि ।
तस्मात्स्वयोनिमापन्नः श्वैव त्वं हि भविष्यसि ॥ ६९ ॥

(अ. ११८) स श्वा प्रकृतिमापन्नः परं दैन्यमुपागतः ।
मृषिणा हुङ्कृतः पापस्तपोवन्तयहिष्कृतः ॥ १४७० ॥

एषं राज्ञा मतिमता जिदित्वा सत्यशौचताम् ।
आर्जयं, प्रकृतिं, सत्यं, शुभं, वृत्तं, कुलं, दमम् ॥ ७१ ॥

अनुशोदं, धूलं, धीर्यं प्रभावं, प्रथयं, क्षमाम् ।
 भृत्या ये यत्र योग्याः स्युस्तत्र स्थाप्याः सुरक्षिताः ॥ ७२ ॥
 नापरीक्ष्य महीपालः सचिवं कर्तुमर्हति ।
 अकुलीननराकीर्णो न राजा सुरमेधते ॥ ७३ ॥
 कुलजः प्राकृतो राज्ञा स्वकुलीनतया सदा ।
 न पापे पुरुषे बुद्धिं भिद्यमानोऽप्यनागसि ॥ ७४ ॥
 अकुलीनस्तु पुरुषः प्राकृतः साधुसंश्रयात् ।
 दुर्लभैर्भय्यतां प्राप्तो निन्दितः शत्रुतां व्रजेत् ॥ ७५ ॥
 (अ. ११९) एवं शुना समान्भृत्यान् स्ये स्ये स्थाने नराधिप ।
 नियोजयति दृष्ट्येषु स राज्यफलमश्नुते ॥ ७६ ॥
 न श्वा स्वं स्थानमुत्क्रम्य प्रमाणमभिसत्तृतः ।
 आरोप्यः श्वा स्वकात्स्थानादुत्क्रम्यान्यत्रमाद्यति ॥ ७७ ॥
 अनुरूपाणि कर्माणि भृत्येभ्यो यः प्रयच्छति ।
 स भृत्यगुणसपन्नो राजा फलमुपाश्नुते ॥ ७८ ॥
 शरभः शरभस्थाने सिंहः सिंह इवोर्जितः ।
 व्याघ्रो व्याघ्र इव स्थाप्यो द्वीपी द्वीपी यथा तथा ॥ ७९ ॥
 कर्मस्विहानुरूपेषु न्यस्या भृत्या यथाविधि ।
 प्रतिलोमः न भृत्यास्ते स्थाप्याः कर्मफलैर्विणा ॥ १४८० ॥
 यः प्रमाणमतिक्रम्य प्रतिलोमं नराधिप ।
 भृत्यान् स्थापयतेऽबुद्धिर्न स रक्षयते प्रजा ॥ ८१ ॥
 न बालिशा न च क्षुद्रा नाप्राज्ञा नाजितेन्द्रियाः ।
 नाकुलीना नराः सर्वे स्थाप्याः गुणगणैर्विणा ॥ ८२ ॥
 साधवः कुलजा शूरा ज्ञानवन्तोऽनसूयकाः ।
 अक्षुद्रा शुचयो दक्षाः स्युर्नराः पारिषाध्वकाः ॥ ८३ ॥
 सिंहस्य सततं पार्श्वे सिंह एवानुगो भवेत् ।
 असिंहः सिंहसहितः सिंहबलमते फलम् ॥ ८४ ॥

यस्तु सिंहः श्वभिः कीर्णः सिंहकर्मफले रतः ।
 न स सिंहफलं भोक्तुं शक्त श्वमिरुपासितः ॥ ८५ ॥
 एवमेतन्मनुष्येन्द्र शूरैः प्राह्वैर्वहुश्रुतैः ।
 कुलीनैः सह शक्येत कृत्स्ना जेतुं वसुन्धरा ॥ ८६ ॥
 नाघियो नानृजुः पाश्वे न प्राज्ञो नामहाधनः ।
 सङ्ग्राहो वसुधापालेर्भृत्यो भृत्यवतां वर ॥ ८७ ॥

शीलवर्णनम्

(अ. १२४) इमे जना नरधेष्ट प्रशंसन्ति सदा भुवि ।

युधि०- धर्मस्य शीलमेवादौ ततो मे संशयो महान् ॥ ८८ ॥

कथं तत्प्राप्यते शीलं त्र्योतुमिच्छामि भारत ।

किंलक्षणं च तत्प्रेतं मूढि मे वदतां वर ॥ ८९ ॥

मीमा०- शीलं हि त्रयो लोकाः शक्या जेतुं न संशयः ।

न हि किञ्चिदसाध्यं वे लोके शीलवतां भवेत् ॥ १४९० ॥

प्रहादेन हतं राज्यं महेन्द्रस्य महात्मनः ।

शीलमाश्रित्य दैत्येन व्रीलोक्यं च वशे कृतम् ॥ ९१ ॥

स ततो ब्राह्मणो भूत्वा प्रहादं पाकशासनः ।

गत्वा प्रोवाच मेधाघी श्रेय इच्छामि वेदितुम् ॥ ९२ ॥

ततः प्रीतोऽभवद्राजा प्रहादो ब्रह्मणादिनः ।

तथेत्युक्त्वा शुभे काले ज्ञानतत्त्वं ददौ तदा ॥ ९३ ॥

ब्राह्मणोऽपि यथान्यायं शुरुवृत्तिमनुत्तमाम् ।

चकार सर्वभावेन यदस्य मनसेप्सितम् ॥ ९४ ॥

शुश्रूषितस्तेन तदा दैत्येन्द्रो वाक्यमब्रवीत् ।

यं वृणीष्व भद्रं ते प्रदातास्मि न संशयः ॥ ९५ ॥

ब्राह्मण०- यदि राजन् प्रसन्नस्त्वं मम वेदिच्छसि प्रियम् ।

भयतः शीलमिच्छामि प्राप्तुमेव वरो मम ॥ ९६ ॥

एवमस्त्विति स प्राह प्रह्लादो विस्मितस्तदा ।
 उपाकृत्य तु विप्राय वरं दुःखान्वितोऽभवत् ॥ ९७ ॥
 दत्ते वरे गते विप्रे चिन्ताऽऽसीन्महती तदा ।
 प्रह्लादस्य महाराज निश्चयं न च अग्निवान् ॥ ९८ ॥
 तस्य चिन्तयतस्तावच्छायामृतं महाद्युति ।
 तेजो विग्रहवत्तात शरीरमजहात्तदा ॥ ९९ ॥
 तमपृच्छन्महाकायं प्रह्लादः को भवानिति ।
 प्रत्याह त तु शीलोऽस्मि त्यक्तो गच्छाम्यहं त्वया ॥ १०० ॥
 इत्युक्त्वान्तर्हितं तद्वै शकं चान्वाविशत्प्रभो ॥ १ ॥
 तस्मिन्तेजसि याते तु तादृशूपस्ततोऽपरः ।
 शरीराग्निस्तुतस्तस्य को भवानिति चाब्रवीत् ।
 धर्मं प्रह्लाद मा विद्धि यतः शीलं ततो ह्यहम् ॥ २ ॥
 ततोऽपरो महाराज प्रज्वलन्निव तेजसा ।
 शरीराग्निस्तुतस्तस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
 को भवानिति पृष्टश्च तमाह स महाद्युति ।
 सत्यं विद्ध्यसुरेन्द्राद्य प्रयास्ये धर्ममन्वहम् ॥ ४ ॥
 तस्मिन्नुगते सत्ये महान् वै पुरुषोऽपरः ।
 निश्चक्राम ततस्तस्मात्पृष्टश्चाह महायलः ॥ ५ ॥
 वृत्तं प्रह्लाद मा विद्धि यतः सत्यं ततो ह्यहम् ।
 तस्मिन् गते महाशब्दः शरीरात्तस्य निर्ययौ ॥ ६ ॥
 पृष्टश्चाह बलं विद्धि यतो वृत्तमहं ततः ।
 ततः प्रभातयी देवो शरीरात्तस्य निर्ययौ ॥ ७ ॥
 तामपृच्छत्स दैत्येन्द्र सा श्रीरित्येनमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 उग्रिताऽस्मि स्वयं वीर त्वयि सत्यपराक्रम ।
 त्वया त्यक्ता गमिष्यामि धलं ह्यनुगता ह्यहम् ॥ ९ ॥
 ततो भयं प्रादुरासीत्प्रह्लादस्य महात्मनः ।
 अपृच्छत्स ततो भूयः क्व यासि कमलालये ॥ १० ॥

श्रीः०- स शमो ब्रह्मचारी यस्त्वत्तश्चैवोपशिक्षितः ।
 त्रैलोक्ये ते यदैश्वर्यं तत्तेनापहृतं प्रभो ॥ ११ ॥
 शीलेन हि त्रयो लोकास्त्वया धर्मज्ञ निजिताः ।
 तद्विज्ञाय सुरेन्द्रेण तव शीलं हृतं प्रभो ॥ १२ ॥
 धर्मः सत्यं तथा श्रुतं बलं चैव तथाप्यहम् ।
 शीलमूला महाप्राज्ञ सदा नास्त्यत्र संशयः ॥ १३ ॥

भीष्म०- अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
 अनुग्रहश्च दानं च शीलमेतद्विशस्यते ॥ १४ ॥
 यदन्येषां हितं न स्यादात्मनः कर्म पौरुषम् ।
 अप्रपेतं वा येन न तत्कुर्यात्कथञ्चन ॥ १५ ॥
 तत्तु कर्म तथा कुर्याद्येन श्लाघ्येत संसदि ।
 शीलं समासेनेतत्ते कथितं कुरुसत्तम ॥ १६ ॥
 यद्यप्यशीला नृपते प्राप्नुवन्ति श्रियं क्वचित् ।
 न भुञ्जते चिरं तात समूलाश्च न सन्ति ते ॥ १७ ॥

(५.१३०) धर्मो ह्यणीयान् वचनाद्बुद्धिश्च भरतर्षभ ।
 श्रुत्वोपास्य सदाचारैः साधुर्भषति स क्वचित् ॥ १८ ॥
 यथा यथा हि पुरुषो नित्यं शास्त्रमपेक्षते ।
 तथा तथा विजानाति विज्ञानमथ रोचते ॥ १९ ॥
 भविषानाद्योगो हि पुरुषस्योपजायते ।
 विज्ञानादपि योगश्च योगो भूतिकर परः ॥ २० ॥
 राक्षः कोशक्षयादेव जायते बलसङ्क्षयः ।
 कोशं च जनयेद्राजा निर्जलेभ्यो यथा जलम् ॥ २१ ॥
 फालं प्राप्यानुगृहीयादेव धर्मः सनातनः ।
 अन्यो धर्मः समर्थानामापत्स्वन्यश्च भारत ॥ २२ ॥

तस्मादापत्स्वधर्मोऽपि श्रूयते धर्मलक्षणः ।
 आपद्रतेन धर्माणामन्यायेनोपजीवनम् ॥ २३ ॥
 अपि होतद्वाहणेषु दृष्टं वृत्तिपरिक्षये ।
 क्षत्रिये संशयः कस्मादित्येवं निश्चितं सदा ॥ २४ ॥
 न शङ्खलिखितां वृत्तिं शक्यमास्थाय जीवितुम् ।
 विशेषतः कुरुश्रेष्ठ प्रजापालनमीप्सया ॥ २५ ॥
 परस्परं हि संरक्षा राज्ञा राष्ट्रेण चापदि ।
 नित्यमेव हि कर्तव्या एष धर्मः सनातनः ॥ २६ ॥
 राजा राष्ट्रं यथाऽऽपत्सु द्रव्यौघैरपि रक्षति ।
 राष्ट्रेण राजा व्यसने रक्षितव्यस्तथा भवेत् ॥ २७ ॥
 धीर्जं भक्तेन संपाद्यमिति धर्मविदो विदुः ॥ २८ ॥
 राज्ञः कोशबलं मूलं कोशमूलं पुनर्बलम् ।
 तन्मूलं सर्वधर्माणां धर्ममूलाः पुनः प्रजाः ॥ २९ ॥
 नान्यान्पीडयित्वेह कोशः शक्यः कुतो बलम् ।
 तदर्थं पीडयित्वा च दोषं प्राप्तुं न सोऽर्हति ॥ ३० ॥
 अकार्यमपि यश्चार्थं कियते यश्चकर्मसु ।
 एतस्मात्कारणाद्राजा न दोषं प्राप्तुमर्हति ॥ ३१ ॥
 अर्थार्थमन्यद्भवति विपरीतमथापरम् ।
 अनर्थार्थमथाप्यन्यत्तत्सर्वं ह्यर्थकारणम् ।
 एवं बुद्ध्या संप्रपश्येन्मेधावी कार्यनिश्चयम् ॥ ३२ ॥
 एवं कोशस्य महतो ये नराः परिपन्थिनः ।
 तानदत्त्वा न पश्यामि सिद्धिमत्र परन्तप ॥ ३३ ॥
 अधनं दुर्बलं प्रादुर्धनेन बलवान् भवेत् ।
 सर्वं धनवता प्राप्यं सर्वं तरति कोशवान् ॥ ३४ ॥

आपद्धर्मकथनम्, शाकुलोपाख्यानम्

(अ. १३१) परचक्रामिजातस्य दुर्वलस्य बलीयसा ।

युधि०- आपद्गच्छेत्तसो ब्रूहि किं कार्यमवशिष्यते ॥ ३५ ॥

भीष्म०- बाह्यश्चेद्विजिगीषुः स्याद्धर्मार्थकुशलः शुचिः ।

जवेन सन्धिं कुर्वीत पूर्वभुक्तान्विमोचयेत् ॥ ३६ ॥

योऽधर्मविजिगीषुः स्याद्वलवान् पापनिश्चयः ।

आत्मनः सश्लिरोधेन सन्धिं तेनापि रोचयेत् ॥ ३७ ॥

जपास्य राजधानीं वा तरेद्द्रव्येण चापदम् ।

तद्भाषयुक्तो द्रव्याणि जीघन् पुनरुपार्जयेत् ॥ ३८ ॥

यास्तु कोशबलत्यागाच्छन्यास्तरितुमापदः ।

कस्तत्राधिकमात्मानं सन्त्यजेदर्थधर्मवित् ॥ ३९ ॥

अयरोधान् जुगुप्सेत का सपत्नयने दया ।

न त्वैवात्मा प्रदातव्यः शक्ये सति कथञ्चन ॥ ४० ॥

युधि०- भाम्यन्तरे प्रकुपिते बाह्ये चोपनिषिद्धिते ।

क्षीणे कोशे श्रुते मन्त्रे किं कार्यमवशिष्यते ॥ ४१ ॥

भीष्म०- क्षिप्रं वा सन्धिकामः स्यात् क्षिप्रं वा तीक्ष्णबिन्तुः ।

तदापनयनं क्षिप्रमेतावत्साग्न्यपरायिकम् ॥ ४२ ॥

अनुरक्तेन चेष्टेन हृष्टेन जगतीपतिः ।

अल्पेनापि हि सैन्येन महीं जयति भूमिपः ॥ ४३ ॥

हतो वा दिवमारोहेद्धत्वा वा क्षितिमावसेत् ।

युद्धे हि सन्त्यजन्मृगान् शक्यैति सलोकताम् ॥ ४४ ॥

(अ. १३०) अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः ।

द्वावेव सुखमेवेते दीर्घसूत्री विनश्यति ॥ ४५ ॥

अत्रैव चेदमव्यग्रं शृणुष्याख्यानमुत्तमम् ।

दीर्घं सूत्रमुपाधित्य कार्याकार्यविनिश्चये ॥ ४६ ॥

नातिगाधे जलाधारे सुहृदः कुशलास्त्रयः ।
 प्रभूतमत्स्ये कौन्तेय बभूवुः सहचारिणः ॥ ४७ ॥
 तत्रैको दीर्घकालश्च उत्पन्नप्रतिभोऽपरः ।
 दीर्घसूत्रश्च तत्रैकस्त्रयाणां सहचारिणाम् ॥ ४८ ॥
 कदाचित्तं जलस्यायं मत्स्यबन्धाः समन्ततः ।
 निःस्त्राययामासुरथो निग्नेषु चिविधैर्मुखैः ॥ ४९ ॥
 प्रक्षीयमाणं तं दृष्ट्वा जलस्यायं भयागमे ।
 अग्रवीदीर्घदर्शी तु तावुभौ सुहृदौ तदा ॥ १५५० ॥
 इयमापत्समुत्पन्ना सर्वेषां सलिलौकसाम् ।
 शीघ्रमन्यत्र गच्छामः पन्था यावन्न दुष्यति ॥ ५१ ॥
 अनागतमनर्थं हि सुनयैर्यः प्रयाधयेत् ।
 स न संशयमाप्नोति रोचतां भो व्रजामहे ॥ ५२ ॥
 दीर्घसूत्रस्तु यस्तत्र सोऽग्रवीत्सम्यगुच्यते ।
 न तु कार्या त्वरा तावदिति मे निश्चिता मतिः ॥ ५३ ॥
 अथ संप्रतिपत्तिः प्राग्रवीदीर्घदर्शिनम् ।
 प्राप्ते काले न मे किञ्चिन्म्यापतः परिहास्यते ॥ ५४ ॥
 एवं श्रुत्वा निराकम्प्य दीर्घदर्शी महामतिः ।
 जगाम स्रोतसा तेन गम्भीरं सलिलाशयम् ॥ ५५ ॥
 ततः प्रसृततोयं तं प्रसमीक्ष्य जलाशयम् ।
 श्वन्धुर्विविधैर्योगैर्मत्स्यान् मत्स्योपजीविनः ॥ ५६ ॥
 विलोड्यमाने तस्मिन्स्तु स्रुततोये जलाशये ।
 अगच्छद्वन्धनं तत्र दीर्घसूत्रः सहापरैः ॥ ५७ ॥
 उद्याने क्रियमाणे तु मत्स्यानां तत्र रज्जुभिः ।
 प्रविद्यान्तरमेतेषां स्थितः संप्रतिपत्तिमान् ॥ ५८ ॥
 गृह्यमेव तदुद्यानं गृहीत्वा तं तथैव सः ।
 सर्वानेव च तांस्तत्र ते विदुर्ग्रथितानिति ॥ ५९ ॥

ततः प्रक्षाल्यमानेषु मत्स्येषु विपुले जले ।
 मुक्त्वा रज्जुं प्रमुक्तोऽसौ शीघ्रं संप्रतिपत्तिमान् ॥ १५६० ॥
 दीर्घसूत्रस्तु मन्दात्मा हीनयुद्धिरचेतनः ।
 मरणं प्रातवान् मूढो यथैवोपहृतेन्द्रियः ॥ ६१ ॥
 एवं प्राप्ततमं कालं यो मोहाध्रावबुद्धयते ।
 स चिनदयति वै क्षिप्रं दीर्घसूत्रो यथा ऋषः ॥ ६२ ॥
 आशौ न कुरुते धेयः कुशलोऽस्मीति यः पुमान् ।
 स संशयमवाप्नोति यथा संप्रतिपत्तिमान् ॥ ६३ ॥
 परीक्ष्यकारी युक्तश्च स सम्यगुपपादयेत् ।
 देशकालाद्यभिप्रेतौ ताभ्यां फलमवाप्नुयात् ॥ ६४ ॥

मार्जारमृषिकसंवादः

(अ. ११८) सर्वत्र प्रार्थ्यमानेन दुर्वलेन महायलेः ।
 युधि०— एकेनैवासहायेन शक्यं स्थातुं भवेत्कथम् ॥ ६५ ॥
 विग्रहं केन वा कुर्यात्सन्धिं वा केन योजयेत् ।
 कथं वा शत्रुमध्यस्थो वर्तेत घटवानपि ॥ ६६ ॥
 भीष्म०— त्यद्युक्तोऽयमनुग्रहो युधिष्ठिर सुखोदयः ।
 शृणु मे पुत्र कात्स्न्येन शुद्धमापत्सु भारत ॥ ६७ ॥
 अमित्रो मित्रतां याति मित्रं चापि प्रदुष्यति ।
 सामर्थ्ययोगात्कार्याणामनित्या वै सदा गतिः ॥ ६८ ॥
 तस्माद्विभ्यसितव्यं च विग्रहं च समाचरेत् ।
 देशं कालं च विहाय कार्याकार्यविनिश्चये ॥ ६९ ॥
 सन्धातव्यं युधैर्नित्यं व्यवस्य च हितार्थिभिः
 अमित्रैरपि सन्धेयं प्राणा रक्ष्या हि भारत ॥ १५७० ॥
 यो ह्यमित्रैर्नरो नित्यं न सन्दध्यादपण्डितः ।
 न सोऽर्थं प्राप्नुयात् किञ्चित्फलान्यपि च भारत ॥ ७१ ॥

यस्त्वमित्रेण सन्दध्यान्मित्रेण च विरुद्ध्यते ।
 अर्थयुक्तिं समालोक्य सुमहद्विन्दते फलम् ॥ ७२ ॥
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 मार्जारस्य च संवादं न्यग्रोधे मूपिकस्य च ॥ ७३ ॥
 वने महति कस्मिंश्चिन्न्यग्रोधः सुमहानभूत् ॥ ७४ ॥
 तस्य मूलं समाश्रित्य कृत्वा शतमुखं विलम् ।
 वसति स्म महाप्राज्ञः पलितो नाम मूपिकः ॥ ७५ ॥
 शाखां तस्य समाश्रित्य वसति स्म सुखं पुरा ।
 लोमशो नाम मार्जारः पक्षिसङ्घातखादकः ॥ ७६ ॥
 तत्र चागत्य चाण्डालो ह्यरण्ये कृतकेतनः ।
 प्रयोजयति चोन्मार्थं नित्यमस्तङ्गते रवौ ॥ ७७ ॥
 तत्र स्नायुमयान् पाशान् यथावत्संविधाय सः ।
 गृहं गत्वा सुखं शेते प्रभातामेति शर्वरीम् ॥ ७८ ॥
 तत्र स्म नित्यं वध्यन्ते नक्तं बहुविधा वृगाः ।
 कदाचिदत्र मार्जारस्त्वप्रमत्तो व्यवभ्यत ॥ ७९ ॥
 तस्मिन् वद्धे महाप्राणे शत्रौ नित्याततापिनि ।
 तं कालं पलितो ज्ञात्वा प्रवचार सुनिर्भयः ॥ १५८० ॥
 स तमुन्माद्यमारुह्य तदामिषमभक्षयत् ।
 तस्योपरि सपत्नस्य वद्धस्य मनसा हसन् ॥ ८१ ॥
 आमिषे तु प्रसक्तः स कदाचिदवलोकयन् ।
 अपश्यदपरं घोरमात्मनः शत्रुमागतम् ।
 नकुलं हरिणं नाम चपलं ताप्रलोचनम् ॥ ८२ ॥
 शाखागतमरिं चान्यमपश्यत्कोटरालयम् ।
 उलूकं चन्द्रकं नाम तीक्ष्णतुण्डं क्षपाचरम् ॥ ८३ ॥
 गतस्य विषयं तत्र नकुलोलूकयोस्तथा ।
 अथाऽस्याऽसीदियं चिन्ता तत्राप्य सुमहद्भयम् ॥ ८४ ॥

गते मां सहसा भूमिं नकुलो भक्षयिष्यति ।
 उलूकश्चेह तिष्ठन्तं मार्जारः पाशसदक्षयात् ॥ ८५ ॥
 न त्वेवाऽस्मद्विधः प्राज्ञः सम्मोहं गन्तुमर्हति ।
 न त्वन्यामिह मार्जारद्वतिं पश्यामि साम्प्रतम् ॥ ८६ ॥
 विषमस्यो ह्ययं शत्रुः कृत्यं चाऽस्य महन्मया ।
 जीवितार्थं कथं त्वद्य शत्रुभिः प्रार्थितस्त्रिभिः ।
 तस्मादेतमहं शत्रुं मार्जारं संश्रयामि वै ॥ ८७ ॥
 यलिता सन्निवृत्तस्य शत्रोरपि परिग्रहः ।
 कार्यं इत्याहुराचार्या विषमे जीवितार्थिना ॥ ८८ ॥
 ध्येष्टोहि पण्डितः शत्रुर्न च मित्रमपण्डितः ॥ ८९ ॥
 मम त्वमित्रे मार्जारे जीवितं सम्प्रतिष्ठितम् ।
 इन्ताऽस्मै सम्प्रवक्ष्यामि हेतुमात्मामिरक्षणे ॥ ९० ॥
 ततोऽर्थगतितत्त्वज्ञः सन्धिविग्रहकालवित् ।
 सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यं मार्जारं मूषिकोऽग्रवीत् ॥ ९१ ॥
 सौहृदेनाऽमिभाषे त्वां कश्चिन्मार्जार जीवसि ।
 जीवितं हि तवेच्छामि श्रेयः साधारणं हि नौ ॥ ९२ ॥
 सतां साप्तपदं मैत्रं स सखा मेऽसि पण्डितः ।
 सांघास्यकं करिष्यामि नास्ति ते भयमद्य वै ॥ ९३ ॥
 न हि शक्तोऽसि मार्जार पाशं छेतुं मया विना ।
 अहं छेत्स्यामि पाशांस्ते यदि मां त्वं न हिंससि ॥ ९४ ॥
 कश्चित्तरति काष्ठेन सुगम्भीरां महानदीम् ।
 स तारयति तत्काष्ठं स च काष्ठेन तारयते ॥ ९५ ॥
 ईदृशो नौ समायोगो भविष्यति सुविस्तरः ।
 अहं त्वां तारयिष्यामि मां च त्वं तारयिष्यसि ॥ ९६ ॥
 अद्य सुव्याहृतं ध्रुत्वा तस्य शत्रोरिचक्षणः ।
 मूषिकं मन्दमुद्योक्ष्य मार्जारे लोमशोऽग्रवीत् ॥ ९७ ॥

नन्दामि सौम्य भद्रं ते यो मां जीवितुमिच्छसि ।
धेयश्च यदि जानीषे क्रियतां मा विचारय ॥ ९८ ॥

अहं हि भृशमापन्नस्त्वमापन्नतरो मम ।
द्वयोरापन्नयोः सन्धिः क्रियतां मा विचारय च ॥ ९९ ॥
इत्येवमुक्तः पलितो मार्जारं वशमागतम् ।
वाप्यं हितमुवाचेदमभिनीतार्थमर्थवित् ॥ १०० ॥
अहं त्वाऽनुप्रवेक्ष्यामि नकुलान्मे महद्भयम् ।
त्रायस्व भो मा घवीस्त्वं शक्तोऽस्मि तव रक्षणे ॥ १ ॥
उलूकाच्चैव मां रक्ष क्षुद्रः प्रार्थयते हि माम् ।
अहं छेत्स्यामि ते पाशान् सखे सत्येन ते शपे ॥ २ ॥
तं सम्पूज्याऽथ पलितं मार्जारः सौहृदे स्थितः ।
स विचिन्त्याग्रवीर्दीरः शीतस्त्वरित एव च ॥ ३ ॥
शीघ्रमागच्छ भद्रं ते त्वं मे प्राणसमः सखा ।
तव प्राज्ञ प्रसादादि प्रायः प्राप्स्यामि जीवितम् ॥ ४ ॥

प्रत्युपकुर्वन् वदपि

न भाति पूर्वोपकारिणा तुल्यः ।

एकः करोति हि हते

निष्कारणमेव कुर्वतेऽन्यः ॥ ५ ॥

एवमाश्वासितो विद्वान् मार्जारेण स मूषिकः ।
मार्जारोरसि विश्रन्धः सुप्वाप पितृमातृवत् ॥ ६ ॥
लीनं तु तस्य गात्रेषु मार्जारस्य च मूषिकम् ।
दृष्ट्वा तौ नकुलोलूकौ निराशौ प्रत्यपद्यताम् ॥ ७ ॥
कार्यार्थं कृतसन्धी तौ दृष्ट्वा मार्जारमूषिकौ ।
उलूकनकुलौ तूर्णं जग्मतुस्तौ स्वमालयम् ॥ ८ ॥
लीनः स तस्य गात्रेषु पलितो देशकालवित् ।
विच्छेद पाशान्नृपते कालापेक्षी शनैः शनैः ॥ ९ ॥

अथ बन्धपरिहृष्टो मार्जारो ब्रीक्ष्य मूषिकम् ।
 छिन्दन्तं वै तदा पाशानत्वरन्तं त्वरान्वितः ॥ १६१० ॥
 तमत्वरन्तं पलितं पाशानां छेदने तथा ।
 सञ्चोदयितुमारेमे मार्जारो मूषिकं तदा ॥ ११ ॥
 किं सौम्य नातित्वरसे किं कृतार्थोऽवमन्यसे ।
 छिन्धि पाशानमित्रघ्न पुरा श्वपच एति च ॥ १२ ॥
 इत्युक्तस्त्वरता तेन मतिमान् पलितोऽब्रवीत् ।
 मार्जारमकृतप्रहं पश्यमात्महितं वचः ॥ १३ ॥
 तूष्णीं भव न ते सौम्य त्वरा कार्या न सम्भ्रमः ।
 वयमेवाऽत्र कालज्ञा न कालः परिहास्यते ॥ १४ ॥
 अकाले कृत्यमारब्धं कर्तुर्नार्याय कल्पते ।
 तद्वेष काल आरब्धं महतेऽर्थाय कल्पते ॥ १५ ॥
 अकाले विप्रमुक्तान्मे त्यक्त एव भयं भवेत् ।
 तस्मात्कालं प्रतीक्षस्य किमिति त्वरसे सखे ॥ १६ ॥
 यदा पश्यामि चाण्डालमायान्तं शस्त्रपाणिनम् ।
 ततश्छेत्स्यामि ते पाशान् प्राप्ते साधारणे भये ॥ १७ ॥
 ततो भवत्यपक्रान्ते त्रस्ते भीते च लोमश ।
 अहं धिलं प्रवेक्ष्यामि भवान् शाखां भजिष्यति ॥ १८ ॥
 अथाऽत्मकृत्ये त्वरितः सम्यग्प्रथितमाचरन् ।
 उवाच लोमशो धार्ष्ण्य मूषिकं चिरकरिणम् ॥ १९ ॥
 यथा त्वं मोक्षितः कृच्छ्रात्वरमाणेन वै मया ।
 तथा हि त्वरमाणेन त्वया कार्यं हिनं मम ॥ १६२० ॥
 यदि किञ्चिन्मयाऽज्ञानात्पुरस्ताद्दुष्टकृतं कृतम् ।
 न तन्मनसि कर्तव्यं क्षामये त्यां प्रसीद मे ॥ २१ ॥
 तमेवंवादिनं प्राज्ञः शास्त्रबुद्धिसमन्वितः ।
 उवाचेदं वचः श्रेष्ठं मार्जारं मूषिकस्तदा ॥ २२ ॥

यन्मित्र भीतवत्साध्यं यन्मित्रं भयसंहितम् ।
 सुरक्षितव्यं तत्कार्यं पाणिः सर्पमुखादिव ॥ २३ ॥
 कृत्वा बलवता सन्धिमात्मानं यो न रक्षति ।
 अपथ्यमिव तद्भुक्तं तस्य नार्थाय कल्पते ॥ २४ ॥
 न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः ।
 अर्थतस्तु निबद्धयन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ २५ ॥
 अर्थैरर्था निबद्धयन्ते गजैर्वनगजा इव ॥ २६ ॥
 न च कश्चित्कृते कार्ये कर्तारं समवेक्षते ।
 तस्मात्सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् ॥ २७ ॥
 तस्मिन्कालेऽपि च भवान् दिवाकीर्तिभयादितः ।
 मम न ग्रहणे शक्तः पलायनपरायणः ॥ २८ ॥
 छिन्नं तु तन्तुबाहुल्यं तन्तुरेकोऽवशेषितः ।
 छेदस्याम्यहं तमप्याशु निर्वृतो भव लोमशः ॥ २९ ॥
 तयोः सवदतोरेषं तथैवापन्नयोर्द्वयोः ।
 परिघो नाम चाण्डालः शस्त्रपाणिरहद्वयतः ॥ ३० ॥
 ततश्चिच्छेद् तं पाशं मार्जारस्य च मूषिकः ।
 विलं विवेश पलितः शाखां लेभे स लोमशः ॥ ३१ ॥
 उन्माथमप्यथादाय चाण्डालो वीक्ष्य सर्वशः ।
 विहताशः क्षणेनास्ते तस्माद्देशादपाक्रमत् ॥ ३२ ॥
 जगाम स स्वभवनं चाण्डालो भरतर्षभ ॥ ३३ ॥
 ततस्तस्माद्भयान्मुक्तो दुर्लभं प्राप्य जीवितम् ।
 विलस्यं पादपाग्रस्थः पलितं लोमशोऽब्रवीत् ॥ ३४ ॥
 गत्वा च मम विश्वासं दत्वा च मम जीवितम् ।
 मित्रोपभोगसमये किं मा त्वं नोपसर्पसि ॥ ३५ ॥
 कृत्वा हि पूर्वं मित्राणि यः पश्चान्नानुतिष्ठति ।
 न स मित्राणि लभते कृच्छ्रास्वापत्सु दुर्मतिः ॥ ३६ ॥

अमात्यो मे भव प्राज्ञ पितेवेह प्रशाधि माम् ।
 न तेऽस्ति भयमस्मत्तो जीवितेनात्मनः शपे ॥ ३७ ॥
 एवमुक्तः परां शान्तिं मार्जारिण स मूयिकः ।
 उवाच परमन्त्रज्ञः शृङ्गणमात्महितं वचः ॥ ३८ ॥
 यद्भवानाह तत्सर्वं मया ते लोमश श्रुतम् ।
 ममापि तावद्वृत्तः शृणु यत्प्रतिमाति मे ॥ ३९ ॥
 वेदितव्यानि मित्राणि चिन्हेष्वपि शत्रवः ।
 एतत्सुसूक्ष्मं लोकेऽस्मिन् दृश्यते प्रात्रस्मृतम् ॥ ४० ॥
 शत्रुरूपा हि सुहृदो मित्ररूपाश्च शत्रवः ।
 सन्धितास्ते न बुद्धयन्ते कामक्रोधवर्षा गताः ॥ ४१ ॥

पुत्र हि मातापितरौ त्यजत. पतितं प्रियम् ।
 लोको रक्षति चात्मान पश्य स्वार्थस्य सारताम् ॥ ४९ ॥
 कारणात् प्रियतामेति द्वेष्यो भवति कारणात् ।
 अर्थार्थो जीवलोकोऽय न कश्चित्कस्यचित्प्रियः ॥ १६५० ॥
 प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः ।
 मन्त्रहोमजपैरन्यः कार्यार्थं प्रीयते जनः ॥ ५१ ॥
 उत्पन्ना कारणे प्रीतिरासीन्नौ कारणान्तरे ।
 प्रभवस्ते कारणस्थाने सा प्रीतिर्विनिवर्तते ॥ ५२ ॥
 किं तु तत्कारणं मन्ये येनाहं भवतः प्रियः ।
 अन्यत्राऽभ्यवहारार्थं तत्राऽपि च बुधा वयम् ॥ ५३ ॥
 कालो हेतुः विकुरुते स्वार्थस्तमनुवर्तते ।
 स्वार्थं प्राज्ञोऽभिजानाति प्राज्ञ लोकोऽनुवर्तते ॥ ५४ ॥
 न त्वीदृशं त्वया वाच्यं विदुषि स्वार्थपण्डिते ।
 अकाले हि समर्थस्य स्नेहहेतुरयं तव ॥ ५५ ॥
 तस्माद्ग्राहं चले स्वार्थात्सुस्थिरः सन्धिविग्रहे ।
 अभ्राणामिव रूपाणि विकुर्वन्ति क्षणे क्षणे ॥ ५६ ॥
 अद्यैव हि रिपुर्भूत्वा पुनरद्यैव मे सुहृत् ।
 पुनश्च रिपुर्द्यैव युक्तीनां पश्य चापलम् ॥ ५७ ॥
 आसीन्मैत्री तु तावन्नौ यावद्धेतुरभूत्पुरा ।
 सा गता सह तेनैव कालयुक्तेन हेतुना ॥ ५८ ॥
 त्वं हि मे जातितः शत्रुः सामर्थ्यान्मित्रता गतः ।
 तत्त्वत्यमभिनिर्वर्त्य प्रवृत्तिः शत्रुतां गता ॥ ५९ ॥
 सोऽहमेवं प्रणीतानि ज्ञात्वा शास्त्राणि तत्त्वतः ।
 प्रविशेयं कथं पाशं त्वत्कृते तद्वदस्व मे ॥ १६६० ॥
 त्वद्दीर्घेण प्रमुक्तोऽहं मद्दीर्घेण तथा भवान् ।
 अन्योन्यानुग्रहे बृत्ते नास्ति भूयः समागमः ॥ ६१ ॥

त्वं हि सौम्य कृतार्थोऽद्य निवृत्तार्थास्तथा वयम् ।
 न तेऽस्त्यद्य मया कृत्यं किञ्चिदन्यत्र भक्षणात् ॥ ६२ ॥
 अहमघ्नं भवान् भोक्ता दुर्गलोऽहं भवान् वली ।
 नावयोर्विद्यते सन्धिविपुस्ते विगमे वले ॥ ६३ ॥
 जानामि क्षुधितं तु त्वामाहारसमयश्च ते ।
 स त्वं मामभिसन्धाय भक्ष्यं मृगयसे पुनः ॥ ६४ ॥
 शत्रोरनार्यभूतस्य निलम्बस्य क्षुधितस्य च ।
 भक्ष्यं मृगयमाणस्य कः प्राज्ञो विषयं प्रजेत् ॥ ६५ ॥
 यल्लवत्सन्निकर्यो हि न कदाचित्प्रशस्यते ।
 नाहं त्वया समेप्यामि निवृत्तो भव लोमश ।
 कामं सर्वं प्रदास्यामि न त्वाऽऽत्मानं कदाचन ॥ ६६ ॥
 आत्मार्ये सन्ततिस्त्याज्या राज्यं रत्नं धनानि च ।
 अपि सर्वं स्वमुत्सृज्य रक्षेदात्मानमात्मना ॥ ६७ ॥
 ऐश्वर्यधनरत्नानां प्रत्यग्निघ्रे निवर्तताम् ।
 दृष्ट्वा हि पुनरावृत्तिर्जीवतामिति न. धुतम् ॥ ६८ ॥
 न त्यात्मनः सम्प्रदानं धनरत्नवदिष्यते ।
 आत्मा हि सर्वदा रक्ष्यो दारेरपि धनैरपि ॥ ६९ ॥
 आत्मरक्षणतन्त्राणां सुपरीक्षितकारिणाम् ।
 आपदो नोपपद्यन्ते पुरुषाणां स्वदोयजाः ॥ १६७० ॥
 शत्रुं सम्यग्विजानन्ति दुर्वला ये वलीयसम् ।
 न तेषां चाल्यते बुद्धिः शास्त्रार्थवृत्तनिश्चया ॥ ७१ ॥
 संस्तत्रैवां धनौघैर्वा नाहं शन्यः पुनस्त्वया ।
 न हस्मिन्ने वशं यान्ति प्राज्ञा निष्कारणं सखे ॥ ७२ ॥
 अस्मिन्नये च गाये द्वे निवोघोशनसा कृते ॥ ७३ ॥
 शत्रुसाधारणे कृत्ये कृत्वा सन्धिं वलीयसा ।
 समाहितश्चरेत्पुण्या वृत्तार्थश्च न विभ्यसेत् ॥ ७४ ॥

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
 नित्यं विश्वासयेदन्यान् परेषां तु न विश्वसेत् ॥ ७५ ॥
 तस्मात्सर्वास्ववस्थासु रक्षेज्जीवितमात्मनः ।
 द्रव्याणि सन्ततिश्चैव सर्वं भवति जीवतः ॥ ७६ ॥
 सङ्क्षेपो नीतिशास्त्राणामविश्वासः परो मतः ।
 नृपु तस्मादविश्वासः पुष्कलं हितमात्मनः ॥ ७७ ॥
 चध्यन्ते नह्यविश्वस्ताः शत्रुभिर्दुर्यला अपि ।
 विश्वस्तास्तेषु चध्यन्ते बलवन्तोऽपि दुर्यलैः ॥ ७८ ॥
 त्वद्विधेभ्यो मया ह्यात्मा रक्ष्यो मार्जार सर्वदा ।
 रक्ष त्वमपि चात्मानं चाण्डालाज्जातिकित्यपात् ॥ ७९ ॥
 स तस्य गुप्ततस्त्वेयं सन्त्रासाज्जातसाध्वसः ।
 शाखां हित्वा जवेनाशु मार्जारं प्रययौ ततः ॥ १६८० ॥
 ततः शास्त्रार्थतत्त्वज्ञो बुद्धिसामर्थ्यमात्मनः ।
 विश्राभ्य पलितः प्राज्ञो विलमन्यज्जगाम ह ॥ ८१ ॥
 एषं प्रज्ञावता बुद्ध्या दुर्यलेन महाबला ।
 एकेन बहवोऽभिप्राः पलिसेनाभिसन्धिताः ॥ ८२ ॥
 अरिणाऽपि समर्थेन सन्धिं कुर्वीत पण्डितः ।
 मूषिकश्च विडालश्च मुक्तावन्योन्यसंश्रयात् ॥ ८३ ॥
 तस्मादभीतवद्भीतो विश्वस्तवदविश्वसन् ।
 न ह्यप्रमत्तश्चलति चलितो वा विनश्यति ॥ ८४ ॥
 कालेन रिपुणा सन्धिः काले मित्रेण विग्रहः ।
 कार्यं इत्येव सन्धिज्ञाः प्राहुर्नित्यं नराधिप ॥ ८५ ॥
 न भयं विद्यते राजन् भीतस्यानागते भये ।
 अभीतस्य च विश्रम्भात् सुमहज्जायते भयम् ॥ ८६ ॥
 शत्रुसाधारणे कृत्ये कृत्वा सन्धिं बलीयसा ।
 समागमे चरेद्युक्त्या कृतार्थो न च विश्वसेत् ॥ ८७ ॥

ब्रह्मदत्तपूजनीसंवादः, कणिकोपदेशः

(अ. १३९) उक्तो मन्त्रो महाबाहो विश्वासो नास्ति शत्रुषु ।

युधि०- कथं हि राजा वर्तेत यदि सर्वत्र नाश्वसेत् ॥ ८८ ॥

भीष्म०- कांपिल्ये ब्रह्मदत्तस्य त्वन्तःपुत्रिवासिनी ।

पूजनी नाम शकुनिर्दोर्घकालं सहोपिता ॥ ८९ ॥

अभिप्रजाता सा तत्र पुत्रमेकं सुधर्चसम् ।

समकालं च राप्तोऽपि देव्यां पुनो व्यजायत ॥ ९० ॥

तयोरर्थे कृतज्ञा सा खेचरी पूजनी सदा ।

समुद्रतीरं सा गत्वा आजहार फलद्वयम् ॥ ९१ ॥

पुत्रपर्यं च स्वपुत्रस्य राजपुत्रस्य चैव ह ।

फलमेकं सुतायादाद्राजपुत्राय चापरम् ॥ ९२ ॥

ततोऽगच्छत्यरां वृद्धिं राजपुत्रः फलाशनात् ।

ततः स धान्या फलेण उह्यमानो नृपात्मजः ।

ददर्श तं पक्षिसुतं धान्यादागत्य बालकः ॥ ९३ ॥

ततो बाल्याश्च यत्नेन तेनाक्रीडत पक्षिणा ।

शून्ये च तमुपादाय पक्षिणं समजातकम् ।

हत्वा ततः स राजेन्द्र धान्या हस्तमुपागतः ॥ ९४ ॥

अथ सा पूजनी राजप्रागमत्फलहारिणी ।

अपश्यन्निहर्तुं पुत्रं तेन बालेन भूतले ॥ ९५ ॥

धाप्यपूर्णमुखी दीना दृष्ट्वा तं रुदती सुतम् ।

पूजनी दुःखसन्तप्ता रुदती चान्द्रमग्नवीत् ॥ ९६ ॥

क्षत्रिये सङ्गतं नास्ति न प्रीतिर्न च सौहृदम् ।

कारणात्सान्त्वयन्त्येते कृतार्थाः सन्त्यजन्ति च ॥ ९७ ॥

अहमस्य करोम्यद्य सदृशीं वैरयातनाम् ।

कृतघ्नस्य नृशंसस्य भृशं विश्वासघातिनः ॥ ९८ ॥

(व. १४०) युगक्षयात्परिक्षीणे धर्मे लोके च भारत ।

युधि०- दस्युभिः पीड्यमाने च कथं स्येयं पितामह ॥ १२ ॥

भीष्म०- अत्र ते वर्तयिष्यामि नीतिमापत्सु भारत ।

उत्पृज्याऽपि घृणां काले यथा वर्तेत भूमिपः ॥ १३ ॥

नित्यमुद्यतदण्डस्य भृशमुद्विजते नरः ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् ॥ १४ ॥

छिन्नमूले त्वधिष्ठाने सर्वेषां जीवनं हतम् ।

कथं हि शाखास्निष्ठेयुच्छिन्नमूले वनस्पतौ ॥ १५ ॥

मूलमेवादितश्छिन्नात्परपक्षस्य पण्डितः ।

ततः सहायान् पश्य च मूलमेवानुसाधयेत् ॥ १६ ॥

सुमन्त्रितं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् ।

आपदास्पदकाले तु कुर्वीत न विचारयेत् ॥ १७ ॥

शत्रुं च मित्ररूपेण सान्त्वेनैवामिसान्त्वयेत् ।

नित्यशब्धोद्विजेत्तस्माद्गृहात्सर्पयुतादिषु ॥ १८ ॥

अर्थी तु शन्यते भोक्तुं कृतकार्योऽवमन्यते ।

तस्मात् सर्वाणि कार्याणि साधशेषाणि कारयेत् ॥ १९ ॥

नालसाः प्रान्नुवन्त्यर्थांश्च क्लीबा नाभिमानिनः ।

न च लोकरवाद्भीता न वै शश्वत्प्रतीक्षिणः ॥ २० ॥

यकथञ्चिन्तयेदर्थान् सिंहषट्च परक्रमेत् ।

धृक्वच्चावलुम्पेत् शरवच्च विनिष्पतेत् ॥ २१ ॥

पानमश्नास्तथा नार्यो मृगया गीतवादितम् ।

पतानि युक्त्या सेवेत प्रसङ्गो ह्यत्र दोषवान् ॥ २२ ॥

कुर्यात्तृणमयं चापं शयीत मृगशायिकाम् ।

गन्धः स्यादन्धवेलायां वाचिर्यमपि संश्रयेत् ॥ २३ ॥

देशकालौ समासाद्य विक्रमेत विचक्षणः ।

देशकालव्यतीतो हि विक्रमो निष्फलो भवेत् ॥ २४ ॥

इत्युक्त्वा चरणाभ्यां तु नेत्रे नृपसुतस्य सा ।
मित्वा खस्था तत इदं पूजनी वाक्यमब्रवीत् ॥ ९९ ॥

इच्छयेह कृतं पापं सद्यस्तं चोपसर्पति ।
कृतं प्रतिकृतं येषां न नश्यति शुभाशुभम् ॥ १०० ॥

ब्रह्म०- अस्ति वै कृतमस्माभिरस्ति प्रतिकृतं त्वया ।
उभयं तत्समीभूतं वस पूजनि मा गमः ॥ १ ॥

पूजनी०- सकृत्कृतापराधस्य तत्रैव परिलभ्यतः ।
न तद्व्युधाः प्रशंसन्ति श्रेयस्तत्रापसर्पणम् ॥ २ ॥
पूर्वं सम्मानना यत्र पश्चाच्चैव विमानना ।
जह्यात्तत्सत्त्ववान्स्थानं शत्रोः संमानितोऽपि सन् ॥ ३ ॥

वैरं पञ्चसमुत्थानं तच्च बुध्यन्ति पण्डिताः ।
खीकृतं वास्तुजं वाग्जं ससापत्नापराधजम् ॥ ४ ॥

कृतवैरे न विश्वासः कार्यस्त्विह सुहृद्यपि ।
छर्त्तं सन्तिष्ठते वैरं गूढोऽग्निरिव दारुणु ॥ ५ ॥

न हि वैराग्निरुद्भूतः कर्म चाप्यपराधजम् ।
शाम्यत्यदग्ध्या नृपते विना होक्तरक्षयाद् ॥ ६ ॥

न हि वैराणि शाम्यन्ति कुले दुःखगतानि च ।
आख्यातारश्च विद्यन्ते कुले वै ध्रियते पुमान् ॥ ७ ॥

उपगृह्य तु वैराणि सान्त्वयन्ति नराधिप ।
अर्थेन प्रतिर्पिपन्ति पूर्णं घटमिवाश्मनि ॥ ८ ॥

तस्मादन्यत्र यास्यामि वस्तुं नाहमिहोत्सहे ।
कृतमेतदनार्थं मे तव पुत्रे च पार्थिव ॥ ९ ॥
सा भार्या या प्रियं ब्रूते स पुत्रो यत्र निर्वृतिः ।
तन्मित्रं यत्र विश्वासः स देशो यत्र जीयते ॥ १० ॥

सैवमुक्त्वा शकुनिका ब्रह्मदत्तं नराधिपम् ।
राजानं समनुज्ञाप्य जगामाभीप्सितं दिशम् ॥ ११ ॥

(अ. १४०) युगक्षयात्परिक्षीणे धर्मो लोके च भारत ।

युधि०- दस्युभिः पीड्यमाने च कथं स्थैर्यं पितामह ॥ १२ ॥

सीष्म०- अत्र ते वर्तयिष्यामि नीतिमापत्सु भारत ।

उत्सृज्याऽपि घृणां काले यथा वर्तेत भूमिपः ॥ १३ ॥

नित्यमुद्यतदण्डस्य भृशमुद्विजते नरः ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् ॥ १४ ॥

छिन्नमूले त्वधिष्ठाने सर्वेषां जीवनं हतम् ।

कथं हि शाखास्तिष्ठेयुः छिन्नमूले वनस्पतौ ॥ १५ ॥

मूलमेवादित्ति-छन्द्यात्परपक्षस्य ण्डिनः ।

ततः सहायान् पक्षं च मूलमेवानुसाधयेत् ॥ १६ ॥

सुमन्त्रितं सुचिकान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् ।

आपदास्पदकाले तु कुर्वीत न विचारयेत् ॥ १७ ॥

शत्रुं च मित्ररूपेण सान्त्वेनैवाभिसान्त्वयेत् ।

नित्यशस्त्रोद्विजेत्तस्माद्गृहात्सर्पयुतादिव ॥ १८ ॥

अर्थी तु शन्यते भोक्तुं कृतकार्योऽयमन्यते ।

तस्मात् सर्वाणि कार्याणि साधशेषाणि कारयेत् ॥ १९ ॥

नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थाश्च क्लीवा नाभिमानिनः ।

न च लोकरवाद्भीता न वै शश्वत्प्रतीक्षिणः ॥ २० ॥

षकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च परारुमेत् ।

धृक्थञ्चावलुम्पेत शरवच्च चिन्तिष्यतेत् ॥ २१ ॥

पानमक्षास्तथा नाय्यो मृगया गीतवादितम् ।

पतानि युफ्त्या सेवेत प्रसङ्गो ह्यत्र दोषवान् ॥ २२ ॥

कुर्यात्तृणमर्थं चापं शयीत मृगशायिकाम् ।

अन्धः स्यादन्यवेलायां वाचिर्यमपि संश्रयेत् ॥ २३ ॥

देशकालौ समासाद्य विरुमेत चिचक्षुः ।

देशकालव्यतीतो हि विरुमो निष्फलो भवेत् ॥ २४ ॥

अनागतं विजानीयाद्यच्छेद्वयमुपस्थितम् ।
 पुनर्वृद्धिभयात्किञ्चिदनिवृत्तं निशामयेत् ॥ २५ ॥
 प्रत्युपस्थितकालस्य सुखस्य परिवर्जनम् ।
 अनागतसुखाशा च नैव बुद्धिमतां नयः ॥ २६ ॥
 पुत्रो वा यदि वा भ्राता पिता वा यदि वा सुहृत् ।
 अर्थस्य विघ्नं कुर्याणा हन्तव्या भूतिमिच्छता ॥ २७ ॥
 नाच्छित्वा परमर्माणि नाहृत्या कर्म दारणम् ।
 नाहृत्या मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् ॥ २८ ॥
 नास्ति जात्या रिपुर्नाम मित्रं याऽपि न विद्यते ।
 सामर्थ्ययोगाज्जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ २९ ॥
 त्रिवर्गस्त्रिविधा पीडा अनुबन्धास्तथैव च ।
 अनुबन्धं तथा ज्ञात्वा पीडां च परिषर्जयेत् ॥ ३० ॥
 ऋणशोपममिश्रोपं शत्रुशेषं तथैव च ।
 पुनः पुनः प्रवर्धन्ते तस्माच्छेषं न धारयेत् ॥ ३१ ॥
 चपेन च मनुष्याणां मार्गाणां दूषणेन च ।
 अगाराणां विनाशैश्च परराष्ट्रं विनाशयेत् ॥ ३२ ॥
 मृध्वदष्टिर्विकालीनः श्वचेष्टः सिंहविक्रमः ।
 अनुद्विग्नः काकशङ्की भुजङ्गचरितं चरेत् ॥ ३३ ॥
 काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
 प्रसाधयति कृत्यानि शत्रुं चाप्यधितिष्ठति ॥ ३४ ॥
 न तत्तरेद्यस्य न पारमुत्तरे-
 न तद्धरेद्यत्पुनराहरेत्पर ।
 न तत्त्वनेद्यस्य न मूलमुद्धरे-
 न तं हन्याद्यस्य शिरो न पातयेत् ॥ ३५ ॥
 इतीदमुक्तं वृजिनाभिसंहितम्
 न चैतदेव पुरुषः समाचरेत् ।
 परप्रयुक्ते न कथं विभावये-
 दतो मयोक्तं भवतो हितार्थिना ॥ ३६ ॥

विश्वामित्रश्चपचसंवादः

(अ. १४१) केनस्विद्ब्राह्मणो जीवेज्जघन्ये काल आगते ।

युधि०- कथमापत्सु वर्तेत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३७ ॥

मीमा०- अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

विश्वामित्रस्य संवाद्यं चाण्डालस्य च पञ्चणे ॥ ३८ ॥

त्रेताद्वापरयोः सन्धौ तदा दैवविधिः प्रमात् ।

अनावृष्टिरभूद्घोरा लोके द्वादशवार्षिकी ॥ ३९ ॥

नावप्यायोऽपि तत्रामृतकुत एवाश्रजातयः ॥ १७४० ॥

सरांसि सरितश्चैव कृपाः प्रक्षयगामि च ।

हृतत्वियो न लक्ष्यन्ते निसर्गादिवकारितात् ॥ ४१ ॥

उच्छिन्नकृपिगोरक्षा निवृत्तविषणापणा ।

निवृत्तयूपसंभाय विप्रनष्टमहोत्सवा ॥ ४२ ॥

गोजाविमद्विपीहीना परस्परपराहता ।

सर्वमृततरुमाया धमूष यनुधा तदा ॥ ४३ ॥

तस्मिन्प्रतिमये काले क्षते धर्मे युधिष्ठिर ।

बभूयुः क्षुधिता मर्त्याः खादमानाः परस्परम् ॥ ४४ ॥

ऋषयो नियमांस्त्यक्त्वा परित्यज्याग्निदेवताः ।

आश्रमांस्तपस्परित्यज्य पर्यधावश्रितस्ततः ॥ ४५ ॥

विश्वामित्रोऽथ भगवान् महर्षिरनिकेतनः ।

क्षुधापरिगतो धीमान् समन्तात्पर्यधावत ॥ ४६ ॥

स कदाचित्परिपतन् श्वपचानां निवेशनम् ।

हिंसाणां प्राणिघातानामाससाद् घने क्वचित् ॥ ४७ ॥

तत्प्रविश्य क्षुधाविष्टो विश्वामित्रो महानृषिः ।

आहारान्वेषणे युक्तः परं यत्नं समास्थितः ॥ ४८ ॥

स ददर्श श्वमांसस्य कुतन्त्रीं धिततां मुनिः ।

चाण्डालस्य गृहे यजन् सद्यः शस्त्रहतस्य वै ॥ ४९ ॥

स चिन्तयामास तदा स्तैन्य कार्यमितो मया ।
 न हीदानीमुपायो मे विद्यते प्राणधारणे ॥ १७५० ॥
 सोऽहमन्त्यावसायाना ह्यराम्येनां प्रतिग्रहात् ।
 न स्तैन्यदोष पश्यामि हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥ ५१ ॥
 एता युद्धि समास्थाय विश्वामित्रो महामुनि ।
 तस्मिन्देहे स सुष्वाप श्वपचो यत्र भारत ॥ ५२ ॥
 स विगाढा निशा दृष्ट्वा सुप्ते चाण्डालपङ्कजे ।
 शनैरुत्थाय भगवान् प्रविशेश कुटीमत ॥ ५३ ॥
 स सुप्त इव चाण्डाल श्लेष्मापिहितलोचन ।
 परिमित्रस्वरो रूक्ष प्रोवाचाप्रियदर्शन ॥ ५४ ॥
 क कुतन्त्रीं घटयति सुप्ते चाण्डालपङ्कजे ।
 जागर्मि नात्र सुप्तोऽस्मि हतोऽसीति च वारुण ॥ ५५ ॥
 विश्वामित्रस्ततो भीत सहसा तमुवाच ह ॥ ५६ ॥
 विश्वामित्रोऽहमायुष्मन्नागतोऽहं द्रुभुक्षित ।
 मा वधीर्मम सदयुद्धे यदि सम्यक् प्रपश्यासि ॥ ५७ ॥
 चाण्डालस्तद्वच श्रुत्वा महर्षेर्भाषितात्मनः ।
 उवाच कौशिक रात्रौ ब्रह्मन् किं ते चिकीर्षितम् ॥ ५८ ॥
 विश्वामित्रस्तु मातङ्गमुवाच परिसान्त्वयन् ।
 क्षुधितोऽहं गतप्राणो हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥ ५९ ॥
 क्षुधित क्लृप यातो नास्ति हीरशनार्थिन ।
 क्षुच्च मा दूषयत्यत्र हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥ १७६० ॥
 अवसीदन्ति मे प्राणा श्रुतिर्मे नश्यति क्षुधा ।
 सोऽधर्म बुद्धधमानोऽपि हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥ ६१ ॥
 तमुवाच स चाण्डालो महर्षे शृणु मे वच ।
 श्रुत्वा तत्त्व तथाऽऽतिष्ठ यथा धर्मो न हीयते ॥ ६२ ॥

शृगालादधमं श्वानं प्रवदन्ति मनोविणः ।
 तस्याप्यधम उद्देशः शरीरस्य श्वजाघनी ॥ ६३ ॥
 नेदं सम्यग्व्यवसितं महर्षे धर्मगर्हितम् ।
 चाण्डालस्यस्य हरणमभक्ष्यस्य विशेषतः ॥ ६४ ॥
 विश्वामित्रस्ततो राजन्नित्युक्तो भरतर्षभ ।
 क्षुधार्तः प्रत्युधाचेदं पुनरेव महामुनिः ॥ ६५ ॥
 येन येन विशेषेण कर्मणा येन केनचित् ।
 अभ्युज्जीवेत्साधमानः समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ६६ ॥
 यथा यदैव जीवेद्धि तत्कर्तव्यमहेलया ।
 जीवितं मरणाच्छ्रेयो जीवन्धर्ममवाप्नुयात् ॥ ६७ ॥
 सोऽहं जीवितमाकाङ्क्षामध्वस्यापि भक्षणम् ।
 व्यवस्ये बुद्धिपूर्वं वै तद्गवाननुमन्यताम् ॥ ६८ ॥

श्वपच०- नैतत्खादन्प्राप्नुते दीर्घमायु-
 नैव प्राणाद्यामृतस्येव तृप्तिः ।
 भिक्षामन्यां भिक्ष मा ते मनोऽस्तु
 श्वभक्षणे श्वा ह्यभक्ष्यो छिजानाम् ॥ ६९ ॥

विश्वा०- न दुर्भिक्षे सुलभं मांसमन्य-
 च्छुपाक मन्ये न च मेऽस्ति वित्तम् ।
 क्षुधार्तश्चाहमगतिर्निराशः
 श्वमांसे चास्मिन् पङ्क्तान् साधु मन्ये ॥ १७७० ॥

श्वपच०-पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रस्य वे विशः ।
 । यथा शास्त्रं प्रमाणं ते माऽमक्ष्ये मानसं कृथाः ॥ ७१ ॥

विश्वा०-अगस्त्येनासुरो जग्वो वातापिः क्षुधितेन वै ।
 अहमापद्रुतः क्षुत्तो मक्षयिष्ये श्वजाघनीम् ॥ ७२ ॥

श्वपच०- यद्वाहणार्ये कृतमर्थितेन
 तेनर्षिणा तदवस्थाधिकारे ।

स वै धर्मो यत्र न पापमस्ति
सर्वैरुपायैर्गुरवो हि रक्ष्याः ॥ ७३ ॥

विश्वा०- मित्रं च मे ब्राह्मणस्यायमात्मा
प्रियश्च मे पूज्यतमश्च लोके ।
तं धर्तुकामोऽहमिमां जिहीर्षे
नृशंसानामीदृशानां न विभ्ये ॥ ७४ ॥

श्वपच०- कामं नरा जीवितं सन्त्यजन्ति
न चाभक्ष्ये क्वचित्कुर्वन्ति बुद्धिम् ।
सर्वान्कामान्प्राप्नुवन्तीह विद्वन्
प्रियस्व कामं सहित- क्षुधैव ॥ ७५ ॥

विश्वा०- पियन्त्येवोदक गावो मण्डूकेषु रुषत्स्वपि ।
न तेऽधिकारो धर्मेऽस्ति मा भूरतमप्रशंसकः ॥ ७६ ॥

श्वपच०- सुहृद्भूत्वाऽनुशासे त्वा कृपा हि त्वयि मे द्विज ।
यदिदं श्रेय आधत्स्व मा लोभात्पातकं कृथाः ॥ ७७ ॥

विश्वा०- सुहृन्मे त्व सुखेऽसुखेदापदो मां समुद्धर ।
जानेऽहं धर्मतोऽऽत्मानं शौनीमुत्सृज जाघनीम् ॥ ७८ ॥

श्वपच०- यद्येव हेतुस्तव खादने स्या-
न्न ते वेद- कारणं नार्यधर्म- ।
तस्मान्द्रक्ष्येऽभक्षणे वा द्विजेन्द्र
दोषं न पश्यामि यद्येदमत्र ॥ ७९ ॥

भीष्म०- एवमुक्त्वा निववृत्ते मातङ्ग- कौशिकं तदा ।
विश्वामित्रो जहारैव कृतबुद्धि श्वजाघनीम् ॥ १७८० ॥
अथास्य बुद्धिरभवद्विधिनाऽहं श्वजाघनीम् ।
भक्षयामि यथाकामं पूर्वं सन्तर्प्य देवताः ॥ ८१ ॥
ततोऽग्निमुपसंहृत्य ब्राह्मेण विधिना मुनिः ।
पेन्द्राग्नेयेन विधिना चरं धपयत स्वयम् ॥ ८२ ॥

ततः समारभत्कर्म दैवं पित्र्यं च भारत ।
 आहूय देवानिन्द्रादीन् भागं भागं विधिक्रमात् ॥ ८३ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु प्रववर्ष स वासवः ।
 सञ्जीव्यन् प्रजाः सर्वा जनयामास चौपधीः ॥ ८४ ॥
 स संहृत्य च तत्कर्म मनास्वाद्य च तद्वविः ।
 तोषयामास देवांश्च पितॄंश्च द्विजसत्तमः ॥ ८५ ॥
 पयं विद्वानदीनात्मा व्यसनस्थो जिजीविषुः ।
 सर्वोपायैरुपायहो दीनमात्मानमुद्धरेत् ॥ ८६ ॥
 एतां बुद्धिं समास्थाय जीवितव्यं सदा भवेत् ।
 जीयन् पुण्यमयामोति पुरुषो भद्रमश्नुते ॥ ८७ ॥
 तस्मात्कौन्तेय विदुषा धर्माधर्मविनिश्चये ।
 बुद्धिमास्थाय लोकेऽस्मिन् वर्तितव्यं कृतात्मना ॥ ८८ ॥

कपोतारुणानम्

(अ. १४३) पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 युधि०- दारणं पाल्यमानस्य यो धर्मस्तं प्रयोहि मे ॥ ८९ ॥
 भीष्म०- धर्मनिश्चयसंयुक्तां कामार्थसंहितां कथाम् ।
 शृणुष्याथहितो राजन् गदतो मे महाभुज ॥ १७९० ॥
 कश्चित्पुत्रसमाचारः पृथिव्यां कालसंमितः ।
 धिक्चचार महारण्ये घोरः शकुनिलुब्धकः ॥ ९१ ॥
 स वै क्षारकमादाय द्विजान् हत्वा बने सदा ।
 चकार विप्र्ययं तेषां पतङ्गानां जनाधिप ॥ ९२ ॥
 ततः कदाचित्तस्याथ घनस्थस्थ समन्ततः ।
 पातयन्निव वृक्षांस्तान्सुमहान्वातसंभ्रमः ॥ ९३ ॥
 मेघसङ्कुलमाकाशं विद्युन्मण्डलमण्डितम् ।
 संछन्नस्तु मुहूर्तेन नौसार्यैरिव सागरः ॥ ९४ ॥

धारिधारासमूहेन सप्रविष्ट शतक्रतु ।
 क्षणेन पूरयामास सलिलेन वसुन्धराम् ॥ ९५ ॥
 ततो धाराकुले काले सभ्रमन्नष्टचेतन ।
 शीतार्तस्तद्वन सर्वमाकुलेनान्तरात्मना ॥ ९६ ॥
 नैव निम्न स्थल वापि सोऽविन्दत विहङ्गहा ।
 पूरितो हि जलौघेन तस्य मार्गो वनस्थ तु ॥ ९७ ॥
 स तु शीतहृतैर्गात्रैर्न जगाम न तस्थिवान् ।
 ददर्श पतिता भूमौ कपोतीं शीतविह्वलाम् ॥ ९८ ॥
 दृष्ट्वाऽऽर्तोपि हि पापात्मा स ता पञ्जरकेऽक्षिपत् ॥ ९९ ॥
 स्वये तु खाभिभूतोऽपि दुःखमेवाकरोत्परे ।
 पापात्मा पापकारित्वात्पापमेव चकार स ॥ १०० ॥
 सोऽपश्यत्तत्पण्डेषु मेघनीलवनस्पतिम् ।
 सेव्यमानं विहङ्गौघैश्छायावासफलाधिभिः ।
 धाना परोपकाराय स साधुरिव निर्मित ॥ १ ॥
 अथाभवत्क्षणेनैव धियद्विमलतारकम् ।
 महत्सर इवोत्पुल्ल कुमुदच्छुरितोदकम् ॥ २ ॥
 ताराढ्यं कुमुदाकारमाकाशं निर्मलं बहु ।
 घनैर्मुक्तं नभो दृष्ट्वा लुब्धकं शीतविह्वलं ।
 दृत्तमुद्धिर्भुमे तस्मिन् वस्तु ता रजनीं गत ॥ ३ ॥
 स शिलाया शिर दृष्ट्वा पर्णान्यास्तीर्य भूतले ।
 दुःखेन महताऽऽविष्टस्ततः सुष्याप पक्षिहा ॥ ४ ॥

(अ १४४) अथ वृक्षस्य शाखाया विहङ्गं ससुहृज्जननं ।
 दीर्घकालोपितो राजस्तत्र चित्रतनूरुहः ॥ ५ ॥
 तस्य कल्यगता भाया चरितुं नाभ्यवर्तत ।
 प्राप्ता च रजनीं दृष्ट्वा स पक्षी पर्यतप्यत ॥ ६ ॥
 यातव्यं महश्चासीद्य चागच्छति मे प्रिया ।
 किं नु तत्कारणं येन साऽपि न निवर्तते ॥ ७ ॥

अपि स्वस्ति भवेत्तस्याः प्रियाया मम कानने ।
 तथा विरहितं हीदं शन्यमद्य गृहं मम ॥ ८ ॥
 न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
 गृहं तु गृहिणीहीनमरण्यसदृशं मतम् ॥ ९ ॥
 यदि सारक्तनेत्रान्ता चित्राङ्गी मधुरस्वरा ।
 अद्य नायाति मे कान्ता न कार्यं जीवितेन मे ॥ १० ॥
 पतिव्रता पतिगतिः पतिप्रियहिते रता ।
 यस्य स्वात्तादृशी भार्या धन्यः स पुरुषो भुवि ॥ ११ ॥
 बृक्षमूलेऽपि दधिता यस्य तिष्ठति तद्गृहम् ।
 प्रासादोऽपि तथा हीनः कान्तार इति निश्चितम् ॥ १२ ॥
 धर्मार्थकायकालेषु भार्या पुंसः सहप्रिनी ।
 विदेशगमने चास्य सौख्यविश्वासकारिका ॥ १३ ॥
 तथा रोगाभिभूतस्य नित्यं कृच्छ्रगतस्य च ।
 नास्ति भार्यासमं किञ्चिन्नरस्यातस्य मेवञ्जम् ॥ १४ ॥
 नास्ति भार्यासमो बन्धुर्नास्ति भार्यासमा गतिः ।
 नास्ति भार्यासमो लोके सहायो धर्मसङ्ग्रहे ॥ १५ ॥
 यस्य भार्या गृहे नास्ति साध्वी च प्रियवादिनी ।
 अरण्यं तेन गन्तव्यं यथाऽरण्यं तथा गृहम् ॥ १६ ॥

(अ. १४५) एवं विलपतस्तस्य धृत्या तु करुणं ध्रुवः ।
 गृहीता शकुनिघ्नेन कपोती वान्मयमव्रीत् ॥ १७ ॥
 अहोऽतीव सुभाग्याऽहं यस्या मे दधितः पतिः ।
 असतो वा सतो वापि गुणानेवं प्रमापते ॥ १८ ॥
 न सा स्त्री ह्यमिमन्तव्या यस्यां भर्ता न तुष्यति ।
 तुष्टे भर्तारि नारीणां तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ॥ १९ ॥
 इति संचिन्त्य दुःखार्तां भर्तारं दुःखितं तदा ।
 कपोती तुन्धकेनापि गृहीता वान्मयमव्रीत् ॥ २० ॥

एष शाकुनिकः शेते तव वासं समाश्रितः ।
 शीतार्तश्च क्षुधार्तश्च पूजामस्मै समाचर ॥ २१ ॥
 यस्तु धर्मं यथाशक्ति गृहस्थो ह्यनुवर्तते ।
 स प्रेत्य लभते लोकानक्षयानिति शुभ्रम् ॥ २२ ॥
 स त्वं सन्तानवानद्य पुत्रवानसि च द्विज ।
 तत्स्वदेहे दयां त्यक्त्वा धर्मार्यौ परिगृह्य च ।
 पूजामस्मै प्रयुञ्ज्व त्वं प्रीयेतास्य मनो यथा ॥ २३ ॥
 शरीरे मा च सन्तापं कुर्वीथास्त्व विद्वज्जम् ।
 शरीरयानाकृत्यर्थमन्यान् दारानुपेक्ष्यसि ॥ २४ ॥

(अ. १४६) स पत्न्या वचन श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितम् ।
 तं वै शाकुनिक दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 उवाच स्यागत तेऽद्य ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ २५ ॥
 सन्तापश्च न कर्तव्यः स्वगृहे वर्तते भवान् ।
 तद्ब्रवीतु भवान् क्षिप्रं किं करोमि किमिच्छसि ॥ २६ ॥
 प्रणयेन ब्रवीमि त्वां त्व हि न शरणागतः ॥ २७ ॥
 अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते ।
 छेत्तुमप्यागते छाया नोपसहस्ते द्रुमः ॥ २८ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शकुनेर्लुब्धस्तेऽब्रवीत् ।
 याधते खलु मे शीतं सन्नाणं हि विधीयताम् ॥ २९ ॥
 एवमुक्तस्ततः पक्षी पर्णान्यास्तीर्य भूतले ।
 यथाशक्त्या हि पर्णेन ज्वलनार्थं द्रुतं ययौ ॥ ३० ॥
 स गत्वाऽङ्गारकमन्तं गृहीत्वाग्निमथागमत् ।
 ततः शुष्केषु पर्णेषु पात्रकं सोऽप्यदीपयत् ॥ ३१ ॥
 स सन्दीप्तं महत्तृत्वा तमाह शरणागतम् ।
 प्रतापय मुविस्त्रयः स्वगात्राण्यकुतोभयः ॥ ३२ ॥

स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा लुब्धो गात्राण्यतापयत् ।
 अग्निं प्रत्यागतप्राणस्ततः प्राह विहङ्गमम् ॥ ३३ ॥
 दत्तमाहारमिच्छामि त्वया क्षुद्धाघते हि माम् ।
 स तद्वचः प्रतिश्रुत्य वास्यमाह विहङ्गमः ॥ ३४ ॥
 न मेऽस्ति विभवो येन नाशयेयं शुद्धां तव ।
 उत्पन्नेन हि जीवामो घयं नित्यं वनौकसः ॥ ३५ ॥
 सञ्चयो नास्ति चात्माकं मुनीनामिव भोजने ।
 इत्युक्त्वा तं तदा तत्र विप्रर्णषदनोऽभवत् ॥ ३६ ॥
 कथं नु खलु कर्तव्यमिति चिन्तापरस्तदा ।
 यमूच भरतश्रेष्ठ गह्वयन् धृतिमात्मनः ॥ ३७ ॥
 मुहुतांल्लिङ्ग्यसंज्ञस्तु स पक्षी पक्षिघातिनम् ।
 उवाच तर्पयिष्ये त्वां मुहूर्तं प्रतिपालय ॥ ३८ ॥
 इत्युक्त्वा शुष्करर्णस्तु समुज्ज्वालय हुताशनम् ।
 तस्मिन्नि मिःपरिमित्य प्रविवेश महामतिः ॥ ३९ ॥
 अग्निमध्ये प्रविष्टं तु लुब्धो दृष्ट्वा तु पक्षिणम् ।
 विन्तयामास मनसा किमिदं वै मया कृतम् ॥ १८४० ॥

(अ. १४७) नृशंसस्य ममाद्यायं प्रत्यादेशो न संशयः ।
 वृत्तः स्वमांसं दहता कपोतेन महात्मना ॥ ४१ ॥
 सोऽहं त्यक्ष्ये प्रियान्प्राणान्पुत्रान्द्वार्यस्तथैव च ।
 उपदिष्टो हि मे धर्मः कपोतेन महात्मना ॥ ४२ ॥
 अद्यप्रभृति देहं स्यं सर्वभोगैर्विवर्जितम् ।
 यया स्वल्पं सरो ग्रीष्मे शोषयिष्याम्यहं तथा ॥ ४३ ॥
 अहो देहप्रदानेन दर्शिताऽतिथिपूजना ।
 तस्माद्धर्मं चरिष्यामि धर्मो हि परमा गतिः ॥ ४४ ॥
 एवमुक्त्वा विनिश्चित्य रौद्रकर्मां स लुब्धकः ।
 महाप्रस्थानमाश्रित्य प्रययौ संशितव्रतः ॥ ४५ ॥

ततो यष्टिं शलाकां च क्षारकं पञ्जरं तथा ।

तां च बद्धां कपोतीं स प्रमुच्य विससर्ज ह ॥ ४६ ॥

(अ. १४८) ततो गते शाकुनिके कपोती प्राह दुःखिता ।

संस्मृत्य सा च भर्तारं रुदती शोककर्पिता ॥ ४७ ॥

सर्वाऽपि विधवा नारी बहुपुत्राऽपि शोचते ।

शोच्या भवति बन्धूनां पतिहीना तपस्विनी ॥ ४८ ॥

लालिताऽहं त्वया नित्यं बहुमानाश्च पूजिता ।

वचनैर्मधुरैः स्निग्धैरसंक्लिष्टमनोहरैः ॥ ४९ ॥

द्रुमाग्रेषु च रम्येषु रमिताऽहं त्वया सह ।

आकाशगमने चैव विहताऽहं त्वया सुखम् ॥ १८५० ॥

रमामि स्म पुरा कान्त तन्मे नास्त्यद्य किञ्चन ॥ ५१ ॥

मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ।

अमितस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ ५२ ॥

न कार्यमिह मे नाथ जीवितेन त्वया विना ।

पतिहीना तु का नारी सती जीवितुमुत्सहेत् ॥ ५३ ॥

एवं विलप्य बहुधा करुणं सा सुदुःखिता ।

पतिव्रता संप्रदीप्तं प्रविवेश हुताशनम् ॥ ५४ ॥

ततश्चित्राङ्गद्वारं भर्तारं साऽन्यपश्यत् ।

विमानस्थ सुहृतिभिः पूज्यमानं महात्मभिः ॥ ५५ ॥

ततः स्वर्गं गतः पक्षी विमानवरमास्थितः ।

कर्मणा पूजितस्तत्र रेमे स सह भार्यया ॥ ५६ ॥

(अ. १४९) महाप्रस्थानमाश्रित्य लुब्धकः पक्षिजीवकः ।

निश्चेष्टो मरदाधारो निर्ममः स्वर्गकादक्षया ।

यश्चाम तस्मिन्विजने नानामृगसमाकुले ॥ ५७ ॥

ततो द्रुमाणां महता पयनेन घने तदा ।

उदतिष्ठत सहर्गत्सुमहान् हव्यवाहनः ॥ ५८ ॥

ततः स देहमोक्षार्थं संप्रहृष्टेन चेतसा ।
 अभ्यधावत वर्धन्तं पावकं लुब्धकस्तदा ॥ ५९ ॥
 ततस्तेनाग्निना दग्धो लुब्धको नष्टकल्मषः ।
 जगाम परमां सिद्धिं ततो भरतसत्तम ॥ ६० ॥
 एवं खलु रुपोतश्च कपोती च पतित्रता ।
 लुब्धकेन सह स्वर्गं गताः पुण्येन कर्मणा ॥ ६१ ॥
 गोक्षेत्रेष्वपि भवेदस्मिन्निष्कृतिः पापकर्मणः ।
 न निष्कृतिर्भवेत्तस्य यो हन्याच्छरणागतम् ॥ ६२ ॥

पवनशाल्मलिसंवादः

(अ. १५४) बलिनः प्रत्यमित्रस्य नित्यमासवर्तिनः ।
 पुष्पि०- घाग्निरप्रतिरूपाभिरभिद्रुह्य पितामह ।
 आत्मनो बलमास्थाय कथं घर्तेत मानव ॥ ६३ ॥
 प्रीप्स०- अत्राप्युवाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 संयादं भरतश्रेष्ठ शाल्मलेः पवनस्य च ॥ ६४ ॥
 हिमवन्तं समासाद्य महानासीद्वनस्पतिः ।
 वर्षपूगाभिसंबृद्धः शाखी स्कन्धी पलाशवान् ॥ ६५ ॥
 तस्य ता विपुलाः शाखा दृष्ट्वा स्कन्धे च सर्वशः ।
 अभिगम्यात्रजीदेन नारदो भरतर्षभ ॥ ६६ ॥
 अहो नु रमणीयस्त्वमहो वासि मनोहरः ।
 प्रीयामहे त्वया नित्यं तत्प्रवर शाल्मले ॥ ६७ ॥
 तत्र शाखा महाशाख स्क्रन्धांश्च विपुलांस्तथा ।
 न वै प्रभग्न्यप्यामि मारुतेन कथञ्चन ॥ ६८ ॥
 किं नु ते पवनस्तात प्रीतिमानथया सुहृत् ।
 त्वां रक्षति सदा येन बनेऽत्र पवनो ध्रुवम् ॥ ६९ ॥
 (अ. १५५) न्याभावं परमं वायोः शाल्मले त्वमुपागतः ।
 तवाहमस्मीति सदा येन रक्षति मारुतः ॥ १८७० ॥

- शाल्म०- न मे वायुः सखा ब्रह्मन् घन्धुर्न च मे सुहृत् ।
 परमेष्ठी तथा नैव येन रक्षति वाऽनिलः ॥ ७१ ॥
 मम तेजोबलं भीमं वायोरपि हि नारद ।
 कलामष्टादर्शीं प्राणैर्न मे प्राप्नोति मारुतः ॥ ७२ ॥
 स मया बहुशो भग्नः प्रमञ्जन् वै प्रमञ्जन ।
 तस्मात्त विभ्ये देवर्षे कुन्दादपि समीरणात् ॥ ७३ ॥
- नारद०- शाल्मले विपरीतं ते दर्शनं नात्र संशयः ।
 न हि वायोर्बलेनास्ति भूतं तुल्यबलं क्वचित् ॥ ७४ ॥
 यच्च किञ्चिदिह प्राणी घेष्टते शाल्मले भुवि ।
 सर्वत्र भगवान् वायुश्चेष्टाप्राणकरः प्रभुः ॥ ७५ ॥
 स त्वमेवंविधं वायुं सर्वसत्त्वभृतां धरम् ।
 न पूजयसि पूज्यं तं किमन्यद्युद्धिलाघवात् ॥ ७६ ॥
 असारश्चापि दुर्मेधाः केवलं बहु भापसे ।
 क्रोधादिभिरयच्छत्रो मिथ्या वदसि शाल्मले ॥ ७७ ॥
 मम रोषः समुत्पन्नस्त्वय्येव संप्रभापति ।
 ब्रवीम्येष स्वयं वायोस्तथ दुर्भाषितं बहु ॥ ७८ ॥
- (अ. १५९) पशुमुक्त्वा तु राजेन्द्र शाल्मलिं ब्रह्मवित्तमः ।
 नारदः पयने सर्वं शाल्मलेर्वाऽन्यमब्रवीत् ॥ ७९ ॥
 हिमवत्पृष्ठजः कश्चिच्छाल्मलिः परिवारधान् ।
 घृह्णन्मूलो वृहच्छायः स त्वां वायोऽवमन्यते ॥ १८८० ॥
 यहुव्याक्षेपयुक्तानि त्वामाह वचनानि स ।
 न युक्तानि मया वायो तानि वस्तुं तवाग्रत ॥ ८१ ॥
 पतत्तु वचनं धृत्वा नारदस्य समीरणः ।
 शाल्मलिं तमुपागम्य क्रुद्धो वचनमब्रवीत् ॥ ८२ ॥
 शाल्मले नारदो गच्छंस्त्वयोक्तो मद्विगर्हणम् ।
 अहं वायुः प्रभावं ते दर्शयाम्यात्मनो बलम् ॥ ८३ ॥

अहं त्वामभिजानामि विदितश्चासि मे द्रुम ।
 पितामहः प्रजासर्गं त्वयि विद्यान्तवान्प्रभुः ॥ ८४ ॥
 तस्य विधमणादेय प्रसादो मत्कृतस्तव ।
 रक्ष्यसे तेन दुर्वुद्धे नात्मवीर्याद्द्रुमायम ॥ ८५ ॥
 यन्मां त्वमवजानीपे यथाऽन्यं प्राकृतं तथा ।
 दर्शयाम्येष चात्मानं यथा मां नावमन्यसे ॥ ८६ ॥
 एवमुक्तस्ततः प्राह शात्मलिः प्रहसन्निव ।
 पवन त्वं च मे क्रुद्धो दर्शयात्मानमात्मना ॥ ८७ ॥
 मयि वै त्यजतां नोयः किं मे क्रुद्धः करिष्यसि ।
 न ते विमेमि पवन यद्यपि त्वं स्वयं प्रभुः ॥ ८८ ॥
 बलाधिकोऽहं त्यक्तश्च न भीः कार्या मया तथ ॥ ८९ ॥
 ये तु बुद्ध्या हि बलिनस्ते भवन्ति बलीयसः ।
 प्राणमात्रबला ये वै नैव ते बलिनो मताः ॥ ९० ॥
 इत्येवमुक्तः पवनः श्व इत्येवाग्रवीर्यवान् ।
 दर्शयिष्यामि ते तेजस्ततो रात्रिरुपागमत् ॥ ९१ ॥
 अथ निश्चित्य मनसा शात्मलिर्वातफारितम् ।
 पश्यमानस्तदात्मानमसमं मातरिभ्वना ॥ ९२ ॥
 नास्ते यन्मया प्रोक्तं पवनं प्रति तन्मृषा ।
 असमर्थो ह्यहं वायोर्वलेन बलवान् हि सः ॥ ९३ ॥
 मारुतो बलवान्नित्यं यथा वै नास्दोऽग्रवीत् ।
 अहं तु दुर्वलोऽन्येभ्यो बृहसेभ्यो नात्र संशयः ॥ ९४ ॥
 किन्तु बुद्ध्या समो नास्ति मया कश्चिद्वनस्पतिः ।
 तदहं बुद्धिमास्थाय मयं मोक्ष्ये समीरणात् ॥ ९५ ॥
 यदि तां बुद्धिमास्थाय तिष्ठेयुः पर्णिनो वने ।
 अग्निः स्युः सदा क्रुद्धात्पवनाश्चात्र संशयः ॥ ९६ ॥
 (अ. १५७) ततो निश्चित्य मनसा शात्मलिः क्षुभितस्तदा
 शाखास्कन्धान्प्रशाखाश्च स्वयमेव व्यज्ञातयत् ॥ ९७ ॥

स परित्यज्य शाखाश्च पत्राणि कुसुमानि च ।
 प्रभाते वायुमायान्तं प्रत्यैक्षत वनस्पतिः ॥ ९८ ॥
 ततः क्रुद्धः श्वसन्वायुः पातयन् वै महाद्रुमान् ।
 आजगामाथ तं देशमास्ते यत्र स शात्मलिः ॥ ९९ ॥

तं हीनपर्णं पतिताग्रशाखं
 निशीर्णपुष्पं प्रसमीक्ष्य वायुः ।

उवाच धान्यं स्मयमान एव

मुदा युतः शात्मलिमुग्रशाखम् ॥ १०० ॥

अहमप्येवमेव त्वां कुर्याणः शात्मले स्या ।
 आत्मना यत्कृतं कृच्छ्रं शाखानामपकर्षणम् ॥ १ ॥

हीनपुष्पाग्रशाखस्त्वं शीर्णाङ्कुरपलाशकः ।

आत्मदुर्मन्त्रितेनेह मद्दीर्यवशगः कृतः ॥ २ ॥

एतच्छ्रुत्वा बबौ वायोः शात्मलिर्वीडितस्तदा ।

अतप्यत ध्वजः स्मृत्वा नारदो यत्तदाऽब्रवीत् ॥ ३ ॥

एवं हि राजशार्दूल दुर्बलः सन् बलीयसा ।

वीरमारभते बालस्तप्यते शात्मलिर्यथा ॥ ४ ॥

न हि वीरं महात्मानो विवृण्वन्त्यपकारिणु ।

शनैः शनैर्महायज्ञं दर्शयन्ति स्म ते बलम् ॥ ५ ॥

(अ. १५८) पापस्य यदधिष्ठानं यतः पापं प्रवर्तते ।

युधि०- एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ ६ ॥

भीष्म०- पापस्य यदधिष्ठानं तच्छृणुष्व नराधिप ।

एको लोभो महाग्राहो लोभात्पापं प्रवर्तते ॥ ७ ॥

लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रवर्तते ।

लोभान्मोहश्च माया च मानस्तम्मः परासुता ॥ ८ ॥

दम्भो द्रोहश्च निन्दा च पैशुन्य मत्सरस्तथा ।

भवन्त्येतानि कौरव्य लुब्धानामरुतात्मनाम् ॥ ९ ॥

अन्तःपुरा चाहमधुराः कृपादलनास्तुणैरिव ।
 धर्मवैतंसिकाः क्षुद्रा मुष्णन्ति घ्राजिनो जगत् ॥ १९१० ॥
 कुर्वन्ते च यदहमार्गास्तान् हेतुमलमाश्रिताः ।
 सतां मार्गांश्चिद्रुम्पन्ति लोभब्रानेष्वावस्थिताः ॥ ११ ॥
 धर्मस्य द्वियमाणस्य लोभग्रस्तैर्दुरात्मभिः ।
 या या विक्रियते संस्था ततः सापि प्रपद्यते ॥ १२ ॥
 वर्ष. फोयो मव स्वप्नो हर्षः शोकोऽतिमानिता ।
 पत एव हि कौरव्य दृश्यन्ते दुग्धबुद्धिषु ।
 पतानशिष्टान् बुध्यस्व नित्यं लोभसमान्वितान् ॥ १३ ॥

(अ. १६०) स्याध्याये कृतयत्नस्य नरस्य च पितामह ।

युधि०- धर्मकामस्य धर्मात्मन् किं नु भवेद्दोच्यते ॥ १४ ॥

भीष्म०- धर्मस्य विधयो नैके ये वै प्रोक्ता महर्षिभिः ।

स्वं स्वं विज्ञानमाश्रित्य दमस्तेषां परायणम् ॥ १५ ॥

दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं च दम. परम् ।

यिषाम्मा तेजसा युक्तः पुरुषो बिन्दते महत् ॥ १६ ॥

सुखं दान्तः प्रस्यपिति सुखं च प्रतिबुध्यते ।

सुखं पर्येति लोकांश्च मनश्चास्य प्रसीदति ॥ १७ ॥

क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।

इन्द्रियाभिजयो दाक्ष्यं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ १८ ॥

अकार्पण्यमसंरम्भः मन्तोष. प्रियचादिता ।

अविहिंसाऽनसूया चाप्येषां समुदयो दमः ॥ १९ ॥

एक एव दमे दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।

यदेन क्षमया युक्तमशकं मन्यते जन. ॥ १९२० ॥

एकोऽस्य सुमहाप्राज्ञ दोषः स्यात् सुमहान् गुणः ।

क्षमया त्रिपुला लोकाः सुलभा हि सहिष्णुता ॥ २१ ॥

दान्तस्य किमरण्येन तथाऽदान्तस्य भारत ।

यथैव नियसेदान्तस्तदरण्यं स चाश्रमः ॥ २२ ॥

(अ.१९१) सर्वमेतत्तपोमूलं कवयः परिचक्षते ।

न ह्यतप्ततपा मूढः क्रियाफलमवाप्नुते ॥ २३ ॥

प्रजापतिरिदं सर्वं तपसैवास्ज्जत्प्रभुः ।

तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेक्षिरे ॥ २४ ॥

औषधान्यगदादीनि क्रियाश्च विविधास्तथा ।

तपसैव हि सिद्ध्यन्ति तपोमूलं हि साधनम् ॥ २५ ॥

यद्दुरापं भवेत्किञ्चित्तत्सर्वं तपसो भवेत् ।

ऐश्वर्यमृषयः प्राप्तास्तपसैव न संशयः ॥ २६ ॥

तपसो यद्गुरूपस्य तैस्तैर्द्वारैः प्रवर्ततः ।

निवृत्त्या वर्तमानस्य तपो नानशनात्परम् ॥ २७ ॥

अहिंसा सत्यवचनं दानमिन्द्रियनिग्रहः ।

पतेभ्यो हि महाराज तपो नानशनात्परम् ॥ २८ ॥

(अ.१९२) सत्यं धर्मं प्रशंसन्ति विप्रपिपितृदेवताः ।

युधि०- सत्यमिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २९ ॥

भीष्म०- सत्यं सत्सु सदा धर्मः सत्यं धर्मः सनातनः ।

सत्यमेव नमस्येत सत्यं हि परमा गतिः ॥ १९३० ॥

सत्यं त्रयोदशविधं सर्वलोकेषु भारत ॥ ३१ ॥

सत्यं च समता चैव दमश्चैव न संशयः ।

अमात्सर्यं क्षमा चैव ह्रीस्तितीक्षाऽनसूयता ॥ ३२ ॥

त्यागो ध्यानमथार्यत्वं धृतिश्च सततं दया ।

अहिंसा चैव राजेन्द्र सत्याकाशस्त्रयोदश ॥ ३३ ॥

पते त्रयोदशाकाराः पृथक् सत्यफलश्रणाः ।

भजन्ते सत्यमेवेह युंध्यन्ते च भारत ॥ ३४ ॥

नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम् ।

धृतिर्हि सत्यं धर्मस्य तस्मात्सत्यं न लोपयेत् ॥ ३५ ॥

अभ्यमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।

अभ्यमेधसहस्राजि सत्यमेव विदिष्यते ॥ ३६ ॥

मोक्षधर्माः, ब्राह्मणसेनजित्संवादः

(४.१५४) धर्माः पितामहेनोक्ता राजधर्माश्रिता शुभा ।

युधि०- धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वस्तुमर्हसि पार्थिव ॥ ३७ ॥

भीष्म०-सर्वत्र विहितो धर्मः सत्यप्रेत्य तपःफलम् ।

बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया ॥ ३८ ॥

यस्मिन्यस्मिस्तु विषये यो यो याति विनिश्चयम् ।

स तमेवाभिजानाति नान्यं भरतसत्तम ॥ ३९ ॥

यथा यथा च पर्येति लोकतन्त्रमसारयत् ।

तथा तथा विरागोऽत्र जायते नात्र संशयः ॥ १९४० ॥

एवं व्ययसिते लोके बहुदोषे युधिष्ठिर ।

आत्ममोक्षनिमित्तं वै यतेत मतिमाश्रय ॥ ४१ ॥

युधि०- नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।

यया बुद्ध्या जुदेच्छोकं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४२ ॥

भीष्म०-अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

यथा सेनजितं विप्रः कश्चिदेत्याब्रवीत्सुहृत् ॥ ४३ ॥

पुत्रशोकाभिसन्तप्तं राजानं शोकविह्वलम् ।

विपण्णमनसं दृष्ट्वा विप्रो वचनमब्रवीत् ॥ ४४ ॥

पश्य भूतानि दुःखेन व्यतिथिक्तानि सर्वशः ।

उत्तमायममध्यानि तेषु तेष्विह कर्मसु ॥ ४५ ॥

आत्मापि चायं न मम सर्वा वा पृथिवी मम ।

यथा मम तथाऽन्येषामिति चिन्त्य न मे व्यथा ॥ ४६ ॥

एतां बुद्धिमहं प्राप्य न प्रहृष्ये न च व्यथे ॥ ४७ ॥

यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।

समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥ ४८ ॥

एवं पुत्राश्च पौत्राश्च ज्ञातयो बान्धवास्तथा ।

तेषां स्नेहो न कर्तव्यो विप्रयोगो ध्रुवो हि तैः ॥ ४९ ॥

अदर्शनादापतित पुनश्चादर्शनं गतः ।
 न त्याऽसौ वेद न त्वं तं कः सन् किमनुशोचसि ॥ १९५० ॥
 तृष्णातिप्रभवं दुःखं दुःखार्तिप्रभवं सुखम् ।
 सुखात्सञ्जायते दुःखं दुःखमेवं पुनः पुनः ॥ ५१ ॥
 सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
 सुखदुःखे मनुष्याणां चमचत्पत्तिवर्ततः ॥ ५२ ॥
 सुखात्त्वं दुःखमापन्नः पुनरापत्स्यसे सुखम् ।
 न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम् ॥ ५३ ॥
 स्नेहपाशैर्बहुविधैराविष्टविशया जनाः ।
 अकृतार्थाश्च सीदन्ते जलैः सैकतसेतवः ॥ ५४ ॥
 सञ्चिनोत्यशुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः ।
 एकः क्लेशानवामोति परत्रेह च मानवः ॥ ५५ ॥
 पुत्रदारकुटुम्बेषु प्रसक्ताः सर्वमानवाः ।
 शोकपङ्कार्णवे मग्ना जीर्णा धनगजा इव ॥ ५६ ॥
 नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय शत्रवः ।
 न च प्रज्ञाऽलमर्थानां न सुखानामलं धनम् ॥ ५७ ॥
 न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।
 लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ५८ ॥
 बुद्धिमन्तं च शूरं च मूढं भीरुं जडं क्वचिम् ।
 दुर्बलं बलवन्तं च भागिनं भजते सुखम् ॥ ५९ ॥
 धेनुर्वत्सस्य गोपस्य स्वामिनस्तस्करस्य च ।
 पयः पिबति यस्तस्या धेनुस्तस्येति निश्चयः ॥ १९६० ॥
 ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धेः परं गताः ।
 ते नराः सुखमेधन्ते क्लिश्यत्यन्तरितो जनः ॥ ६१ ॥
 शोकस्थानसद्वृत्ताणि भयस्थानशतानि च ।
 दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ६२ ॥

बुद्धिमन्तं कृतग्रहं शुभ्रपुमनसूयकम् ।
 दान्तं जितेन्द्रियं चापि शोको न स्पृशते नरम् ॥ ६३ ॥
 एतां बुद्धिं समास्थाय गुप्तचित्तश्चरेदबुधः ।
 उदयास्तमयज्ञं हि न शोकः स्पृणुमर्हति ॥ ६४ ॥
 किञ्चिदेव भ्रमत्वेन यदा भवति कल्पितम् ।
 तदेव परितापार्थं सर्वं संपद्यते तथा ॥ ६५ ॥
 यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
 तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ६६ ॥
 यदा संहरते कामान् कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
 तदाऽऽत्मज्योतिरात्मायमात्मन्येव प्रपश्यति ॥ ६७ ॥
 न विभेति यदा चार्यं यदा चास्मात्प्र विभ्यति ।
 यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ६८ ॥
 उमे सत्यानृते त्यक्त्वा शोकानन्दौ भयाभये ।
 प्रियाप्रिये परित्यज्य प्रशान्तात्मा भविष्यति ॥ ६९ ॥
 यदा न क्रुद्यते धीरः सर्वभूतेषु पापकम् ।
 कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ १९७० ॥
 या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
 योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ ७१ ॥
 एतैश्चान्यैश्च विप्रस्य हेतुमद्भिः प्रमापितैः ।
 पर्यवस्थापितो राजा सेनजिन्मुमुदे सुखी ॥ ७२ ॥

मङ्किगीता, बोध्यगीता

(अ. १७७) ईहमान- समारंभान् यदि नासादयेद्धनम् ।

युधि०- घनतृष्णाभिभूतश्च किं कुर्वन्सुखमाप्नुयात् ॥ ७३ ॥

भीष्म०- सर्वसाम्यमनायासं सत्यवाक्यं च भारत ।

निर्वेदश्चाविधित्सा च यस्य स्यात्स सुखी नरः ॥ ७४ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममिति ह्यसं पुरातनम् ।
 निर्वेदान्मङ्किना गीतं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ७५ ॥
 ईहमानो धनं मङ्किर्मग्रेहश्च पुनः पुनः ।
 केनचिद्धनशेषेण श्रीतवान् दम्यगोयुगम् ॥ ७६ ॥
 सुसंबद्धौ तु तौ दम्यौ दमनायाभिनिःसृतौ ।
 आसीनमुष्ट्रं मध्येन सहसैवाभ्यधावताम् ॥ ७७ ॥
 तयोः संप्राप्तयोरुष्ट्रः स्कन्धदेशममर्षणः ।
 उत्थायोत्क्षिप्य तौ दम्यौ प्रससार महाजघः ॥ ७८ ॥
 ह्रियमाणौ तु तौ दम्यौ तेनोष्ट्रेण प्रमाधिना ।
 म्रियमाणौ च सम्प्रेक्ष्य मङ्किस्तत्राववीद्विदम् ॥ ७९ ॥
 न चैवाविहितं शक्यं दक्षेणापीहितुं धनम् ।
 युक्तेन धनया सम्यगीहां समनुतिष्ठता ॥ १९८० ॥
 कृतस्य पूर्वं चानर्थयुक्तस्याप्यनुतिष्ठतः ।
 इमं पश्यत सङ्गत्या मम दैवमुपप्लवम् ॥ ८१ ॥
 मणी घोष्ठस्य लभ्येते प्रियौ घत्सतरौ मम ।
 शुद्धं हि दैवमेवेदं हठे नैवास्ति पौरुषम् ॥ ८२ ॥
 यदि वाप्युपपद्येत पौरुषं नाम कर्हिचित् ।
 भन्विष्यमाणं तदपि दैवमेवावतिष्ठते ॥ ८३ ॥
 तस्माद्विर्वेद एवेह गन्तव्यः सुखमिच्छता ।
 सुखं स्वपिति निर्विण्णो निराशाश्चार्थसाधने ॥ ८४ ॥
 यः कामानापुयात्सर्वान् यक्ष्येतान्केयलांस्त्यजेत् ।
 प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥ ८५ ॥
 नान्तं सर्वविधित्सानां गतपूर्वोऽस्ति कश्चन ।
 शरीरे जीविते चैव तृष्णा मन्दस्य घर्षते ॥ ८६ ॥
 निर्वेदमहमासाद्य द्रव्यनाशाद्यदृच्छया ।
 निवृत्तिं परमां प्राप्य नाद्य कामान्विचिन्तये ॥ ८७ ॥

पतां बुद्धिं समास्थाय मद्धिनिर्वेदमागतः ।

अच्छिन्नत्काममूलं स तेन प्राप महत्सुखम् ॥ ८८ ॥

(अ.१०८) अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

शीतं विदेहराजेन जनकेन प्रशाम्यता ॥ ८९ ॥

अनन्तमिव मे वित्तं यस्य मे नास्ति किञ्चन ।

मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दहति किञ्चन ॥ ९० ॥

अत्रैवोदाहरन्तीमं बोध्यस्य पदसञ्चयम् ।

निर्वेदं प्रति विन्यस्तं तं निबोध युधिष्ठिर ॥ ९१ ॥

बोध्यं शान्तमृषिं राजा नाहुपः पर्यपृच्छत ।

कां बुद्धिं समनुध्याय शान्तश्चरसि निर्वृतः ॥ ९२ ॥

वाच्य०— उपदेशेन यतीमि नानुशास्मीह कंचन ।

लक्षणं तस्य वक्ष्येऽहं तत्स्यं परिमृश्यताम् ॥ ९३ ॥

पिङ्गला कुररः सर्पः सारङ्गान्वेषणं वने ।

शुक्रादः कुमारी च पडेते गुरवो मम ॥ ९४ ॥

आशा यलपती राजश्रेयस्यं परमं सुखम् ।

आशां निपशां कृत्वा तु सुखं स्वपिति पिङ्गला ॥ ९५ ॥

सामिपं कुररं दृष्ट्वा वक्ष्यमानं निरामिपैः ।

आमिपस्य परित्यागात्कुररः सुखमेधते ॥ ९६ ॥

गृहारंमो हि दुःखाय न सुखाय कदाचन ।

सर्पः पररुतं वेदम प्रविश्य सुखमेधते ॥ ९७ ॥

सुखं जीवन्ति मुनयो भिक्षुवृत्तिं समाधिताः ।

अद्रोहेणैव मृतानां सारङ्गा इव पक्षिणः ॥ ९८ ॥

शुक्रादो नरः कश्चिदिषावासकमानसः ।

समीपेनापि गच्छन्तं राजानं नावबुद्धवान् ॥ ९९ ॥

बहूनां कलहो नित्यं द्वयोः संरुथनं ध्रुवम् ।

एकाकी विचरिष्यामि कुमारीशङ्खको यथा ॥ १००० ॥

शृगालकाश्यपसंवादः

(अ. १८०) यान्धवा. कर्म विर्त्तं वा प्रज्ञा वेह पितामह ।

युधि०- नरस्य का प्रतिष्ठा स्यादेतत्पृष्ठो वदस्व मे ॥ १ ॥

भीष्म०- प्रज्ञा प्रतिष्ठा भूतानां प्रज्ञा लाभ. परो मत. ।

प्रज्ञा नि श्रेयसी लोके प्रज्ञा रुर्गो मत. सताम् ॥ २ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

इन्द्रकाश्यपसंवादं तन्नियोध युधिष्ठिर ॥ ३ ॥

वैद्य. कश्चिदपिसुतं काश्यपं संशितव्रतम् ।

रथेन पातयामास श्रीमान् दत्तस्तपस्विनम् ॥ ४ ॥

भार्त. स पतित कुन्दस्त्यक्त्वाऽऽत्मानमथाप्रवीत् ।

मरिष्याम्यधनस्येह जीवितार्थो न विद्यते ॥ ५ ॥

तथा मुमूर्षुमासीनमकूजन्तमचेतसम् ।

इन्द्र. शृगालरूपेण वभापे लुब्धमानसम् ॥ ६ ॥

मनुष्ययोनिमिच्छन्ति सर्वभूतानि सर्वश. ।

मनुष्यत्वे च विप्रत्वं सर्व एवाभिनन्दति ॥ ७ ॥

मनुष्यो ब्राह्मणश्चासि श्रोत्रियश्चासि काश्यप ।

सुबुल्लभमथाप्येतन्न द्रोपान्मर्तुमर्हसि ॥ ८ ॥

दिष्टया त्वं न शृगालो वै न कृमिर्न च मूषक. ।

न सर्पो न च मण्डूको न चान्य. पापयोनिज. ॥ ९ ॥

एतावताऽपि लभेन तोष्टुमर्हसि काश्यप ।

किं पुनर्योऽसि सत्त्वाना सर्वेषा ब्राह्मणोत्तमः ॥ २०१० ॥

इमे मा कृमयोऽदन्ति येषामुद्धरणाय वै ।

नास्ति शक्तिरपाणित्वात्पश्यावस्थामिमा मम ॥ २१ ॥

अकार्यमिति चैवेम नात्मानं सन्त्यजाम्यहम् ।

नात. पापीयसीं योनिं पतेयमपरामिति ॥ २२ ॥

जात्यैवैके सुखितराः सन्त्यन्ये भृशदुःखिताः ।
 नैकान्तं सुखमेवेह क्वचित्पश्यामि कस्यचित् ॥ १३ ॥
 मनुष्या ह्याढ्यतां प्राप्य राज्यमिच्छन्त्यनन्तरम् ।
 राज्यादेयत्वमिच्छन्ति देवत्वादिन्द्रतामपि ॥ १४ ॥
 भवेत्त्वं यद्यपि त्याढ्यो न राजा न च दैवतम् ।
 देवत्वं प्राप्य चेन्द्रत्वं नैव तुप्येस्तथा सति ॥ १५ ॥
 दृष्ट्वा कुणीन् पक्षहतान् मनुष्यानामयायिनः ।
 सुसंपूर्णः स्वया योन्या लब्धलाभोऽसि काश्यप ॥ १६ ॥
 यदि ब्राह्मण देहस्ते निरातङ्को निरामयः ।
 अङ्गानि च समग्राणि न च लोकेषु बिभ्रतः ॥ १७ ॥
 न केनचित्प्रवादेन सत्येनैवापहारिणा ।
 धर्मापोत्तिष्ठ विप्रर्षे नात्मानं त्यक्तमहंसि ॥ १८ ॥
 यदि ब्रह्मन् शृणोष्येतच्छ्रद्धासि च मे ध्रुवः ।
 वेदोक्तस्यैव धर्मस्य फलं मुख्यमवाप्यसि ॥ १९ ॥
 स्वाध्यायमग्निसंस्कारमप्रमत्तोऽनुपालय ।
 सत्यं दमं च दानं च स्पर्धिष्ठा मा च केनचित् ॥ २० ॥
 अहमासं पण्डितको हेतुको वेदनिन्दकः ।
 आन्याक्षिर्को तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थकाम् ॥ २१ ॥
 हेतुधादान्प्रयदिता वक्ता संसत्सु हेतुमत् ।
 आक्रोष्टा चाभिवक्ता च ब्रह्मवान्येषु च द्विजान् ॥ २२ ॥
 नास्तिरुः सर्वशङ्की च मूर्खः पण्डितमानिकः ।
 तस्येयं फलनिर्वृत्तिः सुगालत्वं मम द्विज ॥ २३ ॥
 यदहं मानुरीं योनिं सुगालः प्राप्नुयां पुनः ।
 श्रेयसाता भवेयं वै यज्यवर्जयिता तथा ॥ २४ ॥
 ततः स मुनिस्त्याग काश्यपस्तमुवाच ह ।
 अहो वतासि कुशलो बुद्धिमांश्चेति विस्मितः ॥ २५ ॥

समवैक्षत तं विप्रो ज्ञानदीर्घेण चक्षुषा ।
 ददर्श चैनं देवानां देवमिन्द्रं शचीपतिम् ॥ २६ ॥
 ततः संपूजयामास काश्यपो हरिवाहनम् ।
 अनुज्ञातस्तु तेनाथ प्रविवेश स्वमालयम् ॥ २७ ॥

अध्यात्मकथनम्

(अ. १९४) अध्यात्मं नाम यदिदं पुरुषस्येह विन्त्यते ।
 युधि०- यदध्यात्मं यथा चैतत्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २८ ॥
 भीष्म०- अध्यात्ममिति मां पार्थ यदेतदनुपृच्छसि ।
 तदध्याख्यास्यामि ते तात श्रेयस्करतमं सुखम् ।
 सृष्टिप्रलयसंयुक्तमाचार्यः परिदर्शितम् ॥ २९ ॥
 यज्ज्ञात्वा पुरुषो लोके प्रीतिं सौख्यं च विन्दति ।
 फललाभश्च तस्य स्यात् सर्वभूतहितं च तत् ॥ ३० ॥
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
 महाभूतानि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ॥ ३१ ॥
 यतः सृष्टानि तत्रैव तानि यान्ति पुन पुनः ।
 महाभूतानि भूतेभ्यः सागरस्योर्मयो यथा ॥ ३२ ॥
 प्रसार्य च यथाङ्गानि कूर्मः संहरते पुन ।
 तद्वद्भूतानि भूतात्मा सृष्टानि हरते पुनः ॥ ३३ ॥
 महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत् ।
 अकरोत्तेषु वैषम्यं तत्तु जीवो न पश्यति ॥ ३४ ॥
 शब्दः श्रोत्रं तथा खानि त्रयमाकाशयोनिजम् ।
 वायो स्पर्शस्तथा चेष्टा त्वक्चैव त्रितयं स्मृतम् ॥ ३५ ॥
 रूपं चक्षुस्तथा पाकस्त्रिविधं तेज उच्यते ।
 रसः क्लेदश्च जिह्वा च त्रयो जलगुणाः स्मृता ॥ ३६ ॥
 घ्रेयं घ्राण शरीरं च एते भूमिगुणास्त्रयः ।
 महाभूतानि पञ्चैव पृष्ठं च मन उच्यते ॥ ३७ ॥

इन्द्रियाणि मनश्चैव विज्ञानान्यस्य भास्त ।
 सप्तमी बुद्धिरित्याहुः क्षेत्रज्ञः पुनरष्टमः ॥ ३८ ॥
 चक्षुरालोचनायैव संशयं कुरुते मनः ।
 बुद्धिरध्ययसानाय क्षेत्रज्ञः साक्षिवत् स्थितः ॥ ३९ ॥
 ऊर्ध्वं पादतलाभ्यां यदर्चान्त्वोर्ध्वं च पश्यति ।
 एतेन सर्वमेवेदं विद्ध्यभिध्याप्तमन्तरम् ॥ २०४० ॥
 पुरुषैरिन्द्रियाणीह वेदितव्यानि कृत्स्नशः ।
 तमो रजश्च सत्त्वं च तेऽपि भावास्तदाधिताः ॥ ४१ ॥
 एतां बुद्ध्या नरा बुद्ध्या भूतानामागतिं गतिम् ।
 समवेक्ष्य शनैश्चैव लभते शममुत्तमम् ॥ ४२ ॥
 गुणैर्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि ।
 मनश्चष्टानि भूतानि तदभावे कुतो गुणाः ॥ ४३ ॥
 इति तन्मयमेवैतत्सर्वं स्यादरजद्रमम् ।
 प्रलीयते चोद्भवति तस्मान्निर्दिश्यते तथा ॥ ४४ ॥
 येन पश्यति तच्चक्षुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ।
 जिघ्रति घ्राणमित्याह रसं जानाति जिह्वा ॥ ४५ ॥
 त्यचा स्पर्शयते स्पर्शं बुद्धिर्विक्रियते सहस्र ।
 येन प्रार्थयते किञ्चित्तदा भवति तन्मनः ॥ ४६ ॥
 अधिष्ठानानि बुद्धोर्हि पृथगर्थानि पञ्चवा ।
 इन्द्रियाणीति पान्याहुस्तान्यदृश्योऽधितिष्ठति ॥ ४७ ॥
 पुरुषे तिष्ठती बुद्धिर्बुद्धिषु भावेषु वर्तते ।
 कदाचिद्भवते प्रीतिं कदाचिदनुशोचति ॥ ४८ ॥
 न सुखेन न दुःखेन कदाचिदपि वर्तते ।
 एवं नराणां मनसि त्रिषु भावेष्ववस्थिता ॥ ४९ ॥
 सेयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतानतिवर्तते ।
 सरितां सागरो मर्ता महावेलाभिवोर्मिमान् ॥ २०५० ॥

अतिभावगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते ।
 प्रवर्तमानं तु रजस्तद्भावमनुवर्तते ॥ ५१ ॥
 इन्द्रियाणि हि सर्वाणि प्रवर्तयति सा तदा ।
 ततः सत्त्वं तमोभावः प्रीतियोगात्प्रवर्तते ॥ ५२ ॥
 प्रीतिः सत्त्वं रजः शोकस्तमो मोहस्तु ते त्रयः ।
 ये ये च भावा लोकेऽस्मिन् सर्वेष्वेतेषु वै त्रिषु ॥ ५३ ॥
 इति बुद्धिगतिः सर्वा व्याख्याता तव भारत ॥ ५४ ॥
 इन्द्रियाणि च सर्वाणि विजेतव्यानि धीमता ।
 सत्त्वं रजस्तमश्चैव प्राणिनां संश्रिताः सदा ॥ ५५ ॥
 त्रिविधा वेदना चैव सर्वसत्त्वेषु दृश्यते ।
 सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति भारत ॥ ५६ ॥
 सुखस्पर्शः सत्त्वगुणो दुःखस्पर्शो रजोगुणः ।
 तमोगुणेन संयुक्तौ भवतो व्यावहारिकौ ॥ ५७ ॥
 तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।
 वर्तते सात्त्विको भाव इत्याचक्षीत तत्तथा ॥ ५८ ॥
 अथ यद्दुःखसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
 प्रवृत्तं रज इत्येव तन्न संरभ्य चिन्तयेत् ॥ ५९ ॥
 अथ यन्मोहसंयुक्तमव्यक्तविषयं भवेत् ।
 अप्रतर्क्यमचिन्त्यं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २०६० ॥
 प्रहर्षः प्रीतिपानन्दः सुखं संशान्तचित्तता ।
 कथञ्चिदभिवर्तन्त इत्येते सात्त्विका गुणाः ॥ ६१ ॥
 मतुष्टिः परितापश्च शोको लोभस्तथाऽक्षमा ।
 लिङ्गानि रजसस्तानि दृश्यन्ते हेत्वहेतुभिः ॥ ६२ ॥
 अवमानस्तथा मोहः प्रमादः स्वप्नतन्द्रिता ।
 कथञ्चिदभिवर्तन्ते विविधास्तामसा गुणाः ॥ ६३ ॥
 दूरगं बहुधागामि प्रार्थनासंशयात्मकम् ।
 मनः सुनियतं यस्य स सुखी प्रेत्य चेह च ॥ ६४ ॥

सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरेतदन्तरं पश्य सूक्ष्मयोः ।
 सृजते तु गुणानेक एको न सृजते गुणान् ॥ ६५ ॥
 मशकोदुम्यरौ वापि संप्रयुक्तौ यथा सदा ।
 अन्योन्यमेतौ स्यातां च संप्रयोगस्तथा तयोः ॥ ६६ ॥
 पृथग्भूतौ प्रकृत्या तौ संप्रयुक्तौ च सर्वदा ।
 यथा मत्स्यौ जलं चैव संप्रयुक्तौ तथैव तौ ॥ ६७ ॥
 न गुणा विबुरात्मानं स गुणान् वेत्ति सर्वशः ।
 पण्डिता गुणानां तु संसृष्टान्मन्यते तथा ॥ ६८ ॥
 इन्द्रियैस्तु प्रदीपार्थं कुरते बुद्धिसत्तमैः ।
 निर्विच्छेद्वेदजानद्भिः परमात्मा प्रदीपवत् ॥ ६९ ॥
 सृजते हि गुणान् सत्त्वं क्षेत्रज्ञः परिपश्यति ।
 संप्रयोगस्तयोरेव सत्त्वक्षेत्रज्ञयोर्ध्रुवः ॥ ७० ॥
 आध्रयो नास्ति सत्त्वस्य क्षेत्रज्ञस्य च कश्चन ।
 सत्त्वं मनः संसृजते न गुणान्वै कदाचन ॥ ७१ ॥
 रश्मीस्तेषां स मनसा यदा सम्यङ्नियच्छति ।
 तदा प्रकाशतेऽस्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव ॥ ७२ ॥
 त्यक्त्वा यः प्राकृतं कर्म नित्यमात्मरतिर्मुनिः ।
 सर्वभूतात्मभूस्तस्मात् स गच्छेदुत्तमां गतिम् ॥ ७३ ॥
 यथा धारिचरः पक्षी सलिलेन न लिप्यते ।
 एवमेव कृतप्रज्ञो भूतेषु परिघर्तते ॥ ७४ ॥
 एवंस्वभावाद्येवैतत्स्वबुद्ध्या विहरेश्वरः ।
 अज्ञोऽचक्षुःप्रदृष्यंश्च समो विगतमत्सरः ॥ ७५ ॥
 स्वभावयुक्त्या युक्तस्तु स नित्यं सृजते गुणान् ।
 ऊर्णनाभिर्यथा सूत्रं विज्ञेयास्तन्नुवद्गुणाः ॥ ७६ ॥
 प्रध्वस्ता न नियतं न निवृत्तिर्नोपलभ्यते ।
 प्रत्यक्षेण परोक्षं तदनुमानेन सिध्यति ॥ ७७ ॥

एवमेकेऽध्यवस्यन्ति निवृत्तिरिति चापरे ।
 उभयं संग्रघार्यैतदव्यवस्येत यथामति ॥ ७८ ॥
 इतीमं हृदयग्रन्थि बुद्धिमेदमयं दृढम् ।
 विमुच्य सुखमासीत न शोचेच्छिन्नसंशयः ॥ ७९ ॥
 मलिनाः प्राप्नुयुः सिद्धिं यथा पूर्णा नदी नराः ।
 अवगाह्य सुविद्वांसो विद्धि ज्ञानमिदं तथा ॥ २०८० ॥
 महानद्या हि पारङ्गस्तप्यते न तदन्यथा ।
 न तु तप्यति तत्त्वज्ञ फले ज्ञाते तरत्युत ॥ ८१ ॥
 एवं ये विदुरध्यात्मं केवलं ज्ञानमुत्तमम् ।
 एतां बुद्ध्या नरः सर्वा भूतानामागतिं गतिम् ।
 अवेक्ष्य च शनैर्बुद्ध्या लभते शमनं ततः ॥ ८२ ॥
 त्रिवर्गो यस्य विदितः प्रेक्ष्य यश्च विमुञ्चति ।
 अन्विष्य मनसा युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ॥ ८३ ॥
 न चात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियैश्च विभागशः ।
 तत्र तत्र विस्मृष्टैश्च दुर्बोयैश्चाकृतात्मभिः ॥ ८४ ॥
 एतद्बुद्ध्या भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ।
 विज्ञाय तद्धि मन्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ ८५ ॥
 न भवति विदुषां ततो भयं
 यदविदुषां सुमहद्भयं भवेत् ।
 न हि गतिरधिकास्ति ऋस्यचित्
 सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यताम् ॥ ८६ ॥

बलिवासवसंवादः

(अ. २२३) यया बुद्ध्या महीपालो भ्रष्टश्रीर्विचरेन्महीम् ।
 युधि०- कालदण्डविनिष्पिष्टस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ८७ ॥
 भीष्म०- मत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् ।
 वासवस्य च संवादं बलेर्वैरोचनस्य च ॥ ८८ ॥

पितामहमुपागम्य प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।
 सवनिवासुरान् जित्वा बलिं पप्रच्छ वासवः ॥ ८९ ॥
 यस्य स्म ददतो वित्तं न कदाचन हीयते ।
 तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिम् ॥ ९० ॥

- ब्रह्मा०— उष्ट्रेषु यदि वा गोषु खरेष्वश्वेषु वा पुनः ।
 वरिष्ठो भविता जन्तुः शून्यागारे शचीपते ॥ ९१ ॥
 शक्र०— यदि स्म बलिना ब्रह्मन् शून्यागारे समेयिष्यान् ।
 हन्यामेनं न वा हन्यां तद्ब्रह्मब्रनुशाधि माम् ॥ ९२ ॥
 ब्रह्मा०— मा स्म शक्र बलिं हिंसीर्न बलिर्वयमर्हति ।
 न्यायस्तु शक्र प्रष्टव्यस्त्वया वासव काम्यया ॥ ९३ ॥
 एषमुक्तो भगवता महेन्द्रः पृथिवीं तदा ।
 धर्चरैराधतस्कन्धमधिरुह्य त्रिया वृत्तः ॥ ९४ ॥
 सतो वददर्श स बलिं खरखेपेण संवृतम् ।
 यथाऽऽख्यातं भगवता शून्यागारकृतालयम् ॥ ९५ ॥

- शक्र०— खरयोनिमनुप्राप्तस्तु यमक्षोऽस्मि शानय ।
 । इयं ते योनिरधमा शोचस्याहो न शोचसि ॥ ९६ ॥
 न ते पश्यामि भृङ्गारं न च्छत्रं व्यजने न च ।
 ब्रह्मदत्तां च ते मालां न पश्याम्यसुराधिप ॥ ९७ ॥
 बलि०— न त्वं पश्यसि भृङ्गारं न च्छत्रं व्यजने न च ।
 ब्रह्मदत्तां च मे मालां न त्वं द्रक्ष्यसि वासव ॥ ९८ ॥
 गुहायां निहितानि त्वं मम रत्नानि पृच्छसि ।
 यदा मे भविता कालस्तदा त्वं तानि द्रक्ष्यसि ॥ ९९ ॥
 न त्वेतदनुरूपं ते यशसो वा कुलस्य च ।
 समृद्धार्थोऽसमृद्धार्थं यन्मां कथितुमिच्छसि ॥ १०० ॥
 न हि दुःखेषु शोचन्ते न प्रहृष्यन्ति चर्षिषु ।
 । कृतप्रज्ञा शानतृणाः क्षान्ताः सन्तो मनीषिणः ॥ १ ॥

त्वं तु प्राकृतया बुद्ध्या पुरन्दर विकृत्यसे ।
यदाऽहमिव भावी स्यास्तदा नैवं वदिष्यसि ॥ २ ॥

(अ. २२४) यत्तद्यानसहस्रेण क्षातिभिः परिवारितः ।

शक्र०- लोकान्प्रतापयन्सर्वान् स्वस्मानवितर्कयन् ॥ ३ ॥

दृष्ट्वा सुरुपणां चेमामवस्थामात्मनो घले ।
क्षातिमित्रपरित्यक्तः शोचस्याहो न शोचसि ॥ ४ ॥

यलि०- अनित्यमुपलक्ष्येह कालपर्यायधर्मतः ।

तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत् ॥ ५ ॥

भूतानां निधनं निष्ठा स्रोतसामिव सागरः ।
नैतत्सम्यग्विजानन्तो नरा मुह्यन्ति यज्ञघृक् ॥ ६ ॥

ये त्वेव नाभिजानन्ति रजोमोहपरायणाः ।
ते दृच्छं प्राप्य सीदन्ति बुद्धिर्येषां प्रणश्यति ॥ ७ ॥

महाविद्योऽल्पविद्यश्च धलवान् दुर्बलश्च यः ।
दर्शनीयो विरूपश्च सुभगो दुर्भगश्च यः ॥ ८ ॥

सर्वं कालः समादत्ते गम्भीरः स्वेन तेजसा ।
तस्मिन् कालवर्शे प्राप्ते का व्यथा मे विजानत ॥ ९ ॥

तुपभक्षं तु मां क्षात्या प्रविचिन्तजने गृहे ।
विभ्रतं गार्दभं रूपमागम्य परिगर्हसे ॥ २११० ॥

कालः सर्वं समादत्ते कालः सर्वं प्रयच्छति ।
कालेन विहितं सर्वं मा कृथाः शक्र पौरुषम् ॥ ११ ॥

पौमारमेव ते चित्तं तथैवाद्य यथा पुरा ।
समवेक्षस्य मधवन्मुखिं विन्दस्य नैष्ठिकीम् ॥ १२ ॥

नैतदस्मत्पूतं शक्रः नैतच्छक्रः त्वया कृतम् ।
यत्प्रमेवङ्गतो घञिन् यथाप्येवङ्गता धयम् ॥ १३ ॥

नाहं कर्ता न चैव त्वं नान्यः कर्ता शचीपते ।
पर्यायेण हि भुज्यन्ते लोकाः शक्रः सहच्छया ॥ १४ ॥

बहूनीन्द्रसहस्राणि समतीतानि वासव ।
 बलवीर्योपपन्नानि यथैव त्वं शचीपते ॥ १५ ॥
 त्यामप्यतिबलं शक्र देवराजं बलोन्कटम् ।
 प्राप्ते काले महावीर्यः कालः संशमयिष्यति ॥ १६ ॥
 यामेतां प्राप्य जानोषे राज्यश्रियमनुत्तमाम् ।
 स्थिता मयीति तन्मिथ्या नैषा ह्येकत्र तिष्ठति ॥ १७ ॥
 स्थिता हीन्द्रसहस्रेषु त्वद्विशिष्टतमेष्वियम् ।
 मां च लोला परित्यज्य त्यामगाद्विबुधाधिप ॥ १८ ॥
 मैघं शक्र पुनः कार्षीः शान्तो भवितुमर्हसि ।
 त्यामव्येयंविधं ज्ञात्वा क्षिप्रमन्यं गमिष्यति ॥ १९ ॥

(अ. १२५) पुनर्देवासुरं युद्धं भावि जेताऽस्मि वस्तदा ॥ २१२० ॥

शक्र०- ब्रह्मणाऽस्मि समादिष्टो न हन्तव्यो भवानिति ।
 तेन तेऽहं बले धृजं न विमुञ्चामि मूर्धनि ।
 यथेष्टं गच्छ दैत्यन्द्र स्वस्ति तेऽस्तु महासुर ॥ २१ ॥
 एवमुक्तस्तु दैत्यन्द्रो बलिरिन्द्रेण भारत ।
 जगाम दक्षिणामाशामुदीचीं तु पुरन्दरः ॥ २२ ॥

धर्मलक्षणम्, तुलाधारजाजलिसंवादः

(अ. २५९) धर्मस्त्वयमिदार्थः किममुत्रार्योऽपि वा भवेत् ।
 युधि०- उभयार्यो हि वा धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २३ ॥
 भीष्म०- सदाचारः स्मृतिर्वेदास्त्रिविधं धर्मलक्षणम् ।
 चतुर्थमर्थमित्याहुः कथयो धर्मलक्षणम् ॥ २४ ॥
 अपि हुकानि धर्म्याणि व्यवस्यन्त्युत्तरावरे ॥ २५ ॥
 लोकयात्रार्थमेवेह धर्मस्य नियमः कृतः ।
 उभयत्र सुखोदकं इह चैव परत्र च ॥ २६ ॥
 यदन्यैर्विहितं नेच्छेदात्मनः कर्म पूरुषः ।
 न तत्परेषु कुर्वीत जानश्रप्रियमात्मनः ॥ २७ ॥

योऽन्यस्य स्यादुपपत्तिः स कं किं वक्तुमर्हति ।
 यदन्यस्य ततः कुर्यान्न मृष्येदिति मे मतिः ॥ २८ ॥
 जीवितुं यः स्वयं चेच्छेत्कथं सोऽन्यं प्रघातयेत् ।
 यद्यदात्मनि चेच्छेत् तत्परस्यापि चिन्तयेत् ॥ २९ ॥
 अतिरिक्तैः संविमजेद्भोगैरन्यानकिञ्चनान् ।
 एतस्मात्कारणाद्वात्रा कुसीदं संप्रवर्तितम् ॥ २१३० ॥
 यस्मिंस्तु देवाः समये सन्तिष्ठेरंस्तथा भवेत् ।
 अथवा लाभसमये स्थितिर्धर्मेऽपि शोभना ॥ ३१ ॥
 सर्वं प्रियाभ्युपगतं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।
 पश्यैतं लक्षणोद्देशं धर्माधर्मं युधिष्ठिर ॥ ३२ ॥
 लोकसङ्ग्रहसंयुक्तं विधात्रा विहितं पुरा ।
 सूक्ष्मधर्मार्थनियतं सतां चरितमुत्तमम् ॥ ३३ ॥

(अ. २१०) इमानि हि प्राणयन्ति सृजन्त्युत्तारयन्ति च ।

युधि०- न धर्मः परिपाठेन शक्यो भारत वेदितुम् ॥ ३४ ॥
 अन्यो धर्मः समस्थस्य विपमस्थस्य चापरः ।
 आपदस्तु कथं शक्या परिपाठेन वेदितुम् ॥ ३५ ॥
 सदाचारो मतो धर्मः सन्तस्त्वाचारलक्षणाः ।
 साध्यासाध्यं कथं शक्यं सदाचारो ह्यलक्षणः ॥ ३६ ॥
 अन्ये कृतयुगे धर्मोऽस्वेतायां द्वापरे परे ।
 अन्ये कलियुगे धर्मो यथाशक्ति कृता इव ॥ ३७ ॥
 निपानानीव गोभ्योऽपि क्षेत्रे कुल्ये च भारत ।
 स्मृतिर्हि शाश्वतो धर्मो विप्रहीणो न दृश्यते ॥ ३८ ॥
 न हि सर्वहितः कश्चिदाचारः संप्रवर्तते ।
 आचाराणामनैकाग्र्यं सर्वेषामुपलक्षयेत् ॥ ३९ ॥
 चिरामिपन्नः कविभिः पूर्वं धर्म उदाहृतः ।
 तेनाचारेण पूर्वेण संस्था भवति शाश्वती ॥ २१४० ॥

(अ. २६१) अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

मीमा०-तुलाधारस्य वाक्यानि धर्मे जाजलिना सह ॥ ४१ ॥

घने घनचरः कश्चिज्जाजलिनाम वै द्विजः ।

सागरोद्देशमागम्य तपस्तेपे महातपाः ॥ ४२ ॥

स कदाचिन्महातेजा जलवासो महीपते ।

चचार लोकान् विप्रैः प्रेक्षमाणो मनोजवः ॥ ४३ ॥

स चिन्तयामास मुनिर्जलवासे कदाचन ।

न मया सहशोऽस्तीह लोके स्थाययज्ञहमे ।

अप्सु वैहायसं गच्छेन्मया योऽन्यः सहेति वै ॥ ४४ ॥

अदृश्यमानो रक्षोभिर्जलमध्ये वदंस्तथा ।

अनुषंश्च पिशाचास्तं नैव त्वं वस्तुमर्हसि ॥ ४५ ॥

- तुलाधारो वणिग्धर्मा धारणस्यां महायशः ।

सोऽप्येवं नाहंते वस्तुं यथा त्वं द्विजसत्तम ॥ ४६ ॥

ततः कदाचित् स मुनिर्यगस्याकाशमास्थितः ।

अन्तरिक्षाञ्जलं मूर्ध्ना प्रत्यगृह्णान्मुहुर्मुहुः ।

अथ तस्य जटाः क्लृप्ता बभूवुर्प्रथिताः प्रभो ॥ ४७ ॥

स कदाचिन्निराहारो वायुमशो महातपाः ।

तस्थौ काष्ठवद्व्यग्रो न चचाल च कर्हिचित् ॥ ४८ ॥

तस्य स्म स्थाणुभूतस्य निर्विचेष्टस्य भारत ।

कुलिङ्गशकुनौ राजन् नीडं शिरसि चरतुः ॥ ४९ ॥

अतीतास्यथ वर्षासु शरत्काल उपस्थिते ।

प्राजापत्येन विधिना विश्वासात् काममोहितौ ।

तत्रापातयतां राजन् शिरस्यण्डानि खेचरौ ॥ २१५० ॥

जातपक्षांश्च सोऽपश्यदुड्डीनान् पुनरागतान् ।

सायं सायं द्विजान् विप्रो न चाकम्पत जाजलिः ॥ ५१ ॥

कदाचिन्मासमात्रेण समुत्पत्य विहङ्गमाः ।

नैवागच्छंस्ततो राजन् प्रातिष्ठत स जाजलिः ॥ ५२ ॥

ततस्तेषु प्रलीनेषु जाजलिर्जातविस्मयः ।
सिद्धोऽस्मीति मतिं चक्रे ततस्तं मान आविशत् ॥ ५३ ॥

सम्भाय चटकान् मूर्ध्नि जाजलिर्जपतां वरः ।
आस्फोटयत्तथाऽऽकाशे धर्मः प्राप्तो मयेति वै ॥ ५४ ॥

अथान्तरिक्षे वागासीत्तां च शुश्राव जाजलिः ।
धर्मेण न समस्त्वं वै तुलाधारस्य जाजले ॥ ५५ ॥

घाराणस्यां महाप्राज्ञस्तुलाधारः प्रतिष्ठितः ।
सोऽप्येवं नार्हते वस्तुं यथा त्वं भाषसे द्विज ॥ ५६ ॥

सोऽमर्षवशमापन्नस्तुलाधारदिदक्षया ।
पृथिवीमवरुद्राजन् यत्रसायङ्गृहो मुनिः ॥ ५७ ॥

कालेन महताऽगच्छत्स तु घाराणसीं पुरीम् ।
विक्रीणन्तं च पण्यानि तुलाधारं वददर्श सः ॥ ५८ ॥

सोऽपि दृष्ट्वैव तं विप्रमायान्तं भाण्डजीवनः ।
समुत्थाय सुसंहृष्टः स्वागतेनाभ्यपूजयत् ॥ ५९ ॥

तुला०-आयानेवासि विदितो मम ब्रह्मन्न संशयः ।
ब्रवीमि यत्तु वचनं तच्छुणुष्व द्विजोत्तम ॥ २१६० ॥

सागरानूपमाश्रित्य तपस्तप्तं त्वया महत् ।
न च धर्मस्य संज्ञां त्वं पुरा वेत्थ कथञ्चन ॥ ६१ ॥

ततः सिद्धस्य तपसा तव विप्रः शकुन्तकः ।
क्षिप्रं शिरस्यजायन्त ते च संभावितास्त्वया ॥ ६२ ॥

जातपक्षा यदा ते च गताश्चारीमितस्ततः ।
मन्यमानस्ततो धर्मं चटकप्रभवं द्विज ।

खे वाचं त्वमथाश्रौयीर्मा प्रति द्विजसत्तम ॥ ६३ ॥
अमर्षवशमापन्नस्ततः प्राप्तो भवानिह ।

करवाणि प्रियं किं ते तद्ब्रूहि द्विजसत्तम ॥ ६४ ॥

(अ.२६२) विक्रीणतः सर्वरसान् सर्वगन्धांश्च वाणिज ।

जाज०- वनस्पतीनोपवीश्च तेषां मूलफलानि च ॥ ६५ ॥

अच्यगा नैष्टिकीं बुद्धिं कुतस्त्वामिदमागतम् ।

एतदाचक्ष मे सर्वं निखिलेन महामते ॥ ६६ ॥

तुला०- वेदाहं जाजले धर्मं सरहस्यं सनातनम् ।

सर्वभूतहितं मैत्रं पुराणं यं जना विदुः ॥ ६७ ॥

अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।

या वृत्तिः स परो धर्मस्तेन जीयामि जाजले ॥ ६८ ॥

सर्वेषां यः सुहृदित्यं सर्वेषां च हिते रतः ।

कर्मणा मनसा वाचा स धर्म वेद जाजले ॥ ६९ ॥

नानुरुद्धये विरुद्धये वा न द्वेष्टि न च कामये ।

समोहं सर्वभूतेषु पश्य मे जाजले व्रतम् ॥ ७० ॥

तुला मे सर्वभूतेषु समा तिष्ठति जाजले ।

नाहं परेषां कृत्यानि प्रशंसामि न गहंये ।

आकाशस्येव विमेन्द्र पश्यन्लोकस्य चित्रताम् ॥ ७१ ॥

यथान्धवधियोन्मत्ता उच्छ्वासपरमाः सदा ।

दैवैरपि हितद्वाराः सोपमा पश्यतो मम ॥ ७२ ॥

यथा वृद्धातुरुरुशा निस्पृहा विषयान्प्रति ।

तथार्यकामभोगेषु ममापि विगता स्पृहा ॥ ७३ ॥

यदा चार्यं न विमेति यदा चास्माक्ष विभ्यति ।

यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ७४ ॥

यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।

कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ७५ ॥

यथाचद्वर्तमानानां वृद्धानां पुत्रपौत्रिणाम् ।

अनुवर्तामहे वृत्तमहिंसाणां महात्मनाम् ॥ ७६ ॥

यस्मादुद्विजते लोकः सर्पाद्वेदमगतादिव ।

न स धर्ममवाप्नोति इहलोके परत्र च ॥ ७७ ॥

अकारणो हि नैवास्ति धर्मः सूक्ष्मो हि जाजले ।
 भूतमव्ययार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतम् ॥ ७८ ॥
 सूक्ष्मत्याश्च स विज्ञातुं शक्यते बहुनिहवः ।
 कारणाद्धर्ममन्विच्छेन्न लोकचरितं चरेत् ॥ ७९ ॥
 यो हन्याद्यश्च मां स्तौति तत्रापि शृणु जाजले ।
 समौ तावपि मे स्यातां न हि मेऽस्ति प्रियाप्रियम् ॥ २१८० ॥
 एतदीदृशकं धर्मं प्रशंसन्ति मनोपिणः ॥ ८१ ॥
 उपपत्त्या हि सम्पन्नो यतिभिश्चैव सेव्यते ।
 सततं धर्मशीलैश्च निपुणेनोपलक्षितः ॥ ८२ ॥
 (अ. २६४) सद्भिर्वा यदि धाऽसद्भिः पन्थानमिममास्थितम् ।
 प्रत्यक्षं क्रियतां साधु ततो ध्यास्यसि तद्यथा ॥ ८३ ॥
 एते शकुन्ता यद्वहः समन्ताद्विचरन्ति ह ।
 आहूयैतान् महाब्रह्मन् विशमानांस्ततस्ततः ॥ ८४ ॥
 ततो जाजलिना तेन समाहृताः पतत्रिणः ।
 धाचमुध्दारयन्ति स्म धर्मस्य वचनात्किल ॥ ८५ ॥
 अहिंसादि कृतं कर्म इह चैव परत्र च ।
 श्रद्धां निहन्ति वै ब्रह्मन् सा हता हन्ति तं नरम् ॥ ८६ ॥
 अश्रद्धा परमं पापं श्रद्धा पापप्रमोचनी ।
 जहाति पापं श्रद्धावान् सर्पो जीर्णमिव त्वचम् ॥ ८७ ॥
 इति धर्मः समाख्यातः सद्भिर्धर्मार्थदर्शिभिः ।
 ययं जिज्ञासमानास्तु सग्राप्ता धर्मदर्शनात् ॥ ८८ ॥
 श्रद्धां कुरु महाप्राज्ञ ततः प्राप्स्यसि यत्परम् ॥ ८९ ॥
 श्रद्धावान् श्रद्धावानश्च धर्मश्चैव हि जाजले ।
 स्वयत्तमनि स्थितश्चैव गरीयानेव जाजले ॥ २१९० ॥
 ततोऽचिरेण कालेन तुलाधारः स एव च ।
 दिवं गत्या महाप्राज्ञो विहरेतां यथासुखम् ॥ ९१ ॥

चिरकारिकोपाख्यानम्

(अ. २६६) कथं कार्यं परीक्षेत शीघ्रं वाऽथ चिरेण वा ।

युधि०- सर्वथा कार्यदुर्गेऽस्मिन् भवाश्रः परमो गुरुः ॥ ९२ ॥

भीष्म०- अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

चिरकारेस्तु यत्पूर्वं वृत्तमाङ्गिरसे कुले ॥ ९३ ॥

चिरं स चिन्तयत्यर्थाश्चिरं जाग्रच्चिरं स्वपन् ।

चिरं कार्याभिपतिं च चिरकारी तथोच्यते ॥ ९४ ॥

अलसग्रहणं प्राप्तो दुर्मेधावी तथोच्यते ।

दुद्धिलाघवयुकेन जनेनादीर्घदर्शिनः ॥ ९५ ॥

व्यभिचारे तु कस्मिंश्चिद्व्यतिक्रम्यापरान् सुतान् ।

पित्रोः कुपितेनाथ जहीमां जननीमिति ॥ ९६ ॥

इत्युक्त्वा स तदा पिप्रो गीतमो जपतां वरः ।

अचिदृश्य महाभागो वनमेव जगाम सः ॥ ९७ ॥

स तथेति चिरेणोक्त्वा स्वभावाच्चिरकारिकः ।

विमृश्य चिरकारित्वाच्चिन्तयामास वै चिरम् ॥ ९८ ॥

१. पितुराहां कथं कुर्यां न हन्यां मातरं कथम् ।

कथं धर्मच्छलेनास्मिन्निमज्जेयमसाधुवत् ॥ ९९ ॥

पितुराहा परो धर्मः स्यधर्मो मातृरक्षणम् ।

अस्वतन्त्रं च पुत्रत्वं किं तु मां नानुपीडेयत् ॥ १०० ॥

स्त्रियं हत्वा मातरं च को हि जातु सुखी भवेत् ।

पितरं चाप्यवहाय कः प्रतिष्ठामवाप्नुयात् ॥ १ ॥

पिता धर्मः पिता स्वर्गः पिता हि परमं तपः ।

पितरि प्रीतिमापन्ने सर्वाः प्रीयन्ति देवताः ॥ २ ॥

यो ह्ययं मयि सङ्घातो मर्त्यत्वे पाञ्चभौतिकः ।

अस्य मे जननी हेतुः पावकस्य यथाऽरणिः ॥ ३ ॥

माता देहारणिः पुंसां सर्वस्यार्तस्य निर्वृतिः ।
 मातृलाभे सनाथत्वमनाथत्वं विपर्यये ॥ ४ ॥
 पुत्रपौत्रोपपन्नोऽपि जननीं यः समाश्रितः ।
 अपि वर्षशतस्यान्ते स द्विहायनवच्चरेत् ॥ ५ ॥
 समर्थं वाऽसमर्थं वा कृशं वाप्यकृशं तथा ।
 रक्षत्येष सुतं माता नान्यः पोष्टा विधानतः ॥ ६ ॥
 तदा स बृद्धो भवति तदा भवति दुःखितः ।
 तदा शून्यं जगत्तस्य यदा मात्रा वियुज्यते ॥ ७ ॥
 नास्ति मातृसमा छाया नास्ति मातृसमा गतिः ।
 नास्ति मातृसमं त्राणं नास्ति मातृसमा प्रिया ॥ ८ ॥
 देवतानां समायायमेकस्थं पितरं विदुः ।
 मर्त्यानां देवतानां च स्नेहाद्भ्येति मातरम् ॥ ९ ॥
 एवं विमृशतस्तस्य चिरकारितया बहु ।
 दीर्घः कालो व्यतिक्रान्तस्ततोऽस्याभ्यागमत्पिता ॥ १० ॥
 मेधातिथिर्महाप्राज्ञो गौतमस्तपसि स्थितः ।
 विमृश्य तेन कालेन पत्न्या संस्थाव्यतिक्रमम् ॥ ११ ॥
 सोऽब्रवीद्भृशसन्तप्तो दुःखेनाश्रूणि धर्तयन् ।
 श्रुतधैर्यप्रसादेन पञ्चात्तापमुपागतः ॥ १२ ॥
 आश्रमं मम संप्राप्तस्त्रिलोकेशः पुरन्दरः ।
 अतिथिव्रतमास्थाय ब्राह्मणं रूपमास्थितः ।
 अत्र चाकुशले जाते स्त्रिया नास्ति व्यतिक्रमः ॥ १३ ॥
 एवं न स्त्री न चैवाहं नाध्वगस्त्रिदशेश्वरः ।
 अपराध्यति धर्मस्य प्रमादस्त्वपराध्यति ॥ १४ ॥
 ईर्ष्याजं व्यसनं प्राहुस्तेन चैवोर्ध्वरेतसः ।
 ईर्ष्याया त्वहमाक्षिप्तो मग्नो दुष्कृतसागरे ॥ १५ ॥

हत्यां साध्वीं च नारीं च व्यसनित्याद्य वासिताम् ।
 भर्तव्यत्वेन भार्या च को नु मां तारयिष्यति ॥ १६ ॥
 अन्तरेण मयाऽऽक्षतश्चिरकारीत्युदारधीः ।
 यद्यद्य चिरकारी स्यात्स मां त्रायेत पातकात् ॥ १७ ॥
 पयं स दुःखितो राजन् महर्षिर्गौतमस्तदा ।
 चिरकारिं ददर्शाथ पुत्रं स्थितमथान्तिके ॥ १८ ॥
 गौतमस्तं ततो दृष्ट्वा शिरसा पतितं भुवि ।
 पत्नीं चैव निराकारां परामभ्यागमन्मुदम् ॥ १९ ॥
 न हि सा तेन सम्मेदं पत्नी नीता महात्मना ।
 विजने चाश्रमस्थेन पुत्रश्चापि समाहितः ॥ २० ॥
 ततः पित्रा चिरं स्तुत्वा चिरं चाग्राय मूर्धनि ।
 चिरं दोर्भ्यां परिष्वज्य चिरं जीवेत्युदाहृतः ॥ २१ ॥
 पयं स गौतमः पुत्रं प्रीतिहर्षगुणैर्युतः ।
 अभिनन्द्य महाप्राज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 चिरकारिक भद्रं ते चिरकारी चिरं भव ।
 चिराय यदि ते सौम्य चिरमस्मि न दुःखितः ॥ २३ ॥
 गाथाश्चाप्यब्रवीद्विद्वान् गौतमो मुनिसत्तमः ।
 चिरकारिषु धीरेषु गुणोद्देशसमाश्रयाः ॥ २४ ॥
 रागो द्वेषं च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ।
 अप्रिये चैव कर्तव्ये चिरकारी प्रशस्यते ॥ २५ ॥
 दन्धूनां सुहृदां चैव भृत्यानां स्त्रीजनस्य च ।
 अव्यक्तेष्वपराधेषु चिरकारी प्रशस्यते ॥ २६ ॥
 पयं स गौतमस्तत्र प्रीतः पुत्रस्य भारत ।
 कर्मणा तेन कौख्य चिरकारितया तथा ॥ २७ ॥
 पयं सर्वेषु कार्येषु विमृश्य पुरपस्ततः ।
 चिरेण निश्चयं कृत्वा चिरं न परितप्यते ॥ २८ ॥

मोक्षोपायः, माण्डन्यजनकसंवादः

(अ. २७३) कथं भवति पापात्मा कथं धर्मं करोति वा ।

शुचि०- केन निर्वेदमादत्ते मोक्षं वा केन गच्छति ॥ २९ ॥

भीष्म०- विज्ञानार्थं हि पञ्चानामिच्छा पूर्वं प्रवर्तते ।

प्राप्यैकं जायते कामो द्वेषो वा भरतर्षभ ॥ २२३० ॥

ततस्तदर्थं यतते कर्म चारमते महत् ।

इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च चिकीर्षति ॥ ३१ ॥

ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।

ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ३२ ॥

लोभमोहाभिभूतस्य रागद्वेषान्वितस्य च ।

न धर्मं जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च
अस्तेन चरते धर्मप्रर्थे अस्तेन रोचते ॥ ३३ ॥

व्याजेन सिद्धयमानेषु धनेषु कुरुनन्दन ।

तत्रैव कुरुते बुद्धिं ततः पापं चिकीर्षति ॥ ३४ ॥

सुहृद्भिर्वार्यमाणोऽपि पण्डितैश्चापि भारत ।

उत्तरं न्यायसंयद्धं ब्रवीति विधिचोदितम् ॥ ३५ ॥

अधर्मद्विविधस्तस्य वर्धते रागमोहजः ।

पापं चिन्तयते चैव प्रब्रवीति करोति च ॥ ३६ ॥

तस्याधर्मप्रवृत्तस्य दोषान्पश्यन्ति साधवः ।

एकशीलाश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ॥ ३७ ॥

स नेह सुखमाप्नोति कुत एव परत्र चै ।

एवं भवति पापात्मा धर्मात्मानं तु मे शृणु ॥ ३८ ॥

य एतान् प्रज्ञया दोषान् पूर्वमेवानुपश्यति ।

कुशलः सुखदुःखानां सार्धंश्चाप्यथ सेवते ॥ ३९ ॥

तस्य साधुसमाचारादभ्यासाच्चैव वर्धते ।

प्रज्ञा धर्मं च रमते धर्मं चैवोपजीवति ॥ २२४० ॥

सोऽथ धर्मादघातेषु धनेषु कुरुते मनः ।
 तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान् पश्यति यत्र वै ॥ ४१ ॥
 धर्मात्मा भवति ह्येवं मित्रं च लभते शुभम् ॥ ४२ ॥
 स तु धर्मफलं लब्ध्वा न हृष्यति युधिष्ठिर ।
 अतृप्यमाणो निर्वेदमादत्ते धानचक्षुषा ॥ ४३ ॥
 प्रशाचक्षुर्यदा कामे रसे गन्धे न रज्यते ।
 ततो मोक्षाय यतते नानुपायादुपायतः ॥ ४४ ॥
 शनैर्निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ।
 धर्मात्मा चैव भवति मोक्षं च लभते परम् ॥ ४५ ॥
 तस्माद्धर्मे प्रवर्तेयाः सर्वायस्यं युधिष्ठिर ।
 धर्मे स्थितानां कौन्तेय सिद्धिर्भवति शाश्वती ॥ ४६ ॥

१.२७४) मोक्षः पितामहेनोक्त उपायाश्चानुपायतः ।

वि०- तमुपायं यथान्यायं श्रोतुमिच्छामि भारत ॥ ४७ ॥

गोप्म०- करणे घटस्य या बुद्धिर्घटोत्पत्तौ न सा मता ।

एवं धर्माभ्युपायेषु नान्यद्धर्मेषु कारणम् ॥ ४८ ॥

पूर्वं समुद्रे यः पन्थाः स न गच्छति पश्चिमम् ।

एकः पन्था इति मोक्षस्य तन्मे विस्तरतः शृणु ॥ ४९ ॥

क्षमया क्रोधमुच्छिन्त्यात्कामं सङ्कल्पवर्जनात् ।

सत्त्वसंसेवनाक्षीरो निद्रां च छेत्तुमर्हति ॥ ५० ॥

अप्रमादाद्भयं रक्षेच्छ्वासं क्षेत्रज्ञशीलनात् ।

इच्छां द्वेषं च कामं धैर्येण विनिवर्तयेत् ॥ ५१ ॥

भ्रमं संमोहमावर्तमभ्यासाद्विनिवर्तयेत् ।

निद्रां च प्रतिमां चैव ज्ञानाभ्यासेन सत्त्ववित् ॥ ५२ ॥

उपद्रवांस्तथा रोगान् हितजीर्णमिताशनात् ।

लोभं मोहं च सन्तोषाद्विषयांस्तत्त्वदर्शनात् ॥ ५३ ॥

अनुक्रोशादधर्मं च जयेद्धर्ममवेक्षया ।

आयत्या च जयेदाशामर्थं सङ्गविपर्यजनात् ॥ ५४ ॥

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।*
 हविषा कृष्णवर्त्मव भूय पद्मामिर्वर्धते ॥ ६८ ॥
 किञ्चिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितम् ।
 तदेव परितापाय नाशे संपद्यते पुनः ॥ ६९ ॥
 न कामाननुरुद्धयेत दुःखं कामेषु वै रतिः ।
 प्राप्यार्थमुपयुञ्जीत धर्मं कामान् विसर्जयेत् ॥ २२७० ॥
 विद्वान् सर्वेषु भूतेषु आत्मना सोपमो भवेत् ।
 कृतकृत्यो विशुद्धात्मा सर्वं त्यजति चैव ह ॥ ७१ ॥
 उमे सत्यानृते त्यक्त्वा शोकानन्दौ प्रियाप्रिये ।
 भयाभयं च सन्त्यज्य स प्रशान्तो निरामयः ॥ ७२ ॥
 राशस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतिमानभवद्विजः ।
 पूजयित्वा च तद्वाक्यं भाण्डव्यो मोक्षमाश्रितः ॥ ७३ ॥

पितापुत्रसंवादः

अ. २७७) अतिक्रामति कालेऽस्मिन् सर्वभूतभयावहे ।
 युधि०— किं श्रेयः प्रतिपद्येत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ७४ ॥
 श्रीभू०— अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासे पुरातनम् ।
 पितुः पुत्रेण संवादं तं नियोध युधिष्ठिर ॥ ७५ ॥
 द्विजातेः कस्यचित्पार्थ स्वाध्यायनिरतस्य वै ।
 पुत्रो यभूत् मेधावी मेधावी नाम नामतः ॥ ७६ ॥
 सोऽब्रवीत्पितरं पुत्रः स्वाध्यायकरणे रतम् ।
 मोक्षधर्मेऽप्यकुशल मोक्षधर्मविचक्षणः ॥ ७७ ॥
 पुत्र०— धीरः किंस्वित्तात कुर्यात्प्रजानन्
 क्षिप्रं ह्यायुर्भक्ष्यते मानवानाम् ।
 पितस्तथाऽऽख्याहि ययार्थयोगं
 ममानुपूर्व्या येन धर्मं चरेयम् ॥ ७८ ॥

*आदिपर्वणि ८५, सप्तेऽध्याये विद्यमानोऽयं श्लोकोऽत्र निरुद्धोऽत्र गृहीतः ।

जातमेवान्तर्लोऽन्ताय जग चाभ्येति देहिनम् ।
 अनुपका द्वयेनैते भावाः स्थावरजङ्गमाः ॥ ९१ ॥
 न मृत्युसेनामापान्तीं जातु कश्चित्पराधते ।
 यलात्सत्यमृते त्वेकं सत्ये ह्यमृतमाश्रितम् ॥ ९२ ॥
 तस्मात्सत्यमृताचारः सत्यवतपरायणः ।
 सत्यकामः समो दान्तः सत्येनैवान्तर्कं जयेत् ॥ ९३ ॥
 अमृतं चैव मृत्युश्च द्वयं देहे प्रतिष्ठितम् ।
 मृत्युरापद्यते मोहात्सत्येनापद्यतेऽमृतम् ॥ ९४ ॥
 सोऽहं सत्यमहिंसार्यो कामलोघरहिष्मतः ।
 समाश्रित्य सुखं क्षेमी मृत्युं हास्याम्यमृत्युयत् ॥ ९५ ॥
 आत्मन्येधात्मना जात आत्मनिष्ठोऽप्रजः पित ।
 आत्मयग्नो भविष्यामि न मां तारयति प्रजा ॥ ९६ ॥
 यस्य चाङ्गमनसी स्यातां सश्रक् प्रणिहिते सदा ।
 तपस्त्यागश्च योगश्च स तैः सर्वमवाप्नुयात् ॥ ९७ ॥
 नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति विद्यासम फलम् ।
 नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ९८ ॥

नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं

यथैकता समता सत्यता च ।

शीले स्थितिर्दण्डविधानमार्जवं

ततस्ततश्चोपरम क्रियाभ्यः ॥ ९९ ॥

किं ते धनैर्यान्धवेद्यापि किं ते

किं ते दारिद्र्यब्राह्मण यो मरिष्यसि ।

आत्मानमन्विच्छ गुह्यं प्रविष्टं

पितामहास्ते क्व गताः पिता च ॥ १०० ॥

मीमा०- पुनस्तैतद्वचः श्रुत्वा तथाऽकार्षीत्पिता नृप ।

तथा त्वमपि यतस्व सत्यधर्मपरायणः ॥ १ ॥

पराशरगीता

(अ. १९०) अतः परं महाबाहो यच्छ्रेयस्तद्विही मे ।

युधि०- न तृप्याम्यमृतस्येव वचसस्ने पितामह ॥ २ ॥

अत्र ते चर्तयिष्यामि यथापूर्वं महायशाः ।

भीष्म०- पराशरं महात्मानं पप्रच्छ जनको नृपः ॥ ३ ॥

किं श्रेयः सर्वभूतानामस्मिंलोके परत्र च ।

यद्भवेत्प्रतिपत्तव्यं तद्भवान्प्रवृत्तु मे ॥ ४ ॥

ततः स तपसा युक्तः सर्वधर्मविधानवित् ।

नृपायानुग्रहमना मुनिर्वाक्यमथाग्रवीत् ॥ ५ ॥

परा०- धर्म एव कृत श्रेयानिह लोके परत्र च ।

तस्माद्धि परम नास्ति यथा ग्राहुर्मनीषिण ।

प्रतिपद्य नरो धर्मं स्वर्गलोके महीयते ॥ ६ ॥

धर्मात्मकः कर्मविधिर्देहिना नृपसत्तम ।

तस्मिन्नाश्रमिणः सन्तः स्वकर्माणीह कुर्वते ॥ ७ ॥

चतुर्विधा हि लोकेऽस्मिन्याशा तात विधीयते ।

मर्त्या यन्नावतिष्ठन्ते सा च कामात्प्रवर्तते ॥ ८ ॥

सुकृतासुकृत कर्म निषेव्य विविधैः क्रमैः ।

दशार्धप्रविभक्तानां भूतानां बहुधा गतिः ॥ ९ ॥

सौवर्णं राजतं चापि यथा भाण्डं निषिच्यते ।

तथा निषिच्यते जन्तुः पूर्वकर्मवशानुगः ॥ १० ॥

नारीजाज्जायते किञ्चिन्नाकृत्वा सुखमेधते ।

सुकृतैर्विन्दते सौर्यं प्राप्य देहक्षयं नरः ॥ ११ ॥

दैवं तात न पश्यामि नास्ति दैवस्य साधनम् ।

स्वभावतो हि संसिद्धा देवगन्धर्वदानवा ॥ १२ ॥

प्रेत्य यान्त्यकृतं कर्म न स्मरन्ति सदा जनाः ।

ते वै तस्य फलप्राप्तौ कर्म चापि चतुर्विधम् ॥ १३ ॥

लोकयात्राथयश्चैव शत्रो वेदाथयः कृतः ।
 शान्त्यर्थं मनसस्तात नैतद्धृद्धानुशासनम् ॥ १४ ॥
 चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
 कुरुते यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥ १५ ॥
 निरन्तरं च मिथं च लभते कर्म पार्थिव ।
 कल्याणं यदि वा पापं न तु नाशोऽस्य विद्यते ॥ १६ ॥
 कदाचित्सुकृतं तात कूटस्थमिव तिष्ठति ।
 मज्जमानस्य संसारे यावद्दुःखादिमुच्यते ॥ १७ ॥
 ततो दुःखक्षयं कृत्वा सुकृतं कर्म सेवते ।
 सुकृतक्षयाच्च दुष्कृतं तद्विद्धि मनुजाधिप ॥ १८ ॥
 दमः क्षमा धृतिस्नेहः सन्तोषः सत्ययाद्रिता ।
 ह्रीर्हिंसाऽप्यसनिता दार्ष्यं चेति सुखापहाः ॥ १९ ॥
 दुष्कृते सुकृते चापि न जन्तुर्नियतो भवेत् ।
 नित्यं मनःसमाधाने प्रयतेत विचक्षणः ॥ २० ॥
 नायं परस्य सुकृतं दुष्कृतं चापि सेवते ।
 करोति यादृशं कर्म तादृशं प्रतिपद्यते ॥ २१ ॥
 सुखदुःखे समाधाय पुमानन्येन गच्छति ।
 नन्येनैव जनः सर्वः सद्गतो यश्च पार्थिवः ॥ २२ ॥
 परेषां यदसूयेत न तत्कुर्यात्स्वयं नरः ।
 यो ह्यसूयुस्तथायुक्तः सोऽघहासं नियच्छति ॥ २३ ॥
 भीरु राजन्यो ब्राह्मणः सर्वभक्ष्यो
 वैश्योऽनीहावान्हीनवर्णोऽलसश्च ।
 विद्वांश्चाशीलो वृत्तहीनः कुलीनः
 सत्यादिभ्रष्टो ब्राह्मणस्त्री च दुष्टा ॥ २४ ॥
 रागी युक्तः पचमानोऽऽत्महेतो-
 भूर्खो वक्ता नृपहीनं च राष्ट्रम् ।

एते सर्वे शोच्यतां यान्ति राजन्

यश्चायुक्तः स्नेहहीनः प्रजासु ॥ २५ ॥

(५२९१) मनोरथरथं प्राप्य इन्द्रियार्थहयं नरः ।

यदिमभिर्ज्ञानसंभूतैर्यो गच्छति स बुद्धिमान् ॥ २६ ॥

आयुर्नसुलभं लब्ध्वा नावकर्षेद्विशां पते ।

उन्वर्षार्थं प्रयतेत नरः पुण्येन कर्मणा ॥ २७ ॥

वर्षेभ्यो हि परिभ्रष्टो न वै संमानमर्हति ।

न तु यः सन्क्रियां प्राप्य राजसं कर्म सेवने ॥ २८ ॥

वर्षोन्वर्षमवाप्नोति नरः पुण्येन कर्मणा ।

दुर्लभं तमलया हि हन्यात्पापेन कर्मणा ॥ २९ ॥

अज्ञानाद्भि कृतं पापं तपसैवामिनिर्गुदत् ।

पापं हि कर्म फलति पापमेव स्वयं कृतम् ।

तस्मान्पापं न सेवेत कर्म दुःखफलोदयम् ॥ ३० ॥

पापानुबन्धं यन्कर्म यद्यपि स्यान्महाफलम् ।

तन्न सेवेत मेधावी शुचिः कुशलिनं यथा ॥ ३१ ॥

अज्ञानात्तु कृतां हिंसामहिंसा व्यपकर्षति ।

ब्राह्मणाः शास्त्रनिर्देशादित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ ३२ ॥

तथा कामकृतं नास्य निहिंसेवानुकर्षति ।

इत्याहुर्ब्रह्मशास्त्रज्ञा ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ॥ ३३ ॥

अहं तु तावन्प्रश्यामि कर्म यद्वर्तते कृतम् ।

गुणयुक्तं प्रकाशं वा पापेनानुपसंहितम् ॥ ३४ ॥

यथा सुक्ष्माणि कर्माणि फलन्तीह यथातथम् ।

बुद्धियुक्तानि तानीह कृतानि मनसा सह ॥ ३५ ॥

भवन्त्यल्पफलं कर्म सेवितं नित्यमुत्पणम् ।

अबुद्धिपूर्वं धर्मज्ञं कृतनुप्रेण कर्मणा ॥ ३६ ॥

कृतानि यानि कर्माणि देवतैर्मुनिभिस्तथा ।

न चरेत्तानि धर्मात्मा श्रुत्वा चापि न कुत्सयेत् ॥ ३७ ॥

सञ्चिन्त्य मनसा राजन् विदित्वा शक्यमात्मनः ।
करोति यः शुभं कर्म स वै भद्राणि पश्यति ॥ ३८ ॥

(अ. २९२) कः कस्य चोपकुरुते कश्च कस्मै प्रयच्छति ।
प्राणी करोत्ययं कर्म सर्वमात्मार्थमात्मना ॥ ३९ ॥
गौरवेण परित्यक्तं निःस्नेहं परिवर्जयेत् ।
सौन्दर्यं भ्रातरमपि किमुतान्यं पृथग्जनम् ॥ २३४० ॥

न्यायागतं धनं चैव न्यायेनैव विवर्धितम् ।
संरक्ष्यं यत्नमास्थाय धर्मार्थमिति निश्चयः ॥ ४१ ॥
न धर्मार्थी नृशंसेन कर्मणा धनमर्जयेत् ।
शक्तितः सर्वकार्याणि कुर्याद्दर्शमनुस्मरेत् ॥ ४२ ॥
देवतातिथिभृत्येभ्यः पितृभ्यश्चात्मनस्तथा ।
ऋणवान् जायते मर्त्यस्तस्मादनृणतां वजेत् ॥ ४३ ॥
स्वाध्यायेन महर्षिभ्यो देवेभ्यो यज्ञकर्मणा ।
पितृभ्यः श्राद्धदानेन नृणामभ्यर्चनेन च ॥ ४४ ॥
वाचा जैपावहार्येण पालनेनात्मनोऽपि च ।
यथायदभृत्यवर्गस्य चिकीर्षेत्कर्म आदितः ॥ ४५ ॥
येऽर्था धर्मेण ते सत्या येऽधर्मेण धिगस्तु तान् ।
धर्मं वै शाश्वतं लोके न जहाडनकादक्षया ॥ ४६ ॥

(अ. २९३) सद्भिस्तु सह संसर्गः शोभते धर्मदर्शिभिः ।
नित्यं सर्वास्ववस्थासु नासद्भिरिति मे मतिः ॥ ४७ ॥
ययोदयगिरौ द्रव्यं सन्निकर्षेण दीप्यते ।
तथा सत्सन्निकर्षेण हीनवर्णोऽपि दीप्यते ॥ ४८ ॥
यादृशेन हि वर्णेन भाव्यते शुक्लमम्बरम् ।
तादृशं कुरुते रूपमेतदेवमवेहि मे ॥ ४९ ॥
तस्माद्गुणेषु रज्येया मा दोषेषु कदाचन ।
अनित्यमिह मर्त्यानां जीवितं हि चलाचलम् ॥ २३५० ॥

सुखे वा यदि वा दुःखे वर्तमानो विचक्षणः ।
 यश्चिनोति शुभान्येव स तन्त्राणीह पश्यति ॥ ५१ ॥
 धर्मादपेत यत्कर्म यद्यपि स्यान्महाफलम् ।
 न तत्सेवेत मेधावी न तद्धितमिहोच्यते ॥ ५२ ॥
 तस्माद्यो रक्षति नृप स धर्मेणेति पूज्यते ।
 अधीते चापि यो विप्रो वैश्यो यश्चार्जने रतः ॥ ५३ ॥
 यश्च शुश्रूषते शूद्र सततं नियतेन्द्रियः ।
 अतोऽन्यथा मनुष्येन्द्र स्वधर्मात्परिहीयते ॥ ५४ ॥
 प्राणसन्तापनिर्दिष्टा काकिण्योऽपि महाफला ।
 न्यायेनोपाजिता दत्ता किमुतान्या सहस्रशः ॥ ५५ ॥
 सत्कृत्य द्विजातिभ्यो यो ददाति नराधिपः ।
 यादृश तादृश नित्यमश्नाति फलमूर्जितम् ॥ ५६ ॥
 अभिगम्य च तत्तुष्ट्या दत्तमाहुरभिष्टुतम् ।
 याचितेन तु यद्वत् तदाहुर्मध्यमं बुधा ॥ ५७ ॥
 अवज्ञया दीयते यत्तथैवाश्रद्धयाऽपि वा ।
 तमाहुरधमं दानं मुनयः सत्यवादिनः ॥ ५८ ॥
 अतिकामेन्मज्जमानो विविधेन नरः सदा ।
 तथा प्रयत्नं कुर्वीत यथा मुच्येत सध्रयात् ॥ ५९ ॥
 दमेन शोभते विप्रः क्षत्रियो विजयेन तु ।
 धनेन वैश्यः शूद्रस्तु नित्यं दाक्ष्येण शोभते ॥ २३६० ॥
 (अ १९४) प्रतिग्रहागता विप्रः क्षत्रिये युधि निर्जिता ।
 वैश्ये न्यायार्जिताश्चैव शूद्रे शुश्रूषयार्जिताः ।
 स्वस्वाप्यर्थाः प्रशस्यन्ते धर्मस्यार्थं महाफलाः ॥ ६१ ॥
 क्षत्रधर्मा वैश्यधर्मा नावृत्तिः पतते द्विजः ।
 शूद्रधर्मा यदा तु स्यात्तदा पतति वै द्विजः ॥ ६२ ॥

वाणिज्यं पाशुपाल्यं च तथा शिल्पोपजीवनम् ।
 शूद्रस्यापि विधीयन्ते यदा वृत्तिर्न जायते ॥ ६३ ॥
 संसिद्धः पुरुषो लोके यदाचरति पापकृम् ।
 मदेनाभिप्लुतमनास्तच्च न ग्राह्यमुच्यते ॥ ६४ ॥
 न सङ्करेण द्रविणं प्रचिन्वीयाद्विचक्षणः ।
 धर्मार्थं न्यायमुत्सृज्य न तत्कल्याणमुच्यते ॥ ६५ ॥
 स त्वमेवंप्रियो दान्तः क्षत्रियः प्रियथान्वधः ।
 प्रजा भृत्यांश्च पुत्रांश्च स्वधर्मेणानुपालय ॥ ६६ ॥
 धर्मशीलो नरो विद्वानीहकोऽनीहकोऽपि वा ।
 आत्मभूतः सदा लोके चरेद्भूतान्यर्हिसया ॥ ६७ ॥
 यदा ध्यपंतहृद्देश मनो भवति तस्य वै ।
 नानृतं चेव भवति तदा कल्याणमुच्छति ॥ ६८ ॥

(अ २९५) एष धर्मविधिस्तात गृहस्थस्य प्रकीर्तितः ।
 तपोविधिं तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ ६९ ॥
 प्रायेण च गृहस्थस्य ममत्वं नाम जायते ।
 सङ्गागतं नरथ्रेष्ठ भार्गव राजसतामसैः ॥ ७० ॥
 एषं तस्य प्रवृत्तस्य नित्यमेशानुपश्यतः ।
 रागद्वेषौ विवर्तेते शान्तित्यत्वमपश्यतः ॥ ७१ ॥
 रागद्वेषाभिमूतं च नरं द्रव्यवशानुगम् ।
 मोहजाता रतिर्नाम समुपैति नराधिप ॥ ७२ ॥
 वृत्तार्थं भोगिनं भत्वा सर्वो रतिपरायणः ।
 लाभं ग्राम्यसुरसादन्यं रतितो नानुपश्यति ॥ ७३ ॥
 ततो लोभाभिमूतात्मा सद्ग्राह्यर्थयते जनम् ।
 पुष्टयर्थं चैव तस्येह जनस्यार्थं विकीर्यति ॥ ७४ ॥
 स जानन्नपि चाकार्यमर्थार्थं सेवते नरः ।
 दालस्नेहपरीतात्मा तत्क्षणाच्चानुतप्यते ॥ ७५ ॥

स्नेहायतननाशाच्च धननाशाच्च पार्थिव ।
 आधियाधिप्रतापाच्च निर्वेदमुपगच्छति ॥ ७६ ॥
 निर्वेदादात्मसम्योधः सम्बोधाच्छास्त्रदर्शनम् ।
 शास्त्रार्थदर्शनाद्राजस्तप एवानुपश्यति ॥ ७७ ॥
 दुर्लभो हि मनुष्येन्द्र नरः प्रत्यवमर्शवान् ।
 यो वै प्रियसुखे क्षीणस्तपः कर्तुं व्यवस्यति ॥ ७८ ॥
 तपः सर्वगतं तात हीनस्यापि विधीयते ।
 जितेन्द्रियस्य दान्तस्य स्वर्गमार्गप्रवर्तकम् ।
 तस्मात्सुखक्षये प्राप्ते पुमानुग्रं तपश्चरेत् ॥ ७९ ॥
 सुखे तु घर्तमानो वै दुःखे वापि नरोत्तम ।
 सुवृत्ताद्यो न चलते शास्त्रचक्षुः स मानवः ॥ २३८० ॥
 ह्युपप्रातमात्रं हि स्पर्शयोगे रतिः स्मृता ।
 रसने दर्शने घ्राणे श्रवणे च विशाम्पते ।
 ततोऽस्य जायते तीव्रा वेदना तत्क्षयात्पुनः ॥ ८१ ॥
 क्रियमाणं यदा कर्म नाशं गच्छति मानुषम् ।
 तेषां नान्यदृते लोके तपसः कर्म विद्यते ॥ ८२ ॥

(अ. १९६) घर्णो विशेषघर्णानां महर्षे केन जायते ।

जनक०-कथं ग्रहणतो जातो विशेषग्रहणं गतः ॥ ८३ ॥

पद्य०- पद्यमेतन्महाराज येन जातः स एव सः ।

तपसस्त्वपकर्षेण जातिग्रहणतां गतः ॥ ८४ ॥

सुक्षेत्राश्च सुग्रीवाश्च पुण्यो भवति संभवः ।

अतोऽन्यतरतो हीनादयो नाम जायते ॥ ८५ ॥

यद्ग्रादुभुजाभ्यामूर्ध्व्यां पद्भ्यां चैवाथ जशिर ।

सृजतः प्रजापतेर्लोफानिति धर्मविदो विदुः ॥ ८६ ॥

मुखजा धातुणास्तात याहुजा. क्षत्रियाः स्मृताः ।

ऊरुजा धनिनो राजन् पादजाः परिचारकाः ॥ ८७ ॥

चतुर्णामेव वर्णानामागमः पुण्यपम ।

अतोऽन्ये त्वतिरिका ये ते वै सङ्करजाः स्मृताः ॥ ८८ ॥

क्षत्रियातिरिचाम्यष्टा उग्रा वैदेहकास्तथा ।

श्वपाकाः पुल्कसाः स्नेना निपादाः सूतमागधाः ॥ ८९ ॥

अयोगाः करणा ब्राह्म्याश्चाण्डालाश्च नराधिप ।

पते चतुर्भ्यो वर्णेभ्यो जायन्ते वै परस्परत् ॥ ९० ॥

जनक०—ब्रह्मणैकेन जातानां नानात्वं गोत्रत कथम् ।

यत्र तत्र कथं जाताः स्वयोनिं मुनयो गताः ॥ ९१ ॥

पय०—राजश्चेतद्भवेद्ब्राह्मणमपकुप्तेन जन्मना ।

महात्मनां समुत्पत्तिस्तपसा भावितात्मनाम् ॥ ९२ ॥

उत्पाद्य पुत्रान्मुनयो नृपते यत्र तत्र ह ।

स्वेनैव तपसा तेषामृणित्वं विद्धुः पुनः ॥ ९३ ॥

पितामहश्च मे पूर्वशृण्वशृङ्गश्च काश्यपः ।

धेदस्ताण्डयः रूपश्चैव काक्षीयन्कमठादयः ॥ ९४ ॥

पते स्यां प्रकृतिं प्राप्ता वैदेह तपसोऽथयात् ।

प्रतिष्ठिता वेदधिदो दमेन तपसेव हि ॥ ९५ ॥

मूलगोत्राणि चत्वारि समुत्पन्नानि पार्थिव ।

अङ्गिराः कश्यपश्चैव वसिष्ठो भृगुरेव च ॥ ९६ ॥

कर्मतोऽन्यानि गोत्राणि समुत्पन्नानि पार्थिव ।

नामधेयानि तपसा तानि च ग्रहणं सताम् ॥ ९७ ॥

जनक०—विशेषधर्मान् वर्णानां प्रवृद्धि भगवन्मम ।

ततः सामान्यधर्माश्च सर्वत्र कुशलो ह्यसि ॥ ९८ ॥

पय०—प्रतिग्रहो याजनं च तथैवाध्यापनं नृप ।

विशेषधर्मा विप्राणां रक्षा क्षत्रस्य शोभना ॥ ९९ ॥

वृषिश्च पाशुपाल्यं च वाणिज्यं च विशामपि ।

द्विजानां परिचर्या च शूद्रकर्म नराधिप ॥ १०० ॥

विशेषधर्मा नृपते वर्णानां परिकीर्तिताः ।
 धर्मान् साधारणांस्तात विस्तरेण शृणुष्व मे ॥ १ ॥
 आनृशंस्यमहिंसा चाग्रमादः संविभागिता ।
 ध्वाद्भकर्मातिथेयं च सत्यमक्रोध एव च ॥ २ ॥
 स्वेषु दारेषु सन्तोषः शौचं नित्यानसूयता ।
 आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्माः साधारणा नृप ॥ ३ ॥
 सतां वृत्तमधिष्ठाय निहीना उद्दिधीर्षवः ।
 मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति कुर्याणाः पौष्टिकीः क्रियाः ॥ ४ ॥
 यथा यथा हि सद्बृत्तमालम्बन्तीतरे जनाः ।
 तथा तथा सुखं प्राप्य प्रेत्य चेह च मोदते ॥ ५ ॥

जनक०—किं कर्म दूषयत्येनमयो जातिर्महामुने ।
 सन्देहो मे समुत्पन्नस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६ ॥

परा०—असंशयं महाराज उभयं दोषकारकम् ।
 कर्म चैव हि जातिश्च विशेषं तु निशामय ॥ ७ ॥
 जात्या च कर्मणा चैव दुष्टं कर्म न सेवते ।
 जात्या दुष्टश्च यः पापं न करोति स पूरुषः ॥ ८ ॥
 जात्या प्रधानं पूरुषं कुर्याणं कर्म धिक्कृतम् ।
 कर्म तद्दूषयत्येनं तस्मात्कर्म न शोभनम् ॥ ९ ॥

(अ. १९७) एकः शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति शत्रु-
 रक्षाननुत्यः पुरयस्य राजन् ।
 येनावृतः कुरुते संप्रयुक्तो
 धोपाणि कर्माणि सुदारुणानि ॥ २४१० ॥
 प्रग्राधनार्थं श्रुतिधर्मयुक्तः
 वृद्धानुपास्य प्रभवेत यस्य ।
 प्रयत्नसाध्यो हि स राजपुत्र
 प्रज्ञाशरेणोन्मथितः परैति ॥ ११ ॥

उपभोगैरपि त्यक्तं नात्मानं सादयेधरः ।
 चण्डालत्वेऽपि मानुष्यं सर्वथा तात शोभनम् ॥ १२ ॥
 इयं हि योनिः प्रथमा यां प्राप्य जगतीपते ।
 आत्मा वै शक्यते त्रातुं कर्मभिः शुभलक्षणैः ॥ १३ ॥
 कथं न विप्रणश्येम योनितोऽस्या इति प्रभो ।
 कुर्वन्ति धर्मं मनुजाः धुनिप्रामाण्यदर्शनात् ॥ १४ ॥
 यो दुर्लभतरं प्राप्य मानुष्यं द्विपते नरः ।
 धर्माधमन्ता कामात्मा भवेत्स सल्लु वञ्च्यते ॥ १५ ॥
 यस्तु प्रीतिपुराणेन चक्षुषा तात पश्यति ।
 दीपोपमानि भूतानि यावदर्थान् पश्यति ॥ १६ ॥
 सान्त्वेनाश्रमदानेन प्रियवादेन चाप्युत ।
 समदुःखसुखो भूत्वा स परत्र महीयते ॥ १७ ॥

(अ. ११८) किं ध्येयः का गतिर्लक्ष्मिकं कृतं न विनश्यति ।

जनक०—क गतो न निवर्तत तन्मे ब्रूहि महामते ॥ १८ ॥

परा०—असङ्गः श्रेयसो मलं ज्ञानं ज्ञानगतिः परा ।
 क्षीर्णं तपो न प्रणश्येद्वापः श्रेते न नश्यति ॥ १९ ॥
 छित्त्वाऽधर्ममयं पाशं यदा धर्मेऽभिरज्यते ।
 हत्वाऽभयकृतं दानं तदा सिद्धिमवाप्नुते ॥ २० ॥
 यथान्वः स्वगृहे युक्तो ह्यभ्यासादेव गच्छति ।
 तथा युक्तेन मनसा प्राप्तो गच्छति तां गतिम् ॥ २१ ॥
 अविद्वान् मोक्षधर्मेषु बद्धो भ्रमति चक्रयत् ।
 बुद्धिमार्गप्रयातस्य सुखं त्विह परत्र च ॥ २२ ॥
 यथा मृणालानुगतमाशु मुञ्चति कर्दमम् ।
 तथाऽऽत्मा पुरःस्थेह मनसा परिमुच्यते ॥ २३ ॥
 इत्युक्तो जनको राजन् याथातथ्यं मनोपिणा ।
 श्रुत्वा धर्मविदां श्रेष्ठः परां मुदमवाप ह ॥ २४ ॥

हंसगीता

(अ. २९९) सत्यं दमं क्षमां प्रज्ञां प्रशंसन्ति पितामह ।

युधि०- विद्वांसो मनुजा लोके कथमेतन्मतं तव ॥ २५ ॥

भीष्म०- अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिद्वासं पुरातनम् ।

साध्यानामिह संवादं हंसस्य च युधिष्ठिर ॥ २६ ॥

हंसो भूत्वाऽथ सौपर्णस्त्वजो नित्यं प्रजापतिः ।

स वै पर्येति लोकांस्त्रीनथ साध्यानुपागमत् ॥ २७ ॥

साध्या०- शकुने वयं स्म देवा वै साध्यास्त्यामनुयुङ्क्ष्महे ।

पृच्छामस्त्वां मोक्षधर्मं भवांश्च किल मोक्षयित् ॥ २८ ॥

तत्र. कार्यं पक्षिण्यं प्रशाधि

यत्कार्याणां मन्यसे धेष्टमेकम् ।

यत्कृत्वा वै पुरुषः सर्वगन्धै-

र्विमुच्यते विहगेन्द्रेह शीघ्रम् ॥ २९ ॥

हंस०-

इदं कार्यममृताशा. शृणोमि

तपो दमः सत्यमात्माभिगुप्तिः ।

ग्रन्थीन्विमुच्य हृदयस्य सर्वान्

प्रियाप्रिये स्वं वशमानयीत ॥ २४३० ॥

नारन्तुद. स्यान्न नृशंसयाद्री

न हीनतः परमभ्याददीत ।

यथाऽस्य याचा पर उद्विजेत

न तां वदेदुपतीं पापलोभ्याम् ॥ ३१ ॥

याफसायका षडनात्रिप्पतन्ति

पैरादृत. शोचति राज्यहानि ।

परस्य नामर्मसु ते पतन्ति

तान्पण्डितो नायसृजेत्परेषु ॥ ३२ ॥

परश्चेदेनमतिवादवाणै-

र्भृशं विध्योच्छ्रम पवेह कार्यः ।

संरोप्यमाणः प्रतिहृष्यते यः

स आदत्ते सुकृतं वै परस्य ॥ ३३ ॥

वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषदमः ।

दमस्योपनिषन्मोक्ष एतत्सर्वानुशासनम् ॥ ३४ ॥

वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं

विधित्सावेगमुदरोपस्थवेगम् ।

एतान् वेगान् यो विपहेदुदीर्णा-

स्तं मन्येऽहं ब्राह्मणं वै मुनिं च ॥ ३५ ॥

अक्रोधनः क्लृप्यतां वै विशिष्ट-

स्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः ।

अमानुषान्मानुषो वै विशिष्ट-

स्तथाऽज्ञानाज्ज्ञानविद्धे विशिष्टः ॥ ३६ ॥

आकुक्ष्यमानो नाकुक्ष्येन्मन्युरेवं तितिक्षतः ।

आक्रोष्टारं निर्देहति सुकृतं चास्य विन्दति ॥ ३७ ॥

यो नात्युक्तः प्राह रुक्षं प्रियं वा

यो वा हतो न प्रतिहन्ति धैर्यात् ।

पापं च यो नेच्छति तस्य हन्तु-

स्तस्येह देवाः स्पृहयन्ति नित्यम् ॥ ३८ ॥

पापीयसः क्षमेतैव श्रेयसः सदृशस्य च ।

विमानितो हतोत्क्रुष्ट एव सिद्धिं गमिष्यति ॥ ३९ ॥

न तथा वस्तुमिच्छन्ति कल्याणान्पुरुषे गुणान् ।

यथैषां वस्तुमिच्छन्ति नैर्गुण्यमनुयुञ्जता ॥ २४४० ॥

यस्य वादमनसी गुप्ते सम्यग्प्रणिहिते सदा ।

वेदास्तपश्च त्यागश्च स इदं सर्वमाप्नुयात् ॥ ४१ ॥

अमृतस्येव सन्तृप्येद्वमानस्य पण्डित ।
सुखं ह्यवमतः शेते योऽवमन्ता स नश्यति ॥ ४२ ॥

यत्क्रोधनो यजति यद्ददाति
यद्वा तपस्तप्यति यज्जुहोति ।

धैवस्य तस्तद्धरतेऽस्य सर्व
मोघः धर्मो भवति हि क्रोधनस्य ॥ ४३ ॥

चत्वारि यस्य द्वापणि सुगुप्तान्यमरोत्तमाः ।
उपस्थमुदरं हस्तौ वारूचतुर्थी स धर्मवित् ॥ ४४ ॥

सत्यं दमं ह्यार्जवमानृशंस्यं
धृतिं तितिक्षामतिसेवमानः ।

स्त्राध्यायनित्योऽस्पृह्यन्परेषा-
मेकान्तशील्यूर्ध्वगतिर्मथेत्सः ॥ ४५ ॥

यादृशी सन्निवसति यादृशांश्चोपसेवते ।
यादृगिच्छेद्य भवितुं तादृग्भवति पूरुषः ॥ ४६ ॥

यदि सन्तं सेवति यद्यसन्त
तपस्विन यदि वा स्तेनमेव ।

वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति
तथा स तेषा वशमभ्युपैति ॥ ४७ ॥

अदृष्टं वर्तमाने तु हृदयान्तररूपे ।
तेनैव देवाः प्रीयन्ते सतां मार्गस्थितेन धे ॥ ४८ ॥

अव्याहृतं व्याहृताच्छेद्य आहु
सत्यं घदेद्व्याहृतं तद्वितीयम् ।

धर्मं घदेद्व्याहृतं तत्तृतीयं
प्रियं घदेद्व्याहृतं तच्चतुर्थम् ॥ ४९ ॥

अज्ञानेनावृत्तो लोको मात्सर्यात् प्रकाशते ।
लोमात्यजति मित्राणि सद्गतात्स्वर्गं न गच्छति ॥ २४१० ॥

मीमांसा- संपाद इत्ययं धेष्ट साध्यानां परिषीर्तितः ।
दोषं धे धर्मणां योनिः सद्भावाः सत्यमुच्यते ॥ ५१ ॥

साङ्ख्ययोगकथनम्

(अ. १००) साङ्ख्ये योगे च मे तात विशेषं वस्तुमहंसि ।

युधि०- तव धर्मश्च सर्वं हि विदितं कुरुसत्तम ॥ ५२ ॥

प्रीप्सु०-साङ्ख्याः साङ्ख्यं प्रशंसन्ति योगा योगं द्विजातयः ।

वदन्ति कारणं श्रेष्ठं स्वपक्षोद्भाषनाय वै ॥ ५३ ॥

अनीश्वरः कथं मुच्येदित्येषं शत्रुर्गर्जन ।

वदन्ति कारणश्रेष्ठं योगाः सम्यग्भूमीपिणः ॥ ५४ ॥

वदन्ति कारणं चेदं साङ्ख्याः सम्यग्द्विजातयः ।

विज्ञायेद् गतीः सर्वा विरक्तो विनयेषु यः ॥ ५५ ॥

ऊर्ध्वं स देहात्सुख्यक्तं विमुच्येदिति नान्यथा ।

एतद्वाहुर्महाप्राज्ञाः साङ्ख्यं वै मोक्षदर्शनम् ॥ ५६ ॥

स्वपक्षे कारणं ग्राह्यं समये वचनं हितम् ।

शिष्टानां हि मतं ग्राह्यं त्वद्विधेः शिष्टसंमतैः ॥ ५७ ॥

प्रत्यक्षहेतवो योगाः साङ्ख्याः शास्त्रविनिश्चयाः ।

उमे चैते मते तस्ये मम तात युधिष्ठिर ॥ ५८ ॥

उमे चेत मते ज्ञाते नृपते शिष्टसंमते ।

अनुष्ठिते यथाशास्त्रं नयेतां परमां गतिम् ॥ ५९ ॥

तुल्यं शौचं तपोयुक्तं दया भूतेषु चानघ ।

प्रतानां धारणं तुल्यं दर्शनं न समं तयोः ॥ २४६० ॥

युधि०- यदि तुल्यं वतं शौचं दया चात्र फलं तथा ।

न तुल्यं दर्शनं कस्मात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६१ ॥

प्रीप्सु०-रागं मोहं तथा स्नेहं कामं क्रोधं च केवलम् ।

योगाच्छित्त्वा ततो दोषान् पञ्चैतान् प्राप्नुवन्ति तत् ॥ ६२ ॥

यथा चानिमिषाः स्तूला जालं छित्त्वा पुनर्जलम् ।

प्राप्नुवन्ति तथा योगास्तत्पदं धीतकल्मषाः ॥ ६३ ॥

तथैव वागुरा छित्वा बलवन्तो यथा मृगाः ।
 शान्नुयुचिमलं मार्गं विमुक्ता सर्वबन्धनेः ॥ ६४ ॥
 लोभजानि तथा राजन् बन्धनानि बलान्विताः ।
 छित्वा योगाः परं मार्गं गच्छन्ति विमलं शिवम् ॥ ६५ ॥
 बलस्थस्य हि योगस्य बन्धनेशस्य पार्थिव ।
 विमोक्षप्रभविष्णुत्वमुपपद्यमसंशयम् ॥ ६६ ॥
 अप्रमत्तो यथा धन्यो लक्ष्यं हन्ति समाहित ।
 युक्तः सम्यक्तया योगी मोक्षं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ ६७ ॥
 यथा च नाव कौन्तेय कर्णधारः समाहित ।
 महार्णवगतां शीघ्रं नयेत् पार्थिवसत्तम ॥ ६८ ॥
 तद्वदात्मसमाधानं युक्त्या योगेन तत्त्ववित् ।
 दुर्गमं स्थानमाप्नोति हित्वा देहमिमं नृप ॥ ६९ ॥
 दुर्गस्त्वैव महापन्था ब्राह्मणानां विपश्चिताम् ।
 यः कश्चिद्मजति हास्मिन्क्षेमेण भरतर्षभ ॥ ७० ॥
 सुस्थेय ध्रुवधारासु निशितासु महीपते ।
 धारणासु च योगस्य दुःस्थेयममृतात्मभिः ॥ ७१ ॥
 विपश्ना धारणास्तात नयन्ति न शुभां गतिम् ।
 नेतृहीना यथा नाव पुस्त्यानर्णवे नृप ॥ ७२ ॥
 यस्तु तिष्ठति कौन्तेय धारणासु यथाविधि ।
 मरण जन्मदुःखं च सुखं च स विमुञ्चति ॥ ७३ ॥
 (अ. १-१) शृणु मे त्वमिदं सूक्ष्मं साङ्ख्यानं विद्वितात्मनाम् ।
 विद्वितं यतिमि सर्वं फणिलादिमिरीश्वरैः ॥ ७४ ॥
 यस्मिन् प्रविशन् केचिद्दृश्यन्ते मनुजर्षभ ।
 गुणाश्च यस्मिन् बहवो दोषद्वानिश्च वेयला ॥ ७५ ॥
 ज्ञानेन परिमहृषाय मदोगन्धिययाश्रुष ।
 मार्गं विज्ञाय तत्त्वेन प्रलये प्रेक्षणे तथा ॥ ७६ ॥

क्षानविज्ञानसंपन्नाः कारणैर्याचिताः शुभाः ।
 प्राप्नुयन्ति शुभं मोक्षं सूक्ष्मा इव नमः परम् ॥ ७७ ॥
 परमात्मानमासाद्य तद्भूतायतनाऽमलाः ।
 अमृतत्वाय कल्पन्ते न निवर्तन्ति वा विभो ॥ ७८ ॥
 परमा सा गतिः पार्य निर्द्वन्द्वानां महात्मनाम् ।
 सत्यार्जवरनानां वै सर्वभूतदयाधताम् ॥ ७९ ॥
 साङ्ख्य्या राजन् महाप्राज्ञा गच्छन्ति परमां गतिम् ।
 अत्र ते संशयो मामूज्जानं साङ्ख्यं परं मतम् ॥ २४८० ॥
 ज्ञानं महद्यज्ञि महत्सु राजन्
 वेदेषु सङ्ख्येषु तथैव योगे ।
 यद्यापि दृष्टं विधिचं पुराणे
 साङ्ख्ययागतं तन्नितिलं नरेन्द्र ॥ ८१ ॥

सुलभाजनकसंवादः

(अ. ३२०) अपरित्यज्य गार्हस्थ्यं कुरुराजर्षिसत्तम ।
 युधि०- फः प्राप्तो विनयं बुद्ध्या मोक्षतत्त्वं वदस्व मे ॥ ८२ ॥
 मीष्म०- अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 जनकस्य च संवादं सुलभायाश्च भारत ॥ ८३ ॥
 संन्यासफलिकः कश्चिद्वभूव नृपतिः पुरा ।
 मैथिलो जनको नाम धर्मध्वज इति श्रुतः ॥ ८४ ॥
 स वेदे मोक्षशास्त्रे च स्वे च शास्त्रे कृतध्रमः ।
 इन्द्रियाणि समाधाय शशास वसुधामिमाम् ॥ ८५ ॥
 तस्य वेदविदः प्राज्ञाः श्रुत्वा तां साधुवृत्तताम् ।
 लोकेषु स्पृहयन्त्यन्ये पुरुषाः पुरुषेश्वर ॥ ८६ ॥
 अथ धर्मयुगे तस्मिन् योगधर्ममनुष्ठिता ।
 महीमनुचचारैका सुलभा नाम मिश्रुकी ॥ ८७ ॥

तथा जगदिदं कृत्स्नमटन्त्या मिथिलेश्वरः ।
 तत्र तत्र श्रुतो मोक्षे कथ्यमानस्त्रिदण्डिभिः ॥ ८८ ॥
 साऽतिसूक्ष्मां कथां श्रुत्वा तथ्य नेति ससंशया ।
 दर्शने जातसङ्कल्पा जनकस्य बभूव ह ॥ ८९ ॥
 तत्र सा विप्रहायाथ पूर्वरूपं हि योगतः ।
 अविभ्रदनवद्याङ्गी रूपमन्यदनुत्तमम् ॥ ९० ॥
 चक्षुर्निमेषमात्रेण लघ्वस्त्रगतिगामिनी ।
 विदेहानां पुरीं सुभूर्जगाम कमलेक्षणा ॥ ९१ ॥
 सा प्राप्य मिथिलां रम्यां प्रभूतजनसङ्कुलाम् ।
 भैक्ष्यचर्यापदेशेन ददर्श मिथिलेश्वरम् ॥ ९२ ॥
 राजा तस्याः परं दृष्ट्वा सौकुमार्यं वपुस्तदा ।
 केयं कस्य कुतो वेति यभूवागतविस्मयः ॥ ९३ ॥
 ततोऽस्याः स्वागतं कृत्वा व्यादिश्य च घरासनम् ।
 पूजितां पादशौचेन घराग्नेनाप्यतर्पयत् ॥ ९४ ॥
 अथ भुक्तवती प्रीता राजानं मन्त्रिभिर्वृतम् ।
 सर्वभाष्यविदां मध्ये चोदयामास भिक्षुकी ॥ ९५ ॥
 सुलभा त्वस्य धर्मेषु मुक्तो नेति ससंशया ।
 सत्त्वं सत्त्वेन योगज्ञा प्रविवेश महीपतेः ॥ ९६ ॥
 नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्य रश्मीन् संयम्य रश्मिभिः ।
 सा स्म तं चोदयिष्यन्ती योगयन्धैर्वबन्ध ॥ ९७ ॥
 जनकोऽप्युत्सयन् राजा भावमस्या विशेषयन् ।
 प्रतिजग्राह भावेन भावमस्या नृपोत्तम ॥ ९८ ॥
 तदेकस्मिन्नधिष्ठाने संवादः श्रूयतामयम् ॥ ९९ ॥
 जनक०—उत्रादिषु विमुक्तस्य मुक्तायाश्च त्रिदण्डके ।
 भगवत्याः क्व चर्चयं कृता क्व च गमिष्यसि ॥ १०० ॥
 कस्य च त्वं कुतो वेति पप्रच्छैनानां महीपतिः ॥ १ ॥

श्रुते वयसि जातौ च सद्भावो नाधिगम्यते ।

एष्वर्षेषूत्तरं तस्मान्प्रवेद्यं मत्समागमे ॥ २ ॥

छत्रादिषु विशेषेषु मुक्तं मां विद्धि तत्त्वतः ।

स त्वा संमन्तुमिच्छामि मानार्हा हि मतासि मे ॥ ३ ॥

यस्माश्चेतन्मया प्राप्तं ज्ञानं वैशेषिकं पुरा ।

यस्य नान्य प्रवक्ताऽस्ति मोक्षं तमपि मे शृणु ॥ ४ ॥

पराशरसगोत्रस्य वृद्धस्य सुमहात्मनः ।

भिक्षोः पञ्चशिखस्याहं शिष्य परमसंमतः ॥ ५ ॥

साङ्ख्यज्ञाने च योगे च महीपालविधौ तथा ।

त्रिप्रिधे मोक्षधर्मेऽस्मिन्गताच्चा छिन्नसंशयः ॥ ६ ॥

स यथा शास्त्रद्वयेन मार्गेणेह परिश्रमन् ।

वापिकांश्चतुरो मासान् पुरा मयि सुखोपितः ॥ ७ ॥

तेनाहं साङ्ख्यमुख्येन सुदृष्टार्थेन तत्त्वतः ।

ध्यायितव्यविधं मोक्षं न च राट्यादि चालितः ॥ ८ ॥

सोऽहं तामखिलां वृत्तिं त्रिप्रिधां मोक्षसंहिताम् ।

मुक्तरागश्चराम्येकः पदे परमके स्थितः ॥ ९ ॥

वैराग्यं पुनरेतस्य मोक्षस्य परमो विधिः ।

ज्ञानादेव च वैराग्यं जायते येन मुच्यते ॥ १० ॥

ज्ञानेन कुरते यत्नं यत्नेन प्राप्यते महत् ।

महद्द्वन्द्वप्रमोक्षाय सा सिद्धिर्या वयोतिगा ॥ ११ ॥

सेय परमिका बुद्धे प्राप्ता निर्वन्द्वता मया ।

इद्वै गतमोहेन चरता मुक्तसङ्गिना ॥ १२ ॥

यथा क्षेत्रं मृदुभूतमद्विरागवितं तथा ।

जनयत्यङ्कुरं कर्म नृणां तद्वत्पुनर्भवम् ॥ १३ ॥

यथा चोत्तापितं वीजं कपाले यत्र तत्र वा ।

प्रपणपणङ्कुरहेतुत्पन्नमिदं तद्वत् चरते ॥ १४ ॥

तद्वद्भगवताऽनेन शिखाप्रोक्तेन भिक्षुणा ।
 ज्ञानं कृतमधीजं मे विपयेषु न जायते ॥ १५ ॥
 नाभिरज्यति कस्मिंश्चिन्नानर्थे न परिग्रहे ।
 नाभिरज्यति चैतेषु व्यर्थत्वाद्वागरोपयोः ॥ १६ ॥
 यश्च मे दक्षिणं पाहुं चन्दनेन समुक्षयेत् ।
 सव्यं वास्यापि यस्तक्षेत्समावेतावुभौ मम ॥ १७ ॥
 सुखी सोऽहमवाप्तार्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
 मुक्तसङ्गः स्थितो राज्ये विशिष्टोऽन्यैस्त्रिदण्डिभिः ॥ १८ ॥
 मोक्षे हि त्रिविधा निष्ठा दृष्टाऽन्यैर्मोक्षवित्तमैः ।
 ज्ञानं लोकोत्तरं यच्च सर्वत्यागश्च कर्मणाम् ॥ १९ ॥
 ज्ञाननिष्ठां वदन्त्येके मोक्षशास्त्रविदो जनाः ।
 कर्मनिष्ठां तथैवान्ये यतयः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ २० ॥
 ब्रह्मयोभयमप्येव ज्ञानं कर्म च केवलम् ।
 तृतीयेयं समाख्याता निष्ठा तेन महात्मना ॥ २१ ॥
 यमे च नियमे चैव कामे द्वेये परिग्रहे ।
 माने दम्भे तथा स्नेहे सदशास्ते कुटुम्बिभिः ॥ २२ ॥
 त्रिदण्डादिषु यद्यस्ति मोक्षो ज्ञानेन कस्यचित् ।
 छत्रादिषु कथं न स्यात्तुल्यहेतौ परिग्रहे ॥ २३ ॥
 येन येन हि यस्यार्थः कारणेनेह कर्मणि ।
 तत्तदालम्ब्यते सर्वद्रव्ये स्वार्थपरिग्रहे ॥ २४ ॥
 दोषदर्शी तु गार्हस्थ्ये यो व्रजत्याश्रमान्तरे ।
 उत्सृजन्परिमृष्टं च सोऽपि सङ्गाच्च मुच्यते ॥ २५ ॥
 आधिपत्ये तथा तुल्ये निग्रहानुग्रहात्मके ।
 राजमिर्मिश्रुकास्तुल्या मुच्यन्ते केन हेतुना ॥ २६ ॥
 अथ सत्याधिपत्येऽपि ज्ञानेनैवेह केवलम् ।
 मुच्यन्ते सर्वपापेभ्यो देहे परमके स्थिताः ॥ २७ ॥

कापायधारणं मौण्डयं त्रिविष्टयं कमण्डलुम् ।
लिङ्गान्युत्पथभूतानि न मोक्षायेति मे मतिः ॥ २८ ॥

यदि सत्यपि लिङ्गोऽस्मिन् ज्ञानमेवात्र कारणम् ।
निर्मोक्षायेह दुःखस्य लिङ्गमात्रं निरर्थकम् ॥ २९ ॥

अथवा दुःखशैथिल्यं वीक्ष्य लिङ्गो कृता मतिः ।
किं तदेधार्यसामान्यं छात्रादिषु न लक्ष्यते ॥ २५३० ॥

आकिञ्चन्ये न मोक्षोऽस्ति किञ्चन्ये नास्ति बन्धनम् ।
किञ्चन्ये चेनरे चैव जन्तुर्ज्ञानेन मुच्यते ॥ ३१ ॥

तस्माद्भर्मार्थकामेषु तथा राज्यपरिग्रहे ।
बन्धनायतनेष्वेव विदधयन्धे पदे स्थितम् ॥ ३२ ॥

राज्यैश्वर्यमयः पाशः स्नेहायतनबन्धनः ।
मोक्षादमनिशितेनेह च्छिन्नस्त्यागासिना मया ॥ ३३ ॥

सोऽहमेवंगतो मुक्तो जातास्थस्त्यपि भिक्षुकि ।
अथार्थं हि ते वर्णं वक्ष्यामि शृणु तन्मम ॥ ३४ ॥

सौकुमार्यं तथा रूपं वपुरग्र्यं तथा वयः ।
तवेतानि समस्तानि नियमश्चेति संशयः ॥ ३५ ॥

यद्याप्यननुरूपं ते लिङ्गस्यास्य विचेष्टितम् ।
मुक्तोऽयं स्यान्नवेति स्यादपितो मत्परिग्रहः ॥ ३६ ॥

न च कामसमायुक्ते युक्तेऽप्यस्ति त्रिदण्डके ।
न रक्ष्यते त्वया चेदं न मुक्तस्यास्ति गोपना ॥ ३७ ॥

मत्पक्षसंश्रयाच्चार्यं शृणु यस्ते व्यतिक्रमः ॥ ३८ ॥

आद्ययन्त्याः स्वभावेन मम पूर्वपरिग्रहम् ।
प्रवेशस्ते वृत्तः केन मम राष्ट्रे पुरेऽपि वा ।

कस्य वा सन्निकर्षात्वं प्रविष्टा हृदयं मम ॥ ३९ ॥
चर्णप्रवरमुप्याऽस्ति ब्राह्मणी क्षत्रियस्त्वहम् ।
नावयोरेकयोगोऽस्ति मा वृथा वर्णसङ्करम् ॥ २५४० ॥

वर्तसे मोक्षधर्मेण त्व गार्हस्थ्येऽहमाश्रमे ।
 अयं चापि सुरुप्रस्ते द्वितीयोऽऽश्रमसङ्कर ॥ ४१ ॥
 सगोत्रा वाऽसगोत्रा वा न वेद त्वा न वेत्थ माम् ।
 सगोत्रमाविशन्त्यास्ने तृतीयो गोत्रसङ्कर ॥ ४२ ॥
 अथ जीवति ते भर्ता प्रोपितोऽप्यथवा क्वचित् ।
 अगम्या परभार्येति चतुर्थो धर्मसङ्कर ॥ ४३ ॥
 सा त्यमेतान्यकायाणि कार्यापेक्षा व्यवस्यसि ।
 अविज्ञानेन वा युक्ता मिथ्याज्ञानेन वा पुन ॥ ४४ ॥
 अथवाऽपि स्वतन्त्राऽसि स्वदोषेणेह कर्हिंचित् ।
 यदि किञ्चिच्छुत तेऽस्ति सर्वं कृतमनर्थकम् ॥ ४५ ॥
 इदमन्यतृतीयं ते भावस्पर्शविघातकम् ।
 दुष्टाया लक्ष्यते लिङ्ग विवृण्वत्या प्रकाशितम् ॥ ४६ ॥
 न मय्येवामिसन्धिस्ते जयेपिण्या जये कृत ।
 येय मत्परिपत्कृत्वा जेतुमिच्छसि तामपि ॥ ४७ ॥
 तथाऽद्वतस्ततश्च त्व दृष्टिं स्या प्रतिमुञ्चसि ।
 मत्पक्षप्रतिघाताय स्वपक्षोद्भावनाय च ॥ ४८ ॥
 सा स्वेनामर्यजेन त्वमृद्धिमोहेन मोहिता ।
 भूय सृजसि योगाद् व विनामृतमिवकताम् ॥ ४९ ॥
 इच्छतोऽत्र यो लाभ स्त्रीपुंसोरमृतोपम ।
 अलाभश्चापि रक्तस्य सोऽपि दोषो विरोपम ॥ २५५० ॥
 मा त्याक्षी साधु जानीष्व स्वशास्त्रमनुपालय ।
 कृतेय हि विजिज्ञासा मुक्तो नेति त्वया मम ॥ ५१ ॥
 एतत्सर्वं प्रतिच्छत्र मयि नार्हसि गृहितुम् ।
 सा यदि त्व स्वकार्येण यद्यन्यस्य महीपते ।
 तत्त्व सत्रप्रतिच्छन्ना मयि नार्हसि गृहितुम् ॥ ५२ ॥

न राजानं मृषा गच्छेन्न द्विजार्ति कथञ्चन ।
 न द्वियं स्त्रीगुणोपेतां हन्युर्ह्येते मृषा गताः ॥ ५३ ॥
 राक्षां हि बलमैश्वर्यं ब्रह्म ब्रह्मविदां बलम् ।
 रूपयौवनसौभाग्यं स्त्रीणां बलमनुत्तमम् ॥ ५४ ॥
 अत एतैर्वलैरेव बलिनः स्वार्थमिच्छताः ।
 आर्जवेनाभिगन्तव्या विनाशाय ह्यनार्जवम् ॥ ५५ ॥
 सा त्वं जार्तिं धृतं वृत्तं भावं प्रकृतिमात्मनः ।
 हृत्यमागमने चैव वस्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ ५६ ॥

भीष्म०— इत्येतैरसुखैर्वाग्यैरसुकैरसमञ्जसैः ।
 प्रत्यादिष्टा नरेन्द्रेण सुलभा न व्यकम्पत ॥ ५७ ॥
 उक्त्वान्ये तु नृपतौ सुलभा वारुदर्शना ।
 ततश्चारुतरं वान्यं प्रचक्रामाथ भाषितुम् ॥ ५८ ॥

सुलभा०— नवमिर्नवमिधैव दोषैर्वाग्वुद्धिदूषणैः ।
 अपेतमुपपन्नार्थमष्टादशगुणान्वितम् ॥ ५९ ॥
 सौक्ष्म्यं साङ्ख्यिकमौ चोभौ निर्णयः सप्रयोजनः ।
 पञ्चैतान्यर्थजातानि वान्यमित्युच्यते नृप ॥ २५६० ॥
 पपामेकैकशोऽर्थानां सौक्ष्म्यादीनां स्वलक्षणम् ।
 शृणु संसार्यमाणानां पदार्थपदवान्यतः ॥ ६१ ॥
 ज्ञानं शेषेषु भिन्नेषु यदा मेदेन वर्तते ।
 यत्राधिवासिनी बुद्धिस्तत्सौक्ष्म्यमिति वर्तते ॥ ६२ ॥
 दोषाणां च गुणानां च प्रमाणं प्रविभागतः ।
 कञ्चिदर्थमभिप्रेत्य सा सङ्ख्येत्युपधार्यताम् ॥ ६३ ॥
 इदं पूर्वमिदं पश्चादुक्तव्यं यद्विवक्षितम् ।
 भ्रमयोग तमप्याहुर्वाग्यं वान्यविदो जनाः ॥ ६४ ॥
 धर्मकामार्थमोक्षेषु प्रतिष्ठाय विशेषतः ।
 इदं तदिति वान्यान्ते प्रोच्यते स विनिर्णयः ॥ ६५ ॥

इच्छाद्वेषमरैर्दुःखैः प्रकर्षो यत्र जायते ।
 तत्र या नृपते वृत्तिस्तत्प्रयोजनमिष्यते ॥ ६६ ॥
 तान्येतानि यथोक्तानि सौक्ष्म्यादीनि जनाधिप ।
 एकार्थसमवेतानि वाक्यं मम निशामय ॥ ६७ ॥
 उपेतार्यमभिधाय न्यायधृत्तं न आधिकम् ।
 नादलक्ष्णं न च संदिग्धं वक्ष्यामि परमं ततः ॥ ६८ ॥
 न गुर्वक्षरसंयुक्तं पराङ्मुखमुखं न च ।
 नानृतं न त्रिगुणेण त्रिरुद्धं नाप्यसंस्मृतम् ॥ ६९ ॥
 न न्यूनं कष्टशब्दं वा विक्रमाभिहितं न च ।
 न शेषमनुकल्पेन निष्कारणमहेतुकम् ॥ ७० ॥
 कामात्क्रोधाद्भयाद्गोभादैन्याद्यानार्यकास्तथा ।
 ह्रीतोऽनुजोदातो मानाश्च वक्ष्यामि कथञ्चन ॥ ७१ ॥
 वक्ता श्रोता च वाक्यं च यदा त्वनिकलं नृप ।
 सममेति विवक्षायां तदा सोऽर्थः प्रकाशते ॥ ७२ ॥
 वक्तव्ये तु यदा वक्ता श्रोतारमयमन्य वै ।
 स्वार्थमाह परार्थं तत्तदा वाक्यं न रोहति ॥ ७३ ॥
 अथ यः स्वार्थमुत्सृज्य परार्थं ग्राह मानवः ।
 विशङ्का जायते तस्मिन् वाक्यं तदपि दोषयत् ॥ ७४ ॥
 यस्तु वक्ता द्वयोरर्थमविरुद्धं प्रभाषते ।
 श्रोतुश्चैवात्मनश्चैव स वक्ता नेतरो नृप ॥ ७५ ॥
 तदर्थवदिदं वाक्यं राज्ञेकमनाः शृणु ॥ ७६ ॥
 यथा जनु च काष्ठं च पांसवश्चोद्विन्दवः ।
 संश्लिष्टानि तथा राजन् प्राणिनामिह संभव ॥ ७७ ॥
 शब्दः स्पर्शो रसो रूपं गन्धः पञ्चेन्द्रियाणि च ।
 पृथगात्मान आत्मानं संश्लिष्टा जनुकाष्ठवत् ॥ ७८ ॥
 न चैषां चोदना काचिदस्तीत्येष विनिश्चयः ।
 एकैकस्येह विज्ञानं नास्त्यात्मनि तथा परे ॥ ७९ ॥

न वेद चक्षुश्चक्षुष्वं श्रोत्रं नात्मनि वर्तते ।
 तथैव व्यभिचारेण न वर्तन्ते परस्परम् ॥ २५८० ॥
 प्रमिलष्टं च न जानन्ति यथाऽऽप इव पांसवः ।
 बाह्यानन्यानपेक्षन्ते गुणांस्तानपि मे शृणु ॥ ८१ ॥
 रूपं चक्षुः प्रकाशश्च दर्शने हेतवत्त्वयः ।
 यथैवान्न तथाऽन्येषु ज्ञानक्षेत्रेषु हेतवः ॥ ८२ ॥
 ज्ञानक्षेत्रान्तरे तस्मिन्मनो नामापरो गुणः ।
 विचारयति येनायं निश्चये साध्यसाधुनी ॥ ८३ ॥
 द्वादशस्त्वपरस्तत्र बुद्धिर्नाम गुणः स्मृतः ।
 येन संशयपूर्वेषु बोद्धव्येषु व्यवस्यति ॥ ८४ ॥
 अथ द्वादशके तस्मिन् सत्त्वं नामापरो गुणः ।
 महासत्त्वोऽपसत्त्वो वा जन्तुर्येनानुमीयते ॥ ८५ ॥
 अहं कर्तेति चाप्यन्यो गुणस्तत्र चतुर्दशः ।
 ममायमिति येनायं मन्यते न ममेति च ॥ ८६ ॥
 अथ पञ्चदशो राजन् गुणस्तत्रापरः स्मृतः ।
 पृथक्कलासमूहस्य सामर्थ्यं तदिहोच्यते ॥ ८७ ॥
 गुणस्त्वेवापरस्तत्र सङ्घात इव षोडशः ।
 प्रवृत्तिर्यक्तिरित्येतौ गुणौ यस्मिन्समाश्रितौ ॥ ८८ ॥
 सुप्तासुखे जन्ममृत्यू लामालाभौ प्रियाप्रिये ।
 इति चैकोनविंशोऽयं द्वन्द्वयोग इति स्मृतः ॥ ८९ ॥
 ऊर्ध्वं चैकोनविंशत्या कालो नामापरो गुणः ।
 इतीमं विद्धि विंशत्या भूतानां प्रमवाप्ययम् ॥ २५९० ॥
 विंशकश्चैव सङ्घातो महाभूतानि पञ्च च ।
 सदसद्भाजयोगौ तु गुणावन्यौ प्रकाशकौ ॥ ९१ ॥
 इत्येवं विंशकश्चैव गुणाः सप्त च ये स्मृताः ।
 विधिः शुक्रं बलं चेति त्रय एते गुणाः परे ॥ ९२ ॥

विंशतिर्दश चैव हि गुणा सङ्ख्यानत स्मृता ।
 समग्रा यत्र वर्तन्ते तच्छरीरमिति स्मृतम् ॥ ९३ ॥
 अव्यक्तं प्रकृतिं त्वासा कलाना कश्चिदिच्छति ।
 व्यक्त चासा तथा चान्यः स्थूलदर्शी प्रपश्यति ॥ ९४ ॥
 अव्यक्तं यदि वा व्यक्तं द्वयीमथ चतुष्टयीम् ।
 प्रकृतिं सर्वभूताना पश्यन्त्यध्यात्मचिन्तका ॥ ९५ ॥
 येऽयं प्रकृतिरव्यक्ता कलाभिर्ब्यक्तता गता ।
 अहं च त्वं च राजेन्द्र ये चाप्यन्ये शरीरिण ॥ ९६ ॥
 बिन्दुन्यासादयोऽवस्था शुरुशोणितसंभवा ।
 यासामेष निपातेन कललं नाम जायते ॥ ९७ ॥
 कललाद्बुद्बुदोत्पत्तिं पंशी च बुद्बुदात् स्मृता ।
 पेश्यास्त्वक्काभिनिर्वृत्तिर्नखरोमाणि चाङ्गत ॥ ९८ ॥
 संपूर्णे नवमे मासि जन्तोर्जातस्य मैथिल ।
 जायते नामरूपत्व स्त्री पुमान् वेति लिङ्गत ॥ ९९ ॥
 जातमात्रं तु तद्रूपं दृष्ट्वा साग्ननखाङ्गुलि ।
 कौमारं रूपमापन्नं रूपतो नोपलभ्यते ॥ १०० ॥
 कौमाराद्यौवनं चापि स्थाविर्यं चापि यौवनात् ।
 भवेन प्रमयोगेन पूर्वं पूर्वं न लभ्यते ॥ १ ॥
 कलानां पृथगर्थानां प्रतिमेदः क्षणे क्षणे ।
 वर्तते सर्वभूतेषु सौक्ष्म्यात्तु न विभाव्यते ॥ २ ॥
 न चैषामत्ययो राजन् लक्ष्यते प्रभवो न च ।
 अयस्यायामवस्थाया दीपस्येवार्चिषो गति ॥ ३ ॥
 तस्याप्येवं प्रभावस्य सदश्वस्येव धावत ।
 अजस्रं सर्वलोफस्य कं कुतो वा न वा कुतः ॥ ४ ॥
 यस्येदं कस्य वा नेदं कुतो वेदं न वा कुतः ।
 सम्वन्धः कोऽस्ति भूताना स्वैरप्यवयवैरिह ॥ ५ ॥

यथाऽऽदित्यान्मणेश्चापि वीरुद्रयश्चैव पावकः ।
 जायन्त्येवं समुद्रयात्कलानामिव जन्तवः ॥ ६ ॥
 आत्मन्येवात्मनाऽऽत्मानं यथा त्वमनुपश्यसि ।
 एवमेवात्मनाऽऽत्मानं यथा त्वमनुपश्यसि ।
 एवमेवात्मनात्मानमन्यस्मिन् किं न पश्यसि ॥ ७ ॥
 यद्यात्मनि परस्मिंश्च समतामव्यवस्यसि ।
 अथ मां काऽसि कस्येति किमयमनुपृच्छसि ॥ ८ ॥
 इदं मे स्याद्विदं नेति द्वन्द्वैर्मुक्तस्य मैथिल ।
 काऽसि कस्य कुतो चेति वचनैः किं प्रयोजनम् ॥ ९ ॥
 रिपौ मित्रेऽथ मध्यस्थे विजये सन्धिविग्रहे ।
 कृतवान् यो महीपालः किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ १० ॥
 त्रिवर्गं सतथा व्यक्तं यो न वेदेह कर्मसु ।
 सङ्गयान् यत्त्रिवर्गेण किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ ११ ॥
 प्रिये वाऽप्यप्रिये वापि दुर्वले बलवत्यपि ।
 यस्य नास्ति समं बलुः किं तस्मिन्मुक्तलक्षणम् ॥ १२ ॥
 तद्वयुक्तस्य ते मोक्षे योऽभिमानो भवेन्नृप ।
 सुहृद्भिः सन्निवार्यस्तेऽविरक्तस्येव भेषजम् ॥ १३ ॥
 तानि तानि तु सन्धिचिन्त्य सङ्गस्थानान्यरिन्म ।
 आत्मनाऽऽत्मनि संपश्येत्किमन्यन्मुक्तलक्षणम् ॥ १४ ॥
 इमान्यन्यानि सूक्ष्माणि मोक्षमाश्रित्य कानिचित् ।
 चतुरङ्गप्रवृत्तानि सङ्गस्थानानि मे शृणु ॥ १५ ॥
 य इमां पृथिवीं कृत्स्नामेकच्छत्रां प्रशस्ति ह ।
 एक एव स वै राजा पुरमध्यावसत्युत ॥ १६ ॥
 तत्पुरे चैकमेवास्य गृहं यदधितिष्ठति ।
 गृहे शयनमप्येकं निशायां यत्र लीयते ॥ १७ ॥

शय्यार्थं तस्य चाप्यत्र स्त्री पूर्वमधितिष्ठति ।
 तदनेन प्रसङ्गेन फलेनैवेह युज्यते ॥ १८ ॥
 एयमेवोगभोगेषु भोजनाच्छादनेषु च ।
 गुणेषु परिमेयेषु निग्रहानुग्रहं प्रति ॥ १९ ॥
 परतन्त्रः सदा राजा स्वल्पेऽप्यपि प्रसज्यते ।
 सन्धिविग्रहयोगे च कुतो राघ्नः स्वतन्त्रता ॥ २० ॥
 स्त्रीषु व्रीडाप्रिहारेषु नित्यमस्यास्वतन्त्रता ।
 मन्त्रे चामात्यसमिती कुतस्तस्य स्वतन्त्रता ॥ २१ ॥
 यदा ह्याशापयत्यन्यास्तत्रास्योक्ता स्वतन्त्रता ।
 अवशः कार्यते तत्र तस्मिन्तस्मिन् क्षणे स्थितः ॥ २२ ॥
 स्वप्नकामो न लभते स्वप्नुं कार्यार्थिभिर्जनैः ।
 शयने चाप्यनुशातं सुप्तं उत्पाप्यतेऽवशः ॥ २३ ॥
 स्नाह्यालम्पि प्राशं जुहुष्यग्रीन्यजेत्यपि ।
 ब्रवीहि शृणु चापीति विवशः कार्यते परैः ॥ २४ ॥
 अभिगम्याभिगम्यैवं याचन्ते सततं नराः ।
 न चाप्युत्सहते दातुं वितरक्षी महाजनान् ॥ २५ ॥
 दाने कोऽक्षयोऽप्यस्य धैरं चास्याप्रयच्छत ।
 क्षणेनास्योपवर्तन्ते दोषा वैराग्यकारकाः ॥ २६ ॥
 प्राज्ञान् शूरास्तथैवाढ्यानेकस्थानपि शङ्कते ।
 भयमप्यभये राज्ञो वैश्वं नित्यमुपास्यते ॥ २७ ॥
 तथा चैते प्रदुष्यन्ति राजन् ये कीर्तिता भयाः ।
 तथैवास्य भयं तेभ्यो जायते पश्य यादृशम् ॥ २८ ॥
 सर्वं स्वे स्वे गृहे राजा सर्वः स्वे स्वे गृहे गृही ।
 निग्रहानुग्रहान् कुर्वन्तुल्यो जनक राजभिः ॥ २९ ॥
 पुत्रा दारास्तथैवात्मा कोशो मित्राणि सञ्चयाः ।
 परैः साधारणा ह्येते तैस्तैरेवास्य हेतुभिः ॥ ३० ॥

हतो देशः पुरं दग्धं प्रधानः कुञ्जरो मृतः ।
 लोकसाधारणेष्वेव मिथ्याज्ञानेन तप्यते ॥ ३१ ॥
 अमुक्तो मानसैर्दुःखैरिच्छाद्वेषभयोद्भवैः ।
 शिरोरोगादिभी रोगैस्तथैवामिनियन्तुमिः ॥ ३२ ॥
 द्वन्द्वैस्तैस्तैस्त्यपहतः सर्वतः परिशङ्कितः ।
 बहुप्रत्यर्थिकं राज्यमुपास्ते गणयन्निशाः ॥ ३३ ॥
 तदल्पसुखमत्यर्थं बहुदुःखमसारयत् ।
 तृणाग्निज्वलनप्रख्यं फेनबुद्बुदसन्निभम् ।
 को राज्यमभिपद्येत प्राप्य चोपशमं लभेत् ॥ ३४ ॥
 ममेदमिति यच्चेद् पुरं राष्ट्रं च मन्यसे ।
 बलं कोशममात्याश्च कस्यैतानि न वा नृप ॥ ३५ ॥
 मिनामात्यपुरं राष्ट्रं दण्डः कोशो महीपतिः ।
 सत्ताङ्गस्यास्य राज्यस्य त्रिदण्डयस्येव तिष्ठतः ।
 अन्योन्यगुणयुक्तस्य कः केन गुणतोऽधिकः ॥ ३६ ॥
 तेषु तेषु हि कालेषु तत्तदङ्गं विशिष्यते ।
 येन यत्तिष्ठ्यते कार्यं तत्प्राधान्याय कल्पते ॥ ३७ ॥
 सत्ताङ्गश्चैव सङ्घातस्त्रयश्चान्ये नृपोत्तम ।
 संभूय दशधर्गोऽयं भुङ्क्ते राज्यं हि राजवत् ॥ ३८ ॥
 यश्च राजा महोत्साहः क्षत्रधर्मो रतो भवेत् ।
 स तुप्येद्दशभागेन ततस्त्वन्यो दशावरः ॥ ३९ ॥
 नास्त्यसाधारणो राजा नास्ति राज्यमराजकम् ।
 राज्येऽसति कुतो धर्मो धर्मेऽसति कुतः परम् ॥ ४० ॥
 योऽप्यत्र परमो धर्मः पवित्रं राजराज्ययोः ।
 पृथिवी दक्षिणा यस्य सोऽश्वमेधो न युज्यते ॥ ४१ ॥
 साऽहमेतानि कर्माणि राजदुःखानि मैथिल ।
 समर्था शतशो वस्तुमयवाऽपि सदस्रशः ॥ ४२ ॥

स्वदेहे नाभिपद्मो मे कुतः परपरिग्रहे ।
 न मामेवंविधां युक्तामीदृशं वस्तुमर्हसि ॥ ४३ ॥
 ननु नाम त्वया मोक्षः कृत्स्नः पञ्चशिखाच्छ्रुतः ।
 सोपायः सोपनिषदः सोपासङ्गः सनिश्चयः ॥ ४४ ॥
 तस्य ते मुक्तसङ्गस्य पाशानाग्रम्य तिष्ठतः ।
 छत्रादिषु विशेषेषु पुनः सङ्गं कथं नृप ॥ ४५ ॥
 धृतं ते न धृतं मन्ये मृषा वापि धृतं धृतम् ।
 अथवा धृतसङ्काशं धृतमन्यच्छ्रुतं त्वया ॥ ४६ ॥
 अथापीमासु संशासु लौकिकीषु प्रतिष्ठसे ।
 अभिपद्मावरोधाभ्यां यद्वस्त्वं प्राकृतो यथा ॥ ४७ ॥
 सत्त्वेनानुप्रवेशो हि योऽयं त्वयि कृतो मया ।
 किं तवापरुतं तत्र यदि मुक्तोऽसि सर्वशः ॥ ४८ ॥
 नियमो ह्येषु वर्णेषु यतीनां शून्यवासिता ।
 शून्यमावेशयन्त्या च मया किं कस्य वृषितम् ॥ ४९ ॥
 न पाणिभ्यां न बाहुभ्यां पादोरुभ्यां न चानघ ।
 न गात्राययवैरन्यैः स्पृशामि त्वां नराधिप ॥ ५० ॥
 कुले महति जातेन ह्रीमता दीर्घदर्शिना ।
 नैतत्सदसि वस्तव्यं सद्वाऽसद्वा मिथः कृतम् ॥ ५१ ॥
 ब्राह्मणा गुरवश्चेमे तथा मान्या गुरुत्तमाः ।
 त्वं चाथ गुरुरप्येषामेवमन्योन्यगौरवम् ॥ ५२ ॥
 तदेवमनुसन्देह्य वाच्यावाच्यं परीक्षता ।
 स्त्रीपुंसोः समवायोऽयं त्वया वाच्यो न संसदि ॥ ५३ ॥
 यथापुष्करपर्णस्थं जलं तत्पर्णमस्पृशत् ।
 तिष्ठत्यस्पृशती तद्वत्त्वयि वत्स्यामि मैथिल ॥ ५४ ॥
 यदि चाथ स्पृशन्त्या मे स्पर्शं जानासि कञ्चन ।
 शानं कृतमवीजं ते कथं तेनेह भिक्षुणा ॥ ५५ ॥

स गार्हस्थ्याच्छ्रुतश्च त्वं मोक्षं चानाप्य दुर्विदम् ।
 उभयोरन्तराले वै वर्तसे मोक्षवार्तिकः ॥ ५६ ॥
 न हि मुक्तस्य मुक्तेन हस्त्यैकत्वपृथक्त्वयोः ।
 भावाभावसमायोगे जायते वर्णसङ्करः ॥ ५७ ॥
 घर्णाश्रमा. पृथक्त्वेन दृष्टार्यस्यापृथक्त्विनः ।
 नान्यदन्यदिति ज्ञात्वा नान्यदन्यत्र वर्तते ॥ ५८ ॥
 पाणौ कुण्ड तथा कुण्डे पयः पयसि मक्षिका ।
 आश्रिताश्रययोगेन पृथक्त्वेनाश्रिता. पुनः ॥ ५९ ॥
 न तु कुण्डे पयोभावः पयश्चापि न मक्षिका ।
 स्वयमेवाप्नुवन्त्येते भावा न तु पराश्रयम् ॥ ६० ॥
 पृथक्त्वाद्दृष्टत्वात्परं च वर्णसङ्करे स्वयैव च ।
 परस्परपृथक्त्वाच्च कथं ते वर्णसङ्करः ॥ ६१ ॥
 नास्मि घर्णोत्तमा जाता न वेद्या नावरा तथा ।
 तव राजन् सघर्णाऽस्मि शुद्धयोनिरनिष्पृता ॥ ६२ ॥
 प्रधानो नाम राजर्षिर्व्यक्त ते श्रोत्रमागतः ।
 कुले तस्य समुत्पन्नां सुलभां नाम विद्धि माम् ॥ ६३ ॥
 द्रोणश्च शतशङ्खश्च चक्रद्वारश्च पर्वतः ।
 मम सन्नेषु पूर्वमेवं चिता मयवता सह ॥ ६४ ॥
 साहं तस्मिन् कुले जाता भर्तार्यसति मद्विधे ।
 विनीता मोक्षधर्मेषु चराम्येका मुनिव्रतम् ॥ ६५ ॥
 नास्मि सत्रप्रतिच्छन्ना न परस्वापहारिणी ।
 न धर्मसङ्करकरी स्वधर्मेऽस्मि धृतरता ॥ ६६ ॥
 नास्थिरा स्वप्रतिज्ञायां नासमीक्ष्य प्रवादिनी ।
 नासमीक्ष्यागता चेह त्यत्सकाशं जनाधिप ॥ ६७ ॥
 मोक्षे ते भावितां बुद्धिं धृत्वाऽहं कुशलैरिणी ।
 तव मोक्षस्य चाप्यस्य जिज्ञासार्थमिहागता ॥ ६८ ॥

न वर्गस्था ब्रवीम्येतत्स्वपक्षपरपक्षयो ।

मुक्तो व्यायच्छते यश्च शान्तौ यश्च न शाम्यति ॥ ६९ ॥

यथा शून्ये पुरागारे मिथुरेका निशा वसेत् ।

तथाऽहं त्वच्छरीरेऽस्मिन्निमा वत्स्यामि शर्वरीम् ॥ २६७० ॥

साऽहं मानप्रदानेन वागातिथ्येन चार्चिता ।

सुता सुशरण प्रीता श्वो गमिष्यामि मैथिल ॥ ७१ ॥

भीष्म०- इत्येतानि स वान्यानि हेतुमन्त्पर्यवन्ति च ।

श्रुत्वा नाभिजगौ राजा किञ्चिदन्यदतःपरम् ॥ २६७२ ॥

आदिपर्वत श्लोका ॥ १३४६८ ॥

॥ इति श्रीमहाभारतसारे शान्तिपर्व समाप्तम् ॥

महाभारतसारः

१३. अनुशासनपर्व

- नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
- देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥
- दानधर्माः, कर्मणः प्राबल्यम्

(अ. १) शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।

युधि०- स्वकृते का तु शान्तिः स्याच्छमाद्वहुविधादपि ॥ १ ॥

सचिरेणावसित्काङ्क्षं प्रसवन्तं यथाबलम् ।

त्वां दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्र सीदे वर्णस्त्रिवाग्नुजम् ॥ २ ॥

इदं तु धार्तराष्ट्रस्य धेयो मन्ये जनाधिप ।

इमानवस्थां संप्राप्तं यदसौ त्वां न पश्यति ॥ ३ ॥

सोऽहं तथ ह्यन्तकरः सुहृद्वधकरस्तथा ।

न शान्तिमधिगच्छामि पश्यंस्त्वां दुःखितं क्षितौ ॥ ४ ॥

अन्यस्मिन्नपि लोके वै यथा मुच्येम किल्बिषात् ।

तथा प्रशाधि मां राजन् मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ५ ॥

मीमा०- परतन्त्रं कथं हेतुभात्मानमनुपश्यसि ।

कर्मणां हि महामाग सूक्ष्मं होतदतीन्द्रियम् ॥ ६ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

संवादं मृत्युगौतम्योः काललुब्धरुपभगौ ॥ ७ ॥

गौतमी नाम कौन्तेय स्वविय शमसंयुता ।

सर्पेण दष्टं स्वं पुत्रमपश्यद्गतचेतनम् ॥ ८ ॥

अथ तं क्षायुपाशेन बद्ध्वा सर्पममर्पितः ।

लुब्धकोऽर्जुनको नाम गौतम्याः समुपानयत् ॥ ९ ॥

भीष्म०— सप्तोऽथार्जुनकं ग्राह्यं श्रुतं ते मृत्युभाषितम् ।
नानागसं मां पाशेन सन्तापयितुमर्हसि ॥ २१ ॥

लुब्धक०— मृत्योः श्रुतं मे वचनं तव चैव भुजङ्गम् ।
नैव तावददोषत्वं भवति त्वयि पन्नग ॥ २२ ॥
मृत्युस्त्यं चैव हेतुर्हि बालस्यास्य विनाशने ।
उभयं कारणं मन्ये न कारणमकारणम् ॥ २३ ॥

भीष्म०— अयोपगम्य फालस्तु तस्मिन् धर्मार्थसंशये ।
अप्रवीत्पन्नगं मृत्युं लुब्धं चार्जुनकं तथा ॥ २४ ॥

काल०— न ह्ययं नाप्ययं मृत्युर्नायं लुब्धकः पन्नगः ।
किल्बिषी जन्तुमरणे न वयं हि प्रयोजकाः ॥ २५ ॥
अकरोद्यदयं कर्म तन्नोऽर्जुनकं चोदकम् ।
विनाशहेतुर्नान्योऽस्य धृष्यतेऽयं स्वकर्मणा ॥ २६ ॥
यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ।
एवमात्मकृतं कर्म मानयः प्रतिपद्यते ॥ २७ ॥
यथा छायातपौ नित्यं सुसम्बद्धौ निरन्तरम् ।
तथा कर्म च कर्ता च सैव द्वायात्मकर्मभिः ॥ २८ ॥
तस्मिंस्तथा मुवाणे तु ग्राहणी गौतमी नृप ।
स्वकर्मप्रत्यक्षोलोकान् मत्वाऽर्जुनकमप्रवीत् ॥ २९ ॥
नैव कालो न भुजगो न मृत्युरिह कारणम् ।
स्वकर्मभिरयं बालः कालेन निधनं गतः ॥ ३० ॥
मया च तत्कृतं कर्म येनायं मे मृतः सुतः ।
यातु फालस्तथा मृत्युर्मुञ्चार्जुनकः पन्नगम् ॥ ३१ ॥

भीष्म०— ततो यथागतं अमुर्मृत्युः कालोऽथ पन्नगः ।
अमूद्विशोकोऽर्जुनको विशोका चैव गौतमी ॥ ३२ ॥
एतच्छ्रुत्वा शमं गच्छ मा भूः शोकपरो नृप ।
स्वकर्मप्रत्यक्षोलोकान् सर्वे गच्छन्ति वै नृप ॥ ३३ ॥

नैव त्वया कृतं कर्म नापि दुर्योधनेन वै ।

कालेनैतत्कृतं विद्धि निहता येन पार्थिवाः ॥ ३४ ॥

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा बभूव विगतज्वरः ।

युधिष्ठिरो महातेजाः पप्रच्छेदं च धर्मवित् ॥ ३५ ॥

(अ. २) भूयस्तु श्रोतुमिच्छामि धर्मार्थसहितं नृप ।

युधि०- कथ्यमानं त्वया किञ्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३६ ॥

भीष्म०- गृहस्थस्य हि धर्मोऽग्न्यः संप्राप्तातिथिपूजनम् ॥ ३७ ॥

अतिथिः पूजितो यस्य गृहस्थस्य तु गच्छति ।

नान्यस्तस्मात्परो धर्म इति प्राहुर्मनीषिणः ॥ ३८ ॥

तस्माद्गृहाश्रमस्थस्य नान्यद्वैवतमस्ति वै ।

ऋतेऽतिथिं न रक्ष्याद्य मनसैतद्विचारय ॥ ३९ ॥

अतिथिः पूजितो यदि ध्यायते मनसा शुभम् ।

न तत्कतुशतं नापि तुल्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ४० ॥

पात्रं त्रतिथिमासाद्य शीलाढ्यं यो न पूजयेत् ।

स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥ ४१ ॥

विश्वामित्रस्य ब्रह्मर्षित्वम्

(अ. ३) ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्राप्यं त्रिभिर्वर्णैर्नराधिप ।

युधि०- कथं प्राप्तं महाराज क्षत्रियेण महात्मना ॥ ४२ ॥

विश्वामित्रेण धर्मात्मन् ब्राह्मणत्वं नरर्षभ ।

श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४३ ॥

(अ. ४) कुशिकस्यात्मजः श्रीमान् गाधिर्नाम जनेश्वरः ।

भीष्म०- अपुत्रः प्रसवेनार्थी वनवासमुपावसत् ॥ ४४ ॥

कन्या जज्ञे सुतात्तस्य वने निवसतः सतः ।

नाम्ना सत्यवती नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ ४५ ॥

तां वने भार्गवः श्रीमांश्च्यवनस्यात्मसंभवः ।

ऋचीक इति विख्यातो विपुले तपसि स्थितः ॥ ४६ ॥

स तां न प्रददौ तस्मै ऋचीकाय महात्मने ।
 दरिद्र इति मत्वा वै गाधिः शत्रुनिवर्हणः ॥ ४७ ॥
 प्रत्याख्याय पुनर्यान्तमब्रवीद्राजसत्तमः ।
 शुष्कं प्रदीयतां मह्य ततो वन्स्यसि मे सुताम् ॥ ४८ ॥
 चन्द्ररश्मिप्रकाशानां हयानां वातरंहसाम् ।
 एकतः श्यामकर्णानां सहस्रं देहि भार्गव ॥ ४९ ॥
 ततः स भृगुशार्दूलश्च्यवनस्यात्मजः प्रभुः ।
 अभ्रवीद्वरुणं देवमादित्यं पतिमम्भसाम् ॥ ५० ॥
 एकतः श्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
 सहस्रं वातवेगानां भिक्षे त्वां देवसत्तम ॥ ५१ ॥
 तथेति वरुणो देव आदित्यो भृगुसत्तमम् ।
 उवाच यत्र ते छन्दस्तत्रोत्थास्यन्ति याजिनः ॥ ५२ ॥
 ध्यातमात्रं ऋचीमेन हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
 गङ्गाजलात्समुत्तस्थौ सहस्रं विपुलौजसाम् ॥ ५३ ॥
 अदूरे कान्यकुब्जस्य गङ्गायास्तीरमुत्तमम् ।
 अभ्यर्तीयं तदद्यापि मानवेः परिचक्ष्यते ॥ ५४ ॥
 ततो वै गाधये तात सहस्रं याजिनां शुभम् ।
 ऋचीकः प्रददौ प्रीतः शुष्कार्थं तपतां वरः ॥ ५५ ॥
 ततः स विस्मितो राजा गाधिः शापभयेन च ।
 वदौ तां समलङ्कृत्य कन्यां भृगुसुताय वै ॥ ५६ ॥
 जग्राह विधिवत्पाणिं तस्या ब्रह्मर्पिसत्तमः ।
 सा च तं पतिमासाद्य परं हर्षमवाप ह ॥ ५७ ॥
 स तृतीयं च ब्रह्मर्पिस्तस्या वृत्तेन मारुत ।
 छन्दयामास चैवनां वरेण वरवर्णिनीम् ॥ ५८ ॥
 मात्रे तत्सर्वमाचख्यौ सा कन्या राजसत्तम ।
 अथ तामब्रवीन्माता सुतां किञ्चिदवाद्मुखीम् ॥ ५९ ॥

नैव त्वया कृतं कर्म नापि दुर्योधनेन वै ।

कालेनैतत्कृतं विद्धि निहता येन पार्थिवाः ॥ ३४ ॥

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा बभूव विगतज्वरः ।

युधिष्ठिरो महातेजाः पप्रच्छेदं च धर्मवित् ॥ ३५ ॥

(अ. २) भूयस्तु श्रोतुमिच्छामि धर्मार्थसहितं नृप ।

युधि०- कथ्यमानं त्वया किञ्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३६ ॥

भीष्म०- गृहस्थस्य हि धर्मोऽग्न्यः संप्राप्तातिथिपूजनम् ॥ ३७ ॥

अतिथिः पूजितो यस्य गृहस्थस्य तु गच्छति ।

नान्यस्तस्मात्परो धर्म इति प्राहुर्मनीषिणः ॥ ३८ ॥

तस्माद्गृहाश्रमस्थस्य नान्यद्वैवतमस्ति वै ।

ऋतेऽतिथिं न रक्ष्याध्न मनसैतद्विचारय ॥ ३९ ॥

अतिथिः पूजितो यद्धि ध्यायते मनसा शुभम् ।

न तत्कृतुशक्तेनापि तुल्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ४० ॥

पात्रं त्वतिथिमासाद्य शीलाढ्यं यो न पूजयेत् ।

स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥ ४१ ॥

विश्वामित्रस्य ब्रह्मर्षित्वम्

(अ. ३) ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्राप्यं त्रिभिर्वर्णैर्नैराधिप ।

युधि०- कथं प्राप्तं महाराज क्षत्रियेण महात्मना ॥ ४२ ॥

विश्वामित्रेण धर्मात्मन् ब्राह्मणत्वं न रक्षेत् ।

श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ४३ ॥

(अ. ४) कुशिकस्यात्मजः श्रीमान् गाधिर्नाम जनेश्वरः ।

भीष्म०- अपुत्रः प्रसवेनार्थी वनवासमुपावसत् ॥ ४४ ॥

कन्या जज्ञे सुतात्तस्य वने निवसतः सतः ।

नाम्ना सत्यवती नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ ४५ ॥

तां वने भार्गवः धीमांश्च्यवनस्यात्मसंभवः ।

ऋचीक इति विख्यातो विपुले तपसि स्थितः ॥ ४६ ॥

स तां न प्रददौ तस्मै ऋचीकाय महात्मने ।
 दद्वि इति मत्वा वै गाधिः शत्रुनिघर्हणः ॥ ४७ ॥
 प्रत्याख्याय पुनर्यान्तमग्रवीद्राजसत्तमः ।
 शुल्कं प्रदीयतां मह्यं ततो वत्स्यसि मे सुताम् ॥ ४८ ॥
 चन्द्ररश्मिप्रकाशानां हयानां वातरंहसाम् ।
 पफतः श्यामकर्णानां सहस्रं देहि भार्गव ॥ ४९ ॥
 ततः स भृगुशार्दूलश्च्यवनस्यात्मजः प्रभुः ।
 अग्रवीद्वरुणं देवमादित्यं पतिमम्भसाम् ॥ ५० ॥
 पफतः श्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
 सहस्रं वातवेगानां भिक्षे त्वां देवसत्तम ॥ ५१ ॥
 तथेति वरुणो देव आदित्यो भृगुसत्तमम् ।
 उवाच यत्र ते छन्दस्तत्रोत्थास्यन्ति वाजिनः ॥ ५२ ॥
 ध्यातमात्रं ऋचीकेन हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।
 गङ्गाजलात्समुत्तस्यौ सहस्रं विपुलौजसाम् ॥ ५३ ॥
 भदूरे कान्यकुब्जस्य गङ्गायास्तीरमुत्तमम् ।
 अश्वतीर्थं तद्द्यापि मानवैः परिष्वस्यते ॥ ५४ ॥
 ततो वै गाधये तात सहस्रं वाजिनां शुभम् ।
 ऋचीकः प्रददौ प्रीतः शुल्कार्यं तपतां वरः ॥ ५५ ॥
 ततः स विस्मितो राजा गाधिः शापभयेन च ।
 ददौ तां समलङ्कृत्य कन्यां भृगुसुताय वै ॥ ५६ ॥
 जग्राह विधिवत्पाणिं तस्या ब्रह्मर्षिसत्तमः ।
 सा च तं पतिमासाद्य परं हर्षमवाप ह ॥ ५७ ॥
 स तुतोष च ब्रह्मर्षिस्तस्या वृत्तेन भारत ।
 छन्दयामास चैवैनां वरेण वरचर्णिनीम् ॥ ५८ ॥
 मात्रे तत्सर्वमाचख्यौ सा कन्या राजसत्तम ।
 अथ तामग्रवीन्माता सुतां किञ्चिदवाद्मुखीम् ॥ ५९ ॥

ममापि पुत्रि भर्ता ते प्रसादं कर्तुमर्हति ।
 अपत्यस्य प्रदानेन समर्थश्च महातपाः ॥ ६० ॥
 ततः सा त्वरितं गत्वा तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।
 मातुश्चिकीर्षितं राजन् ऋचीकस्तामथाब्रवीत् ॥ ६१ ॥
 गुणवन्तमपत्यं सा अचिराज्जनयिष्यति ।
 मम प्रसादात्कल्याणि माऽभूत्ते प्रणयोऽन्यथा ॥ ६२ ॥
 तव चैव गुणश्लाघी पुत्र उत्पत्स्यते महान् ।
 अस्मद्वंशकरः श्रीमान् सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६३ ॥
 ऋतुस्नाता च साऽश्वत्थ त्वं च वृक्षमुदुम्यरम् ।
 परिष्वजेथा. कल्याणि तत एवमवाप्स्यथ. ॥ ६४ ॥
 चरुद्वयमिदं चैव मन्त्रपूतं शुचिस्मिते ।
 त्वं च सा चोपभुञ्जीत तत पुत्रायवाप्स्यथ. ॥ ६५ ॥
 ततः सत्यवती हृष्टा मातरं प्रत्यभाषत ।
 यदृचीरेल कथितं तद्याचप्यौ चरुद्वयम् ॥ ६६ ॥
 तामुवाच ततो माता सुतां सत्यवतीं तदा ।
 पुत्रि पूर्वोपपन्नाया. कुरुष्व वचनं मम ॥ ६७ ॥
 भर्ता य एव दत्तस्ते चरुर्मन्त्रपुरस्कृत. ।
 एन प्रयच्छ मह्य त्वं मदीय त्वं गृहाण च ॥ ६८ ॥
 व्यत्यासं वृक्षयोश्चापि करवाच शुचिस्मिते ।
 यदि प्रमाण वचन मम मातुरनिन्दिते ॥ ६९ ॥
 स्वमपत्यं विशिष्टं हि सर्व इच्छत्यनाविलम् ।
 व्यक्तं भगवता चात्र वृत्तमेव भविष्यति ॥ ७० ॥
 ततो मे त्वच्छरौ भाव पादपे च सुमध्यमे ।
 कथं विशिष्टो भ्राता मे भवेदित्येव चिन्तय ॥ ७१ ॥
 तथा च वृत्तवत्यौ ते माता सत्यवती च सा ।
 अथ गर्भावनुप्राप्ते उभे ते वे युधिष्ठिर ॥ ७२ ॥

दृष्ट्वा गर्भमनुप्राप्तां भार्यां स च महानृपिः ।
 उवाच तां सत्यवतीं दुर्मना भृगुसत्तमः ॥ ७३ ॥
 व्यत्यासेनोपयुक्तस्ते चरुर्व्यक्तं भविष्यति ।
 व्यत्यासः पादपे चापि सुव्यक्तं ते कृतः शुमे ॥ ७४ ॥
 मया हि विश्वं यद्रह्यं त्वच्चरौ सन्निवेशितम् ।
 क्षत्रधीर्यं च सकलं चरौ तस्या निवेशितम् ॥ ७५ ॥
 व्यत्यासस्तु कृतो यस्मात्त्वया मात्रा च ते शुमे ।
 तस्मात् सा ब्राह्मणं श्रेष्ठं माता ते जनयिष्यति ॥ ७६ ॥
 क्षत्रियं तृप्रकर्माणं त्वं भद्रे जनयिष्यसि ।
 न हि ते तत्कृतं साधु मातृस्नेहेन भाविनि ॥ ७७ ॥
 सा भुत्वा शोकसन्तप्ता पपात वरचणिनी ।
 भूमौ सत्यवती राजञ्जिद्वेव रुचिरा लता ॥ ७८ ॥
 प्रतिलभ्य च सा संज्ञां शिरस्ता प्रणिपत्य च ।
 उवाच भार्या भर्तारं गाधेयी भार्गवर्षभम् ॥ ७९ ॥
 प्रसादयन्त्यां भार्यायां मयि ब्रह्मविद्गं वर ।
 प्रसादं कुरु विप्रैरे न मे स्यात् क्षत्रियः सुतः ॥ ८० ॥
 कामं ममोप्रकर्मा वे पौत्रो भवितुमर्हति ।
 न तु मे स्यात्सुतो ब्रह्मज्ञेय मे दीयतां वरः ॥ ८१ ॥
 एषमस्तिवति होवाच स्वां भार्यां सुमहातपाः ।
 ततः सा जनयामास जमदग्निं सुतं शुभम् ॥ ८२ ॥
 विश्वामित्रं चाजनयद्वाधिभार्या यशस्विनी ।
 ऋषेः प्रसादाद्राजेन्द्र ब्रह्मर्षेर्ब्रह्मवादिनम् ॥ ८३ ॥
 ततो ब्राह्मणतां यातो विश्वामित्रो महातपाः ।
 क्षत्रियः सोप्यथ तथा ब्रह्मवंशस्य कारकः ॥ ८४ ॥
 विश्वामित्रात्मजाः सर्वे मुनयो ब्रह्मवादिनः ।
 तथैव क्षत्रियो राजन् विश्वामित्रो महातपाः ।
 ऋचीकेनाहितं ब्रह्म परमेतद्गुधिष्ठिर ॥ ८५ ॥

शुकवाससंवादः, दैवपुरुषकारविचारः

(अ. ५) आनृशंस्यस्य धर्मज्ञ गुणान् भक्तजनस्य च ।

युधि०- धोतुमिच्छामि धर्मज्ञ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ८६ ॥

भीष्म०- अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

वाससस्य च संवादं शुकस्य च महात्मनः ॥ ८७ ॥

धिपये काशिराजस्य ग्रामाश्रिप्य लुब्धकः ।

सखियं काण्डमादाय मृगयामास वै मृगम् ॥ ८८ ॥

तत्र चामिपलुब्धेन लुब्धकेन महावने ।

अविदूरे मृगाक्षं दृष्ट्वा बाणः प्रतिसमाहितः ॥ ८९ ॥

तेन दुर्वारितास्त्रेण निमित्तचपलेपुणा ।

महान् वनतलस्तत्र विद्धो मृगजिघांसया ॥ ९० ॥

स तीक्ष्णविषदिग्धेन शरेणातिबलात्क्षतः ।

उत्सृज्य फलपत्राणि पादपः शोषमागतः ॥ ९१ ॥

तस्मिन्बृक्षे तथाभूते कोटरेषु चिरोयितः ।

न जहाति शुको वासं तस्य भक्त्या वनस्पतेः ॥ ९२ ॥

निष्पचारो निराहारो ग्लानः शिथिलवागपि ।

कृतशः सह बृक्षेण धर्मात्मा सोऽप्यशुष्यत ॥ ९३ ॥

ततो ब्राह्मणवेवेण मानुषं रूपमास्थित ।

अवतीर्य महीं शरुस्त पक्षिणमुवाच ह ॥ ९४ ॥

शुक भोः पक्षिणां श्रेष्ठ दाक्षेयी सुप्रजा त्वया ।

पृच्छे त्वां शुकमेनं त्वं कस्मान्न त्यजसि द्रुमम् ॥ ९५ ॥

अथ पृष्टः शुकः प्राह मूर्ध्ना समभिवाच तम् ।

स्यागतं देवराज त्वं विज्ञातस्तपसा मया ॥ ९६ ॥

तमेवं शुभकर्माणं शुकं परमधार्मिकम् ।

विजानन्नपि तां प्रीतिं पप्रच्छ बलसूदनः ॥ ९७ ॥

निष्पन्नमफलं शुष्कमशरण्यं पतत्रिणाम् ।
 किमर्थं सेवसे वृक्षं यदा महदिदं वनम् ॥ ९८ ॥
 तदुपश्रुत्य धर्मात्मा शुक्रः शक्रेण भाषितम् ।
 सुदीर्घमतिनिःश्वस्य दीनो वाक्यमुवाच ह ॥ ९९ ॥
 अततिक्रमणीयानि दैवतानि शचीपते ।
 यन्नाभवत्तव प्रश्नस्तन्निबोध सुराधिप ॥ १०० ॥
 अस्मिन्नहं द्रुमे जातः साधुभिश्च गुणैर्युतः ।
 बालभावेन सङ्गुप्तः शत्रुभिश्च न धर्षितः ॥ १०१ ॥
 किमनुकोदय वैफल्यमुत्पादयसि मेऽनघ ।
 आनृसस्याभियुक्तस्य भक्तस्यानन्यगस्य च ॥ १०२ ॥
 अनुकोशो हि साधूनां महद्धर्मस्य लक्षणम् ।
 अनुकोशश्च साधूनां सदा प्रीतिं प्रयच्छति ॥ १०३ ॥
 अतस्तुं देवदेवानामाधिपत्ये प्रतिष्ठितः ।
 नाहंसे मां सहस्राक्ष द्रुमं त्याजयितुं चिरात् ॥ १०४ ॥
 समर्थमुपजीव्येमं त्यजेयं कथमद्य वै ॥ १०५ ॥
 तस्य चान्धेन सौम्येन हर्षितः पाकशासनः ।
 पिष्टित्वा च दृढां भक्तिं तां शुक्रे शीलसम्पदम् ।
 प्रीतः क्षिप्रमयो वृक्षममृतेनावसिकवान् ॥ १०६ ॥
 ततः फलानि पत्राणि शाखाश्चापि मनोहराः ।
 शुक्रस्य दृढमकित्वाच्छ्रीमत्तां प्राप स द्रुमः ॥ १०७ ॥
 शुक्रश्च कर्मणा तेन आनृशस्यमृतेन वै ।
 आयुषोऽन्ते महाराज प्राप शक्रसलोकताम् ॥ १०८ ॥
 एवमेव मनुष्येन्द्र भक्तिमन्तं समाश्रितः ।
 सवार्थसिद्धिं लभते शुक्रं प्राप्य यथा द्रुमः ॥ १०९ ॥

(अ. ९) पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।

शुचि०- देवे पुण्यकारे च किंस्विच्छ्रेष्ठतरं भवेत् ॥ ११० ॥

मीष्म०- नारीजं जायते किञ्चिन्न धीजेन विना फलम् ।

धीजाद्वीजं प्रभवति वीजादेव फलं स्मृतम् ॥ १११ ॥

यादृशं वपते बीजं क्षेत्रमासाद्य कर्षकः ।
 सुकृते दुष्टते वापि तादृशं लभते फलम् ॥ ११२ ॥
 यथा बीजं विना क्षेत्रमुत्तं भवति निष्फलम् ।
 तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ॥ ११३ ॥
 क्षेत्रं पुरुषकारस्तु दैवं बीजमुदाहृतम् ।
 क्षेत्रबीजसमायोगात्ततः सस्यं समृद्धयते ॥ ११४ ॥
 कर्मणः फलनिर्वृतिं स्वयमभ्राति कारकः ।
 प्रत्यक्षं दृश्यते लोके कृतस्यापकृतस्य च ॥ ११५ ॥
 शुमेन कर्मणा सौर्यं दुःखं पापेन कर्मणा ।
 कृतं फलति सर्वत्र नाकृतं भुज्यते क्वचित् ॥ ११६ ॥
 कृती सर्वत्र लभते प्रतिष्ठां भाग्यसंयुताम् ।
 अकृती लभते भ्रष्टः क्षते क्षारावसेचनम् ॥ ११७ ॥
 ज्योतींषि त्रिदशा नागा यक्षाश्चन्द्रार्कमावृताः ।
 सर्वे पुरुषकारेण मानुष्याद्देवतां गताः ॥ ११८ ॥
 अकृत्वा मानुषं कर्म यो दैवमनुवर्तते ।
 घृथा भ्राम्यति संप्राप्य पतिं क्लीबमिषाङ्गना ॥ ११९ ॥
 कृतः पुरुषकारस्तु दैवमेवानुवर्तते ।
 न दैवमकृते किञ्चित्कस्यचिदातुमर्हति ॥ १२० ॥
 यथाऽग्निः पवनोऽद्भूतः सुसूक्ष्मोऽपि महान् भवेत् ।
 तथा कर्मसमायुक्तं दैवं साधु विवर्तते ॥ १२१ ॥
 यथा तैलक्षयाद्दीपः प्रहासमुपगच्छति ।
 तथा कर्मक्षयाद्दैवं प्रहासमुपगच्छति ॥ १२२ ॥

विपुलमपि घनौघं प्राप्य भोगान् स्त्रियो वा
 पुरुष इह न शक्तः कर्महीनो हि भोक्तुम् ।
 सुनिहितमपि चार्थं दैवतै रक्ष्यमाणं
 पुरुष इह महात्मा प्राप्नुते नित्ययुक्तः ॥ १२३ ॥

श्रीरुक्मिणीसंवादः, लोकयात्राकथनम्

(अ. ११) कीदृशे पुरुषे तात स्त्रीषु वा भरतर्षभ ।

युधि०- श्रीः पद्मा वसते नित्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १२४ ॥

श्रीपद्म- अत्र ते वर्णयिष्यामि यथावृत्तं यथाश्रुतम् ।

रुक्मिणी देवकीपुत्रसन्निधौ पर्यपृच्छत ॥ १२५ ॥

नारायणस्याङ्गरुगतां ज्वलन्तीं

दृष्ट्वा श्रियं पद्मसमानघर्णाम् ।

कौतूहलाद्विस्मितचारनेना

प्रपृच्छ माता मकरध्वजस्य ॥ १२६ ॥

कानीह भूतान्युपसेवसे त्वं

सन्तिष्ठसे कानिच सेवसे त्वम् ।

तानि त्रिलोकेश्वरभूतकान्ते

तत्प्रेन मे ब्रूहि महर्षिकल्पे ॥ १२७ ॥

श्री०-

वसामि नित्यं सुभगे प्रगल्भे

दक्षे नरे कर्मणि वर्तमाने ।

भक्तोद्यते देवपरे वृत्तज्ञे

जितेन्द्रिये नित्यमुद्वीर्णसत्प्रे ॥ १२८ ॥

नारुर्मशीले पुरुषे वसामि

न नास्तिके साङ्गिके वृत्तज्ञे ।

न भिक्षवृत्ते न मृशंसवर्णे

न चापि चोरे न गुरुष्वमूये ॥ १२९ ॥

स्ववर्मशीलेषु च घर्मपित्सु

धृष्टोपसेवानिरते च दान्ते ।

वृत्तात्मनि क्षान्तिपरे समर्थे

क्षान्तासु दान्तासु तथाऽवलासु ।

सत्यस्यभावाज्जवसयुतासु

वसामि देवद्विजपूजिकासु ॥ १३० ॥

प्रकीर्णभाण्डामनपेक्ष्यकारिणीं
 सदा च भर्तुं प्रतिकूलवादिनीम् ।
 परस्य वेदमाभिरतामलज्जा-
 मेवविद्या ता परिवर्जयामि ॥ १३१ ॥

पापामचोक्षामबलेहिनीं च
 व्यपेतधैर्या कलहप्रिया च ।
 निद्राभिभूता सततं शयाना
 मेवविद्या ता परिवर्जयामि ॥ १३२ ॥

सत्यासु नित्यं प्रियदर्शनासु
 सौभाग्ययुक्तासु गुणान्वितासु ।
 वसामि नारीषु पतिव्रतासु
 कल्याणशीलासु विभूषितासु ॥ १३३ ॥

वसामि फुल्लासु च पद्मिनीषु
 नदीषु हसस्वननादितासु ।
 मत्ते गजे गोवृषमे नरेन्द्रे
 सिंहासने सत्पुरुषेषु नित्यम् ॥ १३४ ॥

यस्मिन् जनो हव्यभुज जुहोति
 गोब्राह्मण चार्चति देवताश्च ।
 काले च पुण्यैर्वलय क्रियन्ते
 तस्मिन् गृहे नित्यमुपैमि वासम् ॥ १३५ ॥

स्वाध्यायनित्येषु सदा द्विजेषु
 क्षत्रे च घर्माभिरते सदैव ।
 वैश्ये च कृष्याभिरते वसामि
 शूद्रे च शुश्रूषणनित्ययुक्ते ॥ १३६ ॥

नारायणे त्वेकमना वसामि
 सर्वेण भावेन शरीरभूता ।

तस्मिन् हि धर्मः सुमहान्निविष्टो
ब्रह्मण्यता चात्र तथा प्रियत्वम् ॥ १३७ ॥

नाहं शरीरेण वसामि देवि
नैवं मया शक्यमिहामिघातुम् ।
भावेन यस्मिन्निवसामि पुंसि
स वर्धते धर्मयशोर्यकामैः ॥ १३८ ॥

(अ. १३) किं कर्तव्यं मनुष्येण लोकयात्राहितार्थिना
युधि०- कथं वै लोकयात्रां तु किंशीलश्च समाचरेत् ॥ १३९ ॥
मीप्स०- कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधम् ।
मनसा त्रिविधं चेद्य दशकर्मपयांस्त्यजेत् ॥ १४० ॥
प्राणातिपातः स्तैन्यं च परदारानयापि च ।
ग्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिधर्जयेत् ॥ १४१ ॥
असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतं तथा ।
चत्वारि वाचा राजेन्द्र न जल्पेन्नानुचिन्तयेत् ॥ १४२ ॥
अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् ।
कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् ॥ १४३ ॥
तस्माद्वाकायमनसा नाचरेदशुभं नरः ।
शुभाशुभान्याचरन् हि तस्य तस्याश्नुते फलम् ॥ १४४ ॥

(अ. १२) कीदृशाः साधवो विष्णोः केभ्यो दत्तं महाफलम् ।
युधि०- कीदृशानां च मोक्षतव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १४५ ॥
मीप्स०- अक्रोधना धर्मपराः सत्यनित्या दमे रताः ।
तादृशाः साधवो विष्णोस्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ १४६ ॥
साङ्गान्श्च चतुरो वेदानधीते यो द्विजर्षभ ।
पद्भ्यः प्रवृत्तः कर्मभ्यस्तं पात्रमृषयो विदुः ॥ १४७ ॥
ये त्वेवंगुणजातीयास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ।
सद्वत्तगुणमाप्नोति गुणाहोय प्रदायकः ॥ १४८ ॥

निशम्य च गुणोपेत ब्राह्मण साधुसम्मतम् ।
दूरादानाय्य सत्कृत्य सर्वतश्चापि पूजयेत् ॥ १४९ ॥

युधि०- धादृकाले च दैवे च पित्र्येऽपि च पितामहं ।
इच्छामीह त्वयाऽऽख्यातं विहितं यत्सुरर्षिभिः ॥ १५० ॥

भीष्म०- दैवं पौर्वाहिकं कुर्यादपराहे नृ पैतृकम् ।
मङ्गलाचारसम्पन्नं कृतशौचं प्रयत्नवान् ॥ १५१ ॥

मनुष्याणां तु मध्याहे प्रदद्यादुपपत्तिभिः ।
कालहीनं तु यद्दानं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ १५२ ॥

यावन्तं पतिता विप्रा जडोन्मत्तास्तथैव च ।
नैवेद्याप्यथ पित्र्ये वा राजशार्हन्ति केतनम् ॥ १५३ ॥

श्वित्री क्लीषश्च कुष्ठी च तथा यक्ष्महतश्च यः ।
अपस्मारी च यश्चान्धो राजशार्हन्ति केतनम् ॥ १५४ ॥

अनुयोक्ता च यो विप्रो अनुयुक्तश्च भारत ।
नार्हन्स्तावपि भ्रातृं ब्रह्मविक्रयिणौ हि तौ ॥ १५५ ॥

ऋणकर्ता च यो राजन्यश्च बाधुपिको नरः ।
प्राणिविक्रयवृत्तिश्च राजशार्हन्ति केतनम् ॥ १५६ ॥

क्षेत्रधर्मिणमप्याजौ केतयेत्कुलजं द्विजम् ।
न त्वेधं यणिजं तात भ्रात्रे च परिकल्पयेत् ॥ १५७ ॥

अग्निहोत्री च यो विप्रो ग्रामवासी च यो भवेत् ।
अस्तेनश्चातिथिश्च स राजन् केतनक्षमः ॥ १५८ ॥

सावित्रीं जपते यस्तु त्रिकालं भरतर्षभ ।
भिक्षावृत्तिं क्रियावाश्च स राजन् केतनक्षमः ॥ १५९ ॥

ब्रह्मविन्यनिर्दिष्टं स्त्रिया यच्चाजितं धनम् ।
अदेयं पितृविप्रेभ्यो यच्च क्लृप्यादुपाजितम् ॥ १६० ॥

(अ. २४) इदं मे तत्त्वतो राजन् वक्तुमर्हसि भारत ।

युधि०- अर्हिसयित्वाऽपि कथं ब्रह्महत्या विधीयते ॥ १६१ ॥

भीष्म०— ब्राह्मणं स्वयमाह्वय मिक्षार्थं कृशवृत्तिनम् ।
 वृषाणास्तीति यः पश्चात्तं विद्याब्रह्मवातिनम् ॥ १६२ ॥
 मध्यस्थस्येह विप्रस्य योऽनूचानस्य भारत ।
 वृत्तिं हरेति दुर्बुद्धिस्तं विद्याब्रह्मवातिनम् ॥ १६३ ॥
 गोकुलस्य तृपार्तस्य जलार्ये वसुधाधिप ।
 उत्पादयति यो विष्णुं तं विद्याब्रह्मवातिनम् ॥ १६४ ॥
 यः प्रवृत्तां धृतिं सम्यक् शास्त्रं वा मुनिभिः कृतम् ।
 दूषयत्यनभिधाय तं विद्याब्रह्मवातिनम् ॥ १६५ ॥
 आत्मजां रूपसंपन्नां महतीं सदृशे वरे ।
 न प्रयच्छति यः कन्यां तं विद्याब्रह्मवातिनम् ॥ १६६ ॥
 अधर्मनिरतो मूढो मिथ्या यो वे द्विजातिषु ।
 दद्यान्मर्मातिगं शोकं तं विद्याब्रह्मवातिनम् ॥ १६७ ॥
 चक्षुषा विप्रहीणस्य पद्मगुलस्य जडस्य वा ।
 हरेत् यो वै सर्वस्वं तं विद्याब्रह्मवातिनम् ॥ १६८ ॥
 आश्रमे वा वने वापि ग्रामे वा यदि वा पुरे ।
 अग्निं समुत्सृजेन्मोहात्तं विद्याब्रह्मवातिनम् ॥ १६९ ॥

गङ्गामाहात्म्यम्

(अ. २९) के देशाः के जनपदा आश्रमाः के च पर्वताः ।
 युधि०— प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ह्येषा नद्यः पितामह ॥ १७० ॥
 भीष्म०— ते देशास्ते जनपदास्तेऽऽश्रमास्ते च पर्वताः ।
 येषां भागीरथी गङ्गा मध्येनैति सखिहर ॥ १७१ ॥
 तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैस्त्यागेन वा पुनः ।
 गतिं तां न लभेज्जन्तुर्गङ्गां संसेव्य यां लभेत् ॥ १७२ ॥
 स्नातानां शुचिभिस्तोयैर्गाङ्गैः प्रयतात्मनाम् ।
 व्युष्टिर्भवति या पुंसां न सा क्रतुशतेरपि ॥ १७३ ॥

यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गातोयेषु तिष्ठति ।
 तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ १७४ ॥
 अपहत्य तमस्तीव्रं यथा मातुदये रविः ।
 तथाऽपहत्य पाप्मानं भाति गङ्गाजलोक्षितः ॥ १७५ ॥
 तिष्ठेद्युगंसहस्रं तु पदेनैकेन यः पुमान् ।
 मासमेकं तु गङ्गायां समौ स्यातां न वा समौ ॥ १७६ ॥
 भवन्ति निर्विषाः सर्पा यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनात् ।
 गङ्गाया दर्शनात्तद्वत्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १७७ ॥
 यथा सुराणाममृतं पितॄणां च यथा स्वधा ।
 सुधा यथा च नागानां तथा गङ्गाजलं नृणाम् ॥ १७८ ॥
 स्वायंभुवं यथा स्थानं सर्वेषां श्रेष्ठमुच्यते ।
 स्नातानां सरितां श्रेष्ठा गङ्गा तद्वदिदोच्यते ॥ १७९ ॥
 देवाः सोमार्कसंस्थानि यथा सत्रादिभिर्मखैः ।
 अमृतान्युपजीयन्ति तथा गङ्गाजलं नराः ॥ १८० ॥
 जात्यन्धैरिदं तुल्यास्ते मृतैः पङ्गुभिरेव च ।
 समर्था ये न पश्यन्ति गङ्गां पुण्यजलां शिवाम् ॥ १८१ ॥
 पूर्णमिन्दुं यथा दृष्ट्वा नृणां दृष्टिः प्रसीदति ।
 तथा त्रिपथगां दृष्ट्वा नृणां दृष्टिः प्रसीदति ॥ १८२ ॥

इन्द्रमतङ्गसंवादः

(अ. २७) क्षत्रियो यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।
 शुचि०— ब्राह्मण्यं प्राप्नुयाद्येन तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १८३ ॥
 भीष्म०— ब्राह्मण्यं तात दुष्पार्यं वर्णैः क्षत्रादिभिस्त्रिभिः ।
 परं हि सर्वभूतानां स्थानमेतद्युधिष्ठिर ॥ १८४ ॥
 वहीस्तु संसरन् योनीर्जायमानः पुनः पुनः ।
 पर्याये तात कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणो नाम जायते ॥ १८५ ॥

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 मतङ्गस्य च संवादं गर्दभ्याश्च युधिष्ठिर ॥ १८६ ॥
 द्विजातेः कस्यचित्तात तुल्यवर्णः सुतस्त्वभूत् ।
 मतङ्गो नाम नास्त्रा वै सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ १८७ ॥
 स यज्ञकारः कौन्तेय पित्रोत्सृष्टः परन्तप ।
 प्रायाद्वर्धमयुक्तेन रथेनाप्याशुगामिना ॥ १८८ ॥
 स बालं गर्दभं राजन् घहन्तं मातुरन्तिके ।
 निरबिध्यत्प्रतोदेन नासिकायां पुनः पुनः ॥ १८९ ॥
 तत्र तीव्रं वर्णं दृष्ट्वा गर्दभी पुत्रगृहिणी ।
 उवाच मा शुचः पुत्र चाण्डालस्त्यधितिष्ठति ॥ १९० ॥
 ब्राह्मणे दारुणं नास्ति मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।
 आचार्यः सर्वमूतानां शास्ता किं प्रहरिष्यति ॥ १९१ ॥
 अयं तु पापप्रकृतिर्बाले न कुरुते दयाम् ।
 स्ययोनिं मानयत्येव भावो भावं नियच्छति ॥ १९२ ॥
 एतच्छ्रुत्वा मतङ्गस्तु दारुणं रासभीजचः ।
 अवतीर्य रथानूर्णं रासभीं प्रत्यभाषत ॥ १९३ ॥
 ब्रूहि रासभि कल्याणि माता मे येन दूषिता ।
 कथं मां वेत्सि चण्डालं क्षिप्रं रासभि शंस मे ॥ १९४ ॥

गर्दभी०—ब्राह्मण्यां वृषलेन त्वं मत्तायां नापितेन ह ।
 जातस्त्यमसि चण्डालो ब्राह्मण्यं तेन तेऽनशत् ॥ १९५ ॥
 एवमुक्तो मतङ्गस्तु प्रतिप्रायाद्गृहं प्रति ।
 तमागतमभिप्रेक्ष्य पिता वान्धवमयाग्रवीत् ॥ १९६ ॥
 मया त्वं यक्षसंसिद्धौ नियुक्तो गुरुकर्मणि ।
 कस्मात्प्रतिनिवृत्तोऽसि कचिन्न कुशलं तव ॥ १९७ ॥

मतङ्ग०—अन्त्ययोनिरयोनिर्वा कथं स कुशली भवेत् ।
 कुशलं तु कुतस्तस्य यस्येयं जननी पितः ॥ १९८ ॥

ब्राह्मण्यां वृषलाब्जातं पितर्वेदयतीव माम् ।
 अमानुषी गर्दभीयं तस्मात्तपस्ये तपो महत् ॥ १९९ ॥
 एवमुक्त्वा स पितरं प्रतस्थे कृतनिश्चयः ।
 ततो गत्वा महारण्यमतपत्सुमहत्तपः ॥ २०० ॥
 ततः स तापयामास विबुधांस्तपसान्वितः ।
 मतङ्गः सुखसंग्रेप्सुः स्थानं सुचरितादपि ॥ २०१ ॥
 तं तथा तपसा युक्तमुवाच हरिवाहनः ।
 मतङ्ग तपस्यसे किं त्वं भोगानुत्सृज्य मानुषान् ॥ २०२ ॥
 वरं व्रवामि ते हन्त वृष्णीष्व त्वं यदिच्छसि ।
 यच्चाप्यवाप्यं हृदि ते सर्वं तद्ब्रूहि मा चिरम् ॥ २०३ ॥

मतङ्ग०— ब्राह्मण्यं कामयानोऽहमिदमारब्धवांस्तपः ।

• गच्छेयं तदवाप्येह वर एव वृत्तो मया ॥ २०४ ॥

भीष्म०— एतच्छ्रुत्वा तु वचनं तमुवाच पुरन्दरः ।

मतङ्ग दुर्लभमिदं विप्रत्वं प्रार्थयते त्वया ॥ २०५ ॥

ब्राह्मण्यं प्रार्थयानस्त्वमप्राप्यमकृतात्मभिः ।

विनशिष्यसि दुर्बुद्धे तदुपारम मा चिरम् ॥ २०६ ॥

(भ. २८) मा कृथाः साहसं पुत्र नैव धर्मपथस्तव ।

नहि शक्यं त्वया प्राप्तुं ब्राह्मण्यमिदं दुर्मते ॥ २०७ ॥

तिर्यग्योनिगतः सर्वो मानुष्यं यदि गच्छति ।

स जायते पुल्कसो वा चण्डालो वाऽप्यसंशयः ॥ २०८ ॥

पुल्कसः पापयोनिर्वा यः कश्चिद्दिह लक्ष्यते ।

स तस्यामेव सुचिरं मतङ्ग परिवर्तते ॥ २०९ ॥

ततो दशशते काले लभते शूद्रतामपि ।

शूद्रयोनावपि ततो बहुशः परिवर्तते ॥ २१० ॥

ततस्त्रिंशद्गुणे काले लभते वैश्यतामपि ।

वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ २११ ॥

ततः पष्टिगुणे काले राजन्यो नाम जायते ।
 ततः पष्टिगुणे काले लभते ब्रह्मबन्धुताम् ॥ २१२ ॥
 ब्रह्मबन्धुश्चिरं कालं ततस्तु परिवर्तते ।
 ततस्तु द्विशते काले लभते काण्डपृष्ठताम् ॥ २१३ ॥
 काण्डपृष्ठश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ।
 ततस्तु त्रिशते काले लभते जपतामपि ॥ २१४ ॥
 तं च प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ।
 ततश्चतुःशते काले श्रोत्रियो नाम जायते ॥ २१५ ॥
 श्रोत्रियत्वे चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ २१६ ॥
 तदेवं शोकहर्षौ तु कामद्वेषौ च पुनरक ।
 अतिमानातिगदौ च प्रविशेने द्विजाधमम् ॥ २१७ ॥
 तांश्चेज्जयति शत्रून् स तदा प्राप्नोति सङ्गतिम् ।
 अथ ते वै जयन्त्येन तालाप्रान्निव पात्यते ॥ २१८ ॥
 मतङ्गना सप्रवार्येव यदहं त्वामचूचुदम् ।
 वृणीष्व काममन्य त्वं ब्राह्मण्यं हि सुदुर्लभम् ॥ २१९ ॥

(अ. १९) इदं परसहस्रं ये ब्रह्मचारी समाहित ।

मतङ्ग०- अतिप्रमेकपावेन ब्राह्मण्यं नाप्नुयां कथम् ॥ २२० ॥

शक्र०- चण्डालयोनौ जातेन भाषार्थं ये कथञ्चन ।

अन्यं कामं वृणीष्व त्वं मा वृथा तेऽस्त्वं ध्रुमः ॥ २२१ ॥

मतङ्ग०- देवं तु कथमेतद्वै यदहं मातृदोषतः ।

एतामवस्थां संप्राप्तो धर्मज्ञः सन् पुरन्दरः ॥ २२२ ॥

नूनं देवं न शक्यं हि पौरुषेणातिवर्तितुम् ।

यदर्थं यत्नवानेव न लभे विप्रतां विभो ॥ २२३ ॥

एवं गते तु धर्मज्ञ दातुमर्हसि मे वरम् ।

यथा कामविहारी स्या कामरूपी विदग्धमः ।

ब्रह्मक्षत्राधिरोधेन पूजां च प्राप्नुयामहम् ॥ २२४ ॥

यथा ममाक्षया कीर्तिर्भवेद्यापि पुरन्दर ।
कर्तुमर्हसि तद्देव शिरसा त्वां प्रसादये ॥ २२५ ॥

शक्र०- छन्दोदेव इति ख्यातः स्त्रीणां पूज्यो भविष्यसि ।
कीर्तिश्च तेऽतुला चत्स त्रिषु लोकेषु यास्यति ॥ २२६ ॥
एषं तस्मै धरं दत्त्वा वासवोऽन्तरधीयत ।
प्राणांस्त्यक्त्वा भक्तज्ञोऽपि संप्राप्तः स्थानमुत्तमम् ॥ २२७ ॥
एषमेतत्परं स्थानं ब्राह्मण्यं नाम भारत ।
तच्च दुष्प्रापमिह वै महेन्द्रवचनं यथा ॥ २२८ ॥

वीतहव्यस्य विप्रत्वम्, शरणागतरक्षणम्

(भ. १०) वीतहव्यश्च नृपतिः श्रुतो मे विप्रतां गतः ।
शुचि०- तदेव तावद्वाङ्मेव श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ॥ २२९ ॥
श्रीष्म०- शृणु राजन् यथा राजा वीतहव्यो महायशाः ।
राजर्षिर्दुर्लभं प्राप्तो ब्राह्मण्यं लोकसत्कृतम् ॥ २३० ॥
मनोर्महात्मनस्तात प्रजा धर्मेण शासतः ।
यभूव पुत्रो धर्मात्मा शर्यातिरिति विभुतः ॥ २३१ ॥
तस्यान्ववाये द्वौ राजन् राजानी सम्यभूवतुः ।
हैहयस्तालजङ्घ्यश्च धत्सस्य जयतां वर ॥ २३२ ॥
हैहयस्य तु राजेन्द्र दशस्रु स्त्रीषु भारत ।
शतं यभूव पुत्राणां शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ २३३ ॥
काशिष्वपि नृपो राजन् दिवोदासपितामहः ।
हर्यश्च इति विख्यातो यभूव जयतां वरः ॥ २३४ ॥
स वीतहव्यदायादैरागत्य पुरुषर्षभ ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये सङ्ग्रामे विनिपातितः ॥ २३५ ॥
तं तु हत्वा नरपतिं हैहयास्ते महारथाः ।
प्रतिजग्मुः पुरीं रम्यां चत्सानामकुतोभयाः ॥ २३६ ॥

तत इष्टिं चकारार्पिस्तस्य वै पुत्रकामिकीम् ।

अथास्य तनयो जज्ञे प्रतर्दन इति श्रुतः ॥ २५० ॥

स जातमात्रो बबुधे समाः सद्यश्चयोदश ।

वेदं चापि जगौ कृत्स्नं घनुर्वेदं च भारत ॥ २५१ ॥

तं दृष्ट्वा परमं हर्षं सुदेवतनयो ययौ ।

मेने च मनसा दग्धान् वैतहव्यान् स पार्थिवः ॥ २५२ ॥

ततोऽसौ यौवराज्ये च स्थापयित्वा प्रतर्दनम् ।

कृतकृत्यं तदाऽऽत्मानं स राजा अभ्यनन्दत ॥ २५३ ॥

ततस्तु वैतहव्यानां वधाय स महीपतिः ।

पुत्रं प्रस्थापयामास प्रतर्दनमरिन्दमम् ॥ २५४ ॥

सरथ. स तु सन्तीर्य गङ्गामाशु पराक्रमी ।

प्रययौ वीतहव्याना पुरीं परपुरज्जयः ॥ २५५ ॥

वैतहव्यास्तु संश्रुत्य रथयोपं समुद्धतम् ।

निर्ययुर्नगराकारे रथैः पररथारुजैः ॥ २५६ ॥

निष्क्रम्य ते नरव्याघ्रा दंशितास्त्रिप्रयोधिनः ।

प्रतर्दन समाजग्मुः शरवर्षैरुदायुधा. ॥ २५७ ॥

अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य तेषां राजा प्रतर्दनः ।

जघान तान्महातेजा वज्रानलसमैः शरैः ॥ २५८ ॥

हृतेषु तेषु सर्वेषु वीतहव्यः सुतेष्वथ ।

प्राद्रवन्नगरं हित्वा भृगोराश्रममप्युत ॥ २५९ ॥

ययौ भृगु च शरणं वीतहव्यो नराधिपः ।

अभयं च ददौ तस्मै राज्ञे राजन् भृगुस्तदा ॥ २६० ॥

अथानुपदमेवाशु तत्रागच्छत्प्रतर्दनः ।

स प्राप्य चाश्रमपदं दिवोदासात्मजोऽब्रवीत् ॥ २६१ ॥

अयं ब्रह्मन्नितो राजा वीतहव्यो विसर्ज्यताम् ।

तस्य पुत्रैर्हि मे कृत्स्नो ब्रह्मन् वंशः प्रणाशितः ॥ २६२ ॥

उत्सादितश्च विरयः काशीनां रत्नसञ्चयः ।
 एतस्य धीर्षदस्य हतं पुनश्चतं मया ।
 अस्वेदानीं यथादद्य भविष्याम्यनृणः पितुः ॥ २६३ ॥
 तमुवाच रुपाचिष्ठो भृगुर्धर्मभृतां वरः ।
 नेहास्ति क्षत्रियः कश्चित्सर्वे द्वीमे द्विजातयः ॥ २६४ ॥
 एतत्तु वचनं श्रुत्वा भृगोस्तथैव प्रतर्दनः ।
 पादाबुपस्पृश्य शनैः प्रहृष्टो वास्यमग्रवीत् ॥ २६५ ॥
 एषमप्यस्मि भगवन् कृत्स्नकृत्यो न संशयः ।
 य एष राजा धीर्येण स्रज्जतिं त्याजितो मया ॥ २६६ ॥
 अनुजानीहि मां ब्रह्मन् ध्यायस्व च शिवेन माम् ।
 ततस्तेनाभ्यनुज्ञातो ययौ राजा प्रतर्दनः ॥ २६७ ॥
 एषं विप्रत्वमगमद्वीतहृद्यो नराधिपः ।
 भृगोः प्रसादाद्वाजेन्द्र क्षत्रियः क्षत्रियैर्मम ॥ २६८ ॥

(अ. ३१) के पूज्या वै त्रिलोकेऽस्मिन् मानवा भरतैर्मम ।
 युधि०- विस्तरेण तदाचक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यतः ॥ २६९ ॥
 भीष्म०- अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 नारदस्य च संवादं वासुदेवस्य चोभयोः ॥ २७० ॥
 नारदं प्राञ्जलिं दृष्ट्वा पूजयानं द्विजर्षभान् ।
 कैशयः परिप्रच्छ भगवन् काश्रमस्यासि ॥ २७१ ॥
 नारद०- तपोधनान् वेदत्रिदो नित्यं वेदपरायणान् ।
 महार्हान्वृष्णिशार्दूल सदा सम्पूजयाम्यहम् ॥ २७२ ॥
 जमुक्त्वा देवकार्याणि कुर्वतेयेऽविकृत्यनाः ।
 सन्तुष्टाश्च क्षमायुक्तास्ताश्रमस्याम्यहं विभो ॥ २७३ ॥
 ये भृत्यभरणे शक्ताः सततं चातिथिप्रताः ।
 भुञ्जते देवशेषाणि ताश्रमस्यामि यादव ॥ २७४ ॥
 निर्ममा निष्पतिद्वन्द्वा निह्रीका निष्प्रयोजनाः ।
 ये वेदं प्राप्य दुर्धर्षा चाग्निनो ब्रह्मवादिनः ॥ २७५ ॥

अहिंसानिरता ये च ये च सत्यव्रता नरा ।
 दान्ता शमपराश्चैव तानमस्यामि केशव ॥ २७६ ॥
 मातापित्रोर्गुरुषु च सम्यग्वर्तन्ति ये सदा ।
 यथा त्व वृष्णिशार्दूलेत्युक्तवैव विरराम स ॥ २७७ ॥
 तस्मात्त्वमपि कौन्तेय पितृदेवद्विजातिथीन् ।
 सम्यक्पूजयसे नित्य गतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥ २७८ ॥

(अ १२) शरणागत ये रक्षन्ति भूतग्राम चतुर्विधम् ।
 युधि०- किं तस्य भरतधेष्ट फल भवति तत्त्वत ॥ २७९ ॥
 भीष्म० इदं शृणु महाप्राज्ञ धर्मपुत्र महायश ।
 इतिहास पुरावृत्त शरणार्थं महाफलम् ॥ २८० ॥
 प्रपात्यमान श्येनेन कपोत प्रियदर्शन ।
 वृषदर्भं महाभाग नरेन्द्र शरण गत ॥ २८१ ॥
 स त इष्ट्वा विगुह्यत्मा नासाद्दङ्कमुपागतम् ।
 आभ्यास्याभ्यसिद्हीत्याह न तेऽस्ति भयमण्डज ॥ २८२ ॥
 मत्सकाशमनुप्राप्त न त्वा कश्चित्समुत्सहेत् ।
 मनसा ग्रहणं कतु रक्षाप्यक्षपुरस्कृतम् ॥ २८३ ॥
 काशिराज्यं तदद्यैव त्वदर्थं जीवितं तथा ।
 त्यजेय भव विस्मय कपोत न भयं तव ॥ २८४ ॥

श्येन०- ममैतद्विहितं भक्ष्यं न राजस्त्रातुमर्हसि ।
 अतिक्रान्तं च प्राप्तं च प्रयत्नाच्चोपपादितम् ॥ २८५ ॥
 तृष्णा मे वाचतेऽत्युग्रा क्षुधा निर्दहतीव माम् ।
 मुञ्च्यैनं न हि शक्यामि राजन् मन्दयितु क्षुधाम् ॥ २८६ ॥
 यदि स्वविषये राजन् प्रभुस्त्व रक्षणे नृणाम् ।
 खेचरस्य तृपार्तस्य न त्व प्रभुरथोत्तम ॥ २८७ ॥
 राजा०- गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महियोऽपि वा ।
 त्वदर्थमद्य क्रियता क्षुधा प्रशमनाय ते ॥ २८८ ॥

शरणागतं न त्यजेयमिति मे व्रतमाहितम् ।
न मुञ्चति ममाङ्गानि द्विजोऽयं पश्य वै द्विज ॥ २८९ ॥

श्येन०- न घराहं न चोक्षाणं न चान्यान्निविधान्द्विजान् ।
भक्षयामि महाराज किमवायेन तेन मे ॥ २९० ॥
यस्तु मे विहितो भक्ष्यः स्वयं देवैः सन्नातनः ।
श्येनाः कपोतान् खादन्ति स्थितिरेषा सन्नातनी ॥ २९१ ॥
उशीनर कपोते तु यदि स्नेहस्तद्यानय ।
ततस्त्वं मे प्रयच्छाद्य स्वमास तुलया घृतम् ॥ २९२ ॥

राजा०- महाननुग्रहो मेऽद्य यस्त्वमेवमिहात्य माम् ।
याद्वमेवं करिष्यामीत्युपत्याऽसौ राजसत्तमः ॥ २९३ ॥
उत्कृत्योत्कृत्य मांसानि तुलया समतोलयत् ।
स राजा पार्श्वतश्चेव बाहुभ्यामूतश्च यत् ॥ २९४ ॥
तानि मांसानि मञ्चिद्य तुलां पूरयतेऽशनैः ।
तथापि न समस्तेन कपोतेन यभूव ह ॥ २९५ ॥
अस्थिभूतो यदा राजा निर्मासो रुधिरश्रवः ।
तुलां ततः समारूढः स्वं मांसक्षयमुत्सृजत् ॥ २९६ ॥
ततः सेन्द्राख्यो लोकास्तं नरेन्द्रमुपस्थिताः ।
मेर्यश्चाकाशगेस्तत्र धादिता देवदुन्दुभिः ॥ २९७ ॥
अमृतेनायसिकश्च कृपद्मो नरेश्वरः ।
दिन्यश्च सुसुखैर्माल्यैरभिवृष्टः पुनः पुनः ॥ २९८ ॥
हेमप्रासादसम्बाधं मणिकाञ्चनतोरणम् ।
स वेदूर्यमणिस्तम्भं विमानं समधिष्ठित ॥ २९९ ॥
स राजर्षिर्गतः स्वर्गं कर्मणा तेन शाश्वतम् ।
शरणागतेषु चैवं त्वं कुरु सर्वं युधिष्ठिर ॥ ३०० ॥
भक्तानामनुष्कानामाश्रितानां च रक्षिता ।
दयावान् सर्वभूतेषु परत्र सुखमेधते ॥ ३०१ ॥

(अ. ३७) अपीडया च भूतानां धर्मस्याहिसया तथा ।

युधि०- पात्र विद्यात्तु तत्त्वेन यस्मै दत्तं न सन्तपेत् ॥ ३०२ ॥

भीष्म०- ऋत्विक् पुरोहिताचार्या शिष्यसम्बन्धिग्रन्धवा ।

सर्वे पूज्याश्च मान्याश्च श्रुतवन्तोऽनसूयका ॥ ३०३ ॥

अतोऽन्यथा वर्तमाना सर्वे नार्हन्ति सत्क्रियाम् ।

तस्मात्त्रित्य परीक्षेत पुरुषान्प्रणिधाय वै ॥ ३०४ ॥

अतोऽथ सत्यवचनमहिसा दम आर्जवम् ।

अद्रोहोऽनभिमानश्च हीस्तितीक्षा दम शम ॥ ३०५ ॥

यस्मिन्नेतानि दृश्यन्ते न चाकार्याणि भारत ।

स्वभायतो निविष्टानि तत्पात्र मानमर्हति ॥ ३०६ ॥

विशदधमाः

(अ. ४४) अयं हि सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः ।

युधि०- कीदृशस्य प्रदेया स्यात्कन्येति वसुधाधिप ॥ ३०७ ॥

भीष्म०- शीलवृत्ते समाज्ञाय विद्या योनिं च कर्म च ।

सद्भिरेव प्रदातव्या कन्या गुणयुते वरः ॥ ३०८ ॥

ब्राह्मणानां सतामेव ब्राह्मो धर्मो युधिष्ठिर ।

आयाह्यमायहेदेव यो दद्यादनुकूलतः ॥ ३०९ ॥

शिष्टानां क्षत्रियाणां च धर्म एव सनातनः ।

आत्माभिप्रेतमुत्तुज्य कन्याभिप्रेतं यः यः ॥ ३१० ॥

अभिप्रेता च या यस्य तस्मै देया युधिष्ठिर ।

गान्धर्वमिति ॥ धर्मं प्राहुर्वेदविदो जनाः ॥ ३११ ॥

धनेन वसुधा प्रीत्वा सप्रलोभ्य च यान्धवान् ।

असुराणां नृपैतं वै धममाहुर्मनीषिणः ॥ ३१२ ॥

हत्या छिन्ना च शीपाणि रुदता रुदतीं गृहात् ।

प्रसह्य हरणं तात राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ३१३ ॥

पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्या युधिष्ठिर ।

पञ्चाचध्यासुरक्षैव न वर्तव्या कथञ्चन ॥ ३१४ ॥

ब्राह्मः शत्रोऽथ गान्धर्व एते धर्म्या नरपंथ ।
 पृथग्या यदि वा मिथ्याः कर्तव्या नात्र संशयः ॥ ३१५ ॥
 तिम्रो भार्या ब्राह्मणस्य द्वे भार्ये क्षत्रियस्य तु ।
 वैश्यः स्वजात्यां विन्देत तास्वपत्यं समं भवेत् ॥ ३१६ ॥
 ब्राह्मणी तु भवेज्ज्येष्ठा क्षत्रिया क्षत्रियस्य तु ।
 रत्यर्थमपि शूद्रा स्यान्नेत्यादुरपरे जनाः ॥ ३१७ ॥
 अपत्यजन्म शूद्रायां न प्रशंसन्ति साधवः ।
 शूद्रायां जनयेन्विप्रः प्रायश्चित्ती विधीयते ॥ ३१८ ॥
 त्रिंशद्वर्षो दशवर्षा भार्या विन्देत नग्निकाम् ।
 एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षामवाप्नुयात् ॥ ३१९ ॥
 त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कन्या ऋतुमती सती ।
 चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते स्वयं भर्तारमर्जयेत् ॥ ३२० ॥
 असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
 इत्येतामनुगच्छेत तं धर्मं मनुजवीत् ॥ ३२१ ॥
 पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे ।
 पाणिग्रहस्य भार्या स्याद्यस्य चाङ्घ्रिः प्रदीयते ॥ ३२२ ॥
 (अ. ४५) यो मनुष्यः स्वकं पुत्रं विक्रीय धनमिच्छति ।
 कन्यां वा जीवितार्थाय यः शुल्केन प्रयच्छति ॥ ३२३ ॥
 सप्तायरे महाघोरे निरये कालसाह्वये ।
 स्वेदं मूर्ध्नं पुरीषं च तस्मिन्मूढः समश्नुते ॥ ३२४ ॥
 (अ. ४६) यस्याः किञ्चिद्वाददते ज्ञातयो न स विक्रयः ।
 अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यतमं च तत् ।
 सर्वं च प्रतिदेयं स्यात्कन्यायै तदशेषतः ॥ ३२५ ॥
 पितृभिर्भ्रातृभिश्चापि श्वशुरैरथ देवरैः ।
 पूज्या भूपयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥ ३२६ ॥
 यदि वै स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् ।
 अप्रमोदात्पुनः पुंसः प्रजनो न प्रवर्धते ॥ ३२७ ॥

पूज्या लालयितव्याश्च स्त्रियो नित्य जनाधिप ॥ ३२८ ॥

स्त्रियो यत्र च पूज्यन्ते स्मन्ते तत्र देवता ।

अपूजिताश्च यत्रैता सर्वास्तत्राफला क्रिया ॥ ३२९ ॥

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य पलिपालनम् ।

प्रीत्यर्थं लोकयात्राया पश्यत स्त्रीनिबन्धनम् ॥ ३३० ॥

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्राश्च स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ३३१ ॥

ध्रिय एता स्त्रियो नाम सत्कार्या भूतिमिच्छता ।

पालिता निगृहीता च श्री स्त्री भवति भारत ॥ ३३२ ॥

(अ ४५) बृहि तात कुरुश्रेष्ठ वर्णानां त्वं पृथक् पृथक् ।

युधि०- कीदृश्या कीदृशाश्चापि पुत्रा कस्य च के च ते ॥ ३३३ ॥

भीष्म०- भात्मा पुत्रश्च विज्ञेयस्तस्यानन्तरजश्च यः ।

निरुक्तजश्च विज्ञेय सुत प्रसूतजस्तथा ॥ ३३४ ॥

पतितस्य तु भार्याया भर्ता सुसमवेतया ।

तथा दत्तवृत्तौ पुत्रावध्युद्धश्च तथाऽपर ॥ ३३५ ॥

पट्टपद्मसजाश्चापि कानीनापसदास्तथा ।

इत्येते धे समाप्यातास्ताम्बिजानीहि भारत ॥ ३३६ ॥

युधि०- पट्टपद्मसजा के स्यु के वाप्यपसदास्तथा ।

पतरसर्वं यथातत्त्वं व्याख्यातुं मे त्वमर्हसि ॥ ३३७ ॥

भीष्म०- त्रिषु वर्णेषु ये पुत्रा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ।

वर्णयोश्च द्वयो स्याता यौ राजन्यस्य भारत ॥ ३३८ ॥

एको विद्वर्ण एवाय तथाऽत्रैवोपलक्षित ।

पट्टपद्मसजास्ते हि तथैवापसदान् शृणु ॥ ३३९ ॥

चाण्डालो वात्यवैद्यौ च ब्राह्मण्या क्षत्रियासु च ।

वैद्याणां चैव शूद्रस्य लक्ष्यन्तेऽपसदास्त्रय ॥ ३४० ॥

मागधो घामकश्चैव द्वौ वैश्यस्योपलक्षितौ ।

ब्राह्मण्या क्षत्रियाया च क्षत्रियस्यैक एव तु ।

ब्राह्मण्या लक्ष्यते सूत इत्येतेऽपसदा स्मृता ॥ ३४१ ॥

च्यवनोपाख्यानम्

(अ. ५०) दर्शने कीदृशः स्नेहः संवासे च पितामह ।

युधि०-महाभागं गवां चैव तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३४२ ॥

भीष्म०- हन्त ते कथयिष्यामि पुरावृत्तं महाद्युते ।

नहुपस्य च संवादं महर्षिश्च्यवनस्य च ॥ ३४३ ॥

पुरा महर्षिश्च्यवनो भार्गवो भरतर्षभ ।

उदवासकृतारम्भो यभूव स महान्तः ॥ ३४४ ॥

स्थाणुभूतः शुचिर्भूत्वा देवतेभ्यः प्रणम्य च ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये जलं संप्रविवेश ह ॥ ३४५ ॥

अन्तर्जलेषु स्नुष्याप काष्ठभूतो महामुनिः ।

ततश्चोर्ध्वस्थितो धीमानभवद्भरतर्षभ ॥ ३४६ ॥

तत्र तस्यासतः कालः समतीतोऽभवन्महान् ॥ ३४७ ॥

ततः कदाचित्समये कस्मिंश्चिन्मत्स्यजीविनः ।

तं देवा समुपाजग्मुर्जालहस्ता महाद्युते ॥ ३४८ ॥

ततस्ते बहुमिर्योगैः केयर्ता मत्स्यकाङ्क्षिणः ।

गङ्गायमुनयोर्वारि जालेरभ्यकिरंस्ततः ॥ ३४९ ॥

अयतीर्य ततः सर्वे जालं चरुपिरे तदा ।

यद्यनुस्तत्र मत्स्यांश्च तथाऽन्याज्जलचारिणः ॥ ३५० ॥

तथा मत्स्यैः परिवृतं च्यवनं भृगुनन्दनम् ।

आकर्षयन्महाराज जालेनाथ यदञ्छया ॥ ३५१ ॥

तं जालेनोद्धृतं दृष्ट्वा ते तदा वेदपारगम् ।

सर्वे प्राञ्जलयो दाशाः शिरोभिः प्रापतन्भुवि ॥ ३५२ ॥

परिखेदपरित्रासाल्जालस्याकर्षणेन च ।

मत्स्या यभूवुर्ध्यापवाः स्थलसस्पर्शनेन च ॥ ३५३ ॥

स मुनिस्तत्तदा दृष्ट्वा मत्स्यानां कदनं कृतम् ।

यभूव रूपवाविष्टो निःश्वसश्च पुनः पुनः ॥ ३५४ ॥

निपा०- अज्ञानाद्यत्कृतं पापं प्रसादं तत्र नः कुरु ।
 करवाम प्रियं किं ते तन्नो ब्रूहि महामुने ॥ ३५५ ॥
 इत्युक्तो मत्स्यमध्यस्थश्च्यवनो वाक्यमब्रवीत् ।
 प्राणोत्सर्गं विसर्गं वा मत्स्यैर्यास्याम्यहं सह ॥ ३५६ ॥
 संवासात्रोत्सहे त्यक्तुं सलिलेऽध्युषितानहम् ॥ ३५७ ॥
 इत्युक्तास्ते निपादास्तु सुभृशं भयकम्पिताः ।
 सर्वे विवर्णवदना नहुषाय न्यवेदयन् ॥ ३५८ ॥

(अ. ५१) नहुषस्तु ततः धुत्वा च्यवनं तं तथागतम् ।
 त्वरितः प्रययौ तत्र सहामात्यपुरोहित ॥ ३५९ ॥
 अर्चयामास तं चापि तस्य राज्ञः पुरोहितः ।
 सत्यघ्नं महात्मानं देवकल्पं विशा पते ॥ ३६० ॥
 नहुष०- करवाणि प्रियं किं ते तन्मे ब्रूहि द्विजोत्तम ॥ ३६१ ॥
 च्यवन०-धमेण महता युक्ता. कैवर्ता मत्स्यजीविनः ।
 मम मूल्यं प्रयच्छैभ्यो मत्स्यानां विन्यैः सह ॥ ३६२ ॥

नहुष०- सहस्र दीयतां मूल्यं निपादेभ्यः पुरोहित ।
 च्यवन०-सहस्रं नाहमर्हामि किंवा त्वं मन्यसे नृप ॥ ३६३ ॥
 नहुष०- सहस्राणां शतं विप्र निपादेभ्यः प्रदीयताम् ।
 च्यवन०-नाहं शतसहस्रेण निमेयः पार्थिवरभ ॥ ३६४ ॥
 नहुष०- कोटिः प्रदीयतां मूल्यं निपादेभ्यः पुरोहित ॥ ३६५ ॥
 च्यवन०-राजगार्हाम्यहं कोटिं भूयो वाऽपि महाद्युते ।
 नहुष०- अर्धं राज्यं समग्रं वा निपादेभ्यः प्रदीयताम् ॥ ३६६ ॥
 च्यवन०- अर्धं राज्यं समग्रं च मूल्यं नाहमि पार्थिव ।
 सदृशं दीयतां मूल्यमृषिभिः सह चिन्त्यताम् ॥ ३६७ ॥
 महर्षेर्वचनं धुत्वा नहुषो दुःखकश्चित् ।
 स चिन्तयामास तदा सहामात्यपुरोहितः ॥ ३६८ ॥
 तत्र त्वन्यो घनचरः कश्चिन्मूलफलाशनः ।
 नहुषस्य समीपस्यो गजिजातोऽभवन्मुनिः ॥ ३६९ ॥

स तमाभाष्य राजानमध्ववीद्विजसत्तमः ।
अनर्थेया महाराज द्विजा वर्णेषु चोत्तमाः ।
गावश्च पुष्ट्यव्यात्र गौर्मूल्यं परिकल्प्यताम् ॥ ३७० ॥

नहुष०- उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रं गवा क्रीतोऽसि भागंव ।
एतन्मूल्यमहं मन्ये तत्र धर्मभृतां वर ॥ ३७१ ॥

च्यवन०- उत्तिष्ठाम्येष राजेन्द्र सम्यक् क्रीतोऽस्मि तेऽनघ ।
गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किञ्चिदिद्वाच्युत ॥ ३७२ ॥
कीर्तनं श्रवणं दानं दर्शनं चापि पार्थिव ।
गवां प्रशस्यते योर सर्वपापहरं शिवम् ॥ ३७३ ॥
गावो लक्ष्म्याः सदा मूलं गोषु पाप्मा न विद्यते ।
अभ्रमेव सदा गावो देवानां परमं हविः ॥ ३७४ ॥
अमृतं ह्यन्यथं दिव्यं क्षरन्ति च यदहन्ति च ।
अमृतायतनं श्वेताः सर्वलोकनमस्कृताः ॥ ३७५ ॥
निर्विघ्नं गोकुलं यत्र श्वासं मुञ्चति निर्भयम् ।
पिराजयति तं देशं पापं चास्यापकर्षति ॥ ३७६ ॥
गावः स्वर्गस्य सोपानं गावः स्वर्गेऽपि पूजिताः ।
गावः कामदुहो देव्यो नान्यत्किञ्चित्परं स्मृतम् ॥ ३७७ ॥

निपा०- दर्शनं कथनं चैव सहास्मामिः कृतं मुने ।
सतां सातपदं मैत्रं प्रन्नादं नः कुरु प्रभो ॥ ३७८ ॥
प्रसादयामहे विद्वन् भवन्तं प्रणता वयम् ।
अनुग्रहार्यमस्माकमियं गौः प्रतिगृह्यताम् ॥ ३७९ ॥

च्यवन०- प्रतिगृह्णामि वो धेनुं कैवर्तो मुक्तकिल्बिषाः ।
दिवं गच्छत वै क्षिप्रं मत्स्येः सह जलोद्भवैः ॥ ३८० ॥
ततस्तस्य प्रभावात्ते महर्षेर्माप्रितात्मनः ।
निपादास्तेन वाक्येन सह मन्सैर्दिवं ययुः ॥ ३८१ ॥
समाप्तदीक्षश्च्यवनस्ततोऽगच्छस्वमाश्रमम् ।
गविजश्च महातेजाः स्वमाश्रमपदं ययौ ॥ ३८२ ॥

च्यवनकुशिकसंवादः

(अ ५२) कौतूहलं मे सुमहज्जामदग्न्यं प्रति प्रभो ।

युधि०- कथं ब्रह्मर्षिचंशोऽयं क्षत्रधर्मा व्यजायत ॥ ३८३ ॥

भीष्म०- अत्राप्युदाहरन्तीममितिहास पुरातनम् ।

च्यवनस्य च सवाद कुशिकस्य च भारत ॥ ३८४ ॥

दग्धुकामः कुलं सर्वं कुशिकानां तपोधन ।

च्यवनं समनुप्राप्य कुशिक वाक्यमब्रवीत् ॥ ३८५ ॥

वस्तुमिच्छा समुत्पन्ना त्वया सह ममानघ ॥ ३८६ ॥

ततः स राजा च्यवनं मधुपर्कं यथाविधि ।

प्राहयामास चाव्यग्रो महात्मा नियतनतः ।

सत्कृत्य तं तथा विप्रमिदं पुनरथाब्रवीत् ॥ ३८७ ॥

इदं गृहमिदं राज्यमिदं धर्मासनं च ते ।

राजा त्वमसि शाश्वतमिदं तु परयास्त्वयि ॥ ३८८ ॥

अथर्षिश्चोदयामास पानमग्नं तथैव च ।

तद्वच्च पूजयित्वा तु तथेत्याह स पार्थिव ।

यथोपपन्नमाहारं तस्मै प्रादाज्जनाधिप ॥ ३८९ ॥

ततः स भुक्त्वा भगवान् दम्पती प्राह धर्मवित् ।

स्वप्नुमिच्छाम्यहं निद्रां पाथते मामिति प्रभो ॥ ३९० ॥

ततः शय्यागृहं प्राप्य भगवानृषिसत्तम ।

सविवेश नरेशस्तु सपत्नीकं स्थितोऽभवत् ॥ ३९१ ॥

न प्रयोध्योऽस्मि ससुप्त इत्युवाचाथ भार्गव ।

संवाहित्यौ मे पादौ जागृतयं च तेऽनिशम् ॥ ३९२ ॥

ततः स भगवान्विप्रं समादिश्य नराधिपम् ।

सुष्यार्पकेन पार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् ॥ ३९३ ॥

स तु राजा निरुहारं सभार्यं कुरुनन्दन ।

पर्युपासत तं हृष्टश्च्यवनाराधने रतः ॥ ३९४ ॥

भार्गवस्तु समुत्तस्यौ स्वयमेव तपोधनः ।

अकिञ्चिदुक्त्वा तु गृहान्निश्चक्राम महातपाः ॥ ३९५ ॥

तमन्वगच्छतां तौ च क्षुधितौ श्रमकर्शितौ ।

भार्यापती मुनिश्रेष्ठस्तावेतौ नावलोकयत् ॥ ३९६ ॥

(अ. ५३) अथ शून्येन मनसा प्रविश्य स्वगृहं नृपः ।

ददर्श शयने तस्मिन् शयानं भृगुनन्दनम् ॥ ३९७ ॥

यथास्थानं च तौ स्थित्वा भूयस्तं संवदादतुः ।

अथापरेण पार्श्वेन सुष्याप स महामुनिः ॥ ३९८ ॥

तेनैव च स कालेन प्रत्यमुद्यत धीर्यवान् ।

न च तौ चक्रतुः किञ्चिद्विकारं मयशङ्कितौ ॥ ३९९ ॥

तत उत्थाय सहसा ज्ञानशालां विवेश ह ।

कलतमेव तु तत्रासीत्क्षानीयं पार्ययोचितम् ।

असह्यस्य च तत्सर्वं तत्रैवास्तरणीयम् ॥ ४०० ॥

अथ ज्ञात स भगवान्सिंहासनगतः प्रभुः ।

दर्शयामास कुशिकं सभार्यं कुरुनन्दन ॥ ४०१ ॥

संहृष्टवदनो राजा सभार्यः कुशिको मुनिम् ।

सिद्धमभिमिति प्रहो निर्यिकारो न्यवेदयत् ॥ ४०२ ॥

जानीयतामिति मुनिस्तं बोधाच्च नराधिपम् ।

स राजा समुपाजहे तदंशं सह भार्यया ॥ ४०३ ॥

मांसप्रकारान्यविविधान् शाकानि विविधानि च ।

वैस्यारचिकारांश्च पात्रकानि लघूनि च ॥ ४०४ ॥

रसालापूपकांश्चिन्नान्मोदकानथ खाण्डवान् ।

रसान्नान्प्रकारांश्च धन्यं च मुनिमोज्जनम् ॥ ४०५ ॥

फलानि च विचित्राणि राजमोज्यानि भूरिशः ।

वदरेद्गुदकादमर्यमह्लातरूपफलानि च ॥ ४०६ ॥

गृहस्थानां च यद्भोज्यं यद्यापि वनवासिनाम् ।

सर्वमाहारयामास राजा शापमयात्ततः ॥ ४०७ ॥

अथ सर्वमुपन्यस्तमग्रतश्च्यवनस्य तत् ॥ ४०८ ॥
 ततः सर्वं समानीय तच्च शय्यासनं मुनिः ।
 वस्त्रैः शुभैरवच्छाद्य भोजनोपस्करैः सह ।
 सर्वमादीष्यामास च्यवनो भृगुनन्दनः ॥ ४०९ ॥
 पुनरेव च विप्रर्षिः प्रोवाच कुशिकं नृपम् ।
 सभार्यो मां रथेनाशु बह यत्र प्रवीम्यहम् ॥ ४१० ॥
 ततः स तं तथेत्युक्त्वा कल्पयित्वा महारथम् ।
 भार्यां धाम्ने धुरि तदा चात्मानं दक्षिणे तथा ॥ ४११ ॥
 त्रिदण्डं वज्रसूच्यग्रं प्रतोदं तत्र चादधत् ।
 सर्वमेतत्तथा दत्त्वा नृपो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ४१२ ॥
 भगवन् क रथो यातु ब्रवीतु भृगुनन्दन ।
 यत्र वक्ष्यसि विप्रर्वै तत्र यास्यति ते रथः ॥ ४१३ ॥
 एषमुक्तस्तु भगवान् प्रत्युवाचाथ तं नृपम् ।
 इतःप्रभृति यातव्यं पदकं पदकं शनैः ॥ ४१४ ॥
 सोत्सार्याः पथिकाः केचित्सेभ्यो दास्ये वस्तुह्यहम् ।
 क्रियतां निखिलेनैतन्मा विचारय पार्थिव ॥ ४१५ ॥
 तस्य तद्वचनं धुत्वा राजा भृत्यांस्तथाऽब्रवीत् ।
 यद्यद्द्रूपान्मुनिस्तत्तत्सर्वं देयमशङ्कितैः ॥ ४१६ ॥
 तौ तीक्ष्णाग्नेण सहसा प्रतोदेन प्रतोदितौ ।
 पृष्ठे विद्धौ फटे चैव निर्विकारौ तमूहतुः ॥ ४१७ ॥
 वेपमानौ निराहारौ पञ्चाशद्रात्रकशितौ ।
 कथञ्चिद्बहवुर्योरौ दम्पती तं रथोत्तमम् ॥ ४१८ ॥
 ततोऽस्य भगवान् प्रीतो बभूव मुनिसत्तमः ।
 अथतीर्य रथप्रेष्ठादम्पती तौ मुमोच ह ॥ ४१९ ॥
 सुकुमारौ च तौ विद्धौ करग्र्यां मुनिसत्तमः ।
 पस्पर्शामृतकल्याभ्यां स्नेहाद्भूतसत्तम ॥ ४२० ॥

(अ. ५४) ततः प्रवृत्तिमापन्नो मार्गो नृपने नृपम् ।

उवाच ऋक्षण्या वाचा तर्पयन्निव भारत ॥ ४२१ ॥

सम्यगावधितः पुत्र त्वया प्रवृत्तां वर ।

न हि ते वृजिनं किञ्चित्सुनृक्षमपि पिबने ॥ ४२२ ॥

अनुजानीहि मां राजन् गमिष्यामि यथागतम् ।

प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र वरश्च प्रतिगृह्यताम् ॥ ४२३ ॥

कुशिक-अग्रिमध्ये गतेनेव भगवन् मन्त्रिभ्यो मया ।

वर्तितं मृगुशार्दूल यन्न दग्धोऽस्मि तद्वद् ॥ ४२४ ॥

(अ. ५५) यदि प्रीतोऽस्मि भगवंस्ततो मे वद मार्गम् ।

कारणं ध्रोतुमिच्छामि मदगृहे वासकारिणम् ॥ ४२५ ॥

अथन-पितामहस्य वदतः पुरा देवसमागमे ।

श्रुतवानस्मि यद्वाजंस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ ४२६ ॥

ब्रह्मक्षत्रविरोधेन भविता कुलसङ्गरः ।

पौरस्ते भविता राजंस्तेजोरीर्यन्ममन्विनः ॥ ४२७ ॥

ततस्ते कुलनाशार्थमहं त्वां समुपागतः ।

चिकीर्षन्कुशिकोऽहं मन्दिचक्षुः कुलं तव ॥ ४२८ ॥

न च ते दुष्टं किञ्चिद्दहमासाद्यं गृहे ।

तेन जीरति राजर्षे न भवेयास्त्वमन्यथा ॥ ४२९ ॥

घरं गृहाण राजर्षे यत्ते मनसि वर्तते ।

तीर्थयात्रां गमिष्यामि पुनः कालोऽभिवर्तते ॥ ४३० ॥

कुशिक-एष एव वरो मेऽद्य यस्य प्रीतो महामुने ।

भवत्येतद्यथाऽऽत्य त्वं भवेत्पौत्रो ममानघ ॥ ४३१ ॥

ब्राह्मण्यं मे कुलस्थास्तु भगवन्नेष मे वरः ।

पुनश्चाप्यातुमिच्छामि भगवन्विस्तरेण वै ॥ ४३२ ॥

फथमेष्यति विप्रत्वं कुलं मे भृगुनन्दन ।

कश्चासौ भविता यन्धुर्मम कश्चापि संमतः ॥ ४३३ ॥

(अ ५६) यवद्वयं कथनीयं मे तवैतन्नरपुङ्गव ।

च्यवन०-यदर्थं त्वाहमुच्छेत्तुं संप्राप्तो मनुजाधिप ॥ ४३४ ॥

भृगूणा क्षत्रिया याज्या नित्यमेतज्जनाधिप ।

ते च भेदं गमिष्यन्ति देवयुक्तेन हेतुना ॥ ४३५ ॥

क्षत्रियाश्च भृगून्सर्वान्वधिष्यन्ति नराधिप ।

आ गर्मादनुकृन्तन्तो दैवदण्डनिपीडिताः ॥ ४३६ ॥

तत उत्पत्स्यतेऽस्माक कुले गोत्रविवर्धन ।

ऊर्वो नाम महातेजा ज्वलनार्कसमद्युतिः ॥ ४३७ ॥

स त्रैलोक्यविनाशाय कोपाग्निं जनयिष्यति ।

महीं सपर्वतवना य करिष्यति भस्मसात् ॥ ४३८ ॥

कञ्चित्कालं तु वह्निं च स एव शमयिष्यति ।

समुद्रे वडयावनने प्रक्षिप्य मुनिसत्तम ॥ ४३९ ॥

पुत्रं तस्य महाराज ऋचीकं भृगुनन्दनम् ।

साक्षात्कृत्वा धनुर्वेदं समुपस्थास्यतेऽनघ ॥ ४४० ॥

क्षत्रियाणामभावाय दैवयुक्तेन हेतुना ।

स तु त प्रतिगृहीव पुत्रे सङ्ग्रामयिष्यति ॥ ४४१ ॥

जमदग्नौ महाभागे तपसा भावितात्मनि ।

स चापि भृगुशार्दूलस्तं वेदं धारयिष्यति ॥ ४४२ ॥

कुलात्तु तव धर्मात्मन् वन्या सोऽधिगमिष्यति ।

उद्गावनार्थं भवतो वशस्य भरतर्षभ ॥ ४४३ ॥

गाधेर्दुहितरं प्राप्य पौत्रीं तव महातपा ।

ग्राह्येण क्षत्रधर्माणं पुत्रमुत्पादयिष्यति ॥ ४४४ ॥

क्षत्रिय विप्रकर्माणं बृहस्पतिमिवौजसा ।

विश्वामित्र तव कुले गाधेऽपुत्रं सुधार्मिकम् ।

तपसा महता युक्तं प्रदास्यति महायुते ॥ ४४५ ॥

स्त्रियौ तु कारणं तत्र परिवर्ते भविष्यतः ।

पितामहनियोगाद्वै नान्यथैतद्भविष्यति ॥ ४४६ ॥

तृतीये पुरुषे तुभ्यं ब्राह्मणत्वमुपैष्यति ।

भविता त्वं च सम्यन्वी भृगूणां भावितात्मनाम् ॥ ४४७ ॥

भीष्म०- यथोक्तमृषिणा चापि तदा तदभवन्नृप ।

जन्म रामस्य च मुनेर्षिश्चामित्रस्य चैव हि ॥ ४४८ ॥

आरामादिदानप्रशंसा

(अ. ५८) आरामाणां तडागानां यत्फलं कुरुपुङ्गव ।

युधि०- तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तोऽद्य भरतर्षभ ॥ ४४९ ॥

भीष्म०- त्रिषु लोकेषु सर्वत्र पूजनीयस्तडागवान् ॥ ४५० ॥

अथवा मित्रसदनं मैत्रं मित्रयिष्यन्तम् ।

कीर्तिसञ्जननं त्रेष्टं तडागानां निवेशनम् ॥ ४५१ ॥

धर्मस्यार्थस्य कामस्य फलमाहुर्मनीषिण ।

तडागस्रुतं देशे क्षेत्रमेकं महाधयम् ॥ ४५२ ॥

चतुर्धिधानां भूतानां तडागमुपलभयेत् ।

तडागानि च सर्वाणि दिशन्ति धियमुत्तमाम् ॥ ४५३ ॥

स कुलं तारयेत्सर्वं यस्य स्नाते जलाशये ।

गावः पिबन्ति सलिलं साधयश्च नराः सदा ॥ ४५४ ॥

तडागे यस्य गावस्तु पिबन्ति तृप्तिं जलम् ।

मृगपक्षिमनुष्याश्च सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ ४५५ ॥

सर्वदानैर्गुरुतः सर्वदानैर्विदिष्यते ।

पानीयं नरशार्दूलं तस्माद्दातव्यमेव हि ॥ ४५६ ॥

पयमेतत्तडागस्य कीर्तितं फलमुत्तमम् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वृक्षाणामवरोपणम् ॥ ४५७ ॥

स्यावराणां च भूतानां जातयः पट् प्रकीर्तिताः ।

वृक्षगुल्मलतावल्ग्वस्त्यस्तायस्त्रुणजातयः ॥ ४५८ ॥

एता जात्यस्तु वृक्षाणां तेषां रोषे गुणास्त्वमे ।
 कीर्तिश्च मानुषे लोके प्रेत्य चेव फलं शुभम् ॥ ४५९ ॥
 पुष्पैः सुरगणान्वृक्षाः फलैश्चापि तथा पितॄन् ।
 छायाया चातिथिं तात पूजयन्ति महीरुहः ॥ ४६० ॥
 पुष्पिताः फलवन्तश्च तर्पयन्तीह मानवान् ।
 वृक्षदं पुत्रवद्भृक्षास्तारयन्ति परत्र तु ॥ ४६१ ॥
 तस्मात्तडागं कुर्वीत आरामांश्चैव रोपयेत् ।
 यजेच्च यिविधैर्यज्ञैः सत्यं च सततं वदेत् ॥ ४६२ ॥

(अ. ५९) यानीमानि यद्विवेद्या दानानि परिचक्षते ।

युधि०- तेभ्यो विशिष्टं किं दानं मतं ते कुरुपुङ्गव ॥ ४६३ ॥

भीष्म०- अभयं सर्वभूतेषु व्यसने चाप्यनुग्रहः ।

यश्चाभिलषितं दद्यात्पुत्रितायाभिराचते ॥ ४६४ ॥

दत्तं मन्येत यद्व्या तदानं श्रेष्ठमुच्यते ।

दत्तं दातारमन्वेति यदानं भरतर्षभ ॥ ४६५ ॥

द्विरण्यदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च ।

एतानि वै पयित्राणि तारयन्त्यपि दुष्कृतम् ॥ ४६६ ॥

यद्यदिष्टतमं लोके यश्चास्य दयितं गृहे ।

तत्तद्गुणयते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ ४६७ ॥

त्रियानियमितान् साधून् पुत्रदारैश्च कर्षितान् ।

भयाचमानान् कौन्तेय सर्वोपायेर्निमन्त्रयेत् ॥ ४६८ ॥

यथा पत्याथयो धर्मं स्त्रीणां लोके सनातनः ।

सदैव सा गतिर्नान्या तथाऽस्माकं द्विजातयः ॥ ४६९ ॥

राजन्यो ब्राह्मणान् राजन्यपुरा परिचचार ह ।

वैश्यो राजन्यमित्येव शूद्रो वैश्यमिति श्रुतिः ॥ ४७० ॥

दूराच्छूद्रेणोपचर्यो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ।

संस्पर्शपरिचर्यस्तु वैश्येन शत्रियेण च ॥ ४७१ ॥

- (अ. ६०) श्रेयो वै याचतः पार्थ दानमाहुरयाचते ।
 अर्हत्तमो वै धृतिमान् रूपणादधृतात्मनः ॥ ४७२ ॥
 क्षत्रियो रक्षणधृतिर्ब्राह्मणोऽनर्थनाधृतिः ।
 ब्राह्मणो धृतिमान्विद्वान्देवान्याणाति तुष्टिमान् ॥ ४७३ ॥
 याच्यमाहुरनीशस्य अमिहार्त्तं च भारत ।
 उद्वेजयन्ति याचन्ति सदा भूतानि दस्युवत् ॥ ४७४ ॥
 म्रियते याचमानो वै न जातु म्रियते ददत् ।
 ददत्संजीयत्येनमात्मानं च युधिष्ठिर ॥ ४७५ ॥
 भानृशंस्यं परो धर्मो याचते यत्प्रदीयते ।
 जयाचतः सीदमानान् सार्योपार्यनिमन्त्रयेत् ॥ ४७६ ॥
 (अ. ६१) योगः श्रेमश्च ते नित्यं ब्राह्मणेभ्यस्तु भारत ।
 तदर्थं जीषितं तेऽस्तु मा तेभ्योऽप्रतिपालनम् ॥ ४७७ ॥
 अनर्थो ब्राह्मणम्येष यद्विस्तनिचयो मदान् ।
 श्रिया ह्यमीक्ष्णं संयाम्नो दर्पयेन्संप्रमोदयेत् ॥ ४७८ ॥
 ब्राह्मणेषु प्रमूढेषु धर्मो विप्रणशेद्भुवम् ।
 धर्मप्रणाशे भूतानाममायः म्याश्र मशयः ॥ ४७९ ॥
 यो रक्षिभ्यः संप्रदाय राजा सप्तं विलुम्पति ।
 यशे सप्ताङ्गनं तस्मादानयच्चमिति ध्रुवन् ॥ ४८० ॥
 यथादाय तदाग्रसं भीतं दत्तं तुदागणम् ।
 यजेद्राजा न तं यत्र प्रशंसन्त्यस्य साधयः ॥ ४८१ ॥

सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिमुक्तावसूनि च ।
 सर्वमेतन्महाप्राज्ञो ददाति वसुधा ददत् ॥ ४८५ ॥
 यथा चन्द्रमसो वृद्धिरहन्यहनि जायते ।
 तथा भूमिकृतं दानं सस्ये सस्ये विवर्धते ॥ ४८६ ॥

(अ ११) अन्नमेव प्रशंसन्ति देवा ऋषिगणास्तथा ।
 लोफतन्त्रं हि सङ्गाश्च सूर्यमग्ने प्रतिष्ठितम् ॥ ४८७ ॥
 अग्नेन सहस्रं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 तस्मादन्न विशेषेण दातुमिच्छन्ति मानवा ॥ ४८८ ॥
 अन्नमूर्जस्करं लोके प्राणाश्वाग्ने प्रतिष्ठिता ।
 अग्नेन धार्यते सर्वं विश्वं जगदिदं प्रभो ॥ ४८९ ॥
 पुटुम्यिने सीदते च ब्राह्मणाय महात्मने ।
 दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता ॥ ४९० ॥
 नायमन्येदमिगतं न प्रणुयात्कदाचन ।
 अपि श्वपाके शुनि या न दानं विप्रणश्यति ॥ ४९१ ॥
 यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि यतते ।
 आर्तायादृष्टपूर्वाय स महद्धर्ममाप्नुयात् ॥ ४९२ ॥
 प्रत्यक्षं प्रीतिजननं भोक्तुर्दानुर्भवत्युत ।
 सर्वाण्यन्यानि दानानि परोक्षफलवन्त्युत ॥ ४९३ ॥
 प्राणान् ददाति भूतानां तेजश्च भरतर्षभ ।
 गृहमभ्यागतायाय यो दद्यादन्नमग्निने ॥ ४९४ ॥

(अ ११) यत्फलं तिलदाने च भूमिदाने च कीर्तितम् ।
 युधि०- गोदाने चान्नदाने च भूयस्तद्गूढि कौरव ॥ ४९५ ॥
 मीष्म०- पितृणां परमं भोज्यं तिलां सृष्ट्वा स्वयंभुवा ।
 तिलदानेन वै तस्मात्पितृष्वन्नं प्रमोदते ॥ ४९६ ॥
 पौष्टिका रूपदाधैव तथा पापचिनाशना ।
 तस्मात्सर्वप्रदानेभ्यस्ति तिलदानं विशिष्यते ॥ ४९७ ॥

प्रादेशमात्रं भूमेस्तु यो दद्यादनुपस्कृतम् ।
 न सीदति स कृच्छ्रेषु न च दुर्गाण्यघाप्नुते ॥ ४९८ ॥
 शीतवातातपसह्यं गृहभूमिं सुसंस्कृताम् ।
 प्रदाय सुरलोकस्थः पुण्यान्तेऽपि न चाल्यते ॥ ४९९ ॥
 न चोपरं न निर्देग्धां महीं दद्यात्कथञ्चन ।
 न इमशानपरीतां च न च पापनिषेविताम् ॥ ५०० ॥
 जतः परं तु गोदानं कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ॥ ५०१ ॥
 गावोऽधिकास्तपस्विभ्यो यस्मात्सर्वेभ्य एव च ।
 तस्मान्महेभ्यरो देवस्तपस्ताभिः सहस्थितः ॥ ५०२ ॥
 ब्राह्मे लोके वसन्त्येताः सोमेन सह भारत ।
 यां तां ब्रह्मरयः सिद्धाः प्रारयन्ति परां गतिम् ॥ ५०३ ॥
 पयसा हविषा दध्ना शकृता चाथ चर्मणा ।
 अस्थिमिध्नोपकुर्वन्ति शृङ्गेर्यालेभ्य भारत ॥ ५०४ ॥
 नासां शीतातपौ स्यातां सदैताः कर्म कुर्वते ।
 न पर्यचिर्य घापि दुःखमासां भयस्युत ॥ ५०५ ॥
 ब्राह्मणेः सहिता यान्ति तस्मात्पारमं पदम् ।
 एकं गोब्राह्मणं तस्मात्प्रयदन्ति मनीषिणः ॥ ५०६ ॥
 ता इमा विप्रमुख्येभ्यो यो ददाति महीपते ।
 निस्तरेदापर्वं कृच्छ्रां विपमस्थोऽपि पार्थिव ॥ ५०७ ॥
 भमृतं वै गवां श्रीरमित्याह त्रिदशाधिपः ।
 तस्माद्ददाति यो धेनुममृतं न प्रयच्छति ॥ ५०८ ॥
 प्राणा वै प्राणिनामेते प्रोच्यन्ते भरतर्षभ ।
 तस्माद्ददाति यो धेनुं प्राणानेष प्रयच्छति ॥ ५०९ ॥
 न वधार्थं प्रदातव्या न कीनादौ न नास्तिके ।
 गोजीविने न दातव्या तथा गौर्मरुतर्षभ ॥ ५१० ॥
 न कृशां नापयत्सां वा वन्ध्यां रोगान्वितां तथा ।
 न व्यङ्गां न परिश्रान्तां दद्याद्गो ब्राह्मणाय वै ॥ ५११ ॥

इत्येतद्गोप्रदानं च तिलदानं च कीर्तितम् ।
 तथा भूमिप्रदानं च शृणुष्वान्ने च भारत ॥ ५१२ ॥
 श्रान्ताय क्षुधितायाश्च यः प्रयच्छति भूमिपः ।
 स्वार्थभुवं महत्स्थानं स गच्छति नराधिप ॥ ५१३ ॥
 न हिरण्यैर्न वासोमिर्नान्यदानेन भारत ।
 प्राप्नुवन्ति नरा श्रेयो यथा ह्यन्नप्रदाः प्रभो ॥ ५१४ ॥
 अन्नं धे प्रथमं द्रव्यमन्नं श्रीश्च परा मता ।
 अन्नात्प्राणः प्रभवति तेजो वीर्यं बलं तथा ॥ ५१५ ॥
 सद्यो ददाति यश्चात्र सदेकाग्रमना नरः ।
 न स दुर्गाण्यवाप्नोतीत्येवमाह पराशरः ॥ ५१६ ॥
 अर्चयित्वा यथान्यायं देवेभ्योऽन्नं निवेदयेत् ।
 यदन्ना हि नरा राजंस्तदन्नास्तस्य देवताः ॥ ५१७ ॥
 इत्येतदन्नदानस्य तिलदानस्य चैव ह ।
 भूमिदानस्य च फलं गोदानस्य च कीर्तितम् ॥ ५१८ ॥

- (अ. ६७) देवानाममृतं ह्यन्नं नागानां च सुधा तथा ।
 पितॄणां च स्वधा प्रोक्ता पशूनां चापि वीरधः ॥ ५१९ ॥
 अन्नमेव मनुष्याणां प्राणानाहुर्मनीषिणः ।
 तच्च सर्वं न रक्ष्यान्न धानीयात्संपवर्तते ॥ ५२० ॥
 तस्मात्पानीयदानाद्वै न परं विद्यते क्वचित् ।
 तच्च दद्यान्नरो नित्यं यक्षीच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ५२१ ॥
- (अ. ६९) तुल्यनामानि देयानि त्रीणि तुल्यफलानि च ।
 सर्वकामफलानीह गावः पृथ्वी सरस्वती ॥ ५२२ ॥
 यो वृषाच्चापि शिष्याय धर्म्या ब्राह्मी सरस्वतीम् ।
 पृथिवीगोप्रदानाभ्यां तुल्यं स फलमश्नुते ॥ ५२३ ॥
 तथैव गा प्रशंसन्ति न तु देयं ततः परम् ।
 सन्निरुपफलास्ता हि लघ्वर्याश्च युधिष्ठिर ॥ ५२४ ॥

मातरः सर्वं भूतानां गावः सर्वसुखप्रदाः ।
 वृद्धिमाकाङ्क्षता नित्यं गावः कार्याः प्रदक्षिणाः ॥ ५२५ ॥
 सन्ताड्या न तु पादेन गवां मध्ये न च प्रजैव ।
 मङ्गलापत्तनं देव्यस्तस्मात्पूज्याः सदैव हि ॥ ५२६ ॥
 प्रचोदनं देवकृतं गवां कर्मसु वर्तताम् ॥ ५२७ ॥
 असद्वृत्ताय पापाय लुब्धायानृतवादिने ।
 हव्यकश्यपेताय न देया गौः कथञ्चन ॥ ५२८ ॥
 कल्मषं गुरुशुश्रूषा हन्ति मानो महद्यशः ।
 अपुत्रतां त्रयः पुत्रा अवृत्तिं दश घेनयः ॥ ५२९ ॥
 शुभे पात्रे ये गुणा गोप्रदाने
 तावान्दोषो ग्राह्यणस्वापहारे ।
 सूर्यायस्त्वं ग्राह्यणस्वापहारे
 दाराश्चैषां दूरतो वर्जनीयाः ॥ ५३० ॥
 नृगोपाख्यानम्

(अ. ५०) अथैव कीर्त्यते सद्भिर्ग्राह्यणस्वाभिर्मर्शने ।
 नृगेण सुमहत्कच्छं यवघातं कुरुब्रह्म ॥ ५३१ ॥
 निविशन्त्यां पुप्य पार्थ द्वारबल्यामिति श्रुतिः ।
 अदृश्यत महाकूपस्तृणवीरुत्समावृतः ॥ ५३२ ॥
 प्रयतनं तत्र कुर्वाणास्तस्मात्कृपाज्जलार्थिनः ।
 ध्रमेण महता युक्तास्नस्मिस्तोये सुसंवृतैः ।
 ददृशुस्ते महाकायं कृकलासमवस्थितम् ॥ ५३३ ॥
 तस्य चोद्धरणे यत्नमकुर्वन्ते सहस्रशः ।
 प्रग्रहैश्चर्मपट्टैश्च तं बाध्या पर्यतोपमम् ।
 नाशफनुवन् समुद्धर्तुं ततो जग्मुर्जनार्दनम् ॥ ५३४ ॥
 खमावृत्योदपानस्य कृकलासः स्थितो महान् ।
 तस्य नास्ति समुद्धर्तयेत्तत्कृष्णे न्यवेदयन् ॥ ५३५ ॥

स वासुदेवेन समुद्धृतश्च
 पृष्टश्च कार्यं निजगाद राजा ।
 नृगस्तदात्मानमथो न्यवेदयत्
 पुण्यतनं यज्ञसहस्रयाजिनम् ॥ ५३६ ॥
 तथा ब्रुवाणं तु तमाह माधवः
 शुभं त्वया कर्म कृतं न पापकम् ।
 कथं भवान्दुर्गतिमीदृशीं गतो
 नरेन्द्र तद्ब्रूहि किमेतदीदृशम् ॥ ५३७ ॥

नृगस्ततोऽब्रवीत्कृष्णं ब्राह्मणस्याग्निहोत्रिणः ।
 प्रोपितस्य परिभ्रष्टा गौरेका मम गोधने ॥ ५३८ ॥
 गवां सहस्रे सङ्ख्याता तदा सा पशुपैर्मम ।
 सा ब्राह्मणाय मे दत्ता प्रेत्यार्थमभिकाङ्क्षता ॥ ५३९ ॥
 अपश्यत्परिमार्गश्च तां गां परगृहे द्विजः ।
 ममेयमिति चोवाच ब्राह्मणो यस्य साऽभवत् ॥ ५४० ॥
 तायुभौ समनुप्राप्तौ विवदन्तौ भृशज्वरौ ।
 भवान्दाता भवान्दुर्तेत्यथ तौ मामवोचताम् ॥ ५४१ ॥
 शतेन शतसङ्ख्येन गवां विनिमयेन वै ।
 याचे प्रतिग्रहीतारं स तु मामब्रवीद्विदम् ॥ ५४२ ॥
 देशकालोपसम्पन्ना दोग्ध्री शान्तातिवत्सला ।
 स्वादुक्षीरप्रदा धन्या मम नित्यं निवेशने ॥ ५४३ ॥
 कृतं च भरते सा गौर्मम पुत्रमपस्तनम् ।
 न सा शक्या मया दातुमित्युक्त्वा स जगाम ह ॥ ५४४ ॥
 ततस्तमपरं विप्रं याचे विनिमयेन वै ।
 गवां शतसहस्रं हि तच्छते गृह्यतामिति ॥ ५४५ ॥

ब्राह्मण०—न राज्ञां प्रतिगृह्णामि शक्तोऽहं स्वस्य मार्गणे ।
 सैव गौर्दीयतां शीघ्रं ममेति मधुसूदन ॥ ५४६ ॥

रस्ममभ्यांश्च ददतो रजतस्यन्दनांस्तथा ।
 न जग्राह ययौ चापि तदा स ब्राह्मणपमः ॥ ५४७ ॥
 पतस्मिन्नेव काले तु चोदितः कालधर्मणा ।
 पितृलोकमहं प्राप्य धर्मराजमुपागमम् ॥ ५४८ ॥
 यमस्तु पूजयित्वा मां ततो वचनमब्रवीत् ।
 नान्तः सङ्ख्यायते राजंस्तव पुण्यस्य कर्मणः ॥ ५४९ ॥
 अस्ति चेव कृतं पापमद्यानात्तदपि त्वया ।
 चरस्व पापं पश्चाद्वा पूर्वं वा त्वं यथेच्छसि ॥ ५५० ॥
 रक्षिताऽस्मीति चोक्तं ते प्रतिवा चानृता तव ।
 ब्राह्मणस्यस्य चादानं द्विविधस्ते व्यतिक्रमः ॥ ५५१ ॥
 पूर्वं कृच्छं चरिष्येऽहं पश्चाच्छुभमिति प्रभो ।
 धर्मराजं ह्युषश्चेधं पतितोऽस्मि महीतले ॥ ५५२ ॥
 अध्रौषं पतितश्चाहं यमस्योद्येः प्रभायतः ।
 वासुदेवः समुद्भूता मयिता ते जनार्दनः ॥ ५५३ ॥
 पूर्णं वर्षसहस्रान्ते श्रीणे कर्मणि दुष्कृते ।
 प्राप्स्यसे शाश्वतान्लोकाञ्जितान्स्वेनेध कर्मणा ॥ ५५४ ॥
 कृपेऽऽत्मानमधःशीर्षमपश्यं पतितश्च ह ।
 तिर्यग्योनिमनुषाप्तं न च मामजहात्स्मृतिः ॥ ५५५ ॥
 त्वया तु तारितोऽस्म्यद्य किमन्यत्र तपोरलात् ।
 अनुजानीहि मां कृष्ण गच्छेयं दिवमद्य वै ॥ ५५६ ॥
 अनुवातः स कृष्णेन नमस्कृत्य जनार्दनम् ।
 दिव्यमास्थाय पन्थानं ययौ दिवमरिन्दमः ॥ ५५७ ॥
 ततस्तस्मिन्निदयं याते नृगे भरतसत्तम ।
 वासुदेव इमं श्लोकं जगाद कुरनन्दन ॥ ५५८ ॥
 ब्राह्मणस्यं न हर्तव्यं पुरुषेण विजानता ।
 ब्राह्मणस्यं हृतं हन्ति नृगं ब्राह्मणगौरिध ॥ ५५९ ॥

- (अ. ७४) विरूपार्थं हि यो हिंस्याद्भक्षयेद्वा निरङ्कुशः ।
घातयानं हि पुरुषं येऽनुमन्येयुरर्थिनः ॥ ५६० ॥
घातकः स्वादको वापि तथा यश्चानुमन्यते ।
यावन्ति तस्या रोमाणि तावद्वर्षाणि मज्जति ॥ ५६१ ॥
ये दोषा यादृशाश्चैव द्विजयज्ञोपघातके ।
विरूपे चापहारे च ते दोषा वै स्मृताः प्रमो ॥ ५६२ ॥
अपहृत्य तु यो गां वै ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
यावद्दानफलं तस्यास्तावन्निरयमृच्छति ॥ ५६३ ॥
- (अ. ८०) गावो ममाग्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च ।
गावो मे सर्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥ ५६४ ॥
इत्याचम्य जपेत्सायं प्रातश्च पुरुषः सदा ।
यद्वा कुरुते पापं तस्मात्स परिमुच्यते ॥ ५६५ ॥
- (अ. ८१) गावः प्रतिष्ठा भूतानां तथा गावः परायणम् ।
गावः पुण्याः पवित्राश्च गोधनं पावनं तथा ॥ ५६६ ॥
पूर्वमासशृङ्गा वै गाव इत्यनुशुभ्रम् ।
शृङ्गार्थं समुपासन्त ताः किल प्रभुमव्ययम् ॥ ५६७ ॥
ततो ब्रह्मा तु गाः प्रायमुपधिष्टाः समीक्ष्य ह ।
ईक्षितं प्रददौ ताभ्यो गोभ्यः प्रत्येकशः प्रभुः ॥ ५६८ ॥
तासां शृङ्गाण्यजायन्त यस्या यादृङ्मनोगतम् ।
नानावर्णाः शृङ्गवन्त्यस्ता व्यरोचन्त पुत्रक ॥ ५६९ ॥
ब्रह्मणा चरदत्तास्ता हव्यकव्यप्रदाः शुभाः ।
पुण्याः पवित्राः सुभगा दिव्यसंस्थानलक्षणाः ॥ ५७० ॥
गावस्तेजो महद्दिव्यं गवां दानं प्रशस्यते ।
ये चेताः संप्रयच्छन्ति साधवो वीतमत्सराः ।
ते वै सुहृतिनः प्रोक्ताः सर्वदानप्रदाश्च ते ॥ ५७१ ॥

(व. १०) कीदृशेभ्यः प्रदातव्यं भवेत् धाम् पितामह ।

युधि०- द्विजेभ्यः कुरुशार्दूल तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ५७२ ॥

भीष्म०- ब्राह्मणान् परीक्षेत क्षत्रियो दानधर्मवित् ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये तु न्याय्यमाहुः परीक्षणम् ॥ ५७३ ॥

देवताः पूजयन्तीह दैवेनैवेह तेजसा ।

उपेत्य तस्माद्देवेभ्यः सर्वेभ्यो दापयेन्नरः ॥ ५७४ ॥

धाम्ने त्वथ महाराज परीक्षेद्ब्राह्मणान् बुधः ।

कुलशीलवयोरुपैर्विद्ययाऽभिजनेन च ॥ ५७५ ॥

तेषामन्ये पङ्क्तिदूपास्तयाऽन्ये पङ्क्तिपाचनाः ।

अपाङ्क्तेयास्तु ये राजन् कीर्तयिष्यामि तान् शृणु ॥ ५७६ ॥

कितवो भूणहा यक्ष्यो पशुपालो निराकृतिः ।

ग्रामप्रेष्यो धार्धुपिको गायनः सर्वविक्रयी ॥ ५७७ ॥

अगारवाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।

सामुद्रि को राजभृत्यस्तैलिकः कूटकारकः ॥ ५७८ ॥

पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपत्तिर्गृहे ।

अभिशास्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यक्षोपजीवति ॥ ५७९ ॥

पर्वकारश्च सूची च मित्रघृक् पारदारिकः ।

अग्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च ॥ ५८० ॥

धमिश्च यः परिक्रामेयः शुना दष्ट पय च ।

परिवित्तिश्च यश्च स्याद्दुश्चर्मा गुह्यतल्पगः ॥ ५८१ ॥

कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।

ईदृशैर्ब्राह्मणैर्भुक्तमपाङ्क्तेवैर्युधिष्ठिर ।

रक्षांसि गच्छन्ते हव्यमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ ५८२ ॥

पाङ्क्तेयास्तु प्रवक्ष्यामि ज्ञेयास्ते पङ्क्तिपाचनाः ।

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः पडङ्गवित् ॥ ५८३ ॥

ब्रह्मदेयानुसन्तानश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगः ।

मातापित्रोर्यश्च वश्यः श्रोत्रियो दशपुरुषः ॥ ५८४ ॥

ऋतुकालाभिगामी च धर्मपत्नीपु यः सदा ।

वेदविद्यावतस्त्रातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्युत ॥ ५८५ ॥

अक्रोधना ह्यचपलाः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।

सर्वभूतहिता ये च भ्रातृष्वेताभिर्मन्त्रयेत् ॥ ५८६ ॥

विसस्तैन्योपाख्यानम्

(अ. ९१) यदिदं तप इत्याहुरुपवासं पृथग्जनाः ।

युधि०- तपः स्यादेतदेवेह तपोऽन्यद्वाऽपि किं भवेत् ॥ ५८७ ॥

भीष्म०- मासार्धमासोपत्रासाद्यत्तपो मन्यते जनः ।

आत्मतन्त्रोपधाती यो न तपस्वी न धर्मयित् ॥ ५८८ ॥

त्यागस्य चापि संपत्तिः शिष्यते तप उत्तमम् ।

सदोपवासी च भवेद्ब्रह्मचारी तथैव च ॥ ५८९ ॥

मुनिश्च स्यात्सदा विप्रो वैकांश्चैव सदा जपेत् ।

कुटुम्बिको धर्मकामः सदास्वप्नश्च मानवः ॥ ५९० ॥

अमांसाशी सदा च स्यात्पवित्रं च सदा पठेत् ।

ऋतवादी सदा च स्यान्नियतश्च सदा भवेत् ॥ ५९१ ॥

विधसाशी कथं च स्यात्सदा चैवातिथिप्रियः ।

अमृताशी सदा च स्यात्पवित्री च सदा भवेत् ॥ ५९२ ॥

अन्तरा सायमाशं च प्रातराशं च यो नरः ।

सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्तेऽन्तरा पुनः ॥ ५९३ ॥

भार्यो गच्छन् ब्रह्मचारी ऋतौ भवति चैव ॥

ऋतवादी सदा च स्यादानशीलस्तु मानवः ॥ ५९४ ॥

अमक्षयन् वृथा मांसममांसाशी भवत्युत ।

दानं ददत्पवित्री स्यादस्वप्नश्च दिवाऽस्वपन् ॥ ५९५ ॥

भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु नरः सदा ।
 अमृतं केवलं भुङ्क्ते इति विद्धि युधिष्ठिर ॥ ५९६ ॥
 भुक्तवत्सु नाश्नाति ब्राह्मणेषु तु यो नरः ।
 अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ॥ ५९७ ॥
 देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च संश्रितेभ्यस्तथैव च ।
 अवशिष्टानि यो भुङ्क्ते तमाहुर्विधसाशिनम् ॥ ५९८ ॥

युधि०- ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति दानानि विविधानि च ।
 दातृप्रतिग्रहीत्रोर्वे को विशेषः पितामह ॥ ५९९ ॥

भीष्म०- साधोर्यः प्रतिगृहीयात्तथैवासाधुतो द्विजः ।
 गुणघत्यल्पदोषः स्यान्निर्गुणे तु निमज्जति ॥ ६०० ॥
 मन्त्राभ्युदारहन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 वृषादभैश्च संवादं सप्तर्षीणां च भारत ॥ ६०१ ॥
 कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठश्च भरद्वाजोऽथ गौतमः ।
 विश्वामित्रो जमदग्निः साध्वी नैवाप्यरुन्धती ॥ ६०२ ॥
 सर्वेषामथ तेषां तु गण्डाभूत्कर्मकारिका ।
 शूद्रः पशुसखश्चैव भर्ता चास्या यभूव ॥ ६०३ ॥
 ते च सर्वे तपस्यन्तः पुरा चेद्धर्महीमिमाम् ।
 समाधिर्नोपशिक्षन्तो ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ६०४ ॥
 अथाभयदनावृष्टिर्महती कुरुनन्दन ।
 रुच्छप्राणोऽभवद्यत्र लोकोऽयं वै क्षुधान्वितः ॥ ६०५ ॥
 कस्मिंश्चिच्च पुरा यज्ञे शैब्येन शिविसन्तुना ।
 दक्षिणार्थेऽथ ऋत्विग्भ्यो दत्तः पुनः पुरा किल ॥ ६०६ ॥
 अस्मिन्कालेऽथ सोल्पायुर्दिष्टान्तमगामत्प्रभुः ।
 ते तं क्षुधामिसन्तप्ताः परिवार्योपतस्थिरे ॥ ६०७ ॥
 याज्यात्मजमथो दृष्ट्वा गतासुभृपिसत्तमाः ।
 अपचन्त तदा स्थाल्यां क्षुधार्ताः किल भारत ॥ ६०८ ॥

निरन्त्रे मर्त्यलोकेऽस्मिन्नात्मानं ते परीप्सवः ।

कृच्छ्रामापेदिरे वृत्तिमन्नहेतोस्तपस्विनः ॥ ६०९ ॥

अटमानोऽथ तान्मार्गे पचमानान्महीपतिः ।

राजा शैव्यो वृषादर्भिः क्लिश्यमानानन्ददर्श ह ॥ ६१० ॥

वृषा०- प्रतिग्रहस्तारयति पुष्टिर्वै प्रतिगृह्यताम् ।

मयि यद्विद्यते विस्रं तद्वृणुष्वं तपोधनाः ॥ ६११ ॥

प्रियो हि मे ब्राह्मणो याच्यमानो

दद्यामहं धीहिरसं यवांश्च ।

नास्मिन्नभक्ष्ये भावमेवं कुरुष्वं

पुष्ट्यर्थं वः किं प्रयच्छाम्यहं वै ॥ ६१२ ॥

ऋषय०- राजन्प्रतिग्रहो राज्ञां मध्वास्वादो वियोपमः ।

तज्जानमानः कस्मात्त्वं कुरुषे नः प्रलोभनम् ॥ ६१३ ॥

अह्नापीह तपो जानु ब्राह्मणस्योपजायते ।

तदाव इष निर्दह्यात्प्राप्तो राजन्प्रतिग्रहः ॥ ६१४ ॥

कुशलं सह दानेन राजश्रस्तु सदा तव ।

अर्धिभ्यो दीयतां सर्वमित्युक्त्वाऽन्येन ते ययुः ॥ ६१५ ॥

अपक्रमेव तन्मांसमभूत्तेषां महात्मनाम् ।

अथ हित्वा ययुः सर्वे वनमाहारकाङ्क्षिणः ॥ ६१६ ॥

ततः प्रचोदिता राज्ञा धनं गत्वाऽस्य मन्त्रिणः ।

प्रचीयोदुम्वराणि स्म दातुं तेषां प्रचक्रिरे ॥ ६१७ ॥

उदुम्वराण्यथान्यानि हेमगर्भाण्युपाहरन् ।

भृत्यास्तेषां ततस्तानि प्रग्राहितुमुपाद्रवन् ॥ ६१८ ॥

गुरूणीति विदित्वाथ न ग्राह्याण्यत्रिरघवीत् ।

अत्रि०- इह ह्येतदुपादत्तं प्रेत्य स्यात्कटुकोदयम् ॥ ६१९ ॥

अप्रतिग्राह्यमेवैतत्प्रेत्येह च सुखेप्सुना ।

ऋषय०- कुशलं सह दानेन तस्मै यस्य प्रजा इमाः ।

फलान्युपधियुक्तानि य एवं नः प्रयच्छति ॥ ६२० ॥

इत्युक्त्वा हेमगर्भाणि हित्वा तानि फलानि वै ।

ऋषयो जम्बुरन्यत्र सर्घं पय धृतव्रताः ॥ ६२१ ॥

मन्त्रि०- उपधिं शङ्कमानास्ते हित्वा तानि फलानि वै ।

ततोऽन्येनैव गच्छन्ति विदितं तेऽस्तु पार्थिव ॥ ६२२ ॥

इत्युक्तः स तु भृत्यैस्त्वृषादभिंश्चुकोप ह ।

तेषां वै प्रतिकर्तुं च सर्वेषामगमद्गृहम् ॥ ६२३ ॥

स गत्वा हवनीयेऽग्नौ तीर्थं नियममास्थितः ।

जुहाव संस्कृतैर्मन्त्रैरेकैकामाहुतिं नृपः ॥ ६२४ ॥

तस्मादग्नेः समुत्तस्थौ कृत्वा लोकमपङ्करी ।

तस्या नाम वृषादभिंर्यातुधानीत्यथाकरोत् ॥ ६२५ ॥

सा कृत्वा कालयन्नीघ कृताञ्जलिरुपस्थिता ।

वृषादभिं नरपतिं किं करोमीति ध्यायतीत् ॥ ६२६ ॥

वृषा०- ऋषीणां गच्छ सप्तानामदन्धत्यास्तथैव च ।

दासीभर्तुश्च दास्याश्च मनसा नाम धारय ॥ ६२७ ॥

ज्ञात्वा नामानि धैर्येषां सर्वानेतान्धिनाशय ।

चिन्तष्टु तथा स्वीरं गच्छ यत्रेप्सितं तव ॥ ६२८ ॥

सा तथेति प्रतिश्रुत्य यातुधानी स्वरूपिणी ।

जगाम तद्वनं यत्र विचेरुस्ते महर्षयः ॥ ६२९ ॥

अथात्रिप्रमुखा राजन् वने तस्मिन्महर्षयः ।

व्यचरन् मक्षयन्तो वै मूलानि च फलानि च ॥ ६३० ॥

अथापश्यन्सुषीनांसपाणिपादमुखोद्दरम् ।

परिव्रजन्तं स्वृलाङ्गं परिघाजं शुना सह ॥ ६३१ ॥

अथ दृष्ट्वा परिघाट् स तान् महर्षीन् शुना सह ।

अभिगम्य यथान्यार्थं पाणिस्पर्शमथाचरत् ॥ ६३२ ॥

परिचर्या वने तां तु श्रुत्यतीघातकारिकाम् ।

अन्योन्येन निवेद्याथ प्रातिष्ठन्त सहैव ते ॥ ६३३ ॥

एकनिश्चयकार्याश्च व्यचरन्त वनानि ते ।
 आददाना समुद्धृत्य मूलानि च फलानि च ॥ ६३४ ॥
 कदाचिद्विचरन्तस्ते वृक्षैरविरलैर्ब्रताम् ।
 शुचिवारिप्रसन्नोदा ददृशु पद्मिनीं शुभाम् ॥ ६३५ ॥
 वृषादभिप्रयुक्ता तु कृत्या विवृतदर्शना ।
 यातुधानीति विख्याता पद्मिनीं तामरक्षत ॥ ६३६ ॥
 पशुसखसहायास्तु विसार्थं ते महर्षय ।
 पद्मिनीमभिजग्मुस्ते सर्वे कृत्याभिरक्षिताम् ॥ ६३७ ॥
 शुन सखा च हत्वा ता यातुधानीं महाबलाम् ।
 भुवि त्रिदण्ड विष्टभ्य शाद्वले समुपाविशत् ॥ ६३८ ॥
 ततस्ते मुनय सर्वे पुष्कराणि विसानि च ।
 यथाकाममुपादाय समुत्तस्थुर्मुदान्विता ॥ ६३९ ॥
 श्रमेण महता कृत्या ते विसानि कलापश ।
 तीरे निक्षिप्य पद्मिन्यास्तर्पणं चकुरम्मसा ॥ ६४० ॥
 अथोत्थाय जलान्तस्मात्सर्वे ते समुपागमन् ।
 नापश्यन्नापि ते तानि विसानि पुरुषपभा ॥ ६४१ ॥

श्रुत्वा य०—केन क्षुधा परीतानामस्माक पापकर्मणा ।

नृशसेनापनीतानि विसान्याहारकाडक्षिणाम् ॥ ६४२ ॥

शुन ०—मया ह्यन्तर्हितानीह विसानीमानि पश्यत ।

परीक्षार्थं भगवता कृतमेव मयाऽनघा ॥ ६४३ ॥

रक्षणार्थं च सर्वेया भवतामहमागत ।

यातुधानी ह्यतिकूरा कृत्येया वो वधैर्विणी ।

वृषादभिप्रयुक्तैया निहता मे तपोधना ॥ ६४४ ॥

दुष्टा हिंस्यादिय पापा युष्मान्प्रत्यग्निसमवा ।

तस्मादस्यागतो विप्रा वासव मा निबोधत ॥ ६४५ ॥

अलोभादक्षया लोकाः प्राप्ता वे सार्वकामिकाः ।
उत्तिष्ठध्वमितः क्षिप्रं तानवाप्नुत वै द्विजाः ॥ ६४६ ॥
ततो महर्षयः प्रीतास्तथेत्युक्त्वा पुरन्दरम् ।
सहैव त्रिदशेन्द्रेण सर्वे जग्मुस्त्रिविष्टपम् ॥ ६४७ ॥
पथमेते महात्मानो भोगैर्वहुविधैरपि ।
धुधा परमया युक्ताच्छन्द्यमाना महात्मभिः ॥ ६४८ ॥
नैव लोभं तदा चक्रुस्ततः स्वर्गमवाप्नुवन् ।
तस्मात्सर्वास्ववस्थासु नरो लोभं विप्रर्जयेत् ॥ ६४९ ॥

आयुष्याख्यानम्, मांसवर्जनम्

- (अ. १०-४) आयुष्मान्केन भवति अल्पायुर्वाऽपि मानवः ।
युधि०- केन वा लभते कीर्तिं केन वा लभते धियम् ॥ ६५० ॥
तपसा ब्रह्मचर्येण जपहोमैस्तथौषधैः ।
कर्मणा, मनसा वाचा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६५१ ॥
भीष्म०- आचाराल्लभते ह्यायुराचाराल्लभते धियम् ।
आचारत्कीर्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य चेह च ॥ ६५२ ॥
दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् ।
तस्मात्कुर्याद्विद्वाचारं यदिच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ६५३ ॥
आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चारित्र्यलक्षणाः ।
साधूनां च यथावृत्तमेतदाचारलक्षणम् ॥ ६५४ ॥
अप्यदृष्टं श्रवादेव गुरुषु धर्मचारिणम् ।
भूतिकर्माणि कुर्यान् तं जनाः कुर्वते प्रियम् ॥ ६५५ ॥
ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुह्यशास्त्रामिलङ्घिनः ।
अधर्मज्ञा दुराचारास्ते भवन्ति गतायुषः ॥ ६५६ ॥
अफोधनः सत्यवादी भूतानामविहिंसकः ।
ऋनस्युरजिह्वश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ ६५७ ॥

लोष्टमदीं तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।
 नित्योच्छिष्टः सङ्कुसुको नेहायुर्विन्दते महत् ॥ ६५८ ॥
 ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।
 उत्थायाचम्य तिष्ठेत् पूर्वा सन्ध्यां कृताञ्जलिः ।
 एवमेवापरं सन्ध्यां समुपासीत वाग्यतः ॥ ६५९ ॥
 नैक्षेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कदाचन ।
 नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्य नभसो गतम् ॥ ६६० ॥
 ऋपयो नित्यसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन् ।
 तस्मात्तिष्ठेत्सदा पूर्वा पश्चिमां चैव वाग्यतः ॥ ६६१ ॥
 ये न पूर्वामुपासन्ते द्विजाः सन्ध्यां न पश्चिमाम् ।
 सर्वास्तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्माणि कारयेत् ॥ ६६२ ॥
 परदारो न गन्तव्यो सर्ववर्णेषु कर्हिचित् ।
 न द्वीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते ।
 यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥ ६६३ ॥
 प्रसाधनं च केशानामञ्जनं दन्तधावनम् ।
 पूर्याह एव कार्याणि देवतानां च पूजनम् ॥ ६६४ ॥
 पुरीषमूत्रे नोदीक्षेन्नाधितिष्ठेत्कदाचन ॥ ६६५ ॥
 नातिकल्यं नातिसायं न च मध्यन्दिने स्थिते ।
 नाश्नातैः सह गच्छेत् नैको न वृषलैः सह ॥ ६६६ ॥
 पन्था देवो ब्राह्मणाय गोभ्यो राज्ञ्य एव च ।
 वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्यै दुर्बलाय च ॥ ६६७ ॥
 मध्यन्दिने निशाकाले अर्घरात्रे च सर्वदा ।
 चतुष्पथं न सेवेत् उमे सन्ध्ये तथैव च ॥ ६६८ ॥
 उपानहौ च वर्खं च घृतमन्यैर्न धारयेत् ।
 ब्रह्मचारी च नित्यं स्यात्पादं पादेन नाक्रमेत् ॥ ६६९ ॥
 अमावास्यां पौर्णमास्यां चतुर्दश्यां च सर्वशः ।
 अष्टम्यां सर्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा भवेत् ॥ ६७० ॥

वृथा मांसं न खादेत् पृष्ठमांसं तथैव च ।
 आक्रोशं परिचादं च पैशुन्यं च चिर्वर्जयेत् ॥ ६७१ ॥
 नास्तिफयं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ।
 द्वेषस्तरभाभिमानं च तैह्यं च परिर्वर्जयेत् ॥ ६७२ ॥
 परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्कुद्धो नैनं निपातयेत् ।
 अन्यत्र पुत्राच्छिष्याश्च शिक्षार्थं ताडनं स्मृतम् ॥ ६७३ ॥
 कृत्वा मूत्रपुरीषे तु रथ्यामाक्रम्य वा पुन ।
 पादप्रक्षालनं कुर्यात्स्वाध्याये भोजने तथा ॥ ६७४ ॥
 संयाव कृसरं मांसं शङ्कुर्ली पायसं तथा ।
 आत्मार्थं न प्रकर्तव्यं देवार्थं तु प्ररुल्पयेत् ॥ ६७५ ॥
 मातापितरमुत्थाय पूर्वमेवाभिवादयेत् ।
 आचार्यमथग्राप्यन्य तथायुर्विन्दते महत् ॥ ६७६ ॥
 न चाज्ञातां स्त्रियं गच्छेद्गर्भिणीं वा कदाचन ।
 उदक्क्षिरा न स्वपेत तथा प्रत्यक्क्षिरा न च ॥ ६७७ ॥
 ग्राह्क्षिरास्तु स्वपेद्विद्वानथरा दक्षिणाक्षिरा ।
 न भग्ने नावशीर्णे च शयने प्रस्वपीत च ।
 नान्तर्वनि न संयुक्ते न च तिर्यक्कदाचन ॥ ६७८ ॥
 न क्षापि गच्छेत्कार्येण समयाद्वापि नास्तिकैः ।
 आसनं तु पदाऽऽकृष्य न प्रसञ्जेत्तथा नरः ॥ ६७९ ॥
 न नम्रः कर्हिचित्स्त्रियाश्च निशायां कदाचन ।
 स्नात्वा च नात्रमृज्येत गात्राणि सुविचक्षणः ॥ ६८० ॥
 न चानुलिम्पेदस्नात्वा स्नात्वा वासो न निर्धुनेत् ।
 न चैवाद्ग्रीणि वासांसि नित्यं सेवेत मानवः ॥ ६८१ ॥
 उदक्पया च सम्भाषां न कुर्यात् कदाचन ।
 नोत्पृजेत पुरीषं च क्षेत्रे ग्रामस्य चान्तिके ।
 उमे मूत्रपुरीषे तु नाप्सु कुर्यात्कदाचन ॥ ६८२ ॥

प्राङ्मुखो नित्यमश्नीयाद्वाग्यतोऽधमकुत्सयन् ।
 प्रस्कन्दयेच्च मनसा भुक्त्वा चाग्निमुपस्पृशेत् ॥ ६८३ ॥
 आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
 धन्यं पश्चान्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः ॥ ६८४ ॥
 निपण्णश्चापि खादेत् न तु गच्छन्वदाचन ।
 मूत्र नोत्तिष्ठता कार्यं न भस्मनि न गोव्रजे ॥ ६८५ ॥
 आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ॥ ६८६ ॥
 ग्रीणि तेजासि नोच्छिष्ट उदीक्षेत कदाचन ।
 अग्निं वा ग्राहणं चैव तथा ह्यायुर्न रिप्यते ॥ ६८७ ॥
 ग्रीणि तेजासि नोच्छिष्ट उदीक्षेत कदाचन ।
 सूर्याचन्द्रमसौ चैव नक्षत्राणि च सर्वशः ॥ ६८८ ॥
 ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
 प्रत्युत्थानाभिवादाभ्या पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ ६८९ ॥
 अभिवादयीत वृद्धाश्च दद्याच्चैवासनं स्वयम् ।
 कृताञ्जलिदयासीत गच्छन्त पृष्ठतोऽन्विषात् ॥ ६९० ॥
 न चासीतासने भिक्षे भिक्षकास्यं च धर्जयेत् ।
 नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नातुमर्हति ॥ ६९१ ॥
 स्वसव्यं नैव नग्नेन न चोच्छिष्टोऽपि संविशेत् ।
 उच्छिष्टो न स्पृशेच्छीर्यं सर्वे प्राणास्तदाश्रयाः ॥ ६९२ ॥
 केशग्रहं प्रहाराश्च शिरस्येतान्विवर्जयेत् ।
 न संहताभ्या पाणिभ्या कण्डूयेदात्मन शिरः ।
 न चामीक्ष्णं शिरः स्नायात्तथास्यायुर्न रिप्यते ॥ ६९३ ॥
 शिरस्नातस्तु तैलैश्च नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् ।
 तिलसृष्टं न चाश्नीयात्तथास्यायुर्न रिप्यते ॥ ६९४ ॥
 नाध्यापयेत्तथोच्छिष्टो नाधीयीत कदाचन ।
 वाते च पूतिगन्धे च मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥ ६९५ ॥

प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रति गां च प्रति द्विजान् ।
 ये मेहन्ति च पन्थानं ते भवन्ति गताग्रुषः ॥ ६९६ ॥
 प्रीन्द्रशाश्रावजानीयादीर्धमायुर्जिजीविषुः ।
 ब्राह्मणं क्षत्रियं सर्पं सर्वं ह्याशीविषास्त्रयः ॥ ६९७ ॥
 गुरुणा चैव निर्वन्धो न कर्तव्यः कदाचन ।
 अनुमान्यः प्रसाद्यञ्च गुरुः क्रुद्धो युधिष्ठिर ॥ ६९८ ॥
 दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् ।
 उच्छिद्योत्सर्जनं चैव दूरे कार्यं हितैषिणा ॥ ६९९ ॥
 विपर्ययं न कुर्वीत घाससो बुद्धिमाभरः ।
 तथा नान्यधृतं धार्यं न चापदशमेव च ॥ ७०० ॥
 अन्यदेव भवेद्दासः शयनीये नरोत्तम ।
 अन्यद्रथ्यास्तु देवानामर्चयामन्पदेव हि ॥ ७०१ ॥
 समानमेकपात्रे तु भुञ्जेशाश्रं जनेश्वर ।
 नालीढया परिहृतं भक्षयीत कदाचन ॥ ७०२ ॥
 तथा नोद्धृतसाराणि प्रेक्षते नाप्रदाय च ।
 न सन्निकृष्टे मेधावी नाग्रुचेर्न च सत्सु च ॥ ७०३ ॥
 प्रतिपिद्धान् धर्मेषु भक्ष्यान् भुञ्जीत पृष्ठतः ।
 पिप्पलं च घटं च व शणशाकं तथैव च ॥ ७०४ ॥
 उदुम्बरं न खादेच्च भवार्थो पुरुषोत्तमः ।
 आजं गव्यं तथा मांसं मायूरं चैव वर्जयेत् ॥ ७०५ ॥
 वर्जयेच्छुष्कमांसं च तथा पर्युषितं च यत् ।
 न पाणौ लवणं चिद्धान् प्राश्नीयाद्य च यत्रिषु ॥ ७०६ ॥
 दधिसकूटं भुञ्जीत वृथामांसं च वर्जयेत् ।
 सायंप्रातश्च भुञ्जीत नान्तराले समाहितः ॥ ७०७ ॥
 चालेन तु न भुञ्जीत परश्राद्धं तथैव च ।
 वाग्यतो नेकवस्त्रं नासंविष्टः कदाचन ।
 भूमौ सदैव नाश्नीयान्नाऽनासीनो न शब्दवत् ॥ ७०८ ॥

समानमेकपङ्क्त्यां तु भोज्यमन्नं नरेश्वर ।
 विषं हालाहलं भुङ्क्ते योऽप्रदाय सुहृज्जने ॥ ७०९ ॥
 भुञ्जानो मनुजव्याघ्र नैव शङ्कां समाचरेत् ।
 दधि चाप्यनुपानं वै न कर्तव्यं भवार्थिना ॥ ७१० ॥
 पपापवादं न ब्रूयाद्वाप्रियं च कदाचन ।
 न मन्युः कश्चिदुत्पाद्यः पुरुषेण भवार्थिना ॥ ७११ ॥
 पतितैस्तु कथां नेच्छेद्दर्शनं च विवर्जयेत् ।
 संसर्गं च न गच्छेत् तथाऽऽयुर्विन्दते महत् ॥ ७१२ ॥
 न दिवा मैथुनं गच्छेन्न कन्यां न च बन्धकीम् ।
 न चास्नाता स्त्रियं गच्छेत् तथाऽयुर्विन्दते महत् ॥ ७१३ ॥
 घृद्धो ह्यतिस्तथा मित्रे द्रिष्टो यो भवेदपि ।
 गृहे वासयितव्यास्ते धन्यमायुष्यमेव च ॥ ७१४ ॥
 महात्मनोऽतिगुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् ।
 सन्ध्यायां न स्वपेद्राजन्विद्यां न च समाचरेत् ।
 न भुञ्जीत च मेधावी तथाऽऽयुर्विन्दते महत् ॥ ७१५ ॥
 नक्तं न कुर्यात्पिड्याणि भुक्त्वा चैव प्रसाधनम् ।
 पानीयस्य क्रिया नक्तं न कार्या भूतिमिच्छता ॥ ७१६ ॥
 प्राङ्मुखः श्मश्रुकर्माणि कारयेत्सुसमाहितः ।
 उदङ्मुखो वा राजेन्द्र तथाऽऽयुर्विन्दते महत् ॥ ७१७ ॥
 वर्जयेद्व्यङ्गिनीं नारीं तथा कन्यां नरोत्तम ।
 * समार्षां व्यङ्गितां चैव मातुः स्वकुलजां तथा ॥ ७१८ ॥
 घृद्धां प्रव्रजितां चैव तथैव च पतिव्रताम् ।
 तथा निरुष्टवर्णां च वर्णोत्कृष्टां च वर्जयेत् ॥ ७१९ ॥
 अयोनिं च वियोनिं च न गच्छेत् विचक्षणः ।
 पिङ्गलां कुण्ठिनीं नारीं न त्वमुद्बोद्धुमर्हसि ॥ ७२० ॥
 अपस्मारिकुले जातां निहीनां चापि वर्जयेत् ।
 श्वित्रिणां च कुले जातां क्षयिणां मनुजेश्वर ॥ ७२१ ॥

लक्षणैरन्विता या च प्रशस्ता या च लक्षणैः ।
 मनोऽङ्गां दर्शनीयां च तां मवान्बोद्धुमर्हति ॥ ७२२ ॥
 न चेष्ट्या स्त्रीषु कर्तव्या रक्ष्या दाराश्च सर्वदाः ।
 अनायुष्या भवेद्दीर्घ्या तस्माद्दीर्घां चिवर्जयेत् ॥ ७२३ ॥
 पारदार्यमनायुष्यं नापितोच्छिष्टता तथा ।
 यत्नतो धै न कर्तव्यमभ्यासश्चैव भारत ॥ ७२४ ॥
 क्षनिमग्नितो न गच्छेत् यत्नं गच्छेत् दर्शकः ।
 अनर्चिते ह्यनायुष्यं ममनं तत्र भारत ॥ ७२५ ॥
 न चैकेन पयिष्यं न गन्तव्यं तथा निद्रि ।
 अनागतायां सन्ध्यायां पश्चिमायां गृहे धनं ॥ ७२६ ॥

आचारो भूतिजनन आचार कीर्तिवर्धनः ।

आचाराद्वर्धते ह्यायुराचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ ७३५ ॥

एतद्यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् ।

अनुकम्प्य सर्ववर्णान् ब्रह्मणा समुदाहृतम् ॥ ७३६ ॥

(अ १११) तयो. संबदतोरेवं पार्यगाद्वेययोस्तदा ।

आजगाम त्रिशुद्धात्मा नाकपृष्ठाद्वृहस्पति ॥ ७३७ ॥

ततो धर्मसुतो राजा भगवन्तं वृहस्पतिम् ।

उपगम्य यथान्यायं प्रश्नं पप्रच्छ तत्त्वतः ॥ ७३८ ॥

भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।

मर्त्यस्य क. सहायो वै पिता माता सुतो गुरुः ॥ ७३९ ॥

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जना ।

गच्छन्त्यमुत्र लोकं वै क एनमनुगच्छति ॥ ७४० ॥

‘ ७४०- एक प्रसूयते राज्ञेक एव विनश्यति ।

एकस्तरति दुर्गाणि गच्छत्येकस्तु दुर्गतिम् ॥ ७४१ ॥

असहाय. पिता माता तथा भ्राता सुतो गुरुः ।

ज्ञातिसम्बन्धिवर्गश्च मित्रवर्गस्तथैव च ॥ ७४२ ॥

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं जना. ।

मुहूर्तमिव रोदित्वा ततो यान्ति पराङ्मुखा. ॥ ७४३ ॥

तैस्तच्छरीरमुत्सृष्टं धर्म एकोऽनुगच्छति ।

तस्माद्धर्म. सहायश्च सेवितव्य. सदा नृभिः ॥ ७४४ ॥

प्राणी धर्मसमायुक्तो गच्छेत्स्वर्गगतिं पराम् ।

तथैवाधर्मसंयुक्तो नरकं चोपपद्यते ॥ ७४५ ॥

तस्मान्न्यायागतैरर्थैर्धर्मं सेवेत पण्डित. ॥ ७४६ ॥

(अ. ११२) कृत्वा पापानि कर्माणि अधर्मवशमागत ।

मनसा विपरीतेन निरयं प्रतिपद्यते ॥ ७४७ ॥

मोहाद्धर्मं य. कृत्वा पुन. समनुतप्यते ।

मन.समाधिसंयुक्तो न स सेवेत दुष्टतम् ॥ ७४८ ॥

यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गृह्यते ।
 तथा तथा शरीरं तु तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ ७४९ ॥
 यथा यथा नरः सम्यग्धर्ममनुभाषते ।
 समाहितेन मनसा विमुच्येत तथा तथा ।
 भुजङ्ग इव निर्मोकात्पूर्वमुक्ताऽञ्जराव्वितात् ॥ ७५० ॥

(अ. १११) इत्युक्त्वा तं सुगुस्पर्धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।
 दिवमाचक्रमे धीमान् पश्यतामेव नस्तदा ॥ ७५१ ॥
 (अ. ११४) ततो युधिष्ठिरो राजा शरत्तल्पे पितामहम् ।
 पुनरेव महातेजाः पप्रच्छ वदतां वरः ॥ ७५२ ॥
 कर्मणा मनुजः कुर्वन् हिंसां पार्थिवसत्तम ।
 वाचा च मनसा चैव कथं दुःसात् प्रमुच्यते ॥ ७५३ ॥

मीमां०- अतुर्विधेयं निर्दिष्टा ह्यहिंसा ब्रह्मवादिभिः ।
 एकैकतोऽपि विश्रुता न भवत्यरिसूदन ॥ ७५४ ॥
 यथा सर्वश्रुतुष्पादे त्रिभिः पादेन विष्टति ।
 तथैवेयं महीपाल कारणैः प्रोच्यते त्रिभिः ॥ ७५५ ॥
 यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पद्गामिनाम् ।
 सर्वाण्येवापिधीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ।
 एवं लोकेऽप्यहिंसा तु निर्दिष्टा धर्मतः पुरा ॥ ७५६ ॥
 कर्मणा लिप्यते जन्तुर्वाचा च मनसापि च ।
 पूर्वं तु मनसा त्यक्त्वा तथा वाचाऽथ कर्मणा ।
 न भक्षयति यो मांसं त्रिविधं च विमुच्यते ॥ ७५७ ॥

(अ. ११५) सत्तर्पयो बालखिल्यास्तथैव च मरीचिषाः ।
 मर्मासभक्षणं राजन्यशंसन्ति मनीषिणः ॥ ७५८ ॥
 न भक्षयति यो मांसं न च हन्याद्वा घातयेत् ।
 तन्मित्रं सर्वमृतानां मनुः स्वार्थमुचोऽब्रवीत् ॥ ७५९ ॥
 यदि चेत्खादको न स्यान्न तदा घातको भवेत् ।
 घातकः खादकार्योऽथ तद्वातयति वै नरः ॥ ७६० ॥

यो हि खादति मांसानि प्राणिनां जीवितैषिणाम् ।
 हतानां वा मृतानां वा यथा हन्ता तथैव सः ॥ ७६१ ॥
 धनेन क्रयिको हन्ति खादकश्चोपभोगतः ।
 घातको वधवन्धाभ्यामित्येव त्रिविधो वधः ॥ ७६२ ॥
 अखादन्ननुमोदंश्च भावदोषेण मानवः ।
 योऽनुमोदति हन्यन्तं सोऽपि दोषेण लिप्यते ॥ ७६३ ॥
 हिरण्यदानैर्गोदानैर्भूमिदानैश्च सर्वशः ।
 मांसस्याभक्षणे धर्मो विशिष्ट इति नः श्रुतिः ॥ ७६४ ॥
 प्रोक्षिताभ्युक्षितं मांसं तथा ब्राह्मणकाम्यया ।
 अल्पदोषमिह ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यते ॥ ७६५ ॥
 खादकस्य कृते जन्तून् यो हन्यात् पुरुषाधमः ।
 महादोषतरस्तत्र घातको न तु खादकः ॥ ७६६ ॥
 भक्षयित्वापि यो मांसं पश्चादपि निवर्तते ।
 तस्यापि सुमहान्धर्मो यः पापाह्निनिवर्तते ॥ ७६७ ॥
 जाहर्ता चानुमन्ता च विशस्ता क्रयविक्रयी ।
 संस्कर्ता चोपभोक्ता च खादकाः सर्व एव ते ॥ ७६८ ॥
 (भ. १११) न मांसात्परमं किञ्चिद्रसतो विद्यते भुवि ।
 क्षतक्षीणाभितप्तानां ग्राम्यधर्मरतात्मनाम् ।
 अध्वना कर्षितानां च न मांसाद्विद्यते परम् ॥ ७६९ ॥
 सद्यो वर्धयति प्राणान्पुष्टिमग्र्यां दधाति च ।
 न भक्ष्योऽभ्यधिकः कश्चिन्मांसादस्ति परन्तप ॥ ७७० ॥
 विवर्जिते तु बहवो गुणाः कौरवनन्दन ।
 ये भवन्ति मनुष्याणां तान्मे निगदतः शृणु ॥ ७७१ ॥
 स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
 नास्ति क्षुद्रतरस्तस्मात्स नृशंसतरो नरः ॥ ७७२ ॥
 न हि प्राणात् प्रियतरं लोके किञ्चन विद्यते ।
 तस्मादयां नरः कुर्याद्यथाऽऽत्मनि तथा परे ॥ ७७३ ॥

शुक्राच्च तात संभूतिर्मांसस्येह न संशयः ।
 भक्षणे तु महान् दोषो निवृत्त्या पुण्यमुच्यते ॥ ७७४ ॥
 विधिना चेददृष्टेन तद्भुक्त्वेह न दुष्यति ।
 पक्षार्थे पशवः सृष्ट्वा इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
 अतोऽन्यथा प्रवृत्तानां राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ७७५ ॥
 भारण्याः सर्वदैवत्याः सर्वशः प्रोक्षिता मृगाः ।
 अगस्त्येन पुरा राजन् मृगया येन पूज्यते ॥ ७७६ ॥
 'अतो राजर्षयः सर्वे मृगयां यान्ति भारत ।
 न हि लिप्यन्ति पापेन न चैतत्पातकं विदुः ॥ ७७७ ॥

(अ. १३५) के भोज्या ब्राह्मणस्येह के भोज्याः क्षत्रियस्य ह ॥

युधि०- तथा वैश्यस्य के भोज्याः के शूद्रस्य च भारत ॥ ७७८ ॥

भीष्म०- ब्राह्मणा ब्राह्मणस्येह भोज्या ये चैव क्षत्रियाः ।

वैश्याश्चापि तथा भोज्याः शूद्राश्च परिवर्जिताः ॥ ७७९ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या भोज्या वै क्षत्रियस्य ह ।

वर्जनीयास्तु वै शूद्राः सर्वमक्षा विकर्मिणः ॥ ७८० ॥

वैश्यास्तु भोज्या विप्राणां क्षत्रियाणां तथैव च ।

नित्याग्नयो विविकाश्च चातुर्मास्यरताश्च ये ॥ ७८१ ॥

शूद्राणामथ यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् ।

मलं नृणां स पिवति मलं भुङ्क्ते जनस्य च ॥ ७८२ ॥

शूद्रकर्म तु यः कुर्याद्वहाय स्वकर्म च ।

स विज्ञेयो यया शूद्रो न च भोज्यः कदाचन ॥ ७८३ ॥

गोघ्ने च ब्राह्मणघ्ने च सुरापे गुरुतल्पगे ।

भुक्त्वाश्च जायते विप्रो रक्षसां कुलवर्धनः ॥ ७८४ ॥

(अ. १३६) कथं केभ्यश्च धर्म्यं च दानं दातव्यमिष्यते ।

युधि०- कैः कारणैः कतिविधं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ७८५ ॥

भीष्म०- शृणु तत्त्वेन कौन्तेय दानं प्रति ममानघ ।

यथा दाने प्रदातव्ये सर्ववर्णेषु भारत ॥ ७८६ ॥

धर्मादर्थोद्भवात्कामात्कारुण्यादिति भारत ।

दानं पञ्चविधं ज्ञेयं कारणैर्यैर्निबोध तत् ॥ ७८७ ॥

इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ।

इति दानं प्रदातव्यं ब्राह्मणेभ्योऽनसूयता ॥ ७८८ ॥ १

वदाति वा दास्यति वा मह्यं दत्तमनेन वा ।

इत्यादिभ्यो निशम्यैव सर्वं दातव्यमर्थिने ॥ ७८९ ॥

नास्याहं न मदीयोऽयं पापं कुर्याद्विमानितः ।

इति दद्याद्भयादेव हृदं मूढाय पण्डितः ॥ ७९० ॥

प्रियो मेऽयं प्रियोस्याऽऽहमिति संप्रेक्ष्य बुद्धिमान् ।

यस्यायमवमक्लिष्टं दानं दद्यादतन्द्रितः ॥ ७९१ ॥

दीनश्च याचते चायमल्पेनापि हि तुष्यति ।

इति दद्याद्विद्राय कारुण्यादिति सर्वथा ॥ ७९२ ॥

इति पञ्चविधं दानं पुण्यकीर्तिविवर्धनम् ।

यथाशक्त्या प्रदातव्यमेधमाह प्रजापति ॥ ७९३ ॥

(७.१४१) दातव्यमसकृच्छक्या यष्टव्यमसकृत्तथा ।

पुष्टिकर्मविधानं च कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ ७९४ ॥

धर्मेणार्थः समाहार्यो धर्मलब्धे त्रिधा धनम् ।

कर्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥ ७९५ ॥

एकेनांशेन धर्मार्थो कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।

एकेनांशेन कामार्थ एकमंशं विवर्धयेत् ॥ ७९६ ॥

निवृत्तिलक्षणस्त्वन्यो धर्मो मोक्षाय तिष्ठति ।

सर्वभूतदया धर्मो न चैकग्रामयासिता ॥ ७९७ ॥

आशापाशविमोक्षश्च शस्यते मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।

न कुट्यां नोदके सङ्गो न घाससि न चासने ।

न त्रिदण्डे न शयने नाग्नौ न शरणालये ॥ ७९८ ॥

अध्यात्मगतिचित्तो यस्तन्मनास्तत्परायणः ।
 आत्मन्येवात्मनो भावं समाम्मज्जेत वै द्विजः ।
 एष मोक्षविदां धर्मो वेदोक्तः सत्यथः सताम् ॥ ७९९ ॥
 चतुर्विधा भिक्षवस्ते कुटीचकबहृदकौ ।
 हंसः परमहंसश्च यो यः पश्चात्स उत्तमः ॥ ८०० ॥
 ज्ञानविज्ञानसंपन्नानूहापोहविशारदान् ।
 प्रवक्तृन् पृच्छते योऽन्यान् स वै नापदमृच्छति ॥ ८०१ ॥

धर्मप्रमाणकथनम्, धर्मप्रशंसा

(अ. ११२) प्रत्यक्षं लोकतः सिद्धिलोकश्चागमपूर्वकः ।
 युधि०- दिष्टान्चारो बहुविधस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ८०२ ॥
 भीष्म०- धर्मस्य ह्रियमाणस्य बलवन्निर्दुष्टात्मभिः ।
 संस्था यत्नैरपि कृता कालेन प्रतिमिद्यते ॥ ८०३ ॥
 अधर्मो धर्मरूपेण तूणेः कृप इवावृतः ।
 ततस्तेभिर्मिद्यते वृत्तं शृणु चैव युधिष्ठिर ॥ ८०४ ॥
 अवृत्ता ये तु भिन्दन्ति क्षुतित्यागपरायणाः ।
 धर्मविद्वेषिणो मन्दा इत्युक्तस्तेषु संशयः ॥ ८०५ ॥
 अतृप्यन्तस्तु साधूनां य एवागमबुद्धयः ।
 परमित्येव सन्तुष्टास्तानुपास्य च पृच्छ च ॥ ८०६ ॥
 कामार्थं पृष्ठतः कृत्वा लोभमोहानुसारिणौ ।
 धर्म इत्येव सम्बुद्धास्तानुपास्य च पृच्छ च ॥ ८०७ ॥
 न तेषां मिद्यते वृत्तं यक्षाः स्वाध्यायकर्म च ।
 आचारः कारणं चैव धर्मश्चैकस्त्रयं पुनः ॥ ८०८ ॥
 युधि०- वेदः प्रत्यक्षमाचारः प्रमाणं तत्त्वयं यदि ।
 पृथक्त्वं लभ्यते तेषां धर्मश्चैकस्त्रयं कथम् ॥ ८०९ ॥
 भीष्म०- धर्मस्य ह्रियमाणस्य बलवन्निर्दुष्टात्मभिः ।
 यद्येवं मन्यसे राजस्त्रिधा धर्मविचारणा ॥ ८१० ॥

एक एवेति जानीहि त्रिधा धर्मस्य दर्शनम् ।
 पृथक्त्वे च न मे बुद्धिस्त्रयाणामपि वै तथा ॥ ८११ ॥
 उक्तो मार्गस्त्रयाणां च तत्तथैव समाचर ।
 जिज्ञासा न तु कर्तव्या धर्मस्य परितर्कणात् ॥ ८१२ ॥
 सर्वेव भरतश्रेष्ठ मा तेऽभूदत्र सशय ।
 अन्धो जड इषाशङ्की यद्भवीमि तदाचर ॥ ८१३ ॥
 अहिंसा सत्यमक्रोधो दानमेतच्छुश्रूषम् ।
 अजातशत्रो सेवस्व धर्मं एव सनातन ॥ ८१४ ॥
 ग्राह्येणेषु च वृत्तिर्या पितृपैतामहोचिता ।
 तामन्वेहि महाबाहो धर्मस्यैते हि देशिका ॥ ८१५ ॥
 प्रमाणमप्रमाणं वै यः कुर्यादबुधो जन ।
 न स प्रमाणतामर्हो विवादजननो हि स ॥ ८१६ ॥

(अ ११३) नाभागधेयं प्राप्नोति धनं सुयलवानपि ।

युधि०- भागधेयान्वितस्त्वयान् दृशो बालश्च विदति ॥ ८१७ ॥

नालभकाले लभते प्रयत्नेऽपि कृते सति ।
 लाभकालेऽप्रयत्नेन लभते विपुलं धनम् ॥ ८१८ ॥
 यदि यत्नो भवेन्मर्त्यं स सर्वं फलमाप्नुयात् ।
 नालभ्य चोपलभ्येत नृणां भरतसत्तम ॥ ८१९ ॥
 रुकार्यमसकृत्कृत्वा दृश्यन्ते ह्यधना नरा ।
 धनमुक्ता स्वकर्मस्था दृश्यन्ते चापटेऽधना ॥ ८२० ॥
 यदि विद्यामुपाश्रित्य नरः सुखमवाप्नुयात् ।
 न विद्वान्विद्यया हीनः कृत्यं मुपसृजेत् ॥ ८२१ ॥
 यथा पिपासा जयति पुरुषः प्राप्य वै जलम् ।
 शत्रुर्यो विद्यया ह्येव न विद्यां प्रपद्येन्नरः ॥ ८२२ ॥
 नाप्राप्तकाले म्रियते विद्धः शत्रुशतैरपि ।
 तृणाग्रेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ ८२३ ॥

भीष्म०-ईहमानः समारम्भान् यदि नासादयेद्धनम् ।

उग्रं तपः समारोहेन ह्यनुप्तं प्ररोहति ॥ ८२४ ॥

दानेन भोगी भवति मेधावी वृद्धसेवया ।

अहिंसया च दीर्घायुरिति प्रादुर्गनीपिणः ॥ ८२५ ॥

तस्माद्द्यान्न याचेत पूजयेद्धार्मिकानपि ।

सुभाषी प्रियकृच्छान्त सर्वसत्त्वाविहिंसकः ॥ ८२६ ॥

यदा प्रमाणं प्रसवः स्वभाषश्च सुखासुखे ।

दंशकीटपिपीलानां स्थिरो भव युधिष्ठिर ॥ ८२७ ॥

(अ. ११४) कार्यते यच्च क्रियते सञ्चासच्च कृताकृतम् ।

तत्राभ्यसीत सत्कृत्वा असत्कृत्वा न विश्वसेत् ॥ ८२८ ॥

काल एव सर्वकाले निग्रहानुग्रहौ ददत् ।

शुद्धिमाप्सिष्य भूतानां धर्माधर्मौ प्रवर्तते ॥ ८२९ ॥

यदा त्वस्य भवेद्विद्विर्धर्मार्थस्य प्रदर्शनात् ।

तदाभ्यसीत धर्मात्माऽद्विद्विर्न विश्वसेत् ॥ ८३० ॥

पतायन्मात्रमेतद्धि भूतानां प्राबलक्षणम् ।

कालयुकोऽप्युभयविच्छेप युक्तं समाचरेत् ॥ ८३१ ॥

न ह्यधर्मतयाऽधर्मं दद्यात्कालः कथञ्चन ।

तस्माद्विशुद्धमात्मानं जानीयाद्धर्मचारिणम् ॥ ८३२ ॥

स्पर्ष्टमप्यसमर्थो हि ज्वलन्तमिव पावकम् ।

अधर्मः सन्ततो धर्मं कालेन परिरक्षितम् ॥ ८३३ ॥

अधुवो हि कथं लोहः स्तृतो धर्मः कथं ध्रुवः ।

यत्र कालो ध्रुवस्तात तत्र धर्मः सनातनः ॥ ८३४ ॥

सर्वेषां तुल्यदेहानां सर्वेषां सदृशात्मनाम् ।

कालो धर्मेण संयुक्तः शेष एव स्वयं गुरु ॥ ८३५ ॥

एवं सन्ति न दोषोऽस्ति भूतानां धर्मसेवने ।

तिर्यग्योनावपि सतां लोह एव मतो गुरुः ॥ ८३६ ॥

(अ. १४८) एवं संभाषमाणे तु गाङ्गेये पुरुषर्षभे ।

वैश०— तूष्णीं बभूव कौरव्यो मध्ये तेषां महात्मनाम् ॥ ८३७ ॥

युधिष्ठिरस्य हस्तिनापुरगमनम्

(अ. ११९) अभून्मुहूर्तं स्तिमितं सर्वं तद्राजमण्डलम् ।

तूष्णींभूते ततस्तस्मिन्पटे चित्रमिवापितम् ॥ ८३८ ॥

मुहूर्तमिव च ध्यात्वा व्यासः सत्यवतीसुतः ।

नृपं शयानं गाङ्गेयमिदमाह वचस्तदा ॥ ८३९ ॥

राजन्प्रकृतिमापन्नः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।

सहितो भ्रातृभिः सर्वैः पार्थिवैश्चानुयायिभिः ॥ ८४० ॥

उपास्ते त्वां नरध्यात्र सह कृष्णेन धीमता ।

तमिमं पुरयानाय समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ८४१ ॥

पयमुक्तो भगवता व्यासेन पृथिवीपतिः ।

युधिष्ठिरं सहामात्यमनुजङ्गे नदीसुतः ॥ ८४२ ॥

उवाच चैनं मधुरं नृपं शान्तनवो नृपः ।

प्रविशस्व पुरीं राजन् व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ८४३ ॥

यजस्य विविधैर्यज्ञैर्वह्नैः स्वाप्तदक्षिणैः ।

ययातिरिव राजेन्द्र श्रद्धादमपुरःसरः ॥ ८४४ ॥

क्षत्रधर्मरतः पार्य पितृदेवांश्च तर्पय ।

श्रेयसा योक्ष्यसे चैव व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ८४५ ॥

रञ्जयस्व प्रजाः सर्वाः प्रकृतीः परिसान्त्वय ।

सुहृदः फलसत्कारैरर्चयस्व यथार्हतः ॥ ८४६ ॥

अनु त्वां तात जीवन्तु मित्राणि सुहृदस्तथा ।

चैत्यस्थाने स्थितं वृक्षं फलवन्तमिव द्विजाः ॥ ८४७ ॥

आगन्तव्यं च भवता समये मम पार्थिव ।

निनिवृत्ते दिनकरे प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥ ८४८ ॥

तथेत्युक्त्वा च कौन्तेयः सोऽभिवाद्य पितामहम् ।

प्रययौ सपरीवारो नगरं नागसाहयम् ॥ ८४९ ॥

धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गान्धारीं च पतिव्रताम् ।
 सह तैर्ऋषिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः केशवेन च ॥ ८५० ॥
 पौरजानपदैश्चैव मन्त्रिवृद्धैश्च पार्ष्णिभ्यः ।
 प्रविवेश कुत्श्रेष्ठः पुरं वारणसाह्वयम् ॥ ८५१ ॥

युधिष्ठिरस्य भीष्मसमीपे गमनम्, भीष्मस्य स्वर्गारोहणम्

(अ. ११०) ततः कुन्तीस्तुतो राजा पौरजानपदं जनम् ।
 पूजयित्वा यथान्यायमनुज्ज्ञे गृहान्प्रति ॥ ८५२ ॥
 उपित्वा शर्वरीः श्रीमान् पञ्चाशन्नगरोत्तमे ।
 समयं कौरवाग्र्यस्य सस्मार पुरुषर्षभः ॥ ८५३ ॥
 स निर्ययौ गजपुराद्याजके परितारितः ।
 दृष्ट्वा निवृत्तमादित्यं प्रवृत्तं चोत्तरायणम् ॥ ८५४ ॥
 घृतं माल्यं च गन्धांश्च क्षौमाणि च युधिष्ठिरः ।
 चन्दनागुरुमुख्यानि तथा कालीयकान्यपि ॥ ८५५ ॥
 प्रस्थाप्य पूर्वं कौन्तेयो भीष्मसंस्करणाय च ।
 माल्यानि च वराहाणि रत्नानि विविधानि च ॥ ८५६ ॥
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गान्धारीं च यशस्विनीम् ।
 मातरं च पृथां धीमान् भ्रातृश्च पुरुषर्षभान् ॥ ८५७ ॥
 जनार्दनेनातृगतो त्रिदुरेण च धीमता ।
 गुयुत्सुना च कौरव्यो गुयुधानेन वा विमो ॥ ८५८ ॥
 महता राजमोगेन पारिवर्द्धेण संवृतः ।
 स्तूयमानो महातेजा भीष्मस्याश्रीतनुजन् ॥ ८५९ ॥
 निश्चक्राम पुरात्तस्माद्यथा देवपतिस्तथा ।
 आसत्साद् कुरुक्षेत्रे ततः शान्तमव नृपः ॥ ८६० ॥
 उपास्थमानं व्यासेन पाराशर्येण धीमता ।
 नारदेन च राजर्षे देवलेनासितेन च ।
 शयानं धीरशयने दृष्ट्वा नृपतिस्ततः ॥ ८६१ ॥

ततो रथादवातीर्य भ्रातृभिः सह धर्मयत् ।
 अभिवाद्याथ कौन्तेय. पितामहमरिन्दम ॥ ८६२ ॥
 द्वेपायनादीन्विप्रांश्च तैश्च प्रत्यभिनन्दित. ।
 अग्रवीङ्गरतश्रेष्ठं धर्मयजो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभिः सह कौरव्यः शयानं निम्नगासुतम् ॥ ८६३ ॥
 युधिष्ठिरोऽहं नृपते नमस्ते जाह्नवीसुत ।
 शृणोपि चेन्महाबाहो ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ ८६४ ॥
 प्राप्तोऽस्मि समये राजश्रीनादाय ते विभो ।
 आचार्यान्ब्राह्मणांश्चैव ऋत्विजो भ्रातरश्च मे ॥ ८६५ ॥
 पुत्रश्च ते महातेजा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 उपस्थितः सहामात्यो वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ ८६६ ॥
 हतशिष्टाश्च राजान. सर्वे च कुरजाङ्गलः ।
 तान्पश्य नरशार्दूल समुन्मीलय लोचने ॥ ८६७ ॥
 यद्येह किञ्चित्कर्तव्यं तत्सर्वं प्रापित मया ।
 यथोक्तं भयता काले सर्वमेव च तत्तत्तम् ॥ ८६८ ॥
 एवमुक्तस्तु गाङ्गेयः कुन्तीपुत्रेण धीमता ।
 ददर्श भारतान्सर्वान्स्थितान्संपरिवार्य ह ॥ ८६९ ॥
 ततश्च तं वली भोष्म. प्रवृद्ध विपुलं भुजम् ।
 उद्यन्मेघस्वरो वाग्मी काले वचनमब्रवीत् ॥ ८७० ॥
 दिष्टया प्राप्तोऽसि कौन्तेय सहामात्यो युधिष्ठिर ।
 परिवृत्तो हि भगवान् सहस्रांशुर्दिवाकर ॥ ८७१ ॥
 अष्टपञ्चाशत् राज्य. शयानस्याद्य मे गता. ।
 शरेषु निशिताश्रेषु यथा वर्षशतं तथा ॥ ८७२ ॥
 माघोऽयं समनुप्राप्तो मास सौम्यो युधिष्ठिर ।
 त्रिभागशेष. पक्षोऽयं शुभो भवितुमहति ॥ ८७३ ॥
 पयमुफ्फ्या तु गाङ्गेयो धर्मपुत्र युधिष्ठिरम् ।
 धृतराष्ट्रमथामन्य काले वचनमब्रवीत् ॥ ८७४ ॥

राजन्विदितधर्मोऽसि सुनिर्णीतार्थसंशयः ।
 बहुश्रुता हि ते विप्रा बहवः पर्युपासिताः ॥ ८७५ ॥
 न शोचितव्यं कौरव्य भवितव्यं हि तत्तथा ।
 श्रुतं देवरहस्यं ते कृष्णद्वैपायनादपि ॥ ८७६ ॥
 यथा पाण्डोः सुता राजंस्तथैव तव धर्मतः ।
 तान्पालय स्थितो धर्मे गुरुशुश्रूषणे रतान् ॥ ८७७ ॥
 धर्मराजो हि शुद्धात्मा निदेशे स्थास्यते तत्र ।
 आनृशंस्यपरं ह्येनं जानामि गुरुवत्सलम् ॥ ८७८ ॥
 तद्य पुत्रा दुरात्मानः क्रोधलोभपरायणाः ।
 ईर्ष्याभिभूता दुर्वृत्तास्तान्न शोचितमर्हसि ॥ ८७९ ॥
 पतायदुन्वा यचनं घृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
 धासुदेयं महाबाहुमभ्यभापत कौरवः ॥ ८८० ॥
 भगवन्देवदेवेश सुरासुरजमस्कृत ।
 त्रिषिकम नमस्तुभ्यं शह्यथकादाधर ॥ ८८१ ॥
 आयस्य पुण्डरीकाक्ष पुरुषोत्तम नित्यशः ।
 अनुजानीहि मां कृष्ण धैरुण्ड पुरुषोत्तम ॥ ८८२ ॥
 रक्ष्याश्च ते पाण्डवेया भवान् येषां परायणम् ।
 स मां त्यमनुजानीहि कृष्ण मोक्ष्ये कलेवरम् ।
 त्ययाऽहं समनुयातो गच्छेयं परमां गतिम् ॥ ८८३ ॥
 धासु०- अनुजानामि भीष्म त्वां यस्मिन्प्राप्नुहि पार्यथ ।
 न तेऽस्ति वृजिनं किञ्चिदिह लोके महाद्युते ॥ ८८४ ॥
 पितृभक्तोऽसि राजर्षे मार्कण्डेय इवापरः ।
 तेन मृत्युस्तव यणे स्थितो भृत्य इवानतः ॥ ८८५ ॥
 यवनुक्तस्तु गाक्षेयः पाण्डवानिदमब्रवीत् ।
 घृतराष्ट्रमुपाश्रयाणि सर्वाश्च सुहृदस्तथा ॥ ८८६ ॥
 प्राणानुत्सृष्टुमिच्छामि तत्रानुयातुमर्हथ ।
 सत्येषु यतितव्यं यः सत्यं हि परमं बलम् ॥ ८८७ ॥

आनृशंस्यपरैर्भाव्यं सदैव नियतात्मभिः ।
 ब्रह्मण्यैर्धर्मशीलैश्च तपोनित्यैश्च भारताः ॥ ८८८ ॥
 इत्युक्त्वा सुहृदः सर्वान्संपरिष्वज्य चैव ह ।
 पुनरेवाब्रवीद्धीमान्युधिष्ठिरमिदं वचः ॥ ८८९ ॥
 ब्राह्मणाश्चैव ते नित्यं ब्राह्माश्चैव विशेषतः ।
 आचार्या ऋत्विजश्चैव पूजनीया जनाधिप ॥ ८९० ॥

(अ. १९८) एवमुक्त्वा कुरुन् सर्वान् भीष्मः शान्तनवस्तदा ।
 तूर्णीं यभूव कौरव्य- सं मुहूर्तमरिन्दम ॥ ८९१ ॥
 धारयामास चात्मानं धारणास्तु यथाक्रमम् ।
 तस्योर्ध्वमगमन्प्राणा- सन्निरुद्धा महात्मनः ॥ ८९२ ॥
 यद्यन्मुञ्चति गात्रं हि स शान्तनुसुतस्तदा ।
 तत्तद्विशल्यं भवति योगयुक्तस्य तस्य वै ॥ ८९३ ॥
 क्षणेन प्रेक्षतां तेषां विशल्यः सोऽभवत्तदा ।
 तद्दृष्ट्वा विस्मिता- सर्वे वासुदेवपुरोगमाः ॥ ८९४ ॥
 सन्निरुद्धस्तु तेनात्मा सर्वेष्वायतनेषु च ।
 जगाम भित्त्या मूर्धानं दिवमभ्युत्पपात ह ॥ ८९५ ॥
 देवदुन्दुभिनादश्च पुष्पवर्यैः सहाभवत् ।
 सिद्धा ब्रह्मर्षयश्चैव साधु साधिति हर्षिताः ॥ ८९६ ॥
 महोल्केव च भीष्मस्य मूर्धदेशाजनाधिप ।
 निःसृत्याकाशमाविश्य क्षणेनान्तरधीयत ॥ ८९७ ॥
 एवं स राजशार्दूल नृपः शान्तनवस्तदा ।
 समयुज्यत कालेन भरतानां कुलोद्बहः ॥ ८९८ ॥
 ततस्त्वादाय दारूणि गन्धांश्च विविधान्वहून् ।
 चितां चक्रुर्महात्मानः पाण्डवा विदुरस्तथा ।
 युयुत्सुश्चापि कौरव्यं प्रेक्षकास्त्वितरेऽभवन् ॥ ८९९ ॥
 युधिष्ठिरश्च गाङ्गेयं विदुरश्च महामतिः ।
 छादयामासतुरमौ क्षौमैर्माल्यैश्च कौरवम् ॥ ९०० ॥

धारयामास तस्याथ युयुत्सुः शत्रुमुत्तमम् ।
 चामरव्यजने शुभ्रे भीमसेनार्जुनावुभौ ।
 उष्णीषे परितृहीतां माद्रीपुत्रावुभौ तथा ॥ ९०१ ॥
 स्त्रियः कौरवनाथस्य भीष्मं कुरुकुलोद्बद्धम् ।
 सालवृन्तान्युपादाय पर्यवीजन्त सर्वशः ॥ ९०२ ॥
 ततोऽस्य विधिवच्चक्रुः पितृमेवं महात्मनः ।
 यजनं बहुशश्चाभौ जगुः सामानि सामगाः ॥ ९०३ ॥
 ततश्चन्दनफाट्टैश्च तथा कालीपकैरपि ।
 कालागुरुप्रभृतिभिर्गन्धैश्चोद्यावचैस्तथा ॥ ९०४ ॥
 समवच्छाद्य गाङ्गेयं संप्रज्वाल्य हुताशनम् ।
 अपसव्यमकुर्वन्त घृतघाम्मुखाश्रिताम् ॥ ९०५ ॥
 संसृज्य च कुरुश्रेष्ठ गाङ्गेयं कुरुसत्तमाः ।
 जग्मुर्मागीर्यो पुण्यानृविशुभ्रां कुरुहृदाः ॥ ९०६ ॥
 सप्तशतश्रिताः शान्तेन जाग्देनाग्निनेन च ।

महाभारतसारः

१४. आश्वमेधिकपर्व

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

धृतराष्ट्रादीनां युधिष्ठिरायोपदेशः

- (अ. १) हृतोदकं तु राजानं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ।
वैश०- पुरस्कृत्य महाबाहुवृत्तताराकुलेन्द्रियः ॥ १ ॥
उत्तीर्य तु महाबाहुर्याप्पव्याकुललोचनः ।
पपात तीरे गङ्गाया इथाधविद्ध इव द्विपः ॥ २ ॥
तं सीदमान जग्राह भीमः कृष्णेन चोदितः ।
मैथमित्यप्रचीञ्चैन कृष्णः परबलार्दनः ॥ ३ ॥
तं दृष्ट्वा दीनमनसं गतसत्त्वं नरेश्वरम् ।
भूयः शोकसमाविष्टाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ ४ ॥
राजा तु धृतराष्ट्रश्च पुत्रशोकाभिपीडितः ।
वाक्यमाह महाबुद्धिः प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरम् ॥ ५ ॥
धृत०- उत्तिष्ठ कुरुशार्दूल कुरु कार्यमनन्तरम् ।
क्षत्रधर्मेण कौन्तेय जितेयमवनी त्वया ॥ ६ ॥
भुङ्क्ष्व भोगान्भ्रातृमित्र सुहृद्भिश्च मनोऽनुगान् ।
शोचितव्यं न पश्यामि त्वया धर्मभृतां वर ॥ ७ ॥
शोचितव्यं मया चैव गान्धार्या च महीपते ।
ययोः पुत्रशतं नष्टं स्वप्रलब्धं यथा घनम् ॥ ८ ॥
अश्रुत्वा हितकामस्य विदुरस्य महात्मनः ।
वाक्यानि सुमहार्थानि परितप्यामि दुर्मतिः ॥ ९ ॥

वृद्धौ हि तेऽद्य पितरौ पश्य नौ दुःखितौ नृप ।
न शोचितव्यं भवता पश्यामीह जनाधिप ॥ १० ॥

(अ. १) एवमुक्तस्तु राजा स घृतपाशेण धीमता ।
तूर्णो बभूव मेधावी तमुवाचाथ केशव ॥ ११ ॥

वासु०— अतीव मनसा शोकः क्रियमाणो जनाधिप ।
सन्तापयति चैतस्य पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ १२ ॥

यजस्व विविधैर्यज्ञैर्वहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः ॥ १३ ॥

देवांस्तर्पय सोमेन इश्वर्या च पितृनयि ।

अतिथीनक्षत्रानेन कामैरन्यैरकिञ्चनान् ॥ १४ ॥

द्युताश्च राजधर्मास्ते भीष्माद्भागीरथीसुतात् ।

नैमामर्हसि मूढानां वृत्तिं त्वमनुवर्तितुम् ॥ १५ ॥

पितृपैतामहं वृत्तमास्याय धुरमुद्वह ।

त्यज शोकं महाराज भवितव्यं हि तत्तथा ।

न शक्यास्ते पुनर्द्रष्टुं त्यक्त्वा येऽस्मिन् रणे हताः ॥ १६ ॥

एतावदुक्त्वा गोविन्दो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ।

विरराम महातेजास्तमुवाच युधिष्ठिरः ॥ १७ ॥

युधि०— गोविन्द मयि या प्रीतिस्तव सा विदिता मम ।

प्रियं तु मे स्यात्सुमहत्कृतं चक्रगदाधर ।

यदिमामनुजानीयाद्भवान् गन्तुं तपोधनम् ॥ १८ ॥

तमेवंवादिनं पार्थ व्यासः प्रोवाच धर्मवित् ॥ १९ ॥

व्यास०— अकृता ते मतिस्तात पुनर्वान्येन मुह्यसे ।

किमाकारा वयं तात प्रलपामो मुहुर्मुहुः ॥ २० ॥

विदिताः क्षत्रधर्मास्ते येषां युद्धेन जीविका ।

मोक्षधर्माश्च निखिला यायातथ्येन ते श्रुताः ॥ २१ ॥

स कथं सर्वधर्मज्ञः सर्वांगमविशारद ।

परिमुह्यसि भूयस्त्वमज्ञानादिव भारत ॥ २२ ॥

- (अ. ३) युधिष्ठिर तव प्रज्ञा न सम्यगिति मे मतिः ।
 नहि कश्चित्स्वयं मर्त्यः स्ववशः कुरुते क्रियाम् ॥ २३ ॥
 ईश्वरेण च युक्तोऽयं साध्वसाधु च मानवः ।
 करोति पुरुषः कर्म तत्र का परिदेवना ॥ २४ ॥
 आत्मानं मन्यसे चाथ पापकर्माणमन्तत ।
 शृणु तत्र यथापापमपहृष्येत भारत ॥ २५ ॥
 यज्ञेन तपसा चैव दानेन च नपधिष ।
 पूयन्ते नरशार्दूल नप दुष्कृतकारिणः ॥ २६ ॥
 यजस्व वाजिमेधेन विधिवदक्षिणायता ।
 बहुकामाग्नचित्तेन रामो दाशरथिर्यथा ॥ २७ ॥

- युधि०— अस्मंशयं वाजिमेधः पाषयेत्पृथिवीमपि ।
 अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं त्वं श्रोतुमिहार्हसि ॥ २८ ॥
 इमं ज्ञातिवधं कृत्वा सुमहान्तं द्विजोत्तम ।
 दानमल्पं न शक्नोमि दातुं वित्तं च नास्ति मे ॥ २९ ॥
 न तु बालानिमान्दीनानुत्सहे वसु याचितुम् ।
 तथैवार्द्रघणान् कृच्छ्रे वर्तमानाश्रुपात्मजान् ॥ ३० ॥
 स्वयं विनाश्य पृथिवीं यक्षार्थं द्विजसत्तम ।
 करमाहारयिष्यामि कथं शोकपरायणः ॥ ३१ ॥
 दुर्योधनेन पृथिवी क्षयिता वित्तकारणात् ।
 कोशश्चापि विशीर्णोऽसौ धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ॥ ३२ ॥
 पृथिवी दक्षिणा चात्र विधिः प्रथमकल्पितः ।
 न च प्रतिनिधिं कर्तुं चिकीर्षामि तपोधन ॥ ३३ ॥
 अत्र मे भगवन् सम्यक्सन्निधेयं कर्तुमर्हसि ।
 पवमुक्तस्तु पार्थेन कृष्णद्वैपायनस्तदा ।
 मुहूर्तमनुसञ्चिन्त्य धर्मराजानमब्रवीत् ॥ ३४ ॥

व्यास०-कोशश्चापि विशीर्णोऽयं परिपूर्णो भविष्यति ।
 विद्यते द्रघिणं पार्थ गिरौ हिमवति स्थितम् ॥ ३५ ॥
 उत्सृष्टं ब्राह्मणैर्यज्ञे मरुत्तस्य महात्मनः ।
 तदानयस्य कौन्तेय पर्याप्तं तद्भविष्यति ॥ ३६ ॥

(अ. ११) इत्युक्ते नृपतौ तस्मिन्व्यासेनाद्भुतकर्मणा ।
 वासुदेवो महातेजास्ततो वचनमाददे ॥ ३७ ॥
 वासु०-सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम् ।
 एतावान् ज्ञानविषयः किं प्रलापः करिष्यति ॥ ३८ ॥
 नैव ते निष्ठितं कर्म नैव ते शत्रवो जिताः ।
 कथं शत्रुं शरीरस्थमात्मनो नावबुध्यसे ॥ ३९ ॥

(अ. १२) द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानसस्तथा ।
 परस्परं तयोर्जन्म निर्द्वन्द्वं नोपपद्यते ॥ ४० ॥
 शीतोष्णे चैव वायुश्च गुणा राजन् शरीरजाः ।
 तेषां गुणानां साम्यं चेत्तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ॥ ४१ ॥
 उष्णेन वाध्यते शीतं शोतेनोष्णं च वाध्यते ॥ ४२ ॥
 सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रय आत्मगुणाः स्मृताः ।
 तेषां गुणानां साम्यं चेत्तदाहुः स्वस्थलक्षणम् ॥ ४३ ॥
 तेषामन्यतमोत्सेके विधानमुपदिश्यते ।
 हर्षेण वाध्यते शोको हर्षः शोकेन वाध्यते ॥ ४४ ॥
 कश्चिद्दुःखे वर्तमानः सुखस्य स्मर्तुमिच्छति ।
 कश्चित्सुखे वर्तमानो दुःखस्य स्मर्तुमिच्छति ॥ ४५ ॥
 स त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी सुसुखस्य च ।
 स्मर्तुमिच्छसि कौन्तेय किमन्यद्दुःखविभ्रमात् ॥ ४६ ॥
 (अ. १३) स त्वमिष्ट्या मद्वायज्ञैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः ।
 कीर्तिं लोके परां प्राप्य गतिमश्रयां गमिष्यसि ॥ ४७ ॥

युधिष्ठिरस्य हस्तिनापुरगमनम्

(अ. १४) सोऽनुनीतो भगवता विष्टरश्रवसा स्वयम् ।

प्रदान्तचेताः कौरव्यः स्वराज्यं प्राप्य केवलम् ।

व्यासं च नारदं चैव तांश्चान्यानववीक्ष्वपः ॥ ४८ ॥ १

युधि०- आश्वासितोऽहं प्राग्वृद्धैर्भवद्भिर्मुनिपुङ्गवैः ।

न सूक्ष्ममपि मे किञ्चिद्द्वयलीकमिह विद्यते ॥ ४९ ॥

अर्थश्च सुमहान्प्राप्तो येन यक्ष्यामि देवताः ।

पुरस्कृत्याद्य भयतः समानेप्यामहे मखम् ॥ ५० ॥

हिमवन्तं त्वया गुप्ता गमिष्यामः पितामह ।

बद्धाश्चर्यो हि देशः स धूयते द्विजसत्तम ॥ ५१ ॥

नाभागधेयः पुरुषः कश्चिदेवंविधान् गुरुन् ।

लभते व्यसनं प्राप्य सुहृदः साधुसंमतान् ॥ ५२ ॥

एवमुक्तास्तु ते राजा सर्व एव महर्षयः ।

अभ्यनुज्ञाप्य राजानं तयोभौ कृष्यफाल्गुनौ ।

पश्यतामेव सर्वेषां तत्रैवादर्शनं ययुः ॥ ५३ ॥

ततो धर्मसुतो राजा तत्रैवोपाविशत्प्रभुः ॥ ५४ ॥

एवं नातिमहान्कालः स तेषां संन्यवर्तत ।

कुर्वतां शौचकार्याणि भीष्मस्य निधने तदा ॥ ५५ ॥

ततो दत्त्वा बहुधनं विप्रेभ्यः पाण्डवर्यभः ।

धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विवेश गजसाहयम् ॥ ५६ ॥

स समाश्वास्य पितरं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।

अन्वशाद्वै स धर्मात्मा पृथिवीं भ्रातृभिः सह ॥ ५७ ॥

(अ. १५) विजिते पाण्डवे राजन्प्रशान्ते च विशाम्पते ।

राष्ट्रे बभूवतुर्हृष्टौ धासुदेवधनञ्जयौ ॥ ५८ ॥

विजहाते मुदा युक्तौ दिवि देवेश्वरायिव ।

तौ वनेषु विचित्रेषु पर्वतेषु ससानुषु ॥ ५९ ॥

तीर्थेषु चैव पुण्येषु पत्थलेषु नदीषु च ।
 चङ्क्रम्यमाणो सिंहप्रावश्विनावित्र नन्दने ॥ ६० ॥
 इन्द्रप्रस्थे महात्मानौ रेमतुः कृष्णपाण्डवौ ।
 प्रविश्य तां सभां रम्यां विजहाते च भारत ॥ ६१ ॥
 तत्र युद्धकथाश्चित्राः परिक्लेशांश्च पार्थिव ।
 कथायोगे कथायोगे कथयामासतुः सदा ॥ ६२ ॥
 ततः कथान्ते गोविन्दो गुडाकेशमुवाच ह ।
 सान्त्वयन् शृङ्खला धावा हेतुयुक्तमिदं यचः ॥ ६३ ॥
 धासु०- विजितेयं धरा कृत्वा सव्यसाचिन् परन्तप ।
 त्वद्बाहुधलमाश्रित्य राजा धर्मसुतेन ह ॥ ६४ ॥
 असपत्नां महीं भुङ्क्ते धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनानुभावेन यमयोश्च नरोत्तम ॥ ६५ ॥
 रमे चाहं त्वया सार्धमरण्येष्वपि पाण्डव ।
 किमु यत्र जनोऽयं वै पृथा चामित्रकर्षण ॥ ६६ ॥
 यत्र धर्मसुतो राजा यत्र भीमो महाबलः ।
 यत्र माद्रवतीपुत्रौ रतिस्तत्र पप मम ॥ ६७ ॥
 कालो मह्यंस्त्वतीतो मे शूरसूनुमपश्यतः ।
 बलदेयं च कौरव्य तथाऽन्यान् वृष्णिपुरुषान् ॥ ६८ ॥
 सोऽहं गन्तुमभीप्सामि पुरीं द्वापयतीं प्रति ।
 रोचतां गमनं मह्यं तवापि पुरुषर्षभ ॥ ६९ ॥
 प्रयोजनं च निर्वृत्तमिह वासे ममार्जुन ।
 धार्तराष्ट्रो हतो राजा सबलः सपदानुगः ॥ ७० ॥
 पृथिवी च वशे तात धर्मपुत्रस्य धीमतः ।
 स्थिता समुद्रवल्या सशैलवनकानना ॥ ७१ ॥
 तं मया सह गत्वाऽद्य राजानं कुरु बर्धनम् ।
 आपृच्छ कुरुशार्दूल गमनं द्वारकां प्रति ॥ ७२ ॥

श्रीकृष्णस्य पुनर्गीतोपदेशे अममर्यता

(अ. १६) तत प्रतीतः कृष्णेन सहित पाण्डवोऽर्जुन ।

निरीक्ष्य तां समां रम्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७३ ॥

अर्जुन०- विदितं मे महाबाहो सङ्ग्रामे समुपस्थिते ।

माहात्म्यं देवकीमातस्तच्च ते रूपमैश्वरम् ॥ ७४ ॥

यत्सङ्गमयता प्रोक्तं पुरा केशव सौहृदात् ।

तत्सर्वं पुरुषदयाद्य नष्टं मे भ्रष्टचेतसः ॥ ७५ ॥

मम कौतूहलं त्वस्ति तेष्वर्थेषु पुनः पुनः ।

भवास्तु द्वारकां गन्ता नचिरादिव माधव ॥ ७६ ॥

एवमुक्तस्तु तं कृष्णः फाल्गुनं प्रत्यभाषत ।

बासु०- आबितस्त्वं मया गुह्यं ज्ञापितञ्च सनातनम् ॥ ७७ ॥

धर्मं स्वरूपिणं पार्थ सर्वलोकाश्च शाश्वतान् ।

अबुद्धया नाप्रदीर्यस्त्वं तन्मे सुमहदप्रियम् ॥ ७८ ॥

न च साऽद्य पुनर्भूयः स्मृतिर्मे सभविष्यति ।

नूनमश्रद्धधानोऽसि दुर्मेधा ह्यसि पाण्डव ॥ ७९ ॥

न च शक्यं पुनर्वक्तुमशेषेण धनञ्जय ।

स हि धर्मः सुपर्योक्तो ऽक्षयः पदवेदने ॥ ८० ॥

न शक्यं तन्मया भूयस्तथा वक्तुमशेषतः ।

परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तन्मया ॥ ८१ ॥

श्रीकृष्णस्य द्वारकागमनम्

(अ. ५२) ततोभ्यनोदयत्कृष्णो युज्यतामिति दारुकम् ।

मुहूर्तादिध चाचष्ट युक्तमित्येव दारुक ॥ ८२ ॥

ततस्तौ रथमास्थाय प्रयातौ कृष्णपाण्डवौ ।

विकुर्वाणौ कथाश्चित्रां प्राप्तां वारणसाह्वयम् ॥ ८३ ॥

प्रभातायां तु शर्वर्यां कृत्वा पौर्वाह्निकीं क्रियाम् ।

धर्मराजस्य भवनं जग्मतु परमार्चितौ ॥ ८४ ॥

ततः स राजा मेघावी विरक्षू प्रेक्ष्य तावुमौ ।
प्रोवाच वदतां श्रेष्ठो वचनं राजसत्तमः ॥ ८५ ॥

युधि०- विरक्षू हि युवां मन्ये वीरौ यदुकुरुद्बहौ ।
व्रूतं कर्तास्मि सर्वं वां न चिरान्मा विचार्यताम् ॥ ८६ ॥
इत्युक्तः फाल्गुनस्तत्र धर्मराजानमब्रवीत् ।
विनीतवदुषागम्य चाक्यं वान्यविशारदः ॥ ८७ ॥

अर्जुन०- अयं चिरोपितो राजन् वासुदेवः प्रतापवान् ।
भवन्तं समनुज्ञाप्य पितरं द्रष्टुमिच्छति ॥ ८८ ॥
स गच्छेदभ्यनुज्ञातो भवता यदि मन्यसे ।
आनर्तनगरीं धीरस्तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ८९ ॥

युधि०- पुण्डरीकाक्ष भद्रं ते गच्छ त्वं मधुसूदन ।
पुरीं द्वारावतीमद्य द्रष्टुं शूरसुतं प्रभो ॥ ९० ॥
आनर्तानघलोक्य त्वं पितरं च महाभुज ।
वृष्णींश्च पुनरागच्छेद्दयमेधे ममानघ ॥ ९१ ॥
स गच्छ रत्नान्यादाय विविधानि वस्तूनि च ।
यच्चाप्यन्यन्मनोऽहं ते तदप्यादत्स्व सात्वत ॥ ९२ ॥
एवं श्रुति कौरव्ये धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
वासुदेवो वरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९३ ॥

वासु०- तथैव रत्नानि धनं च केवलं
धरा तु कृत्स्ना तु महाभुजाय वे ।
यदस्ति चान्यद्द्रविणं गृहे मम
त्वमेव तस्येश्वर नित्यमीश्वरः ॥ ९४ ॥
तथेत्ययोक्तः प्रतिपूजितस्तदा
गदाग्रजो धर्मसुतेन धीर्यवान् ।
पितृष्वसारं त्ववदयथाविधि
संपूजितश्चाप्यगमत्प्रदक्षिणम् ॥ ९५ ॥

रथे सुभद्रामधिरोप्य भाविनीं
 युधिष्ठिरस्यानुमते जनार्दनः ।
 पितृष्वसुश्चापि तथा महाभुजो
 विनिर्ययौ पौरजनाभिसंवृतः ॥ ९६ ॥

तमन्वयाद्धानरवर्षकेतनः
 स सात्यकिर्माद्रवतीसुतावपि ।
 भगाधबुद्धिविंदुरश्च माधवं
 स्ययं च भीमो गजराजविक्रमः ॥ ९७ ॥
 निवर्तयित्वा कुरुराष्ट्रवर्धनां
 स्ततः स सर्वान्घिदुरं च वीर्यवान् ।
 जनार्दनो दारुकमाह सत्वरः
 प्रचोदयाश्चानिति सात्यकिं तथा ॥ ९८ ॥
 ततो ययौ शत्रुगणप्रमर्दनः
 शिनिप्रवीरानुगतो जनार्दनः ।
 यथा निहत्यारिगणं शतक्रतु-
 र्दिव तथाऽऽनर्तपुरीं प्रतापवान् ॥ ९९ ॥

रैवतकपर्वते उत्सवः

(अ. ५९) वर्तमाने महाराज महे रैवतकस्य च ।
 उपायात्पुण्डरीकाक्षो युयुधानानुगस्तदा ॥ १०० ॥
 भलङ्कृतस्तु स गिरिर्नानारूपैर्विचित्रितैः ।
 बभौ रत्नमयैः कोशैः संवृतः पुरःपर्वभ ॥ १०१ ॥
 काञ्चनस्रग्भिरग्र्याभिः सुमनोभिस्तथैव च ।
 वासोमिश्च महाशैलः कल्पवृक्षैस्तथैव च ॥ १०२ ॥
 दीपवृक्षैश्च सौवर्णैरभीक्ष्णमुपशोमितः ।
 गुहानिर्झरदेशेषु दिवाभूतो यमूव ह ॥ १०३ ॥

पताकाभिर्विचित्राभिः सवण्टाभिः समन्ततः ।
 पुम्भिः स्त्रीभिश्च सल्लुपुष्टः प्रगीत इव चाभवत् ॥ १०४ ॥
 अतीव प्रेक्षणीयोऽभून्मेरुर्मुनिगणरिव ॥ १०५ ॥
 मत्तानां हृष्टरूपाणां स्त्रीणां पुंसां च भारत ।
 गायतां पर्वतेन्द्रस्य दिवस्पृगिव निःस्वनः ।
 प्रमत्तमत्तसंमत्तक्ष्वेडितोत्कृष्टसङ्कुलः ॥ १०६ ॥
 तथा किलकिलाशर्द्धैर्भूधरोऽभून्मनोहरः ।
 विपणापणघान् रम्यो भक्ष्यभोज्यविहारघान् ॥ १०७ ॥
 घल्लमाल्योत्करयुतो घीणावेषुर्दृङ्मान् ।
 सुपमैरेयमित्रेण भक्ष्यभोज्येन चैव ह ॥ १०८ ॥
 दीनान्धरूपणादिभ्यो दीयमानेन चानिशम् ।
 यमौ परमकल्याणो महस्तस्य महागिरेः ॥ १०९ ॥
 पुण्यावलथवान्वीर पुण्यरुद्रिर्निषेवितः ।
 विहारो वृष्णिवीराणां महे रैवतकस्य ह ।
 स नगो वैश्मसङ्कीर्णो देवलोक इवायमौ ॥ ११० ॥
 तदा च कृष्णसाग्निध्यमासाद्य भरतप्रेम ।
 शक्रसन्नप्रतीकाशो यभूष स हि शैलराट् ॥ १११ ॥
 ततः संपूज्यमानः स विदेश भवतं शुभम् ॥ ११२ ॥
 उपायान्तं तु वाष्पेयं भोजवृष्ण्यन्वकास्तथा ।
 अभ्यगच्छन्महात्मानं देवा इव शतक्रतुम् ॥ ११३ ॥
 स तानभ्यर्च्य मेधावी पृष्ट्वा च कुशलं तदा ।
 अभ्यवादयत प्रीतः पितरं मातरं तदा ॥ ११४ ॥
 ताभ्यां स सम्परिष्यन्तः सान्त्वितश्च महामुजः ।
 उपोषधिष्ठैः सर्वैस्तेवृष्णिभिः परिवारितः ॥ ११५ ॥
 स विश्रान्तो महातेजाः कृतपादावनेजनः ।
 कथयामास तत् सर्वं पृष्टः पित्रा महाहयम् ॥ ११६ ॥

वसुदेवाय अभिमन्युवधकथनम्

(अ. ६१) कथयन्नेव तु तदा वासुदेवः प्रतापवान् ।

महाभारतयुद्धं तत् कथान्ते पितुरग्रतः ॥ ११७ ॥

अभिमन्योर्वधं वीरः सोऽत्यक्रामन्महामतिः ।

अग्रियं वसुदेवस्य मा भूदिति महामतिः ॥ ११८ ॥

सुभद्रा तु तमुत्क्रान्तमात्मजस्य वधं रणे ।

आचक्ष्व कृष्ण सौभद्रवधमित्यपतद्भुवि ॥ ११९ ॥

तामपश्यन्निपतितां वसुदेवः क्षितौ तदा ।

दृष्ट्वैव च पपातोऽर्वा सोऽपि दुःखेन मूर्च्छितः ॥ १२० ॥

ततः स दौहित्रवधदुःखशोकसमाहतः ।

वसुदेवो महाराज कृष्णं चाक्यमथाऽब्रवीत् ॥ १२१ ॥

वासु०- ननु त्वं पुण्डरीकाक्ष सत्यचाग्भुवि विश्रुतः ।

यदौहित्रवधं मेऽद्य न ख्यापयसि शत्रुहन् ।

तद्भागिनेयनिधनं तत्त्वेनाऽऽचक्ष्व मे प्रभो ॥ १२२ ॥

आह्वं पृष्ठतः कृत्वा कञ्चिन्न निहतः परैः ।

कञ्चिन्मुखं न गोविन्द तेनाऽऽजौ विकृतं कृतम् ॥ १२३ ॥

स हि कृष्ण महातेजाः श्लाघयिष्य ममाग्रतः ।

बालभावेन विनयमात्मनोऽकथयत् प्रभुः ॥ १२४ ॥

स हि द्रोणं च भीष्मं च कर्णं च बलिनां वरम् ।

स्पर्धते स्म रणे नित्यं दुहितुः पुत्रको मम ॥ १२५ ॥

एवंविधं बहु तदा विलपन्तं सुदुःखितम् ।

पितरं दुःखिततरो गोविन्दो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२६ ॥

वासु०- न तेन विकृतं वस्त्रं कृतं सङ्ग्राममूर्धनि ।

न पृष्ठतः कृतश्चापि सङ्ग्रामस्तेन दुस्तरः ॥ १२७ ॥

निहत्य पृथिवीपालान् सहस्रशतसहस्रशः ।

खेदितो द्रोणकर्णाभ्यां दौःशासनिवशं गतः ॥ १२८ ॥

एको होकेन सततं युध्यमाने यदि प्रभो ।

न स शक्येत सङ्ग्रामे निहन्तुमपि वज्रिणा ॥ १२९ ॥

समाहृते च सङ्ग्रामात्पार्थ संशप्तकैस्तदा ।

पर्यवार्यत सङ्क्रुद्धैः स द्रोणादिभिराहवे ॥ १३० ॥

ततः शत्रुबधं कृत्वा सुमहान्तं रणे पितः ।

दौहित्रस्तव बाष्पेय दौःशासनिवशं गतः ॥ १३१ ॥

नूनं च स गतः स्यर्गं जहि शोकं महामते ।

न हि व्यसनमासाद्य सीदन्ति कृतबुद्धयः ॥ १३२ ॥

शस्त्रपूतां हि स गतिं गतः परपुरञ्जय ॥ १३३ ॥

तस्मिंस्तु निहते योरे सुभद्रेयं स्वसा मम ।

दुःखार्ताऽथो सुतं प्राप्य कुरसीव तनाद ह ॥ १३४ ॥

धृत्वा पृथा सुदुःखार्ता शनैर्गान्धमयावरीत् ।

सुमद्रे वासुदेवेन तथा सात्यकिना रणे ।

पित्रा च छालितो बालः स हतः कालधर्मणा ॥ १३५ ॥

ईदृशो मर्त्यधर्मोऽयं मा शुचो यदुनन्दिनि ।

पुत्रो हि तव दुर्धर्षः संप्राप्तः परमां गतिम् ॥ १३६ ॥

कुले महति जातासि क्षनियाणां महात्मनाम् ।

मा शुचश्चापलाक्षं त्वं पद्मपत्रनिमेषणे ॥ १३७ ॥

उत्तरं त्वमवेक्षस्य गुर्विणीं मा शुचः शुभे ।

पुत्रमेवा हि तस्याशु जनयिष्यति भाविनी ॥ १३८ ॥

एवमाश्वासयित्वैनां कुन्ती यदुबुलोद्बह ।

विहाय शोकं दुर्धर्षं श्राद्धमस्य ह्यरुत्पयत् ॥ १३९ ॥

समनुश्राप्य धर्मं राजानं भीममेव च ।

यमौ यमोपमौ चैव ददौ दानान्यनेकशः ॥ १४० ॥

ततः प्रदाय बह्वीर्णां ब्राह्मणाय यद्वह ।

समाहृष्य तु बाष्पेयी वैराटमवरीदिदम् ॥ १४१ ॥

धैराटि नेह सन्तापस्त्वया कार्यो ह्यनिन्दिते ।
 भर्तारं प्रति सुश्रोणि गर्भस्थं रक्ष वै शिशुम् ॥ १४२ ॥
 एवमुक्त्वा तत कुन्ती विरराम महाद्युते ।
 तामनुशाप्य चैवेमा सुभद्रा समुपानयम् ॥ १४३ ॥
 एवं स निधनं प्राप्तो दौहित्रस्तव मानद ।
 सन्तापं त्यज दुर्धर्ष मा च शोके मनः कृथाः ॥ १४४ ॥

(अ. ६२) एतच्छ्रुत्वा तु पुत्रस्य वचः शूरात्मजस्तदा ।
 विहाय शोकं धर्मात्मा ददौ श्राद्धमनुत्तमम् ॥ १४५ ॥
 तथैव पाण्डया धीरा नगरे नागसाहये ।
 नोपागच्छन्त वै शान्तिमभिमन्युविनाकृताः ॥ १४६ ॥
 सुवह्नि च राजेन्द्र दिवसानि विराटजा ।
 नाभुङ्क्त पतिषु सार्ता तदभूत्करण महत् ॥ १४७ ॥
 कुक्षिस्थ एव तस्याथ गर्भो वै संप्रलीयत ॥ १४८ ॥
 आजगाम ततो व्यासो ज्ञात्वा दिव्येन चक्षुषा ।
 समागम्यावधीक्षीमान् पृथा पृथुललोचनाम् ॥ १४९ ॥
 उत्तरा च महातेजाः शोक सन्त्यज्यतामयम् ।
 भविष्यति महातेजाः पुत्रस्तव यशस्विनी ॥ १५० ॥
 धनञ्जयं च सप्रेक्ष्य धर्मराजस्य शृण्वतः ।
 व्यासो वाक्यमुवाचेर्दं हर्षयन्निव भारत ॥ १५१ ॥
 पौत्रस्तव महाभागो जनिष्यति महामनाः ।
 पृथ्वी सागरपर्यन्ता पालयिष्यति धर्मतः ॥ १५२ ॥
 यच्चापि वृष्णिवीरेण कृष्णेन कुरुनन्दन ।
 पुरोकं तत्तथा भावि मा तेऽत्रास्तु विचारणा ॥ १५३ ॥
 एव पितामहेनोक्तो धर्मात्मा सधनञ्जय ।
 त्यक्त्वा शोकं महायज हृष्टरूपोऽभवत्तदा ॥ १५४ ॥

पितापि तव धर्मज्ञ गर्भे तस्मिन्महामते ।
 खर्वेत यथाकाम शुकुपक्षे यथा शशी ॥ १५५ ॥
 ततः सञ्चोदयामास व्यासो धर्मात्मजं नृपम् ।
 अभ्यमेवं प्रति तदा तत सोऽन्तर्हितोऽभवत् ॥ १५६ ॥
 धर्मराजोऽपि मेधावी श्रुत्वा व्यासस्य तद्वच ।
 वित्तस्यानयने तात चकार गमने मतिम् ॥ १५७ ॥

अश्वमेधार्थं द्रव्यानयनम्

(अ. ११) कृत्वा तु पाण्डवा सर्वे रत्नाक्षरणिश्चयम् ।
 सेनामाहापयामासुर्नक्षत्रेऽहनि च ध्रुवे ॥ १५८ ॥
 ततो ययुः पाण्डुसुता ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च ।
 अर्चयित्वा सुरधेष्ठं पूर्वमेव महेश्वरम् ॥ १५९ ॥
 तेषां प्रयास्यता तत्र मङ्गलानि शुभान्यथ ।
 प्राहुः प्रहृष्टमनसो द्विजाग्र्या नागराश्च ते ॥ १६० ॥
 ततः प्रदक्षिणीकृत्य शिरोभिः प्रणिपत्य च ।
 ब्राह्मणानग्निसंहिताम्प्रययुः पाण्डुनन्दना ॥ १६१ ॥
 समनुक्षाय्य राजान पुत्रशोरुसमाहृतम् ।
 घृतराष्ट्रं समार्य वै पृथा च पृथुलोचनाम् ॥ १६२ ॥
 मूले निक्षिप्य कौरव्य युयुत्सुं घृतराष्ट्रजम् ।
 संपूज्यमाना पौरैश्च ब्राह्मणैश्च मनीषिभिः ॥ १६३ ॥

(अ. १४) ततस्ते प्रययुर्हृष्टा प्रहृष्टनखाहना ।
 रथघोषेण महता पूरयन्तो वसुन्धराम् ॥ १६४ ॥
 संस्तूयमाना स्तुतिभिः सुतमागववन्दिमि ।
 स्वेन सैन्येन सवीता यथादित्या स्वरदिमभिः ॥ १६५ ॥
 पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
 यमौ युचिष्ठिरस्तत्र पौर्णमास्यामिवोदुराद् ॥ १६६ ॥

जयाशिपुः प्रहृष्टानां नराणां पथि पाण्डवः ।
 प्रत्यगृह्णाद्यथान्यायं यथावन्पुरुषर्षभः ॥ १६७ ॥
 सरासि सरितश्चैव वनान्युपवनानि च ।
 अत्यकामन्महाराजो गिरिं चाप्यन्वपद्यत ॥ १६८ ॥
 तस्मिन्देशे च राजेन्द्र यत्र तद्द्रव्यमुत्तमम् ।
 चक्रे निवेशनं राजा पाण्डवः सह सैनिकैः ।
 शिवे देशे समे चैव तदा भरतसत्तम ॥ १६९ ॥
 कृत्वा तु मध्ये राजानममात्यांश्च यथाविधि ।
 षट्पदं नवसङ्ख्यान् निवेशं चक्रे द्विजाः ॥ १७० ॥
 मत्तानां वारणेन्द्राणां निवेशं च यथाविधि ।
 कारयित्वा स राजेन्द्रो ब्राह्मणानिदमब्रवीत् ॥ १७१ ॥
 अस्मिन्कार्ये द्विजश्रेष्ठा नक्षत्रे दिवसे शुभे ।
 यथा भवन्तो मन्यन्ते कर्तुमर्हन्ति तत्तथा ॥ १७२ ॥
 न नः कालात्ययो वै स्याद्विहेव परिलम्बताम् ।
 इति निश्चित्य विप्रेन्द्राः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १७३ ॥
 श्रुत्यैतद्वचनं राज्ञो ब्राह्मणा सपुरोधसः ।
 इदमूर्ध्वो हृष्टा धर्मराजप्रियेप्सवः ॥ १७४ ॥
 अद्यैव नक्षत्रमहश्च पुण्यं
 यतामहे श्रेष्ठतमक्रियासु ।
 अग्भोभिरद्येह वसाम राज-
 क्षुपोप्यता चापि भवद्भिरद्य ॥ १७५ ॥
 श्रुत्वा तु तेषां द्विजसत्तमानां
 कृतोपवासा रजनीं नरेन्द्राः ।
 ऊपुः प्रतीता कुशसंस्तरेषु
 यथाऽध्वरे प्रज्वलिता हुताशाः ॥ १७६ ॥
 ततो निशा सा व्यगमन्महात्मनां
 संशृण्वतां विप्रसमीरिता गिरः ।

तत प्रभाते विमले द्विजर्णमा

यचोऽभुगन्धर्मसुतं नराधिपम् ॥ १७७ ॥

(न. १५) कियतामुपहारोऽद्य अश्वकस्य महात्मनः ।

दत्त्वोपहारं नृपते ततः स्वार्थं यतामहे ॥ १७८ ॥

श्रुत्वा तु यचनं तेषां ब्राह्मणानां युधिष्ठिरः ।

गिरीशस्य यथान्यायमुपहारमुपाहरत् ॥ १७९ ॥

धूपगन्धमिरुद्धं तत्सुमनोभिश्च संव्रतम् ।

शुशुमे स्थानमत्यर्थं देषदेषस्य पार्थिव ॥ १८० ॥

कृत्वा पूजां तु रुद्रस्य गणानां चैव सर्वशः ।

ययौ ध्यासं पुरस्कृत्य नृपो रत्ननिधिं प्रति ॥ १८१ ॥

पूजयित्वा घनाध्यक्षं प्रणिपत्याभिवाद्य च ।

सुमनोभिर्चिचित्राभिरपूपे. कृत्तरेण च ॥ १८२ ॥

शङ्खादींश्च निधीन्सर्वाभिधिपालांश्च सर्वशः ।

अर्चयित्वा द्विजाग्र्यान्स स्वस्ति वाच्य च धीर्यवान् ॥ १८३ ॥

तेषां पुण्याहघोषेण तेजसा समवस्थितः ।

प्रीतिमान्स कुरश्रेष्ठ. खानयामास तद्धनम् ॥ १८४ ॥

ततः पात्री सकरका यदुरूपा मनोरमा ।

भृङ्गाराणि फटाहानि कलशान्वर्धमानकान् ॥ १८५ ॥

घट्टानि च विचित्राणि भाजनानि सहस्रशः ।

उद्धारयामास तदा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १८६ ॥

तेषां रक्षणमप्यासीन्महान्करपुटस्तथा ॥ १८७ ॥

पट्टिष्ठसहस्राणि शतानि द्विगुणा ह्यथाः ।

धारणाश्च महाराज सहस्रशतसमिताः ॥ १८८ ॥

शकटानि रथाश्चैव तावदेव करेणवः ।

खराणां पुरुषाणां च परिसङ्ख्या न विद्यते ॥ १८९ ॥

एतद्विस्तं तदभवद्यदुदघ्ने युधिष्ठिरः ।

षोडशापौ चतुर्विंशत्सहस्र भारलक्षणम् ॥ १९० ॥

एतेष्वदाय तद्द्रव्यं पुनरभ्यर्च्य पाण्डवः ।
 महादेवं प्रति ययौ पुरं नागाह्वयं प्रति ॥ १९१ ॥
 द्वैपायनाभ्यनुज्ञातः पुरस्कृत्य पुरोहितम् ।
 गोयुते गोयुते चैव न्यवसत्पुरुषर्षभः ॥ १९२ ॥
 सा पुराभिमुक्त्वा राजशुचाह महती चमूः ।
 कृच्छ्राद्द्रविणभारता हर्ययन्ती कुरुद्वहान् ॥ १९३ ॥

श्रीकृष्णस्य हस्तिनापुरे पुनरागमनम्, परिशिज्जन्म

- (अ. ११) एतस्मिन्नेव काले तु वासुदेवोऽपि वीर्यवान् ।
 उपायाद्गृणिभिः सार्धं पुरं धारणसाह्वयम् ॥ १९४ ॥
 समयं धाजिमेघस्य विदित्वा पुरुषर्षभः ।
 यथोक्तो धर्मपुत्रेण प्रव्रजन्स्वपुरीं प्रति ॥ १९५ ॥
 रौक्मिणेयेन सहितो युयुधानेन चैव ह ।
 बलदेवं पुरस्कृत्य सुभद्रासहितस्तदा ॥ १९६ ॥
 तानागतान्समीक्ष्यैव धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 प्रत्यगृह्णाद्यथान्यार्थं विदुरश्च महामनाः ॥ १९७ ॥
 वसत्सु गृणिवीरेषु तत्राय जनमेजय ।
 जहो तथ पिता राजन्परिक्षित्परीरहा ॥ १९८ ॥
 स तु राजा महाराज ब्रह्मास्त्रेणावपीडितः ।
 शवो बभूव निश्चेष्टो हर्षशोकविवर्धनः ॥ १९९ ॥
 हृष्टानां सिंहनादेन जनानां तत्र निःस्वनः ।
 प्रविश्य प्रदिशः सर्वाः पुनरेव व्युपारमत् ॥ २०० ॥
 ततः सोऽतित्वरः कृष्णो विवेशान्तःपुरं तदा ।
 युयुधानद्वितीयो वै व्यथितेन्द्रियमानसः ॥ २०१ ॥
 ततस्त्वरितमायान्तीं ददर्श स्वां पितृष्वसाम् ।
 क्रोशन्तीमभिधावेति वासुदेवं पुनः पुनः ॥ २०२ ॥

पृष्ठतो द्रौपदीं चैव सुभद्रां च यशस्विनीम् ।
 सविक्रोशं सकरुणं यन्धवानां स्त्रियो नृप ॥ २०३ ॥
 ततः कृष्णं समासाद्य कुन्ती भोजसुता तदा ।
 प्रोवाच राजशार्दूल बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २०४ ॥
 यासुदेय महाबाहो सुप्रजा देवकी त्वया ।
 त्वं नो गतिः प्रतिष्ठा च त्वदायत्तमिदं कुलम् ॥ २०५ ॥
 यदुग्रवीर योऽयं ते स्वस्तीयस्यात्मजः प्रभो ।
 अभ्यत्थाम्ना हतो जातस्तमुज्जीष्य केशव ॥ २०६ ॥
 त्वया होतप्रतिशातमैपीके यदुनन्दन ।
 अहं सजीवयिष्यामि मृतं जातमिति प्रभो ॥ २०७ ॥
 सोऽयं जातो मृतस्तात पश्येनं पुरुषर्षभ ।
 उत्तरां च सुभद्रां च द्रौपदीं मां च माधव ॥ २०८ ॥
 धर्मपुत्रं च भीमं च फास्युनं नकुलं तथा ।
 सहदेवं च दुर्धरं सर्पाश्रत्वा तुमर्हसि ॥ २०९ ॥
 अस्मिन्प्राणाः समायत्ताः पाण्डवानां ममैव च ।
 पाण्डोश्च पिण्डो दाशार्हं तथैव भवशुरस्य मे ॥ २१० ॥
 अभिमन्योश्च भद्रं ते प्रियस्य सहशस्य च ।
 प्रियमुत्पादयाद्य त्वं प्रेतस्यापि जनार्दन ॥ २११ ॥
 एवमुक्त्वा नु बाष्पेयं पृथा पथुललोचना ।
 उच्छ्रित्य याह दुःस्वार्ता ताश्चान्याः प्रापतन्भुवि ॥ २१२ ॥
 अमुर्यश्च महाराज सर्वाः साक्षाविलेक्षणाः ।
 स्वस्तीपो यासुदेवस्य मृतो जात इति प्रभो ॥ २१३ ॥
 एवमुक्ते ततः कुन्तीं पर्यगृह्णाज्जनादेनः ।
 भूमौ निपतितां चैनां सान्त्वयामास भारत ॥ २१४ ॥

(अ. १०) उत्पितायां पृथायां नु सुभद्रा आतरं तदा ।

दृष्ट्या विक्रोशं दुःस्वार्ता वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २१५ ॥

म सा. (खंड ३) २०

पुण्डरीकाक्ष पश्य त्व पौत्रं पार्थस्य धीमतः ।
 परिक्षीणेपु कुरुपु परिक्षीणं गतायुषम् ॥ २१६ ॥
 इषीका द्रोणपुत्रेण भीमसेनार्थमुद्यता ।
 सोत्तरायां निपतिता विजये मयि चैव ह ॥ २१७ ॥
 सेयं विद्राणि हृदये मयि तिष्ठति केशव ।
 यक्ष पश्यामि दुर्धर्षं सहपुत्रं तु तं प्रभो ॥ २१८ ॥
 अभिमन्योः सुतो वीर न सजीवति यद्ययम् ।
 जीवति त्वयि दुर्धर्षं किं करिष्याम्यहं त्वया ॥ २१९ ॥
 सञ्जीवयैनं दुर्धर्षं मृतं त्वमभिमन्युजम् ।
 सहशाक्षसुत वीर सस्यं वर्यत्रिषामनुद ॥ २२० ॥
 प्रभावनास्मि ते कृष्ण तस्मात्त्वा याचयाम्यहम् ।
 कुरुष्व पाण्डुपुत्राणामिमं परमनुग्रहम् ॥ २२१ ॥
 स्थसेति वा महाबाहो हतपुत्रेति वा पुनः ।
 प्रपन्ना मामिमं चेति दयां कर्तुमिहार्हसि ॥ २२२ ॥

(अ. ६६) एवमुक्तस्तु राजेन्द्र केशिहा दुःखमूर्च्छितः ।
 तथेति व्याजहारोच्चेर्होदयमिव तं जनम् ॥ २२३ ॥
 ततः स प्राविशत्तूर्णं जन्मवेश्म पितुस्तव ।
 अर्चितं पुरुषव्याघ्रं सितैर्माल्यैर्यथाविधि ॥ २२४ ॥
 अपां कुम्भैः सुपूर्णैश्च विन्यस्तैः सर्वतोदिशम् ।
 घृतेन तिन्दुकालातेः सर्पपेश्च महाभुज ॥ २२५ ॥
 ददर्श च स तेजस्वी रक्षोघ्नान्यपि सर्वशः ।
 ब्रह्माणि स्थापितानि स्म विधिवत्कुशलैर्जनैः ॥ २२६ ॥
 तथायुक्तं च तद्दृष्ट्वा जन्मवेश्म पितुस्तव ।
 हृष्टोऽभवद्दूषीकेशः साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ २२७ ॥
 तथा ब्रुवति वार्ष्णेये प्रहृष्टवदने तदा ।
 द्रौपदी त्वरिता गत्वा वैराटीं वास्यमब्रवीत् ॥ २२८ ॥

अयमायाति ते भद्रे श्वशुरो मधुसूदनः ।
 पुराणपिरचिन्त्यात्मा समीपमपराजितः ॥ २२९ ॥
 साऽपि घाण्णकलां घात्रं निगृह्याथूणि चैव ह ।
 सुसंवीताऽभवद्देवी देवचक्रुष्णमीयुषी ॥ २३० ॥
 सा तथा दूयमानेन हृदयेन तपस्विनी ।
 दृष्ट्वा गोधिन्दमायान्तं कृष्ण पर्यदेययत् ॥ २३१ ॥
 पुण्डरीकाक्ष पद्म्यायां बालेन हि विनाकृतौ ॥
 अभिमन्युं च मां चैव हतौ तुल्यं जनार्दन ॥ २३२ ॥
 आसीन्मम मतिः कृष्ण पुत्रोत्सङ्ग जनार्दन ।
 अभिवादयिष्ये हृष्टेति तदिदं विनयीकृतम् ॥ २३३ ॥
 चपलाक्षस्य दायादे मृतेऽस्मिन्पुत्रपर्यम ।
 विफला मे कृताः कृष्ण हृदि सर्वे मनोरथाः ॥ २३४ ॥
 चपलाक्षः फिलातीय प्रियस्ते मधुसूदन ।
 सुतं पदय त्यमस्यैनं ब्रह्मास्त्रेण निपातितम् ॥ २३५ ॥
 कृतघ्नोऽयं नृशंसोऽयं यथाऽस्य जनकस्तथा ।
 यः पाण्डवीं श्रियं त्यक्त्वा गतोऽद्य यमसादनम् ॥ २३६ ॥
 मया चैतद्व्यतिशतं रणमूर्धनि केशव ।
 अभिमन्यौ हते घोर त्वामेप्याम्यचिरादिति ॥ २३७ ॥
 तच्च नाकार्यं कृष्ण नृशंसा जीवितप्रिया ।
 इदानीं मां गतां तत्र किं नु वदयति फाल्गुनिः ॥ २३८ ॥

परीक्षितसञ्जीवनम्

(अ. ६९) सैवं विलप्य कृष्णं सोन्मादेव तपस्विनी ।
 उत्तरा न्यपतद्भूमौ कृष्णा पुत्रमृद्धिनी ॥ २३९ ॥
 तां तु दृष्ट्वा निपतितां हतपुत्रपरिच्छिन्नाम् ।
 चुक्रोश कुन्ती दुःखार्ता सर्वाश्च भरतस्त्रियः ॥ २४० ॥
 मुहूर्तमिव राजेन्द्र पाण्डवानां निवेशनम् ।
 अप्रेक्षणीयमभवद्वार्तस्वनविनादितम् ॥ २४१ ॥

सा मुहूर्ते च राजेन्द्र पुत्रशोकाभिपीडिता ।
 कदमलाभिहता वीर वैराटी त्वमवत्तदा ॥ २४२ ॥
 प्रतिलभ्य त्व सा संज्ञामुत्तरा भस्तर्पणम् ।
 अङ्गमारोप्य तं पुत्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २४३ ॥
 धर्मज्ञस्य सुतः स त्वमधर्मं नावबुध्यसे ।
 यस्त्वं धृष्णिप्रवीरस्य कुरूपे नाभिवादनम् ॥ २४४ ॥
 पुत्रं गत्वा मम वचो ब्रूयास्त्वं पितरं विदम् ।
 दुर्मरं प्राणिनां वीर काले प्राप्ते कथञ्चन ॥ २४५ ॥
 याहं त्यया विनाघेह पत्या पुत्रेण चैव ह ।
 मर्त्ये सति जीवामि हतस्वस्तिरकिञ्चना ॥ २४६ ॥
 अथवा धर्मज्ञाऽहमनुज्ञाता महाभुज ।
 भक्षयिष्ये विषं घोरं प्रवेक्ष्ये वा हुताशनम् ॥ २४७ ॥
 अथवा दुर्मरं तात यदिदं मे सहस्रधा ।
 पतिपुत्रविहीनाया हृदयं न विदीर्यते ॥ २४८ ॥
 उत्तिष्ठ पुत्र पश्येमां दुःखितां प्रपितामहीम् ।
 भार्तामुपप्लुतां दीनां निमग्नां शोकसागरे ॥ २४९ ॥
 आर्यो च पश्य पाञ्चालीं सान्वतीं च तपस्विनीम् ।
 मां च पश्य सुदुःखार्तां व्याधविद्धां मृगीमिव ॥ २५० ॥
 एवं विप्रलपन्तीं तु दृष्ट्वा निपतितां पुनः ।
 उत्तरां तां स्त्रियः सर्वाः पुनरुत्थापयन्स्ततः ॥ २५१ ॥
 उत्थाय च पुनर्धैर्यात्तदा मत्स्यपतेः सुता ।
 प्राञ्जलिः पुण्डरीकाक्षं भूमावेवाभ्यवादनम् ॥ २५२ ॥
 ध्रुत्वा स तस्या विपुलं विलापं पुनर्यमः ।
 उपस्पृश्य ततः कृष्णो ब्रह्मास्त्रं प्रत्यसंहरत् ॥ २५३ ॥
 प्रतिजज्ञे च दाशार्हस्तस्य जीवितमच्युतः ।
 अत्रवीथ विशुद्धात्मा सर्वं विथावयन् जगत् ॥ २५४ ॥

वासु०- न ब्रवीम्युत्तरे मिथ्या सत्यमेतद्विप्र्यति ।
 एष सजीवयाम्येनं पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥ २५५ ॥
 नोक्तपूर्वं मया मिथ्या स्वैरेष्यपि कदाचन ।
 न च युद्धात्परावृत्तस्तथा सजीयतामयम् ॥ २५६ ॥
 यथा मे दयितो धर्मो ब्राह्मणश्च विरोधतः ।
 अभिमन्योः सुतो जातो मृतो जीयत्ययं तथा ॥ २५७ ॥
 यथाहं नाभिजानामि विजये तु कदाचन ।
 विरोधं तेन सत्येन मृतो जीयत्ययं शिशुः ॥ २५८ ॥
 यथा सत्यं च धर्मश्च मयि नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
 तथा मृतः शिशुरयं जीयतादभिमन्युजः ॥ २५९ ॥
 यथा कंसश्च केशी च धर्मेण निहतौ मया ।
 तेन सत्येन धालोऽयं पुनः सज्जीयतामयम् ॥ २६० ॥
 इत्युक्तो वासुदेवेन स धालो मरुत्तम ।
 शनैः शनैर्महाराज प्रास्पन्दत मुचेतनः ॥ २६१ ॥

परिक्षीणे कुले यस्माज्जातोऽयमभिमन्युजः ।
 परिक्षिदिति नामास्थ भवत्वित्यब्रवीत्तदा ॥ २६६ ॥
 मासजातस्तु ते धीर पिता भवति भारत ।
 अथाजग्मु सुबहुलं रत्नमादाय पाण्डवाः ॥ २६७ ॥

(अ. ७१) तान्समीपगतान् धृत्वा पाण्डवान् शत्रुकर्शनः ।
 धासुदेवः सहामात्यः प्रययौ ससुहृद्रणः ॥ २६८ ॥
 ते समेत्य यथार्धं पाण्डवा वृष्णिभिः सह ।
 विविशुः सहिता राजन् पुरं वारणसाह्वयम् ॥ २६९ ॥
 ततस्तत्परमाश्चर्यं विचित्रं महद्दद्भुतम् ।
 शुश्रुबुस्ते तदा धीराः पितुस्ते जन्म भारत ॥ २७० ॥
 तदुपश्रुत्य तत्कर्म धासुदेवस्य धीमतः ।
 पूजार्हं पूजयामासुः कृष्णं देवकिनन्दनम् ॥ २७१ ॥
 ततः कतिपयाहस्य व्यासः सत्यवतीसुतः ।
 आजगाम महातेजा नगरं नागसाह्वयम् ।
 तस्य सर्वे यथान्यायं पूजाञ्चक्रुः कुरुक्ष्हाः ॥ २७२ ॥
 तत्र नानाविधाकाराः कथाः समभिकीर्त्य वै ।
 युधिष्ठिरो धर्मसुतो व्यासं घचनमब्रवीत् ॥ २७३ ॥
 भवत्प्रसादाद्भगवन् यदिदं रत्नमाहृतम् ।
 उपयोक्तुं तदिच्छामि धाजिमेधे महाकृतौ ॥ २७४ ॥
 तमनुज्ञातुमिच्छामि भवता मुनिसत्तम ।
 त्वदधीना ययं सर्वे कृष्णस्य च महात्मनः ॥ २७५ ॥

व्यास०-अनुजानामि राजस्त्वां क्रियतां यदनन्तरम् ।
 यजस्य धाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ॥ २७६ ॥
 अश्वमेधो हि राजेन्द्र पावनः सर्वपाप्मनाम् ।
 तेनेष्ट्या त्वं विपाप्मा वै भविता नात्र संशयः ॥ २७७ ॥
 इत्युक्तः स तु धर्मात्मा कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 धासुदेवमथाम्येत्य वाग्मी घचनमब्रवीत् ॥ २७८ ॥

त्वत्प्रमाधार्जितान्भोगानश्रीम यदुनन्दन ।
 पराक्रमेण युद्धया च त्वयेयं निर्जिता मही ॥ २७९ ॥
 दीक्षयस्व त्वमात्मानं त्वं हि नः परमो गुरुः ।
 त्वयीष्टवति दाशार्हं विषाम्ना भविता ह्यहम् ॥ २८० ॥

वासु०- त्वं चाद्य कुरवीराणां धर्मेण हि विराजसे ।
 गुणीभूताः स ते राजस्त्वं नो राजा गुरुर्मतः ॥ २८१ ॥
 यजस्व मद्रनुज्ञातः प्राप्य यत्र क्रतुस्त्वया ।
 युनस्तु नो भवान्कार्ये यत्र वाञ्छसि भारत ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि सर्वं कर्तास्मि तेऽनघ ॥ २८२ ॥
 भीमसेनाजुनौ चैव तथा माद्रवतीसुतौ ।
 इष्टवन्तो भविष्यन्ति त्वयीष्टवति पार्थिवे ॥ २८३ ॥

यज्ञियाश्वस्य उत्सर्गः, अर्जुनस्य अश्वानुसरणम्

(अ. ७१) एवमुक्तस्तु रुष्णेन धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 व्यासमामन्त्र्य मेधावी ततो वचनमब्रवीत् ॥ २८४ ॥
 यदा काले भवान्वेत्ति ह्यमेधस्य तत्त्वतः ।
 दीक्षयस्व तदा मां त्वं त्वय्यायत्तो हि मे क्रतु ॥ २८५ ॥

व्यास०-अहं पल्लोऽथ कीन्तेय याज्ञवल्क्यस्तथैव च ।
 विधानं यद्यथाकालं तत्कर्तारो न संशयः ॥ २८६ ॥
 चैत्र्यां हि पौर्णमास्यां तु तव दीक्षा भविष्यति ।
 संमाराः संभ्रियन्तां च यज्ञार्थं पुरुषर्षभ ॥ २८७ ॥
 अश्वविद्यायिदश्चैव सूता विप्राश्च तद्विद ।
 मेध्यमश्वं परीक्षन्तां तव यज्ञार्थसिद्धये ॥ २८८ ॥
 स्फ्यश्च कूर्चश्च सौवर्णो यचान्यदपि कौरव ।
 तत्र योग्यं भवेत्किञ्चिद्रौक्यं तत् प्रियतामसि ॥ २८९ ॥
 अश्वश्चोत्सृज्यतामद्य पृथ्यामद्य यथाक्रमम् ।
 सुगुप्तं चरतां चापि यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ २९० ॥

तत्तु सर्वं यथान्यायमुक्तः कुरुकुलोद्बहः ।
चकार फाल्गुनं चापि सन्दिदेश हयं प्रति ॥ २९१ ॥

युधि०- एहर्जुन त्वया धीर हयोऽयं परिपाल्यताम् ।
त्वमर्हो रक्षितुं ह्येनं नान्यः कश्चन मानवः ॥ २९२ ॥
ये चापि त्वां महाबाहो प्रत्युद्यान्ति नराधिपाः ।
तैर्विग्रहो यथा न स्यात्तथा कार्यं त्वयानघ ॥ २९३ ॥
आख्यातव्यश्च भवता यज्ञोऽयं मम सर्वशः ।
पार्थिवेभ्यो महाबाहो समये गम्यतामिति ॥ २९४ ॥
एवमुक्त्वा स धर्मात्मा भ्रातरं सद्यसाचिनम् ।
भीमं च नकुलं चैव पुरगुप्ती समादधत् ॥ २९५ ॥
कुटुम्बतन्त्रे च तद्वा सहदेवं युधां पतिम् ।
अनुमान्य महीपालं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरः ॥ २९६ ॥

(अ. ७१) दीक्षाकाले तु संप्राप्ते ततस्ते सुमहर्त्विजः ।
विधिवद्दीक्षयामासुरभ्यमेधाय पार्थिवम् ॥ २९७ ॥
कृत्वा स पशुवन्धांश्च क्षीक्षितः पाण्डुनन्दनः ।
धर्मराजो महातेजाः सहर्त्विग्मिर्वर्षरोचत ॥ २९८ ॥
हयश्च हयमेधार्थं स्वयं स ब्रह्मवादिना ।
उत्सृष्टः शास्त्रविधिना व्यासेनामिततेजसा ॥ २९९ ॥
श्वेताश्वः कृष्णसारं तं ससाराभ्यं धनञ्जयः ।
त्रिधियत् पृथिवीपाल धर्मराजस्य शासनात् ॥ ३०० ॥
पाण्डवैः पृथिवीमश्वो निर्जितामस्त्रतेजसा ।
अचार स महाराज यथादेशं च सत्तम ॥ ३०१ ॥
अयमृद्नन्स राष्ट्राणि पार्थिवानां हयोत्तमः ।
शनैस्तदा परिययौ श्वेताश्वश्च महारथः ॥ ३०२ ॥
किरता ययना राजन्यहयोऽग्निधनुर्धराः ।
ग्लेच्छाद्यान्ये पशुविधाः पूर्व ये निरुता रणे ॥ ३०३ ॥

आर्याश्च पृथिगीपालाः प्रहृष्टनखादनाः ।
समीयुः पाण्डुपुत्रेण बहवो युद्धदुर्मदाः ॥ ३०४ ॥
एवं वृत्तानि युद्धानि तत्र तत्र महीपते ।
अर्जुनस्य महीपालैर्नानादेशसमागतैः ॥ ३०५ ॥
यानि तूमयतो राजन्प्रतप्तानि महान्ति च ।
तानि युद्धानि वक्ष्यामि कौन्तेयस्य तवाऽनघ ॥ ३०६ ॥

त्रिगर्तपरामवः, वज्रदत्तपराजयः, सैन्धवपराजयः

(अ. ७४) त्रिगर्तेरभवयुद्धं कृतधैरैः किरीटिनः ।
महारथसमाशतैर्हतानां पुत्रनष्टभिः ॥ ३०७ ॥
ते समाज्ञाय संप्राप्तं यज्ञियं तुरगोत्तमम् ।
विषयान्तं ततो वीरा दंशिताः पर्यवारयन् ॥ ३०८ ॥
रयिनो बद्धत्पीराः सद्भ्यैः समलङ्कृतैः ।
परिवार्य हयं राजन् प्रहीतुं संप्रचक्रमुः ॥ ३०९ ॥
तानग्रवीत् ततो जिष्णुः प्रहसन्निव भारत ।
नियतर्ध्वमधर्मज्ञाः धेयो जीवितमेव च ॥ ३१० ॥
स हि वीरः प्रयास्यन्वै धर्मराजेन धारितः ।
हतथान्धवा न ते पार्थ हन्तव्याः पार्थिवा इति ॥ ३११ ॥
स तदा तद्वचः श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
तान्निवर्तयमित्याह न न्यवर्तन्त चापि ते ॥ ३१२ ॥
ततस्त्रिगर्तराजानं सूर्यवर्माणमाहवे ।
विचित्य शरज्जालेन प्रजहास घनञ्जयः ॥ ३१३ ॥
ततो योधान् जघानाशु तेषां स दश चाष्ट च ।
महेन्द्रवज्रप्रतिमैरायसैर्वहुभिः शरैः ॥ ३१४ ॥
तान् सम्प्रभञ्जान् सम्प्रेक्ष्य त्वरमाणो घनञ्जयः ।
शरैराशीविषाकारैर्जघान स्वनवदसन् ॥ ३१५ ॥

ते भग्नमनसः सर्वे त्रैगर्तकमहारथाः ।

दिशोऽभिदुद्रुवु राजन् धनञ्जयशरादिताः ॥ ३१६ ॥

(अ. ७५) प्राग्ज्योतिषमथाम्येत्य व्यचरत्स ह्योत्तमः ।

भगदत्तात्मजस्तत्र वज्रदत्तो महीपतिः ॥ ३१७ ॥

सोऽभिनिर्याय नगराद्भगदत्तमुतो नृपः ।

अश्वमाथान्तमुन्मथ्य नगराभिमुखो ययौ ॥ ३१८ ॥

ततो गाण्डीवनिर्मुक्तैरिषुभिर्मोहितो नृपः ।

हृयमुत्सृज्य तं वीरस्ततः पार्थमुपाद्रवत् ॥ ३१९ ॥

स वारणं नगप्रस्थं प्रभिन्नकरटामुखम् ।

प्रेषयामास सङ्कुद्धः श्वेताश्वं प्रति पार्थिवः ॥ ३२० ॥

तस्मै याणांस्ततो जिष्णुर्निमुक्ताशीविपोपमान् ।

प्रेषयामास संकुद्धो ज्वलितज्वलनोपमान् ॥ ३२१ ॥

(अ. ७६) पृथं त्रिरात्रमभयत्तद्युद्धं भरतर्षभ ।

अर्जुनस्य नरेन्द्रेण वृत्रेणेव शतक्रतोः ॥ ३२२ ॥

ततश्चतुर्थे दिवसे वज्रदत्तो महाबलः ।

प्रेषयामास नागेन्द्रं बलवत्पर्वतोपमम् ॥ ३२३ ॥

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य बलवत्पाकशासनिः ।

नाराचमग्निसङ्काशं प्राहिणोद्धारणं प्रति ॥ ३२४ ॥

स तेन वारणो राजन्मर्मस्यभिहतो भृशम् ।

पपात सहसा भूमौ घञ्जरुण इवाचलः ॥ ३२५ ॥

तस्मिन्निपतिते नागे वज्रदत्तस्य पाण्डवः ।

तं न मेतव्यमित्याह ततो भूमिगतं नृपम् ॥ ३२६ ॥

उत्तिष्ठ न भयं तेऽस्ति स्वस्तिमान् गच्छ पार्थिव ।

आगच्छेद्य महाराज परं चैत्रीमुपस्थिताम् ।

यदाऽश्वमेधो भविता धर्मराजस्य धीमतः ॥ ३२७ ॥

पथमुक्तः स राजा तु भगदत्तात्मजस्तदा ।

तथेत्येवाग्रवीक्षाप्यं पाण्डवेनाभिनिर्जितः ॥ ३२८ ॥

(अ. ७७) सैन्धवैरभधद्युद्धं ततस्तस्य किरीटिनः ।

हतशैर्धर्महाराज हतानां च सुतैरपि ॥ ३२९ ॥

तेऽवतीर्णमुपश्रुत्य विषयं श्वेतवाहनम् ।

प्रत्युद्ययुरमृष्यन्तो राजानः पाण्डवर्षभम् ॥ ३३० ॥

अश्वं च तं परामृश्य विषयान्ते विषोपमाः ।

न भयं चकिरे पार्थाङ्गीमसेनादनन्तरात् ॥ ३३१ ॥

तेऽविद्वराद्धनुष्पाणिं यज्ञियस्य ह्यस्य च ।

धीमत्सुं प्रत्यपद्यन्त पदातिनमवस्थितम् ॥ ३३२ ॥

ते फिरन्तः शस्त्रातान्धारणप्रतिवारणान् ।

रणे जयमभीप्सन्तः कौन्तेयं पर्यवारयन् ॥ ३३३ ॥

(अ. ७८) तेषां किरीटी सङ्कल्पं मोघं चक्रे महायलः ।

सर्वास्तानन्तरा छित्त्वा तदा शुक्रोऽश पाण्डवः ॥ ३३४ ॥

तथैवापततां तेषां योधानां जयमृद्धिनाम् ।

शिरांसि पातयामास भल्लैः सन्नतपर्वभिः ॥ ३३५ ॥

ते वध्यमानास्तु तदा पार्थनामिततेजसा ।

यथाप्राणं यथोत्साहं योधयामासुर्जुनम् ॥ ३३६ ॥

ततस्ते फाल्गुनेनाजौ शरैः सन्नतपर्वभिः ।

कृता विसंशा भूयिष्ठाः क्लान्तवाहनसैनिकाः ॥ ३३७ ॥

तांस्तु सर्वान्परिग्लानान्विदित्वा धृतराष्ट्रजा ।

दुःशला बालमादाय नसारं प्रययौ तदा ॥ ३३८ ॥

सुरथस्य सुतं वीरं रथेनाथागमत्तदा ।

शान्त्यर्थं सर्वयोधानामभ्यगच्छत पाण्डवम् ॥ ३३९ ॥

सा धनञ्जयमासाद्य रुरोदार्तस्वरं तदा ।

धनञ्जयोऽपि तां दृष्ट्वा घनुर्विसृजे प्रभुः ॥ ३४० ॥

समुत्सृज्य धनुः पार्थो विधिवद्भगिनीं तदा ।

प्राह किं करयाणीति सा च तं प्रत्युवाच ह ॥ ३४१ ॥

संप्रीयमाणः पार्थोनामृषभः पुत्रविक्रमात् ।
 नात्यर्थं पीडयामास पुत्रं वज्रधरात्मजः ॥ ३६७ ॥
 ततः स वाल्यात्पितरं विव्याध हृदि पत्रिणा ।
 निशितेन सुपुङ्खेन बलवद्वभुवाहनः ॥ ३६८ ॥
 स तेनातिभृशं विद्धः पुत्रेण कुरुनन्दनः ।
 महीं जगाम मोहार्तस्ततो राजन् धनञ्जयः ॥ ३६९ ॥
 तस्मिन्निपतिते वीरे कौरवाणां धुरन्धरे ।
 सोऽपि मोहं जगामाथ ततश्चित्राङ्गदासुतः ॥ ३७० ॥
 व्यापम्य संयुगे राज्ञा दृष्ट्वा च पितरं हतम् ।
 पूर्वमेव स याणौघैर्गाढविद्धोऽर्जुनेन ह ।
 पपात सोऽपि धरणीमालिङ्ग्य रणमूर्धनि ॥ ३७१ ॥
 भर्तारं निहतं दृष्ट्वा पुनं च पतितं भुवि ।
 चित्राङ्गदा परिप्रस्ता प्रविशेश रणाजिरे ॥ ३७२ ॥

अर्जुनस्य प्रत्युज्जीवनम्

(अ. ८०) ततो यदुतरं भीरविलप्य कमलेक्षणा ।
 मुमोह दुःखसन्तप्ता पपात च महीतले ॥ ३७३ ॥
 प्रतिलभ्य च सा संज्ञां देवी दिव्ययपुर्धरा ।
 उलूपीं पद्मगमुतां दृष्ट्वेदं वाक्पमयोज् ॥ ३७४ ॥
 ननु त्वमार्यधर्मज्ञा ननु घासि पतित्रता ।
 यत्त्यनृतेऽयं पतितः पतिस्ने निहतो रणे ॥ ३७५ ॥
 किन्तु सर्वापराधोऽय यदि तेऽद्य धनञ्जयः ।
 क्षमस्व याच्यमाना वै जीव्यस्व धनञ्जयम् ॥ ३७६ ॥
 फामं स्वपितु बालोऽयं भूमौ मृत्युवशं गतः ।
 लोहिताक्षो गुडाकेशो चित्रयः साधु जीवतु ॥ ३७७ ॥
 नापराधोऽस्मि मुमगे नराणां यदुमार्यता ।
 प्रमदानां भवन्त्येव मा तेऽमृदुबुद्धिरोदरी ॥ ३७८ ॥

पुत्रेण घातयित्त्वेनं पतिं यदि न मेऽद्य वै ।
 जीवन्तं दर्शयस्यद्य परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ ३७९ ॥
 इत्युक्त्वा पन्नगसुतां सपत्नी चैत्रगाहनी ।
 ततः प्रायमुपासीना नृष्णीमासीज्जनाविष ॥ ३८० ॥
 ततः संशा पुनर्लब्ध्वा स राजा यभृगाहनः ।
 मातरं तामथालोक्य रणभूमावथात्रवीत् ॥ ३८१ ॥
 इतो दुश्शतं किं नु यन्मे माता सुसैधिता ।
 मूमौ निपतितं घोरमनुशेते मृतं पतिम् ॥ ३८२ ॥
 यदि नोत्तिष्ठति जयः पिता मे नरसत्तमः ।
 अस्मिन्नेव रणोद्देशे शोषयिष्ये कलेजरम् ॥ ३८३ ॥
 इत्येवमुक्त्वा नृपते धनञ्जयसुतो नृप ।
 उपसृष्ट्याभवन्नृष्णीं प्रायोपेतो महामति ॥ ३८४ ॥
 प्रायोपविष्टे नृपतौ मणिपूरेश्वरे तदा ।
 पितृशोकसमाविष्टे सह माता परन्तप ॥ ३८५ ॥
 उलूपी चिन्तयामास तदा सजीवनं मणिम् ।
 स बोधातिष्ठत तदा पन्नगानां परायणम् ॥ ३८६ ॥
 तं गृहीत्वा तु कौरव्य नागराजपते सुता ।
 मनः प्रह्लादनीं वाच सैनिकानामथाग्रसीत् ॥ ३८७ ॥
 उत्तिष्ठ मा शुचः पुत्र नेव जिष्णुस्त्वया जितः ।
 कजेयः पुरपरेप तथा देवे सवासवैः ॥ ३८८ ॥
 मया तु मोहनी नाम मायैषा सप्रदर्शिता ।
 प्रियार्थं पुरुषेन्द्रस्य पितुस्तेऽद्य यशस्विनः ॥ ३८९ ॥
 जिह्वासुहोय पुत्रस्य बलस्य तव कौरव ।
 सङ्ग्रामे युद्धतो राजन्नागतः परवीरहा ॥ ३९० ॥
 तस्मादसि मया पुत्र युद्धाय परिचोदितः ।
 मा पापमात्मनः पुत्र शङ्केथा ह्यप्यपि प्रमो ॥ ३९१ ॥

अयं तु मे मणिर्दिव्यः समानीतो विशाग्नते ।
 मृतान्मृतान्पन्नगेन्द्रान् यो जीवयति नित्यदा ॥ ३९२ ॥
 एनमस्योरसि त्वं च स्थापयस्व पितुः प्रभो ।
 सञ्जीवितं तदा पार्थ स त्वं द्रष्टाऽसि पाण्डवम् ॥ ३९३ ॥
 इत्युक्तः स्थापयामास तस्योरसि मणिं तदा ।
 पार्थस्यामिततेजाः स पितुः स्नेहादपापकृत् ॥ ३९४ ॥
 तस्मिन्मन्यस्ते मणौ वीरो जिष्णुरुज्जीवितः प्रभुः ।
 चिरसुप्त इवोत्तस्थौ मृष्टलोहितलोचनः ॥ ३९५ ॥
 उत्थाय च महाबाहुः पर्याश्वस्तो धनञ्जयः ।
 दधुवाहनमालिङ्ग्य समाजिघ्रत मूर्धनि ॥ ३९६ ॥
 ददर्श चाऽपि दूरेऽस्य मातरं शोककर्षिताम् ।
 डलूया सह तिष्ठन्तीं ततोऽपृच्छद्वनञ्जयः ॥ ३९७ ॥
 जानाम्यहमिदं युद्धं त्वया मद्रचनात् कृतम् ।
 स्त्रीणामागमने हेतुमहमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३९८ ॥

(अ. ८१) तमुवाचोरग्नपतेर्दुहिता प्रेप्यवत् स्थिता ।
 त्यत्प्रियार्थं हि कौरव्य कृतमेतन्मया विभो ॥ ३९९ ॥
 महाभारतयुद्धे यत्त्वया शान्तनवो नृपः ।
 अधर्मेण हतः पार्थ तस्यैषा निष्कृतिः कृता ॥ ४०० ॥
 तस्य शान्तिमवृत्त्वा त्वं त्यजेथा यदि जीवितम् ।
 कर्मणा तेन पापेन पतेथा निरये ध्रुवम् ॥ ४०१ ॥
 पुरा हि धृतमेतत्ते वसुभिः कथितं मया ।
 गङ्गायास्तीरमाधित्य हते शान्तनवे नृप ॥ ४०२ ॥
 आप्लुत्य देवा वसवः समेत्य च मद्भानदीम् ।
 इदमूचुर्यचो घोरं भागीरथ्या मते तदा ॥ ४०३ ॥
 एष शान्तनवो मीप्सो निहतः सव्यसाचिना ।
 अयुध्यमानः सङ्ग्रामे संसक्तोऽन्येन भाविनि ॥ ४०४ ॥

तदनेनानुपद्वेण वयमद्य धनक्षयम् ।
 शापेन योजयामेति तथास्त्विति च साऽत्रगीन् ॥ ४०५ ॥
 तदहं पितुरावेद्य प्रविश्य व्ययितेन्द्रिया ।
 अमद्य स च तच्छ्रुत्वा विषादमगमत् परम् ॥ ४०६ ॥
 पिता तु मे वसून् गत्वा त्वदर्थे समयाचत ।
 पुन पुन प्रसाधेतास्त एनमिदमनुवन् ॥ ४०७ ॥
 पुनस्तस्य महाभाग मणिपूरेश्वरो युवा ।
 स एनं रणमध्यस्थ दारे, पातयिता भुवि ॥ ४०८ ॥
 एवं कृते स नागेन्द्र मुक्तशापो भविष्यति ।
 गच्छेति वसुभिश्चोक्तो मम चेदं शशं मय ॥ ४०९ ॥
 तच्छ्रुत्वा त्वं मया तस्माच्छापादग्निं विमोक्षितः ।
 न हि त्वा देवराजोऽपि समरेषु पराजयेत् ॥ ४१० ॥
 आत्मा पुन स्मृतस्तस्मात्तेनैहाऽग्निं पराजितः ।
 इत्येवमुक्तो विजय प्रसन्नात्माऽत्रात्रिदम् ॥ ४११ ॥
 युधिष्ठिरस्याश्वमेधं परिवर्त्ती भविष्यति ।
 तत्रागच्छेत् स ह्यमात्यो मातृभ्या मद्रिनो नृप ॥ ४१२ ॥
 इत्येवमुक्त्वा पायं स राजा दधृत्प्रान्नम् ।
 उवाच पितरं धीमानिन्द्रमन्नात्रिलक्ष्णम् ॥ ४१३ ॥
 उपयास्यामि धर्मं भवन्, ज्ञाननादहम् ।
 अश्वमेधे महायज्ञे द्विजातिपरिवक्त्रम् ॥ ४१४ ॥
 स तत्र विधिवत्तेन पूजितः पाकं गामनि ।
 भार्याभ्यामभ्यनुज्ञात प्रायाद्वरमन्त्रमः ॥ ४१५ ॥

तमभ्याशगतं दृष्ट्वा सहदेवात्मजः प्रभो ।
 क्षत्रधर्मे स्थितो वीरः समरायाजुहाव ह ॥ ४१८ ॥
 आसाद्य च महातेजा मेघसन्धिर्धनञ्जयम् ।
 बालभावान्महाराज प्रोवाचेदं न कौशलात् ॥ ४१९ ॥
 किमयं चार्यते वाजी स्त्रीमध्य इव भारत ।
 हयमेनं हरिष्यामि प्रयतस्य विमोक्षणे ॥ ४२० ॥
 इत्युक्तः प्रत्युवाचैनं प्रहसन्निव पाण्डवः ।
 विघ्नकर्ता मया वार्य इति मे व्रतमाहितम् ।
 प्रहरस्व यथाशक्ति न मन्युर्यिद्यते मम ॥ ४२१ ॥
 इत्युक्तः प्राहरत्पूर्वं पाण्डवं मगधेश्वरः ।
 किरन् शरसहस्राणि वर्षाणीव सहस्रदृक् ॥ ४२२ ॥
 ततो गाण्डीवभृच्छूरो गाण्डीवप्रहितैः शरैः ।
 हयांश्चकार निर्जीवान् सारथेश्च शिरोऽहरत् ।
 धनुश्चास्य महच्चित्रं क्षुरेण प्रचकृतं ह ॥ ४२३ ॥
 स राजा व्यथितो व्यथ्यो विधनुर्हतसारथिः ।
 गदामादाय कौन्तेयमभिदुदाय वेगवान् ॥ ४२४ ॥
 तस्यापतत एवाशु गदां हेमपरिष्कृताम् ।
 शरैश्चकर्त बहुधा धनुभिर्गृध्रवाजितैः ॥ ४२५ ॥
 विरथं विधनुष्कं च गदया परिवर्जितम् ।
 सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमब्रवीत्कपिलेनः ॥ ४२६ ॥
 पर्याप्तः क्षत्रधर्मोऽयं दार्ढ्यतः पुत्र गम्यताम् ॥ ४२७ ॥
 युधिष्ठिरस्य सन्देशो न हन्तव्या नृपा इति ।
 तेन जीवसि राजस्त्वमपराधोऽपि मे रणे ॥ ४२८ ॥
 इति मत्वा तदात्मानं प्रत्यादिष्टं स्म मागधः ।
 तप्यमित्यभिगम्यैनं प्राञ्जलिः प्रत्यपूजयत् ॥ ४२९ ॥
 तमर्जुनः समाश्वास्य पुनरेवेदमब्रवीत् ।
 आगन्तव्यं परां चैत्रीमश्वमेचे नृपस्य नः ॥ ४३० ॥

वार्यमाणऽपि पार्येन सान्त्वपूर्वममर्षिताः ।
 परिवार्य हयं जग्मुस्ततश्चक्रोध पाण्डवः ॥ ४३४ ॥
 ततः शिरांसि दीप्ताग्रैस्तेषां चिच्छेद् पाण्डवः ॥
 श्रुरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तैर्नातियत्नादिवारुनः ॥ ४३५ ॥
 ते वध्यमानाः पार्येन हयमुत्सृज्य संश्रमात् ॥
 न्यवर्तन्त महाराज शरवर्षादिता भृशम् ॥ ४३६ ॥
 गान्धारराजपुत्रस्तु पलायनकृतभ्रणः ।
 ययौ तैरेव सहितस्त्रस्तैः क्षुद्रमृगैरिव ॥ ४३७ ॥
 ततो गान्धारराजस्य मन्त्रिवृद्धपुरःसरा ।
 जननी निर्ययौ भीता पुरस्कृत्यार्यमुत्तमम् ॥ ४३८ ॥
 सा न्यधारयदव्यग्रं तं पुत्रं युद्धदुर्मदम् ।
 प्रसादयामास च तं जिष्णुमक्लिष्टकारिणम् ॥ ४३९ ॥
 तां पूयजित्वा यीमत्सुः प्रसादमकरोत्प्रभुः ।
 शकुनेश्चापि तनयं सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ ४४० ॥
 न मे प्रियं महाबाहो यत्ते बुद्धिरियं कृता ।
 प्रतियोद्धुममित्रघ्न भ्रातैव त्वं ममानघ ॥ ४४१ ॥
 गान्धारीं मातरं स्मृत्या घृतपाष्टकृतेन च ।
 तेन जीवसि राजंस्त्वं निहतास्यनुगास्तत्र ॥ ४४२ ॥
 मैवं भूः शाम्यतां धीरं मा ते भूद्वुद्धिरीदृशी ।
 गच्छेथास्त्वं परां चैत्रीमश्वमेधे नृपस्य नः ॥ ४४३ ॥

अश्वमेधारम्भः, अर्जुनस्य प्रत्यागमनम्

(अ. ८५) इत्युक्त्यानुययौ पार्यो हयं कामग्रिहारिणम् ।
 न्यवर्तत ततो वाजी येन नागाहयं पुरम् ॥ ४४४ ॥
 तं निवृत्तं तु शुथाव चारेणैव युधिष्ठिरः ।
 धृत्याऽर्जुनं कुशलिनं स च हृष्टमनाऽभवत् ॥ ४४५ ॥

विजयस्य च तत्कर्म गान्धारविषये तदा ।
 श्रुत्वा चान्येषु देशेषु स सुप्रीतोऽभवत्तदा ॥ ४५६ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु द्वादशीं माघमासिकीम् ।
 इष्टं गृहीत्वा नक्षत्रं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४५७ ॥
 प्रोवाचेदं वचः काले तदा धर्मभृतां वरः ।
 आमन्त्र्य घृतां श्रेष्ठो भीमं प्रह्वरतां घरम् ॥ ४५८ ॥
 आयाति भीमसेनासौ सहाश्वेन तवानुजः ।
 यथा मे पुर्याः प्राहुर्ये धनञ्जयसारिणः ॥ ४५९ ॥
 तत्प्रस्थाप्यन्तु विद्वांसो ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 वाजिमेधार्थसिद्ध्यर्थं देशं पश्यन्तु यन्नियम् ॥ ४६० ॥
 ततो ययौ भीमसेनः प्राज्ञैः स्थपतिभिः सह ।
 ब्राह्मणानव्रतः कृत्वा कुशलान् यज्ञकर्मणि ॥ ४६१ ॥
 तं सशालचयं धीमत्सप्रतोलीसुघटितम् ।
 मापयामास कौरव्यो यज्ञघाटं यथाविधि ॥ ४६२ ॥
 प्रासादशतसम्याधं मणिप्रवरकुट्टिमम् ।
 कारयामास विधिवद्धेमरत्नत्रिभूषितम् ॥ ४६३ ॥
 स्तभान्कनकचित्रांश्च तोरणानि बृहन्ति च ।
 यज्ञायतनदेशेषु दत्त्वा शुद्धं च काननम् ॥ ४६४ ॥
 अन्तःपुराणां राज्ञां च नानादेशसमीयुषाम् ।
 कारयामास धर्मात्मा तत्र तत्र यथाविधि ॥ ४६५ ॥
 ब्राह्मणानां च वैश्यानां नानादेशसमीयुषाम् ।
 कारयामास कौन्तेयो विधिवत्तान्यनेकशः ॥ ४६६ ॥
 तथा संप्रेषयामास दूताञ्चपतिशासनात् ।
 भीमसेनो महाबाहो राज्ञामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ ४६७ ॥
 ते प्रियार्थं कुरुपतेराययुर्नृपसत्तम ।
 रत्नान्यनेकान्यादाय स्त्रियोऽश्वानायुधानि च ॥ ४६८ ॥

तेषामभ्यागताना च स राजा कुस्वर्धन ।
 व्यादिदेशान्नपानानि शय्याश्चाप्यतिमानुषा ॥ ४६९ ॥
 तथा तस्मिन् महायज्ञे धर्मराजस्य धीमत ।
 समाजग्मुर्मुनिगणा बहवो ब्रह्मवादिन ॥ ४७० ॥
 ये च द्विजातिप्रवरास्तप्रासन् पृथिवीपते ।
 समाजग्मु सशिष्यास्तान्प्रतिजग्राह कौरव ॥ ४७१ ॥
 पूर्णे शतसहस्रे तु विप्राणा तत्र भुञ्जताम् ।
 दुन्दुभिर्मेघनिर्घोषो मुहुर्मुहुरताड्यत ॥ ४७२ ॥
 दिननादासरुच्यापि दिवसे दिवसे गते ॥ ४७३ ॥

(अ ८९) युधिष्ठिरसमीपे तु कथान्ते मधुसूदन ।
 अर्जुन कथयामास बहुसङ्ग्रामकर्षितम् ॥ ४७४ ॥
 स त पप्रच्छ कौन्तेय पुन पुनररिन्दमम् ॥ ४७५ ॥

(अ ९०) बहूनि किल युद्धानि विजयस्य नराधिपै ।
 युधि०- पुनरासन् हृषीकेश तत्र तत्र च मे श्रुतम् ॥ ४७६ ॥
 किन्निमित्तं स नित्यं हि पार्थ सुखयिष्यति ।
 अतीव विजयो धीमन्निति मे दूयते मन ॥ ४७७ ॥
 किं नु तस्य शरीरेऽस्ति सर्वलक्षणपूजिते ।
 अनिष्टं लक्षणं दृष्ट्वा येन दुःखान्युपाश्रुते ॥ ४७८ ॥
 इत्युक्तं स हृषीकेशो ध्यात्वा सुमहदुत्तरम् ।
 राजानं भोजराजन्यवर्धनो विष्णुरग्रवीत् ॥ ४७९ ॥
 न ह्यस्य नृपते किञ्चित्संश्लिष्टमुपलक्षये ।
 ऋते पुरयसिंहस्य पिण्डिकेऽस्याधिने यत ॥ ४८० ॥
 स ताम्या पुरषव्याघ्रो नित्यमध्वसु वर्तते ।
 न चान्यदनुपश्यामि येनासौ दुःखमाजनम् ॥ ४८१ ॥
 तेषां कथयतामेव पुरयोऽर्जुनसङ्कथा ।
 उपायाद्वचनाद्भूतो विजयस्य महात्मन ॥ ४८२ ॥

सोऽभिगम्य कुरुधेष्टं नमस्कृत्य च बुद्धिमान् ।
 उपायातं नख्याघ्रं फाल्गुनं प्रत्यवेदयत् ॥ ४८३ ॥
 तच्छ्रुत्वा नृपतिस्तस्य हर्षवाष्पाकुलेक्षणः ।
 प्रियाख्याननिमित्तं वै ददौ बहुधनं तदा ॥ ४८४ ॥
 ततो द्वितीये दिवसे महान् शब्दो व्यघर्षत ।
 आगच्छति नख्याघ्रे कौरवाणां घुरन्धरे ॥ ४८५ ॥
 तत्र हर्षकरी घात्रो नराणां शुश्रुवेऽर्जुनः ।
 दिष्टयासि पार्थ कुशली धन्यो राजा युधिष्ठिरः ॥ ४८६ ॥
 कोऽन्यो हि पृथिवीं कृत्स्नां जित्वा हि युधि पार्थिवान् ।
 चारयित्वा ह्यश्रेष्ठमुपागच्छेद्वतेऽर्जुनात् ॥ ४८७ ॥
 नैतदन्ये करिष्यन्ति भविष्या वसुधाधिपाः ।
 यत्त्वं कुरुकुलश्रेष्ठ दुष्करं कृतवानसि ॥ ४८८ ॥
 इत्येवं वदतां तेषां पुंसां कर्णमुखा गिरः ।
 शृण्वन्विशेश धर्मात्मा फाल्गुनो यज्ञसंस्तरम् ॥ ४८९ ॥
 ततो राजा सहामात्यः कृष्णश्च यदुनन्दनः ।
 धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य तं प्रत्युद्ययतुस्तदा ॥ ४९० ॥
 सोऽभिवाद्य पितुः पादौ धर्मराजस्य धीमतः ।
 भीमादींश्चापि संपूज्य पर्यष्वजत केशवम् ॥ ४९१ ॥
 तैः समेत्यार्चितस्तांश्च प्रत्यर्च्यार्थं यथाविधि ।
 विदशश्राम महाबाहुस्तीरं लब्ध्वेव पारगः ॥ ४९२ ॥

(अ. ८८) ततस्त्वृतीये दिवसे सत्यवत्यात्मजो मुनिः ।
 युधिष्ठिरं समभ्येत्य वाग्मी वचनमप्रीत् ॥ ४९३ ॥
 अद्यप्रभृति कौन्तेय यजस्व समयो हि ते ।
 मुहूर्तो यज्ञियः प्राप्तश्चोदयन्तीह याजकाः ॥ ४९४ ॥
 अहीनो नाम राजेन्द्र क्रतुस्तेऽयं च कल्पताम् ।
 बहुत्यात्काञ्चनाख्यस्य स्यातो बहुसुवर्णकः ॥ ४९५ ॥

एवमत्र महाराज दक्षिणां त्रिगुणां कुरु ।
 त्रित्वं व्रजतु ते राजन् ब्राह्मणा ह्यत्र कारणम् ॥ ४९६ ॥
 त्रीनश्वमेधानत्र त्वं संप्राप्य बहुदक्षिणान् ।
 क्षातिवध्याकृतं पापं प्रहास्यसि नराधिप ॥ ४९७ ॥
 इत्युक्तः स ॥ तेजस्वी व्यासेनामितबुद्धिना ।
 दीक्षां विवेश धर्मात्मा धाजिमेघाप्तये ततः ॥ ४९८ ॥
 तत्र घेदविद्रो राजञ्छकुः कर्माणि याजकाः ।
 परिरुमन्तः सर्वज्ञा विधिवत्साधुशिक्षितम् ।
 न तेषां स्खलितं किञ्चिदासीद्याप्यकृतं तथा ॥ ४९९ ॥
 कृत्वा प्रचर्म्य धर्माख्यं यथायद्द्विजसत्तमा ।
 चतुस्ते विधिवद्वाजस्तथैषाभिपवं द्विजाः ॥ ५०० ॥
 अभिपूय ततो राजन् सोमं सोमपसत्तमाः ।
 सवनान्यानुपूष्येण चकुः शास्त्रानुसारिणः ॥ ५०१ ॥
 न तत्र कृपणः कश्चिन्न दरिद्रो बभूव ह ।
 क्षुधितो दुःखितो वाऽपि प्राकृतो वाऽपि मानव ॥ ५०२ ॥
 भोजनं भोजनार्थिभ्यो दापयामास शत्रुहृदा ।
 भीमसेनो महातेजाः सततं राजशासनात् ॥ ५०३ ॥
 संस्तरे कुशलाश्चापि सर्वकार्याणि याजकाः ।
 दिवसे दिवसे चतुर्यथाशास्त्रानुदर्शनात् ॥ ५०४ ॥
 शृङ्गाः काञ्चनीश्चात्र चयनार्थं कृताऽभवन् ।
 शुश्रुमे चयनं तच्च दक्षस्येव प्रजापते ॥ ५०५ ॥
 यूपेषु नियता चासीत्पशूनां निशती तथा ।
 अश्वरत्नोत्तरा यज्ञे कौन्तेयस्य महात्मनः ॥ ५०६ ॥
 स यज्ञः शुश्रुमे तस्य साक्षादेवर्षिसङ्कुलः ।
 गन्धर्वगणसङ्गीतः प्रनृतोऽप्सरसां गणैः ॥ ५०७ ॥
 गन्धर्वा गीतकुशला नृत्येषु च विशारदाः ।
 रमयन्ति स्म तान्विप्रान् यज्ञफर्मान्तरेषु धी ॥ ५०८ ॥

अश्वमेधसमाप्तिः

(अ. ८९) श्रपयित्वा पशूनन्यान्विधिवद्द्विजसत्तमा ।
 तं तुरङ्गं यथाशास्त्रमालमन्त द्विजातयः ॥ ५०९ ॥
 ततः संव्रण्य तुरां विधिगद्याजकास्तदा ।
 उपसंवेशयन् राजंस्ततस्तां द्रुपदात्मजाम् ॥ ५१० ॥
 उद् ग्रस्य तु वषां तस्य यथाशास्त्रं द्विजातयः ।
 श्रपयामासुरव्यग्रा विधिवद्भरतर्षभ ॥ ५११ ॥
 तं वषाधूमगन्धं तु धर्मराजः सहानुजे ।
 उपाजिघ्रयथाशास्त्रं सर्वपापापह तदा ॥ ५१२ ॥
 शिष्टान्यहानि यान्यासंस्तस्याश्वस्य नराधिप ।
 तान्यग्नौ जुहुवुर्धोराः समस्ताः षोडशत्विजः ॥ ५१३ ॥
 संस्थाप्यैवं तस्य राजस्तं यनं शकतेजसः ।
 व्यासः सशिष्यो भगवान् वर्धयामास तं नृपम् ॥ ५१४ ॥
 ततो युधिष्ठिरः प्रादाद्ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ।
 षोटीः सहस्र निष्काणां व्यासाय तु वसुन्धराम् ॥ ५१५ ॥
 प्रतिगृह्य धरां राजन् व्यासः सत्यवतीसुतः ।
 अग्रोद्भरतश्रेष्ठं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ५१६ ॥
 वसुधा भवतस्त्येवा संन्यस्ता राजसत्तम ।
 निष्कयो दीयतां मह्यं ब्राह्मणा हि धनार्थिनः ॥ ५१७ ॥
 इत्युक्तः स कुरत्रेष्ठः प्रीतात्मा भ्रातृभिः सह ।
 कोटिकोटिहतां प्रादाद्दक्षिणां त्रिगुणां क्रतोः ॥ ५१८ ॥
 प्रतिगृह्य तु तद्वत्तं कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
 ऋत्विग्भ्यः प्रददौ विद्वांश्चतुर्धा ध्यमजंश्च ते ॥ ५१९ ॥
 धरण्या निष्कृत्यं दत्त्वा तद्विरण्यं युधिष्ठिरः ।
 धूतपापो जितस्वर्गो मुमुदे भ्रातृभिः सह ॥ ५२० ॥

ऋत्विजस्तमपर्यन्त सुवर्णनिचय तथा ।
 व्यभजन्त द्विजातिभ्यो यथोत्साह यथासुखम् ॥ ५२१ ॥
 यज्ञवाटे च यत्किञ्चिद्विरण्य सविभूषणम् ।
 तोरणानि च यूपाश्च घटान्पात्रीस्तथेष्टका ।
 युधिष्ठिराभ्यनुज्ञाता सब तद्व्यभजन् द्विजा ॥ ५२२ ॥
 अनन्तर द्विजातिभ्य क्षत्रिया जहिरे वसु ।
 तथा विटशूद्रसह्याश्च तथान्ये श्लेच्छजातय ॥ ५२३ ॥
 ततस्ते ब्राह्मणा सर्वे मुदिता जग्मुःसल्यान् ।
 तपिता वसुना तेन धर्मराजेन धीमता ॥ ५२४ ॥
 स्वमश भगवान् व्यास कुन्त्ये साक्षाद्विमानत ।
 प्रवदौ तस्य महतो हिरण्यस्य महाद्यति ॥ ५२५ ॥
 श्वशुरा प्रीतिदाय त प्राप्य सा प्रीतिमानसा ।
 चकार पुण्यक तेन सुमहत्सङ्घश पृथा ॥ ५२६ ॥
 गत्वा त्वयभृथ राना विपाप्मा भ्रातृभि सह ।
 सभाज्यमान शुशुभे महेन्द्रस्त्रिदशरिष ॥ ५२७ ॥
 नृपतींश्चैव तान् सर्वान् सुविभक्तान् सुपूजितान् ।
 प्रस्थापयामास वशी कुरुराजो युधिष्ठिर ॥ ५२८ ॥
 गोविन्द च महात्मान बलदेव महाबलम् ।
 तथाऽन्यान् धृष्णिधीराश्च प्रद्युम्नाद्यान् सहस्रश ॥ ५२९ ॥
 पूजयिष्या महाराज यथाविधि महाद्यति ।
 भ्रातृभि सद्वितो राजा प्रास्थापयदरिन्दम ॥ ५३० ॥
 पय वभूव यश स धर्मराजस्य धीमत ।
 वदन्नधनरत्नौघ सुरामैरेयसागर ॥ ५३१ ॥
 सापिपद्मा हृदा यत्र वभूवुश्चाश्रपर्वता ।
 रसालावर्द्धमा नद्यो वभूवुर्भरतप्रभ ॥ ५३२ ॥
 भक्ष्यराण्डवरागाणा त्रियता भुन्यता तथा ।
 पशना वध्यता चैव नान्त ददद्विरे जना ॥ ५३३ ॥

मत्तप्रमत्तमुद्रितं सुप्रीतयुधतीजनम् ।
 मृदङ्गशङ्खनादेश्च मनोरममभूत्तदा ॥ ५३४ ॥
 दीयतां भुज्यतां चेष्टं दिवारात्रमवारितम् ।
 तै महोत्सवसङ्काशं हृष्टपुष्टजनाकुलम् ।
 कथयन्ति स्म पुरुषा नानादेशनिवासिन ॥ ५३५ ॥
 चर्पित्वा धनधाराभिः कामै रत्नै रसेस्तथा ।
 विपाप्मा भरतश्रेष्ठ. वृत्तार्थं प्राविशत्पुरम् ॥ ५३६ ॥

नकुलाख्यानम्

(अ ९०) पितामहस्य मे यज्ञे धर्मराजस्य धीमत ।
 जन०- यदाश्चर्यमभूत्किञ्चित्द्रवान् वस्तुमर्हति ॥ ५३७ ॥
 वैश०- धूयतां राजशार्दूल महदाश्चर्यमुत्तमम् ।
 अश्वमेधे महायज्ञे निवृत्ते यदभूत्प्रभो ॥ ५३८ ॥
 तर्पितेषु द्विजाग्र्येषु क्षातिसम्बन्धिरन्बुषु ।
 दीनान्धवृषणे वापि तदा भरसत्तम ॥ ५३९ ॥
 घुष्यमाणे महादाने दिक्षु सर्वासु भारत ।
 पतत्सु पुष्पवर्षेषु धर्मराजस्य मूर्धनि ॥ ५४० ॥
 नीलाक्षस्तत्र नकुलो रत्नपार्श्वस्तदाऽनघ ।
 घञ्जाशनिसर्म नादममुञ्चद्वसुधाधिप ॥ ५४१ ॥
 सरुदुत्तृज्य तश्चादं त्रासयानो मृगद्विजान् ।
 मानुषं वचनं ग्राह घृष्टो विलशयो महान् ॥ ५४२ ॥
 सप्तपुत्रस्येन वो नायं यज्ञस्तुल्यो नराधिपा ।
 उञ्चवृत्तेर्चदान्यस्य कुरक्षेत्रनिवासिन ॥ ५४३ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नकुलस्य त्रिशम्पते ।
 विस्मय परमं जग्मुः सर्वे ते ब्राह्मणर्षमा ॥ ५४४ ॥
 ततः समेत्य नकुलं पर्यपृच्छन्त ते द्विजा ।
 यदत्र तथ्यं तदब्रूहि सत्यं सत्यं द्विजातिषु ॥ ५४५ ॥

यथाश्रुत यथादृष्टं पृष्टो ब्राह्मणकाम्यया ।
 इति पृष्टो द्विजैस्तैः स ग्रहसन्नकुलोऽग्रवीत् ॥ ५४६ ॥
 धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे धर्मज्ञैर्वहुभिर्वृते ।
 उञ्छवृत्तिर्द्विज कश्चित्कापोतिरभवत्तदा ॥ ५४७ ॥
 सभार्य सह पुत्रेण सस्नुपस्तपसि स्थितः ।
 यभूव शुक्लवृत्तः स धर्मात्मा नियतेन्द्रिय ॥ ५४८ ॥
 पष्ठे काले सदा विप्रो भुङ्क्ते ते सह सुमत ।
 पष्ठे काले कदाचित्तु तस्याहारो न विद्यते ॥ ५४९ ॥
 काले कालेऽस्य संप्राप्ते नेव विद्येत भोजनम् ।
 क्षुधापरिगता सर्वे प्रातिष्ठन्त तदा तु ते ॥ ५५० ॥
 अथ पष्ठे गते काले यवप्रस्थमुपार्जयन् ।
 यवप्रस्थं तु तं सकूनकुर्वन्त तपस्विनः ॥ ५५१ ॥
 वृत्तजप्याह्निकास्ते तु हुत्वा चाग्निं यथाविधि ।
 कुडव कुडव सर्वे व्यभजन्त तपस्विनः ॥ ५५२ ॥
 अथागच्छद्द्विजः कश्चिदतिथिर्भुञ्जतां तदा ।
 कुटीं प्रवेशयामासु क्षुधार्तमतिथिं तदा ॥ ५५३ ॥
 इदमर्थं च पाद्यं च धृसी चैव तवानघ ।
 शुचय सतयश्चेमे नियमोपार्जिता प्रभो ।
 प्रतिगृहीष्व भद्र ते मया दत्ता द्विजर्षभ ॥ ५५४ ॥
 इत्युक्तः प्रतिगृह्याथ सकूना कुडव द्विजः ।
 भक्षयामास राजेन्द्र न च तुष्टिं जगाम सः ॥ ५५५ ॥
 स उञ्छवृत्तिस्त्रिं प्रेक्ष्य क्षुधापरिगतं द्विजम् ।
 आहारं चिन्तयामास कथं तुष्टो भवेदिति ॥ ५५६ ॥
 तस्य भार्याऽग्रवीक्षस्य मद्रागो दीयतामिति ।
 गच्छत्येष यथाकामं परितुष्टो द्विजोत्तमः ॥ ५५७ ॥
 इति म्रुयन्तीं तां साध्वीं भार्यां स द्विजसत्तमः ।
 क्षुधापरिगता क्षत्वा तान्सकूशाम्यनन्दत ॥ ५५८ ॥

आत्मानुमानतो विद्वान् न तु विप्रर्षभस्तदा ।
 जानन् वृद्धां क्षुधार्तो च श्रान्तां ग्लानां तपस्विनीम् ।
 त्वगस्थिभूतां वेपन्तीं ततो भार्यामुवाच ह ॥ ५५९ ॥
 अपि कीटपतङ्गानां मृगाणां चैव शोभने ।
 स्त्रियो रक्ष्याश्च पोष्याश्च न त्वेवं वक्तुमर्हसि ॥ ५६० ॥
 अनुकम्प्यो नरः पत्न्या पुष्टो रक्षित एव च ।
 प्रपतेद्यशसो दीप्तात्स च लोकाश्च चाप्नुयात् ॥ ५६१ ॥
 धर्मकामार्थकार्याणि शुश्रूषा कुलसन्ततिः ।
 दारेष्वधीनो धर्मश्च पितृणामात्मनस्तथा ॥ ५६२ ॥
 न वेत्ति कर्मतो भार्यारक्षणे योऽश्वमः पुमान् ।
 अयशो महदाप्नोति नरकांश्चैव गच्छति ॥ ५६३ ॥
 इत्युक्ता सा ततः प्राह धर्मार्थौ नौ समौ द्विज ।
 सक्तुप्रस्थचतुर्भागं गृहाणेमं प्रसीद मे ॥ ५६४ ॥
 सत्यं रतिश्च धर्मश्च स्वर्गश्च गुणनिर्जितः ।
 स्त्रीणां पतिसमाधीनं काङ्क्षितं च द्विजर्षभ ॥ ५६५ ॥
 क्रतुर्मातुः पितुर्गर्भं देवतं परमं पतिः ।
 भर्तुः प्रसादाधारीणां रतिपुत्रफलं तथा ॥ ५६६ ॥
 पालनाद्धि पतिस्त्वं मे भर्तासि भरणश्च मे ।
 पुत्रप्रदानाद्वरदस्तस्मात्सक्तुं प्रयच्छ मे ॥ ५६७ ॥
 जरापरिगतो वृद्धः क्षुधार्तो दुर्बलो भृशम् ।
 उपवासपरिश्रान्तो यदा त्वमपि कर्षितः ॥ ५६८ ॥
 इत्युक्तः स तथा सक्तुं प्रगृह्येदं वचोऽब्रवीत् ।
 द्विज सक्तुनिमान् भूयः प्रतिगृहीष्व सत्तम ॥ ५६९ ॥
 स तान्प्रगृह्य भुक्त्वा च न तुष्टिमगमद्विजः ।
 तमुञ्चधृत्तिरालक्ष्य ततश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ ५७० ॥
 पुत्र०- सक्तुनिमान्प्रगृह्य त्वं देहि विप्राय सत्तमः ।
 इत्येव सुरुतं मन्ये तस्मादेतत्करोम्यहम् ॥ ५७१ ॥

भयान्हि परिपाल्यो मे सर्वदेव प्रयत्नतः ।

साधूनां काङ्क्षितं यस्मात्पितुर्वृद्धस्य पालनम् ॥ ५७२ ॥

पुत्रार्थो विहितो ह्येष वार्धके परिपालनम् ।

श्रुतिरेया हि विप्र्यं त्रिषु लोकेषु शाश्वती ॥ ५७३ ॥

प्राणधारणमात्रेण शक्यं कर्तुं तपस्त्वया ।

प्राणो हि परमो धर्मः स्थितो देहेषु देहिनाम् ॥ ५७४ ॥

पिता०- अपि वर्षसहस्री त्वं बाल एव मतो मम ।

उत्पाद्य पुत्रं हि पिता कृतकृत्यो भवेत्सुतात् ॥ ५७५ ॥

बालानां क्षुब्धलयती जानाम्येतदहं प्रभो ।

वृद्धोऽहं धारयिष्यामि त्वं यली मय पुत्रक ॥ ५७६ ॥

जीर्णं घयसा पुत्र न मा क्षुद्राधतेऽपि च ।

दीर्घकालं तपस्तप्तं न मे मरणतो भयम् ॥ ५७७ ॥

पुत्र०- अपत्यमस्मि ते पुसस्त्राणात्पुत्र इति स्मृतः ।

आत्मा पुत्रः स्मृतस्तस्माद्वाहात्मानमिहात्मना ॥ ५७८ ॥

पिता०- रूपेण सदृशस्त्वं मे शीलेन च दमेन च ।

परीक्षितश्च बहुधा सकूनादग्निं ते सुत ॥ ५७९ ॥

इत्युक्त्वाऽऽदाय तान्सकून् प्रीतात्मा द्विजसत्तमः ।

प्रहसन्निव विधाय स तस्मै प्रददौ तदा ॥ ५८० ॥

भुक्त्वा तानपि सकून्स नैव तुष्टो बभूव ह ।

उच्छ्वृत्तिस्तु धर्मात्मा व्रीडामनुजगाम ह ॥ ५८१ ॥

तं वै वधूः स्थिता साध्वी ब्राह्मणप्रियकाम्यया ।

सकृन्नादाय संदृष्ट्वा श्वशुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ५८२ ॥

सन्तानात्तव सन्तानं मम विप्र भविष्यति ।

सकूनिमानतिथये गृहीत्वा संप्रयच्छ मे ॥ ५८३ ॥

तव प्रसादात्त्रिवृत्ता मम लोकाः किलाक्षयाः ।

पुत्रेण तानवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥ ५८४ ॥

धर्माद्या हि यथा त्रेता बह्वित्रेता तथैव च ।
तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्त्रेता किलाक्षयः ॥ ५८५ ॥
पितॄन् ऋणान्तास्यति पुत्र इत्यनुशुश्रुम ।
पुत्रपौत्रैश्च नियतं साधुलोकानुपाश्रुते ॥ ५८६ ॥

श्वशुर०-यातातपविशीर्णाङ्गौ त्वां विवर्णा निरीक्ष्य वै ।
कर्पितां सुव्रताचारे क्षुधाविद्धलचेतसम् ।
कथं सकून् ग्रहीष्यामि भूत्वा धर्मोपधातरुः ॥ ५८७ ॥
कल्याणवृत्ते कल्याणि नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ ५८८ ॥
पष्ठे काले व्रतवतीं दौचशीलतपोऽन्विताम् ।
हृच्छ्रवृत्तिं निराहारां ब्रूष्यामि त्वां कथं शुभे ॥ ५८९ ॥
यात्रा क्षुधातार्ता नारी च रक्ष्या त्वं सततं मयी ।
उपवासपरिश्रान्ता त्वं हि यान्वन्नन्दिनी ॥ ५९० ॥

स्तुपा०-गुरोर्मम गुरुस्त्वं वै यतो देवतदेवतम् ।
देवातिदेवस्तस्माद्यं सकूनादस्त्व मे प्रभो ॥ ५९१ ॥
देहं प्राणश्च धर्मश्च शुश्रूषार्थमिदं गुरोः ।
तव धिप्र प्रसादेन लोकान्प्राप्स्यामहे शुभात् ॥ ५९२ ॥
अवेक्ष्या इति कृत्याहं दृढमकेति वा द्विज ।
चिन्त्या ममेयमिति वा सकूनादातुमर्हसि ॥ ५९३ ॥

श्वशुर०-अनेन नित्यं साध्वी त्वं शीलवृत्तेन शोभसे ।
या त्वं धर्मव्रतोपेता गुरुवृत्तिमवेक्षसे ॥ ५९४ ॥
तस्मात्सकून् ग्रहीष्यामि वधु नार्हसि वञ्चनाम् ।
गणयित्वा महाभागे त्वां हि धर्मभृता वरे ॥ ५९५ ॥
इत्युक्त्वा तानुपादाय सकून्प्रादाद्विजातये ।
ततस्तुष्टोऽभवद्विप्रस्तस्य साधोर्महात्मनः ॥ ५९६ ॥
प्रीतात्मा स तु तं वाक्यमिदमाह द्विजर्षभम् ।
वाग्मी तदा द्विजश्रेष्ठो धर्मः पुरुषविग्रहः ॥ ५९७ ॥

शुद्धेन तव दानेन न्यायोपात्तेन धर्मत ।
 यथाशक्ति विसृष्टेन प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम ॥ ५९८ ॥
 अहो दानं घुष्यते ते स्वर्गे स्वर्गनिवासिभि ।
 गगनात्पुष्पवर्षं च पश्येद पतित भुवि ॥ ५९९ ॥
 क्षुधा निर्णुदति प्रज्ञा धर्मबुद्धिं व्यपोहति ।
 क्षुधापरिगतज्ञानो धृतिं त्यजति चैव ह ॥ ६०० ॥
 धुमुक्षा जयते यस्तु स स्वर्गे जयते ध्रुवम् ।
 यदा दानरश्चि स्याद् तदा धर्मो न सीदति ॥ ६०१ ॥
 अनवेक्ष्य सुतस्नेहं कलत्रस्नेहमेव च ।
 धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा तृष्णा न गणिता त्वया ॥ ६०२ ॥
 द्रव्यागमो नृणां सूक्ष्म पात्रे दानं ततः परम् ।
 फालं परतरो दानात् धृञ्चा चैव ततः परम् ॥ ६०३ ॥
 स्वर्गद्वारं सुसूक्ष्मं हि नरैर्मोहात् दृश्यते ॥ ६०४ ॥
 सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशापि च ।
 दद्यादपश्च यः शक्त्या सर्वे तुल्यफला स्मृता ॥ ६०५ ॥
 सक्तुप्रस्थेन विजितो ब्रह्मलोकस्त्वयाऽक्षय ।
 विरजो ब्रह्मसदनं गच्छ विप्र यथासुखम् ॥ ६०६ ॥
 सर्वेषां वो द्विजश्रेष्ठ दिव्यं यानमुपस्थितम् ।
 आरोहत यथाकामं धर्मोऽस्मि द्विज पश्य माम् ॥ ६०७ ॥
 तारितो हि त्वया देहो लोके कीर्तिं स्थिरां च ते ।
 सभार्यं सहपुत्रश्च सस्तुपश्च दिवः व्रज ॥ ६०८ ॥
 इत्युक्तवाक्ये धर्मो तु यानमारुह्य स द्विज ।
 सदारं ससुतश्चैव सस्तुपश्च दिवः गतः ॥ ६०९ ॥
 तस्मिन्विप्रे गते स्वर्गं ससुते सस्तुपे तदा ।
 भार्याचतुर्थे धर्मज्ञे ततोऽहं निरुतो विलात् ॥ ६१० ॥

ततस्तु सक्तुगन्धेन क्लेदेन सलिलस्य च ।
 दिव्यपुष्पमिमदाच्च साधोर्दानलवैश्च तैः ।
 विप्रस्य तपसा तस्य शिरो मे काञ्चनीवृतम् ॥ ६११ ॥
 तस्य सत्याभिसन्धस्य सक्तुदानेन चैव ह ।
 शरीरार्धं च मे विप्राः शतकुम्भमयं वृतम् ॥ ६१२ ॥
 पश्यतेम सुविपुलं तपसा तस्य धीमतः ॥ ६१३ ॥
 कथमेवंविधं स्याद्वै पार्थमन्यदिति द्विजा ।
 तपोवनानि यद्वाञ्छ हृष्टोऽभ्येमि पुनः पुनः ॥ ६१४ ॥
 यज्ञं त्वहमिमं ध्रुत्वा कुरुराजस्य धीमतः ।
 आशया परया प्राप्तो न चाहं काञ्चनीवृतः ॥ ६१५ ॥
 ततो मयोक्तं तद्वाक्यं प्रहस्य प्राज्ञण्यभा ।
 सक्तुप्रस्थेन यज्ञोऽयं सम्मितो नेति सर्वथा ॥ ६१६ ॥
 सक्तुप्रस्थलवेस्तैर्हि तदाहं काञ्चनीवृतः ।
 न हि यज्ञो महानेप सदृशस्तैर्मतो मम ॥ ६१७ ॥
 इत्युक्त्वा नकुलः सर्वान्यज्ञे द्विजवरांस्तदा ।
 जगामादर्शनं तेषां विप्रास्ते च ययुर्गृहान् ॥ ६१८ ॥

हिंसामिश्रधर्मनिन्दा

(अ. ११) यक्षैरिष्ट्वा तु बहवो राजानो द्विजसत्तमाः ।
 जनमे०— इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्नुयुः ॥ ६१९ ॥

अथ कस्मात्स नकुलो गर्हयामास तं ननुम् ।
 अश्वमेधं महायज्ञं राजस्तस्य महात्मनः ॥ ६२० ॥

वैश०— यज्ञस्य विधिमग्नं वै फलं चापि नराधिप ।
 गदतः शृणु मे राजन्यथावदिह भारत ॥ ६२१ ॥

पुरा शक्रस्य यजत सर्व ऊचुर्महर्षय ।
 ऋत्विक्षु कर्मव्यग्रेषु वितते यज्ञकर्मणि ॥ ६२२ ॥
 आलभसमये तस्मिन् गृहीतेषु पशुष्वथ ।
 महर्षयो महाराज वभूवु वृषयान्विता ॥ ६२३ ॥
 ततो दीनान् पशून् दृष्ट्वा ऋषयस्ते तपोधना ।
 ऊचु शक्र समागम्य नाय यज्ञविधि शुभ ॥ ६२४ ॥
 अपरिज्ञानमेतत्ते महान्त धर्ममिच्छत ।
 न हि यज्ञे पशुगणा विचिदृष्टा पुरन्दर ॥ ६२५ ॥
 धर्मोपघातकस्त्वेष समारंभस्तव प्रभो ।
 नाय धर्मकृतो यज्ञो न हिंसा धर्म उच्यते ॥ ६२६ ॥
 विचिदृष्टेन यज्ञेन धर्मस्ते सुमहान् भवेत् ।
 यज धीजै सहस्राक्ष त्रिवर्यपरमोपितै ।
 एष धर्मो महान् शक्र महागुणफलोदय ॥ ६२७ ॥
 शतक्रतुस्तु तद्वाक्यमृषिभिस्तत्त्वदर्शिनैः ।
 उक्तं न प्रतिजग्राह मानान्मोहवश गत ॥ ६२८ ॥
 तेषां विवाद् सुमहान् शक्रयज्ञे तपस्विनाम् ।
 जङ्गमै स्थावरैर्वाऽपि यष्टव्यमिति भारत ॥ ६२९ ॥
 ते तु खिना विवादेन ऋषयस्तत्त्वदर्शिन ।
 तदा सन्धाय शक्रेण पप्रच्छुर्नृपतिं वसुम् ॥ ६३० ॥
 धर्मसशयमापन्नान् सत्य ब्रूहि महामते ॥ ६३१ ॥
 महाभाग कथं यज्ञेष्वगमो नृपसत्तम ।
 यष्टव्यं पशुमिर्मुखैर्यो धीजै रसैरिति ॥ ६३२ ॥
 तच्छ्रुत्वा तु वसुस्तेषामविचार्य बलावलम् ।
 यथोपनीतैर्यष्टव्यमिति प्रोवाच पार्थिव ॥ ६३३ ॥
 एवमुक्त्वा स नृपतिं प्रबिवेश रसातलम् ।
 उक्त्वाऽथ वितथ प्रश्नं चेदीनामीश्वर प्रभु ॥ ६३४ ॥

तस्मात्त वाच्यं ह्येकेन बहुसेनापि संशये ।
 प्रजापतिमपाहाय स्वयंभुवमृते प्रभुम् ॥ ६३५ ॥
 उञ्छं मूलं फलं शाकमुदपानं तपोयनाः ।
 दानं विभक्त्यो दत्त्वा नराः स्वयान्ति धार्मिकाः ॥ ६३६ ॥
 एष धर्मो महायोगो दानं भूतदया तथा ।
 ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुक्रोशो धृतिः क्षमा ॥ ६३७ ॥
 सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतत्सनातनम् ॥ ६३८ ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शूद्रा ये चात्रितास्तपः ।
 दानधर्माग्निना शुद्धास्ते स्वर्गं यान्ति भारत ॥ ६३९ ॥

(अ. १२) कथं हि सर्वयज्ञेषु निश्चयः परमोऽभवत् ।

जनमे०- एतदहंसि मे यत्तुं निखिलेन द्विजर्षभ ॥ ६४० ॥

पेश०- अप्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

अगस्त्यस्य महायज्ञे पुरा वृत्तमरिन्दम ॥ ६४१ ॥

पुराऽगस्त्यो महातेजा दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ।

प्रविशेश महाराज सर्वभूतहिते रतः ॥ ६४२ ॥

तत्राग्निकल्पा होतार आसन्सन्ने महात्मनः ।

मूलाहाराः फलाहाराः साक्षमरुद्धा मरीचिकाः ॥ ६४३ ॥

परिपृष्टिका घृणसिकाः प्रसङ्ग्यानास्तथैव च ।

यतयो भिक्षवश्चात्र यभूवुः पर्यवस्थिताः ॥ ६४४ ॥

एवंविधे त्यगस्त्यस्य वर्तमाने तथाऽध्वरे ।

न धर्मं सहस्राक्षस्तदा भरतसत्तम ॥ ६४५ ॥

ततः कर्मान्तरे राजश्रगस्त्यस्य महात्मनः ।

कथेयमभिनिर्वृत्ता मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ६४६ ॥

अगस्त्यो यजमानोऽसौ ददात्यश्वं निमन्त्रः ।

न च वर्जति पर्जन्यः कथमश्वं भविष्यति ॥ ६४७ ॥

इत्येवमुक्ते वचने ततोऽगस्त्यः प्रतापवान् ।
 प्रोवाच चामन्यं स तदा प्रसाद्य शिरसा मुनीन् ॥ ६४८ ॥
 यदि द्वादशवर्गाणि न वर्णयति वासवः ।
 चिन्तायज्ञं करिष्यामि विधिरेण सनातनः ॥ ६४९ ॥
 यदि द्वादशवर्गाणि न वर्णयति वासवः ।
 स्पर्शयज्ञं करिष्यामि विधिरेण सनातनः ॥ ६५० ॥
 यदि द्वादशवर्गाणि न वर्णयति वासवः ।
 ध्येयात्मना हरिष्यामि यज्ञानेतान्यतव्रतः ॥ ६५१ ॥
 अथवाभ्यर्थनामिन्द्रो न करिष्यति कामतः ।
 स्वयमिन्द्रो भविष्यामि जीवयिष्यामि च प्रजाः ॥ ६५२ ॥
 अथेह स्वर्णमभ्येतु यच्चान्यद्वसु किञ्चन ।
 त्रिषु लोकेषु यच्चास्ति तदिहागम्यता स्वयम् ॥ ६५३ ॥
 उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च यत्किञ्चिद्वसु विद्यते ।
 सर्वं तदिह यज्ञेषु स्वयमेवोपतिष्ठतु ॥ ६५४ ॥
 स्वर्गः स्वर्गसदश्चैव धर्मश्च स्वयमेव तु ।
 इत्युक्ते सर्वमेवैतदभवत्तपसा मुनेः ॥ ६५५ ॥
 तथा कथयतां तेषां देवराजः पुरन्दरः ।
 ववर्ष सुमहातेजा दृष्ट्वा तस्य तपोबलम् ॥ ६५६ ॥
 आसमाप्तेश्च यज्ञस्य तस्यामितपराक्रमः ।
 निकामवर्षा पर्जन्यो बभूव जनमेजयः ॥ ६५७ ॥
 प्रसादयामास च तमगस्त्यं त्रिदशेश्वरः ।
 स्वयमभ्येत्य राजर्षे पुरस्कृत्य बृहस्पतिम् ॥ ६५८ ॥
 ततो यज्ञसमाप्तौ तान्विससर्ज महामुनीन् ।
 अगस्त्यः परमप्रीतः पूजयित्वा यथाविधि ॥ ६५९ ॥

नकुलशापकथा

- जनमे०- कोऽसौ नकुलरूपेण शिरसा काञ्चनेन वै ।
 ग्राह मानुष्यद्वाचमेतत्पृष्टो वदस्व मे ॥ ६६० ॥
- वैरा०- एतत्पूर्वं न पृष्टोऽहं न चास्मामि- प्रभाषितम् ।
 श्रूयतां नकुलो योऽसौ यथा धारु तस्य मानुषी ॥ ६६१ ॥
 ध्राजं सङ्कल्पयामास जमदग्निं पुरा किल ।
 होमयेनुस्तमागाद्य स्वयमेव दुदोह ताम् ॥ ६६२ ॥
 तत्पय स्थापयामास नवे भाण्डे दृढे शुचौ ।
 तद्य क्रोधस्वरूपेण पिठरं धर्मं आविशत् ॥ ६६३ ॥
 जिह्वास्तुस्तमृषिध्रेष्ठं किं कुर्याद्विप्रिये कृते ।
 इति सञ्चिन्त्य धर्मं स धर्षयामास तत्पयः ॥ ६६४ ॥
 तमाजाय मुनिः क्रोधं नेवास्य स शुकोप ह ॥ ६६५ ॥
 स तु क्रोधस्ततो राजन् ग्राह्यणीं मूर्तिमास्थितः ।
 जिते तस्मिन् भृगुश्रेष्ठमभ्यभाषदमर्षणः ॥ ६६६ ॥
 जितोऽस्मीति भृगुश्रेष्ठ भगवो ह्यतिरोपणाः ।
 लोके मिथ्या प्रवादोऽयं यत्प्रयास्मि विनिर्जितः ॥ ६६७ ॥
 घशे स्थितोऽहं त्यय्यद्य क्षमावति महात्मनि ।
 विभेमि तपसः साधो प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ ६६८ ॥
- जमद०- साक्षाद्दृष्टोऽसि मे क्रोधं गच्छ त्वं विगतज्वरः ।
 न त्ययापकृतं मेऽद्य न च मे मन्युरस्ति वै ॥ ६६९ ॥
 यान्समुद्दिश्य सङ्कल्पः पयसोऽस्य कृतो मया ।
 पितरस्ते महाभागास्तेभ्यो बुद्धयस्व गम्यताम् ॥ ६७० ॥
 इत्युक्तो जातसन्त्रासस्तत्रैकान्तरधीयत ।
 पितृणामभिषङ्गाच्च नकुलत्वमुपागतः ॥ ६७१ ॥

स तान्प्रसादयामास शापस्यान्तो भवेदिति ।
 तैश्चाप्युक्तः क्षिपन्धर्मं शापस्यान्तमवाप्स्यसि ॥ ६७२ ॥
 तैश्चोक्तो यज्ञियान्देशान्धर्मरक्षणं तथैव च ।
 जुगुप्समानो धावन् स तं यज्ञं समुपासदत् ॥ ६७३ ॥
 धर्मपुत्रमथाक्षिप्य स कुप्रस्थेन तेन सः ।
 मुक्तः शापात्ततः क्रोधो धर्मो ह्यासीद्युधिष्ठिरः ॥ ६७४ ॥
 पद्मेतत्तदा दृष्टे यज्ञे तस्य महात्मनः ।
 पश्यतां चापि नस्तत्र नकुलोऽन्तर्हितस्तदा ॥ ६७५ ॥

शान्तिपर्वतः श्लोकाः ॥ ४२५४ ॥

आदिपर्वतः श्लोकाः ॥ १५०५० ॥

॥ इति श्रीमहाभारतसारे आश्वमेधिकपर्व समाप्तम् ॥

महाभारतसारः

१५. आश्रमवासिकपर्व

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

युधिष्ठिरस्य धृतराष्ट्रे वर्तनम्

(अ. १) प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्डवा मे पितामहाः ।

जनमे०—कथमासन्महाराक्षि धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥ १ ॥

कियन्तं चैव कालं ते मम पूर्वपितामहाः ।

स्थिता राज्ये महात्मानस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥

वैश०—प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्डवा हतशत्रवः ।

धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य पृथिवीं पर्यपालयन् ॥ ३ ॥

पाण्डवाः सर्वकार्याणि संपृच्छन्ति स्म तं नृपम् ।

चक्रुस्तेनाभ्यनुज्ञाता वर्षाणि दश पञ्च च ॥ ४ ॥

विहारयात्रासु पुनः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।

सर्वान्कामान्महातेजाः प्रददायश्रिकासुते ॥ ५ ॥

आराजिकाः सूपकारा रागखाण्डविकास्तथा ।

उपातिष्ठन्त राजानं धृतराष्ट्रं यथा पुरा ॥ ६ ॥

वासांसि च महार्हाणि मात्यानि विविधानि च ।

उपाजहुर्ग्रथान्यायं धृतराष्ट्रस्य पाण्डवाः ॥ ७ ॥

मैरेयमत्स्यमांसानि पानकानि मधूनि च ।

चित्रान्मध्यविकारांश्च चक्रुस्तस्य यथा पुरा ॥ ८ ॥

यथा पुत्रवियुक्तोऽयं न किञ्चिद्दुःखमाप्नुयात् ।

इति तानन्यदाङ्गातृभित्तमेव युधिष्ठिरः ॥ ९ ॥

एवं ते धर्मराजस्य श्रुत्वा वचनमर्थवत् ।

सन्दिशेत्प्रवर्तन्त पीमपेकं तद् दिव्य ॥ १० ॥

न हि तत्तस्य वीरस्य हृदयादपसर्पति ।

धृतराष्ट्रस्य दुर्बुद्ध्या यद्धृत द्यूतकारितम् ॥ ११ ॥

(अ २) एष संपूजितो राजा पाण्डवैरग्निकासुत ।

विजहार यथापूर्वमृषिभि पर्युपासित ॥ १२ ॥

ब्रह्मदेयाग्रहाणश्च प्रददौ स कुरुद्वह ।

तच्च कुन्तीसुतो राजा सर्वमेवान्वपयत ॥ १३ ॥

आनुशस्यपरो राजा प्रीयमाणो युधिष्ठिर ।

उवाच स तदा भ्रातृनमात्याश्च महीपति ॥ १४ ॥

निदेशे धृतराष्ट्रस्य यस्तिष्ठति स मे सुहृत् ।

विपरीतश्च मे शत्रुर्नियम्यश्च भवेन्नर ॥ १५ ॥

स राजा सुमहातेना वृद्ध कुरुकुलोद्वह ।

न ददर्श तदा किञ्चिदप्रिय पाण्डुनन्दने ॥ १६ ॥

यद्यद्भूते च किञ्चित्स धृतराष्ट्रो जनाधिप ।

गुरु वा लघु वा कार्यं गान्धारी च तपस्विनी ॥ १७ ॥

त स राजा महाराज पाण्डवानां धुरन्धर ।

पूजयित्वा यच्चस्तत्तदकार्षीत्परवीरहा ॥ १८ ॥

तेन तस्याभवप्रीतो वृत्तन स नराधिप ।

अन्वतप्यत संस्मृत्य पुत्र त मन्दचेतसम् ॥ १९ ॥

सदा च प्रातरुत्थाय कृतजप्य शुचिर्नृप ।

आशास्ते पाण्डुपुत्राणां समरेष्वपराजयम् ॥ २० ॥

ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्याथ हुत्वा चैव हुताशनम् ।

आयूषि पाण्डुपुत्राणामाशसत नराधिप ॥ २१ ॥

न ता प्रीतिं परमाप पुत्रेभ्य स कुरुद्वह ।

या प्रीतिं पाण्डुपुत्रेभ्य सदाऽवाप नराधिप ॥ २२ ॥

अन्ववर्तत भीमोऽपि निश्चितो धर्मज नृपम् ।

धृतराष्ट्रं च सप्रेक्ष्य सदा भवति दुर्मना ॥ २३ ॥

भीमभाषणेन धृतगष्टस्य निर्वेदः सुहृज्जनप्रार्थना च

- (अ. ३) यदा तु कौरवो राजा पुनं सम्मार दुर्मतिम् ।
 तदा भीमं हृदा राजन्नपध्याति स पार्थिवः ॥ २४ ॥
 तथैव भीमसेनोऽपि धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
 नामर्षयत राजेन्द्र सदैव दुष्टवद्भृदा ॥ २५ ॥
 अप्रकाशान्यप्रियाणि चकारास्य वृकोदरः ।
 आशां प्रत्यहरन्वापि कृतत्रैः पुरुषैः सदा ॥ २६ ॥
 स्मरन्दुर्मन्त्रितं तस्य वृत्तान्यप्यस्य कानिचित् ।
 अथ भीमः सुहृन्मध्ये बाहुशङ्खं तथाऽकरोत् ॥ २७ ॥
 संभवे धृतराष्ट्रस्य गान्धार्याश्चाप्यमर्षणः ।
 स्मृत्या दुर्योधने शत्रुं कण्ठदुःशासनावपि ।
 प्रोधाचेद् सुसंरब्धो भीमः स परहं वचः ॥ २८ ॥
 अन्वस्य नृपतेः पुना मया परिषवाहुना ।
 नीता लोकममुं सर्वे नानाशस्त्रास्त्रयोधिनः ॥ २९ ॥
 इमौ तौ परिचप्रप्यौ भुञ्जौ मम दुरासदौ ।
 ययोरन्तरासाद्य धार्तराष्ट्राः क्षयं गताः ॥ ३० ॥
 एताश्चाम्प्याश्च विविधाः शल्यभृता नराधिपः ।
 वृकोदरस्य ता धावः ध्रुत्वा निर्वेदमायमत ॥ ३१ ॥
 सा च बुद्धिमती देवी कालपर्यायवेदिनी ।
 गान्धारी सर्ववर्मणा तान्यलीकानि शुश्रुवे ॥ ३२ ॥
 ततः पञ्चदशे वर्षे समतीते नराधिपः ।
 राजा निर्वेदमापेदे भीमवाग्मणपीडितः ॥ ३३ ॥
 नान्यबुध्यत तद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३४ ॥
 ततः समानयामास धृतराष्ट्रः सुहृज्जनम् ।
 याप्यसन्दिग्धमत्यर्थमिदमाह च तान्भृशम् ॥ ३५ ॥

घृत०- विदितं भवतामेतद्यथा वृत्त कुरुक्षय ।
 ममापराधात्तत्सर्वमनुज्ञात च कौरवै ॥ ३६ ॥
 योऽहं दुष्टमतिं मन्दो ह्यातीना भयवर्धनम् ।
 दुर्योधन कौरवाणामाधिपत्येऽभ्यवेचयम् ॥ ३७ ॥
 यच्चाह वासुदेवस्य नाथ्रौष वाक्यमर्थवत् ।
 घड्यता साध्वय पाप सामात्य इति दुर्मति ॥ ३८ ॥
 पुनस्त्रेहाभिभूतस्तु हितमुक्तो मनीषिभि ।
 विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन च वृषण च ॥ ३९ ॥
 पदे पदे भगवता व्यासेन च महात्मना ।
 सञ्जयेनाथ गान्धार्या तदिदं तप्यते च माम् ॥ ४० ॥
 यच्चाह पाण्डुपुत्रेषु गुणवत्सु महात्मसु ।
 न दत्तवान् श्रियं दीप्ता पितृपैतामहीमिमाम् ॥ ४१ ॥
 सोऽहमेतान्यलीकानि निवृत्तान्यात्मनस्तदा ।
 हवये शल्यभूतानि धारयामि सहस्रश ॥ ४२ ॥
 विशेषतस्तु पश्यामि वर्षे पञ्चदशेऽद्य वै ।
 अस्य पापस्य शुद्धयर्थं नियतोऽस्मि सुदुर्मति ॥ ४३ ॥
 चतुर्ये नियते काले कदाचिदपि चाष्टमे ।
 तृष्णाविनयन भुञ्जे गान्धारी वेदं तन्मम ॥ ४४ ॥
 करोत्याहारमिति मा सर्वं परिजन सदा ।
 युधिष्ठिरभयादेति भ्रशं तप्यति पाण्डव ॥ ४५ ॥
 भूमौ शये जप्यपरो दर्भेष्वजिनसंवृत ।
 नियमव्यपदेशेन गान्धारी च यशस्विनी ॥ ४६ ॥
 इत्युक्त्वा धर्मराजानमभ्यभाषत कौरव ।
 भद्रं ते यादवीमातर्वचश्चेद निबोध मे ॥ ४७ ॥
 सुखमस्युपितं पुन त्वया सुपरिपालित ।
 महादानानि दत्तानि श्राद्धानि च पुन पुन ॥ ४८ ॥

प्रकृष्टं च यया पुत्र पुण्यं चीर्णं यथाबलम् ।
 गान्धारी हतपुत्रेयं चैरणोदीक्षते च माम् ॥ ४९ ॥
 द्रौपद्या ह्यपकर्तारस्तव चैश्वर्यहारिणः ।
 समतीता नृशंसास्ते स्ववर्मण हता युधि ॥ ५० ॥
 न तेषु प्रतिकर्तव्यं पश्यामि कुरुनन्वन ।
 सर्वे शस्त्रभृतां लोकान् गतास्तेऽभिमुखं हताः ॥ ५१ ॥
 आत्मनस्तु हितं पुण्यं प्रतिकर्तव्यमद्य वै ।
 गान्धार्याश्चैव राजेन्द्र तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ ५२ ॥
 त्वं तु शस्त्रभृतां श्रेष्ठः सततं धर्मवत्सलः ।
 राजा गुरुः प्राणभृतां तस्मादेतद्रवीम्यहम् ॥ ५३ ॥
 अनुज्ञातस्त्वया धीर सश्रयेयं वनान्यहम् ।
 चीरवल्कलभृद्राजन् गान्धार्या सहितोऽनया ।
 तवाशिपः प्रयुक्तानो भविष्यामि घनेचरः ॥ ५४ ॥
 तत्रार्हं वायुमक्षो वा निराहारोऽपि वा वसन् ।
 पत्न्या सहानया धीर चरिष्यामि तपः परम् ॥ ५५ ॥
 त्वं चापि फलमाकात तपसः पार्थिवो ह्यसि ।
 फलभाजो हि राजानः कल्याणस्यैतस्स वा ॥ ५६ ॥
 युधि०- न मां प्रीणयते राज्यं त्वय्येवं दुःखिते नृप ।
 १ धिङ्मामस्तु सुदुर्वृद्धिं राज्यसक्त प्रमादिनम् ॥ ५७ ॥
 योऽहं भवन्तं दुःखार्तमुपवासकृशं भृशम् ।
 जिताहारं क्षितिशयं न विन्दे भ्रातृभिः सह ॥ ५८ ॥
 महोऽस्मि वञ्चितो भूढो भवता गूढवृद्धिना ।
 विश्वासयित्वा पूर्वं मां यदिदं दुःखमश्नुथाः ॥ ५९ ॥
 भवान्पिता भवान्माता भवाश्वः परमो गुरुः ।
 भवता विप्रहीणा वै क्व नु तिष्ठामहे वयम् ॥ ६० ॥
 औरसो भवतः पुत्रो युयुत्सुर्वृषसत्तम ।
 अस्तु राजा महायज यमन्यं मन्यते भवान् ॥ ६१ ॥

अह वने गमिष्यामि भवान् राज्य प्रशासतु ।
 न मामयशसा दग्ध भूयस्त्व दग्धुमर्हसि ॥ ६२ ॥
 नाह राजा भवान् राजा भवत परवानहम् ।
 कथ गुरु त्वा धर्मज्ञमनुज्ञातुमिहोत्सहे ॥ ६३ ॥
 न मन्युर्हृदि न कश्चित्सुयोधनकृतेऽनघ ।
 भवितव्य तथा तद्धि वय चान्ये च मोहिता ॥ ६४ ॥
 वय पुत्रा हि भवतो यथा दुर्योधनादय ।
 गान्धारी चैव कुन्ती च निबिरोपे मते मम ॥ ६५ ॥
 स मा त्व यदि राजेन्द्र परित्यज्य गमिष्यसि ।
 पृष्ठतस्तथनुयास्यामि सत्यमात्मानमालमे ॥ ६६ ॥
 भवदीयमिद सर्व शिरसा त्वा प्रसादये ।
 त्वदधीना स्म राजेन्द्र व्येतु ते मानसो ज्वर ॥ ६७ ॥

द्यूत०- तापस्ये मे मनस्तात धर्तते कुरुनन्दन ।
 उचित च कुलेऽस्माकमरण्यगमन प्रभो ॥ ६८ ॥
 चिरमस्म्युपित पुत्र चिर शुश्रूषितस्त्वया ।
 वृद्ध मामप्यनुज्ञातुमर्हसि त्व नराधिप ॥ ६९ ॥
 इति ब्रुवति राजेन्द्र धृतराष्ट्रे युधिष्ठिरम् ।
 ऋषि सत्ययतीपुत्रो व्यासोऽभ्येस्य वचोऽब्रवीत् ॥ ७० ॥

(अ ४) युधिष्ठिर महाबाहो यथाह कुरुनन्दन ।
 व्यास०- धृतराष्ट्रो महातेजास्तत्कुरुष्वविचारयन् ॥ ७१ ॥
 अय हि वृद्धो नृपतिर्हतपुत्रो विशेषत ।
 नेद कृच्छ्र चिरतर सहेदिति मतिर्मम ॥ ७२ ॥
 सोऽय मयाऽभ्यनुज्ञातस्त्वया च पृथिवीपति ।
 करोतु स्वमभिप्राय माऽस्य विघ्नकरो भव ॥ ७३ ॥
 एष एव परो धर्मो राजर्षीणा युधिष्ठिर ।
 समरे वा भवेन्मृत्युवने वा विधिपूर्वकम् ॥ ७४ ॥

विद्यावृद्धान् सदैव त्वमुपासीथा युधिष्ठिर ।
 शृणुयास्ते च यद्ब्रूयु कुर्याञ्चैवाविचारयन् ॥ ८७ ॥
 इन्द्रियाणि च सर्वाणि धाजिघत्परिपालय ।
 हितायैव भविष्यन्ति रक्षित द्रविण यथा ॥ ८८ ॥
 मन्त्रिणश्चैव कुर्वीथा द्विजान्विद्याविशारदान् ।
 विनीताश्च कुलीनाश्च धर्मार्थकुशलानृजून् ॥ ८९ ॥
 तै सार्धं मन्त्रयेथास्त्व नात्यर्थं बहुभि सह ।
 समस्तैरपि च व्यस्तैर्यपदेशेन केनचित् ॥ ९० ॥
 सुसंघृत मन्त्रगृह स्थल चारुह्य मन्त्रये ।
 अरण्ये नि शलाके वा न च राजौ कथञ्चन ॥ ९१ ॥
 वानरा पक्षिणश्चैव ये मनुष्यानुसारिण ।
 सर्वे मन्त्रगृहे घर्ज्या ये चापि जडपङ्गव ॥ ९२ ॥
 मन्त्रमेदे हि ये दोषा भवन्ति पृथिवीक्षिताम् ।
 न ते शन्या समाधातु कथञ्चिदिति मे मति ॥ ९३ ॥
 कौशस्य निचये यत्नं कुर्याथा न्यायत सदा ॥ ९४ ॥
 चारैर्विदित्वा शत्रूश्च ये राज्ञामन्तरैविण ।
 तानासौ पुण्यैर्दूराद्घातयेथा नराधिप ॥ ९५ ॥
 स्वरन्ध्र पररन्ध्र च स्वेपु चैव परेषु च ।
 उपलक्षयितव्य ते नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ ९६ ॥
 (अ ७) एव त्वया कुरुश्रेष्ठ धर्तितव्य प्रजाहितम् ।
 उभयोर्लोकयोस्तात प्राप्तये नित्यमेव हि ॥ ९७ ॥
 भीष्मेण सर्वमुक्तोऽसि कृष्णेन विदुरेण च ।
 मयाऽप्यवश्यं वक्तव्यं प्रीत्या ते नृपसत्तम ॥ ९८ ॥
 एतत्सर्वं यथान्यायं कुर्याथा भूरिदक्षिण ।
 प्रियस्तथा प्रजानां त्वं स्वर्गं सुखमवाप्स्यसि ॥ ९९ ॥
 अश्वमेधसहस्रेण यो यजेत्पृथिवीपति ।
 पालयेद्वापि धर्मेण प्रजास्तुल्यं फलं लभेत् ॥ १०० ॥

(ध. ८) पयमेतत्करिष्यामि यथाऽऽत्थ पृथिवीपते ।

युधि०- भूयश्चैवानुशास्योऽहं भवता पार्थिवर्षम ॥ १०१ ॥

एवमुक्तः स राजपिंधर्मराजेन धीमता ।

कौन्तेयं समनुज्ञातुमियेष भरतर्षम ॥ १०२ ॥

पुत्र संशाम्यतां तावन्ममापि बलवान् ध्रुवः ।

इत्युक्त्वा प्राचिशद्राजा गान्धार्या भवनं तदा ॥ १०३ ॥

तमासनगतं देवी गान्धारीं धर्मचारिणी ।

उवाच काले कालज्ञ प्रजापतिसमं पतिम् ॥ १०४ ॥

अनुज्ञातः स्वयं तेन व्यासेन त्वं महर्षिणा ।

युधिष्ठिरस्यानुमते कदाऽरण्यं गमिष्यसि ॥ १०५ ॥

धृत०- गान्धार्यहमनुज्ञातः स्वयं पित्रा महात्मना ।

युधिष्ठिरस्यानुमते गन्ताऽस्मि न चिराद्वनम् ॥ १०६ ॥

अहं हि तावत्सर्वेषां तेषां दुर्युतदेविनाम् ।

पुत्राणां दातुमिच्छामि प्रेतभावानुगं धनु ।

सर्वप्रकृतिसान्निध्यं कारयित्वा स्ववेश्मनि ॥ १०७ ॥

इत्युक्त्वा धर्मप्राजाय प्रेषयामास वै तदा ।

स च तद्वचनात्सर्वं समानिन्ये महीपतिः ॥ १०८ ॥

धृतराष्ट्रकृतं पौरजानपदसान्त्वनम्

ततः प्रतीतमनसो ब्राह्मणाः कुरुजाङ्गलाः ।

क्षत्रियाश्चैव वैश्याश्च शूद्राश्चैव समाययुः ॥ १०९ ॥

ततो निष्क्रम्य नृपतिस्तस्मादन्तःपुरात्तदा ।

ददृशे तं जनं सर्वं सर्वाश्च प्रकृतीस्तथा ॥ ११० ॥

तानागतानभिप्रेक्ष्य समस्तं च सुहृज्जनम् ।

उवाच मतिमान् राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ १११ ॥

भवन्तः कुरुक्षेत्रे चिरकालं सहोपिताः ।

परस्परस्य सुहृदः परस्परद्विहे रताः ॥ ११२ ॥

यदिदानीमहं ब्रूयामस्मिन्काल उपस्थिते ।
 तथा भवद्भिर् कर्तव्यमविचार्य वचो मम ॥ ११३ ॥
 अरण्यगमने बुद्धिर्गान्धारीसहितस्य मे ।
 व्यासस्यानुमते राज्ञस्तथा कुन्तीसुतस्य मे ।
 भवन्तोऽप्यनुजानन्तु मा च वोऽभूद्विचारणा ॥ ११४ ॥
 अस्माक भवता चैव येय प्रीतिर्हि शाश्वती ।
 न च साऽन्येषु देशेषु राज्ञामिति मतिर्मम ॥ ११५ ॥
 युधिष्ठिरगते राज्ये प्राप्तश्चास्मि सुख महत् ।
 मन्ये दुर्योधनैश्वर्याद्विशिष्टमिति सत्तमा ॥ ११६ ॥
 मम चान्धस्य वृद्धस्य हतपुत्रस्य का गति ।
 क्रते वन महाभागास्तन्माऽनुजानुमर्हथ ॥ ११७ ॥

(अ ९) शान्तनु पालयामास यथावद्वसुधामिमाम् ।
 तथा विचित्रवीर्यश्च भीष्मेण परिपालित ।
 पालयामास नस्तातो विदितार्यो न सशय ॥ ११८ ॥
 यथा च पाण्डुर्भ्राता मे दयितो भवतामभूत् ।
 स चापि पालयामास यथावत्तच्च वेत्थ ह ॥ ११९ ॥
 मया च भवता सम्यक् शुश्रूषा या कृताऽनघा ।
 असम्यग्वा महाभागास्तत्क्षन्तव्यमतन्द्रितै ॥ १२० ॥
 यथा दुर्योधनेनेदं भुक्तं राज्यमकण्टकम् ।
 अपि तत्र न वो मन्दो दुर्बुद्धिरपराद्धवान् ॥ १२१ ॥
 तस्यापराधाद्दुर्बुद्धेरभिमानान्महीक्षिताम् ।
 विमर्दं सुमहानासीदनयात्स्वकृतादथ ॥ १२२ ॥
 तन्मया साधु वाऽपीदं यदि वाऽसाधु वै कृतम् ।
 तद्वो हृदि न कर्तव्यं मया चन्दोऽयमञ्जलि ॥ १२३ ॥
 वृद्धोऽयं हतपुत्रोऽयं दुःखितोऽयं नराधिप ।
 पूर्वराज्ञा च पुत्रोऽयमिति कृत्वाऽनुजानथ ॥ १२४ ॥

अयं च कौरवो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

सर्वैर्भवद्भिर्द्रष्टव्यः समेषु विषमेषु च ॥ १२५ ॥

ब्रह्मेव भगवानेष सर्वभूतजगत्पतिः ।

युधिष्ठिरो महातेजा भवतः पालयिष्यति ॥ १२६ ॥

अवश्यमेव घक्तव्यमिति कृत्वा ब्रवीमि वः ।

एष न्यासो मया दत्तः सर्वेषां षो युधिष्ठिरः ॥ १२७ ॥

भवन्तोऽस्य च धीरस्य न्यासभूताः कृता मया ।

भवद्भिर्न हि मे मन्युः कृतपूर्वः कथञ्चन ।

अत्यन्तगुरुभक्तानामेषोऽञ्जलिरिदं नमः ॥ १२८ ॥

इत्युक्तास्तेन ते सर्वे पौरजानपदा जनाः ।

नोचुराप्पफलाः किञ्चिद्भीक्षाञ्चकुरः परस्परम् ॥ १२९ ॥

(अ. १०) हृदयैः शून्यभूतैस्ते धृतराष्ट्रप्रवासजम् ।

दुःखं सन्धारयन्तो हि नष्टसंज्ञा इवामवन् ॥ १३० ॥

ते विनीय तमापासं धृतराष्ट्रवियोगजम् ।

शनैः शनेस्तदाऽन्योन्यमश्रुधेन्सम्मतान्युत ॥ १३१ ॥

ततः सन्धाय ते सर्वे वाक्यान्यथ समासतः ।

एकस्मिन्द्वाह्वणे राजभिषेद्योचुर्नराधिपम् ॥ १३२ ॥

ततः स्वार्चरणो विप्रः संमतोऽर्थविशारदः ।

साम्नाख्यो बह्वृचो राजन् वक्तुं समुपचक्रमे ॥ १३३ ॥

राजन् वाम्भ्यं जनस्यास्य मयि सर्वं समर्पितम् ।

वक्ष्यामि तदहं धीर तज्जुपस्व नराधिप ॥ १३४ ॥

यथा वदसि राजेन्द्र सर्वमेतत्तथा विमो ।

नात्र मिथ्या वचः किञ्चित्सुहृत्स्वं नः परस्परम् ॥ १३५ ॥

न जात्वस्य च वंशस्य राज्ञां कश्चित्कदाचन ।

राजाऽऽसीद्यः प्रजापालः प्रजानामप्रियोऽभवत् ॥ १३६ ॥

यथा ब्रवीति धर्मात्मा मुनिः सत्यवतीसुतः ।
 तथा कुरु महापञ्च स हि नः परमो गुरुः ॥ १३७ ॥
 उपिताः स्म सुखं नित्यं भवता परिपालिताः ।
 सुसूक्ष्मं च व्यलीकं ते सपुत्रस्य न विद्यते ॥ १३८ ॥
 यत्तु ज्ञातिविमर्देऽस्मिन्नात्य दुर्वोधनं प्रति ।
 न तद्दुर्वोधनकृतं न च तद्भवता कृतम् ॥ १३९ ॥
 न कर्णसौवलाभ्यां च कुरथो यत् क्षयं गताः ।
 दैवं तत्तु विजानीमो यन्न शक्यं प्रयाधितुम् ॥ १४० ॥
 भवत्कृतमिमं स्नेहं युधिष्ठिरविवर्धितम् ।
 न पृष्टतः करिष्यन्ति पौरा जानपदा जनाः ॥ १४१ ॥
 स राजन्मानसं दुःखमपनीय युधिष्ठिरात् ।
 कुरु कार्याणि धर्म्याणि नमस्ते पुण्यर्षभ ॥ १४२ ॥
 तस्य तद्वचनं धर्म्यमनुमान्य गुणोत्तरम् ।
 साधु साध्विति सर्वैः स जनः प्रतिगृहीतवान् ॥ १४३ ॥
 धृतराष्ट्रश्च तद्वाक्यमभिपूज्य पुनः पुनः ।
 विसर्जयामास तदा प्रकृतीस्तु शनैः शनैः ॥ १४४ ॥
 ततो विवेश भवनं गान्धार्था सहितो निजम् ।
 व्युष्टायां चैव शर्वर्या यच्चकार निबोध तत् ॥ १४५ ॥

धृतराष्ट्रस्य दानयज्ञः

(अ. ११) ततो रजन्यां व्युष्टायां धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
 चिदुरं प्रेषयामास युधिष्ठिरनिवेशनम् ॥ १४६ ॥
 स गत्वा राजचचनादुवाचाच्युतमीश्वरम् ।
 युधिष्ठिरं महातेजाः सर्वबुद्धिमतां वर ॥ १४७ ॥

धृतराष्ट्रो महाराजो वनवासाय दीक्षितः ।
 गमिष्यति वनं राजन्नागतां कार्तिकीमिमाम् ॥ १४८ ॥
 स त्वां कुरुकुलश्रेष्ठ किञ्चिदर्थममीप्सति ।
 श्राद्धमिच्छति दातुं स गाङ्गेयस्य महात्मनः ।
 पुत्राणां चैव सर्वेषां ये चान्ये सुहृदो हताः ॥ १४९ ॥
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं विदुरस्य युधिष्ठिरः ।

हृष्टः संपूजयामास गुडाकेशश्च पाण्डवः ॥ १५० ॥
 न च भीमो दृढकोधस्तड्ढचो जगृहे तदा ॥ १५१ ॥
 नमिष्यार्थं विदित्वा तु भीमसेनस्य फाल्गुनः ।
 किरीटी किञ्चिदानय्य तमुवाच नरर्षभम् ॥ १५२ ॥

अर्जुन०-भीम राजा पिता बृद्धो वनवासाय दीक्षितः ।
 दातुमिच्छति सर्वेषां सुहृदामौर्ध्वदेहिकम् ।
 भीष्मादीनां महायाहो तदनुष्ठातुमर्हसि ॥ १५३ ॥
 दिष्ट्या त्वय महायाहो धृतराष्ट्रः प्रयाचते ।
 याचितो यः पुराऽस्माभिः पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १५४ ॥
 मा तेऽन्यत्पुरुषय्यात्र दानाद्भवतु दर्शनम् ।
 अयशस्यमतोऽन्यत्स्यादधर्मश्च महाभुज ॥ १५५ ॥

एवं श्रुवाणं धीमत्सुं धर्मराजोऽप्यपूजयत् ।
 भीमसेनस्तु सकोवः प्रोवाचेद् वचस्तदा ॥ १५६ ॥

भीम०- धर्मं भीष्मस्य दास्यामः प्रेतकार्यं तु फाल्गुन ।
 अन्येषां चैव सर्वेषां कुन्तो कर्णाय दास्यति ॥ १५७ ॥
 श्राद्धानि पुरुषव्याघ्र मा प्रादात्कौरवो नृपः ।
 इति मे वर्तते बुद्धिर्मा नो नन्दन्तु शत्रवः ॥ १५८ ॥
 कष्टात्कष्टतरं यान्तु सर्वे दुर्योधनादयः ॥ १५९ ॥
 यत्र त्रयोदशसमा वने वन्येन जीवथ ।
 न तदा त्वां पिता ज्येष्ठः पितृत्वेनामिचीकते ॥ १६० ॥

किं ते तद्विस्मृतं पार्थ यदेव कुलपांसनः ।

दुर्वृद्धिर्विदुरं प्राह द्यूते किं जितमित्युत ॥ १६१ ॥

(अ. १२) भीम ज्येष्ठो गुरुर्मे त्व नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे ।

अर्जुन०- धृतराष्ट्रस्तु राजर्षि सर्वथा मानमर्हति ॥ १६२ ॥

न स्मरन्त्यपराद्धानि स्मरन्ति सुकृतान्यपि ।

असंभिन्नार्यमर्यादा साधवः पुरपोत्तमाः ॥ १६३ ॥

इति तस्य घचः श्रुत्वा फाल्गुनस्य महात्मनः ।

विदुरं प्राह धर्मात्मा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १६४ ॥

इदं मद्बचनात्क्षत्त कौरवं ब्रूहि पार्थिवम् ।

यावद्विच्छति पुत्राणा श्राद्धं तावद्दाम्यहम् ॥ १६५ ॥

भीमसेने न कोप स नृपतिः कर्तुमर्हति ।

परिक्रिष्टो हि भीमोऽपि हिमवृष्ट्यातपादिभिः ।

दु खैर्बहुविधैर्धीमानरण्ये विदित तव ॥ १६६ ॥

यन्ममास्ति धनं किञ्चिदर्जुनस्य च वेश्मनि ।

तस्य स्वामी महाराज इति वाच्यः स पार्थिव ॥ १६७ ॥

ददानु राजा विप्रेभ्यो यथेष्टं त्रियता व्ययः ।

पुत्राणा सुहृदा चैव गच्छत्यानृण्यमघ स ॥ १६८ ॥

(अ. १३) एवमुक्तस्तु राजा स विदुरो बुद्धिसत्तमः ।

धृतराष्ट्रमुपेत्यैवं वाक्यमाह महार्थवत् ॥ १६९ ॥

उक्तो युधिष्ठिरो राजा भवद्बचनमादितः ।

स च सश्रुत्य वाक्यं ते प्रशशंस महाद्युतिः ॥ १७० ॥

वीभत्सुश्च महातेजा निवेदयति ते गृहान् ।

घसु तस्य गृहे यच्च प्राणानपि च केवलान् ॥ १७१ ॥

भीमश्च सर्वदु खानि संस्मृत्य बहुलान्युत ।

छच्छादिव महाबाहुरनुजज्ञे विनि श्वसन् ॥ १७२ ॥

न च मन्युस्त्वया कार्यं इति त्वां प्राह धर्मराट् ।
 संसृत्य भीमस्तद्वैरं यदन्यायवदाचरत् ॥ १७३ ॥
 तद्दातुं भवान्वित्तं यावदिच्छसि पार्थिव ।
 त्वमीश्वरोऽस्य राज्यस्य प्राणानामपि भारत ॥ १७४ ॥
 इति मामग्रवीद्राजा पार्यश्वैव धनञ्जयः ।
 यदत्रानन्तरं कार्यं तद्गृहान्वक्तुमर्हति ॥ १७५ ॥

(अ. १४) विदुरेणैवमुक्तस्तु धृतराष्ट्रो जनाधिपः ।
 प्रीतिमानभवद्वाजन् राक्षो जिष्णोश्च कर्मणि ॥ १७६ ॥
 ततोऽभिरूपान् भीष्माय ग्राह्यणानृषिसत्तमान् ।
 पुत्रार्थं सुहृदश्चैव स समीक्ष्य सहस्रशः ॥ १७७ ॥
 कारयित्वाग्रपानानि यानान्याच्छादनानि च ।
 सुवर्णमणिरत्नानि दासीदासमजाविकम् ।
 उद्दिश्योद्दिश्य सर्वेभ्यो ददौ स नृपसत्तमः ॥ १७८ ॥
 स श्राद्धयज्ञो घृते बहुशो धनदक्षिणः ।
 अमेरुधनरत्नौघो युधिष्ठिरमते तदा ॥ १७९ ॥
 शतवेपे दशशतं सहस्रे चायुतं तथा ।
 दीयते वचनाद्राज्ञः कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ॥ १८० ॥
 एषं स वसुधाराभिर्वर्षमाणो नृपाभ्युदः ।
 तर्पयामास विप्रांस्तान्वर्षन् सस्यमिवागुदः ॥ १८१ ॥
 ततोऽनन्तरमेवात्र सर्ववर्णान्महामते ।
 अश्रपानरसौघेन ज्ञावयामास पार्थिवः ॥ १८२ ॥
 एवं स पुत्रपौत्राणां पितृणामात्मनस्तया ।
 गान्धार्याश्च महाराज प्रददावौर्ध्वदेहिकम् ॥ १८३ ॥
 दशाहमेवं दानानि दत्त्वा राजाग्निकासुतः ।
 बभूव पुत्रपौत्राणामनृणो भरतर्षभ ॥ १८४ ॥

धृतराष्ट्रस्य पुराभिर्गमनम्, कुन्त्या वनप्रस्थानम्

(अ. १५) ततः प्रभाते राजा स धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।

आहूय पाण्डवान् वीरान् वनवासे कृतक्षणः ।

गान्धारीसहितो धीमानभ्यनन्दद्यथाविधि ॥ १८५ ॥

कार्तिक्यां कारयित्वेष्टिं ब्राह्मणैर्वेदपासैः ।

अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य बल्कलाग्निनसंसृतः ।

बधूजनवृतो राजा निर्ययौ भवनात्ततः ॥ १८६ ॥

ततो लाजैः सुमनोभिश्च राजा

विचित्राभिस्तद्गृहं पूजयित्वा ।

संपूज्यार्थैर्भृत्यवर्गं च सर्वं

ततः समुत्सृज्य ययौ नरेन्द्रः ॥ १८७ ॥

कुन्ती गान्धारीं यद्धनेत्रां यजन्तीं

स्कन्धासक्तं हस्तमथोद्धहन्ती ।

राजा गान्धार्याः स्कन्धदेशेऽवसज्य

पाणिं ययौ धृतराष्ट्रः प्रतीतः ॥ १८८ ॥

या नापश्यंश्चन्द्रमसं न सूर्यं

रामाः कदाचिदपि तस्मिन्नेन्द्रे ।

महावनं गच्छति कौरवेन्द्रे

शोकेनार्ता राजमार्गं प्रपेदुः ॥ १८९ ॥

(अ. १६) ततः प्रासादहर्म्येषु वसुधायां च पार्थिव ।

नारीणां च नराणां च निःस्वनः सुमहानभूत् ॥ १९० ॥

स राजा राजमार्गेण नृनारीसङ्कुलेन च ।

कथञ्चिन्निर्ययौ धीमान् वेपमानः कृताञ्जलिः ॥ १९१ ॥

स चर्द्धमानद्वारेण निर्ययौ गजसाहयात् ।

विसर्जयामास च तं जनौघं स मुहुर्मुहुः ॥ १९२ ॥

वनं गन्तुं च विदुरो राज्ञा सह कृतक्षणः ।

सञ्जयश्च महामात्रः सूतो गावस्त्राणिस्तथा ॥ १९३ ॥

भीम०- यदा राज्यमिदं कुन्ति भोक्तव्यं पुत्रनिर्जितम् ।
 प्राप्तव्या राजधर्माश्च तदेयं ते कुतो मतिः ॥ २०७ ॥
 किं वयं कारिताः पूर्वं भवत्या पृथिवीक्षयम् ।
 कस्य हेतोः परित्यज्य वनं गन्तुमभीप्ससि ॥ २०८ ॥
 वनाच्चपि किमानीता भवत्या वालका वयम् ।
 प्रसीद मातर्मा गास्त्वं वनमद्य यशस्विनि ।
 ध्रियं यौधिष्ठिरीं मातर्मुद्दक्ष तावद्वलार्जिताम् ॥ २०९ ॥
 इति सा निश्चितैवाशु वनवासाय भाविनी ।
 लालप्यतां बहुविधं पुत्राणां नाकरोद्वचः ॥ २१० ॥
 सा पुनान् रुदतः सूर्यान् मुहुर्मुहुर्येक्षती ।
 जगामेव महाप्राज्ञा वनाय कृतनिश्चया ॥ २११ ॥
 अन्वयुः पाण्डवास्तांतु सभृत्यान्तःपुरास्तथा ।
 ततः प्रमृज्य साऽश्रूणि पुत्रान्वचनमब्रवीत् ॥ २१२ ॥

(अ. १७) एषमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।
 कृतमुद्धर्षणं पूर्वं मया घः सीदतां नृपाः ॥ २१३ ॥
 घृतापहतराज्यानां पतितानां सुखादपि ।
 क्षातिमिः परिभूतानां कृतमुद्धर्षणं मया ॥ २१४ ॥
 कथं पाण्डोर्न नश्येत सन्ततिः पुण्डर्यभा ।
 यशश्च यो न नश्येत इति चोद्धर्षणं कृतम् ॥ २१५ ॥
 शूयमिन्द्रसमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ।
 मा परेषां मुखप्रेक्षाः स्थेत्येवं तत्कृतं मया ॥ २१६ ॥
 भुक्तं राज्यफलं पुत्राः भर्तुर्मे विपुलं पुरा ।
 महादानानि दत्तानि पीतः सोमो यथात्रिधिः ॥ २१७ ॥
 नाहं राज्यफलं पुत्राः कामये पुत्रनिर्जितम् ।
 पतिलोकानहं पुण्यान्कामये तपसा विभो ॥ २१८ ॥
 श्वश्रूश्चशुरयोः कृत्वा शुश्रूषां वनवासिनो ।
 तपसा शोषयिष्यामि युधिष्ठिरं कलेवरम् ॥ २१९ ॥

नियतस्व कुरुश्रेष्ठ भीमसेनादिभिः सह ।
धर्मे ते धीयतां बुद्धिर्मनस्तु महदस्तु च ॥ २२० ॥

• पाण्डवानां हस्तिनापुरागमनम्

(अ. १८) कुन्त्यास्तु वचनं श्रुत्वा पाण्डवा राजसत्तम ।
अभिवाद्य न्यवर्तन्त पृथां तामनिवर्त्य वै ॥ २२१ ॥
उपावृत्तेषु पार्थेषु सर्वास्त्रैव बधूषु च ।
ययौ राजा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो धनं तदा ॥ २२२ ॥
पाण्डवाभ्यातिदीनास्ते दुःखशोकपरायणाः ।
यानैः स्त्रीसहिताः सर्वे पुरं प्रविचिश्रुस्तदा ॥ २२३ ॥
तद्दृष्टमनानन्दं गतोत्सयमियाभवत् ।
नगरं हस्तिनपुरं सखीवृद्धकुमारकम् ॥ २२४ ॥
सर्वे चासन्निकृताः पाण्डवा जातमन्ययः ।
कुन्त्या हीनाः सुदुःखार्ता यत्सा इव विनायुताः ॥ २२५ ॥
धृतराष्ट्रस्तु तेनाह्वा गत्वा सुमहदन्तरम् ।
ततो भागीरथीतीरे निवासमकरोत्प्रभुः ॥ २२६ ॥
स राजाऽग्रीन् पर्युपास्य ब्रुत्वा च विधिवत्तदा ।
सन्ध्यागतं सहस्रांशुमुपातिष्ठत भारत ॥ २२७ ॥
विदुरः सञ्जयश्चैव राज्ञः शय्यां कुशैस्ततः ।
चक्रतुः कुरुवीरस्य गान्धार्याश्चाविदूरतः ॥ २२८ ॥
गान्धार्याः सन्निकर्षे तु निपसाद कुजे सुखम् ।
युधिष्ठिरस्य जननी कुन्ती साधुवते स्थिता ॥ २२९ ॥
तेषां संश्रवणे चापि निपेदुर्विदुरादयः ॥ २३० ॥

(अ. १९) ततो भागीरथीजीरात्कुक्षेत्रं जगाम सः ।
सानुगो नृपतिर्बुद्धो नियतः संयतेन्द्रियः ॥ २३१ ॥

तत्राश्रमपदं धीमानभिगम्य स पार्थिव ।

आससादाथ राजर्षिं शतयूप मनीषिणम् ॥ २३२ ॥

स हि राजा महानासीत्केकयेषु परंतपः ।

(स्वपुत्र मनुजैश्वर्ये निवेद्य धनमाविशत् ॥ २३३ ॥

तेनासौ सहितो राजा ययौ व्यासाश्रमं प्रति ।

तत्रैनं विधिवद्राजा प्रत्यगृह्णात्कुरुद्वह ॥ २३४ ॥

स दीक्षां तत्र संप्राप्य राजा कौरवनन्दन ।

शतयूपाधमे तस्मिन्निवासमकरोत्तदा ॥ २३५ ॥

तस्मै सर्वं विधिं राज्ञे राजाऽऽचरयौ महामतिः ।

आरण्यकं महाराजं व्यासस्यानुमते तदा ॥ २३६ ॥

एष स तपसा राजन् घृतराष्ट्रो महामना ।

योजयामास चात्मानं ताश्चाप्यनुचरास्तदा ॥ २३७ ॥

तथैव देवी गान्धारी बल्कलाजिनधारिणी ।

कुन्त्या सह महाराजं समानव्रतधारिणी ॥ २३८ ॥

कर्मणा मनसा वाचा चक्षुषा चैव ते नृप ।

सन्नियम्येन्द्रियग्राममास्थिते परमं तपः ॥ २३९ ॥

त्वगस्थिभूतं परिशुष्कमासौ

जटाजिनीं बल्कलसंवृताङ्गम् ।

स पार्थिवस्तत्र तपश्चचार

महर्षिवत्तीर्णमपेतमोहम् ॥ २४० ॥

(अ २०) ततस्तत्र मुनिश्रेष्ठा राजानं द्रष्टुमभ्ययुः ।

नारदं पर्वतश्चैव देवलश्च महातपा ॥ २४१ ॥

द्वैपायनं सशिष्यश्च सिद्धाश्चान्ये मनीषिणः ।

तेषां कुन्ती महाराजं पूजां चक्रे यथाविधि ।

ते चापि तुतुषुस्तस्यास्तापसां परिचर्यया ॥ २४२ ॥

तत्र धर्म्या. कथास्तात चक्रुस्ते परमर्षयः ।
 रमयन्तो महात्मानं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ २४३ ॥
 यथान्तरे तु कस्मिंश्चिद्देवर्षिर्नारदस्ततः ।
 कथामिमामकथयत्सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ २४४ ॥

नारदः—यदृच्छया शक्रसद्वो गत्वा शक्रं शचीपतिम् ।
 दृष्टवानस्मि राजर्षे तत्र पाण्डुं नराधिपम् ॥ २४५ ॥
 तत्रैयं धृतराष्ट्रस्य कथा समभवन्नृप ।
 तपसो दुष्करस्यास्य यदयं तपते नृप. ॥ २४६ ॥
 तत्राहमिदमध्रौपं शक्रस्य वदत. स्वयम् ।
 धर्माणि त्रीणि शिष्टानि राज्ञोऽस्य परमायुष. ॥ २४७ ॥
 ततः कुयेरमघर्नं गान्धारीसहितो नृप ।
 प्रयाता धृतराष्ट्रोऽयं राजराजाभिसत्कृतः ॥ २४८ ॥
 इति ते तस्य तच्छ्रुत्वा देवर्षेर्मधुरं वचः ।
 सर्वे क्षुमनसः प्रीता धमूवुः स च पार्थिव ॥ २४९ ॥
 एवं कथामिरन्यास्य धृतराष्ट्रं मनीषिणः ।
 विप्रजग्मुर्मयाकामं ते सिद्धगतिमास्थिताः ॥ २५० ॥

(अ. ११) घनं गते कौरवेन्द्रे दुःखशोकसमन्विता ।
 धमूवुः पाण्डवा राजन्मातृशोकेन चान्विता ॥ २५१ ॥
 नैषा धमूव संप्रीतिस्तान्विचिन्तयतां तदा ।
 न राज्ये न च नारीषु न वैदाध्ययनेषु च ॥ २५२ ॥
 परं निर्वेदभगमंश्चिन्तयन्तो नराधिपम् ।
 तं च क्षातिवधं घोरं संस्मरन्त पुनः पुनः ॥ २५३ ॥
 वैराद्यास्तनयं दृष्ट्वा पितरं ते परीक्षितम् ।
 धारयन्ति स्म ते प्राणांस्तव पूर्वपितामहाः ॥ २५४ ॥

पाण्डवानां धृतराष्ट्राश्रमागमनम्

- (अ. २२) पयं ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा मातृनन्दनाः ।
 स्मरन्तो मातरं वीरा बभूवुर्भृशदुःखिताः ॥ २५५ ॥
 ये राजकार्येषु पुरा ध्यासक्ता नित्यशोऽभवन् ।
 ते राजकार्याणि तदा नाकार्षुः सर्वतः पुरे ॥ २५६ ॥

सहदेववचः श्रुत्वा द्रौपदी योषितां वय ।
 उवाच देवी राजानमभिपूज्यामिनन्ध च ॥ २६७ ॥
 कदा द्रक्ष्यामि तां देवीं यदि जीवति सा पृथा ।
 जीवन्त्या ह्यद्य मे प्रीतिर्भविष्यति जनाधिप ॥ २६८ ॥
 अग्रपादस्थितं चेमं विद्धि राजन्वधूजनम् ।
 काङ्क्षन्तं दर्शनं कुन्त्या गान्धार्याः श्वशुरस्य च ॥ २६९ ॥
 इत्युक्तः स नृपो देव्या द्रौपद्या भरतर्षभ ।
 सेनाध्यक्षान् समानाय्य सर्वानिदमुवाच ह ॥ २७० ॥
 निर्यातयत मे सेनां प्रभूतरथकुञ्जराम् ।
 द्रक्ष्यामि वनसंस्थं च धृतराष्ट्रं महीपतिम् ॥ २७१ ॥
 यश्च पौरजनः कश्चिद्दृष्टुमिच्छति पार्थिवम् ।
 अनावृतः सुविहितः स च यातु सुपक्षितः ॥ २७२ ॥
 प्रयाणं घुष्यतां चैव श्वोभूत इति मा चिरम् ।
 नित्यतां पथि चाप्यद्य वेद्मानी विविधानि च ॥ २७३ ॥
 एवमाहाप्य राजा स भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।
 श्वोभूते निर्ययौ राजन् सखीवृद्धपुरःसरः ॥ २७४ ॥
 (अ. ११) नदीतीरेषु रम्येषु सरःसु च विशां पते ।
 वासान् कृत्वा क्रमेणाय जग्मुस्ते कुरुपुङ्गवाः ॥ २७५ ॥
 युयुत्सुश्च महातेजा धौम्यश्चैव पुरोहितः ।
 युधिष्ठिरस्य वचनात्पुरुर्गुतिं प्रचक्रतुः ॥ २७६ ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा कुरुक्षेत्रमवातरत् ।
 क्रमेणोत्तीर्थं यमुनां नदीं परमपाविनीम् ॥ २७७ ॥
 स ददर्शाश्रमं दूराद्राजर्षेस्तस्य धीमतः ।
 शतयूपस्य कौरव्य धृतराष्ट्रस्य चैव ह ॥ २७८ ॥
 ततः प्रमुदितः सर्वो जनस्तद्वनमञ्जसा ।
 विवेश सुमहानादैरापूर्य भरतर्षभ ॥ २७९ ॥

पाण्डवानां धृतराष्ट्राश्रमागमनम्

- (अ. २२) एवं ते पुरुषव्याघ्रा पाण्डवा मातृनन्दना ।
 स्मरन्तो मातरं वीरा बभूवुर्भृशदु खिता ॥ २५५ ॥
 ये राजकार्येषु पुरा व्यासका नित्यशोऽभवन् ।
 ते राजकार्याणि तदा नाकार्षु सर्वत पुरे ॥ २५६ ॥
 प्रविष्टा इव शोकेन नाभ्यनन्दन्त किञ्चन ।
 संभाष्यमाणा अपि ते न किञ्चित्प्रत्यपूजयन् ॥ २५७ ॥
 ते स्म वीरा दुराधर्पा गाभीर्षे सागरोपमा ।
 शोकोपहतचिह्नाना नष्टसन्ना इवाभवन् ॥ २५८ ॥
 अचिन्तयंश्च जननीं ततस्ते पाण्डुनन्दना ।
 कथं नु वृद्धमिथुनं बहत्पतिकृशा पृथा ॥ २५९ ॥
 कथं च स महीपालो हतपुत्रो निराश्रय ।
 पत्न्या सह वसत्येको वने श्वापदसेविते ॥ २६० ॥
 सा च देवी महाभागा गान्धारी हतवान्धवा ।
 पतिमन्ध कथं वृद्धमन्वेति विजने वने ॥ २६१ ॥
 एवं तेषा कथयतामौत्सुक्यमभवत्तदा ।
 गमने चाभवद्वुद्धिर्धृतराष्ट्रदिदक्षया ॥ २६२ ॥
 सहदेवस्तु राजानं प्रणिपत्येदमब्रवीत् ।
 महो मे भवतो दृष्ट हृदय गमनं प्रति ॥ २६३ ॥
 न हि त्वा गौरवेणाहमशकं वक्तुमश्रुता ।
 गमनं प्रति राजेन्द्र तदिदं समुपस्थितम् ॥ २६४ ॥
 प्रासादहर्म्यसंवृद्धामत्यन्तसुखभागिनीम् ।
 कदा नु जननीं श्रान्ता द्रक्ष्यामि भृशदु खिताम् ॥ २६५ ॥
 अनित्या खलु मर्त्याना गतयो भरतर्यभ ।
 कुन्ती राजसुता यत्र वसत्यसुखिता वने ॥ २६६ ॥

सहदेववचः श्रुत्वा द्रौपदी योषितां वरा ।
 उवाच देवा राजानमभिपूज्यामिनन्द्य च ॥ २६७ ॥
 कदा द्रक्ष्यामि तां देवीं यदि जीवति सा पृथा ।
 जीवन्त्या ह्यद्य मे प्रीतिर्भविष्यति जनाधिप ॥ २६८ ॥
 अग्रपादस्थितं चेमं विद्धि राजन्वधूजनम् ।
 काङ्क्षन्तं दर्शनं कुन्त्या गान्धार्याः श्वशुरस्य च ॥ २६९ ॥
 इत्युक्तः स नृपो देव्या द्रौपद्या भरतर्षभ ।
 सेनाध्यक्षान् समानाय्य सर्वानिदमुवाच ह ॥ २७० ॥
 निर्यातयत मे सेनां प्रभूतरथकुञ्जराम् ।
 द्रक्ष्यामि घनसंस्थं च धृतराष्ट्रं महीपतिम् ॥ २७१ ॥
 यश्च पौरजनः कश्चिद्दृष्टुमिच्छति पार्यिधम् ।
 अनावृतः सुविहितः स च यातु सुरक्षितः ॥ २७२ ॥
 प्रयाणं घुष्यतां चैव श्वोभूत इति मा चिरम् ।
 न्रियतां पथि चाप्यद्य वेदमानि विविधानि च ॥ २७३ ॥
 पथमाहाय्य राजा स भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।
 श्वोभूते निर्ययौ राजन् सखीवृद्धपुरःसरः ॥ २७४ ॥
 (अ. ११) नदीतीरेषु रथ्येषु सरःसु च विशां पते ।
 वासान् कृत्वा क्रमेणाय जग्मुस्ते कुरुपुङ्गवाः ॥ २७५ ॥
 युयुत्सुश्च महातेजा धौम्यश्चैव पुरोहितः ।
 युधिष्ठिरस्य वचनात्पुण्ड्रिणिं प्रचक्रतुः ॥ २७६ ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा कुरुक्षेत्रमवातरत् ।
 क्रमेणोत्तीर्य यमुनां नदीं परमपाविनीम् ॥ २७७ ॥
 स ददर्शाश्रमं दूराद्राजपेस्तस्य धीमतः ।
 शतयूपस्य कौरव्य धृतराष्ट्रस्य चैव ह ॥ २७८ ॥
 ततः प्रमुदितः सर्वो जनस्तद्वनमञ्जसा ।
 विवेश सुमहानादैरापूर्य भरतर्षभ ॥ २७९ ॥

(अ. २४) ततस्ते पाण्डवा दूरादवतीर्य पदातयः ।

अभिजग्मुर्नरपतेराश्रमं विनयानताः ॥ २८० ॥

स च योधजनः सर्वो ये च राष्ट्रनिवासिनः ।

स्त्रियश्च कुरुमुख्यानां पद्भिरेवान्वयुस्तदा ॥ २८१ ॥

आश्रमं ते ततो जग्मुर्यत्राष्टस्य पाण्डवाः ।

शून्यं मृगगणाकीर्णं कदलीवनशोभितम् ॥ २८२ ॥

ततस्तत्र समाजग्मुस्तापसा नियतव्रताः ।

पाण्डवानागतान् ब्रह्म कौतूहलसमन्विताः ॥ २८३ ॥

तानपृच्छस्ततो राजा कासौ कौरववंशभृत् ।

पिता ज्येष्ठो गतोऽस्माकमिति वाष्पपरिप्लुतः ॥ २८४ ॥

से तमूचुस्ततो धाक्यं यमुनामवगादितुम् ।

पुष्पाणामुदकुम्भस्य चार्धे गत इति प्रभो ॥ २८५ ॥

तैराख्यातेन मार्गेण ततस्ते जग्मुरक्षसा ।

वृद्धशुक्राविदूरे तान्सर्वानथ पदातयः ॥ २८६ ॥

ततस्ते सत्वरा जग्मुः पितुर्दर्शनकाङ्क्षिणः ।

सहदेवस्तु वेगेन प्राधावद्यत्र सा पृथा ॥ २८७ ॥

सुस्यरं रुरुदे धीमान्मातुः पादाबुपस्पृशन् ।

सा च वाष्पाकुलमुखी ददर्श दयितं सुतम् ॥ २८८ ॥

बाहुभ्यां संपरिष्वज्य समुद्राम्य च पुत्रकम् ।

गान्धार्याः कथयामास सहदेवमुपस्थितम् ॥ २८९ ॥

अनन्तरं च राजान भीमसेनमथार्जुनम् ।

नकुलं च पृथा दृष्ट्वा त्वरमाणोपचक्रमे ॥ २९० ॥

सा ह्यग्रे गच्छति तयोर्दम्पत्योर्हृतपुत्रयोः ।

कर्षन्ती तौ ततस्ते तां दृष्ट्वा संन्यपतन्भुवि ॥ २९१ ॥

राजा तान्स्वययोगेन स्पर्शेन च महामनाः ।
 प्रत्यभिधाय मेधावी समाश्वासयत प्रभुः ॥ २९२ ॥
 ततस्ते पाप्मुत्सृज्य गान्धारीसहितं नृपम् ।
 उपतस्थुर्महात्मानो मातरं च यथाविधि ॥ २९३ ॥
 सर्वेषां तोयकलशान् जगृहुस्ते स्वयं तदा ।
 पाण्डवा लब्धसंज्ञास्ते मात्रा चाश्वासिताः पुनः ॥ २९४ ॥
 तथा नार्यो नृसिंहानां सोऽथरोधजनस्तदा ।
 पौरजानपदाश्चैव ददृशुस्तं जनाधिपम् ॥ २९५ ॥
 निवेदयामास तदा जनं तन्नामगोत्रतः ।
 युधिष्ठिरो नरपतिः स चैनं प्रत्यपूजयत् ॥ २९६ ॥
 स तैः परिष्कृतो मेने हर्षपाप्माविलेक्षणः ।
 राजाऽऽत्मानं गृहगतं पुरेव गजसाहस्ये ॥ २९७ ॥
 अभिवादितो बभूविश्च कृष्णाद्यामिः स पार्थिवः ।
 गान्धार्या सहितो धीमान् कुन्त्या च प्रत्यनन्दत ॥ २९८ ॥
 ततश्चाश्रममागच्छत्सिद्धचारणसेवितम् ।
 दिदृक्षुमिः समाकीर्णं नभस्तारागणैरिव ॥ २९९ ॥

(अ. १५) स तैः सह नख्याग्रैर्भ्रातृभिर्मरुतैर्मम ।
 राजा रुचिरपद्माक्षैरासाञ्चके तदाश्रमे ॥ ३०० ॥
 तापसैश्च महामागैर्नानादेशसमागतैः ।
 ब्रह्मं कुरुषतेः पुत्रान् पाण्डवान्पृथुवश्वसः ॥ ३०१ ॥
 तेऽधुवन् क्षातुमिच्छामः कतमोऽत्र युधिष्ठिरः ।
 भीमार्जुनौ यमौ चैव द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ३०२ ॥
 तानाचख्यौ तदा सूतः सर्वस्तानभिनामतः ।
 स द्वयो द्रौपदीं चैव सर्वाश्चान्याः कुरुस्त्रियः ॥ ३०३ ॥

विदुरनिर्याणम्

(अ २६) युधिष्ठिर महाबाहो कञ्चित्त्वं कुशली ह्यसि ।

धृत्०- सहितो भ्रातृभिः सर्वै पौरजानपदैस्तथा ॥ ३०४ ॥

कञ्चिद्वर्तसि पौराणीं वृत्तिं राजर्षिसेविताम् ॥

कञ्चिन्न्यायाननुच्छिद्य कोशस्तेऽभिप्रपूर्यते ॥ ३०५ ॥

कञ्चित्स्त्रीयालवृद्धं ते न शोचति न याचते ।

जामय. पूजिता. कञ्चित्तव गेहे नरर्षभ ॥ ३०६ ॥

कञ्चिद्राजर्षिवशोऽयं त्यामासाद्य महीपतिम् ।

यथोचितं महाराज यशसा नावसीदति ॥ ३०७ ॥

इत्येवंधादिन तं स न्यायवित् प्रत्यभाषत ।

कुशलप्रश्नसयुक्तं कुशलो वाक्यकर्मणि ॥ ३०८ ॥

युधि०- कञ्चिते घर्षते राजस्तपो दमशमस्य ते ॥ ३०९ ॥

अपि मे जननी चेयं शुश्रूषुर्विगतकृमा ।

अथास्या. सफलो राजन् धनयासो भविष्यति ॥ ३१० ॥

इयं च माता ज्येष्ठा मे शीतधाताध्यकारिता ।

घोरेण तपसा युक्ता देवी कञ्चिन्न शोचति ॥ ३११ ॥

ए. चासौ विदुरो राजश्रेष्ठं पश्यामहे वयम् ।

सञ्जय. कुशली धार्य कञ्चिन्नु तपसि स्थिरः ॥ ३१२ ॥

इत्युक्त. प्रत्युवाचेदं धृतराष्ट्रो जनाधिपम् ॥ ३१३ ॥

तमन्यधावधृषतिरेक ण्य युधिष्ठिरः ।

प्रविशन्तं घनं घोरं लक्ष्यालक्ष्यं क्वचित् क्वचित् ॥ ३१७ ॥

भो भो विदुर राजाऽहं दयितस्ते युधिष्ठिरः ।

इति वृषन्नरपतिस्तं यत्नादभ्यधावत ॥ ३१८ ॥

ततो विविक्त एकान्ते तस्यौ बुद्धिमतां वरः ।

विदुरो वृक्षमाधित्य कञ्चित्तत्र वनान्तरे ॥ ३१९ ॥

तं राजा क्षीणभूयिष्ठमारतीमात्रमूचितम् ।

अभिजहो महाबुद्धिं महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ॥ ३२० ॥

युधिष्ठिरोऽहमस्मीति वाक्यमुक्त्वाऽग्रतः स्थितः ।

विदुरसा श्रवे राजा तत्र प्रत्यभ्यपूजयत् ॥ ३२१ ॥

ततः सोऽनिमिषो भूत्वा राजानं तमुद्वैक्षत ।

संयोज्य विदुरस्तस्मिन् दृष्टिं दृष्ट्वा समाहितः ॥ ३२२ ॥

त्रिनेश विदुरो धीमान् गात्रेर्गात्राणि चैव ह ।

प्राणान्प्राणेषु च दधदिन्द्रियाणीन्द्रियेषु च ॥ ३२३ ॥

स योगप्रलमास्थाय त्रिनेश नृपतेस्तनुम् ।

विदुरो धर्मराजस्य तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ३२४ ॥

विदुरस्य शरीरं तु तथैव स्तब्धलोचनम् ।

वृक्षाधितं तदा राजा ददर्श गतचेतनम् ॥ ३२५ ॥

बलवन्तं तथाऽऽत्मानं मेने बहुगुणं तदा ।

धर्मराजो महातेजास्तच्च सस्मार पाण्डवः ॥ ३२६ ॥

पौराणमात्मनः सर्वं विद्यावान् स विशां पते ।

योगधर्मं महातेजा व्यासेन कथितं यथा ॥ ३२७ ॥

धर्मराजश्च तत्रैव सञ्चस्कारयिषुस्तदा ।

दग्धुकामोऽभवद्विद्वानथ वागभ्यभाषत ॥ ३२८ ॥

भो भो राजन् दग्धव्यमेतद्विदुरसंग्रहम् ।

कलेवरमिहैवं ते धर्मं एव सनातनः ॥ ३२९ ॥

विदुरनिर्याणम्

(अ २६) युधिष्ठिर महाबाहो कच्चिच्च कुशली ह्यसि ।

धृत०- सहितो भ्रातृभिः सर्वे पौरजानपदैस्तथा ॥ ३०४ ॥

कच्चिद्वर्तसि पौराणीं वृत्तिं राजर्षिसेविताम् ॥

कच्चिन्न्यायाननुच्छिद्य कोशस्तेऽभिप्रपूर्यते ॥ ३०५ ॥

कच्चित्स्त्रीयालवृद्ध ते न शोचति न याचते ।

जामयः पूजिता कच्चित्तव रोहे नरर्षभ ॥ ३०६ ॥

कच्चिद्राजपिंशोऽयं त्यामासाद्य महीपतिम् ।

यथोचितं महाराज यशसा नावसीदति ॥ ३०७ ॥

इत्येवंवादिनं तं स न्यायवित् प्रत्यभाषत ।

कुशलप्रश्नसयुक्तं कुशलो वाक्यकर्मणि ॥ ३०८ ॥

युधि०- कच्चिते वर्धते राजस्तपो दमशमश्च ते ॥ ३०९ ॥

अपि मे जननी चेयं शुभ्रपुर्विगतकृमा ।

अथास्या सफलो राजन् यनधासो भविष्यति ॥ ३१० ॥

इयं च माता ज्येष्ठा मे शीतवाताप्यकार्शिता ।

घोरेण तपसा युक्ता देवी कच्चिन्न शोचति ॥ ३११ ॥

क चासौ विदुरो राजश्रेष्ठं पद्यामहे वयम् ।

सञ्जयः कुशली चायं कच्चिन्नु तपसि स्थिरः ॥ ३१२ ॥

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं धृतराष्ट्रो जनाधिपम् ॥ ३१३ ॥

धृत०- कुशली विदुरः पुत्र तपो घोरं समाश्रितः ।

वायुमक्षो निरुद्धार वृशो धमनिसन्ततः ।

अदाचिद्वदयते विप्रैः शून्येऽस्मिन् कानने कचित् ॥ ३१४ ॥

इत्येवं भुवतस्तस्य जटी धीरामुखः वृशः ।

दिग्यासा मलदिग्धाहो वनरेणुसमुक्षितः ॥ ३१५ ॥

दूरादालक्षितः क्षत्ता तत्राप्यातो महीपतेः ।

नियतमानः सहसा राजन् दृष्ट्वाऽऽध्रमं प्रति ॥ ३१६ ॥

तमन्वधावन्नृपतिरेक एव युधिष्ठिरः ।
 प्रविशन्तं चनं घोरं लक्ष्यालक्ष्यं क्वचित् क्वचित् ॥ ३१७ ॥
 भो भो विदुर राजाऽहं दयितस्ते युधिष्ठिरः ।
 इति श्रुत्वरपतिस्तं यत्नादभ्यधावत् ॥ ३१८ ॥
 ततो विविक एकान्ते तस्थौ बुद्धिमतां वरः ।
 विदुरो वृक्षमाश्रित्य कञ्चित्तत्र यनान्तरे ॥ ३१९ ॥
 तं राजा क्षीणभूयिष्ठमाकृतीमात्रसूचितम् ।
 अभिजग्ने महाबुद्धिं महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ॥ ३२० ॥
 युधिष्ठिरोऽहमस्मीति चाप्यमुकन्याऽग्रतः स्थितः ।
 विदुरस्य श्रवे राजा तं च प्रत्यभ्यपूजयत् ॥ ३२१ ॥
 ततः सोऽनिमिषो भूत्वा राजानं तमुदैक्षत ।
 संयोज्य विदुरस्तस्मिन् दृष्टिं दृष्ट्वा समाहितः ॥ ३२२ ॥
 विवेश विदुरो धीमान् गात्रैर्गात्राणि चैव ह ।
 प्राणान्प्राणेषु च दधदिन्द्रियाणीन्द्रियेषु च ॥ ३२३ ॥
 स योगबलमास्थाय विवेश नृपतेस्तनुम् ।
 विदुरो धर्मराजस्य तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ३२४ ॥
 विदुरस्य शरीरं तु तथैव स्तब्धलोचनम् ।
 वृक्षाश्रितं तदा राजा ददर्श गतचेतनम् ॥ ३२५ ॥
 पलयन्तं तथाऽऽत्मानं मेने यद्गुणं तदा ।
 धर्मराजो महातेजास्तथ सस्मार पाण्डवः ॥ ३२६ ॥
 पौराणमात्मनः सर्वं विद्यावान् स विद्यां पते ।
 योगधर्मं महातेजा व्यासेन कथितं यथा ॥ ३२७ ॥
 धर्मराजश्च तत्रैव सञ्चस्कारयिषुस्तदा ।
 दग्धुकामोऽभवद्विद्वानथ वागभ्यभाषत ॥ ३२८ ॥
 भो भो राजन्न दग्धव्यमेतद्विदुरसंप्रकम् ।
 फलेयरमिहेवं ते धर्म एव सनातनः ॥ ३२९ ॥

लोकाः सान्तानिका नाम भविष्यन्त्यस्य भारत ।
 यतिधर्ममवाप्तोऽसौ नैव शोच्यः परन्तप ॥ ३३० ॥
 इत्युक्तो धर्मराज स विनिवृत्य ततः पुनः ।
 राज्ञो वैचित्रवीर्यस्य तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ ३३१ ॥
 ततः स राजा द्युतिमान् स च सर्वो जनस्तदा ।
 भीमसेनाद्यश्चैव परं विस्मयमागताः ॥ ३३२ ॥
 तच्छ्रुत्वा प्रीतिमान् राजा भूत्वा धर्मजमब्रवीत् ।
 आपो, मूलं, फलं चैव ममेदं प्रतिगृह्यताम् ॥ ३३३ ॥
 यदर्थो हि नरो राजंस्तदर्थोऽस्यातिथिः स्मृतः ।
 इत्युक्तः स तथेत्येव प्राह धर्मात्मजो नृपम् ।
 फलं मूलं च धुमुजे राजा दत्तं सद्दानुजः ॥ ३३४ ॥
 ततस्ते वृक्षमूलेषु कृतार्थासपरिग्रहाः ।
 तां रात्रिमवसन्सर्वे फलमूलजलाशनाः ॥ ३३५ ॥

धृतराष्ट्राश्रमे व्यासगमनम्

(अ. २७) ततस्तु राजश्रेतेषामाश्रमे पुण्यकर्मणाम् ।
 शिवा नक्षत्रसंपन्ना सा व्यतीपाय शर्वरी ॥ ३३६ ॥
 ततस्तत्र कथाश्वासंस्तेषां धर्मार्थलक्षणाः ।
 विचित्रपदसञ्ज्ञाया नानाश्रुतिभिरन्विता ॥ ३३७ ॥
 पाण्डवास्त्वभितो मातुर्धरण्या सुपुपुस्तदा ।
 उत्सृज्य तु महार्हाणि शयनानि नराधिप ॥ ३३८ ॥
 यदाहारोऽभवद्राजा धृतराष्ट्रो महामनाः ।
 तदाहाय नृवीर्यस्ते न्यवसंस्तां निशा तदा ॥ ३३९ ॥
 व्यतीपाया ॥ शर्वर्या कृतपौर्वाहिकप्रियः ।
 भ्रातृभिः सहितो राजा ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ ३४० ॥
 सान्तं पुरपरीवारं सभृत्यः सपुरोहितः ।
 यथासुखं यथोद्देशं धृतराष्ट्रम्यनुक्षया ॥ ३४१ ॥

ददर्श तत्र वेदीश्च संप्रज्वलितपावका ।
 कृताभिषेकैर्मुनिभिर्हुताग्निमिरुपस्थिताः ॥ ३४२ ॥
 ततः स राजा प्रददौ तापसार्यमुपाहतान् ।
 कलशान्काञ्चनान् राजंस्तथैवौदुम्बरानपि ॥ ३४३ ॥
 अजिनानि प्रवेणीश्च सुक्लृप्तं च महीपतिः ।
 कमण्डलूंश्च स्थालीश्च पिठराणि च भारत ॥ ३४४ ॥
 भाजनानि च लौहानि पात्रीश्च विविधा नृप ।
 यद्यदिच्छति यावद्य यच्चान्यदपि भाजनम् ॥ ३४५ ॥
 एषं स राजा धर्मात्मा परीत्याश्रममण्डलम् ।
 वसु विद्याण्य तत्सर्वं पुनरायान्महीपतिः ॥ ३४६ ॥
 दृताह्निकं च राजानं धृतपाश्रूं महीपतिम् ।
 ददर्शासीनमव्यग्रं गान्धारीसहितं तदा ॥ ३४७ ॥
 मातरं चाधिदूरस्थां शिष्यवत्प्रणतां स्थिताम् ।
 कुन्तीं ददर्श धर्मात्मा शिष्टाचारसमन्विताम् ॥ ३४८ ॥
 स तमम्यर्च्य राजानं नाम संध्रान्य चात्मनः ।
 निरीदेत्यभ्यनुज्ञातो वृक्ष्यामुपविवेश ह ॥ ३४९ ॥
 भीमसेनादयश्चैव पाण्डवा भरतर्षभ ।
 अभिवाद्योपसङ्गमूह्य निपेदुः पार्थिवाज्ञया ॥ ३५० ॥
 स तैः परिवृतो राजा शुश्रुमेऽतीव कौरव ।
 निभ्रद्ग्राह्णीं श्रियं दीतां देवैरिव बृहस्पतिः ॥ ३५१ ॥
 तथा तेषूपचिप्रेषु समाजग्मुर्महर्षयः ।
 शतयूपप्रभृतयः कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ ३५२ ॥
 व्यासश्च भगवान्यप्रो देवर्षिगणसेवितः ।
 वृतः शिष्यैर्महातेजा दर्शयामास पार्थिवम् ॥ ३५३ ॥
 वरं तु विप्रं कौश्यं कृष्णाजिनकुशोत्तरम् ।
 प्रतिपदे तदा व्यासस्तदर्थमुपकल्पितम् ॥ ३५४ ॥

ते च सर्वे द्विजश्रेष्ठा विद्वद्वेषु समन्ततः ।
द्वैपायनाभ्यनुज्ञाता निपेदुर्विपुलौजसः ॥ ३५१ ॥

व्यासकृपया युद्धहतानां दर्शनम्

- (अ. १८) ततः समुपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
(अ. २९) पुत्रशोकसमाविष्टा गान्धारी त्विदमब्रवीत् ।
श्वशुरं यद्धनयना देवी प्राञ्जलिरुत्थिता ॥ ३५६ ॥
गान्धा०—योद्धशेमानि वरगणि गतानि मुनिपुङ्गव ।
अस्य राज्ञो हतान्पुत्रान् शोचतो न शमो विभो ॥ ३५७ ॥
पुत्रशोकसमाविष्टो निःश्वसन् ह्येव भूमिष ।
न शेते वसती सर्वा धृतराष्ट्रो महामुने ॥ ३५८ ॥
लोकान्तन्यान्समर्थोऽसि स्रष्टुं सर्वास्तपोजलात् ।
किमु लोकान्तरगतान् राज्ञो दर्शयितुं सुतान् ॥ ३५९ ॥
तव प्रसादान्नृगवन् विशोकोऽयं महीपतिः ।
यथा स्याद्भविता चाहं कुन्ती चैवं बधूस्तव ॥ ३६० ॥
(अ. ३१) भद्रे द्रक्ष्यसि गान्धारि पुत्रान् भ्रातृन्सखींस्तथा ।
व्यास०—वधूश्च पतिभिः सार्धं निशि सुतोत्थिता इव ॥ ३६१ ॥
सर्वे भवन्तो गच्छन्तु नदीं भागीरथीं प्रति ।
तत्र द्रक्ष्यथ तान्सर्वान् ये हताऽस्मिन् रणाजिरे ॥ ३६२ ॥
इति व्यासस्य वचनं श्रुत्वा सर्वो जनस्तदा ।
महता सिद्धनादेन गङ्गाममिमुखो ययौ ॥ ३६३ ॥
अथ पुण्यं गिरिवरमस्तमभ्यगमद्रविः ।
ततः कृतामिपेकास्ते नैशं कर्म समाचरन् ॥ ३६४ ॥
(अ. ३२) ततो निद्रायां प्राप्तायां कृतसायाद्विक्रिया ।
व्यासमभ्यगमन्सर्वे ये तत्रासन्समागताः ३६५ ॥
ततो व्यासो महातेजाः पुण्यं भागीरथीजलम् ।
अपगात्प्राजुहावाय सर्वान् लोकान् महामुनिः ॥ ३६६ ॥

ततः सुतुमुलः शब्दो जलान्ते जनमेजय ।
 प्रादुरासीद्यथापूर्वं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ३६७ ॥
 ततस्ते पार्यिधाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरोगमाः ।
 ससैन्याः सलिलात्तस्मात्समुत्तस्थुः सहस्रशः ॥ ३६८ ॥
 यस्य वीरस्य यो वेषो यो घञो यच्च वाहनम् ।
 तेन तेन व्यदृश्यन्त समुपेता नराधिपाः ॥ ३६९ ॥
 धृतराष्ट्रस्य च तदा दिव्यं चक्षुर्नराधिप ।
 मुनि सत्ययतीपुनः प्रीतः प्रादात्तपोजलात् ॥ ३७० ॥
 तदद्भुतमचिन्त्यं च सुमहद्भोमहर्षणम् ।
 विस्मित स जनः सर्वो ददर्शानिमिपेक्षणः ॥ ३७१ ॥
 तदुत्सयमहोदय दृष्टनारीनराकुलम् ।
 आश्चर्यभूतं दृष्टो चित्रं पटगतं यथा ॥ ३७२ ॥
 धृतराष्ट्रस्तु तान् सर्वान् पश्यन्दिव्येन चक्षुषा ।
 मुमुवे भरतश्रेष्ठ प्रसादात्तस्य वे मुनेः ॥ ३७३ ॥

स्त्रीणां स्वस्वपतिलोकागमनम्, जनमेजयस्य स्वपितृदर्शनम्

(अ १३) ततस्ते पुरपश्रेष्ठाः समाजग्मुः परस्परम् ।
 विगतक्रोधमात्सर्याः सर्वे विगतकल्मषा ॥ ३७४ ॥
 पाण्डवास्तु महेष्वासं कर्णं सौमद्रमेव च ।
 संप्रहर्षात्समाजग्मुर्द्रोणपदेयांश्च सर्वशः ॥ ३७५ ॥
 एव समागता सर्वे गुरुभिर्वान्धवैः सह ।
 पुत्रैश्च पुरपय्यात्राः कुरुवोऽन्ये च पार्थिवाः ॥ ३७६ ॥
 एका रात्रिं त्रिदिव्येव ते वीरास्ताश्च योषितः ।
 आमन्यान्योन्यमाश्लिष्य ततो जग्मुर्यथागतम् ॥ ३७७ ॥
 गतेषु तेषु सर्वेषु सलिलस्थो महामुनिः ।
 धर्मशीलो महातेजा कुरुणां हितवृत्तया ।
 ततः प्रोवाच ताः सर्वाः क्षत्रिया निहतेश्वराः ॥ ३७८ ॥

या याः पतिकृतान् लोकानिच्छन्ति परमस्त्रियः ।
ता जाह्नवीजलं क्षिप्रमवगाहन्त्यतन्द्रिताः ॥ ३७९ ॥

ततस्तस्य वचः श्रुत्वा श्रद्धघाना वराङ्गनाः ।
श्वशुरं समनुज्ञाप्य विविशुर्जाह्नवीजलम् ॥ ३८० ॥

विमुक्ता मानुषैर्देहेस्ततस्ता भर्तृभिः सह ।
समाजग्मुस्तदा साध्यः सर्वा एव विशां पते ॥ ३८१ ॥

(अ. ३५) ममापि धरदो व्यासो दर्शयेत्पितरं यदि ।
जनमे०—तद्रूपवेपथयसं श्रद्धयां सर्वमेव ते ॥ ३८२ ॥

सौति०—इत्युक्तवचने तस्मिन्नुपे व्यासः प्रतापवान् ।
प्रसादमकरोद्धीमानानयच्च परीक्षितम् ॥ ३८३ ॥

ततस्तद्रूपवयसमागतं नृपतिं दिव ।
भीमन्तं पितरं राजा ददर्श जनमेजयः ॥ ३८४ ॥
ततः सोऽघभृथे राजा मुदितो जनमेजयः ।
पितरं ज्ञापयामास स्थयं सक्रौ च पार्थिवः ॥ ३८५ ॥
पप्रच्छ तन्मृषिं चापि वैशम्पायनमच्युतम् ।
कथावशेषं धर्मज्ञो वनवासस्य सत्तम ॥ ३८६ ॥

मासवासानन्तरं पाण्डवानां प्रत्यागमनम्

(अ. ३६) दृष्ट्वा पुत्रांस्तथा पौत्रान् सानुबन्धान् जनाधिपः ।
जनमे०—घृतराष्ट्रः किमकरोद्राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ ३८७ ॥

वैश०—तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं पुत्राणां दर्शनं नृप ।
चीतशोकः स राजर्षिः पुनराश्रममागमत् ॥ ३८८ ॥

पाण्डवास्तु महात्मानो लघुभूयिष्ठसैनिकाः ।
पुनर्जग्मुर्महात्मानं सदाशस्तं महीपतिम् ॥ ३८९ ॥

तमाश्रमपदं धीमान् ब्रह्मर्षिलोकपूजितः ।
 मुनिः सत्यवतीपुत्रो धृतराष्ट्रमभाषत ॥ ३९० ॥
 धृतराष्ट्र महाबाहो शृणु कौरवनन्दन ।
 युधिष्ठिरः स्वयं धीमान् भवन्तमनुरुध्यते ।
 सहितो भ्रातृभिः सर्वैः सदार ससुहृज्जनः ॥ ३९१ ॥
 विसर्जयेनं यात्वेप स्वराज्यमनुशासताम् ।
 मासः समधिकस्तेषामतीतो वसतां वने ॥ ३९२ ॥
 एतद्धि नित्यं यत्नेन पदं रक्ष्यं नराधिप ।
 बहुप्रत्यर्थिकं ह्येतद्राज्यं नाम कुरुद्वह ॥ ३९३ ॥
 इत्युक्तः कौरवो राजा व्यासेनातुलतेजसा ।
 युधिष्ठिरमथाहूय वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ३९४ ॥
 अजातशत्रो भद्रं ते शृणु मे भ्रातृभिः सह ।
 त्वत्प्रसादान्महीपाल शोको नास्मान्प्रबाधते ॥ ३९५ ॥
 प्राप्तं पुत्रफलं त्वत्तः प्रीतिर्मे परमा त्वयि ।
 न मे मन्युर्महाबाहो गम्यतां पुत्र मा चिरम् ॥ ३९६ ॥
 भवन्तं चेह संप्रेक्ष्य तपो मे परिहीयते ।
 तपोयुक्तं शरीरं च त्वां दृष्ट्वा धारितं पुनः ॥ ३९७ ॥
 मातरौ ते तथैवेमे शीर्णपर्णकृताशने ।
 मम तुल्यमते पुत्र न चिरं वर्तयिष्यतः ॥ ३९८ ॥
 प्रयोजनं च निर्वृत्तं जीवितस्य ममानघ ।
 उग्रं तपः समास्थास्ये त्वमनुशातुमर्हसि ॥ ३९९ ॥
 ते मात्रा समनुज्ञाता राज्ञा च कुरुपुङ्गवाः ।
 गान्धार्या चाभ्यनुज्ञाताः कृतपादाभिवादनः ॥ ४०० ॥
 जनन्या समुपावाताः परिष्वकाश्च ते नृपम् ।
 चक्रुः प्रदक्षिणं सर्वे वत्सा इव निवारणे ॥ ४०१ ॥

पुन पुनर्निरीक्षन्त प्रचक्रुस्ते प्रदक्षिणम् ।
 द्रौपदीप्रमुखाश्चैव सर्वा कौरव्योपितः ॥ ४०२ ॥
 न्यायतः श्वशुरे वृत्तिं प्रयुज्य प्रययुस्ततः ।
 श्वधूम्यां समनुज्ञाता परिष्वज्याभिनन्दिताः ॥ ४०३ ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा सदार सहसैनिकः ।
 नगरं हास्तिनपुरं पुनरायात्सयान्ध्रः ॥ ४०४ ॥

दावाग्निना धृतराष्ट्रादीनां दादः, सञ्जयस्य हिमालयप्रवेशः

(अ. ३७) द्विपर्योपनिवृत्तेषु पाण्डवेषु यहच्छया ।
 वैवर्पिर्नारदो राजभ्राजगाम युधिष्ठिरम् ॥ ४०५ ॥
 तमभ्यर्च्य महाबाहु कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 आसीनं परिविश्वस्तं प्रोवाच यदतां वरः ॥ ४०६ ॥
 वदन्ति पुरुषा मेऽद्य गङ्गातीरनिवासिनः ।
 धृतराष्ट्रं महात्मानमास्थितं परमं तपः ॥ ४०७ ॥
 अपि दृष्टस्त्वया तत्र कुशली स कुरुद्वह ।
 गान्धारी च पृथा चैव सूतपुत्रश्च सञ्जयः ॥ ४०८ ॥

नारद०—वनवासनिवृत्तेषु भवत्सु कुरुनन्दन ।
 कुहक्षेत्रात्पिता तुभ्यं गङ्गाद्वारं ययौ नृप ॥ ४०९ ॥
 गान्धार्या सहितो धीमान् वध्वा कुन्त्या समन्वितः ।
 सञ्जयेन च सूतेन साग्निहोत्रः सयाजकः ॥ ४१० ॥
 भातस्थे स तपस्तीव्रं पिता तव तपोधनः ॥ ४११ ॥
 ततः कदाचिद्गङ्गायाः कच्छे स नृपसत्तमः ।
 गङ्गायामाप्लुतो धीमानाश्रमाभिमुखोऽभवत् ॥ ४१२ ॥
 अथ वायुः समुद्भूतो दावाग्निरभवन्महान् ।
 ददाह तद्वनं सर्वं परिगृह्य समन्ततः ॥ ४१३ ॥
 समाविद्धे वने तस्मिन्प्राप्ते व्यसन उत्तमे ।
 निराहारतया सजन् मन्दप्राणविचेष्टितः ।
 असमर्थोऽपसरणे सुकृशो मातर्यै च ते ॥ ४१४ ॥

ततः स नृपतिर्दृष्ट्वा वह्निमायान्तमन्तिकात् ।
 इदमाह ततः सूत सञ्जयं जयता वर ॥ ४१५ ॥
 गच्छ सञ्जय यत्राग्निर्न त्वा दहति ऋहिंचित् ।
 वयमत्राग्निना युक्ता गमिष्याम परा गतिम् ॥ ४१६ ॥
 नैष मृत्युरनिमो नो नि सृनानां गृहात्स्वयम् ॥ ४१७ ॥
 जलमग्निस्तथा वायुरथत्राऽपि विरुर्णम् ।
 तापसानां प्रशस्थन्ने गच्छ सञ्जय मा विरम् ॥ ४१८ ॥
 इत्युक्त्वा सञ्जयं राजा समाधाय मनस्तथा ।
 प्राङ्मुखः सह गान्धारी कुन्त्या चोपाविशत्तदा ॥ ४१९ ॥
 सञ्जयस्तं तथा दृष्ट्वा प्रदक्षिणमयाकरोत् ।
 उवाच चेन मेधावी युङ्क्ष्वात्मानमिति प्रभो ॥ ४२० ॥
 ऋषिपुत्रो मनीषी स राजा चरेऽस्य तद्वचः ।
 सत्रिन्ध्येन्द्रियग्राममासीत्काष्ठोपमस्तदा ॥ ४२१ ॥
 गान्धारी च महाभागा जन्तु च पृथा तर ।
 दावाग्निना समायुक्ते स च राजा पिता तव ॥ ४२२ ॥
 सञ्जयस्तु महामात्रस्तस्माद्वापादमुच्यत ।
 गङ्गाकूले मया दृष्टस्तापसे परिवारित ॥ ४२३ ॥
 स तानामन्य तेजस्वी निवेद्येतत्र सर्वशः ।
 प्रययौ सञ्जयो धीमान् हिमवन्तं महीधरम् ॥ ४२४ ॥
 एवं स निधनं प्रातः कुरुराजो महामना
 गान्धारी च पृथा चैव जनन्यौ ते पिशा पते ॥ ४२५ ॥
 एतच्छ्रुत्वा च सर्वेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 निर्याणं घृतराष्ट्रस्य शोकं समभवन्महान् ।
 अन्तःपुराणा च तदा महानार्तस्वरोऽभवत् ॥ ४२६ ॥
 तस्मिन्नुपरते शब्दे मुहूर्तादिव भारत ।
 निगृह्य वाप्य धैर्येण धर्मराजोऽब्रवीद्विदम् ॥ ४२७ ॥

(श. ३८) दुर्बलिया गतिब्रह्मन् पुरुषाणां मतिर्मम ।

युधि०- यत्र वैचित्रधीर्योऽसौ दग्ध एवं वनाग्निना ॥ ४२८ ॥

न च शोचामि गान्धारीं हतपुत्रां यशस्विनीम् ।
 पतिलोकमनुप्राप्तां तथा भर्तृव्रते स्थिताम् ॥ ४२९ ॥
 पृथामेव च शोचामि या पुत्रैश्वर्यमृद्धिमत् ।
 उत्सृज्य सुमहद्दीप्तं वनवासमरोचयत् ॥ ४३० ॥
 युधिष्ठिरस्य जननी भीमस्य विजयस्य च ।
 अनाथवत्कथं दग्धा इति मुह्यामि चिन्तयन् ॥ ४३१ ॥
 इदं कष्टतरं चान्यद्भगवन् प्रतिभाति मे ।
 तिष्ठत्सु मन्त्रपूतेषु तस्याग्निषु महावने ।
 वृथाग्निना समायुक्तो निष्ठां प्रातः पिता मम ॥ ४३२ ॥

(अ. ३९) नासौ वृथाग्निना दग्धो यथा तत्र क्षुतं मया ।
 नारद०-वैचित्रवीर्यो नृपतिस्तस्ये वक्ष्यामि सुवत ॥ ४३३ ॥
 वनं प्रविशताऽनेन वायुभक्षेण घीमता ।
 अग्नयः कारयित्वेष्टिमुत्सृष्ट्वा इति नः श्रुतम् ॥ ४३४ ॥
 स विवृष्टस्तदा वह्निर्वने तस्मिन्नभूत्किल ।
 तेन तद्वनमादीतमिति ते तापसाऽब्रुवन् ॥ ४३५ ॥
 तेनाग्निना समायुक्तः स्वेनैव भरतर्षभ ।
 एषं स्वेनाग्निना राजा समायुक्तो महीपते ॥ ४३६ ॥
 मा शोचिथास्त्वं नृपतिं गतः स परमां गतिम् ॥ ४३७ ॥
 गुरुशुभ्रूपया चैव जननी ते जनाधिप ।
 प्राप्ता सुमहतीं सिद्धिमिति मे नात्र संशयः ॥ ४३८ ॥
 कर्तुमर्हसि राजेन्द्र तेषां त्वमुदकक्रियाम् ।
 आतृभिः सहितः सर्वैरेतदत्र विधीयताम् ॥ ४३९ ॥

घृतराष्ट्रादीनामौर्ध्वदैहिकम्

ततः स पृथिवीपालः पाण्डवानां धुरन्धरः ।
 निरयौ सहस्रोदर्यः सदारश्च नरर्षभः ॥ ४४० ॥

पौरजानपदाश्चैव राजमक्तिपुरस्कृताः ।
 गङ्गां प्रजग्मुरभितो वाससैकेन संवृताः ॥ ४४१ ॥
 ततोऽवगाह्य सलिले सर्वे ते नरपुङ्गवाः ।
 युयुत्सुमग्रतः कृत्वा ददुस्तोयं महात्मने ॥ ४४२ ॥
 गान्धार्याश्च पृथायाश्च विधिवशमगोत्रतः ।
 शौचं निवर्तयन्तस्ते तत्रोपुर्नगराद्वहिः ॥ ४४३ ॥
 प्रेषयामास स नरान् विधिजानात्कारिणः ।
 गङ्गाद्वारं नरश्रेष्ठो यत्र दग्धोऽभवधृपः ॥ ४४४ ॥
 तत्रैव तेषां कृत्यानि गङ्गाद्वारेऽन्वशात्तदा ।
 कर्तव्यानीति पुरुषान् दत्तदेयान्महीपतिः ॥ ४४५ ॥
 द्वादशोऽहनि तेभ्यः स कृतशौचो नराधिपः ।
 षडौ धाद्धानि विधिवदक्षिणावन्ति पाण्डव ॥ ४४६ ॥
 ततः स पृथिवीपालो दत्त्वा धाद्धान्यनेकशः ।
 प्रविवेश पुरं राजा नगरं धारणाह्वयम् ॥ ४४७ ॥
 ते चापि राजवचनात्पुरुषा ये गताऽभवन् ।
 सङ्कल्प्य तेषां कृत्यानि पुनः प्रत्यागमंस्ततः ॥ ४४८ ॥
 माल्यैर्गन्धैश्च विविधैरर्चयित्वा यथाविधि ।
 कृत्यानि तेषां संयोज्य तदाचर्युर्महीपतेः ॥ ४४९ ॥
 समाध्यास्य तु राजानं धर्मात्मान युधिष्ठिरम् ।
 नारदोऽव्यगमद्राजन् परमर्षिर्यथेप्सितम् ॥ ४५० ॥
 एवं वर्षाण्यतीतानि धृतयष्टस्य धीमतः ।
 चनवासे तथा त्रीणि नगरे दश पञ्च च ॥ ४५१ ॥
 युधिष्ठिरस्तु नृपतिर्नातिप्रीतमनास्तदा ।
 धारयामास तद्राज्यं निहतज्ञातियान्धवः ॥ ४५२ ॥

शान्तिपर्वतः श्लोकाः ॥ ४५०६ ॥

आदिपर्वतः श्लोकाः ॥ १५५०७ ॥

॥ इति श्रीमहाभारतसारे आश्रमवासिकर्प समाप्तम् ॥

महाभारतसारः

१६. मौसलपर्व

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

यादवपुत्रेभ्यः ऋषिशापः, मुसलजन्म

(अ. १) पट्टिंशे त्वय्य संप्राप्ते वर्षे कौरवनन्दनः ।

वैश०- कस्यचित्त्वथ कालस्य कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
शुभ्राय वृष्णिचक्रस्य मौसले कदनं कृतम् ॥ १ ॥

परस्परं समासाद्य प्रह्लादण्डबलात्कृतान् ।
वृष्णीन्विधनष्टास्ते श्रुत्वा ह्यथिताः पाण्डवाऽभवन् ॥ २ ॥

जनमे०- कथं विनष्टा भगवन्नन्धका वृष्णिभिः सह ।
पश्यतो वासुदेवस्य भोजाश्चैव महारथाः ॥ ३ ॥

वैश०- विश्वामित्रं च कण्वं च नारदं च तपोधनम् ।
सारणप्रमुखा वीरा ददृशुर्द्वारिकां गतान् ॥ ४ ॥
ते तान् साम्बं पुरस्कृत्य भूषयित्वा स्त्रियं यथा ।
अधुवशुपसङ्गस्य देवदण्डनिपीडिताः ॥ ५ ॥
इयं स्त्री पुत्रकामस्य वञ्चोरमिततेजसः ।
ऋषयः साधु जानीत किमियं जनयिष्यति ॥ ६ ॥
इत्युक्तास्ते तदा राजन् विप्रलम्भप्रवर्षिताः ।
प्रत्य दुर्वस्तान् मुनयो यत्तच्छृणु नराधिप ॥ ७ ॥
वृष्ण्यन्धकविनाशाय मुसलं घोरमायसम् ।
वासुदेवस्य दायादः साम्बोऽयं जनयिष्यति ॥ ८ ॥

येन यूयं सुदुर्वृत्ता नृशंसा जातमन्यव ।
 उच्छेत्तार कुल वृत्स्नमृते रामजनार्दनौ ॥ ९ ॥
 समुद्रं यास्यति श्रीमास्त्यक्त्वा देहं हलायुध ।
 जरा कृष्ण महात्मान शयानं भुवि मेत्स्यति ॥ १० ॥
 श्वोभूतेऽथ तत साम्यो मुसल तदसूत धे ।
 वृण्यन्धकविनाशाय किङ्ककप्रतिम महत् ॥ ११ ॥
 असूत शापज घोरं तत्र रात्रे न्यवेदयन् ।
 विषण्णरूपस्तद्राजा सूक्ष्म चूर्णमकारयत् ॥ १२ ॥
 तच्चूर्णं सागरे चापि प्राक्षिपन् पुरा नृप ।
 अघोषयश्च नगरे वचनादाहुकस्य त ॥ १३ ॥
 अघप्रभृति सर्वेषु वृण्यन्धककुलेष्विह ।
 सुपासनो न कर्तव्य सर्वैर्नगरवासिभि ॥ १४ ॥
 यश्च नो विदितं कुर्यात् पेय कश्चिन्नर कश्चित् ।
 जीषन्त शूलमारोहेत्स्वयं कृत्वा सगन्धव ॥ १५ ॥
 द्वारकायामुत्पातदर्शनम्, यादवाना प्रभासगमनं

परस्परवधश्च

(अ. १) एवं प्रयतमानाना वृष्णीनामन्धकै सह ।
 कालो गृहाणि सर्वेषा परिचिनाम नित्यश ॥ १६ ॥
 तमघ्नन्त महेष्यासा शरै शतसहस्रश ॥ १७ ॥
 न चाऽशक्यत वेद्नु स सर्वभूतात्ययस्तदा ॥ १८ ॥
 एव पश्यन् हृषीकेश सम्प्राप्त कालपर्ययम् ।
 त्रयोदश्याममावास्या ता दृष्ट्वा प्राब्रवीदिदम् ॥ १९ ॥
 पुनश्चोकाभिसन्तता गान्धारी हतगन्धवा ।
 यदनुध्याजहायता तदिदं समुपागमत् ॥ २० ॥
 इत्युक्त्वा वासुदेवस्तु चिकीर्षु सत्यमेव तत् ।
 आज्ञापयामास तदा तीर्थयात्रामरिन्दम ॥ २१ ॥

अधोपयन्त पुरुषास्तत्र केशवशासनात् ।

तीर्थयात्रा समुद्रे व कार्येति पुरुषर्षभा ॥ २२ ॥

(अ ३) काटी स्त्री पाण्डुरैर्दन्ते प्रविश्य हसती निशि ।

स्त्रिय स्वप्नेषु मुष्णन्ती द्वारकां परिधावति ॥ २३ ॥

अलङ्कारश्च छत्र च ध्वजाश्च कवचानि च ।

द्विपमाणान्यदृश्यन्त रक्षोभिः सुभयानके ॥ २४ ॥

तद्याग्निदत्तं कृष्णस्य वज्रनाभमयोमयम् ।

दिवमाचक्रमे चक्रे वृष्णीना पश्यता तदा ॥ २५ ॥

युक्तं रथं दिव्यमादित्यवर्णं

हयाऽहरन्पश्यतो दारुकस्य ।

ते सागरस्योपरिष्ठादधर्तन्

मनोजवाश्चतुरो वाजिमुत्स्याः ॥ २६ ॥

ताल सुपर्णश्च महाध्वजौ तौ

सुपूजितौ रामजनार्दनाभ्याम् ।

उद्यैर्जह्नु रणसरसोदियानिशं

वाचश्चोचुर्गम्यता तीर्थयात्रा ॥ २७ ॥

ततो जिगमिषन्तस्ते धृष्यन्धकमहारथा ।

सान्त पुरास्तदा तीर्थयात्रामेच्छन्नर्षभा ॥ २८ ॥

ततो भोज्य च भक्ष्य च पेय चान्धक्यृष्णयः ।

यहु नानाग्रिधं चक्रुर्मय मासमनेकशः ॥ २९ ॥

तत सैनिकवर्गाश्च निर्ययुर्नगरद्वहि ।

यानैरध्वैर्गजैश्चैव श्रीमन्तस्तिग्मतेजसः ॥ ३० ॥

तत प्रमासे न्यवसन् यथोद्दिष्टं यथागृहम् ।

प्रभूतमक्षपेयास्ते सदारा यादवास्तदा ॥ ३१ ॥

निष्पिष्टास्तान् निशम्याथ समुद्रान्ते स योगजित् ।

जगामामन्य तान् धीरानुद्धवोऽर्थविदारदः ॥ ३२ ॥

तं प्रस्थितं महात्मानममिवाद्य कृताञ्जलिम् ।
 जानन् रिताशं वृष्णोनां नैच्छद्धारयितुं हरिः ॥ ३३ ॥
 ततः कालपरीतास्ने वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
 अपश्यन्नुद्धवं यान्तं तेजसाऽऽवृष्य रोदसी ॥ ३४ ॥
 ब्राह्मणार्येषु यत्सिद्धमन्नं तेषां महात्मनाम् ।
 तद्वानेरथ्यः प्रददुः सुरागन्धसमन्वितम् ॥ ३५ ॥
 ततस्तर्प्यशताकीर्णं नटनर्तकसङ्कुलम् ।
 अयर्तत महापानं प्रभासे तिग्मतेजसाम् ॥ ३६ ॥
 ततः परिपद्मो मध्ये युयुधानो मदोत्कटः ।
 अग्रवीत् कृतवर्माणमवहास्याचमन्य च ॥ ३७ ॥
 फः क्षत्रियो हन्यमानः सुप्तान् हन्यान्मृतानिव ।
 तन्न मृष्यन्ति हार्दिन्य यादया यत्नया कृतम् ॥ ३८ ॥
 इत्युक्ते युयुधानेन पूजयामास तद्वचः ।
 प्रद्युम्नो रथिमां श्रेष्ठो हार्दिन्यमवमन्य च ॥ ३९ ॥
 ततः परमसङ्क्रुद्धः कृतवर्मा तमग्रवीत् ।
 निर्दिशश्चिन्वा सावज्ञं तदा सन्ध्येन पाणिना ॥ ४० ॥
 भूरिधयादिछद्मवाहुर्पुङ्गे प्रायगतस्त्वया ।
 यथेन सुनृशंसेन कर्यं वीरेण पातितः ॥ ४१ ॥
 इति तस्य वचः श्रुत्वा केशवस्य समीपतः ।
 अमिद्रुत्य शिरः कुन्द्वाञ्छिच्छेद कृतवर्मणः ॥ ४२ ॥
 एकीभूतास्ततः सर्वे कालपर्यायचोदिताः ।
 भोजान्वका महाराज क्षेनेयं पर्यवारयन् ॥ ४३ ॥
 हन्यमाने तु क्षेनेये कुन्द्वा शम्भिमणिनन्दनः ।
 तदनन्तरमागच्छन्मोक्षयिष्यन् क्षिणेः सुतम् ॥ ४४ ॥
 स भोजैः सह संयुक्तः सात्यकिश्चान्वकैः सह ॥ ४५ ॥
 व्यायच्छमानौ तौ वीरौ बाहुद्वित्रिणशालिनौ ।
 बहुत्यान्निहतौ तत्र उभौ कृष्णस्य पश्यतः ॥ ४६ ॥

हतं दृष्ट्वा च शैनेयं पुत्रं च यदुनन्दनः ।
 परकानां ततो मुष्टिं कोपाज्जग्राह केशवः ॥ ४७ ॥
 तदभून्मुसलं घोरं वज्रकल्पमयोमयम् ।
 जघान कृष्णस्तांस्तेन ये ये प्रमुखतोऽभवन् ॥ ४८ ॥
 ततोऽन्धकाश्च भोजाश्च शैनेया वृष्णयस्तथा ।
 जघ्नुरन्योन्यमाक्रन्दे मुसलैः कालचोदिताः ॥ ४९ ॥
 यस्तेषामेरकां कञ्चिज्जग्राह कुपितो नृप ।
 यज्जभूतेषां सा राजश्रद्धश्यत तदा विभो ॥ ५० ॥
 तूर्णं च मुसलीभूतमपि तत्र द्यदृश्यत ।
 ब्रह्मदण्डकृतं सर्वमिति तद्विद्धि पार्थिव ॥ ५१ ॥
 साम्यं च निहतं दृष्ट्वा चारुदेष्णं च माधवः ।
 गदं धीक्ष्य शयानं च भृशं कोपसमन्वितः ।
 स निःशेषं तदा चक्रे शार्ङ्गचक्रगदाधरः ॥ ५२ ॥

वलरामकृष्णनिर्याणम्

(अ. ४) ततो ययुर्दारुकः देशयश्च
 वशुश्च रामस्य पदं पतन्तः ।
 अथापश्यन् राममनन्तवीर्यं
 वृक्षे स्थितं चिन्तयानं विविक्षे ॥ ५३ ॥
 ततः समासाद्य महानुभावं
 कृष्णस्तदा दारुकमन्यशासत् ।
 गत्वा कुरून् सर्वमिमं महान्तं
 पार्थाय शंसस्व वर्धं यदूनाम् ॥ ५४ ॥
 ततोऽर्जुनः क्षिप्रमिहोपयातुं
 ध्रुत्वा मृतान् यादवान् ब्रह्मशापात् ।
 इत्येवमुक्तः स ययौ रथेन
 कुरूंस्तदा दारुको नष्टचेता ॥ ५५ ॥

ततो गते दारुके केशवोऽथ
 दृष्ट्वाऽन्तिके यभ्रमुवाच घाम्पम् ।
 स्त्रियो भवान् रक्षितुं यातु शीघ्रं
 नैता हिंस्युर्दस्यवो वित्तलोमात् ॥ ५६ ॥

तं विश्रान्तं सन्निधौ केशवस्य
 दुरन्तमेकं सहसैव यभ्रम् ।
 ब्रह्मानुशस्रमववीन्महद्वै
 कूटे युक्तं मुसलं लुब्धकस्य ॥ ५७ ॥

ततो दृष्ट्वा निहतं यभ्रमाह
 कृष्णोऽग्रजं भ्रातरमुग्रतेजाः ।
 इद्वैद्य त्वं मां प्रतीक्षस्व राम
 यावत् स्त्रियो हातिवशाः करोमि ॥ ५८ ॥

ततः पुरीं हार्षतीं प्रविश्य
 जनार्दनः पितरं प्राह घाम्पम् ।
 स्त्रियो भवान् रक्षतु नः समग्रा
 धनञ्जयस्यागमनं प्रतीक्षन् ॥ ५९ ॥

रामो वनान्ते पतिपालयन्मा-
 मास्तेऽद्याहं तेन समागमिष्ये ।
 दृष्टुं मयेदं निधनं यदूनां
 राक्षां च पूर्वं कुरुपुङ्गवानाम् ॥ ६० ॥

नाहं विना यदुमिर्यादवानां
 पुरीमिमामशकं द्रष्टुमद्य ।
 तपश्चरिष्यामि निबोध तन्मे
 रामेण सार्धं वनमभ्युपेत्य ॥ ६१ ॥

इतीदमुक्त्वा शिरसा च पादौ
 संस्पृश्य कृष्णस्त्वरितो जगाम ।

ततो महाब्रिनदः प्रादुपसी-
त्सखीकुमारस्य पुरस्य तस्य ॥ ६२ ॥

अथाब्रवीत्केशवः सन्निवर्त्य
शब्दं श्रुत्वा योषितां क्रोशतीनाम् ।
पुरीमिमामेप्यति सव्यसाची
स वो दुःखान्मोचयिता नराग्र्यः ॥ ६३ ॥

ततो गत्वा केशवस्तं ददर्श
रामं घने स्थितमेकं विबिके ।
अथापश्यद्योगयुक्तस्य तस्य
नागं मुखाग्निश्चरन्तं महान्तम् ॥ ६४ ॥

श्वेतं ययौ स ततः प्रेक्ष्यमाणो
महार्णवो येन महानुभावः ॥ ६५ ॥

ततो गते भ्रातरि वासुदेवो
जानन् सर्वा गतयो दिव्यदृष्टिः ।
घने शून्ये विचरन्निन्तयानो
भूमौ चाथ सयिवेशाग्र्यतेजाः ॥ ६६ ॥

मेने ततः सङ्क्रमणस्य काल
ततश्चकारेन्द्रियसन्निरोधम् ।
स सन्निरुद्धेन्द्रियवाद्मनास्तु
शिष्ये महायोगमुपेत्य कृष्णः ॥ ६७ ॥

जराऽथ तं देशमुपाजगाम
लुब्धस्तदानीं मृगलिप्सुस्त्रः ।
स केशवं योगयुक्तं शयानं
मृगासक्तो लुब्धकः सायकेन ।

जराऽविध्यत्पादतले त्वरावा-
स्तं चामितस्तज्जिघृक्षुर्जगाम ॥ ६८ ॥

अथापश्यत्पुरं योगयुक्तं
 पीताम्बरं लुब्धकोऽनेकगुहम् ।
 मत्वाऽऽत्मानं त्वपराद्धं स तस्य
 पादौ जग जगृहे शङ्कितात्मा ॥ ६९ ॥
 आश्वासयंस्तं महात्मा तदानीं
 गङ्गुधूर्ध्वं रोदसी व्याप्य लक्ष्म्या ॥ ७० ॥
 दिवं प्राप्तं वासवोऽथाश्विनो च
 रुद्रादित्या वसवश्चाय त्रिवे ।
 प्रत्युद्युर्मुनयश्चापि सिद्धा
 गन्धर्वमुत्पाश्व सहाप्सरोभिः ॥ ७१ ॥
 ततो राजन् भगवानुग्रतेजा
 नारायणः प्रभञ्ज्याव्ययश्च ।
 योगाचार्यो रोदसी व्याप्य लक्ष्म्या
 स्थानं प्राप स्यं महात्माऽप्रमेयम् ॥ ७२ ॥

अर्जुनस्य द्वारकागमनम्

(अ. ५) दारकोऽपि कुरुन् गत्वा दृष्ट्वा पार्थान् महास्थान् ।
 आचष्ट मौसले वृष्णीनन्योन्येनोपसंहृतान् ॥ ७३ ॥
 धृत्या चितप्राप्त्यार्णोपान् समोजान्वककौकुरान् ।
 पाण्डवाः शोकसन्तप्ता निरस्तमनसोऽभवन् ॥ ७४ ॥
 ततोऽर्जुनस्तानामन्य केरावस्य प्रियः सखा ।
 प्रययौ मातुलं द्रुपुं नेदमस्तीति चात्रगीत ॥ ७५ ॥
 स वृष्णिनिलयं गत्वा दारकेण सह प्रभो ।
 ददर्श द्वारकां वीरो मृतनाथामिव क्षियम् ॥ ७६ ॥
 याः स्म ता लोक्रनाथेन नाथवन्त्यः पुराऽभवन् ।
 तास्त्वनथास्तदा नाथं पार्थ दृष्ट्वा विचुकुञ्चुः ॥ ७७ ॥

षोडश स्त्रीसहस्राणि वासुदेवपरिग्रहः ।
 तासामासीन्महाबादो दृष्ट्वैवाऽर्जुनमागतम् ॥ ७८ ॥
 तां दृष्ट्वा द्वारका पार्थस्ताश्च कृष्णस्य योषितः ।
 सस्वर्नं धाप्यमुत्सृज्य निपपात महीतले ॥ ७९ ॥
 सात्राजिती ततः सत्या रुक्मिणी च विशा पते ।
 अभिपत्य प्ररुरुदु परिचार्य धनञ्जयम् ॥ ८० ॥
 ततस्त काञ्चने पीठे समुत्थाप्योपवेश्य च ।
 अश्रुवन्त्यो महात्मानं परिचार्योपतस्थिरे ॥ ८१ ॥
 ततः संस्तूय गोविन्दं कथयित्वा च पाण्डव ।
 आश्वास्य ता स्त्रियश्चापि मातुलं द्रष्टुमभ्यगात् ॥ ८२ ॥

अर्जुनवासुदेवसंवादः, वासुदेवनिधनम्

(अ. ६) त शयानं महात्मान धीरमानकदुन्दुभिम् ।
 पुत्रशोकेन सन्तप्त ददर्श कुरुपुरुषः ॥ ८३ ॥
 तस्याश्रुपरिपूर्णाक्षो व्यूढोरस्को महाभुजः ।
 भार्तस्यार्ततर पार्थ पादौ जग्राह भारत ॥ ८४ ॥
 समालिङ्ग्यार्जुन वृद्धः स भुजाभ्या महाभुजः ।
 रुद्रपुत्रान्स्मरन्सर्गान् विललाप सुविह्वलः ॥ ८५ ॥
 वसु०- यैजिता भूमिपालाश्च दैत्याश्च शतशोऽर्जुन ।
 तान् दृष्ट्वा नेह पश्यामि जीवाम्यर्जुन दुर्मरः ॥ ८६ ॥
 देशिनं यस्तु कंसं च विप्रम्य जगतः प्रभु ।
 विदेहायकरोत्पार्थ चैर्धं च यलगर्वितम् ।
 सोऽभ्युपेक्षितवानेतमनयान्मधुसूदन ॥ ८७ ॥
 ततः पुत्राश्च पौत्राश्च भ्रातृनथ सखींस्तथा ।
 शयानाग्निहतान् दृष्ट्वा ततो मामप्रवीदिदम् ॥ ८८ ॥

आगमिष्यति वीभत्सुरिमां द्वाखतौ पुरीम् ॥ ८९ ॥

स स्त्रीषु प्राप्तकालासु पाण्डवो बालकेषु च ।
प्रतिपत्स्यति वीभत्सुर्मवतश्चौर्घदेहिकम् ॥ ९० ॥

इमां च नगरीं सद्यः प्रतियाते धनञ्जये ।
प्राकाराद्वालकोपेतां समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ ९१ ॥

अहं देशे तु कस्मिंश्चित्पुण्ये नियममास्थितः ।
कालं कर्ता सत्य एव रामेण सह धीमता ॥ ९३ ॥

एवमुक्त्वा हृषीकेशो मामधिस्त्यपराक्रमः ।
हित्वा मां बालकैः सार्धं दिशं कामजगान्प्रभुः ॥ ९३ ॥

सोऽहं तौ च महात्मानौ चिन्तयन् भ्रातरौ तन ।
घोरं ज्ञातिवधं चैव न भुञ्जे शोककूर्शितः ॥ ९४ ॥

(अ. ७) एवमुक्तः स वीभत्सुर्मातुलेन परस्तप ।
दुर्मना दीनवदनो वसुदेवमुवाच ह ॥ ९५ ॥

नाहं वृष्णिप्रवीरेण यन्धुभिश्चैव मातुल ।
त्रिहीनां पृथिवीं द्रष्टुं शक्यामीह कथञ्चन ॥ ९६ ॥

सर्वथा वृष्णिदारांस्तु बालं वृद्धं तथैव च ।
नयिष्ये परिगृह्याहमिन्द्रप्रस्थमरिन्दम ॥ ९७ ॥

तां रात्रिमत्रसत्पार्थः केशवस्य निवेशने ।
महता शोकमोहेन सदस्ताऽमिपरिप्लुतः ॥ ९८ ॥

श्वोमृतेऽथ ततः शौरिर्ऋसुदेवः प्रतापवान् ।
युक्त्याऽऽत्मानं महातेजा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ९९ ॥

ततः शब्दो महानाप्तीद्वसुदेवनिवेशने ।
दारुणः क्रोशतीनां च रुदतीनां च योषिताम् ॥ १०० ॥

तं देवकी च मद्रा च रोहिणी मदिरा तथा ।
अन्वारोहन्त च तदा भर्तारं योषितां वराः ॥ १०१ ॥

तं वै चतसृभिः स्त्रीभिरन्वितं पाण्डुनन्दनः ।
 अदाहयच्चन्दनैश्च गन्धैरुच्चावचैरपि ॥ १०२ ॥
 ततो वज्रप्रधानास्ते वृष्ण्यन्धककुमारकाः ।
 सर्वे चैवोदकं चक्रुः स्त्रियश्चैव महात्मनः ॥ १०३ ॥
 अलुप्तधर्मस्तं धर्मं कारयित्वा स फाल्गुनः ।
 जगाम वृष्णयो यत्र विनष्टा भरतर्षभ ॥ १०४ ॥
 स तान् दृष्ट्वा निपतितान् कदने भृशदुःखितः ।
 यथा प्रधानतश्चैव चक्रे सर्वास्तथा क्रियाः ॥ १०५ ॥
 ततः शरीरे रामस्य वासुदेवस्य चोभयो ।
 अन्यिष्य दाहयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ १०६ ॥
 स तेषां विधियत्कृत्वा प्रेतकार्याणि पाण्डवः ।
 सप्तमे दिवसे प्रायाद्रथमावृत्त सत्वरः ॥ १०७ ॥
 अभ्ययुक्तै रथैश्चापि गोखरोष्ठयुतैरपि ।
 स्त्रियस्ता वृष्णिवीराणां रुदत्यः शोककार्शिताः ।
 अनुजग्मुर्महात्मानं पाण्डुपुत्रं धनञ्जयम् ॥ १०८ ॥
 भृत्याश्चान्धकवृष्णीनां सादिनो रथिनश्च ये ।
 धीरहीनं वृद्धबालं पौरजानपदास्तथा ।
 ययुस्ते परियार्याथ फलत्रं पार्थशासनात् ॥ १०९ ॥
 निर्याते तु जने तस्मिन् सागरो मकरालयः ।
 द्वारकां रत्नसंपूर्णां जलेनाश्रययत्तदा ॥ ११० ॥
 तद्दद्भुतमभिप्रेक्ष्य द्वारकावासिनो जनाः ।
 नृणां नृणतरं जग्मुर्हो दैवमिति सुयन् ॥ १११ ॥
 काननेषु च रम्येषु पर्यतेषु नदीषु च ।
 निवसन्नानयामास वृष्णिदारान् धनञ्जयः ॥ ११२ ॥

दस्युक्तं यादवस्त्रीहरणम्, इन्द्रप्रस्थे वज्राय राज्यदानम्

स पञ्चमदमासाद्य धीमानतिसमृद्धिमत् ।

देशे गोपशुधान्याढये निवासमकरोत्प्रभुः ॥ ११३ ॥

ततो लोभः समभवद्दस्यूनां निहतेश्वराः ।

दृष्ट्वा स्त्रियो नीयमाना पार्थैकेन भारत ॥ ११४ ॥

ततो यष्टिप्रहरणा दस्यवस्ते सहस्रशः ।

अभ्यधावन्त वृष्णीनां तं जनं लोप्रहारिणः ॥ ११५ ॥

ततोऽर्जुनो धनुर्दिव्यं गाण्डीवमजरं महत् ।

आरोपयितुमारेभे यत्नादिव कथञ्चन ॥ ११६ ॥

चकार सज्जं कृच्छ्रेण संभ्रमे तुमुले सति ।

चिन्तयामास शस्त्राणि न च सस्मार तान्यपि ॥ ११७ ॥

मिषतां सर्वयोधानां ततस्ताः प्रमदोत्तमाः ।

समन्ततोऽघकृष्यन्त कामाद्यान्याः प्रवव्रजुः ॥ ११८ ॥

प्रेक्षतस्त्वेव पार्थस्य वृष्ण्यन्धकवरस्त्रियः ।

जग्मुरादाय ते म्लेच्छाः समन्ताज्जनमेजय ॥ ११९ ॥

तत शीपं समादाय कलवस्य महामतिः ।

हृतभूयिष्ठरत्नस्य कुरुक्षेत्रमवातरत् ॥ १२० ॥

पौयुधानि सरस्थत्यां पुत्रं सात्यकिन प्रियम् ।

न्यवेशयत धर्मात्मा वृद्धबालपुरस्कृतम् ॥ १२१ ॥

इन्द्रप्रस्थे ददौ राज्यं वज्राय परवीरहा ।

घञ्जेणाक्रूरदारास्तु वार्यमाणाः प्रवव्रजुः ॥ १२२ ॥

रुक्मिणी त्वथ गान्धारी शैब्या हैमवतीत्यपि ।

देवी जाम्बवती चैव विविशुर्जातवेदसम् ॥ १२३ ॥

सत्यभामा तथैवान्या देव्यः कृष्णस्य संमताः ।

यनं प्रविचिशू राजंस्तापस्ये हृतनिश्चयाः ॥ १२४ ॥

द्वारकावासिनो ये तु पुरुषाः पार्थमभ्ययुः ।
 यथार्हं संविभज्यैनान् वज्रे पर्यददज्जयः ॥ १२५ ॥
 स तत्कृत्वा प्राप्तकालं चाप्तेणापिहितोऽर्जुनः ।
 कृष्णद्वैपायनं व्यासं ददर्शासीनमाश्रमे ॥ १२६ ॥

व्यासार्जुनसंवादः, अर्जुनस्य हस्तिनापुरागमनम्
 (अ. ८) स तमासाद्य धर्मज्ञमुपतस्ये महाव्रतम् ।
 अर्जुनोऽस्मीति नामास्मै निवेद्याभ्यवदत्ततः ॥ १२७ ॥
 तमप्रतीतमनसं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ।
 निर्विण्णमनसं दृष्ट्वा पार्थ व्यासोऽब्रवीदिदम् ॥ १२८ ॥
 नखकेशदशाकुम्भधारिणा किं समुक्षितः ।
 आधीरजानुगमनं ब्राह्मणो वा हतस्त्वया ।
 युद्धे पराजितो वाऽसि गतश्रीरिव लक्ष्यसे ॥ १२९ ॥
 न त्यां प्रभिन्नं जानामि किमिदं भरतर्षभ ।
 धोतव्यं चेन्मया पार्थ क्षिप्रमाख्यातुमर्हसि ॥ १३० ॥

अर्जुन०- यः स मेघवपुः धीमान् बृहत्पङ्कजलोचनः ।
 स कृष्णः सह रामेण त्यक्त्वा देहं दिवं गतः ॥ १३१ ॥
 भौसले वृष्णिवीरणां विनाशो ब्रह्मशापजः ।
 यमूच चीरान्तकरः प्रभासे लोमहर्षणः ॥ १३२ ॥
 पुनः पुनर्न मृष्यामि विनाशमभितौजसाम् ।
 चिन्तयानो यदूनां च कृष्णस्य च यदास्थिनः ॥ १३३ ॥
 शोषणं सागरस्येव पर्वतस्येव चालनम् ।
 नभसः पतनं चैव शैत्यमग्नेस्तथैव च ।
 अधदेयमहं मन्ये विनाशं शार्ङ्गधन्वनः ॥ १३४ ॥

न चेह स्यातुमिच्छामि लोके कृष्णविनाहतः ॥ १३५ ॥

इतः कष्टतरं चान्यच्छृणु तद्वै तपोवन ।

मनो मे दीयंते येन चिन्तयानस्य वै नुहुः ॥ १३६ ॥

पश्यतो वृष्णिदाराश्च मम ब्रह्मन् सहस्रशः ।

आमीरैरनुसृत्याजौ हताः पञ्चनदालयैः ॥ १३७ ॥

यश्च याति पुरस्तान्मे रयस्य सुमहाद्युतिः ।

प्रदहन् रिपुसैन्यानि न पश्याम्यहमच्युतम् ॥ १३८ ॥

विना जनार्दनं वीरं नाहं जीवितुमुत्सहे ।

धृत्यैव हि गतं विष्णुं ममापि मुमुक्षुर्दिशः ॥ १३९ ॥

प्रतप्तह्नातिवीर्यस्य शून्यस्य परिधायतः ।

उपदेष्टुं मम श्रेयो भवानर्हति सत्तम ॥ १४० ॥

ध्यास०- ब्रह्मशापविनिर्दग्धा वृष्ण्यन्धश्महास्थाः ।

चिन्ताः कुण्डशार्दूल न तान् शोचितुमर्हसि ॥ १४१ ॥

भयितव्यं तथा तच्च दिष्टमेतन्महात्मनाम् ॥ १४२ ॥

रयस्य पुरतो याति यः स चरमदाधरः ।

तच्च कोहात्पुराणर्षिर्यासुदेवश्चतुर्भुजः ॥ १४३ ॥

कृत्वा भारवतरणं पृथिव्याः पृथुलोचनः ।

मोक्षयित्वा तनुं प्राप्त कृष्णः स्वस्थानमुत्तमम् ॥ १४४ ॥

पथं बुद्धिश्च तेजश्च प्रतिपत्तिश्च भारत ।

भयन्ति भवकालेषु विपश्यन्ते विषय्ये ॥ १४५ ॥

कालमूलमिदं सर्वं जगद्बीजं धनञ्जय ।

काल एव समादत्ते पुनरेव यदच्छया ॥ १४६ ॥

स एव बलवान् भूत्वा पुनर्भवति दुर्बलः ।

स एवेशश्च भूत्वेह परेषाह्वयते पुनः ॥ १४७ ॥

कृतकृत्यानि चास्त्राणि गतान्यद्य यथागतम् ।
 पुनरेप्यन्ति ते हस्ते यदा कालो भविष्यति ॥ १४८ ॥
 कालो गन्तुं गतिं मुख्यां भवतामपि भारत ।
 पतच्छ्रेयो हि वो मन्ये परमं भरतर्षभ ॥ १४९ ॥
 पतद्वचनमाज्ञाय व्यासस्यामिततेजसः ।
 अनुज्ञातो ययौ पार्यो नगरं नागसाध्यम् ॥ १५० ॥
 प्रविश्य च पुरीं धीरः समासाद्य युधिष्ठिरम् ।
 आचष्ट तद्यथावृत्तं वृष्ण्यन्धककुलं प्रति ॥ १५१ ॥

शान्तिपर्वतः श्लोकाः ॥ ४८५७ ॥

आदिपर्वतः श्लोकाः ॥ १५६५३ ॥

॥ इति धीमहाभारतसारे मौसलपर्व समाप्तम् ॥

महाभारतसारः

१७. महाप्रस्थानिकपर्व

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

युधिष्ठिरादीनां महाप्रस्थानम्, गाण्डीवस्य जले प्रक्षेपः

(ध. १) धृतराष्ट्र कौरवो राजा कृष्णीनां कदनं महत् ।
प्रस्थाने मतिमाधाय वान्यमर्जुनमनूय ॥ १ ॥

कालं पचति भूतानि सर्वाण्येव महामते ।
कालपाशमहं मन्ये त्वमपि द्रष्टमहंसि ॥ २ ॥

इत्युक्तं स तु कौन्तेय कालं काल इति श्रुत्वा ।
अन्वपद्यत तद्वाक्यं भ्रातुर्ज्येष्ठस्य धीमतः ॥ ३ ॥

अर्जुनस्य मतं ज्ञात्वा भीमसेनो यमौ तथा ।
अन्वपद्यन्त तद्वाक्यं यदुक्तं सव्यसाचिना ॥ ४ ॥

ततो युयुत्सुमानास्य प्रजगन् धर्मकाम्यया ।
राज्यं परिददौ सर्वं वैश्यापुत्रे युधिष्ठिरः ॥ ५ ॥

अभिपिच्य स्वराज्ये च राजानं च परीक्षितम् ।
दुःशार्तश्चात्रवीद्राजा सुमद्रा पाण्डवाग्रजः ॥ ६ ॥

परीक्षितास्तिनपुरे शत्रुप्रस्थे च यादवः ।
यज्ञो राजा त्वया रक्ष्यो मा चाधर्मे मनः कृथा ॥ ७ ॥

इत्युक्त्वा धर्मराजः स वासुदेवस्य धीमतः ।
मातुलस्य च वृद्धस्य रामादीनां तथैव च ॥ ८ ॥

भ्रातृभिः सह धर्मात्मा वृन्दोदकमतन्द्रितः ।
प्राज्ञान्युद्दिश्य सर्वेषां चकार विधिवत्तदा ॥ ९ ॥

कृतकृत्यानि चास्त्राणि गतान्यद्य यथागतम् ।
 पुनरेष्यन्ति ते हस्ते यदा कालो भविष्यति ॥ १४८ ॥
 कालो गन्तुं गतिं मुख्यां भवतामपि मारुत ।
 पतच्छ्रेयो द्वि घो मन्ये परमं भरतर्षभ ॥ १४९ ॥
 पतद्वचनमाहाय व्यासस्यामिततेजसः ।
 अनुधातो ययौ पार्यो नगरं नागसाद्वयम् ॥ १५० ॥
 प्रविश्य च पुरीं वीरः समासाद्य युधिष्ठिरम् ।
 आचष्ट तद्यथावृत्तं वृण्वन्धककुलं प्रति ॥ १५१ ॥

शान्तिपर्वतः श्लोकाः ॥ ४८५७ ॥

आदिपर्वतः श्लोकाः ॥ १५६५३ ॥

॥ इति श्रीमहाभारतसारे मौसलपर्व समाप्तम् ॥

महाभारतसारः

१७. महाप्रस्थानिकपर्व

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

युधिष्ठिरादीनां महाप्रस्थानम्, गाण्डीवस्य जले प्रक्षेपः

(अ. १) श्रुत्वांश्च कौरवो राजा वृष्णीनां कदनं महत् ।

वैश०— प्रस्थाने मतिमाधाय चाप्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ १ ॥

कालः पचति भूतानि सर्वान्येव महामते ।

कालपाशमहं मन्ये त्वमपि द्रष्टुमहंसि ॥ २ ॥

इत्युक्तः स तु कौन्तेयः कालः काल इति श्रुत्वा ।

अन्वपद्यत तद्वाक्यं भ्रातृज्येष्ठस्य धीमतः ॥ ३ ॥

अर्जुनस्य मतं ज्ञात्वा भीमसेनो यमौ तथा ।

अन्वपद्यन्त तद्वाक्यं पटुर्कं सद्यस्ताचिता ॥ ४ ॥

ततो युयुत्सुमानाथ्य प्रव्रजन् धर्मकाम्यया ।

राज्यं परिददौ सर्वं वैश्यापुत्रे युधिष्ठिरः ॥ ५ ॥

अभिपिब्य स्वराज्ये च राजानं च परीक्षितम् ।

दुःखार्तध्यायवीद्राजा सुभद्रां पाण्डवाग्रजः ॥ ६ ॥

परीक्षित्वास्तिनपुरे शक्रप्रस्थे च यादयः ।

वज्रो राजा त्वया रक्ष्यो मा चाधर्मं मनः कृथाः ॥ ७ ॥

इत्युक्त्वा धर्मराजः स वासुदेवस्य धीमतः ।

मातुलस्य च वृद्धस्य रामादीनां तथैव च ॥ ८ ॥

भ्रातृभिः सह धर्मात्मा कृत्योदकमतन्द्रितः ।

धाद्धान्युद्दिश्य सर्वेषां चकार विधिवत्तदा ॥ ९ ॥

कृपमभ्यर्च्य च गुरुमथ पौरपुरस्तुतम् ।
 शिष्यं परिक्षितं तस्मै ददौ भरतसत्तमः ॥ १० ॥
 ततस्तु प्रकृतोः सर्वाः समानाथ्य युधिष्ठिरः ।
 सर्वमाचष्ट राजर्षिश्चिकीर्षितमथात्मनः ॥ ११ ॥
 ते श्रुत्वैव वचस्तस्य पौरजानपदा जनाः ।
 भृशमुद्विग्नमनसो नाभ्यनन्दन्त तद्वचः ॥ १२ ॥
 नैवं कर्तव्यमिति ते तद्रोचुस्तं जनाधिपम् ।
 न च राजा तथाऽकार्षीत्कालपर्यायधर्मवित् ॥ १३ ॥
 ततोऽनुमान्य धर्मात्मा पौरजानपदं जनम् ।
 गमनाय मतिं चक्रे भ्रातरश्चास्य ते तदा ॥ १४ ॥
 ततः स राजा कौरव्यो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 उत्सृज्याभरणान्यङ्गाज्जगृहे वल्कलान्युत ॥ १५ ॥
 भीमार्जुनयमाश्चैव द्रौपदी च यशस्विनी ।
 तथैव जगृहुः सर्वे वल्कलानि नराधिप ॥ १६ ॥
 विधिवत्कारयित्वेष्टिं नैष्ठिकीं भरतर्षभ ।
 समुत्सृज्याप्सु सर्वेऽग्नीन् प्रतस्थुर्नरपुङ्गवाः ॥ १७ ॥
 ततः प्ररुदुः सर्वाः द्वियो दृष्ट्वा नरोत्तमान् ।
 प्रस्थितान् द्रौपदीगृहान् पुरा धूतजितान् यथा ॥ १८ ॥
 भ्रातरः पञ्च कृष्णा च पष्ठी श्वा चैव सत्तमः ।
 आत्मना सत्तमो राजा निर्ययौ गजसाह्वयात् ॥ १९ ॥
 क्रमेण ते ययुर्घोरा लौहित्य सलिलार्णवम् ।
 अग्निं ते ददशुस्तत्र स्थितं शैलमिवाप्रत ॥ २० ॥
 मार्गमावृत्य तिष्ठन्तं साक्षात्पुरुषमिग्रहम् ।
 ततो देव स सप्तार्षिः पाण्डवानिदमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 महमग्निः कुत्तश्रेष्ठा मया दग्धं च खाण्डवम् ।
 अर्जुनस्य प्रभावेण तथा नारायणस्य च ॥ २२ ॥

अयं यः फाल्गुनो भ्राता गाण्डीवं परमायुधम् ।
 परित्यज्य धने यातु नानेनार्योऽस्ति कश्चन ॥ २३ ॥
 वरणादाहतं पूर्वं मर्यतत्पार्थकारणात् ।
 गाण्डीवं धनुषां श्रेष्ठं वरुणायेव दीयताम् ॥ २४ ॥
 ततस्ते भ्रातरः सर्वे धनञ्जयमचोदयन् ।
 स जले प्राक्षिपच्चैतत्तथाऽक्षय्ये महेषुधी ॥ २५ ॥
 ततोऽग्निर्भरतश्रेष्ठ तत्रैषान्तरधीयत ।
 ययुश्च पाण्डवा वीरास्ततस्ते दक्षिणामुखाः ॥ २६ ॥
 ततस्ते दत्तरेणैव तीरेण लघणाम्भसः ।
 जग्मुर्भरतशार्दूल दिशं दक्षिणपश्चिमाम् ॥ २७ ॥
 ततः पुनः समावृत्ताः पश्चिमां दिशमेव ते ।
 ददृशुर्द्वारकां चापि सागरेण परिक्रुताम् ॥ २८ ॥
 उदीचीं पुनरावृत्त्य ययुर्भरतसत्तमाः ।
 प्रादक्षिण्यं चिकीर्षन्तः पृथिव्या योगधर्मिणः ॥ २९ ॥

द्रौपद्यादीनां देहपातः

- (अ २) ततस्ते नियतात्मान उदीचीं दिशमास्थिताः ।
 ददृशुर्योगयुक्ताश्च हिमवन्तं महागिरिम् ॥ ३० ॥
 तं चाप्यतिक्रमन्तस्ते ददृशुर्वालुकार्णवम् ।
 सवैक्षन्त महाशैलं मेरुं शिखरिणां घरम् ॥ ३१ ॥
 तेषां तु गच्छतां शीघ्रं सर्वेषां योगधर्मिणाम् ।
 याक्षसेनी भ्रष्टयोगा निपपात महीतले ॥ ३२ ॥
 तां तु प्रपतितां दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ।
 उवाच धर्मराजानं याक्षसेनीमवेक्ष्य ह ॥ ३३ ॥
 नाधर्मश्चरितः कश्चिद्राजपुत्र्या परन्तप ।
 कारणं किं नु तद्ब्रूहि यत्कृष्णा पतिता भुवि ॥ ३४ ॥

युधि०- पक्षपातो महानस्या विशेषेण धनञ्जये ।
 तस्यैतत्फलमघैषा भुङ्क्ते पुरुषसत्तम ॥ ३५ ॥
 पथमुक्त्वाऽनवेक्ष्यैना ययौ भरतसत्तम ।
 समाधाय मनो धीमान् धर्मात्मा पुरुषर्षभ ॥ ३६ ॥
 सहदेवस्ततो विद्वान्निपपात महीतले ।
 तं चापि पतितं दृष्ट्वा भीमो राजानमब्रवीत् ॥ ३७ ॥
 योऽयमस्मास्तु सर्वेषु शुश्रूषुरनहङ्कृतः ।
 सोऽयं माद्रवतीपुत्र कस्मान्निपतितो भुवि ॥ ३८ ॥

युधि०- आत्मन सदृशं प्राज्ञं नैपोऽमन्यत कञ्चन ।
 तेन दोषेण पतितस्तस्मादेव नृपात्मज ॥ ३९ ॥
 इत्युक्त्वा तं समुत्सृज्य सहदेवं ययौ तदा ।
 भ्रातृभिः सह कौन्तेयः शुना चैव युधिष्ठिर ॥ ४० ॥
 कृष्णा निपतिता दृष्ट्वा सहदेव च पाण्डवन् ।
 आर्तो बन्धुप्रियः शूरो नकुलो निपपात ह ॥ ४१ ॥
 तस्मिन्निपतिते धीरे नकुले चारदर्शने ।
 पुनरेव तदा भीमो राजानमिदमब्रवीत् ॥ ४२ ॥
 योऽयमक्षतधर्मात्मा भ्राता वचनकारकः ।
 रूपेणाप्रतिमो लोके नकुल पतितो भुवि ॥ ४३ ॥
 इत्युक्तो भीमसेनेन प्रत्युवाच युधिष्ठिर ।
 नकुलं प्रति धर्मात्मा सर्वबुद्धिमता वर ॥ ४४ ॥
 रूपेण मत्समो नास्ति कश्चिदित्यस्य दर्शनम् ।
 अधिकश्चाहमेवैक इत्यस्य मनसि स्थितम् ।
 नकुलः पतितस्तस्मादागच्छ त्वं वृकोदर ॥ ४५ ॥
 यस्य यद्विहितं वीर सोऽयं शयं तदुपाश्रुते ॥ ४६ ॥
 तास्तु प्रपतितान् दृष्ट्वा पाण्डव श्वेतवाहनः ।
 पपात शोकसन्तप्तस्ततो नु परवीरहा ॥ ४७ ॥

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे पतिते शक्रतेजसि ।
प्रियमाणे दुःपथर्षे भीमो राजानमब्रवीत् ॥ ४८ ॥
अनृतं न स्मराम्यस्य स्वैरेष्वपि महात्मनः ।
अथ कस्य विकारोऽयं येनार्यं पतितो भुवि ॥ ४९ ॥

युधि०- एकाद्वा निर्दहेयं वै शत्रूनित्यर्जुनोऽब्रवीत् ।
न च तत्कृतवानेष शूरमानी ततोऽपतत् ॥ ५० ॥
अयमेने धनुर्ग्राहानेष सर्वाश्च फाल्गुनः ।
तथा चैतन्न तु तथा कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ ५१ ॥
इत्युक्त्वा प्रस्थितो राजा भीमोऽथ निपपात ह ।
पतितश्चाब्रवीद्भीमो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ ५२ ॥
भो भो राजभवेक्षस्य पतितोऽहं प्रियस्तथ ।
किंनिमित्तं च पतनं श्रूहि मे यदि वेत्स्य ह ॥ ५३ ॥

युधि०- अतिभुक्तं च भवता प्राणेन च विकृत्यसे ।
अनवेक्ष्य परं पार्थ तेनासि पतितः क्षितौ ॥ ५४ ॥
इत्युक्त्वा तं महायाहुर्जंगामानवलोकयन् ।
श्वाऽप्येकोऽनुपयौ यस्ते बभूवुः कीर्तितो मया ॥ ५५ ॥

इन्द्रयुधिष्ठिरसंवादः, युधिष्ठिरस्य स्वर्गारोहणम्

(अ. १) ततः सश्रादयन् शक्रो दिवं भूमिं च सर्वशः ।
श्येनोपपयौ पार्थमाप्नोहेत्यब्रवीच्च तम् ॥ ५६ ॥
स्यभ्रातृन् पतितान् दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अब्रवीच्छोकसन्तप्तः सहस्राक्षमिदं वचः ॥ ५७ ॥
आतरः पतिता मेऽत्र गच्छेयुस्ते मया सह ।
न विना भ्रातृभिः स्वर्गमिच्छे गन्तुं सुरेश्वर ॥ ५८ ॥
सुकुमारी सुखार्हो न राजपुत्री पुनन्दर ।
साऽस्माभिः सह गच्छेत् तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ५९ ॥

- शम्र०- भ्रातृन् द्रक्ष्यसि स्वर्गे त्वमग्रतस्त्रिदिवं गतान् ।
 वृष्ण्या सहितान्सर्वान्मा शुचो भरतर्षभ ॥ ६० ॥
 निक्षिप्य मानुषं देहं गतास्ते भरतर्षभ ।
 अनेन त्वं शरीरेण स्वर्गं गन्ता न संशयः ॥ ६१ ॥
- युधि०- अयं श्वा भूतमव्येश भक्तो मां नित्यमेव ह ।
 स गच्छेत मया सार्धमानुशस्या हि मे मतिः ॥ ६२ ॥
- शम्र०- अमर्त्यत्वं मत्समत्वं च राजन्
 ध्रियं वृत्स्नां महतीं चैव सिद्धिम् ।
 संग्रासोऽद्य स्वर्गसुखानि च त्वं
 त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति ॥ ६३ ॥
- युधि०- जनार्णमार्येण सहस्रनेत्र
 दापयं कर्तुं दुष्करमेतदार्य ।
 मा मे धिया सद्गमनं तथाऽस्तु
 यस्या वृत्ते भक्तजनं त्यजेयम् ॥ ६४ ॥
- इन्द्र०- स्वर्गे लोके श्वघता नास्ति धिष्ण्य-
 मिष्टापूर्नं क्रोधशो हरन्ति ।
 ततो विचार्य त्रियता धर्मराज
 त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति ॥ ६५ ॥
- युधि०- भक्तत्यागं प्राहुरत्यन्तपापं
 तुल्यं लोके ब्रह्मवध्याकृतेन ।
 तस्माद्ग्राहं जातु कथञ्चनाद्य
 त्यक्ष्याम्येनं स्वसुखार्थो महेन्द्र ॥ ६६ ॥
- इन्द्र०- त्यक्त्वा भ्रातृन् दयिता चापि कृष्णा
 ग्रासो लोकः कर्मणा स्वेन चौर ।
 श्वानं चैनं न त्यजसे कथं नु
 त्यागं वृत्सं चास्थितो मुह्यसेऽद्य ॥ ६७ ॥
- युधि०- न विद्यते सन्धिरथापि विग्रहो
 मृतेर्मर्त्यैरिति लोकेषु निष्ठा ।

न ते मया जीवयितुं हि शक्या-
स्ततस्त्यागस्तेषु कृतो न जीयताम् ॥ ६८ ॥

भीतिप्रदान शरणागतस्य
स्त्रिया वधो ब्राह्मणस्वापहारः ।
मित्रद्रोहस्तानि चत्वारि शक्र
भक्तत्यागश्चैव समो मतो मे ॥ ६९ ॥

वैश०- तद्धर्मराजस्य वधो निशम्य
धर्मस्वरूपी भगवानुवाच ।
युधिष्ठिरं प्रीतियुक्तो मेरुर्द्धं
ऋद्धिर्वाप्ये. संस्तपसंप्रयुक्तैः ॥ ७० ॥

धर्म०- अभिजातोऽसि राजेन्द्र पितुर्वृत्तेन मेघया ।
अनुक्रोधेन चानेन सर्वभूतेषु भारत ॥ ७१ ॥
अयं श्वा भक्त इत्येवं त्यक्तो देवस्थस्त्वया ।
तस्मात्स्वर्गे न ते तुल्यः कश्चिदस्ति नराधिपः ॥ ७२ ॥
ततो धर्मश्च शक्रश्च भरतश्चाश्विनाथपि ।
देवा देवर्षयश्चैव रथमारोप्य पाण्डवम् ।
प्रययुः स्येर्विमानेस्ते सिद्धा. कामविहारिणः ॥ ७३ ॥
स तं रथं समास्थाप्य राजा कुरुकुलोद्बहः ।
ऊर्ध्वमाचनमे शीघ्रं तेजसाऽऽवृत्य रोदसी ॥ ७४ ॥

शान्तिपर्वतः श्लोका. ॥ ४९३१ ॥

आदिपर्वतः श्लोका. ॥ १५७२७ ॥

॥ इति श्रीमहाभारतसारे महाप्रस्थानिकर्ण समाप्तम् ॥

महाभारतसारः

१८. स्वर्गारोहणपर्व

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

युधिष्ठिरस्य नरकदर्शनम्

- (अ. १) स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
वैश०- दुर्योधनं श्रिया जुष्टं ददर्शासीनमासने ॥ १ ॥
ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा दुर्योधनममर्षितः ।
सहसा सन्निवृत्तोऽभूच्छ्रयं दृष्ट्वा सुयोधने ॥ २ ॥
पुत्रशृङ्घैर्ष्वस्तान्वै नाहं दुर्योधनेन वै ।
सहितः कामये लोकाँल्लुब्धेनादीर्षदंशिनः ॥ ३ ॥
अस्ति देवा न मे कामः सुयोधनमुदीक्षितुम् ।
तत्राहं गन्तुमिच्छामि यत्र ते भ्रातरो मम ॥ ४ ॥
नैवमित्यग्रधीत्तं तु नारदः प्रहसन्निव ।
स्वर्गे निवासे राजेन्द्र विरुद्धं चापि नश्यति ॥ ५ ॥
समागच्छ यथान्यायं राज्ञा दुर्योधनेन वै ।
स्वर्गोऽयं नेह वैराणि भवन्ति मनुजाधिप ॥ ६ ॥
नारदेनैवमुक्तस्तु कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
भ्रातृन्पप्रच्छ मेधावी वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ७ ॥
(अ. २) नेह पश्यामि विबुधा राधेयममितौजसम् ।
भीमं च भीमविक्रान्तं प्राणेभ्योऽपि प्रियं मम ॥ ८ ॥

अर्जुनं चेन्द्रसङ्काशं यमौ चैव यमोपमौ ।
 प्रष्टुमिच्छामि तां चाहं पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ॥ ९ ॥
 न चेह स्थातुमिच्छामि सत्यमेवं ब्रवीमि वः ॥ १० ॥
 किं मे भ्रातृविहीनस्य स्वर्गेण सुरसत्तमाः ।
 यद्य ते मम स स्वर्गो नायं स्वर्गो मतो मम ॥ ११ ॥

देवा०- यदि वै तत्र ते श्रद्धा गम्यतां पुत्र मा चिरम् ।
 प्रिये हि तद्य वतारमो देवराजस्य शासनात् ॥ १२ ॥

इत्युपस्था तं ततो देवा देवदूतमुपादिशन् ।
 युधिष्ठिरस्य सुहृदो दर्शयेति पलन्तप ॥ १३ ॥
 ततः कुन्तीमुतो राजा देवदूतश्च जग्मतुः ।
 सहितौ राजशार्दूल यत्र ते पुरुषर्षभाः ॥ १४ ॥

अग्रतो देवदूतश्च पयौ राजा च पृष्ठतः ।
 पन्थानमशुभं दुर्गं सेवितं पापकर्मभिः ॥ १५ ॥
 तमसा संवृतं घोरं केशशीघलशाद्वलम् ।
 युक्तं पापकृतां गन्धर्मासशोणितकर्दमम् ॥ १६ ॥

स तत्कुणपदुर्गन्धमशियं लोमहर्षणम् ।
 जगाम राजा धर्मात्मा मध्ये बहु विचिन्तयन् ॥ १७ ॥
 ददर्शोष्णोदकैः पूर्णां नदीं चापि सुदुर्गमाम् ।
 अलिपत्रवनं चैव निशितश्वरसंवृतम् ॥ १८ ॥

करस्मवालुकास्तता आयसीश्च शिलाः पृथक् ।
 लोहकुम्भीश्च तैलस्य काथ्यमानाः समन्ततः ॥ १९ ॥
 कूटशाल्मलिकं चापि दुःस्पर्शं तीक्ष्णकण्टकम् ।
 ददर्श चापि कौन्तेयो यातनाः पापकर्मिणाम् ॥ २० ॥

स तं दुर्गन्धमालक्ष्य देवदूतमुवाच ह ।
 कियदध्वानमस्माभिर्गन्तव्यमिममीदृशम् ॥ २१ ॥
 क च ते भ्रातरो मह्यं तन्ममाख्यातुमर्हसि ।
 देशोऽयं कश्च देवानामेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ २२ ॥
 स सन्निवृत्ते श्रुत्वा धर्मराजस्य भाषितम् ।
 देवदूतोऽब्रवीच्चैनमेतावद्भ्रमनं तव ॥ २३ ॥
 निवर्तितव्यो हि मया तथाऽस्युक्तो दिवौकसैः ।
 यदि भ्रान्तोऽसि राजेन्द्र त्वमथागन्तुमर्हसि ॥ २४ ॥
 युधिष्ठिरस्तु निर्विण्णस्तेन गन्धेन मूर्च्छितः ।
 निवर्तने धृत्तमना पर्यावर्तत भारत ॥ २५ ॥
 स सन्निवृत्तो धर्मात्मा दुःखशोकसमाहतः ।
 शुभाच्च तत्र यद्गतां दीना वाच समन्ततः ॥ २६ ॥
 भो भो धर्मज राजर्षे पुण्याभिजन पाण्डव ।
 अनुग्रहार्थमस्माकं तिष्ठ तावन्मुहूर्तकम् ॥ २७ ॥
 आयाति त्वयि दुर्धर्षं घाति पुण्यः समीरणः ।
 तव गन्धानुगस्तात येनास्मान् सुखमागमत् ॥ २८ ॥
 सन्तिष्ठस्व महाबाहो मुहूर्तमपि भारत ।
 त्वयि तिष्ठति कौरव्य यातनास्माश्च बाधते ॥ २९ ॥
 तेषां तु वचनं श्रुत्वा दयावान् दीनभाषिणाम् ।
 अहो कृच्छ्रमिति प्राह तस्यैव स च युधिष्ठिर ॥ ३० ॥
 अनुध्यमानस्ता वाचो धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
 उवाच के भवन्तो वे किमर्थमिह तिष्ठथ ॥ ३१ ॥
 इत्युक्तास्ते ततः सर्वे समन्तादवभाषिरे ।
 फणोऽहं भीमसेनोऽहमर्जुनोऽहमिति प्रभो ॥ ३२ ॥

नकुलः सहदेवोऽहं घृष्टद्युम्नोऽहमित्युत ।

द्रौपदी द्रौपदेयाश्च इत्येवं ते विचुरुजुः ॥ ३३ ॥

ता चाच. स तदा श्रुत्वा तद्देशसदृशीर्नृप ।

ततो विममृशे राजा किन्त्विदं दैवकारितम् ॥ ३४ ॥

किं कृत्वा घृतपादस्य पुत्रो राजा सुयोधनः ।

तथा श्रिया युतः पापे. सह सर्वैः पदानुगैः ।

महेन्द्र इव लक्ष्मीवानास्ते परमपूजितः ॥ ३५ ॥

कस्येदानीं विकारोऽयं य इमे नरकं गताः ।

सर्मधर्मविदः शूरा. सत्यागमपरायणाः ।

क्षत्रधर्मरताः सन्तो यज्यानो भूरिदक्षिणाः ॥ ३६ ॥

किं नु सुप्तोऽस्मि जागमिं चेतयामि न चेतये ।

अहो चित्तविकारोऽयं स्याद्वा मे चित्तविभ्रमः ॥ ३७ ॥

एवं घट्टुधिर्धं राजा विममर्श युधिष्ठिरः ।

दुःखशोकसमाविष्टश्चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियः ॥ ३८ ॥

मोघमाहार्यश्चैव तीव्रं धर्मसुतो नृपः ।

देवांश्च गर्हयामास धर्मं चैव युधिष्ठिरः ॥ ३९ ॥

स तीव्रगन्धसन्तप्तो देवदूतमुवाच ह ।

गन्धतां तत्र येषां त्वं दूतस्तेषामुपान्तिरुम् ॥ ४० ॥

न ह्यहं तत्र यास्यामि स्थितोऽस्मीति निवेद्यताम् ।

मत्संश्रयादिमे दूनाः सुखिनो भ्रातरो हि मे ॥ ४१ ॥

इत्युक्तः स तदा दूतः पाण्डुपुत्रेण धीमतः ।

जगाम तत्र यत्रास्ते देवराजः शतक्रतुः ॥ ४२ ॥

निवेदयामास च तद्धर्मराजचिकीर्षितम् ।

यथोक्तं धर्मपुत्रेण सर्वमेव जनाधिप ॥ ४३ ॥

युधिष्ठिरस्य तनुत्यागः स्वर्गवासश्च

(अ. ३) स्थिते मुहूर्ते पार्थे तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।

आजग्मुस्तत्र कौरव्य देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ ४४ ॥

स च विग्रहवान् धर्मो राजानं प्रसमीक्षितुम् ।

तत्राजगाम यत्रासौ क्रुद्धराजो युधिष्ठिरः ॥ ४५ ॥

तेषु भासुरदेहेषु पुण्याभिजनकर्मसु ।

समागतेषु देवेषु व्यगमसत्तमो नृप ॥ ४६ ॥

नादृश्यन्त च तास्तत्र यातनाः पापकर्मिणाम् ।

नदी वैतरणी चैव कूटशाल्मलिना सह ॥ ४७ ॥

ततो वायुः सुखस्पर्शः पुण्यगन्धबहः शुचिः ।

बभौ देवसमीपस्थः शीतलोऽतीव भारत ॥ ४८ ॥

ततः शक्रः सुरपतिः श्रिया परमया युतः ।

युधिष्ठिरमुवाचेदं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ४९ ॥

युधिष्ठिर महाबाहो लोकाश्चाप्यक्षयास्तव ।

न च मन्युस्त्वया कार्यः शृणु चेदं वचो मम ॥ ५० ॥

अवश्यं नरकस्तात द्रष्टव्यः सर्वराजभिः ।

शुभानामशुभानां च द्वौ राशौ पुरुषर्षभ ॥ ५१ ॥

यः पूर्वं सुकृतं भुङ्क्ते पश्चाद्विरयमेव सः ।

पूर्वं नरकभाग्यस्तु पश्चात्स्वर्गमुपैति सः ॥ ५२ ॥

भूयिष्ठं पापकर्मा यः स पूर्वं स्वर्गमश्नुते ।

तेन त्वमेवं गमितो मया श्रेयोर्यिना नृप ॥ ५३ ॥

व्याजेन हि त्वया द्रोण उपचीर्णः सुतं प्रति ।

व्याजेनैव ततो राजन् दर्शितो नरकस्तव ॥ ५४ ॥

यथैव त्वं तथा भीमस्तथा पार्थो यमौ तथा ।

द्रौपदी च तथा कृष्णा व्याजेन नरकं गताः ॥ ५५ ॥

आगच्छ नरशार्दूल मुक्तास्ते चैव कल्मषात् ॥ ५६ ॥

स्वपक्षाश्चैव ये तुभ्यं पार्थिवा निहतां रणे ।
 सर्वे स्वर्गमनुप्राप्तास्तान्पश्य भरतर्षभ ॥ ५७ ॥
 एषा देवनदी पुण्या पार्थ त्रैलोक्यपावनी ।
 आकाशगङ्गा राजेन्द्र तत्राप्लुत्य गमिष्यसि ॥ ५८ ॥
 अथ स्नातस्य भावस्ते मानुषो विगमिष्यति ।
 गतशोको निरायासो मुक्तवैरो भविष्यसि ॥ ५९ ॥
 एवं भुवति चेवेन्द्रे कौरवेन्द्रं युधिष्ठिरम् ।
 धर्मो विप्रहयान् साक्षादुवाच सुतमात्मनः ॥ ६० ॥
 भो भो राजन् महाभात प्रीतोऽस्मि तव पुत्रक ।
 मद्भक्त्या सत्ययाक्यैश्च क्षमया च दमेन च ॥ ६१ ॥
 एषा तृतीया जिज्ञासा तव राजन् कृता मया ।
 न शक्यसे बालयितुं स्थभावात्पार्थ हेतुतः ॥ ६२ ॥
 पूर्वं परीक्षितो हि त्वं प्रश्नाद्देतवने मया ।
 अरणीसहितस्यार्थं तच्च निस्तीर्णयानसि ॥ ६३ ॥
 सोदर्येषु विनष्टेषु द्रौपद्या नत्र भारत ।
 श्वरूपधारिणा तत्र पुनस्त्यं मे परीक्षितः ॥ ६४ ॥
 इदं तृतीयं भ्रातृणामर्थं यत्स्थातुमिच्छसि ।
 विशुद्धोऽसि महाभाग सुखी विगतकल्मषः ॥ ६५ ॥
 न च ते भ्रातरः पार्थ नरकार्हा विशां पते ।
 मायैषा देवराजेन महेन्द्रेण प्रयोजिता ॥ ६६ ॥
 एधमुक्तः स राजर्षिस्तव पूर्वपितामहः ।
 जगाम सह धर्मेण सर्वैश्च त्रिदिवालयैः ॥ ६७ ॥
 गङ्गां देवनदीं पुण्यां पावनीमृषिसंस्तुताम् ।
 अवगाह्य ततो राजा तनुं तत्याज मानुषीम् ॥ ६८ ॥
 ततो दिव्यवपुर्भूत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 निर्व्यतो गतसन्तापो जले तस्मिन् समाप्लुतः ॥ ६९ ॥

ततो ययौ वृत्तो देवैः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 धर्मेण सहितो धीमांस्तृयमानो महर्षिभिः ॥ ७० ॥
 यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शूरा विगतमन्यवः ।
 पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ ७१ ॥

(अ. ५) एतत्ते सर्वमार्यातं विस्तरेण महाद्युते ।
 कुरूणां चरितं कृत्स्नं पाण्डवानां च भारत ॥ ७२ ॥

देवलोकादिषु महाभारतस्य श्लोकसङ्ख्या कथावाचकाश्च
 सौतिः— एतच्छ्रुत्वा द्विजश्रेष्ठाः स राजा जनमेजयः ।
 विस्मितोऽभवदत्यर्थं यज्ञकर्मन्तरेष्वथ ॥ ७३ ॥
 ततो द्विजातीन् सर्वास्तान् दक्षिणाभिरतोषयत् ।
 पूजिताश्चापि ते राज्ञा ततो जग्मुर्यथागतम् ॥ ७४ ॥
 विसर्जयित्वा विप्रांस्तान् राजापि जनमेजयः ।
 ततस्तक्षशिलायाः च पुनरायाद्राजाह्वयम् ॥ ७५ ॥
 एतत्ते सर्वमार्यातं वैशम्पायनकीर्तितम् ।
 व्यासाज्ञया समाज्ञातं सर्पसत्रे नृपस्य हि ॥ ७६ ॥
 जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो मोक्षमिच्छता ॥ ७७ ॥
 अनागतश्च मोक्षश्च कृष्णद्वेपायनः प्रभुः ।
 सन्दर्भं भारतस्यास्य कृतवान् धर्मकाम्यया ॥ ७८ ॥
 यष्टिं शतसहस्राणि चकारान्यां स संहिताम् ।
 त्रिंशच्छतसहस्राणि देवलोके प्रतिष्ठितम् ॥ ७९ ॥
 पित्र्ये पञ्चदशं ज्ञेयं यक्षलोके चतुर्दश ।
 एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रभाषितम् ॥ ८० ॥
 नारदोऽश्वायवेदेवानसितो देवलः पितृन् ।
 रक्षोयक्षान् शुको मर्त्यान् वैशम्पायन एव तु ॥ ८१ ॥

भारतसावित्री

मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
 संसारेष्यन्मृतानि यान्ति यास्यन्ति चापरे ॥ ८२ ॥
 हर्षस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
 दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ८३ ॥
 ऊर्ध्वग्राहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति मे ।
 धर्माद्विष्यन्ध कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥ ८४ ॥

न जातु कामान्न भयात्न लोभा-

द्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतो ।

नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्यनित्ये

जीषो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥ ८५ ॥

इमां भारतसावित्रीं प्रातरत्याय यः पठेत् ।

स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ८६ ॥

शान्तिपर्यंतः श्लोकाः ॥ ५०१७ ॥

आदिपर्यंतः श्लोकाः ॥ १५८१३ ॥

॥ इति श्रीमहाभारतसारे स्वर्गारोहणपर्व समाप्तम् ॥

॥ समाप्तः श्रीमहाभारतसारः ॥

ॐ तत्सत् ।

महाभारतसारशब्दार्थसङ्ग्रहः

अंशः—भागः

अंशुः—किरणः

अंसः—स्वप्नः

अकडुकः—रागद्वेषहीनः

अकण्टकम्—निर्विघ्नम्, शत्रुरहितम्

अकस्मात्—कारणं विना

अकिञ्चनः—निर्वचनः, दारिद्र्यः

अकुतोभयः—निर्मयः

अहृतः—विकल्पयुक्तः

अकृष्टपच्यः—कर्मणं विना धान्यप्रदः

अक्तः—लिप्तः, युक्तः

अक्षमः—असमर्थः, दुर्बलः

अक्षरम्—व्रतम्

अक्षरसात्मता—कैवल्यम्, मोक्षः

अक्षिः—नेत्रम्, नयनम्

अखिलम्—सम्पूर्णम्

अगङ्गः—चन्द्रनविशेषः

अगात्—गतः

अगारम्—गृहम्

अग्निः—स्वर्णिलम्, अमिकुण्डलम्

अनलः

अग्रजः—ज्येष्ठप्राता

अग्रतः—अग्रे, समुखे, पुरतः

अग्रपादस्थितः—अत्यन्तम् उत्सुकः

अग्रहारः—निर्वाहार्थं राज्ञा दत्ता भूमिः

अभ्यः—श्रेष्ठः

अघम्—पातकम्, दुःखम्

अघोषयन्—घोषणां कृतवन्तः

अङ्गना—स्त्री, नारी

अङ्गाः—देशविशेषः

अङ्गानि—अवयवाः

अङ्गारकमान्तम्—कर्मरगृहसमीपम्

अङ्गिरसां श्रेष्ठः—द्रोणाचार्यः

अङ्गुलिप्रम्—अङ्गुलिप्रागम्

अचलः—पर्वतः, स्थिरः

अच्युतः—दृढः, अविनाशी

अच्युतः—श्रीकृष्णः

अजः—छागः

अजरम्—जरारहितम्

अजातशत्रुः—युधिष्ठिरः, धर्मराजः

अजिनम्—कृष्णमृगवर्म

अजिनम्—मृगव्याघ्रादिवर्म

अजिरम्—अङ्गनम्

अज्ञानः—ज्ञानहीनः

अञ्जनम्—कज्जलम्

असता—शाठ्येति, शीघ्रम्, मुख्यतया,

वगेन

अटन्ती—भ्रमन्ती

अट्टालकः—घट्टिनां गृहम्, हर्म्यम्

अणु—सूक्ष्मम्, अल्पः

अण्डज—पक्षी

अतन्द्रितः—निरलसः
 अतीतम्—गतम्, अतिक्रान्तम्
 अत्यकालयत्—दत्तवान्
 अत्यक्रामत्—उल्लङ्घितवान्
 अत्यर्थम्—अत्युत्तम्
 अत्युक्तं—अत्यन्तं निन्दितं स्तुतो वा
 अदूरे—समीपे
 अद्भुतम्—आश्चर्यम्
 अद्यपि—अद्यारभ्य
 अधमः—नीचः
 अधिपः—राजा, पालयिता
 अधिपयाक्षत्—पद्याशस्त्राभे एकः
 अधिष्ठानम्—आधारः (मूलम्)
 अभ्यक्षः—अधिकारी, मुख्यः
 अभ्यगाः—ज्ञातवान्
 अभ्यवसानम्—निश्चयः
 अभ्यूढ—यस्य माता गर्भवती एव
 विवाहकाले, तादृशः
 अध्वगः—पान्थः
 अध्वरः—यज्ञः
 अध्वा—मार्गः, पन्थाः
 अनङ्ग—अङ्गराजा, मदन
 अनङ्गु—रूपम् (अनङ्गवान्)
 अनन्तरः—बन्धुहीनः
 अनन्तरम्—तत्क्षणम्, पश्चात्
 अनन्तरज—भीरवः
 अनयः—अपराध, अनीतिः
 अनर्घ्य—अमूल्यार्हः

अनलः—अग्निः
 अनवेक्ष्य—अदृष्ट्वा
 अनशनम्—उपवासः
 अनङ्गुलतः—अङ्गुलरहितः
 अनाक्रन्दः—मित्रहीनः
 अनागतः—नित्यसिद्धः
 अनागतम्—भविष्यकालिकम्
 अनागतविधाता—दीर्घदर्शी, दूरदर्शी
 अनात्मा—अजितचित्तः
 अनामयम्—कल्याणम्
 अनायुष्यम्—आयुषः अपायकारकम्
 अनार्यम्—हीनकर्म
 अनारुष्टि—अवर्षणम्
 अनिमिषः—मत्स्यः
 अनिलः—वायुः
 अनिशम्—नित्यम्, सततम्
 अनु—पश्चात्
 अनुक्रोश—दया
 अनुगम्—योऽयम्
 अनुगमनम्—पश्चाद्गमनम्
 अनुगमनम्—मैथुनम्, सम्भोगः
 अनुग्रहः—दया
 अनुजः—कनिष्ठभ्राता
 अनुज्ञा—संमतिः, क्षमा
 अनुताप—पश्चात्तापः
 अनुदकम्—अल्पजलम्
 अनुदम्—पश्चात्
 अनुपद्यते—अनुसरति

अनुबन्ध-परिवारः, परिणामः
 अनुभावः-परान्धः, सामर्थ्यम्
 अनुमतम्-अनुता
 अनुमन्ता-सम्मतिदाता
 अनुयुक्तः-भृतकाध्येता
 अनुयुक्तः-स्पर्धावान्
 अनुयोक्ता-भृतकाध्यापकः
 अनुरूपम्-योम्यम्
 अनुवाकः-नित्यपाठः
 अनुशासनम्-आशा
 अनुपक्तः-संबद्धः
 अनुपन्नः-सम्बन्धः
 अनुष्ठितम्-कसर्भ्यम्
 अनुसन्तानः-परम्परायाम् उत्पन्नः
 अनुचानः-साक्षवेदाध्यायी
 अनूपम्-अलप्रायदेशः
 अनुजुः-अनुतस्य अपराभस्य आरोप-
 कृत
 अनृणः-ऋणमुक्तः, ऋणरहितः
 अनृतम्-भसत्पम्
 अनुशसः-दयालुः
 अन्तः-नाशः, सीमा
 अन्तपालः-द्वारपालः
 अन्तःपुरम्-उल्ला, स्त्री
 अन्तःपुरम्-स्त्रीष्टम्
 अन्ततः-निधितम्
 अन्तरम्-छिद्रम्
 अन्तरम्-प्रमाद-

अन्तरम्-मध्यम्
 अन्तरम्-मध्यवेला
 अन्तरजः-आरतः
 अन्तरधीयत-अदृश्यः अभूत्
 अन्तरपूरुषः-अन्तर्यामी
 अन्तरा-मध्ये
 अन्तरालम्-पिशाचयोनिः
 अन्तरिक्षम्-आकाशः
 अन्तर्हित-गुप्त
 अन्तिकम्-समीपम्
 अन्तिके-ममीपे
 अन्त्ययीनि-चण्डालजातिः
 अन्त्यावसायः-चाण्डालः
 अन्ध-नेत्रहीनः
 अन्धका-यादवभेदाः
 अन्ध तमः-गाढान्धकारः
 अन्यः-अपरः, शत्रु
 अन्यतमः-बहुषु एक
 अन्ववायः-वशः
 अन्वशासत्-आज्ञा कृतवान्
 अन्विच्छ-गवेपथ्य, शोधय
 अन्वितः-युक्तः
 अन्वीक्षा-अनुमानम्
 अपत्यम्-सन्तानम्
 अपदशम्-दशाहीनम्
 अपदेशः-मिथम्
 अपध्यानम्-विस्मयवन्तम्

अपध्वसजः—ह्रीनवर्णपुरुषोच्चवर्ण-

स्त्रियोः पुत्रः

अपध्वसजाः—अनुलोमजाः (पट्)

ब्राह्मणः × क्षत्रिया, वैश्या, शूद्रा ३

क्षत्रियाः × वैश्या, शूद्रा, २

वैश्यः × शूद्रा, १

अपनयनम्—दूरीकरणम्

अपराहः—त्रेधा विभक्तदिनस्य

तृतीयो भागः

प्राहः, मध्याहः, अपराहः (पूर्वाहः)

अपराहः—पञ्चधा विभक्तदिनस्य

चतुर्थो भागः

प्रातः, सगवः, मध्याहः,

अपराहः, सायहः

अपवत्सा—वत्सरहिता, निपुत्रिका

अपसदाः—प्रतिलोमजाः (पट्)

क्षत्रिय × ब्राह्मणी = सूतः

वैश्य. × क्षत्रिया, ब्राह्मणी = वामकः,

मागध

शूद्रः × } वैश्या = वैद्यः, क्षत्रिया = ब्राह्मणः
ब्राह्मणी = चाण्डालः

अपसरणम्—दूरागमनम्

अपस्तनः—स्तनपानरहितः

अपस्मारी—ग्रहप्रस्तः

अपाङ्कतेयः—पट् कृतदूषकः

अपास्य—त्यक्त्वा

अपि—प्रथार्थकम्

अपिहितम्—आच्छादितम्

अपुत्रः—निपुत्रिकः

अपुरुषा—अरक्षिता

अपूपः—पिष्टकः

अपेतः—नष्टः, दूरं गतः

अपकाशम्—अज्ञातम्

अप्रतिमः—अतुल्यः, अद्वितीयः

अप्रमेयः—गहनः

अप्रवासी—गृहादिषु सक्तः

अप्सरसः—स्वर्गवैश्याः (उर्वश्यादयः)

अबला—ध्वी, ललना

अयुधिः—अल्पबुद्धिः

अयुध्यमानः—अज्ञानम्

अभक्ष्यन्—भक्षयेयुः

अभिजज्ञे—ज्ञातवान्

अभिजनः—कुलम्

अभिजातः—अतिकुलीनः

अभिजातम्—सम्मुखम्

अभितः—समीपे

अभिनिर्दिष्टः—सिद्धिः

अभिपत्तिः—समाप्तिः, अधिगमः

अभिपूज्य—स्तुत्वा

अभिप्रायः—आशयः

अभिमर्शः—स्पर्शः, प्रहारः, बलात्कारः

अभिमुखम्—सम्मुखम्

अभिरूपः—योग्यः, विद्वान्

अभिवादनम्—नमस्कारः

अभिषस्तः—अभियुक्तः, निन्दितः

अभिशापः-लोकगर्ह्यता
 अभिपन्नः-पराभवः, शापः
 अभिषेकः-सोमवत्याः कण्ठनम्
 अभिषेकः-स्नानम्
 अभिसन्धानम्-वचनम्
 अभिहारः-तिरस्कारः
 अभिहारः-समीपानयनम्
 अभिर्क्षणम्-पुनः पुनः
 अभ्यवहारः-आहारः, भक्षणम्
 अभ्यागतः-अतिथिः
 अभ्यासः-समीपः
 अभ्यासः-पुनः पुनः सेवनम्
 अभ्रम्-मेघः
 अभर्त्यः-देवः
 अभर्षितः-क्रोधयुक्तः
 अमा-सह, समीपे
 अमात्यः-मन्त्री, समीपस्थः
 अमात्यः-सहपात्री
 अमितम्-अगणितम्
 अमित्रः-शत्रुः
 अमुं लोकम्-परलोकम्
 अमृतम्-सोमरसः
 अमृतमयः-देवतामयः
 अमृतमुखः-अत्यन्त दर्शनीयः
 अमृताशः-देवः
 अम्बरम्-पञ्चम्, आकाशः (म)
 अम्बुष्ठः-ब्राह्मणवैश्यापुत्रः
 अम्बिका-धृतराष्ट्रमाता

अम्बिकामृतः-धृतराष्ट्रः
 अम्बु-जलम्
 अम्बुजम्-कमलम्
 अम्बुदः-मेघः
 अम्म -जलम्
 अयशः-अपकीर्तिः
 अयुक्तः-योगाभ्यासहीनः
 अयुतम्-१०००० (दशसहस्राणि)
 अयोनिः-अज्ञातकुलः
 अयोनि-विवादात् न जातः
 अराजकम्-नृपहीनम्
 अरि-शत्रुः
 अरिदमः-शत्रुनाशकः
 अस्तुदः-मर्मच्छिद्
 अर्कः-सूर्यः
 अर्थः-पूजोपहारः
 अर्थिः-तेजः
 अर्णवः-समुद्रः
 अर्थ-इच्छा, धनम्
 अर्थ-कार्यम्, उपयोगः
 अर्थः-द्वितीयपुरुषार्थः
 अर्थः-पुरुषार्थः (मोक्षः)
 अर्थः-प्रयोजनम्
 अर्थः-फलम्
 अर्थः-उपभोगः, संभोगः, (मैथुनम्)
 अर्थना-याचना
 अर्थो-दन्तुः, याचकः
 अर्थे-कृते

अर्दित - पीडित , दुःखित
 अर्ह - योग्य
 अर्ह - मूल्यम्
 अर्हसि - योग्य अस्ति
 अलातम् - उत्सुकम्
 अलीकम् - अप्रियम् , असत्यम्
 अल्पम् - क्षुब्धम्
 अल्पीय - अतिशयेन अल्पम्
 अवगाहनम् - स्नानम्
 अवज्ञा - अपमान , तिरस्कार
 अवनि - पृथ्वी
 अवनी - पृथ्वा
 अवनेजनम् - प्रक्षालनम्
 अवमृष - यज्ञसमाप्तिस्नानम्
 अवमेने - अपमान कृतवान्
 अवर - हीन , नीच
 अवरोध - अतः पुरम् , छायाहम्
 अवरोध - कुलीना स्त्री
 अवलेहिनी - सदा क्रुद्धा
 अवस्याय - तुषार , हिमम्
 अवसय - त्यागम्
 अवसेचनम् - सिञ्चनम्
 अवहित - दत्तचित्त
 अवाद्मुख - अपोमुख
 अवाप्तम् - प्राप्तम्
 अवि - मेष
 अविदूरत - गमीपे
 अपिपक्षि - अर्थज्ञानशून्य

अव्याहरन् - मौनमास्थित
 अव्याहतम् - मौनम्
 अव्रत - शूद्र , नियमरोहित
 अवशनम् - भोजनम्
 अवशने - शीघ्रम्
 अवशुभ - अधर्म
 अवशेषत - अवशेषम् , सम्पूर्णम्
 अदमकुट - पापाणेन सत्यकुट
 अदमा - पापान्
 अद्रद्वेयम् - अविश्वास्यम्
 अध्रुति - पक्षय
 अधरेय - पिप्पल
 अधस्तनम् - एकदिनपर्याप्तम्
 अधिनौ - अधिनाष्टमारा (देववैद्यी)
 अष्टन् - ८
 असंसक्त - नि संशय
 असहार्थ - उत्क्रोचादिना अभेद्य
 असहन् - बहुवारम्
 असन् - अनुभ
 असि - स्रज
 अमु - प्राण
 अमुर - दैत्य
 असूत - जनयामास
 असृ - रक्तम्
 अस्थि - वीकसम्
 अस्रम् - अध्रु
 अस्वप्न - जागरूह
 अह - दिवस

अहीनः—साक्षः
 अहो—समाधानम्, आश्चर्यम्,
 सम्बोधनम्
 आकाशगङ्गा—मन्दाकिनी, वियद्गङ्गा
 आकांक्षः—व्याप्तः
 आकृती (तिः)—आकारः
 आकन्दः—युद्धम्
 आकन्दः—साहाय्यकारी
 आख्यातः—कथितः
 आख्यातुम्—वस्तुम्
 आगः—अपराधः
 आगतिः—उद्गमनस्थानम्
 आगमः—वेदः, शास्त्रम्
 आहारिकः—इक्षालकृता
 आचक्रमे—आरुढः, गतः
 आचष्ट—उक्तवान्
 आनिः—युद्धम्
 आन्यः—श्रीमान्, युक्तः
 आतङ्कः—रोगः, दुःखम्, भयम्
 आततायी—
 अमिदो गरवधैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
 क्षेत्रहर्ता दारहर्ता परेते ह्याततायिनः ॥
 आतप —सूर्यप्रकाशः
 आतपत्रम्—छत्रम्
 आत्मजः—पुत्रः
 आत्मतन्त्रम्, शरीरम्, कुटुम्बम्
 आत्मरतिः—अनन्यनिष्ठः
 आत्मसम्भवः—पुत्रः
 म.सा. (खंड ३) २७

आत्मा—शरीरम्, मनः, जीवः
 आत्मा—धैर्यम्
 आत्माभिगुप्तिः—चित्तजयः, स्वरक्षणम्
 आदाधि—गृहामि
 आदानम्—ग्रहणम्
 आदित्यः—अदितिपुत्रः, देवः, सूर्यः
 आदीपकः—गृहादिदाहकः
 आघाय—निघाय
 आधिगत्वम्—राज्यम्
 आनकदुन्दुभिः—वसुदेवः
 आनतः—नम्रः
 आननम्—मुलम्
 आनर्तनगरी—द्वारका
 आनर्ताः—देशविशेषः (सौराष्ट्रदेशः)
 आनृष्यम्—रुणमुत्तताम्
 आनृशंस्यम्—दयालुता, दया
 आनृशंस्या—परदुःखापहा
 आन्वीक्षिकी—अनुमानप्रधाना
 आन्वीक्षिकी—ज्ञानकाण्डः
 आपः—जलम्
 आपगा—नदी
 आपणः—वणिक्पथः
 आपणम्—विक्रयस्थानम्
 आपद्—विपत्तिः
 आपन्नः—सहकृत्प्रस्तः
 आप्तः—विश्वासाई, यथार्थवक्ता
 आप्लुत—स्नातः
 आप्लुत्य—स्नानं कृत्वा

आभरणम्-भूषणम्, अलङ्कार-
 आभीर -गोपाल, गोप
 आभीर -ब्राह्मणाम्बष्ठस्त्रियो पुत्रः
 आमय -रोग, पीडा, दुःखम्
 आमिषम्-मांसम्
 आमिषम्-मोहकरम्, मत्स्यम्
 आयतनम्-स्थानम्, गृहम्
 आयति -उत्तरकाल
 आयसम्-लोहमयम्
 आयसी-लोहमयी
 आयाति-आगच्छति
 आयास -श्रम, दुःखम्
 आयुधम्-शस्त्रम्
 आयुष्यम्-आयुष्करम्
 आरप्यक -अरप्ये विहित
 आरप्यक -वानप्रस्थ
 आराम -उद्यानम्
 आराम -पुरवाटिका
 आराटिक -शाकविशेषकर्ता
 आरात्तु-शाकादि
 आर्च्छति-प्राप्नोति
 आर्जवम्-ऋजुता
 आर्त -दुःखित
 आर्तवम्-स्त्रीरज (कृत्)
 आर्य -श्रेष्ठ
 आर्य -प्रवर (गोत्रस्य)
 आलम-स्पर्श बुद्धि
 आलम्भ -द्विषा

आलय-गृहम्, स्थानम्
 आलीढा-रजस्वला, कृतुमती
 आलीन-निश्चल
 आलोचनम्-विषयग्रहणम्
 आवसय -गृहम्, धर्मशाला
 आवहेत्-आकारयेत्
 आवाह्य -विवाहयोग्य
 आवि -प्रकटम्
 आविलम्-दूषितम्
 आवीरजा -रजस्वला, कृतुमती
 आशय -स्थानम्
 आशा-दिशा
 आशी-सर्पदह्ना
 आशीविष -सर्प
 आशु-शीघ्रम्, सत्वरम्
 आश्रय -आधार
 आसव -मद्यम्, सुरा
 आसीदन्-समीपस्थ
 आसीन-उपविष्ट
 आस्तिक -परलोककामुक
 आस्था-आदर
 आस्थित -आधित
 आस्फोटयत्-बाहुशब्दमकरोत्
 आहव -युद्धम्
 आहार -भोजनम्, भक्षणम्
 आहार्यम्-अर्जनीयम्
 आहुक -उग्रभेन, यादवानां राजा
 आहो-किंवा

आह्वयकः-धर्माधिकारी

इक्षितम्-रोमायादिना प्रकटितः

अभिप्रायः

इच्छया-युद्धिपूर्वकम्

इदानीम्-साम्प्रतम्, अधुना

इन्दुः-चन्द्रः

इन्द्रः-राजा

इन्द्रियार्थः-विषयः

इपीका-दम्पत्रम्

इषु-बाणः

इष्टापूर्तम्-इष्टं च पूर्तं च

{ इष्टम्-पद्यमहायसादि
{ पूर्तम्-तडागारामादि

इष्टिः-यागः

इह-अत्र, अस्मिन् लोके

ईक्षणम्-नेत्रम्

ईक्षा-प्रत्यक्षम्

ईक्षितुम्-द्रष्टुम्

ईजे-इष्टवान् (यत्नं कृतवान्)

ईदृशः-एतादृशः

ईप्सितम्-इष्टम्

ईशः-समर्थः, आशाकारी

ईश्वरः-शास्ता, राजा

ईश्वरः-स्वामी

ईदृमानः-कर्तुमिच्छन्

ईहा-आशा, चेष्टा, प्रयत्नः

उक्षा-वृषभः

उग्र-तृतीयशुद्धाष्टमः

उग्रम्-दुःसहम्, भयङ्करम्

उचितम्-योग्यम्, परिचितम्

उच्चावचाः-नानाप्रकाराः, अनेक-

विधाः

उच्चैः-ऊर्ध्वम्

उच्छेदः-समूलं नाशः

उच्छेदः-नाशः

उच्छः-क्षणशः आदानम्

उदजम्-पर्णकुटी

उदु-नक्षत्रम्

उदुराद्-चन्द्रः

उत्कटः-मत्तः

उत्कटः-समूहः, राशिः

उत्कृत्य-छित्वा

उत्कौचः-लम्बा

उत्क्रेदः-सारद्वयः

उत्तरः-अधिकः

उत्थानम्-नित्योद्योगः

उत्थानम्-पुरुषकारः, पराक्रमः

उत्थयः-कुमार्गः

उत्सङ्गः-अङ्कः

उत्सर्गः-समाप्तिः

उत्सृज्य-त्यागं कृत्वा

उत्सेक-वृद्धिः, आधिक्यम्

उदकम्-जलम्

उदकक्रिया-पितृतर्पणम्

उदकुम्भ-जलकुलशः

उदतया-रजस्वला

उदप्रः-उत्कृष्ट.

उदपादनम्-कूपः

उदयः-परिणामः

उदर्कः-उत्कर्षः, परिणामः

उदवासः-जले निवसनम्

उदाहृतम्-कथितम्

उदीची-उत्तरदिशा

उदुम्बरः-औदुम्बरः

उदुम्बरम्-औदुम्बरफलम्

उद्देशः-स्थानम्, अभिप्रायः सङ्क्षेपः

उद्धर्षणम्-उत्तेजनम्

उद्भावनम्-उत्कर्षः

उद्धानम्-प्रथनम्

उद्धानम्-उपवनम्

उद्ग्रहः-धेष्टः, परिणेतार

उद्दिप्तः-सिक्तः, भीतः

उद्बोद्धम्-परिणेतुम्

उद्बोद्धम्-धारयितुम्

उन्मापः-कूटयन्त्रम् (पञ्चपक्षि-
बन्धनम्)

उन्मादः-विचित्रमः

उपगच्छेत्-सम्भोगं (मैथुनम्) कुर्वीत

उपचक्रमे-प्रारम्भं कृतवान्

उपचीर्णः-वधितः.

उपजापः-भेदः

उपधा-छलम्, कपटम्

उपधिः-छलम्, कपटम्

उपनिर्पादितम्-आक्रान्तम्

उपनिषद्-रहस्यम्

उपपतिः-जारः

उपपन्नम्-युक्तियुक्तम्

उपमा-सादृश्यम्

उपराजा-समीपवर्ती सामन्तः

उपशिक्षन्तः-अर्जयन्तः

उपसृष्टः-राहुग्रस्तः

उपसेवनम्-सम्भोगः (मैथुनम्)

उपस्करः-व्यञ्जनम् (भोजने)

उपस्कृतम्-परिपूर्णम्

उपस्थम्-जननेन्द्रियम् (शिखम्)

उपस्थितम्-प्राप्तम्

उपस्पृश्य-आचम्य

उपहारः-पूजनम्, बलिदानम्

उपहरम्-एकान्तः, साक्षिण्यम्

उपानहः-पादत्राणम्

उपायः-पद्धतिः

उपायत्रयम्-सामदानभेदाः

उपेतः-युक्तः

उमा-पार्वती

उः-वहः

उरगः-सर्पः

उरणः-मेघः

उर्वी-पृथ्वी

उल्कः-दिवाभीतः, धूवः

उल्पी-बभ्रुवाहनस्य सापत्नमातङ्गः

उल्का-ज्वालामुखी

उत्थणम्-नरकावहम्

उपती-दाहकरी, अकल्याणी
 उपितः-(वस् + त) स्थितः
 उप्रः-कमेलकः
 उष्णीषम्-शिरोवेष्टनम्, किरीटम्
 ऊधः-आपोनम् (गोस्तनः)
 ऊर्ध्वः-उत्सङ्गः
 ऊर्णनाभिः-क्षता (कोटविशेषः)
 ऊर्ध्वरेताः-मुनिः
 ऊर्मिः-बीचिः
 ऊर्मिमान्-समुद्रः
 ऊपरः-शारमृत्तिकायुक्तदेशः
 , ऊपुः-अवसन्
 ऊक्षः-मल्लकः
 ऊच्छति-प्राप्नोति
 ऊजुः-सरलः, अकुटिलः
 ऊणवर्ता-वृद्धपर्यं धनदाता
 ऊतम्-सत्यम्
 ऊतम्-निःश्रेयसम्
 ऊतु -आर्तयम् (स्त्रीरजः), सम्मोगः
 ऊतुः-सम्मोगकालः, वसन्तादिः
 ऊतुक्षाता-रजस्वला
 ऊते-विना, वर्जयित्वा
 ऊदम्-समृद्धम्
 ऊदिः-धनसमृद्धिः
 ऊपमः-श्रेष्ठः
 ऊपिपुत्रः-श्यामपुत्रः (धृतराष्ट्रः)
 एरु - एकम् (सहस्रम्)
 एकान्तम्-अत्यन्तम्

एकान्तनिनिपातः-अत्यन्ताभिनिवेशः
 एतावत्-इयत्, एतत्पर्यन्तम्
 एनः-पातकम्
 एरका-तृणविशेषः, वेतसः
 ऐरावतः-इन्द्रवाहनं गजः
 ऐषीकम्-सौमित्रपर्वान्तर्गतं पर्व
 ओकः-गृहम्, स्थानम्
 ओषः-प्रवाहः, समूहः
 ओजः-तेजः, बलम्
 औत्सुक्यम्-उत्कण्ठा
 औदुम्बराः-ताम्रमया
 कथित्-प्रधार्थकम्
 कञ्ठः-तीरम्
 कटाहम्(इः)-घृततैलादिपाकपात्रम्
 कटुकः-दारुणः
 कण्टकः-शत्रुः, विघ्नम्, उपद्रवः
 कण्ठायासः-मुखरत्नम्
 कतमः-बहुना मध्ये एकः
 कत्यनम्-आषा
 कत्यमे-आषसे
 कदनम्-नाशः, युद्धम्
 कदर्यः-कृषणः
 कदली-रम्भा (वृक्षः)
 वनकम्-सुवर्णम्
 कवाली-भिन्नापात्रम्
 कपिः-वानरः
 कपोतः-पारान्तः
 कमण्डलुः-संन्यासिनः जलपात्रम्

कमलम्-पद्मम्
 कमलालया-लक्ष्मीः
 करकः-अल्पघटः, कमण्डलुः
 करटा-गण्डस्थलम्
 करणः-वैद्यशूद्रापुत्रः
 करम्म-भर्जितः
 करम्मबालुका-प्रसरतता भ्राष्ट्रबालुका
 करेणु-गजस्त्री
 कर्णधार-नाविक
 कर्दमः-पद्मः
 कर्शनः-पीडयन्, जेता
 कर्षित-कुशीकृतः
 कर्षक-दृषीवलः
 कर्हिचित्-कदाचित्
 कलत्रम्-भार्या स्त्री,
 कललम्-प्रथमदिनगर्भः
 कलशः-घटः
 कला-अंश, भागः
 कलापः-सङ्घः
 कलपम्-पापम्
 कलेवरम्-शरीरम्
 कल्मषम्-पातकम्
 कल्पः-दशः
 कल्पम्-उप कालः
 कल्याणम्-प्रदानन्दः
 कल्याणम्-सत्कर्म, पुण्यम्
 कविः-दीर्घदर्शी, काव्यकर्ता
 कव्यम्-पितृभ्यो देयमन्नम्

कमलम्-मूर्च्छा
 कक्षः-बाहुमूलम्
 काकिणी-विंशतिवराटिकाः
 काङ्क्षा-इच्छा
 काञ्चनम्-सुवर्णम्, सुवर्णमयम्
 काण्ड-बाणः
 काण्डपट्टः-शस्त्रजीवी
 काननम्-अरण्यम्
 काननम्-गृहम्
 कानीन-अविवाहितकन्यायाः पुत्रः
 कान्ता-पत्नी, स्त्री, प्रिया
 कान्ताः-(मृ १)-अरण्यम्
 कान्यकुब्जम्-नगरविशेष (कनौज)
 कापाली-भिक्षापात्रवती
 कापोति-कपोतवत् एकैकं कणम्
 आदत्ते सः
 काम-इच्छा, सम्भोगेच्छा
 काम-इन्द्रियप्रीतिः
 काम-इष्टपदार्थः
 कामः-तृतीयपुद्गलार्थः
 काम-विषयाभिलाषः
 काम-स्वभिलाषः
 काममूलम्-अज्ञानम्
 कामा-इच्छा
 कामाशयः-सम्भोगेच्छायुक्तः,
 मैथुनाभिलाषी
 काम्या-इच्छा
 कायः-शरीरम्

कार्तिकी-कार्तिकर्पाणिमा
कालः-ईश्वरः
कालः-मृत्युः, समयः
कालधर्मः-(मी)-मृत्युः
कालपर्यायः-कालविपर्यायः

कालपाशः-मरणम्
कालात्ययः-विलम्बः
कालीयकम्-कृष्णाशुभः
कालीयकम्-पीतचन्दनम्
किङ्करः-सेवकः, दूतः
कितवः-धूर्तः, बन्धकः
किनवः-शठः, द्यूतकर्ता
किरन्-क्षिपन्
किल्बिषम्-पातकम्
कीनाशः-शुद्धः, वधकः
कुकरी-पक्षिविशेषः
कुक्षिः-उदरम्
कुजः-गजः

कुटी-पर्णशाला
कुटीचक्रः-संन्यासं गृहीत्वा गृहे एव
वसन्

कुटुम्बम्-स्त्रीपुत्रादि
कुटुम्बी-गृहस्थः
कुट्टिमः-निबद्धा भूमिः
कुडवः-

गृहेणुकाष्टलोहादेः

पात्र यच्चतुरक्षुलम् ।

विस्तीर्णं च तथोचं च

तन्मानं कुडवं वदेत् ॥

कुण्डपः-शवः, प्रेतम्
कुणिः-कुकरः, रोगादिना दूषितकरः
कुण्डः-अमृते पत्नी जारजः पुत्रः
कुण्डलम्-कर्णभूषणम्
कुण्डाशी-भगवत्पदः
कुतन्त्री-दण्डिका
कुत्सनम्-निन्दा
कुपयः-कुमार्गः
कुप्ये-कोपं करोमि
कुमारः-बालकः
कुमारी-अविवाहिता स्त्री, कन्या
कुमुदम्-कमलम्
कुम्भः-कलशः
कुम्भी-कलशी
कुलम्-धनुदायः
कुलपासनः-कुलकलङ्कः
कुलित्रः-चटका
कुल्यम्-अस्थि
कुशः-दर्भः
कुशलः-चतुरः
कुशलम्-कल्याणम्, श्रेयम्
कुशली काशकः (चाण्डालविशेषः)
कुशीलवः-वृषावलः
कुशीलवः-वार्ताहरः
कुशीलवः-नटः
कुष्ठी-मण्डलकुष्ठी
कूटः-लोहमुद्रः, राशिः
कूटम्-कपटम्, असत्यम्

कूटकारक-मिथ्यासाक्षी
 कूटस्थम्-पक्षपातशून्यम्
 कूपः-उदपानम्
 कूर्चः-दर्भमुष्टिः
 कूलम्-तीरम्
 कृकलासः-सरतः
 कृच्छ्रः-कष्टः, भ्रमः
 कृच्छ्रम्-कष्टम्, सङ्कटम्
 कृतः-कृतः
 कृतात्मा-जितचित्तः
 कृतोदकाः-कृतप्रेततर्पणाः
 कृत्या-राक्षसी
 कृत्स्नः-संपूर्णः
 कृपणः-दीनः
 कृमिः-कीटकः
 कृशः-क्षीणः
 कृष्टपद्मा-कर्पणेन धान्यप्रदा
 कृष्णद्वैपायनः-व्यासः
 कृष्णवर्मा-भूमिः
 कृष्णा-द्रौपदी
 कृसरः-तिलमिश्रओदनः
 केतनम्-गृहम्, स्थानम्
 केतनम्-पूजः
 केतनम्-निमन्त्रणम्
 केशवः-श्रीकृष्णः, विष्णुः
 केशिहा-केशदेव्यहन्ता, श्रीकृष्णः
 केसरः-सटा
 केसरी-सिंहः

कैवर्तः-धीवरः
 कोटरम्-वृक्षस्यविवरम्
 कोटिः-प्रान्तभागः
 कोटिः-१००,००,०००
 कोपः-क्रोधः, शर्मः
 कोशः-धनसमूहः, खड्गपिधानम्
 कौकुराः-यादवभेदाः
 कौजरम्-कुजरस्य इदम्
 कौसूहलम्-कौतुकम्, उत्तुक्ता,
 आश्चर्यम्, उत्सवः, इच्छा
 कौन्तेयः-कुन्तीपुत्रः (धर्मः + भीमः
 + अर्जुनः)
 कौपीनम्-गुह्यप्रदेशः
 कौमारम्-कुमारस्य भावः, बालत्वम्
 कौशलम्-कुशलत्वम्
 कौशिकः-विश्वामित्रः, इन्द्रः
 क्रतुः-यज्ञः, सङ्कल्पः
 क्रयविचर्या-वणिक्
 क्रियानयमितः-स्वधर्मयन्त्रितः
 क्रुश्यमानः-क्रोधन्
 क्रोशनम्-रोदनम्
 क्रिञ्च -आर्द्रः
 क्रिष्टः-पोदितः, दुःखितः
 क्रीबः-नपुंसकः, मोहः
 क्रीबः-अर्घारः, निरिच्छः
 कृत्तम्-कृतम्
 क्रुद्धः-आर्द्रता
 क-कुञ्ज

क्षणः-निश्चयः
 क्षतम्-वणः, पीडा
 क्षतजम्-रक्तम्, रुधिरम्
 क्षतिः-हानिः
 क्षत्ता-विदुरः
 क्षत्रम्-क्षत्रियजातिः
 क्षत्रियाः-क्षत्रियस्त्रियः
 क्षपयिष्ये-नाशयिष्ये
 क्षपा-रात्रिः
 क्षमः-समर्पः
 क्षयः-ग्रहम्, स्थानम्, नाशः
 क्षान्तः-क्षमावान्
 क्षान्तम्-सौटम् (सह)
 क्षान्तिः-क्षमा
 क्षारम्-लवणम्
 क्षारकम्-जालम्
 क्षिणोति-नाशयति
 क्षितिः-पृथिवी
 क्षिपन्-निन्दन्
 क्षिप्रम्-सत्तरम्, क्षटिति
 क्षीणभूयिष्ठम्-अतिक्षीणम्
 क्षीरम्-दुग्धम्
 क्षुद्रः-नीचः, अल्पः
 क्षुप्-क्षुधा
 क्षुमा-अतर्सा
 क्षुरः-बाणः, वपनशस्त्रम्
 क्षेत्रम्-केदारः, शरीरम्
 क्षेत्रम्-कन्नी, स्त्री, स्थानम्

क्षेत्रे बापः-सत्तात्रे स्थानम्
 क्षौमम्-कौशेयवस्त्रम्, दुकूलम्
 क्ष्वेडितम्-कूर्चनम्
 खम्-आकाशः, छिद्रम्
 खन्नः-कृपाणः
 खण्डः-शकलम्, भागः
 खाण्डवम् (म्)-शर्करापक्वान्तम्
 खाण्डवरागः-पक्वान्तविशेषः
 खात्वा-खननं कृत्वा
 खेचरः-पक्षी, आकाशगामी
 खेदः-श्रमः
 गङ्गा-भागीरथी
 गङ्गादारम्-हरिदारम्
 गङ्ग-हस्ती
 गङ्गाह्वयम्-हास्तिनपुरम्
 गणः-समुदायः
 गतचेदनः-मृतः
 गतध्रीः-निष्पन्नः
 गतिः-गमनम्, देवम्, अवस्था
 गतिः-लयस्थानम् परायणम्
 गदः-शोकः
 गदः-श्रीकृष्णानुजः
 गन्धः-मुषान्धि द्रव्यम्
 गन्धीरः-मन्त्रगोपनमन्त्रः
 गरम्-विषम्
 गरदः-विषदाता
 गर्भः-मध्यभागः

गर्हयामास-निन्दौ कृतवान्
 गवत्गणः-सञ्जयपिता
 गात्रेयः-भीष्मः (गङ्गापुत्रः)
 गाढम्-दृढम्
 गाण्डीवम्-अर्जुनधनु
 गाण्डीवमृत्-अर्जुन.
 गात्रम्-शरीरम्, अवयव.
 गाघेयी-गाधिकनगा
 गान्धर्वः-प्रीतिविवाहः
 गान्धर्वम्-सर्ज्ञातशास्त्रम्
 गान्धर्वशास्त्रम्-गायनविद्या
 गान्धारराज-शकुनि.
 गायन-गायक
 गार्हस्थ्यम्-गृहस्थाश्रमः
 गावत्गणः-गवत्गणपुत्र, सञ्जयः
 गिरि-पर्वतः
 गिरीश-शिवः
 गीः-याणी. (गीः, गिरौ, गिरः)
 गुडाका-रात्रि.
 गुडाकेशः-अर्जुनः
 गुण-अप्रधानः, अमुख्यः
 गुण-साधनम्, रज्जुः
 गुणोत्तरम्-अधिकगुणम्, गुणाधिकम्
 गुप्तः-रक्षित
 गुप्ति-रक्षणम्
 गुह-महत्
 गुह-पितृमात्रादि-
 गुहः-विद्याप्रदाता

गुरुः-श्वशुरः
 गुरुतत्पम्-गुरुपत्नी
 गुरुतत्पगः-गुरुस्त्रीगामी
 गुर्विणी-गर्भिणी (आपन्नसत्त्वा)
 गुल्म-रक्षक, पतिः
 गुल्मानि-नदातटानि
 गुह्यम्-गोपनीयम्
 गृही-इच्छु-
 गृध्रवाजित-गृध्रपक्षयुक्त-
 गृहम्-पत्नी, स्त्री
 गृहाः-गृहम्
 गृहिणी-पत्नी, स्त्री
 गोकुलम्-पशुसमुदायः, गोयूथम्
 गोधा-ज्याघातवारणम्, चर्मादिकृत-
 धातुबन्धनम्
 गोयुतम्-गव्ययुतिः, क्लोशद्वयम्
 गोलाङ्गूल-वानर-
 गोविन्दः-धीकृष्णः
 गोव्रज-गोशाला
 गीः-धेनुः, वृषभः, इन्द्रियम्
 गौरवम्-महत्त्वम्
 ग्रामः-समाजः, समूहः
 ग्राम्य-ग्रामे भवः
 ग्राम्यधर्म-मैथुनम् (सम्भोग)
 ग्राम्यमुखम्-विषयमुखम् (सम्भोग-
 मुखम्)
 ग्राहः-प्रासक्तार्ता
 ग्राहक-वशीकर्तुं शक्यः

घटसे-प्रयत्नं करोषि

घट्यति-चालयति

घर्मः-तीक्ष्णः, स्वेदः

घाती-हन्ता

घृणा-कृपा

घोरः-मयङ्करः

घ्राणम्-नासिका

घ्रेयम्-गन्धः (आघ्रातुं योग्यम्)

चक्रम्-चमूहः, सुदर्शनचक्रम्

चक्षुः-नेत्रम्

चक्रः-कलविद्धः

चतुर्धा-१४

चतुर्भद्रः-चत्वारि भद्राणि यस्मिन् सः

चतुर्भद्रतरस्त्वया-त्वत्तः अतिशयेन

चतुर्भद्रः

चतुर्भद्राणि-धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणि

चतुर्विधम्-चतुःप्रकारम्

चतुर्विध कर्म-नित्यम्, निमित्तिकम्

काम्यम्, निषिद्धम्

चतुर्विधं कर्म-पुण्यम्, पापम्, नीतिः,

अनीतिः

चतुर्विधपुरुषार्थाः-धर्मः, अर्थः,

कामः, मोक्षः

चतुर्विधा अहिंसा-मनसा, वाचा,

कायेन, अमशनेन

चतुर्विधा गतिः-

पुण्येन उत्थिताः,

पापेन अधोगतिः,

तत्साम्येन मनुष्यत्वम्,

तत्त्वज्ञानेन मुक्तिः

चतुर्वेदाः-ऋक्, यजुः, साम, अथर्वणः

चतुष्पदी-चतुराश्रमी

चत्वारः आश्रमाः-ब्रह्मचर्यम्, गृहस्था-

श्रमः, वानप्रस्थाश्रमः, संन्यासः

चत्वारि अन्त करणानि-मनः, बुद्धिः,

चित्तम्, महद्कारः

चत्वारो वर्णाः-ब्राह्मणः, क्षत्रियः,

वैश्यः, शूद्रः

चत्वारो वेदाः-ऋग्वेदः, यजुर्वेदः,

सामवेदः, अथर्ववेदः

चपलः-चञ्चलः

चपलाक्ष-अभिमन्युः

चयनम्-स्थण्डिलम्

चरः-दूतः

चरस्व-भुक्स्व

चर्या-सेवा

चलाचलम्-अतिचञ्चलम्

चाण्डालः-ब्राह्मणस्त्रीशूद्रयोः पुत्रः

चातुर्वर्ण्यम्-चतुर्णां वर्णानां रितम्

चातुर्वर्ण्यम्-चत्वारो वर्णाः

चारः-शुभचरः (शुभदूतः)

चारचक्षुः-राजा

चारित्र्यम्-सद्गुणम्, शीलम्

चारी-भक्षणार्थं सशरणम्

चाद-मुन्दरम्, प्रियम्

चिकीर्षितम्-कर्तुमिष्टम्

चिता-चितिः, (प्रेतवाहार्थम्)

चित्तम्-मनः, अन्तःकरणम्

चित्राङ्गदा-बभ्रुवाहनमाता

(अर्जुनपत्नी)

चिन्तयानः-विचारयन्

चिन्ता-विचारः

चिन्तायज्ञः-मानसयज्ञः

चिरम्-दीर्घकालम्

चेतः-मनः

चेतनः-आत्मा, ज्ञानम्

चेष्टा-चलनम्, व्यापारः

चैत्यम्-देवालयम्, पूजास्थानम्

चैत्रवाहनी-चित्राङ्गदा

चैत्री-चैत्रमासस्य पूर्वमा

चैद्यः-शिशुपालः

चोशः-शुद्धः

चोदना-प्रेरणा

चोदितः-प्रेरितः

च्युतः-स्खलितः, भ्रष्टः, निःशून्यः

छन्दः-श्चछा

छजः-आच्छादितः

छलम्-छपटम्

छिद्रम्-शोधित्यम्

छुरेतम्-व्याप्तम्, आच्छादितम्

जगती-वृद्धी

जग्मुषी-गन्तुमिच्छुः

जग्मुषी-गता

जघनम्-पश्चाद्भागः

जघनम्-श्रीकन्याः पुरोभागः

जघन्यः-नीचः

जङ्गमम्-गतिमत्

जङ्ग-मूर्खः, बधिरः

जनः-लोकः

जननी-माता

जनपदः-देशः

जनाधिपः-राजा

जनिता-उत्पादकः, जनकः, पिता

जन्तुः-प्राणी

जन्मकर्म-जन्मोचितकर्म

जप्यम्-जपः, मन्त्रः

जम्बूकः-गोमायुः

जयः-अर्जुनः

जयः-महाभारतम्

जरा-एतन्नामकः व्याधः

जरा-वृद्धत्वम्

जर्जरः-निःसारः

जलजम्-वमलम्

जलस्वायः-जलाशयः

जलाधारः-हृद्

जवः-वेगः

जवेन-शीघ्रम्

जाघनी-अङ्घ्रा

जातः-उत्पन्नः

जातवेदा-अग्निः

जाताश्वः-आतादुरः

जातिः-जन्म

जानिः-पट्टतिः

जातु-कदापि

जानपदाः-देशवासिनः
 जानु-जङ्घोरुपन्थिः, उरुपर्व
 जामदग्न्यः-जमदग्निपुत्रः, परशुरामः
 जामाता-कन्यापतिः
 जामिः-नवपरिणीता स्त्री
 जामिः-सौभाग्यवती स्त्री, कुलीना स्त्री
 जाम्बूनदम्-सुवर्णम्
 जारुध्यः-त्रिगुणदक्षिणावान्
 जालम्-समूहः
 जाहवी-गङ्गा, भागीरथी (जङ्गुपुत्रा)
 जिगमिषुः-गन्तुमिच्छुः
 जिघासा-हन्तुमिच्छा
 जिघृक्षुः-प्रक्षीतुमिच्छुः
 जिहासा-परीक्षा, ज्ञातुमिच्छा
 जितेन्द्रियः-जितचित्तः
 १ जिष्णुः-अर्जुनः
 जिह्मम्-दक्रम्, कुटिलम्
 जिह्वा-रसनेन्द्रियम्
 जीर्णः-वृद्धः
 जीविका-निर्वाहः, जीवनयात्रा,
 जीवनम्
 जीवितम्-प्राणाः, जीवनम्
 जुगुप्सा-गोप्तुम्=रहितुमिच्छा
 जुगुप्सा-निन्दा
 जुष्टम्-सेवितम्, स्वीकृतम्
 ज्ञ-ज्ञाता
 ज्ञानम्-ज्ञानेन्द्रियम्, सम्बन्धः
 ज्ञानविद्-ब्रह्मविद्

ज्याय-श्रेष्ठम्, उत्तमम्
 ज्येष्ठ-श्रेष्ठः
 ज्योतिः-तेजः, प्रहनश्चादि
 ज्वरः-दुःखम्
 ज्वलनः-अग्निः
 झपः-मात्स्यः
 तडाग-सरः
 ततः-तदनन्तरम्
 तथावृत्ती कथाम्-तादृशगोष्ठीपरी
 तप्यम्-सत्यम्, यथार्थम्
 तदात्वम्-वर्तमानकालः
 तदानीम्-तदा, तस्मिन्काले
 तदुद्यानम्-प्रवनसूत्रम्
 तनयः-पुत्रः
 तनुः-शरीरम्, कुशः
 तनूः-शरीरम्
 तन्त्रम्-व्यवहारः
 तन्त्रम्-व्यवस्था, पालनपोषणादि
 तन्त्रम्-सिद्धान्तः, नियमः
 तन्त्रम्-शास्त्रम्
 तन्द्रा-आलस्यम्
 तन्निद्रा-निद्रा
 तपस्विनी-धसहायिनी, मन्दमाया,
 तपःकर्त्री
 तपस्वी-एकाग्रचित्तः
 तपोविधिः-तपःकरणम्
 तमः-अन्धकारः
 तरः-नौः

तदः-वृक्षः

तर्ककः-प्राश्निकः

तर्पयन्-तोषयन्

तलम्-पृष्ठभागः, अधोभागः

तल्पम्-शय्या, दाराः, पत्नी

तस्य स्पृहयन्ति-तं लिप्सन्ते

तापसः-तपस्वी

तापस्यम्-तपश्चर्या

तारका-नक्षत्रम्

तारा-नक्षत्रम्

ताक्ष्यः-गण्डः

तालः-तालवृक्षः

तालवृन्तम्-व्यजनम्

तिग्मम्-तीक्ष्णम्

तितिष्ठुः-क्षमाशीलः

तिन्दुक्-वृक्षविशेषः

तिर्यग्योनिः-पशुपक्षियोनिः

तिलसूष्टम्-तिलसयुक्तं सूष्टं भक्षम्

तीमम्-दृष्टम्

मुण्डम्-मुखम्

८००० पलानि-उष्ट्रभारः

२०००० „ - शकटभारः

२४००० „ - गजभारः

तुला-मापनसाधनम्,

तुलाधारः-वणिक्

तुपः-धान्यत्वक्

तुष्टिः-सन्तोषः, तृप्तिः

तूणीरः-इषुधिः

तूर्णम्-सत्वरम्

तूर्यम्-बाद्यम्

तूष्णीम्-मौनम्

तृपा-पिपासा

तृष्णा-लोभः

तृष्णाक्षयः-वैराग्यम्

तृष्णाविनयनम्-तृषामात्रहरः

तेजः-पराभिभवसामर्थ्यम्, पराक्रमः

तैजसम्-तेजसः इदम्

तैलिकः-तैलिककर्मकर्ता

तोयम्-जलम्

तोष्टुम्-सन्तोषं कर्तुम्

तौर्यत्रिकम्-बाद्यगीतनृत्यानि

अस्तः-मीतः
 आपणम्-रक्षणम्
 आसः-आपत्तिः, मीतिः
 त्रिःसप्तशतवर्गः-एकविंशतिवारम्
 त्रिंशत्-३०
 त्रिदण्डः-संन्यासवृत्तिः (संन्यासस्य
 एकः प्रकारः)
 त्रिदशाः-देवाः
 त्रिदिवः-स्वर्गः
 त्रिदिवम्-आकाशः
 त्रिदिवालयः-देवः
 त्रिपथगा-भार्गीर्यी
 त्रिवर्गः-धर्मः, अर्थः, कामः
 त्रिवर्षपरमोपितम्-वर्षत्रयस्थितम्
 त्रिविष्टपम्-स्वर्गः, भुवनम्
 त्रिविष्टब्धम्-त्रिदण्डकम्
 त्रिशती-शतत्रयम्, ३००
 त्र्यम्बकः-शिवः
 त्वञ्जारा-वैष्णवादयः
 तृणानि-उलपादीनि
 दंशनम्-जवचम्, कञ्चुकम्
 दंशितः-सञ्जः, वर्मसहितः
 दक्षः-निपुणः, सारधानः
 दक्षिणपश्चिमा-नेर्ऋती दिशा
 दण्डः-दमनम्, तृतीय उपायः
 दण्डः द्विविधः-शरीरदण्डः, अर्थदण्डः
 दण्डधरः-राजा
 दण्डनीतिः-पालनविधा

दण्डिका-याष्टः
 दमः-इन्द्रियनिग्रहः
 दम्भः-कपटम्, धर्मध्वजित्वम्
 दम्पती-जायापती
 दम्यः-दमयितुं योग्यः
 दया-स्नेहः
 दयिता-प्रिया, पत्नी
 दर्पः-गर्वः, अभिमानः
 दर्शकः-तृप्त, द्रष्टा
 दर्शका-प्रेषकः
 दर्शनम्-ज्ञानम्, मतम्
 दर्शनीयः-मनोहर, सुन्दरः
 दश-१०
 दशतिः-शतम् (१००)
 दशतीर्दश-सहस्रम् (१०००)
 दशधर्मः-व्यवहार, दुरवस्था
 दशसतम्-सहस्रम् (१०००)
 दशा-वस्त्रपान्तः
 दशार्धप्रविभक्त-पञ्चत्वं गतः, मृतः
 दशाहम्-दशदिनानि
 दस्युः-चीरः, दुष्टः, पतितः
 दस्युः-अनार्यः
 दाक्षिण्यम्-चातुर्यम्, कौशलम्
 दाक्षेयी-दक्षदीहिता (दुहिता ?)
 (शुकी)
 दाक्ष्यम्-दक्षता, बलम्
 दाण्डिकः-दण्डप्रणेतृ
 दानम्-द्वितीय उपायः
 दान्तम्-गजदन्तमयम्

दाम-माला

दायः-विश्वधनमाग-

दायादः-पुत्र , उत्तराधिकारी

दाराः-पत्नी, स्त्री

दाह-काष्ठम्

दाहक.-श्रीकृष्णसारथिः

दाहणम्-कठोरम्, निष्ठुरम्, भयङ्करम्

दावः-वनम्

दाव -वनाग्नि

दाशः-धौवरः

दाशरथः-पशुः, यज्ञमान , तत्पत्नी,

{ त्रयोवेदाः, चत्वारः ऋषिभिः
इति दशरथाः इयं यस्मिन् सः
दशरथः सः एव दशरथः

दाशरथिः-दशरथपुत्रः

दाशार्हः-श्रीकृष्णः

दासः-मृत्यु , सेवकः

दिक्-दिशा

दिग्ध -लिप्त , व्याप्त

दिग्ध -दूषितः

दिग्वासाः-दिग्गम्बरः, नमः

दिहसा-द्रष्टुमिच्छा

दिनम्-दिवसः

दिनकरः-सूर्यः

दिक्-आकाशः, स्वर्गः

दिषः-स्वर्गात्

दिषा-दिने

दिषावरः-सूर्यः

दिवाकीर्तिः-चाण्डालः

दिवानिशम्-अहर्निशम्

दिवामृतः-दिवसतुल्यः

दिवारात्रम्-अहर्निशम्

दिवीकसैः-देवैः

दिव्यम्-अलौकिकम्, अप्राकृतम्

दिव्यम्-दिविभवम्

दिव्यं यानम्-विमानम्

दिश-देहि

दिष्टम्-दैवम्, देवेनपातम्

दिष्टान्तः-मृत्यु (मरणम्)

दिष्टि-दैवम्

दिष्ट्या-आनन्दार्थकर्मव्ययम्

दीक्षा-दृढनिश्चयः

दीक्षा-यज्ञनियमस्वीकारः

दीनः-दुःखयुक्तः, दुःखा

दीपयामास-दाहयामास

दीप्तः-प्रखरः, उग्रः

दीप्तिः-तेजः, सौन्दर्यम्

दीर्घदशी-दूरदशी

दीर्घसूत्रः-धिरकारी, अलसः

दुरात्मा-दुष्टः

दुर्गः-कठिनः, दुःखेन गन्तुं शक्यः

दुर्गम्-सङ्कटम्

दुर्गतिः-दुर्दशा

दुर्धर्षः-जेतुमशक्यः

दुर्मदः-अतिमत्तः

दुर्मरम्-मनुमशक्यम्

दुर्मेधाः-मूर्खः
 दुर्ज्ञतः-दुराचारी
 दुश्कर्मा-शिरनाशस्य त्वग्रोगी
 दुष्करम्-दुःसाध्यम्
 दुष्कृतम्-पातकम्
 दुष्पज्ञा-दुर्वृद्धिः
 दुष्प्राप्यम्-दुर्लभम्
 दुहिता-कन्या
 दुहितृत्वम्-कन्यायाः भावः
 दूनः-दुःखितः
 दूयते-खिद्यते
 दूतः-गर्वयुक्तः, बलिष्ठः
 दृष्ट्वा-निक्षिप्त्य, घीक्ष्य
 देवकीपुत्रः-श्रीकृष्णः
 देवता-देवत्वम्
 देवगदी-सुरगदी, मन्दाकिनी
 देवयुगम्-वृत्तयुगम्
 देवरम्-विमानम्
 देवराज-इन्द्रः
 देवलक-वेतनेन देवपूजाकर्ता
 देवलोक-स्वर्गः
 देववंशः-देवयानमार्गः
 देवी-राज्ञी (कृताभिषेका)
 देशः-आकरस्थानम्
 देशिकः-गुरुः, उपदेशकर्ता
 दैत्यः-दितिपुत्रः, असुरः
 दैवम्-देवताराधनादि कर्म
 दैवम्-भाग्यम्
 पूर्वजन्मकृतं कर्म तदेवमिति कथ्यते ।
 म.सा.(खड ३)२८

दोग्ध्री-दुग्धदात्री
 दौःशासनः-दुःशासनपुत्रः
 दौरात्म्यम्-दुष्टत्वम्
 दौष्कुलेयः-दुष्कुले भवः
 दौष्यन्ति-दुष्यन्तपुत्रः, भरतः
 दौहित्र-दुहितुः पुत्रः
 द्युतिः-दीप्तिः कान्तिः
 द्योत्कारः-शिखी
 द्रविणम्-धनम्, पराक्रमः
 द्रव्यम्-धनम्
 द्रुपदात्मजा-द्रुपदपुत्री (द्रौपदी)
 दुमः-वृक्षः
 द्रौपदेयाः-द्रौपदीपुत्राः
 द्वादश-११
 द्वारपती-द्वारका
 द्विज-ब्राह्मणः
 द्विज-ब्राह्मणः, क्षत्रियः, वैश्यः
 द्विज-पक्षी
 द्विजातिः-ब्राह्मणः
 द्विजाति-ब्राह्मणः, क्षत्रियः, वैश्यः
 द्विद्-शत्रुः
 द्विप-गजः
 द्विरदः-गजः
 द्विरायता-द्विगुणदीर्घा
 द्वीपम्-आश्रयः
 द्वीपी-छद्मव्याघ्रः
 द्वैपायनः-व्यासः
 द्वैरयम्-द्वयो रथिनो युद्धम्

धनञ्जय -अर्जुन
 धनद -कुबेर
 धनाध्यक्ष -कुबेर
 धन्वा-धनुर्धर
 धमनि -रक्तवाहिना
 धमनिसन्तत -त्वगास्थिमात्रशरीर
 धरणि -पृथ्वी
 धरा-पृथिवी
 धर्म -प्रथमपुरुषार्थ
 धर्म -यज्ञ
 धर्मकलम्-धर्मसङ्कटम्
 धर्मज -धनपुत्र , युधिष्ठिर
 धर्मपत्नी-सशास्त्रविवाहिता पत्नी
 धर्मपुत्र -युधिष्ठिर
 धर्मयुगम्-सत्ययुगम्
 धर्मराज -यम , युधिष्ठिर
 धर्मराज-धर्मराजा, युधिष्ठिर
 धर्मवतसिक -दाम्निनक
 धर्मसुत -युधिष्ठिर
 धर्म्यम्-धार्मिकम्
 धव -पति
 धाता-ब्रह्मदेव
 धात्री-उपमाता
 धारणा-एकाग्रता
 धार्तराष्ट्र -धृतराष्ट्रपुत्र (दुर्योधन)
 धास्यति-पान करिष्यति
 धिष्ण्यम्-स्यानम्
 धी -बुद्धि

धृ -धुरा, भार , स्तब्ध
 धृतपाप -विगतकल्मष
 धूपनम्-धूपद्रव्यम्
 धृतराष्ट्रजा-धृतराष्ट्रपुत्री
 धृति -धारणसामर्थ्यम्
 धृति -धैर्यम्
 धैर्यम्-महत्यामपि आपदि चित्तस्य
 धारणम्
 ध्यातम्-चिन्तितम्
 ध्रियते-जीवति
 ध्रुव -अनादि , स्थिर , निश्चित
 ध्रुवनक्षत्राणि-रोहिणी, उत्तरा,
 उत्तराषाढा, उत्तरामाश्वि
 ध्रुववार -रविवार
 नकुल -बभ्रु
 नक्षत्रम्-राशौ
 नक्षत्रम्-भौतिकम्
 नग -पर्वत
 नग्न -विवस्त्र
 नम्रिका-अदृष्टरजस्का
 नट-शैल्य , वेषधारी
 नदीसुत -भाष्प
 नदम्-वदम्
 नन्दन -पुत्र
 नदनम्-इन्द्रस्य उद्यानम्
 नप्ता-पौत्र
 नम -आकाश
 नयनम्-प्रापणम्

नरः—मनुष्य.
 नरदेव—राजा
 नरयानम्—शिबिका
 नर्तकः—नृत्यकर्ता
 नर्तनः—नर्तकः
 नलः—हस्तचतुष्टयमानम्
 ना (नृ)—नरः
 नाकः—स्वर्गः
 नागः—गजः, सर्पः
 नागरः—नगरवासी, सभ्यः
 नातिगाथः—किञ्चिद्रम्भीरः
 नाथः—पतिः, रक्षकः, स्वामी
 नाथमानः—याचमानः
 नापितः—धुरजोवी
 नाभिः—नक्षत्रमध्यः
 नाभिनन्द—नाङ्गीचकार
 नामतः—नाम्ना
 नाराचः—धागः
 नारी—ललना, स्त्री
 नास्तिक—वेदे पुनर्जन्मादी च
 नाहुप—नहुपस्य पुत्रः
 निशलाकम्—तृणरहितम्
 निशेषम्—शेषरहितम्
 निस्तः—निर्गतः
 निशेणी—अधिरोहिणी
 निस्तनः—शब्दः
 निकामम्—यथेप्सितम्

निकृष्टवर्णा—हीनजातीया
 निवेतनम्—गृहम्, स्थानम्
 निखिल—सम्पूर्णः
 निचयः—सङ्ग्रहः
 निचेयः—सङ्ग्राह्यः
 निजम्—स्वकीयम्
 नित्यदा—सततम्
 निदर्शनम्—दृष्टान्तः, उदाहरणम्
 निदेश—आज्ञा
 निघनम्—मरणम्
 निगदः—शब्दः
 निपात—मिश्रणम्
 निबन्धनम्—सम्बन्धः, रचना
 निबर्हणः—नाशकः
 निमः—सरसः
 निमित्तम्—कारणम्
 निमित्तम्—रक्ष्यम्
 निमिषः—नेत्रनिमीलनम्
 निमेषः—नुस्यः
 निम्रम्—गमीरम्
 निम्रगा—जदी
 नियतः—निश्चितः
 नियतः—नियमयुक्तः, मतस्यः
 नियमः—व्रतम्
 नियोगः—आज्ञा
 निरयः—नरकः
 निराकृति—अप्ययनादिशून्यः
 निरिज्ञ—अवल

निदङ्गतजः—स्वभार्यायां स्वाशया

अन्यस्मात् जातः

निर्क्षरः—जलप्रवाहः, क्षरः

निर्णयः—सिद्धान्तः

निर्णीतः—निश्चितः

निर्दिष्टः—दत्तः

निर्घनः—दरिद्री

निर्घन्धः—आम्रहः, हठः

निर्मत्सना—निन्दा

निर्ममः—विरक्तः

निर्मुक्तः—मुक्तकञ्चुकः

निर्मोकः—कञ्चुकः, संपत्त्वक्

निर्याणम्—मृत्युः

निवर्तयेत्—राज्यद्वूरीकारयेत्

निर्विण्णः—खिन्नः

निर्वृत्तम्—सिद्धम्, समाप्तम्

निर्वृतः—निश्चिन्तः, सुखी

निर्वृत्तिः—सिद्धिः, समाप्तिः

निर्वेदः—वैराग्यम्, विरक्तता

निर्होक्—दिगम्बरः

निलयः—गृहम्, स्थानम्

निवर्तनम्—उपसंहारः

निवासः—वसतिः

निवृत्तः—समाप्तः

निवृत्ति—वैराग्यम्

निवेदय—कथय

निवेशनम्—गृहम्, स्थानम्

निश्—रात्रि.

निशम्य—दृष्ट्वा, श्रुत्वा

निशाम्य—दृष्ट्वा, आलोच्य

निशितः—तीक्ष्णः

निषण्णः—उपविष्टः

निषादः—चाण्डालभेदः

निषादः—घोवरः

निषादः—ब्राह्मणशत्रुपुत्रः

निषेकः—गर्भस्थापना

निषेकः—रेतःसेकः

निष्क—दीनारः, सुवर्णम्

निष्कृतिः—प्रायश्चित्तम्

निष्क्रयः—भूत्यम्

निष्ठा—अन्तः, मरणम्

निष्ठा—निश्चयः, सिद्धान्तः

निष्ठा—समाप्तिः

निष्ठितम्—समाप्तम्

निसृष्टम्—दत्तम्

निस्त्रिंशः—खड्गः

निहितम्—अन्तर्हितम्

निहीनः—शङ्कः

निहवः—गुह्यः

निहवः—गोपनम्, गुप्त

नृपः—राजा

नृशंसः—निर्दयः

नृशंसम्—निर्दयत्वम्

नैर्ऋत—यक्षः

नैर्गुण्यम्—दोषः

नैशम्—निशि कर्तव्यम्

नैष्टिकी-सात्विकी
 नैष्टिकी इष्टिः-उत्सर्गैष्टिः
 नौः-नौका
 न्यक्-अधः
 न्यग्भावः-अधोभवनाम्
 न्यग्भावः-नञ्जता
 न्यग्रोधः-वटवृक्षः
 न्यवेद्यत-स्थापयामास
 न्यासः-त्यागः, संन्यासः
 न्यासः-निक्षेपः
 पङ्कजः-चाण्डालागारः
 पङ्कहतः-अर्घाङ्गदातेन नष्टः
 पद्म-नेत्रलोम
 पद्मः-कर्दमः
 पद्मजम्-कमलम्
 पद्मगुः-चरणहीनः
 पद्म-५
 पद्मकर्मेन्द्रियाणि-वाक्, पाणिः, पादः
 वायुः, उपस्थम्
 पद्मज्ञानेन्द्रियाणि-श्रोत्रम्, त्वक्,
 चक्षुः, जिह्वा, घ्राणम्
 पद्मत्वम्-मरणम्
 पद्मदशः-१५
 पद्मनद्याः-पद्म नद्याः वेपां तै पद्मनद्याः
 प्राणिनः
 पद्मनदाः-देशविशेषः (पंजाब)
 पद्मप्राणाः-प्राणः, अपानः, व्यानः,
 उदानः, समानः

पद्ममहामूर्तानि-पृथ्वी, जलम्, तेजः,
 वायुः, आकाशः
 पद्मवर्गः-पद्म ज्ञानेन्द्रियाणि
 पद्मविषयाः-शब्दः, स्पर्शः, रूपः,
 रसः, गन्धः
 पद्मप्रियः-गार्हपत्यः, आहवनीयः,
 दक्षिणाम्नि, सभ्यः, आवसथ्यः
 पद्मातिगः-विषयातिगः, मुक्तः
 पद्माक्ष-५०
 पटः-वस्त्रम्
 पण्डितः-विद्वान्
 पण्डितकः-कुत्सितः पण्डितः
 पण्यम्-विक्रीयवस्तु
 पतत्रः-पत्नी, शलमः
 पतिः-स्वामी, पालकः, परिणता
 पतितः-जातिबहिष्कृतः
 पत्री-बाणः
 पथाः-योनिः (स्त्रीणां जननेन्द्रियम्)
 पथ्यम्-अनुकूलम्
 पद्-पादः
 पदम्-प्रापकम्
 पदम्-स्थानम्, रक्षणम्
 पदातिः-पादचारी
 पदाशुगः-अनुयायी
 पद्मम्-कमलम्
 पद्मा-लक्ष्मीः, धनसमृद्धिः
 पद्मिनी-कमलयुक्तं सरः
 पद्मिनी-कमलिनी

पन्थाः-मार्गः
 पक्षगः-सर्पः
 पयः-दुग्धम्, जलम्
 परत्र-परलोके
 परं ब्रह्म-परमात्मा
 परः-शत्रुः, श्रेष्ठः, अन्यः
 परचक्रम्-शत्रुसैन्यम्
 परमम्-श्रेष्ठम्
 परमहंसः-जीवन्मुक्तः (विहृत्यन्यासी)
 परमेष्ठी-परमगुरुर्गुरुः
 परमेष्ठी-ब्रह्मदेवः
 परवान्-पराधीनः
 परशु-कुठारः
 परायणः-तत्परः
 परायणम्-पराकाष्ठा
 पराशर-वसिष्ठनप्ता, शक्तिपुत्रः,
 व्यासपिता
 पराशुता-पराधीनप्राणता
 परिक्रमणम्-भ्रमणम्, परिभ्रमणम्
 परिगतः-व्याप्त, पूर्णः
 परिग्रह-परिवारः, पत्नी
 परिग्रहः-शरीरम्
 परिग्रहः-आश्रयः
 परिघः-लोहकण्टकयुक्तः लघुद्वः,
 लोहबद्धः हस्तप्रमाणः लघुद्वः
 परिचर्या-सेवा
 परिजन-सेवकः
 परिदाप्य-समर्प्य

परिदेवना-शोकः, दुःखम्
 परिदूनः-दुःखी, परिश्रान्तः
 परिपृष्टिकाः-परिपृष्ट चेदेव गृह्णन्ति
 परिप्लुतम्-व्याप्तम्
 परिप्लुता-निमज्जिता
 परिमृश्यताम्-विचार्यताम्
 परिलम्बन्-विश्वासकारी
 परिवर्त-कान्तिः
 परिवित्तिः-उद्येष्टे भ्रातरि अकृतदार-
 परिग्रहे सति कृतदारपरिग्रहः
 कनिष्ठः
 परित्राद-सन्यासः, सन्यासी
 परिषद्-सभा
 परिष्कृतः-अलङ्कृतः
 परिष्वज्य-आलिङ्ग्य
 परीत-व्याप्तः, विपरीतः
 परीप्सु-रक्षितुमिच्छुः
 परूपम्-कठोरम्, निष्ठुरम्
 परेषा मुखप्रेक्षाः-निर्धना, याचकाः
 परोक्षम्-अप्रत्यक्षम्, अज्ञातम्
 पर्जन्य-इन्द्रः, मेघः
 पर्णम्-पत्रम्
 पर्णी-वृक्षः
 पर्याप्तः-परिपूर्णः
 पर्याप्तम्-यथेष्टम्, अलम्, मासम्
 पर्यायः-भ्रातृतिः
 पर्यायः-कालवति
 पर्यावर्तत-निवृत्तः

पर्वकारः-वेपान्तरवारी

पलाशम्-पत्रम्

पत्त्रम्-अल्पसरः

पवनः-वायुः

पशुपालः-गोपालः

पशुबन्धः-पशुयज्ञः

पांशु-धूलिः

पाकशासनः-इन्द्रः

पाकशासनिः-पाकशासनपुत्रः (अर्जुनः
+ जयन्तः)

पाङ्क्तेयः-पङ्क्तिप्राप्तः

पाङ्क्तेयः-पङ्क्तिपावनः

पाशाला-द्रौपदी

पाणिः-हस्तः

पाणिप्रहणम्-विवाहः

पाण्डुरः-श्वेतः, पीतमिश्रश्वेतः

पात्रम्-योग्यम्

पात्रम्-योग्य स्थानम्

पात्री-महापात्रम्

पात्री-लघुतुष्टिका

पादः-चरणः

पादपः-वृक्षः

पानकम्-पेयम्

पानीयम्-जलम्

पानीयस्य क्रिया-स्नानम्

पापः-शुद्धः, निन्द्यः

पापलोभ्या-नरकपदा

पापिष्ठा-पापिनी

पाप्मा-पापम्

पायसः-तन्दुलशर्कराबलिः

पायुः-गुदद्वारम्

पारदारिकः-परस्त्रीगामी

पारमकम्-श्रेष्ठम्

पाराशर्यः-पराशरपुत्रः

पारिपार्श्विकः-सेवकः

पारिवर्हः-परिवारः

पार्थः-पृथापुत्रः (धर्मः + भीमः +
अर्जुनः)

पार्थिवः-पृथुवश्यः

पार्थिवः-राजा

पार्थिवप्रकृतः-राजकार्यकारो

पार्थम्-कक्षाधोभागः, पशुकानां
समूहः

पात्यः-पालयितु योग्यः

पावकः-अग्निः

पिङ्गला-कानित् वेश्या

पिठरम्-विततमुख पात्रम्

पिण्डः-गोलः

पिण्डका-जह्वा

पितरौ-माता च पिता च

पितामहः-पितुः पिता

पितामहः-ग्रन्था

पितृत्वम्-पितृधर्मः

पितृपैतामही-परम्पराप्राप्ता

पितृमेघः-और्ध्वदेहिम्

पितृवंशः-पितृयानमार्गः

पितृष्वस्ता-पितृमहिनी (कुन्ती)

पित्र्ये-पितृलोके
 पिपासा-तृष्णा, पातुमिच्छा
 पिशुनः-गुप्तस्पर्श
 पीनः-पुष्टः
 पुङ्गवः-श्रेष्ठः
 पुण्डरीकम्-कमलम्
 पुण्यः-प्रियः, शुभ . पुण्यवान्
 पुण्यकम्-मृतादि सत्कर्म
 पुत्रभेदाः-औरसः, निरुक्तजः, प्रसूतजः
 पतितजः, दत्तः, क्रीतः, अध्यूतः
 पुत्री-कन्या
 पुमान्-पुरुषः
 पुरः-अग्रे
 पुरम्-नगरम्
 पुरम्-महानगरम्
 पुरन्दरः-इन्द्रः
 पुरस्तात्-अग्रे
 पुरा-पूर्वम्
 पुरातन-पुराण.
 पुरी-नगरी
 पुरीषम्-विष्टा
 पुरुषकारः-उद्योगः
 पुल्कसः-चाण्डालः, निषादशूद्रापुत्रः
 पुष्करम्-कमलम्
 पूगः-समूहः
 पूजनी-चटक
 पूजयित्वा-मानयित्वा
 पूजा-पूजनम्, संस्कारः

पूर्वकम्-नित्यम्
 पूर्वपितामहः-पितामहस्य पिता
 पूर्वाह्नः-दिनस्य प्रथमः तृतीय भागः
 पूर्वाह्निकम्-पूर्वाह्ने भवम्
 पृथग्जनः-सामान्यः, मूर्खः
 पृथा-कुन्ती
 पृथिवांशित्-राजा
 पृथुः-विशाल
 पृथुलः-विशालः
 पृष्ठतः-पश्चात्
 पेशलः-मनोहरः
 पेशी-मांसगोलः
 पशुन्यम्-परदोषसूचनम्, दुष्टत्वम्
 पोष्टा-पोषकः, पोषणकर्ता
 पौत्रः-पुत्रस्य पुत्रः
 पौराः-नगरवासिनः
 पौराणी-प्राचीना
 पौरुषम्-पराक्रमः, पुरुषत्वम्
 प्रकृतिः-पूर्वकर्मजः संस्कारः
 प्रकृतिः-प्रजा, स्वभावः
 प्रकृष्टम्-उत्कृष्टम्
 प्रक्रिया-आचरणम्, वर्तनम्
 प्रक्रिया-उत्कर्षः
 प्रख्यः-सदृशः, तुल्यः
 प्रग्रहः-रज्जुः
 प्रग्रहणम्-नियन्त्रणम्
 प्रचारः-गमनम्
 प्रजनः-उत्पादकः

प्रजनः-कृतुकाले स्त्रीसम्बन्धः -
 प्रजनः-सन्ततिः
 प्रजापतिः-ब्रह्मदेवः, दक्षादिः, रावा
 प्रजापालः-नृपतिः
 प्रज्ञा-बुद्धिः
 प्रज्ञाचक्षुः-अन्धः (धृतराष्ट्रः)
 प्रणयः-पार्थना, इच्छा
 प्रणयः-स्नेहः
 प्रणिदध्यात्-गुप्तचराभियुज्यात्
 प्रणिधिः-प्रवटचरः
 प्रणीता-प्रवर्तिता
 प्रणेतव्या-विधातव्या
 प्रणेशः-शास्यः, विधेयः
 प्रतिकर्तुम्-प्रतिकार कर्तुम्
 प्रतिवृत्तम्-विरोधः, प्रतिकारः
 प्रतिग्रहः-दानप्रहणम्, आदानम्
 प्रतिच्छन्ना-गुप्ता;
 प्रतिजने-प्रतिशासके
 प्रतिनिधिः-मुख्यस्थाने अन्यः,
 अनुकल्पः
 प्रतिपत्तव्यम्-ज्ञातव्यम्
 प्रतिपत्तिः-कार्याकार्यविवेकः
 प्रतिपत्तिः-ज्ञानम्
 प्रतिपादनम्-दानम्
 प्रतिपालय-प्रतीक्षस्व
 प्रतिपूजयेत्-मानयेत्
 प्रति + दू-उत्तरदाम्

प्रतिभा-
 प्रज्ञा नवनवोन्मेष-
 शालिनी प्रतिभा मता ॥
 प्रतिभा-उपमा, सादृश्यम्, मूर्तिः
 प्रतिरूपम्-अनुरूपम्
 प्रतिरूपम्-कृत्रिमम्
 प्रतिश्रुत्य-प्रतिज्ञा कृत्वा
 प्रतिषेधः-दण्डः, राज्याभिर्वासनम्
 प्रतीकाशः-सदृशः
 प्रतीक्षस्व-प्रतिपालय
 प्रतीघातः-हन्ता, नाशः
 प्रतीतः-सन्तुष्टः प्रसन्नः
 प्रतोल्य-मार्गः
 प्रत्ययः-कारणम्, अधीनः
 प्रत्ययः-विश्वासः, अनुभवः
 प्रत्ययी-शत्रुः
 प्रत्यवमर्शः-सारासारविवेकः
 प्रत्याख्यानम्-निराकरणम्
 प्रत्यादिष्टा-तिरस्कृता
 प्रत्यादेशः-पिङ्कारपूर्वकः उपदेशः
 प्रत्युपपत्तिमति-प्रसङ्गावधानी
 प्रथमः-श्रेष्ठः
 प्रथितः-प्रसिद्धः
 प्रदः-दाता
 प्रधर्षः-अपमानः, पीडा
 प्रध्वस्तम्-नष्टम्
 प्रपन्नः-क्षरणागतः, प्राप्तः
 प्रपितामही-पितामहमाता

प्रभञ्जन-वायुः
 प्रभा-कान्तिः, तेजः
 प्रभातम्-उप.कालः
 प्रभावः-पराक्रमः, सामर्थ्यम्
 प्रभिजः-पराजितः
 प्रभिन्न-मद्युक्तः
 प्रभूतम्-प्रचुरम्, बहु
 प्रभुः-समर्थः
 प्रभुत्वम्-स्वामित्वम्
 प्रभूतम्-अतिशयः
 प्रमत्तः-अनवहितः
 प्रमत्तः-अवधानरहितः
 प्रमदा-स्त्री, तरुणी स्त्री
 प्रमदा-सुन्दरी स्त्री
 प्रमाद-अनवधानता, चित्तविक्षेपः
 प्रमुख-मुख्यः
 प्रयच्छ-देहि
 प्रयोजनम्-अनुष्ठानम्
 प्रयोजनम्-उद्देश, हेतुः
 प्रयोजनम्-साध्यम्
 प्रलापः-अनर्थक वचः
 प्रवर्ग्यम्-यज्ञारम्भविधि
 प्रवाद-कलङ्कः
 प्रवादः-लोकवार्ता
 प्रवाद-वाक्यम्
 प्रवृत्ता-आरब्धा
 प्रवेणि-ऊर्णावस्त्रम्
 प्रव्याहारयत्-अवाचयत्

प्रथय-सम्भ्यता
 प्रथित-नम्रः
 प्रसङ्ख्यानः-अनुवेलं आवश्यकमेव
 प्रहीता

प्रसङ्ख्यानाः-तत्कालमात्रसंग्रहाः
 प्रसवा-सोमरसनिष्पत्तिः, उत्पत्तिः
 प्रसङ्ग-बलात्कारेण, अनादृत्य
 प्रसाधनम्-मण्डनम्
 प्रसूयते-जायते (उत्पन्नो भवति)
 प्रसूतम्-निर्गतम्
 प्रसूतज-स्वभार्यायां स्वाशां विना
 अन्यस्मात् जातः
 प्रस्कन्दयेत्-किञ्चित् अक्षशेषं त्यजेत्
 (सर्वं न भक्षयेत्)

प्रस्थ -
 पल प्रकुञ्चक मुष्टिः
 कुडवस्तच्चतुष्टयम् ।
 सत्वारः कुडवाः प्रस्थ-
 अतुष्टयस्य तथाटकम् ॥
 अष्टाढको भवेद्द्रोणी
 द्विद्रोणः शूर्प उच्यते ।
 सार्धशूर्पा भवेत्सारी
 द्विशूर्पा द्रोण्युदाहृता ॥
 तामेव भार जानीया-
 द्वाहो भारचतुष्टयम् ॥

प्रस्थानम्-प्रयाणम्
 प्रहरणम्-शस्त्रम्
 प्रहः-तत्परः, प्रसङ्गः

प्रहः-नम्रः

प्राकारः-नगरादिभित्तिः

प्राहृतम्-स्वामाधिकम्

प्राचेतसः-प्रचेतसः पुत्रः

प्राजापत्यम्-गर्माधानम्

प्राज्ञः-विद्वान्, पंडितः

प्राञ्जलिः-विनीतः

प्राणः-अक्षम्, जीवः

प्राणः-बलम्

प्राणाः-इन्द्रियाणि

प्राणातिपातः-हिसा

प्रादुर्भावः-प्रकटीभवनम्

प्रादेशः-तर्जनीसहितविस्तृताङ्गुष्ठ-
मितः

प्रादेशमात्रम्-अल्पम्

प्रायः-आमरणं भोजनत्यागः

प्रायगतः-प्रायीपविष्टः, मरणायोग-
विष्टः

प्रार्थना-याचना

प्रासादः-राजगृहम्

प्रास्पन्दत-चलनं कृतवान्

प्रियम्-दण्डम्

प्रियस्व-पूरयस्व

प्रीतः-सन्तुष्टः

प्रीतिः-सन्तोषः

प्रेक्षणीयः-दर्शनीयः

प्रेतः-मृतः

प्रेतकार्यम्-और्ध्वदैहिकम्

प्रेत-परलोके

प्रेत्य-मरणानन्तरम्

प्रेषयामास-प्रस्थापयामास

प्रेष्यः-सेवकः

प्रेहि-प्रयाहि

प्रोक्तम्-नाम

प्रोषितः-प्रवास गतः

प्रौढ्य-उपित्वा

प्लवः-नौका

फलम्-सर्वकामावाप्तिः

फाल्गुनः-अर्जुनः

फाल्गुनिः-अर्जुनपुत्रः (अभिमन्युः)

बन्दिनः-स्तुतिपाठकः

बन्धकी-वेद्या, व्यभिचारिणी

बन्धनम्-झातुः

बन्धुः-सम्बन्धी

बभ्रुः-अक्षूरः (यादवविशेषः)

बलम्-ऐश्वर्यम्

बलदेवः-बलरामः

बलिः-करदानम्

बलिः-राजदेयो भागः

बहुभार्यता-बहुपत्नीत्वम्

बहुलम्-बहु

बहुभुतः-विद्वान्

बहूदकः-संन्यासं गृहीत्वा गृहत्यागं
कुर्वन्

बह्वृचः-ऋग्वेदी

बाधिर्गम्-बाधिरता

बान्धवः-आत्मेष्टः

बाल -अशिक्षित
 बालिश -मूर्ख
 बाल्यम्-मूर्खत्वम्
 बाष्पम्-अधु
 बाहु -भुज
 बाहुकण्ठम्-

एका जह्वा पदाकम्प्य
 परामुद्यम्य पाठ्यते ।

केतकी पत्रवच्छत्रु-
 युद्ध तद्बाहुकण्ठकम् ॥

बाहुदामनु-बाहुदानदीसर्मापे

बाहाक -शान्तनोर्भ्राता

बिन्दुम्यास -रेत सेक

बिलम्-छिद्रम्

बिलशय -बिले शेते, नकुल

बिलशय -मूषिक

बिसम्-मृणालम्, कमलदण्ड

बाजम्-कारणम्

बीजम्-रेत , (शुक्रम्)

बीभर्तु -अर्जुन

बुद्बुद् -गर्भस्य पञ्चमदिनरूपम्

बुध -पण्डित

बुभुक्षा-भोक्तुमिच्छा, क्षुधा

बृसा-तपस्विन आसनम्

बृहत्-महत्

ब्रह्म-मोक्ष

ब्रह्म-वेद , ब्राह्मण , परमात्मा

ब्रह्मण्य -ब्राह्मणभक्त

ब्रह्मदण्ड -ब्राह्मणशाप

ब्रह्मबन्धु -ब्राह्मणाधम

ब्रह्मवंश -ब्रह्मावातिमार्गः

ब्रह्मवध्या-ब्रह्महत्या

ब्राह्मण -ब्रह्मिष्ठ

ब्राह्मण्यम्-ब्राह्मणत्वम्

भक्ष्य -भक्षणीय पदार्थ

भक्ष्या -भक्षितु योग्या

भक्ष्या पञ्च पञ्चनखा -शशक ,

शल्पक , गोधा, कूर्म , खड्गी

भगम्-दैवम् , ऐश्वर्यम्

भगवान्-भग विद्यते यस्य स

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य

शौर्यस्य यशस धिय ।

● ज्ञानवैराग्ययोश्चापि

वर्णा भग इतीरणा ॥

भगिनी-स्वसा

भद्रम्-कल्याणम्

भवानकम्-भयङ्करम्, भीतिप्रदम्

भरणम्-पोषणम्

भरते-पुष्पाति, पुष्ट करोति

भर्ता-स्वामी, राजा

भर्ता-पति

भङ्ग -बाणविशेष

महातक -माली

भव-ससार उत्कर्ष , कल्याणम्

भव -ऐश्वर्यम्

भवकाल -ऐश्वर्यप्राप्तिसमय

भवनम्-गृहम्
 मव्यम्-स्वर्गादि
 भागधेयम्-दैवम्, मायम्
 भागिनेयः-भगिनीपुत्रः
 भार्गारथी-गङ्गा
 भाजनम्-माण्डम्
 भाण्डम्-उपकरणम्
 भाण्डम्-मूलधनम्
 भारतः-भरतकुलोत्पन्नः
 भार्गवः-मृगकुलोत्पन्नः
 भार्या-पत्नी
 भावः-आदरः
 भावः-अन्तःकरणम्
 भावः-आसक्तिः, भक्तिः
 भाषा-मनोवृत्तिः, संस्कारः
 भाषा-स्वभावः, बुद्धिः, इष्टसिद्धिः
 भावस्पर्शः-प्रीतिः
 भावितम्-ध्यानादिना शुद्धम्
 भाविनी-कुलीना स्त्री
 भाविनी-सुन्दरी स्त्री
 भागुरा-तेजस्वी
 मिथुः-संन्यासी, याचकः
 मिथुकः-संन्यासी
 मिपक्-वैद्यः
 मीः-भयम्
 भीमम्-भयङ्करम्
 भुजः-हस्तः
 भुजगः-सर्पः
 भुजङ्गमः-सर्पः

भूः-पृथ्वी
 भूतम्-ब्रह्म
 भूतम्-प्राणी, वस्तु
 भूतकृत्-ईश्वरः
 भूतमव्ययम्-अभ्युदयनिःश्रेयसार्थम्
 भूततदः-इमंशाननृषः
 भूतात्मा-जीवः
 भूतिः-ऐश्वर्यम्
 भूपः-राजा
 भूमिः-पृथिवी
 भूमिपः-राजा
 भूमिपालः-राजा
 भूम्यनन्तरः-निकटदेशवासी
 भूयः-पुनः
 भूयिष्ठम्-अत्यन्तम्
 भूरि-बहु
 मृगुधेष्ठः-परशुरामः
 मृत्तारः-कनकालुका (सुवर्णपात्र-विशेषः)

मृत्तारम्-गडुकः
 मृत्यः-सैवकः
 मृशम्-अत्यन्तम्
 मेदः-चतुर्थ उपायः
 मेदनम्-विघटनम्
 भिक्ष्यम्-भिक्षाक्षम्
 भोगः-सेनापङ्क्तिः
 भोजाः-मुखानां भोजयिता
 भोजाः-यादवभेदाः

भोज्यः—भोज्याद्यः
 भ्रमः—विपरीतज्ञानम्
 भ्राजिष्णु—तेजस्वि
 भ्रूणः—विद्वान् ब्राह्मणः
 भ्रूणः—गर्भः, बालः, श्रोत्रियः
 भ्रूणहा—ब्रह्महत्याकारः, बालहत्याकारः
 भकरः—नक्रः
 भकरध्वज—भदनः, प्रद्युम्नः
 भखः—यज्ञः
 भणिः—रत्नम्
 भण्डितम्—शोभितम्
 भण्डकः—भेकः
 भक्तः—भान्भित्त
 भक्त्यः—मीनः
 भक्त्यघाती—धीवरः
 भक्त्यजीवी—धीवरः
 भक्त्यपतिः—विराटराजा
 भक्त्यबन्ध—धीवरः
 भक्त्योपजीवी—धीवरः
 भधु—दैत्यविशेषः
 भधुपर्कः—पूजाविशेषः
 भधुसूदनः—श्रीकृष्णः
 भध्य—अन्तःपुरम् (१) स्त्रीगृहम्)
 भध्यमः—ग्रामीणजनः
 भनस्वी—चतुर
 भनीधी—विद्वान्
 भनुजः—भनुष्यः

मनोशम्—रमणीयम्, प्रियम्
 मनोनुणः—प्रियः
 मनोरथः—इच्छा, शरीरम्
 मन्त्रः—गुप्तविचारः
 मन्दम्—मृदु, शनैः
 मन्दकः—मूढः
 मन्दचेताः—मूर्खः
 मन्युः—अहङ्कारः
 मन्युः—दैत्यम्, शोकः
 मन्युः—दुःखम्, क्रोधः
 मरीचिः—किरणः
 मरीचिपः—प्रकाशं पीत्वा वसन्
 मस्त—वायुः
 मर्त्यः—मानवः
 मर्यादा—नियमः, व्यवस्था, सीमा
 मर्षा—तितिक्षुः
 महः—उत्सवः
 महत्—उदारम्
 महारमा—श्रेष्ठः
 महानदी—भागीरथी
 महापथिकः—महापथि शुल्कग्राहकः
 महापथिकः—समुद्रे नीयानेन गच्छन्
 महाप्रस्थानम्—मरणार्थमुत्तरदि-
 ग्गमनम्
 महाबाहुः—आजानुबाहुः
 महाभाग्यम्—माहात्म्यम्
 महामात्रः—श्रेष्ठः, मुख्यमन्त्री

महारथः—

एकादशसहस्राणि
 योधयेद्यस्तु धन्विनाम् ।
 शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च
 स वै प्रोक्तो महारथः ॥१॥
 अभिताम्यो ययेद्यस्तु
 संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः ।
 रथस्वेकेन योद्धास्या-
 तन्मूनोऽर्धरथः स्मृतः ॥२॥

मही—पृथ्वी

महीदुर्गम्—कोटः

महीधरः—पर्वतः

महीरुह—वृक्षः

महेन्द्रः—इन्द्रः

मागधः—वैश्यक्षत्रियापुत्रः

मा गाः—न गच्छ

मातङ्गः—चाण्डालः

मातरिश्वा—वायुः

मातुलः—मातृभ्राता

माद्रवती—माद्री

माद्रवतीपुत्रः—माद्रीपुत्रः (नकुलः +
 सहदेवः)

माधवः—श्रीकृष्णः

मानः—गर्वः

मानसः—मनसः जातः

मानसम्—मनः

मानुषः—मनुष्यसम्बन्धी

मानुष्यम्—मनुष्यत्वम्

मास्तः—वायुः

मार्गणः—शोधः

मार्जारः—विहाळः

मात्यम्—माला

मितम्—परिमितम्, अल्पम्

मित्रघृक्—मित्रदोही

मियः—एकान्ते, परस्परम्

मिथुनम्—द्वन्द्वम् { पतिः + पत्नी
 पुरुषः + स्त्री

मिथ्या—असत्यम्

मिथ्याकृतः—दुर्वर्तनी, वामनिकः, कपटी

मिथ्योपचरितः—वधितः

मिपन्—परयन्

मुष्ण—मीषिकम्

मुद्—भानन्दः

मुदितः—चन्तुष्टः

मुनिः—ऋषिः

मुनिः—ध्यानशीलः

मुष्णन्ती—चोरयन्ती (स्त्रीणां मङ्गल-
 सूत्रादिसौभाग्यालङ्काराणि) ।

मुहूर्तः—अल्पकालः, घटिकाद्वयम्

मुहूर्तकम्—अल्पकालम्

मूढ—मूर्खः, निर्बुद्धिः

मूर्च्छितः—व्यासः

मूर्तिः—शरीरम्, प्रतिमा

मूर्धा—मस्तकम्

मूर्धावधिवतः—ब्राह्मणक्षत्रियापुत्रः

मूलम्—राजधानी

मूषिकः—उन्दुरः
 मृगः—पशुः, हरिणः
 मृगपतिः—सिंहः
 मृगयसे—शोधयसे
 मृत्युपदम्—ससारप्रापकम्
 मृदुः—दयावान्
 मृधम्—युद्धम्
 मृष्यन्ति—सहन्ते
 मृष्टम्—सुसंस्कृतम्, मधुरम्
 मेखला—काची, रक्षना
 मेदः—वसा
 मेदिनी—पृथिवी
 मेघ—यशः
 मेघा—धारणावती बुद्धिः
 मेघा—बुद्धिः
 मेघावी—बुद्धिमान्
 मेध्यः—यज्ञार्हः
 मेहनम्—शिक्षम् (पुरुषस्य
 जतनेन्द्रियम्)
 मेहन्ति—मूत्रं कुर्वन्ति
 मैत्राः—उत्तङ्कपराशरादयः
 मैरेयम्—इक्षुरसस्य मद्यम्
 मैरेयम्—मद्यविशेषः
 मैरेयं घातकां पुष्पगुडधानाम्बुसहितम् ।
 मोक्षः—चतुर्यपुरुषार्थं, मुक्तिः
 मोक्षः—मोक्षस्वरूपः
 मोघः—व्यर्थः, निष्फलः
 मोहः—अज्ञानम्

मोहः—वैचित्यम्
 मौलः—परम्परागतः
 मौसलम्—मुसलकृतम्
 म्लेच्छ—अनार्यः, यवनः
 यदमा—क्षयरोगः
 यक्ष्मी—क्षयरोगी
 यज्ञः—ईश्वराराधनम्
 यज्ञियः—यज्ञसम्बन्धी
 यज्वा—यज्ञशीलः
 यत्रसायगृहः—यत्र सायकालो
 भवेत्तत्रैव वासकर्ता
 यदृच्छा—अनायासः, अतर्कितयोगः
 यदृच्छया—स्वेच्छया, अनायासेन
 यभी—नकुलसहदेवौ
 यशस्यम्—कीर्तिकरम्
 यष्टिः—वंशादिलगुडः, दण्डः
 याचन्ति—याचमानानि
 याच्यम्—याचनारूपं कर्म
 याजकाः—ऋत्विजः
 याज्यः—शिष्यः (यज्ञमानः)
 याज्ञसेनी—द्रौपदी
 यातना—तीव्रवेदना
 यात्रा—गमनम्, निर्वाहः
 यात्रा—जीविका, चरितार्थः
 यायातप्यम्—यथार्थत्वम्
 यादवी—कुन्ती, यदुकुलोद्भवा
 यानम्—गमनम्
 यानम्—वाहनम्, शिविकादि

यापनम्-स्यायः
 युक्तः-योगां
 युक्तः-प्यानशीलः
 युक्तः-योग्यः
 युक्तिः-कारणम्, उपायः
 युगम्-युगम्, द्वयम्
 युगवत्पुष्ट्यम्-कृतम्, त्रेता, द्वापरः,
 कलिः
 युगपत्-एकस्मिन् काले
 युष्-योदा
 युष् (स्त्री.)-युद्धम्
 युयुधानः-सात्विकि
 युवती-तद्वती स्त्री
 युवा-सङ्गः
 यूपः-यज्ञस्तम्भः (पशुबन्धनार्थम्)
 योगः-उपायः
 योगः-चित्तवृत्तिनिरोधः
 योगः-सम्बन्धः
 योग-धनप्रदणोपायः
 योग-इष्टप्राप्तिः
 योग-अप्राप्तप्राप्तिः
 योषः-योद्धा
 योनिः-उत्पत्तिस्थानम्
 योनिः-कारणम्, प्रवेशस्थानम्
 योनिः-जननेन्द्रियम् (स्त्रीणाम्)
 योनिदोष-व्यभिचारनिन्दा
 योषित्-स्त्री, दलना
 योजः-उत्पत्त्योनिः
 म.सा.(खंड ३)२९

यौनः-योनिनिमित्तः
 यौयुधानिः-युयुधानपुत्रः
 यौवनम्-उपस्थम्
 यौवनम्-युवः मावः
 रक्तः-अनुरक्तः
 रक्षः-राक्षसः
 रजः-आर्तवम्, स्त्रीरजः
 रजः-दुःखम्
 रजः-धूलिः, रजोगुणः
 रजतम्-रूप्यम्
 रजनी-रात्रिः
 रजस्वल-रजोगुणयुक्तः
 रजस्वला-कृतुमती
 रणः (णम्)-युद्धम्, युद्धभूमिः
 रणमूर्धा-रणप्रम्
 रतिः-आनन्दः, विषयसुखम्
 रतिः-प्रीतिः,
 रतिः-विषयविलास, सम्मोगः
 (मैथुनम्)
 रत्नम्-श्रेष्ठम्
 रथ-शरीरम्
 रथ-लोकान्तरगतिसाधनम्
 रथ्या-मार्गः
 रन्ध्रम्-छिद्रम्
 रम्यम्-सुन्दरम्, रमणीयम्
 रदिम्-किरण
 रदिमवान्-सूर्यः
 रसः-इक्षुरसः

रस -रसि , स्वादः

रसालः-आम्रः

रसाला-दधिशर्करादिमिश्र लेह्यम्

रहसि-एकान्ते

रहस्यम्-गोप्यम्

रागः-प्राप्तिः, अनुरागः

रागखाण्डवम् (वः)-मुद्रयूषः

(पिप्पलीशुण्ठीशर्करायुक्तः)

रागखाण्डविकः-रागखाण्डवकर्ता

राजदेयम्-राजमाणः

राजन्यः-क्षत्रियः, राजपुत्रः

राजराज-कुबेरः

राजवेश्म-प्रासादः

राजा-रजकः

राजीवम्-कमलम् .

राजेन्द्र -सम्राट्, सार्वभौमः

(राजा राजा)

राधेय-राधापुत्रः (कर्णः)

रामः-परशुरामः

रामा-स्त्री, सौन्दर्यवती स्त्री

रासम -गर्दभः

रिपु -शत्रुः

रिष्टम्-पीडा, नाशः

रिष्यते-हिस्यते

रक्मम्-सुवर्णम्

रगणः-भिन्नः, भग्नः

रचिर-सुन्दर

रज् (जा)-रोगः, दुःखम्

रट्-क्रोधः

रुद्रः-शिवः

रुधिरम्-रक्तम्

रुध्यन्-क्रोधवान्

रुक्षः-कठोर , निष्ठुरः

रूपम्-स्वरूपम्

रेणु-धूलिः

रैवतकः-सर्वतविशेषः

रोदसी-द्यावापृथिव्यौ

रोष-रोषणम्

रोम-केशः

रोष -क्रोधः

रोषण-क्रोधयुक्तः

रौक्मम्-सुवर्णमयम्

रौक्मिणेय-प्रद्युम्न (रौक्मिणीपुत्रः)

रीडम्-उग्रम्

रक्ष्मीः-सम्पत्तिः, सिद्धिः

लघु-अल्पम्

लघु-शीघ्रम्

लवः-अल्पाक्षः

लवणाम्बाः-क्षारसमुद्रः

लाघवम्-क्षुद्रता, न्यूनता

लाजा-भजितप्रीहयः

लिङ्गम्-चिह्नम्, लक्षणम्

लिङ्गम्-जननेन्द्रियम्

लिप्सा-इच्छा

लिप्सु-लब्धुमिच्छुः

लुब्धक-व्याध-

लेशः—अल्पांशः
 लोकः—जगत्, भुवनम्, जनः
 लोक्तः—सिद्धिः—अनुमानम्
 लोकतन्त्रम्—लोकव्यवहारः
 लोकयात्रा—लोकव्यवहारः
 लोकयात्रा—शिष्टन्यवहारः ऐहिकः
 लोधनम्—नेत्रम्
 लोपः—अर्थानां लुप्पनम्
 लोभम्—वीर्यधनम्
 लोमहर्षणः—रोमाञ्चकारी
 लोला—चमला
 लोलपः—लोमी
 लोष्टम्—मृत्पिण्डः
 लोहम्—कालापत्तम्, अयः
 लोहकुम्भी—लोहकटाहः
 लोहितम्—रक्तम्, रक्तवर्णम्
 लोहित्य—उदयाचलमान्तस्यः समुद्रः
 लेशः—नार्गः
 लज्जम्—इन्द्रस्य क्षत्रम्
 लज्जकल्पम्—लज्जसदृशम्
 लज्जधरः—इन्द्रः
 लज्जनाभम्—लज्जवत् नाभिः यस्य तत्
 लज्जी—इन्द्रः
 लणिक्—लणिकवृत्तिः
 लत्ताः—देशविशेषः
 लत्तलः—स्नेहयुक्तः
 लत्तपति—उद्वाहेन प्राप्स्यसि
 लदनम्—मुक्षम्

लदान्यः—दाता
 लघुः—स्तुपा (पुत्रपत्नी)
 लघुम्—अल्पम्
 लघुस्वतिः—वृद्धः
 लघुस्वः—लघुस्वः, लघुस्वितः
 लघुस्वः—भूमौ क्षिपति
 लघुः—शरीरम्
 लघुः—प्राकारमिति
 लघुम्—कृत्म्
 लघुः—श्रेष्ठः, लघुदानम्
 लघुस्वर्णिनी—सौन्दर्यशालिनी स्त्री
 लघुस्वर्णिनी—
 शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी
 प्रीप्ते वा सुखशीतला ।
 भर्तृमन्ता व या नारी
 विज्ञेया लघुस्वर्णिनी ॥
 लघुस्वः—सुन्दरी स्त्री
 लघुस्वः—मीत्यवान्
 लघुः—समुदायः
 लघुः—तेजः
 लघुः—अक्षरम् (अ, क इत्यादि)
 लघुः—प्राज्ञः, क्षत्रियः, वैश्यः, शूद्रः
 लघुः—मार्गः
 लघुमानकः—शरावः
 लघुः—कवचम्, कञ्जुकम्
 लघुम्—वृष्टिः
 लघुस्वः—लघुः, लघुस्वः (लघुस्वमकृतिः)
 लघुः—लघुः
 लघुः—प्रावृट्कालः

वलयम्-वङ्कणम्, मेखला, वर्तुलम्
 वल्कलम्-वृक्षत्वक्
 वल्लभः-अप्यक्षः, प्रियकरः
 वल्लभा-प्रेयसी
 वसतिः-रात्रिः, वसतिस्थानम्
 वसु-द्रव्यम्, धनम्
 वसुधा-पृथिवी
 वसुधाधिप-राजा
 वसुधरा-मेदिनी, पृथिवी
 वह्निः-अग्निः
 वाक्-वाणी
 वागुरा-पाशः
 वाग्मी-वक्ता
 वाग्यतः-यतवाक्, मौनी,
 अभाषणशीलः
 वाग्धीरः-पण्डितः
 वाच्य-निन्द्यः
 वाच्यता-निन्दा
 वाज-पक्षः (वाणस्य)
 वाजिमेध-अश्वमेधयज्ञः
 वाजी-अश्वः
 वाटः-मण्डपः, भूमिः
 वाणिज-वणिक्पुत्रः
 वात-वायुः
 वानम्-शुष्कम्, गमनम्
 वानरवर्यः-हनुमान्
 वाप-दानम्
 वारण-गजः
 वारणाह्वयम्-हस्तिनापुरम्

वारि-जलम्
 वारिचरः-हंसः
 वार्ता-जीविका
 वार्ता-जीविकाकाण्डः
 वार्तिकः-वार्ताहरः
 वार्धकम्-वृद्धत्वम्
 वार्धुषिकः-वृद्धपर्य धनप्रयोक्ता
 वार्धुषिकः-
 समर्धं चान्यमादाय
 महर्धं यः प्रयच्छति ।
 स वै वार्धुषिकी ज्ञेयो
 हृद्यकस्यबहिष्कृतः ॥
 वार्ष्णेयः-वृष्णिकुलोत्पन्नः
 वार्ष्णेयः-श्रीकृष्णः, सात्यकिः
 वार्ष्णेयी-वृष्णिकुलोत्पन्ना, सुभद्रा
 वालः-केशः
 बालः-लाङ्गूलम्
 बालुका-सिकता
 बावाश्यमान-पुन पुन कन्दन्
 बास-गृहम्, निवासस्थानम्
 बासः-वस्त्रम्
 बासन्तः-वसन्ते भव
 बासवः-इन्द्रः
 बासवि-बासवपुत्रः (अर्जुनः +
 जयन्तः)
 बासुदेवः-श्रीकृष्णः, वसुदेवपुत्रः
 बाहः-रथ, अश्वः
 बाहन-अश्वः
 विशतिः-२०

विहर्ष-निविहर्ष्य
 विहर्षन्-अनर्हन्, निरुद्धारः
 विह्वलः-विह्वलितः, दोषः
 विह्वलः-परान्नी
 विह्वलन्-वैषम्यम्
 विह्वल-विह्वल
 विह्वलिते-अन्यथा भवति
 विह्वलः-पुष्टम्, क्लृप्तः
 विह्वलः-शरीरम्
 विह्वलान्-मूर्तिमान्
 विह्वल-वैरं कृत्वा
 विषयः-देवपित्रादिमुक्तशेषम्
 विषयः-हुतशेषः
 विषयिष्ठाः-विषयमेव अग्नान्ति
 विचारणा-विचिन्ता, चर्चा
 विचारणा-संशयः, विचारः
 विचिन्त्यात्-अन्विध्यात्
 विजनम्-जनरहितम्, एकान्तम्
 विजयः-अर्जुनः
 वितथम्-असत्यम्, व्यर्थम्
 वितानः-यशः
 वित्तम्-धनम्
 विदितम्-ज्ञातम्
 विदितार्थः-ज्ञाततत्त्वः
 विद्या-ज्ञानम्
 विधम-नाशय
 विधवा-गतमर्तृका
 विधा-प्रकारः

विधाता-कर्ता
 विधानम्-रसनम्
 विधानम्-उपायः, नियमः
 विधानम्-आचारः
 विधिः-धर्मनिर्णयः, वेदवाक्यम्
 विधित्वा-विधातुं = कर्तुं निश्चयः
 विधित्वा (धेह्)-पात्रनिष्ठा
 (विपासा)
 विधेयः-गुरुशास्त्राज्ञापातकः
 विनयः-नम्रता
 विनयः-लज्जयात्मकम्
 विना-कृते, सर्वयित्वा
 विनाकृतः-रहितः, विरुद्धः
 विनिश्चितः-अधिकृतः
 विनिमयः-निष्कयः
 विनिर्णयः-सिद्धान्तः
 विनीतः-गोशितः, नम्रः
 विनीय-दूरीकृत्य
 विपणः-व्यापारः, अल्पहाः
 विपश्चन्तो-विनश्यन्ति
 विपर्ययः-विपर्ययः
 विपश्चित्-विद्वान्
 विपाप्मा-पापराहित्यः
 विपुलम्-बहुलम्
 विप्रः-ब्राह्मणः
 विप्रयोगः-विरहः
 विप्रलम्भः-वञ्चना
 विप्रवादाः-विविधमतानि

विप्रहाय-त्यक्त्वा
 विप्रियम्-अप्रियम्
 विबुध-देवः, पण्डितः
 विभव-ऐश्वर्यम्
 विभावयते-वशीक्रियते
 विभूति-ऐश्वर्यम्
 विमर्द-युद्धम्
 विमृशे-विचार कृतवान्
 विमुख-पराङ्मुख
 वियत्-आकाशः
 वियोनि-हीनकुला
 विरजा-रजोगुणरहित, निर्दोष
 विराट्-श्रीमान्
 विराट्जा-विराटात् जाता (उत्तरा)
 विरुद्धम्-विरोध, वैरम्
 विलय-नाशः
 विवक्षु-वक्तुमिच्छुः
 विवदन्-विवाद कुर्वन्
 विवदमान-वादकारी
 विवरम्-छिद्रम्, बिलम्
 विवर्णवदन-दीनवदनः
 विवासित-निवासितः
 विविक्तम्-एकान्तस्थलम्
 विवृत्य-उद्घाट्य
 विवेश-प्रवेश कृतवान्
 विश्(स्त्री)-प्रजा
 विश्-वैश्य
 विशत्यम्-शत्यरहितम्

विशस्ता-हन्ता
 विशाखयूपम्-क्षेत्रविशेष
 विशारद-विद्वान्
 विशीर्णा-भग्ना
 विशेष-भेद
 विश्रब्ध-विश्वस्तः
 विश्रमणम्-विभ्रान्तिः
 विश्रम्भ-विश्वास
 विश्राण्य-दत्त्वा
 विश्वम्-सर्वम्
 विश्वास्य-विश्वसितुं योग्य
 विश्वे-देवभेदा, विश्वेदेवाः
 विषमम्-सङ्कटम्
 विषय-देश
 विषय-सम्भोगमुखम्
 विषय-सम्मुख
 विष्टपम्-भुवनम्
 विष्टर-दर्भमुष्टि, आसनम्
 विष्टरधवा-श्रीकृष्ण
 विष्टि-वैतन विना सेवा
 विष्णु-श्रीकृष्ण
 विष्वक्-सर्वत
 विसर्ग-मुक्ति, दानम्
 विस्मित-आश्चर्ययुक्तः
 विस्रम्भ-विश्वास
 विहग-पक्षी
 विहगेन्द्र-पश्चिराट्
 विहङ्ग-पक्षी

विहृ ऋमः-पशू
 विहारः-क्रीडास्थानम्
 विहिंसा-अहिंसा
 चीटा-पाषाणः
 चीतहृदयः-हृदयः
 चीरघ्न-स्तना
 चीर्यम्-पराक्रमः
 चूकोदरः-भीमः
 चृजिनम्-पापम्
 चत्तम्-वर्तनम्
 चृत्तिः-वर्तनम्, जीविका
 चृत्तिः-वेतनम्
 चृत्तोपधातकम्-धर्मनाशकम्
 चृपल-शङ्क
 चृपलः-बहिष्कृतः
 चृष्टिः-वर्षणम्, पर्जन्यः
 चृष्यन्धकपुरम्-द्वारका
 चृष्णय.-यादवाः
 चेतनम्-सेवाधनम्
 चेदना-दुःखम्
 चेदस्योपनिषत्सत्यम्-वेदज्ञानस्य फलं
 सत्यवचनम्
 चेदा-ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः,
 अथर्ववेदः
 चेदाज्ञानि-शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्,
 निरुक्तम्, छन्दः, ज्योतिषम्
 चेदितुम्-ज्ञातुम्
 चेदी-यज्ञार्थं संस्कृता भूमि-

वेपमानः-कम्पमानः
 वेस्म-गृहम्
 वेसवारः-

चित्रकं पिप्पलीमूलं
 पिप्पली च व्यनागरम् ।
 घान्याकं रजनीं श्वेत-
 सन्दुलाम्ब समीशकाः ।
 वेसवार इति ख्यातः
 शाकादिषु निमोजयेत् ॥

वै-निश्चये, पादपूरणे
 वैकुण्ठम्-व्याकुलता, निदःसाहः
 वैपसिकः-यतिविशेषः
 वैचित्रवीर्यः-विचित्रवीर्यपुत्रः,
 (वृतराष्ट्रः)

वैतसिकः-सुबन्धकः
 वैतरणी-नरकलोकनदी
 वैतसी-वेतसः इवम्
 वैतहृदयाः-चीतहृदयपुत्राः
 वैतानम्-श्रोतकर्म, यज्ञकर्म
 वैव्यः-वेनपुत्रः, प्रयुः
 वैदेहकः-वैश्यब्राह्मणीपुत्रः
 वैरम्-शत्रुत्वम्
 वैरयातना-वैरशुद्धि-
 वैराटी-विराट्कन्या (उत्तरा)
 वैरोन्न-विरोचनपुत्रः (बलिः)
 वैध्रवण-कुबेर
 वैषम्यम्-विषमता
 व्याधितः-दुर्गतिं नीतः-

व्यक्तम्-स्पष्टम्
 व्यगमत्-नष्टम्
 व्यक्तिता-अधिकाङ्क्षी
 व्यक्तिना-न्यूनाङ्क्षी
 व्यतिक्रम-अनुचितत्वम्
 व्यतिक्रम-उल्लङ्घनम्
 व्यत्यास-विपर्यास
 व्यपदेश-मिषम्
 व्यलीकम्-अप्रियम्, दोष
 व्यवसितम्-निश्चय, उद्योग
 व्यसनानि अष्टादश-
 मृगयाऽक्षा दिवास्वप्न
 परिवाद शिष्यो मद १
 तौर्यत्रिक वृथापानं
 कामजो दशको गण ॥
 वैशुन्य साहस द्रोह
 ईर्ष्याऽसत्यार्थदूषणम् ।
 वारदण्डजं च पादुष्य
 क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक ॥

व्याघ्र-धेष्ट
 व्याज-इष्टार्थसिद्ध्यर्थमर्थान्तरानु

छानम्

व्याज-स्वरूपान्छादनम्
 व्याजम्-कपटम्, मिषम्
 व्याधि-रोग
 व्यापन्न-मृत
 व्याम-पञ्चहस्तप्रमाणम्
 व्यायच्छमान-निरोधकर्ता

व्याल-सर्प, दुष्टगज
 व्यालमृग-चित्रव्याघ्र
 व्यासक्त-अन्येन युद्धं कुर्वाण
 व्यासक्त-व्यग्र
 व्याहरणम्-भाषणम्, वचनम्
 व्युष्टम्-प्रभातम्
 व्युष्टि-फलम्, समृद्धि
 व्यूढम्-विशालम्, विस्तृतम्
 ज्ञात-समूह
 ज्ञात्य-शत्रुसत्रियापुत्र
 मीढा-लज्जा
 क्षम्-मुखम्
 क्षकुल-पक्षी
 क्षकुलि-चटका, पक्षी
 क्षकुन्त-पक्षा
 क्षकुन्तक-पक्षी
 क्षकुत्-विष्टा
 क्षक-इन्द्र
 क्षकी-परेषितज्ञ
 क्षक-कडुणम्
 क्षक्षादिनिधय-

महापद्मश्च पद्मश्च

क्षहो मकरकच्छपी ।

मुकुन्दकुन्दनालाश्च

सर्वश्च निधयो नव ॥

शची-इन्द्रपत्नी
 शठ-घूर्त
 शतम्-१००

शतक्रतुः-इन्द्रः

शतसहस्रं शतम्-१००००

(दशसहस्राणि)

शतसहस्रम्-१०००००

शनैः शनैः-मन्दं मन्दम्

शपे-शपयं करोमि

शब्दशास्त्रम्-व्याकरणम्

शमः-मनोनिग्रहः

शमः-शान्तिः, मनःसमाधानम्

शमम्-सुखम्

शम्या-स्थूलबुधः काष्ठदण्डः

शम्या-शयनम्

शरः-बाणः

शरणम्-गृहम्, रक्षकः

शरणम्-रक्षणम्

शरत्त्वम्-शरशम्या

शरमस्तरः-शरशम्या

शरम.-सिंहशत्रुः

शरासनम्-धनुः

शरीरम्-देहः

शर्षरी-रात्रिः

शल्यः-कण्टकः

शल्यम्-बाणाग्रम्

शल्यकृषान्-तीक्ष्णतुण्डः

शशत्-नित्यम्

शङ्कुली-खाद्यपदार्थविशेषः

शाकुनिक.-व्याधः

शाकुन्तलः-शकुन्तलापुत्रः (भरतः)

शातकुम्भम्-सुवर्णम्

शादः-बालतृणम्

शादलः-शावहरितः

शाधि-दण्डं कुरु, शिक्षय

शान्तनवः-भीष्मः (शन्तनुपुत्रः)

शारद्वतः-कृपाचार्यः

शारीरम्-शरीरे भवम्

शार्ङ्गम्-चापः (विष्णोः)

शार्ङ्गधन्वा-श्रीकृष्णः

शार्दूलः-श्रेष्ठः

शासः-प्राकारः

शास्-वृक्षः

शाला वृक्ष-सारमेयः

शास्मलिः-स्विरायुः, वृक्षविशेषः

पृष्टिर्वर्षसहस्राणि

वने जीवति शास्मलिः ॥

शाशबिन्दव.-शशबिन्दोः पुत्राः

शाश्वतः-शश्वद्भवः, नित्यः

शाश्वतः-अप्रतिसमाधेयः

शाश्वतः-वैदिकः

शासनम्-आशा

शास्त्रम्-शासनम्

शिक्षा-विश्लेषणम्

शिखरः (रम्)-पर्वतस्य अग्रम्

शिखरी-पर्वतः

शिरः-मस्तकम्

शिला-पाषाणः

शित्यम्-बला

शिवः-कल्याणकरः, महादेवः

शिशुः-बालः, अर्भकः

शिशये-सुप्तः

शिष्टाभिसम्बन्धः-शिष्टपरिवारः

शीघ्रम्-सत्त्वरम्

शीतोष्णो-रुफपित्तै

शीर्णम्-शुष्कम्, गलितम्

शीर्षम्-मस्तकम्

शीलम्-सद्गुणम्

शुक्रः-कीरः (पक्षी)

शुक्लः-शुद्धः, पूतः

शुक्लम्-वीर्यम्, रेतः

शुक्लम्-शुभ्रम्

शुचिः-शुद्धः, पवित्रः

शुना-कुक्कुरेण

शुभम्-कल्याणम्

शुक्लम्-देयघनम्

शुक्लम्-धान्यादिविक्रयस्थानम्

शुभ्रपा-सेवा

शुभ्रपुः-सेवकः, धवणेच्छुः

शन्यम्-अनरहितम्

शरसू-वसुदेवः

शुभालः-अम्बूकः

शैत्यम्-शीतारवम्

शैनेयः-सात्यकिः

शैनेयाः-शिनिकुलोत्पन्नाः

शैलः-पर्वतः

शैवलम्-शैवालम्

शौचम्-शुद्धता

शोणितम्-रक्तम्, रक्तवर्णम्

शोणितम्-स्त्रीरजः

शोभना-सत्पार्जवादिमती

शोषः-शुष्कता

शौचम्-अशौचशुद्धिः

शौचम्-बाह्यान्तरं निष्कापत्यम्

शौद्रम्-शरस्य इदम्

शौरिः-शरपुत्रः (वसुदेवः)

शौरिः-धीकृष्णः, सात्यकिः

श्मश्रु-पुंसुले केशाः

श्यामः-कृष्णवर्णः

श्यामा-तरुणी (यौवनसम्पन्ना)

श्येनः-शशादनः, पक्षिविशेषः

श्रद्धा-आदरः, विश्वासः

श्रपयित्वा-पक्त्वा

श्रवः-धवणम्

श्रान्तः-धमयुक्तः

श्रीः-सम्पत्तिः, वैभवम्

श्रीः-शोभा, लक्ष्मीः

श्रीः-सौन्दर्ययुक्ता स्त्री

श्रुतम्-विद्या, शास्त्रम्

श्रुतिः-वेदः, धवणम्

श्रेयः-कल्याणम्

श्रेयाः-साधुः

श्रेयोथी-कल्याणेच्छुः

श्रेष्ठम्-श्रेष्ठत्वम्

श्रोणिः-कटिः

श्रीतः-वेदपयगः

श्रोत्रियः-अधीतवेदः

श्रोत्रियः-वेदपाठकः

शृङ्गम्-सौम्यम्, सूड

श्लेषितः-संयोजितः

श्लेष्मा-कफः

श्वः-भागामि प्रथमदिनम्

श्वजाघनी-शुनोः अङ्घ्रा

श्वपाकः-क्षत्रियोप्रापुत्रः

श्वपाकः-चाण्डालः

श्वभिः परिक्रमेत्-मृगयां कुर्वन्

श्वशूरः-पतिपत्न्योः पिता

श्वधू-पतिपत्न्योः माता

श्व-कुक्कुरः

श्वापदः-हिंस्रपशुः

श्वित्रम्-श्वेतकुष्ठम्

श्वित्रा-श्वेतकुष्ठौ

श्वेत-शुभ्रः

श्वेतवाहनः-अर्जुनः

श्वेताश्वः-अर्जुनः

श्वोमूत्रे-भागामि प्रथमदिने

पट्कर्मणि विप्रस्य-

{ अध्ययनम्, अध्यापनम्,
यजनम्, याजनम्,
दानम्, प्रतिग्रहः

पण्ड-समुदायः

पण्डः-नपुंसकः

पष्टि-६०

पोडश-१६

संयावः-पकाक्षभेदः

संवरणम्-गूहनम्

संवासः-सहवासः

संवाहनम्-मर्दनम्

संविद्-भाषणम्

संविभाग-दानम्

संविवेश-सुमः

संविवेश-स्थितः

संविशति-स्वपिति

सकृत-व्याप्तः

संशयः-सङ्कटम्, शङ्का

संश्लिष्टम्-अविविक्तम्

संसर्गः-संबन्धः, सङ्गतिः

संस्कर्ता-वाककर्ता

संस्तरः-स्थण्डिलरचना

संस्तरः-विस्तारः, रचना

संस्तवः-स्तुतिः

संस्था-ग्रहणम्

संस्था-मर्यादा

संस्था-स्थितिः

संस्थाप्य-समाप्य

सुकाशम्-समीपम्

सकृत्-एकवारम्

सक्तुः-मर्जितधान्यपिष्टम्

सखा-मित्रम्

सङ्कल्पः—इच्छा

सङ्करः—असवर्णसम्बन्धः

सङ्कुल्य—एकीकृत्य

सङ्काशः—सदृशः

सङ्कुलम्—व्याप्तम्, सङ्कीर्णम्

राङ्कुसुकाः—चञ्चलः, पुञ्जनः

सङ्क्रमः—सेतुः

सङ्गः—आसक्तिजनको विषयः

सङ्गमनम्—सङ्गतिः

सङ्ग्रामः—युद्धम्

सङ्घः—समूहः

सङ्घर्ष—कलहः, युद्धम्

सङ्घर्षः—घर्षणम्

सङ्घर्ष—अतिसंश्लेषः

सङ्घातः—समुदायः

सञ्चिवः—मन्त्री, सहायः

सञ्जन्ते—प्रीतिं कुर्वन्ति

संज्ञप्य—हिमित्वा

संज्ञा—ज्ञानम्

संज्ञा—बुद्धिः

संज्ञा—सङ्केतः, चेतना

सञ्चयः—सङ्ग्रहः

सञ्चस्कारयिषुः—सस्कारं कारयितु-

मिच्छुः

सञ्चिषेप—सङ्क्षिप्तं कृतवान्

सप्तमः—धेष्टः

सत्यः—सत्यवान्

सत्यमेत्य तपःफलम्—

सति परमात्मविषये
यत्तपः श्रवणमननादि
तस्य फलम् अप्रेत्य
मरणात् प्रागेव भवति

सत्यवती—श्यासमाता

सत्यवाक्—सत्यवक्ता

सत्रम्—यज्ञः

सत्रम्—वेषान्तरम्

सत्त्वः—प्राणी

सत्त्वम्—धैर्यम्

सत्त्वम्—बुद्धिः

सत्त्ववान्—उत्साहवान्

सदः—सभा

सदनम्—गृहम्, स्थानम्

सद्य—गृहम्

सद्यः—तत्क्षणम्

सधर्मा—समानधर्मा

सना—वित्तम्

सनासनः—सना भवः, सनातनः, नित्यः

सन्तति—सन्तानम्, विस्तारः

सन्तप्तम्—दुःखितम्

सन्तानम्—सन्ततिः

सन्ताप—दुःखम्

सन्तोषः—तृप्तिः

सन्दर्भः—ग्रन्थः, रचना

सन्देहः—संशयः

सन्धा—प्रतिज्ञा

सन्धाय-संयोज्य
 सन्धि-समीमान्तः
 सन्निकर्ष-सन्निकर्षम्
 सन्निकर्षः-सङ्केतः
 सन्निपातः-एकीभावः
 सन्निभः-सदृशः
 सन्निवृत्तम्-सङ्कुचितम्
 संन्यासफलम्-सम्यग्दर्शनम्
 संन्यासिभेदाः-कुटीचकः, बहुदकः,
 हंसः, परमहंसः
 सपत्नः-शत्रुः
 सपत्नी-स्वपतेर्द्वितीया पत्नी
 सपत्नीकः-पत्नीसहितः
 सप्त सोमसस्याः-अमिष्टोमः, ७-त्य-
 मिष्टोमः, उपस्थः, षोडशी,
 बाजपेयः, अतिरात्रः, आप्तोर्वामः-
 सप्तार्चिः-अभि.
 सभा-राजसंसद
 सभासद्-व्यवहारनिर्णायकः
 सम-सुलभः
 समग्रम्-सम्पूर्णम्
 समजातकः-समानवयवाः
 समन्ततः-सर्वतः
 समयः-धर्माधर्ममर्यादा
 समयः-सङ्केतः
 समरम्-युद्धम्
 समर्थः-शक्तिमान्, परस्परसम्बद्धः
 समर्पितम्-दत्तम्

समवायः-एकत्र स्थितिः
 समवेतः-मिलितः
 समा-वर्षाणि
 समागच्छ-सङ्गतिं कुर्व
 समाधातुम्-निराकर्तुम्
 समापनम्-समाप्तिः
 समायोगः-सम्बन्धः
 समारम्भः-उद्योगः, कर्म
 समार्पा-समानप्रवरा
 समावायः-समूहः
 समाविशत्-प्रापत्
 समाहितः-योगयुक्तः
 समाहितः-स्थितः
 समीपिवान्-समागतः
 समीयुष-मुदयमानस्य
 समीरणः-वायुः
 समीरित-कथितः
 समुच्छ्रय-विरोधः
 समुदयः-समुदायः
 समृद्धी-समृद्धिमान्
 सम्पत्-समृद्धिः, सम्पत्तिः
 सम्परायः-युद्धम्, आपत्तिः
 सम्प्रतिपत्तिज्ञः-प्रत्युत्पन्नमतिः
 सम्प्रचार्य-निश्चित्य, विचार्य
 सम्प्रयोगः-सम्बन्धः
 सम्प्रलीयत-गृतः
 सम्बोधः-ज्ञानम्
 सम्भारः-सामग्री, उपकरणम्

सम्भाव्य-वर्धयित्वा
 सम्भाव्यम्-सम्भववीयम्
 सम्भूतः-सम्पन्नः
 सम्भ्रमः-त्वरा, भीतिः
 सम्मितः-दुलितः
 सम्मोहः-भ्रान्तिः
 सम्यक्-समीचीनम्, सत्यम्, योग्यम्
 सम्राट्-अकुण्ठितैश्वर्यः
 सम्राट्-सार्धभौमः (राजा राजा)
 सरः-तट्यागः
 सरस्वती-वाणी
 सरस्वती-सौन्दर्यवती सलना
 सरित्-नदी
 सरीसृपः-सर्पः
 सर्पणम्-गमनम्
 सर्पिः-प्लुतम्
 सर्वगतम्-साधारणम्
 सर्वहरः-सर्वस्यापहारी
 सलिलम्-जलम्
 सव्यः-वामः
 सव्यसावी-अर्जुनः
 सस्यम्-धान्यम्
 सदसा-अकरमात्
 सदसा-अतर्कितम्
 सदस्यान्-सूर्यः
 सदसाशः-इन्द्रः
 सदस्यं कोट्यः-१.....
 सदायः-दुदादौ उपयोगी

सांवत्सरी-वार्षिकी
 सांवात्यकम्-सहवासि कर्तव्यम्
 सागरः-समुद्रः
 साङ्गुरिकः-सङ्गरजातः
 साङ्गपागतम्-साङ्गपे अन्तर्गतम्
 साचिव्यम्-साहाय्यम्
 सात्राजिती-सत्यमाणा
 सात्वतः-श्रीकृष्णः
 सा दनम्-गृहम्, वासस्थानम्
 सादी-अश्वारोहः
 साधनम्-युक्तिः
 साधारणम्-समानम्
 साधु-योग्यम्, समीचीनम्
 साधुः-सज्जनः
 साध्वसम्-भयम्
 साध्वी-पतिप्रता
 सान्त्वनम्-आश्वासनम्
 सापेक्षः-पक्षपाती
 सातपदम्-सतपदंभवति तत्
 साम-योग्यत्वम्
 सामर्प्यम्-शक्तिः, अपेक्षा
 सामुद्रिकः-ज्योतिषः
 सम्परायिकम्-पारलौकिकम्
 साम्बः-श्रीकृष्णपुत्रः
 सायम्-सन्ध्याकालः
 सायकः-बाणः
 सारः-स्थिरांशः
 सारः-भ्रनरः

सार्यः-समूहः
 सार्धम्-सह
 सावित्री-गायत्रीमन्त्रः
 साहसम्-अविचारकृत्यम्
 सिंहः-ध्रेष्टः
 सितः-धेतः
 सिताः-पूर्णदिना शुक्लीकृताः
 सिद्धिः-मोक्षः
 सीदन्-नश्यन्
 सीदति-नश्यति
 सीमन्तकरी-व्यवस्थापिका
 सुकृतम्-पुण्यम्
 सुखम्-भानन्दः, सुखेन
 सुखादानम्-गार्हस्थ्यसुखभोगः
 सुतः-पुत्रः
 सुतः-यज्ञः (ला०)
 सुतः-सौमयागः
 सुदर्शः-प्रसन्नवस्त्रः
 सुनिपतम्-नियन्त्रितम्
 सुनीतिः-विनयः
 सुपरिणीतः-सत्कृतः
 सुपर्णः-गरुडः
 सुभगा-सौभाग्यवती स्त्री
 सुभास्या-माग्यवती
 सुभनस्-पुष्पम्
 गुरः-देवः
 गुरा-मयम्, मयभेदः
 गुरापः-गुरापानकर्ता

सुधोणिः-नितम्बिनी
 (सौन्दर्यशालिनी तदुपी)
 सुस्थेयम्-सुखेन स्थातुं शक्यम्
 सुहृद्-मित्रम्
 सुकरः-वराहः
 सुहृदक्षिणः-विद्वांसः
 सुधी-विशुनः
 सुतः-अत्रियात् ब्राह्मण्यां जातः
 सुदनः-नाशकः
 सुनुः-पुत्रः
 सुनृतम्-सत्य प्रियं च
 सुपधा-परवचना
 सुष्टः-निर्मितः
 सेतुः-परिमहः, बन्धः
 सेतुः-मर्वादा
 सैन्धवः-सिन्धुदेशजः
 सैन्धवाः-सिन्धुदेशनिवासिनः
 सोदर्यः-भ्राता
 सोन्मादः-उन्मत्तः
 सोपानम्-भारोहणम्
 सोमः-कर्पूरः
 सोमः-चन्द्रः
 सोमः-सौमयागः, सोमरसः
 सोमदत्तः-बाह्यकपुत्रः
 सोमसंस्थाः-सौमयागाः
 सौतिः-सुतपुत्रः (पौराणिकः)
 सौदेवः-मुदेवपुत्रः
 सौमद्रः-अभिमन्युः

सौभाग्यम्-पतिप्रियत्वम्
 सौभाग्यम्-सौन्दर्यम्
 सौम्यो मासः-चान्द्रमासः
 सौहृदम्-मित्रभावः
 स्कन्धः-वृक्षस्य मूलादारभ्य शाखा-
 पर्यन्तो भागः

स्कन्धः-शाखा
 स्कन्धः-शरीरम्
 स्कन्धम्-पतितम्
 स्तब्धः-स्थिरः
 स्तम्भः-अनन्यता, स्थाणुः
 स्तम्भः-बुद्धिभ्रंशः
 स्तवः-स्तुतिः
 स्तिमितम्-निथलम्, शान्तम्
 स्तेनः-चौरः
 स्तेयम्-चौर्यम्
 स्तेन्यम्-चौर्यम्
 स्तोककः-चातकः
 स्थपतिः-शिल्पशालावेत्ता
 स्थविरः-वृद्धः
 स्थाणुः-शङ्करः
 स्थानम्-कारणम्, स्थितिः, स्थलम्
 स्थावरम्-अचलम्
 स्थावराणां भूतानां षट् जातयः
 { वृक्षाः-वटादयः
 गुल्माः-कुशस्तम्भादयः
 लताः-वृक्षाद्यारूढाः पाटस्यादयः
 वस्त्याः-भूम्यां पतताः
 वृक्षमाण्डादयः

स्थाविरे भावे-वृद्धत्वे
 स्थाविर्यम्-स्थविरस्य भावः
 स्थितिः-अव्यभिचारिता
 स्थिति-मर्यादा, नियमः
 स्नातकः-कृतसमावर्तनः
 स्नाता-ऋतुस्नाता स्त्री
 स्नायुः-वस्त्रा, अक्षप्रत्यक्षसन्धि-
 बन्धनम्

स्तुषा-बधूः (पुत्रपत्नी)
 स्नेहः-प्रेम
 स्नेहायतनम्-स्त्रीपुत्रादि
 स्पर्शः-ऐक्यम्
 स्पर्शः-मैथुनम् (सम्भोगः)
 स्पृहा-इच्छा
 स्फीतः-समृद्धः
 स्पयः-काष्ठलज्जः
 स्मृतिः-स्मरणम्, धर्मशास्त्रम्
 स्पन्दनः-रथः
 स्रज्-माला
 सुक्-यज्ञपात्रविशेषः
 स्रोतः-प्रवाहः
 स्वम्-स्वकीयम्
 स्वम्-द्रव्यम्
 स्वपश्यः-स्वपक्षीयः
 स्वनः-शब्दः
 स्वप्नः-अज्ञानावस्था
 स्वयंभूः-ब्रह्मा
 स्वरः-शब्दः

स्वर्गतः—सुतः
 स्वर्गसदः—देवाः
 स्ववशः—स्वाधीनः
 स्वमा—भगिनी
 स्वस्तिः—कल्याणम्
 स्वस्ति—कुशलम्
 स्वस्त्रीयः—स्वपुत्रः, मागिनेयः
 स्वादु—मधुरम्
 स्वाध्यायः—वेदाध्ययनम्
 स्वाम्यम्—स्वास्थ्यम्
 स्वेदः—घर्मः
 स्वरम्—स्वच्छन्दम्
 स्वरम्—स्वेच्छाचारः
 स्व—सन्ध्यास पृष्टीया श्रवणादिकर्ता
 (विविदिषा सन्धासी)
 हतः—नष्टः
 हन्त—निश्चये, हर्षे, दयायाम्
 हवः—अश्वः
 हरिः—श्रीकृष्णः
 हरित—हरिद्वर्णः
 हरिवाहनः—इन्द्रः
 हर्षणम्—उत्तेजनम्
 हर्षुलः—विनोदशीलः
 हलायुध—मलरामः
 हव्यम्—देवेभ्यो देयमन्नम्
 हव्यवाहनः—अग्निः
 हस्ताहस्तं परिमुपेण्—हस्तस्थमपि
 चोरा हरेणुः

हायनम्—वर्षम्
 हार्दिन्यः—वृत्तवर्मा
 हिनकामः—कल्याणेच्छुः
 हित्वा—त्यक्त्वा, धारयित्वा
 हिनस्ति—नाशयति
 हिमम्—शीतम्, तुषारः
 हिमवान्—हिमालयः
 हिरण्यः—सुवर्णस्य भवः
 हिरण्यम्—सुवर्णम्
 हीनः—रहितः
 हीनवर्ण—शत्रुः
 हुताश—अग्निः
 हुताशनः—अग्निः
 हृत्तयः—मदनः
 हृदयप्रस्थिः—अन्योन्यासाध्यम्
 हृत्पुत्रः—वासना, चिन्ता
 हृषीकम्—इन्द्रियम्
 हृषीकेशः—श्रीकृष्णः
 हृष्टः—भानन्दिता
 हेतुः—कारणम्
 हेतुः—प्रमाणम्
 हेन—सुवर्णम्
 हेला—अपमानः, तिरस्कारः
 हेतुकः—हेतुवादी, नैयायिकः
 हृदः—अनाघनलाशयः
 ह्रस्वः—वामनः
 ह्रीः—सजा

महाभारतसारस्य शुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	श्लोक	शुद्धम्
६	१२	घातैराष्ट
१०	११८	मिद
११	११	प्रार्थये
११	१२८	व्यतिक्रम चैव
११	१३०	देवर्षी
११	१३१	स्वर्गजितो
१२	१४४	गार्हस्थ्य
१५	१८१	राप्तदक्षिणै
२२	२६८	धर्मज्ञो
२६	३११	गण्डावधान
२६	३१३	मृत
२७	३३०	भगीरथ
३२	३९१	उपयात्मजाम्
४०	४८७	ययौ
४१	५००	समाकुलम्
४८	५९९	सोऽभिगम्य
४९	६११	शर्वरी
५५	६८१	मधुमदन
५७	७०७	यैत्र
५८	७११	सर्वे
६१	७१९	शादृत
६७	८३२	शरणं
६९	८१७	हस्ताः
७०	८१७	दण्डनोति
११	८७०	विवर्धिता
११	८७३	नामैश्वा

पृष्ठम्	श्लोकः	शुद्धम्
७२	८९१	दस्युवधे
७३	९०६	ऊर्ध्वरेताः
"	९०७	निम्रेण
७४	९२१	सर्व
७५	९३४	दस्यवो
७६	९३८	राज्यार्थो
८५	५५	निष्ठुरः
"	१०६०	कुत्सिताम्
"	६३	उत्तमम्
८६	७३	राष्ट्र
८७	८२	राज्य
८८	९९	ब्राह्मणेषु
"	११००	विवर्धयति
८९	१३	पृष्ठा
९०	११२०	धर्मी
"	२२	सर्वतः
९४	७७	निष्ठुर
९६	९४	कृष्ण
१०८	४९	नाचरेदुबुधः
"	५५	अथैनमभिविन्दन्ति
१०९	६८	बृहस्पतेश्च
११२	६	शुद्धःख
१२१	११	त्रैलोक्ये
"		श्री०—
"	२१	सद्वक्ष्य-
१४०	५१	प्रतिग्रहान्
१४१	६३	मनीषिणः
१५३	११	स्थिताः

पृष्ठम्	श्लोक	शुद्धम्
१५४	२५	सत्य धर्मस्य
१५६	१९५०	पतित
१५०	२	स्वगा
१६६	८५	एतद्वृद्धवा भवेद्वृद्ध
"	"	किमन्यद्वृद्धलक्षणम्
१५७	९९	रत्नानि
१५८	५	यास्यस्मानवितर्कयन्
१७०	३०	सङ्गमहसमुक्तं
१७१	४६	त्वं
१७८	२२३०	द्वेषो
१७८	३४	दुष्टि
१७९	४७	योऽनुमिच्छामि
१८०	६३	वयम्
१८२	८२	व्यतात्तायामायुस्त्वपतरं
"	"	मुख
१८७	४५	यथावदमृत्युवर्गस्य
"	२३५०	आवित
१९२	२४०१	गुणः
१९३	१८	मदन्
२०१	७	वार्षिकीधतुरो
२०२	२३	कस्यचिन्
२०३	२९	लिङ्गमात्र
"	३५	तर्कतानि
"	३६	लिङ्गस्यास्य
२०४	४१	त्वं
"	४२	विशन्त्यास्ते
"	४८	लिङ्ग

पृष्ठम्	श्लोकः	शुद्धम्
"	४८	तथाऽईतस्ततश्च
२०५	५६	त्व
"	६४	रुमयोग
२०८	९८	कललादद्बुद्बुदोत्पत्तिः
"	"	युद्बुदान्
२०९	९	किं
२१५	३	संप्राप्त
२१७	२१	चक्षुमापितम्
२१९	५५	सहस्र
"	५७	त्रयार्पिसत्तमः
"	५९	किञ्चिदवाप्तुमुत्तमम्
२२०	६४	साऽश्वत्थ
"	७०	मेव
२२२	९५	धेष्ट
२२३	१०९	द्रुमः
२२२	२०३	उष्णीष
"	"	त्वं
"	"	वाप्यं
"	"	श्रूहि
२३३	२१८	ध
"	२२०	वै
"	२२२	दिवं
२३६	२५५	सन्तीर्य
२३७	२७३	कुर्वते ये
२४४	३५७	तानहम्
"	३५९	त
२४५	३७३	वीर
"	३७५	सर्वलोकनमस्कृताः

पृष्ठम्	श्लोकः	शुद्धम्
३०६	२१६	त्वं
३०७	२३३	आसीन्मम
"	२४०	दृष्ट्वा
३०९	२५७	प्राह्मणश्च
३११	२८६	पिलोऽथ
३१६	३४२	शरणीपिणी
३१८	३७६	मर्वापराधोऽथ
३०१	४०९	गच्छेऽति
३२८	५००	धर्माख्य
३२९	५११	उद्भूत्य
"	५१३	जुहुतुर्धाराः
३४५	२८	दुर्बोधन
३५५	१०७	कुन्ती
३६४	२५६	सर्वतः
"	२६४	त्वा
"	२६५	भागिनीम्
३६७	२९८	बधूभिश्च
३६८	३०७	यसोऽयं
३७१	३५७	विभो
३७६	४०२	निंराक्षन्तः
"	"	श्वेव
३७८	४४०	निर्ययौ
३८५	६०	प्रतिपालयन्
३८७	७१	गन्धर्वमुख्याश्च
३८८	८६	येजिता
३९८	४१	पाण्डवम्

पृष्ठम्	पङ्क्ति	शुद्धम्
"	२४	निमन्त्रणम्
"	२६	केशिदैत्यहन्ता
४२८	७	अनयदः
"	२७	पङ्क्तिः
४३०	२७	शकटवाह्यः
४३१	२८	रूपायः
४३२	७	दिवि भवम्
"	१०	दैवेन प्राप्तम्
"	१२	त्रयो वेदाः
"	१३	आनन्दार्थकमध्ययम्
४४४	१२	शान्तनोर्भ्राता
"	१८	बीजम्
४४६	१४	आनन्दितः
४४७	१०	कपटी
४५०	२४	हिंस्यते
४५१	८	वप्रः
४५३	१७	निष्कयः

(मराठी) महाराष्ट्रभाषासारांशशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	शुद्धम्
१	२१	एकदा
४	४	श्रीकृष्ण
"	२०	श्रीकृष्णानीं
"	२३	श्रीकृष्णाची
"	२७	श्रीकृष्ण
५	३	शरशय्येवर

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	शुद्धम्
१६	१	तो सर्वे
१७	२	मंडली
१८	३	गुप्त जालो
१९	४	तीन वर्षे
२०	५	ज्ञात्वावर
२१	१४	धृतराष्ट्र
२२	१८	धृतराष्ट्र इत्यादीभ्या
२३	४	ही सर्व मंडली
२४	१८	सर्व समाचार
२५	२०	सागितलें को,
२६	२४	कर्ण
२७	११	आस्तिक ऋषीना

हिन्दीसारांशशुद्धिपत्रम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	शुद्धम्
२२	१८	दुनरेको नहीं ।
२३	१५	एकबार
२४	२६	नारद ऋषिका
२५	५	गख और लिखिन
२६	१४	उष दिनसे
२७	१५	तो फिर तुम्होंने
२८	२०	श्रीकृष्णकी स्तुति
२९	२६	ध्यान करते हैं,
३०	२७	उसपर श्रीकृष्णने कहा,
३१	२८	ध्यान कर रहे हैं,
३२	१	मीधमपितामह जैसा
३३	९	तुम जैमे